

fasizam i neofasizam

fakultet političkih nauka
sveučilišta u zagrebu

cdd centar društvenih djelatno-
ssoh stva

fašizam i neofašizam

ivan prpić   umberto ceroni   manfred clemenz   branko prbičević   n. m. grigorjan   zoran vidaković
radimir d. lukić   ivan perić   thomas nipperdey   vojislav stanovčić   leo mates   francizek ryszka
reinhard kühn   wolfgang ruge   joachim petzold   eugen pusić   radovan pavić
kurt pätzold   eduard čalić   otto roegele   paolo alatri   dragovan šepić   anton bebler
radovan vukadinović   aurica simion   mira kolar-dimitrijević   fikreta jelić-butić   stanislava kopri-
vica-oštrić   fabijan trgo   stojan t. tomić   tone zorn   dušan biber   zlatko čepo   sava
živanov   žarko puhovski   gerhard lozek   nikola mamuzić   rolf richter   franjo zenko   man-
fred weissbecker   mihai fatu   elena modržińskaja   rikard štajner   ivan harsányi   dušan čalić
mario de micheli   gonzales
carlos jakšić   andras vigvá-
ri   eduard kale

fakultet političkih nauka | cdd
sveučilišta u zagrebu

centar društvenih djelatnosti
saveza socijalističke omladine
hrvatske

zagreb 1976.

fašizam i neofašizam

zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju

nakladnici:

fakultet političkih nauka
sveučilišta u zagrebu

urednički odbor

dušan bilandžić, dragutin lašević, vlatko mileta,
rađovan pavić, ivan prpić, rađovan vukadinović

za nakladnike

dušan bilandžić & dag strpić

copyright © 1976 cdd / sva prava pridržana

tiskano u tiskari «varteks» / maršala tita 94 / varaždin

fašizam i neofašizam

međunarodni znanstveni simpozij
zagreb / 13—15. studenoga 1975.

organizator

fakultet političkih nauka
sveučilišta u zagrebu

pokrovitelj

«rade končara»
poduzeće za proizvodnju električne opreme, projektiranje
i montažu postrojenja / zagreb

organizacioni odbor simpozija

prof. dr. dušan bilandžić (predsjednik), prof. dr. ljubo boban,
mirko bošković, stjepan cerjan, zlatko čapo, marinko gnuć,
dragutin lašević, prof. dr. rane lovrrenčić,
prof. dr. ante marušić, vjekoslav mikelić,
prof. dr. vlatko mileta, rađovan pavić, dr. ivan prpić,
prof. dr. eugen pusić, ivica račan, prof. dr. vinja sutlić,
prof. dr. dragovan šepić, prof. dr. stipe šušar, stipe tonković,
dr. ivo vinski, prof. dr. rađovan vukadinović, franko winter

cdd centar društvenih djelatnosti
saveza socijalističke omladine hrvatske

urednik
inoslav bešker

grafička oprema

cdd studio grafičkog dizajna / zoran pavlović
fotografija lelijo stojanović & zoran pavlović

lektor
marija denk

korektori
iskra devčić & mirko torbica

kazalo

		Stranica
Riječ unaprijed	<i>Ivan Prpić</i>	7
Prilozi za definiciju fašizma		
Za redefiniciju fašizma	<i>Umberto Cerroni</i>	13
Prilog fenomenologiji fašizma	<i>Manfred Clemenz</i>	20
Fašizam i neofašizam	<i>Branko Pribičević</i>	28
Filozofija fašizma i neofašizma	<i>N. M. Grigorjan</i>	37
Prilog definiciji fašizma	<i>Zoran Vidaković</i>	44
Društvena suština fašizma	<i>Radomir D. Lukić</i>	58
Socijalna priroda i socijalna funkcija fašizma	<i>Ivan Perić</i>	62
Karakteristike prvih fašističkih programa	<i>Vojislav Stanovčić</i>	67
Pojava fašizma s posebnim osvrtom na međuratno razdoblje	<i>Leo Mates</i>	78
Fašizam u nekim evropskim državama		
Evropski fašizam. Podijeljenost i istovetnost	<i>Francizek Ryszka</i>	89
Uvjeti uspona i pobjede NSDAP	<i>Reinhard Kühnl</i>	98
Uvjeti nastanka njemačkog fašizma prije 1933. godine	<i>Wolfgang Ruge</i> ✓	108
Primjedbe uz odnos fašizma, kapitalizma i modernizacije	<i>Thomas Nipperdey</i>	117
Monopolistički kapital i fašistička ideologija	<i>Joachim Petzold</i>	127
Instrumentalnost državne mašine	<i>Eugen Pusch</i>	135
Geopolitika kao vanjskopolitička doktrina nacizma	<i>Radovan Pavić</i>	143
O unutrašnjopolitičkoj i vanjskopolitičkoj funkciji rasizma u fašističkoj Njemačkoj (1933—1945)	<i>Kurt Pätzold</i>	156
Nacionalsocijalizam, koncepcije i posljedice u svijetu	<i>Eduard Čalić</i>	163
Nacionalsocijalizam i propaganda	<i>Otto Roëgele</i>	171
O ideološkim korijenima talijanskog fašizma	<i>Paolo Alatri</i>	175
Nacionalizam u genezi i politici talijanskog fašizma	<i>Dragovan Šepić</i>	183
Fašizam u Španiji	<i>Anton Bebler</i>	192

4 fašizam i neofašizam/kazalo

Salazarizam kao specifičan oblik fašizma	<i>Redovan Vukadinović</i>	201
Fašističke organizacije u Rumuniji — »Peta kolona« Trećeg Reicha. Borba RKP protiv fašizma	<i>Aurica Simion</i>	212

Fašizam i antifašizam u Jugoslaviji

Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine	<i>Mira Kolar-Dimitrijević</i>	221
Ustaše u drugom svjetskom ratu	<i>Fikreta Jelić-Butić</i>	233
Prva reagiranja komunističkog pokreta u Jugoslaviji na pojavu fašizma	<i>Stanislava Koprivica-Oštrić</i>	238
Komunistička partija Jugoslavije i fašistička agresija	<i>Fabijan Trgo</i>	244
Spoznaja fašizma u seoskim sredinama uoči rata i prvih dana ustanka 1941. godine	<i>Stojan T. Tomić</i>	250
Nacizam i slovenska manjina u Austrijskoj Koruškoj do napada na Jugoslaviju travnja 1941. godine	<i>Tone Zorn</i>	258
Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike	<i>Dušan Biber</i>	265

Teorije o fašizmu

Kominterni i fašizam	<i>Zlatko Čepo</i>	281
Doprinos 7. kongresa KI određivanju socijalne prirode fašizma	<i>Sava Živanov</i>	288
Kritika nacionalsocijalizma u redovima suradnika »Frankfurtske škole«	<i>Žarko Puhovski</i>	298
Fašizam = totalitarizam?	<i>Gerhard Lozek</i>	306
Politička teorija totalitarizma i njen odnos prema masovnoj kulturi	<i>Nikola Mamuzić</i>	314
Interpretacija fašizma i koncept »Modernization«	<i>Rolf Richter</i>	325
Fašizam i nacionalsocijalizam u svjetlu Mounierove personalističke kritike tih pokreta iz ranih 1930-tih godina	<i>Franjo Zenko</i>	333

Neofašizam

Prilog problemu kontinuiteta i diskontinuiteta u proteklom i sadašnjem razvoju fašizma	<i>Mantred Weissbecker</i>	341
Neofašizam — anakronizam suvremene epohe	<i>Mihal Fatu</i>	349
Neke povijesne pouke i osobitosti neofašizma	<i>Elena Modržińskaja</i>	355
Neki ekonomski aspekti korijena nacizma i potencijalnih uzroka neofašizma	<i>Rikard Štajner</i>	362
Državnomonopolistički kapitalizam — politička reakcija — neofašizam	<i>Iván Harsányi</i>	368

Tendencije neofašizma našeg doba	<i>Dušan Čalić</i>	374
Ideologija talijanskog neofašizma	<i>Mario de Micheli</i>	382
Neofašizam u Latinskoj Americi	<i>Gonzales Carlos Jakšić</i>	386
Stanovište komunističkih i socijaldemokratskih partija u procjenjivanju današnje političke reakcije	<i>András Vighvári</i>	393
Povijesna pozadina antifašizma	<i>Eduard Kale</i>	399

riječ unaprijed

Tekstovi što ih objavujemo u ovom Zborniku izabrani su među referatima održanim na internacionalnom Znanstvenom simpoziju Fašizam i neofašizam koji je 13. 14. i 15. studenoga 1975. godine održan na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.¹⁾ Okupljajući znanstvenike iz Čilea, Demokratske Republike Njemačke, Italije, Jugoslavije, Mađarske, Poljske, Rumunjske, Savezne Republike Njemačke i Sovjetskog Saveza, Znanstveno-nastavno vijeće FPN-a željelo se ovim znanstvenim dijalogom pridružiti proslavi tridesete obljetnice pobjede nad fašizmom, ali proslava te obljetnice nije najvažniji razlog održavanja simpozija.

Posljednjih desetak godina svjedoci smo ekonomskih i političkih zbivanja u svijetu koja nas sve češće podsjećaju kako fašizam nije samo tragična, ali dovršena epizoda u povijesti kapitalističkog društva i države. Krlzna situacija u Evropi sedamdesetih godina toliko je pogodovala jačanju pokretâ — koji svojom strukturom, ideologijom i načinom političke borbe podsjećaju na klasične fašističke partije — da su pripadnici tih pokretâ (na primjer MSI u Italiji, NPD u SR Njemačkoj) uspjeli izboriti i mjesta u parlamentima svojih država. Uspostavljanje diktature u Grčkoj 1967. i u Čileu 1973. pokazalo je kako je nepostojan demokratski parlamentarni poredak onih građanskih pravnih država u kojima krupni kapital i vojska nisu pod gotovo nikakvom demokratskom kontrolom. Ono je istodobno pokazalo kako buržoazija još nije napustila ambicije da, u trenutku kad njezina vladavina postaje nesigurna, pribjegne sredstvima otvorene diktature.

Ipak, nije riječ samo o neposrednim diktaturama i pokretima koji se otvoreno očituju kao fašistički. Značajnije je što se sve češće susrećemo s pojavom da politički funkcionari u pojedinim demokratskim porecima govore rječnikom koji podsjeća na ne tako davnu prošlost. Na primjer, ministar vanjskih poslova SAD nedavno je istakao pravo industrijski razvijenih država da, ako to bude potrebno, vojnom intervencijom okupiraju energetske izvore u nerazvijenim zemljama kako bi zaštitile svoj ekonomski i politički interes. Izjava je objavljena u doba kad je protuslovlje industrijski razvijenih i nerazvijenih, bogatih i siromašnih — a to protuslovlje trajno prijeti krizom svjetskog ekonomskog poretka — osviješteno već na razini novinske fraze, a izrečena je u povodu isticanja prava nerazvijenih država da suvereno raspolazu vlastitim prirodnim izvorima. Izjava je objavljena u doba kad se u pojedinim časopisima SAD raspravlja o svjetskom poretku u kojemu bi pojedinim narodima trebalo omogućiti život na razini postignutog standarda (uglavnom industrijski najrazvijenijima), drugima omogućiti da prežive kriznu situaciju, a treće pustiti da izumru u svojoj neimaštini.

Valja, na kraju, napomenuti kako brojni istraživači razvoja suvremenoga kapitalističkog društva upo-

1) Održavanje simpozija Fašizam i neofašizam te izdavanje ovog Zbornika sfinancirali su i Republička zajednica za znanstveni rad SR Hrvatska, Savezna konferencija SSSRNJ, Predsjedništvo CK SKI, Predsjedništvo CK SKH, te Vijeće Saveza sindikata Hrvatske.

zoravaju na promjene u kapitalističkom društvu i državi koje, osobito posljednjih desetljeća, sobom nosi brz industrijski i tehnološki razvoj. Suvremeno kapitalističko društvo je društvo koncentra, monopola i oligopola u kojemu su slobodna konkurencija, sloboda tržišnog formiranja cijena, sloboda potrošnje i ostale »slobode« još samo fraze u rječniku liberalnih romantičara ili svjesnih manipulatora. Naprotiv, cijene, opseg i oblik tržišta, ubujam i vrsta potrošnje proizvode se danas u štabovima golemih oligopola, a jedino što je ostalo od nekadašnjeg liberalnog kapitalističkog društva jest proizvodnja profita. Automacija i racionalizacija proizvodnje, te još doskora nezamisliva podjela rada učinile su da proizvodnja sve više poprima znanstveni karakter te da gotovo potpuno nestaje razlika između fizičkog i intelektualnog rada.

Te promjene u sferi »privatnog« društva očituju se i u promjeni odnosa društva i države, odnosno u promjeni značaja moderne države. Povezanost društva i države tradicionalno se očitovala u funkciji države da čuva i omogućuje funkcioniranje društva. Država je, osim toga, brinula o doista zajedničkim potrebama i interesima — prometu, obrani, policiji i dr. Država se tako, od samog početka, javlja kao nosilac određenih funkcija koje zahtijevaju golem kapital. Ona je, naime, investitor u brojnim privrednim granama i stoga se javlja kao svojevrsan posebni poduzetnik u sferi privrede. Značenje i domašaj te privredne funkcije države jasniji je ako razmislimo o svotama koje se danas troše na naoružanje, o opsegu industrijskih grana koje su pri tom angažirane, te obavezama države u sferi socijalne politike koje su joj, zahvaljujući borbi radničke klase, nametnute osobito u posljednje doba.

Istodobno golema koncentracija proizvodnje, u kojoj pojedini oligopoli praktično vladaju nad nekoliko industrijskih grana, koncentracija kapitala i radne snage, logikom vlastitog razvoja sve više vodi do izjednačavanja interesa ovih oligopola i države te zahtijeva sve neposredniju intervenciju države u funkcioniranje privrede. Tako se sve neposrednije isprepleću nekoć razlučene sfere društva i države, a sve očitije postaje to da mjesto unutar hijerarhijske ljestvice u društvu izražava mjesto na ljestvici političke moći.

Brojne su posljedice tog izmijenjenog odnosa društva i države: proširenje sfere domašaja vlasti države, osamostaljenje izvršne vlasti, isključivanje parlamenta iz procesa odlučivanja o najbitnijim pothvatima države, ukidanje prostora za konstituciju javnosti kao medija demokratske kontrole, transformacija klasičnih partija s jedne strane, a sve uspješnija integracija radništva u sistem i prenošenje suprotnosti izvan sistema s druge strane. Upravo imajući na umu te totalitarne i autoritarne tendencije transformacije klasičnog građanskog političkog sistema, sve se više znanstvenika u svijetu pita: ne prisustvujemo li obnovi fašističkog pokreta i poredaka? Na to pitanje oni žele odgovoriti istražujući političke, ekonomske, socijalne, ideološke i

ostale uzroke nastanka klasičnog fašizma, te oblike njegova pojavljivanja, i naglašavaju kako je pri tom zapravo riječ o nastojanju da se osvijeste tendencije razvoja suvremenoga svijeta. Jedino osvjetljenje tog razvoja omogućit će borbu protiv eventualnog obnavljanja fašizma.

Valja, ipak, reći da nisu socijalna i politička zbivanja jedini razlog suvremenoga znanstvenog interesa za fašizam. Teorijski napor da se pojmi fašizam traje već gotovo šezdeset godina. Unatoč tome, ni danas nije jednoznačno odgovoreno na temeljno pitanje: što je fašizam? Koje osobitosti mora posjedovati neki politički pokret ili poredak da bi ga se moglo jednoznačno identificirati kao fašistički? Više je razloga raznolikosti odgovora na ta pitanja. Istaknut ćemo samo dva. Prvi je razlog značaj takozvanih duhovnih znanosti. Riječ je, naime, o znanostima koje nisu i ne mogu biti »čisto teorijske«, ako pod teorijom mislimo pučko zrenje predmeta koji je odvojen od spoznavajućeg subjekta. Naprotiv, te znanosti kao samosvijest povijesnog zbivanja uvijek sudjeluju u konstituciji, da ne kažemo proizvođenju, vlastitog predmeta. U tom smislu one su uvijek praktičke, odnosno političke znanosti. Odatle i teorije o fašizmu možemo lučiti i prema političkim kriterijima te govoriti o konzervativnim, liberalnim, komunističkim i ostalim teorijama o fašizmu.

Nema sumnje, drugo, da porijeklo različitih određenja fašizma valja tražiti i u tome što je fašizam »predmet« istraživanja različitih posebnih znanosti. Razumljivo se samo po sebi da se moraju razlikovati politološko, psihologijsko, sociologijsko, historiografsko, filozofsko određenje fašizma.

Valja, na kraju, istaknuti još jedan specifično naš, jugoslavenski razlog organiziranja tog znanstvenog skupa. U našoj znanosti poslije drugoga svjetskog rata istraživanju fašizma nije poklonjena primjerena pažnja. Jugoslavenski marksisti — zaokupljeni suprotstavljanjem pokušaju da se staljinistički model fašizma nametne kao jedini povijesno moguć model te nastojanjem da se osmisli i utemelji mogućnost socijalističkog društvenog samoupravljanja — zanemarili su potrebu da se, nakon oružane pobjede nad fašizmom, fašizam marksistički objasni. Izuzmu li se relevantne političke ocjene, donesene uglavnom na poslijeratnim političkim skupovima, i vrijedne, ali malobrojne, historiografske rasprave o našoj NOB-i, gotovo da nema serioznih sistematskih rasprava o fašizmu. Štoviše, u izuzetno brojnoj prevodilačkoj literaturi rijetka su djela o fašizmu. Značenje tog propusta postaje jasnije ako se ima na umu da je predratna marksistička kritika fašizma uveliko sputavana neposrednim političkim interesima staljinističke dnevne politike.

To su neki od razloga zbog kojih je upriličen znanstveni skup o fašizmu i neofašizmu. Ovdje smo ih ovako iscrpno naveli prije svega zato jer oni uveliko objašnjavaju tekstove objavljene u ovom Zborniku. Na-

ime, budući da je sistematsko istraživanje fašizma u nas tek u začetku, Organizacioni je odbor odlučio da raspravu na simpoziju tematski ne usmjerava na neki od posebnih aspekata fašizma. Okupljajući znanstvenike različitih struka — politologe, sociologe, ekonomiste, filozofe, historičare, pravnike — te različitih teorijskih i političkih orijentacija, željeli smo barem naznačiti panoramu teorijskih pristupa i problema s kojima se suočava sistematsko istraživanje fašizma. Posljedica je, pak, takva pristupa izuzetno širok tematski raspon priloga — koji seže od pokušaja da se definira pojam «fašizam» do specijalističkih istraživanja o spoznaji fašizma među našim seljacima početkom drugoga svjetskog rata — i metodička raznolikost diktirana već različitosti pristupa posebnih znanosti. Odatle teškoće u vezi s artikulacijom Zbornika. Uređivački se odbor odlučio da Zbornik raščlani u pet tematskih skupina: prilozi za definiciju fašizma, fašizam u nekim evropskim državama, fašizam i antifašizam u Jugoslaviji, teorije o fašizmu te neofašizam. Prioritet u redoslijedu dobili su pri tom teorijski općenitiji prilozi. Vjerujemo da tako nije samo uspostavljeno zajedništvo među tematski raznolikim tekstovima nego i primijenjen teorijski najprimjereniji pristup artikulaciji Zbornika.

Unatoč tematskoj širini i mnoštvu priloga, na jednom znanstvenom skupu ne mogu biti naznačeni svi problemi teorijskog istraživanja fašizma. S osobitim žaljenjem moramo ustanoviti da nam, unatoč nastojanjima, nije uspjelo okupiti dovoljno naših znanstvenika koji bi barem naznačili okvir istraživanja pojave fašizma u nas. Taj je neuspjeh velikim dijelom posljedica toga što naši znanstvenici nisu dosad tom problemu posvetili primjerenu pažnju. Ilustrirajući stanje u našim znanostima, on istodobno upozorava kako je krajnje vrijeme da se u nas o fašizmu prestane raspravljati samo prilikom proslave obljetnice pobjede nad njim. Jedino ako ovaj znanstveni skup i Zbornik budu značili početak sistematičnijeg istraživanja fašizma u nas, oni će ispuniti svoju teorijsku i političku funkciju. ■

prilozi za definiciju fašizma

umberto ceroni
rim

za redefiniciju fašizma

prevela s talijanskoga vera franges

1. Je li potrebno davati novu definiciju fašizma nakon što je proteklo već trideset godina od njegova poraza? Smatram da se to mora učiniti iz najmanje dva razloga: prvi je razlog što fašizam, na žalost, još živi, tako da nam već samo njegovo postojanje nameće zadatak da utvrdimo stupanj teorijske spoznaje koju o njemu imamo; drugi je taj što su se definicije kojima raspoložemo pokazale u najmanju ruku nepotpunima u odnosu na velik opseg i složenost fašističkoga fenomena.

Sama činjenica da se fašizam obnavlja i neprekidno iskrsava u međunarodnom političkom životu ukazuje na to da bitne pretpostavke njegova postojanja nisu iskorijenjene. Bilo bi ipak pogrešno vjerovati da su te pretpostavke ostale iste. Fašizam, zapravo, kao da upravo crpe svoju vitalnost iz mnoštva različitih fenomena, a sva se ta raznolikost ne može svesti na najmanji zajednički nazivnik klasnog interesa krupnog kapitala. U svakom slučaju, čini se da nikako nije točno da fašizam pobjeđuje mahom u svim kapitalističkim zemljama niti da opasnost od njegova uskravanja jednakom snagom prijete u svim kapitalističkim zemljama. Naprotiv, treba napomenuti da fašistička opasnost nije nipošto upravno razmjerna snagama kapitalističke koncentracije nego baš obrnuto; ona pokazuje tendenciju da prevlada u kapitalističkim zemljama drugoga i trećega reda, i to samo u osobitim uvjetima.

Druga je tvrdnja koja zahtijeva da bude razmotrena, čini mi se, slijedeća: režimi koje bi se moglo definirati ili koji su definirani kao fašistički javljaju se i u slabo razvijenim kapitalističkim zemljama. Tipični su primjeri iz nedavne prošlosti Grčka, Čile, a možda i Brazil. Ukratko, što se tiče najpoznatijega obilježja fašizma, a to znači njegova odnosa prema kapitalizmu, treba reći da su potvrde koje služe za provjeravanje valjanosti definicija sve prije nego homogene. Iz toga proizlazi da je i sama klasna narav fašizma prijeporna, jer, ako je očita povezanost fašizma s *interesima* krupnog kapitala, nisu u istoj mjeri očite povijesno-političke okolnosti u kojima krupni kapital odabire fašizam, kao što su sve prije nego očite glavne klasne sastavnice fašizma: uz neke konstante javljaju se i mnoge varijable tako da je teško utvrditi je li fašizam politički pokret krupne ili sitne buržoazije, srednjeg frustriranog staleža ili podivljalog lumpenproletarijata.

2. Iznosim ove problemske preliminarne napomene da bih istakao svu složenost fašizma kao povijesne pojave u odnosu na skromnu razinu znanstvenih radova s područja demokracije, a osobito marksizma. Nasuprot toj složenosti, u sadašnjemu trenutku čine nam se odviše pojednostavnjene neke definicije koje su, uostalom, bile formulirane više na političkoj nego na znanstvenoj razini i stoga im se može mnogošta oprostiti. Pa, ipak, koliko god pojednostavnjene definicije mogu biti korisne, ili barem nužne, potrebno ih je nakon što-novitog vremena preispitati.

U tom smislu počinjem s napomenom da je u ovom, kao i u mnogim drugim slučajevima, osnovna slabost definicijskog pojednostavnjivanja sklonosti da

se osnovni element fenomena odredi ne vodeći brige o njegovim sporednim elementima. Uzmemo li u obzir da je u marksističkoj kulturi analiza društvenih pojava obilježena sklonošću utvrđivanja ekonomskih ili strukturalnih uzročnih povezanosti, mogli bismo reći da je ta slabost isključivo u uvjerenju da se otkrivanjem ekonomske matrice iscrpljuje cjelokupno kauzalno istraživanje promatranog fenomena. Riječ je, kao što se lako može razabrati, o tendenciji uzročnog pojednostavnjavanja, to jest o tendenciji da se logički red zamijeni povijesnim i da se analiza fašizma (ili bilo kojeg društvenog fenomena) smatra iscrpljenom ukazivanjem na *is cui prodest* na privrednom planu, kao da je fašizam uistinu ekonomski fenomen a ne složena društvena pojava i specifičan politički fenomen koji se, dakle, može povezati sa svijetom proizvodnih odnosa samo ako se otkrije vrlo složena i istančana mreža tih odnosa.

Fašizam je, zapravo, bio i ostao politički pokret i režim; svesti ga na njegovu ekonomsku matricu svakako je potrebno i znanstveno neophodno. No, ipak, to se mora učiniti prije svega i isključivo zato da bi se objasnila specifičnost tog političkog fenomena a ne obrnuto, da se politički fenomen svede na puki ekonomski fenomen. Smisao, pak, mnogih definicija bio je zapostavljanje političke naravi fašizma i njegovo objašnjavanje ekonomističkim redukcijama. Stoga su ponašanje i politička narav fašizma najčešće protumačeni *ex post* na temelju pojednostavnjenog (uprosječnog) istraživanja ekonomskih interesa koji su onda prikazani kao funkcije fašizma. Na taj se način objašnjava vrlo osebanju podatak da je, usprkos velikom zalaganju marksističkog političkog pokreta u borbi protiv fašizma, izostalo utvrđivanje sve raznolikosti pojavljivanja različitih fašističkih pokreta i režima. Na isti se način mogu objasniti i slabosti koje su se javile u političkoj borbi protiv fašizma u Italiji i Njemačkoj. Ali, valja dodati, to slabo obraćanje pozornosti političkoj specifičnosti fašizma samo je dio općenitog nemara što ga marksistički pokret uopće pokazuje spram problematike političkih institucija čije je ocjenjivanje često bilo samo zamijenjeno a ne protumačeno ekonomskim ocjenjivanjem. Tako se, na primjer, gotovo redovito događalo da se analiza fašizma svede na analizu ekonomskih skupina kojima je bilo u interesu da dođe do fašistizacije liberalne države a zapostavljala su se istraživanja tendencija unutar samih institucija liberalne države da se one pretvore u autoritarne institucije. I, napokon, među temeljne uzroke svega ovoga treba ubrojiti i vrlo slabo razvijenu opću marksističku teoriju o predstavničkoj modernoj državi, to jest, pomanjkanje specifične analize razloga zbog kojih kapitalističko društvo bira upravo ustavnopredstavnički režim kao svoj specifični politički oblik. Ta bi analiza razotkrila *povijesnu pravilnost* pojavljivanja takvog političkog režima u razjedinjenom, individualističkom, atomiziranom društvu kojemu je, upravo zbog svega toga, potrebno da se *izvanjskim* političkim vezama poveže s proizvod-

nim odnosima (suprotno onome što se zbivalo u feudalnom društvu). Takvom društvu potrebne su, dakle, elitarne političke institucije na koje proizvodni subjekti moraju *prenijeti* opće upravljanje društvom (a koji sami zbog toga bivaju pretvoreni u podvojene ličnosti, u proizvođače i građane, u atomizirane privredne subjekte i u apstraktne političke subjekte). Korijene te povijesne pravilnosti predstavlja i proturječnost koja podrija temelje ustavnopredstavničke političke ili liberalnodemokratske države, to jest proturječnost između formalno proklamirane političkopravne jednakosti i stvarne nejednakosti na koju je nužno osuđeno buržoasko građansko društvo. Iz te se proturječnosti ne smije, kao što su to često činili marksisti, izvesti zaključak da su političkopravne institucije nebitne i sporedne, nego, naprotiv, o njihovoj odlučujućoj ulozi da u nebu apstraktne jednakosti posluže kao kompenzacija za pakao zbiljske nejednakosti. Tako postaju razumljive, s jedne strane, specifičnost i, s druge strane, dinamika predstavničkih političkih institucija. Njihova specifična narav proizlazi iz toga što su istodobno i *apstraktno* nebo i *istinski krov* nad glavom buržoaske društvene organizacije koja, zapravo, svoju potpunu i neovisnu djelotvornost postiže tek izgradnjom ustavnopredstavničke države, a nikako prije. S druge strane, upravo ta *dovršeno* buržoaskog sustava ne samo da stavlja u pokret privredne proturječnosti kapitalističke proizvodnje nego, također, i političke proturječnosti predstavničke države. Kao što je na privrednoj razini kapitalistički svijet ugrožen suprotnošću između podruštvljena proizvodnje i privatnosti prisvajanja dobara, tako ga na političkoj razini podrija suprotnost između proklamirane jednakosti i njezine nezibježne apstraktnosti, to jest, suprotnost između univerzalnog ustoličenja političke vlasti i odvojene stoga elitarne naravi te vlasti; ukratko, riječ je o suprotnosti između univerzalne ili društvene naravi ustoličenja vlasti i ograničenog karaktera njezina provođenja. Djelovanje te proturječnosti povijesno se kreće u dva međusobno suprotstavljena i oprečna smjera: u smjeru nastojanja da isključivo apstraktni karakter podruštvljena vlasti postane zaista i zbiljski, i u smjeru tendencije da se institucionalizira izdvojeni, autarhijski karakter državne vlasti. Prva tendencija sazrijeva, mogli bismo reći, prirodno u klimi moderne masovne civilizacije koja nosi u sebi objektivni poticaj za ravnopravnošću. Druga je, u biti, reakcija na ovu prvu tendenciju i postaje sve snažnijom što je jači poticaj za širenjem i produbljivanjem procesa jednakosti.

Da, upravo u okvirima tog sukoba tendencija unutar liberalnodemokratske države, koja je dovedena u krizno stanje razvitkom masovne civilizacije, treba izučavati problematiku fašizma. Fašizam je, u biti, upravo utjelovljenje prava «reakcije» na sve snažnije procese modernog egalitarizma.

Stoga se slobodno može reći da fašistički pokret organski izrasta iz političkog liberalnog tkiva kao tendencija da se elitarni i autoritarni karakter države

sačuva po svaku cijenu, čak i po cijenu potpunog iskorjenjivanja univerzalnog ustoličenja političke vlasti, pa, prema tome, da se sačuva i sâm predstavnički i delegatski karakter te vlasti. Tendencija ukidanja osnovnih oblika političke demokracije jest, dakle, bitno obilježje fašizma koji se javlja kao rušilački pokret svake uspostavne vlasti odozdo, u ime takozvane tehničke efikasnosti, antiparlamentarističkih propovijeda- nja i kvalitativne nasuprot «kvantitativne» selekcije demokratske politike. Iz tog temeljnog i općeg političkog opredjeljenja svakog fašističkog pokreta proizlazi niz «vrednota» kojih nosilac postaje fašizam; te se vred- note javljaju gotovo uvijek u dva sloja, jednome prop- agandističko-demogoškom i drugome bitno politič- kom. Riječ je, na primjer, o pozivu koji je neposredno upućen masama da se suprotstave posredovanju par- lamentarne demokracije. To je upravo ključ za vred- novanje fašizma u političkoj povijesti i u povijesti mo- derne političke misli. On označava, mogli bismo reći, trenutak obrata odnosa legalizacije sile koji se rađa iz klasičnog liberalizma, kako u njegovoj klasičnoj ili kan- tovskoj fazi tako i u suvremenoj epohi liberalne dem- okracije. Kantova ideja pravne države temeljila se, kao što znamo, na pretpostavci da zakon mora vladati nad političkim zajedništvom, pa je, prema tome, zakon, u odnosu na politiku, racionalan postulat *a priori*. Time se podrazumijevalo da zakon djeluje unutar pravne države kao da ga narod zalista hoće (als ob), pa je tako narodni suverenitet zamijenjen, zapravo, suverenitetom prosvije- čene elite koja stoji na čelu države. Ipak se čvrsto usta- lilo mišljenje u klasičnom liberalizmu da je proces po- litičkog života u biti proces legalizacije sile i pridobiva- nja naroda da pristane uz elitu koja je, doduše, u posje- du sile, ali prije svega razuma koji sili daje pravni smis- ao. U postklasičnoj fazi liberalnodemokratskog širenja liberalizma, koju na teorijskom planu zastupaju Tocque- ville i Stuart Mill, proces legalizacije sile-vlasti otvara se prema političkim određenjima: to jest, otvara prost- ore za proširenje prava glasa u okvirima zakona. Zakon, sada, nije više samo *logičko otkriće* do kojega je mogla doći samo prosvijećena elita, on je, također, i *povijesno otkriće* koje se povezuje s voljom, a ne samo s razu- mom, dakle s voljnom prisutnošću građana. Pa, ipak, proširivanje narodnog glasačkog prava i uspostavljanje socijalističke antiteze, kako na praktičnom tako i na te- orijskom području, uskoro dovodi u pitanje mogućnost da se prislila pretvori u dobrovoljno pristajanje i da se permanentno opravdava vlast koju je uspostavila libe- ralna država i buržoasko društvo. S druge strane, zahtjev za sve većim proširivanjem glasačkoga prava iznijeli su u mnogim zemljama socijalistički pokreti koji tom zaht- jevu pridružuju opću kritiku države i buržoaskog društva postavljajući sebi za cilj uništenje i države i buržo- askog društva, pa čak i silom.

Upravo ta opasnost sprečava jednosmjern razvitak liberalnog političkog režima. Danas se od li- beralizma zahtijeva da osvoji mase više nego što je to činilo u prošlosti pa, prema tome, i novi teorijski razvoj

koji treba da prođe u same socijalističke mase. To se pokazuje mogućim samo tamo gdje buržoaska država posjeduje čvrstu političku strukturu i kompaktna na- cionalan sastav: ukoliko, tamo gdje je sposobna da se natjecateljski suoči sa socijalističkim pokretom u pri- dobivanju masa na pristanak. Drugim riječima, to je moguće samo tamo gdje je bez velike štete moguće ostvariti sve širu prisutnost narodnih masa u politici i «civilizaciju» kapitalističke eksploatacije. Tamo, pak, gdje je buržoaska država kasno nastala, na temelju ugo- vora između buržoazije i agrarnih slojeva, između libe- ralizma i *ancien régime*, povijesni blok pod vodstvom buržoazije ne uspijeva odoljeti natjecateljskoj sposob- nosti socijalističkog pokreta, a ponekad i gubi bitku. To je slučaj s Italijom, ali također i s Njemačkom, Ma- đarskom, Poljskom i, najposlije, sa Španjolskom, svim državama u kojima, i pored slabog kapitalističkog razvit- ka, odnos koji se uspostavlja između buržoazije i rad- ničke klase ide u korist ove posljednje. Riječ je o onim *slabim karikama* imeprijalističkog lanca — kao što bis- mo to mogli definirati po uzoru na Lenjina — u kojima se razvija ne samo ekonomska situacija nego cijela situacija, a to znači *odnos političkih i idejnih snaga* u korist socijalizma, i to ne toliko zahvaljujući snazi i sposobnosti radničkog pokreta nego mnogo više zbog slabosti i nesposobnosti same buržoazije. To su uglav- nom zemlje u kojima fašizam nastaje kao pokret masâ i u kojima pobjeđuje.

U tim se zemljama, dolaskom fašizma, javlja vrlo značajan proces teorijskog i političkog preobra- zaja temelja stare liberalne države; preobražaj koji, i to treba upamtiti, uspijeva uključiti i povući za sobom i same liberalne snage i sam političko-administrativni kadar stare države. Nije slučajno da je i u Italiji i u Njemačkoj fašizam došao na vlast formalno legalnim načinom: Mussolini na temelju vladina dekreta, što mu ga je uručio kralj, Hitler pobjedom na izborima. U vezi s tim čini nam se značajnim ne toliko nasilan napadaj na državu, koji je zapravo izostao — jer fašizam želi, prije svega, ojačati autoritarizam postojeće države a ne rušiti ga — nego činjenica da se teorijsko utemeljenje liberalnog političkog života mijenja, premda se ne mi- jenjaju njegovi sastavni dijelovi. Zapravo, fašizam sad obrnuto postavlja odnos sila-pristanak. Zadatak države i političke elite nije više u tome da racionalno ozako- njuje uspostavljenju vlast, jer socijalistička je opasnost prije svega praktička opasnost. Riječ je sad o tom da se vlast praktički obrani tako da se jurisira na mase koje je ugrožavaju, koje žele predložiti novu racional- zaciju zajedništva polazeći ne više od *logičkog deduci- ranja* jednog apriorističkog zakona nego od zahtjeva da se udovolji materijalnim interesima koji *odozdo* — uz posredovanje ili bez posredovanja političkih tradicio- nalnih procedura — zahtijevaju uspostavljanje nove drž- ave i novoga zakona. Stoga se fašizam javlja kao kri- tičar liberalizma i liberalne demokracije koju optužuje zbog nesposobnosti da obrani državu i društvo u raz- doblju «masovne civilizacije». U tom novom razdoblju

fašizam namjerava nastaviti liberalizam (Mussolini i Gentile govore upravo o fašizmu kao o autentičnom liberalizmu) raskidajući s tradicijom: prihvaća, zapravo, elitistički, autoritarni, »prosvijeđeni«, aristokratski i hijerarhijski karakter liberalne države, ali odbacuje spremnost liberalizma da uspostavi vodeću elitu pomoću izbora širenjem osnove glasačkog prava. U biti, fašizam želi održati strukturu liberalne države uklanjajući svaku političku proceduru koja bi dopustila bilo kakvu intervenciju naroda. Fašizam kritizira predstavničko izborno-ustavnu strukturu izgrađivanja *elite*. Zbog tog aspekta fašizam se vraća na političke oblike srodne *ancien régimeu*. Ali, postoji i jedan temeljni diferencijalni aspekt: fašizam nastoji podvrći mase autoritarnom vodstvu *elite*. U tom smislu fašizam mora preteći liberalizam, to jest, mora organizirati protiv *desne »pijace«* lijevu »pijacu« (Piazza di destra upravo je izraz koji je uveo talijanski neofašizam). Neophodno mu je potrebno da osvoji masovnu bazu koju je buržoaska država izgubila, ali je ne može pridobiti izbornim procedurama sudjelovanja ili uopće političkim sudjelovanjem u izgrađivanju političke volje. Mora, dakle, pronaći način kako da poveže mase i *elitu*, ali ne više polazeći od izbornog određenja vlasti ni od sadržaja izbornog mandata, jer i jedno i drugo treba uništiti. Ali, upravo to uništenje ukida svaku povezanost koja se temelji na prenošenju razumne punomoći na *elitu*. Ono mora, dakle, biti praćeno izgrađivanjem karizmatičkog položaja *elite*. Tu leži korijen značajnog mita *vođe* (duce, firer, konduktor, kaudiljo, poglavnik itd., sve su to i ključne institucije i pojmovi raznih fašizama). Vođa postaje karizmatički posrednik između naroda i elite. Njegova karizma je osobna, njegov mandat (sâm ga predlaže) je metaosoban: vođa posreduje narod jer on je nepolitičko biće, to jest, on je nacija, etnos, rasa zajedno s narodom, kao biće politički organizirano ili država, rastačući i ukidajući svaki odnos narodnog sudjelovanja u državnom životu i svako društveno-narodno značenje političkog života. Narod se svodi na predmet u istoj mjeri u kojoj se država spiritalizira. Prezir prema masi praćen je veličanjem mase ako slijedi vođu. Otud načelo primata državnog života i njegove depolitizacije, koja se očituje u stalno rastućoj militarizaciji. *Elita* se strukturira kao hijerarhija koja prima i prenosi investituru odzogo, od vođe koji je poistovećen sa »sudbinom« nacije-naroda neovisno o bilo kakvom sporazumijevanju, kako s *elitom* tako i s narodom. »Vjerovati, slušati, boriti se«, to je najznačajnija parola talijanske fašističke države, kao što je »Ein Volk, ein Reich, ein Führer« najznačajnija parola nacističke države. Obje, zapravo, izražavaju karizmatički odnos koji se uspostavlja između mase i vođe.

Važno je zadržati se na raznim implikacijama tih značajki fašizma, kao surogata za liberalizam u masovnom društvu zemalja zaostale povijesno-političke strukture.

Na prvome mjestu treba napomenuti da fašizam stupa na mjesto liberalizma sa ciljem da ometa

i potisne socijalistički radnički pokret. Antisocijalistički duh bitan je element političke naravi fašizma, pa odsutnost tog elementa otežava da se pojam fašizma primijeni na neke pokrete Trećega svijeta (vidi tipičan primjer peronizma u početnoj fazi).

Na drugome mjestu vrlo je značajno što fašizam, obrćući odnos *sila-pristanak* i ukidajući proces opravdavanja vlasti, biva prisiljen veličati element akcije i inicijativu mase što je, naprotiv, liberalizam zapustio. Tako i na ideološkoj razini sve jače dolazi do izražaja *vitalizam* fašizma s poznatim mitovima o hrabrosti, o izazovu životu i smrti, o usmjeravanju pojedinaca na životne avanture i značenje vanjskoga svijeta. Iz tih mitova rađaju se drugi, potaknuti osobitim povijesnim okolnostima u kojima se fašizam učvršćuje: mit tehnologije veže se uz snagu nacije i postaje bitno militaristički mit; ruralizam kao težnja da se među seoskim stanovništvom pridobije prilično snažna masa koja je inače nezadovoljna procesima industrijalizacije, kao i sindikalnim i političkim borbama socijalističkog pokreta koji ju je zanemario. Svi se ti mitovi kaleme na »kulturu« iracionalističke vrste koja nadasve veliča poriv sposoban da veže masu uz vođu u vođu uz masu, kao i tehnološki magizam, izraz kojim bih imenovao onu osobitu sposobnost prevodenja dojmova koje izaziva zamršena narav kapitalističke zbilje i merkantilnog fetišizma na kulturni jezik neoromantičnog tipa. Taj magizam, povezan i s elitističkim odnosom prema masi, veliča ritualne, poluvjerske i infantilističke inicijative namijenjene pristašama pokreta, tako da se fašizam (i nacizam) uvelike koristi mističnim i potcijanim elementima (postoji pravi nauk o »fašističkoj mistici«) koji pothranjuju karizmatički populizam. Riječ je o populizmu koji nosi u sebi posebno obilježje stimulatora odnosa politizacije i depolitizacije mase. U biti, fašizam razdire jedna bitna proturječnost: on mora, s jedne strane, udaljiti masu od politike jer masa predstavlja opasnost za *elitu*, a, s druge strane, mora aktivirati masu kao bazu svoje konkurentске i agresivne politike nasuprot radničkom pokretu. Rezultat je da fašizam zahtijeva neku vrstu politizacije potčinjene komandi mase, a to znači samo planirano mobiliziranje poslušne mase (veliki skupovi, teroristički ispadi, parade, vojna obuka).

Pa, ipak, ma kako ta obilježja bila proturječna, ona sadržavaju elemente prividne modernizacije fašizma, barem u odnosu na liberalizam, ali često i u odnosu na socijalizam, kada je on politički nezreo i kulturno zaostao. Tako je, na primjer, važno napomenuti da talijanski fašizam možda prvi uočava značenje što ih za masu imaju sport, tjelesni odgoj, škola; njemu uspijeva uspostaviti značajne veze sa seljačkim masama, koje je radnički pokret zapustio, a i sa ženskim i omladinskim masama. Upravo fašizam uočava važnost nekih elemenata kulturnog duha dvadesetoga stoljeća: riječ je o pokretanju mladih, o masovnom turizmu (»pučki vlakovi«), o suvremenom prometu (»vla-

kovi koji stižu i polaze na vrijeme», avijacija, pomorska plovidba) o pučkim svečanostima, o slobodnom vremenu (organiziranje slobodnog vremena, sastanci na otvorenom, izleti u prirodu, masovna sportska natjecanja, kolektivna putovanja, logorovanje). Čak i na planu visoke kulture fašizam uspijeva uočiti aspekte masovne civilizacije koje su liberalizam i socijalizam sa zakašnjenjem shvatili; dovoljno se sjetiti avangardne umjetnosti i Marinettijeva futurizma, ali i pragmatičke i aktivističke usmjerene filozofije života i filozofije akcije.

Ovdje je potrebno spomenuti da se fašizam uspio ubaciti u takozvane prazne prostore politike i kulture, koje nije uspio ispuniti radnički pokret; iako vrlo snažan na organizacionom i borbenom planu, radnički je pokret ostao još i sad na političkom planu sektaški a na kulturnom zaostao.

Treba također zabilježiti da fašizam iskorištava najveće pogreške socijalističkog pokreta. Spomenut ću ovdje samo zabunu do koje je došlo zbog stanovitve pozitivističke i aktivističke interpretacije marksizma koja širi među masama mit o revoluciji kao pukoj nasilnoj akciji i ustaničkoj pobuni. Nije slučajno što je jedan od Mussolinijevih učitelja, Sorel, ujedno i teorijski lider radničkog pokreta, i što sam sorelizam upravo oduševljeno ističe funkciju etičkog preporoda i revolucionarne akcije; Sorel je teoretičar nasilja kao etički usmjerene sile. Taj je aktivizam socijalističkog pokreta često pokazivao prikriven prezir prema kulturi kao buržoaskoj tekovini, a naročito prema teoriji u odnosu na politiku. Potrebno je, također, podsjetiti kako je na odganjanje masa negativno utjecala vrlo gruba interpretacija ideje »diktature proletarijata«: ideja koja širi prezir prema pridobivanju ljudi na pristanak, prema političkoj demokraciji, idejnom suočavanju, političkim slobodama i koja upravo pothranjuje karizmatско ustoličavanje ličnosti.

Te političke i kulturne slabosti socijalističkog pokreta imaju za posljedicu sektaško zatvaranje unutar vlastitih organizacija, kao i izoliranost i odbijanje da se poveže s ostalim slojevima društva, osobito sa seljaštvom, srednjim slojevima i intelektualcima. I, tako, pokret ne samo što sâm sprečava svoj vlastiti rast i postaje nesposoban da usmjerava ostale društvene slojeve nego izaziva rasipanje društvenog tijela, što onda pomaže razvoj korporativnog duha, o kojemu će Gramsci poslije kritički pisati kao o mani radničkog pokreta, a koji će fašizam veličati kao osnovno načelo društvene integracije i organizacije.

Treba još dodati da plebejski sektarizam radničkog pokreta ostavlja neispunjen i prostor kulture. Upravo se tu, u razdoblju između dvadesetih i tridesetih godina, radnički socijalistički pokret usučanio na stajalištu izrazitog prezira u odnosu na teorijsku razradu, zaustavljajući se uglavnom na veličanju tekuće političke prakse. Istina je da u Italiji djelo Antonija Labriole

nikad nije prestalo značajno utjecati na intelektualce, ali, općenito gledajući, ono je ipak ostalo postrance zbog usredotočenosti kulturnih interesa na Sovjetsku Rusiju. Tek s Antonijem Gramscijem talijanski će radnički pokret izgraditi temelje nove interpretacije kulturne talijanske povijesti i tako predložiti glavne smjernice za obnovu i razvitak talijanske inteligencije.

Što se tiče političkog stava prema fašizmu i masama koje su pod njegovom kontrolom, važno je podsjetiti na Togliattijeve *Rasprave o fašizmu* koje znače početak produbljenog kritičkog razmišljanja i auto-kritičke analize poraza što ga je pretrpjela talijanska radnička klasa. Što se tiče prošlosti, to jest razdoblja do 1935, analiza toga poraza bila je krajnje općenita i pojednostavljena: zaustavljala se na tvrdnji kako je fašizam izvojevao pobjedu služeći se nasiljem i kako tom nasilju talijanski radnički pokret nije znao pružiti odgovarajući otpor. Nije se propustilo naglašavati da je glavna pogreška bila u tome što se nije na vrijeme, i to u masovnim razmjerima, organizirala oružana akcija protiv fašističkih bandi. Ali, takva se analiza morala pokazati nedostatnom; ona je zaboravila da, u trenutku kad politička borba protiv fašizma postaje oružana, ona, zapravo, već bilježi poraz. S druge strane, ta je analiza također potcijenila utjecaj fašizma nad masama koji se poslije 1933. sve jače osjećao u Italiji, dok se istodobno u Njemačkoj nacizam širio golemom brzinom među njemačkim radnicima.

Upravo tridesetih godina, Togliatti je napokon definirao talijanski fašizam kao *reakcionarni masovni režim*. Na tu ću se definiciju navratiti poslije. U ovome trenutku stalo mi je da napomenem kako je već 1934. Togliatti započeo kritičku raspravu koja se, ako je pažljivo pročitana, ukazuje kao autokritična. U jednom napisu, objavljenom u *L'Internationale Communiste* listopada 1934, Togliatti je podsjetio na definiciju fašizma što ju je dao izvršni komitet Komunističke internacionale, prema kojoj je fašizam otvoren oblik diktature najreakcionarnijih skupina buržoazije. Nakon što je prihvatio tu definiciju kao uglavnom točnu, Togliatti je postavio ovo značajno pitanje: »Ali, kako fašizam uspijeva održati i obraniti kapitalističku vlast nad radničkom klasom i nad velikim masama radnog naroda (...)?« I odgovara: »To, naravno, nije nov problem. Svatko od nas zna ponoviti da fašizam brani i podržava buržoasku vlast pomoću otvorenog nasilja i terora, vodeći nemilosrdnu ofenzivu protiv osnovnih uvjeta života radnika, sprečavajući svaku mogućnost neovisne organizacije radničkog pokreta i velikih masa, zapčeviši usta javnom mišljenju, itd. Svaki od nas kadar je ponavljati te stvari, ali, ma koliko da su one istinite, objašnjavaju li istinu do kraja? I, nadalje, kad tražimo način kako da se suprotstavimo fašizmu, možemo li se zadovoljiti tvrdnjama općeg karaktera ili se moramo potruditi da obavimo konkretniju analizu fašističke politike?«

U daljim *Raspravama o fašizmu*, Togliatti podrobno analizira fašističku »politiku mase« razmatra-

jući sve fašističke organizacije po redu: partiju, Opera Balilla, omladinske i ženske organizacije, Dopolavoro (prva talijanska organizacija za korištenje «slobodnog vremena»), sindikate. Na toj osnovi Togliatti dolazi do definicije fašizma kao «reakcionarnog režima na masovnoj bazi». Ipak, treba oprezno pristupiti toj definiciji. Prije svega, ona se odnosi uglavnom na talijanski fašizam tridesetih godina. U prethodnom razdoblju sam Togliatti drukčije ocjenjuje fašizam. Fašistički bi se pokret prije osvajanja vlasti teško mogao ocijeniti kao masovni pokret. On 1921. dobiva na izborima samo trideset zastupnika, dok na III kongresu fašistička partija ima čak 141 000 članova, ali od njih radničkim slojevima (radnici, seljaci, mornari, činovnici) pripada samo 67 000 članova, to jest, manje od polovice. Fašističke masovne organizacije bile su to u početku samo po imenu. Togliatti ovako komentira te podatke: «Karakter partije određuje što njezino članstvo čine 67 000 buržuja i 22 000 činovnika. Fašistička je partija pretežno buržoaska partija, ona ima jak utjecaj na činovništvo i ponešto izdanaka u radničkoj klasi i među poljoprivrednim radnicima.»

Bitan element u određivanju snage fašističkog utjecaja nije socijalni sastav pokreta kao takav nego, prije svega, način kako se njegova politika uklapa u *humus* liberalne države koju «ugrožava» radnički pokret, *humus* u kojemu žive, prije svega, funkcionari, mali činovnici, profesionalci, učitelji i profesori, to jest, onaj brojni srednji stalež poluintelektualaca koji uglavnom predstavljaju prosječnu kulturu i javno mišljenje. Tek kad su se ti slojevi osjetili ugroženim od radničkog pokreta, fašizam je uspio izaći iz geta jedne organizacije, ne samo relativno male nego i izrazito usamljene zbog vlastite agresivnosti.

Nema bolje potvrde za ispravnost ove teze od različitog toka kojim se kretao neofašistički pokret nakon rata u Italiji. Neofašizam nije uspio postati pravi masovni pokret, pa čak ni onda kad je raspolagao privlačnim propagandističkim temama. To je i bio razlog što je njegova taktika bila taktika terorističkog nasilja i subverzije. Službena fašistička partija, MSI, prisiljena je, ne samo zakonom (koji je, zapravo, bio vrlo blag) nego zbog zbiljskih uvjeta što ih je stvaralo javno mišljenje da neprekidno, barem na riječima, poriče vlastitu fašističku prirodu mijenjajući simbole, tražeći saveznika koja bi joj mogla ponovo dati političku legitimnost; išla je čak tako daleko da je javno priznavala kako cijeni vrednote Pokreta otpora. Sasvim je razumljivo da je to dovelo do dvoličnog ponašanja jer njezina praksa neprekidno protuslovi službenim izjavama. Pa, ipak, i to je već znak da je situacija uvelike smanjila prostor te političke igre.

Uzak politički prostor, na koji je danas sveden talijanski neofašistički pokret, posljedica je uglavnom dvaju uzroka. Prvi je povijesni, to je zapravo poraz što ga je fašizam doživio prije trideset godina; ne samo

što je bio poražen na bojnopolju nego i pred savješću naroda. I drugi razlog, koji je izrazio političke naravi, odnosi se na visok stupanj zrelosti što ga je u razradi strategije prijelaznog razdoblja u socijalizam postigao radnički pokret. Vrlo je značajno da se ta strategija neprekidno povezivala uz problem antifašizma i da se razvijala kao strategija demokratskog puta u socijalizam. A to zapravo znači da današnji revolucionarni pokret temelji svoju bitku za socijalizam ne samo na tome što poštuje političku demokraciju, koju fašizam nastoji ukinuti, nego sve više širi njezine granice uvođenjem razne oblike neposrednog narodnog sudjelovanja u političkom upravljanju zemljom. Tako je utvrđeno da je široka i neposredna politička demokracija specifičan politički oblik razvijenog socijalizma i da — s druge strane — uvođenje «socijalističkih elemenata» u suvremeno društvo sačinjava nezaobilaznu «drugu etapu» antifašističke revolucije.

U okviru te strategije demokratskog puta u socijalizam, mnogi prostori koje je radnički pokret ostavio praznima bivaju sada ispunjeni sadržajem, tako da «bujon» za razmnažanje fašističke kulture postaje sve nepodnesiviji i u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Dovoljno je da naznačimo samo neke od novih elemenata politike radničkog pokreta: jedan od najvažnijih političkih zadataka jest pažnja koja se posvećuje seljaštvu i poljoprivrednim problemima, a to su područja koja je radnički pokret dvadesetih godina potpuno zapostavio, o čemu je i te kako vodila brigu Sturzova Narodna partija, kao i sam fašistički «ruralizam»; zatim politika prema srednjem činovničkom, ekonomskom i intelektualnom sloju, koja se zasniva na širokoj strategiji savezništva, politika koja se vodi u odnosu na mlade, a naročito studente, politika bavljenja problemima koji nisu politički u najužem smislu te riječi (škola, slobodno vrijeme, kultura). Tome treba dodati da je radnički pokret, i to osobito posljednjih godina, razradio politiku institucija, pa zahvaljujući njoj može predlagati reforme i strategije u raznim područjima državnog života i pospješiti jačanje demokratske kontrole, sudjelovanja naroda i širenje političkih i građanskih sloboda. Općenito govoreći, talijanski radnički pokret upravo je na putu provođenja u djelo znamenite Gramscijeve tvrdnje da se razara samo izgrađujući, što znači da se povijesni blok, što ga je stvorila buržoazija, može srušiti samo izgradnjom novog velikog povijesnog bloka koji mora oko radničke klase okupiti i ujediniti većinu naroda. Za postizanje toga cilja nije dovoljna samo sadržajna i sustavna razradena politika, nego i takva politika koja, upravo zato što je bogata i razradena, mora sadržavati i izgrađenu kulturnu politiku. Samo se na taj način može postići hegemonija u odnosu na druge društvene slojeve, kao i njihov pristanak, jer se u tom slučaju borbil za svakodnevne interese pridružuje izgradnji novih građanskih vrednota na kojima je moguće utemeljiti dugoročnu strategiju obnove svijeta.

Ako je istina da je fašizam prije grobar mrtve demokracije nego plaćeni ubojica žive demokracije, onda je također istina da je zadatak antifašističke borbe obnavljanje i razvijanje demokracije. Revitalizacija demokracije, uostalom, postaje ne samo konkretna borba protiv fašizma nego i specifičan oblik prijelaznog razdoblja na putu u socijalizam. ■

manfred clemenz
frankfurt na majni

prilog fenomenologiji fašizma

prethodna razmatranja za kritiku
tradicionalnog pojma fašizma

preveo s njemačkoga boris hudoletnjak

1. prethodna primjedba

Razmatranja što slijede odnose se na problem fašizma u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, točnije, na pitanje postoje li u SR Njemačkoj u ovim trenucima fašističke tendencije?

Tezu koju želim zastupati ni u kojem slučaju ne smatram dovršenim i u sebi konzistentnim djelom. Smatram, naprotiv, da se održivost te teze mora tek dokazati što je moguće širom diskusijom i, naravno, samim razvitkom društva. Dakako, smatram, također, da je ona uporabiva alternativa u ovo doba popularnim pokušajima da se diskutira o suvremenom političkom razvitku u SRNJ: bilo kao o »normalnoj« političkoj reakciji građanske države na političko-ekonomijsku krizu, bilo kao o razvitku prema autoritarnoj, odnosno policijskoj državi, bilo kao o neprikrivenoj manifestaciji fašizma.

Rečenica Maxa Horkheimera: »Tko ne želi govoriti o kapitalizmu, treba šutjeti i o fašizmu«, vrijedi i nadalje. No, ipak, ono što u širokoj mjeri — i građanski analitičari i kritičari fašizma — akceptiraju kao historijske oblike fašizma postaje problematičnim čim je riječ o analizi *sadašnjih* kapitalističkih struktura. Ako se o tom sklopu uopće raspravlja, pokušava se često historijske forme fašizma prenijeti na sadašnju fazu razvitka kapitalizma — dopunjene stanovitim modifikacijama; da bi, primjerice, neki fašistički sistem vlasti danas, naravno, »bio drukčiji« no u dvadesetim ili tridesetim godinama, ili da bi vojska mogla postati primarnim nosiocem fašističkog razvitka.

Htio bih taj kompleks pitanja formulirati obratno: pružaju li se iz strukturalnih promjena — što su ih kapitalistički sistemi, ili barem neki od njih, doživjeli proteklih desetljeća i koji nisu ukinuli načelna proturječja nego su samo punktualno suzbili njihovu anarhiju — teoretske i praktičke konzekvence i u pogledu problema fašizma? Nije potrebno osporavati da kapitalistički sistem, kada društvena proturječja postanu očita, može tražiti izlaze iz krize koji nalikuju starijim fašističkim »rješenjima«. Riječ je, naprotiv, o tome nastaju li, na temelju određenih promjena određenih kapitalističkih sistema, tendencije koje se ne mogu više adekvatno shvatiti s pojmovnim fiksiranjem uz historijske pojavne oblike fašizma.

Ja sam — ne na kraju zbog toga što je u stanovitim političkim grupama postalo modom na sve moguće lijepiti etiketu »fašizma« — potpuno suglasan s Milibandom koji se boji da bi dominacija »dovezne točke« fašizma mogla prikriti manje radikalne, no dugoročno možda isto tako opasne tendencije¹⁾. S druge strane, pak, i kanoniziranje određenih analitičkih poj-

1) Ralph Miliband, *Der Staat in der Kapitalistischen Gesellschaft (Država u kapitalističkom društvu)*, Frankfurt, 1972, str. 359.

movnih konstelacija fašizma²⁾ može onemogućiti da se pravodobno spoznaju i suzbiju fašističke tendencije koje se pojavljuju u izmijenjenom obliku.

2. o nekim poteškoćama pri određivanju pojma »fašizam«

Očevidan je formalni karakter lučenja funkcionalne od fenomenolojske dimenzije pri određivanju pojma fašizma. Funkcija fašizma, osiguranje oplodavanja kapitala, ne može se odvojiti od političke provedbe te zadaće. Uprkos tome, važno je razlikovanje obiju dimenzija. Analiza parlamentarno-građanske demokracije i fašističkih sistema pokazuje, naime, da, doduše, nije u svako doba pred jednom i pred drugima ispunjenje egzaktno istih funkcija, no svakako da u razdobljima ekonomsko-političkih kriza te funkcije mogu postati identičnima.

1. Funkcija je parlamentarno-građanske demokracije u kriznim ekonomskim situacijama, pogotovu kada reformističke organizacije nisu više cadre osigurati lojalnost masa a srednji stalež u pojačanoj mjeri podliježe pritisku monopoliističkih tendencija, da *disciplinira proleterske i srednjestaličke mase*. Tu funkciju ispunja fašizam, razarajući autonomne radničke organizacije, »integrirajući« srednji stalež djelomičnim ustupcima s jedne, te prijetnjom golom silom s druge strane. Time fašizam istodobno likvidira još postojeće tekovine proletersko-srednjestaličkih revolucija. U tom aspektu određenja funkcije fašizma nije po srijedi dakle, alternativa: prikrivene ili otvorene represije? Koliko je daleko parlamentarno-građanska demokracija mogla ići s otvorenim, vojnom represijom — to je, štoviše, vazda bio problem odnosa moći između društvenih klasa. Isto tako razaranje radničkih organizacija *silom* nije nužno i fašistički sistem. Odlučno je, naprotiv, *efektivno discipliniranje mase*.

2. Funkcija parlamentarno-građanske demokracije u kriznim ekonomskim situacijama je podržavanje odnosno poticanje kapitalističkih mogućnosti akumulacije pomoću instrumenata kao što su porezne olakšice za kapital, osiguranje od sputanosti konkurencijom, saniranje bankrotnih poduzeća, obustava mjera socijalne politike, kontrola najamnine, javnih radnih programa, drugim riječima: osiguranje oplodavanja kapitala. Tu funkciju mora ispuniti i fašizam.

3. Funkcija parlamentarno-građanske demokracije u ekonomskim kriznim situacijama održavanje je

i širenje imperijalističkih sfera utjecaja i tržišta pomoću ekonomske, političke i vojne intervencije. I tu funkciju ispunja fašizam.

Odlučnu diferenciju između obih formi vlasti velja stoga potražiti na fenomenolojskoj ravni. Razlika je, dakle, u tome što fašizam te funkcije ispunja drugim sredstvima i to sa stupanjem tehničkog savršenstva, koji u svakom slučaju nije bio dostupan u demokracijama starijega tipa. Tradicionalni fašistički sistemi u svojoj političkoj, organizacionoj i ideološkoj strukturi mogu se odrediti prema slijedećim kriterijima:

1. Hijerarhijska, paramilitaristička organizacija izgrađena po načelu vođe, koja je, u slijedu krhke socijalne baze fašizma potrebna za efektivno discipliniranje društva.

2. Sistem vlasti, koji održava i osigurava ekonomsku bazu sile stare kapitalističke klase i time u bitnome konzervira i njen politički utjecaj.

3. Politička doktrina, koja je prvenstveno usmjerena protiv ideja humanizma, političkog liberalizma, socijalističkog i komunističkog internacionalizma, koje reflektiraju razvitak građansko-kapitalističkog društva. Napose se ideologija univerzalističko-demokratskog društva nadomješta koncepcijom staleški raščlanjenog društva, narodne zajednice.

4. Primjena sile u obliku sistematskog terora kao društvenog organizacijskog principa. Teror nije samo izvršni — pomoću prijetnje i ostvarenja psihičke sile — on nazočnošću toga izvanjskog terora, mrežom agenata, doušnika i rajonskih nadglednika, djelatnošću masovnih medija te, napokon, ritualiziranom demonstracijom sile i zatvorenošću sistema (uniformiranjem, marširanjem, insceniranim nastupima partijske elite itd.) postupno postaje internaliziranom. To stanje je Forsthoff apološki karakterizirao kao »totalnu obvezatnost«. Što je to internaliziranje terora temeljitije, to izvanjski teror može ostati latentnijim.

Ti kriteriji, koji se kreću na ravni empirijski orijentiranog, generalizirajućeg opisa, ostavljaju dakako otvoreno pitanje (koje je istodobno pitanje o mogućnosti povratka fašizma u novom historijskom ruhu, u obliku koji se u znatnoj mjeri može razlikovati od tradicionalnoga fašizma): jesu li navedena četiri kriterija dolsta u toj formi *konstitutivni* za fenomen fašizam ili se neki od njih mogu modificirati odnosno zamijeniti.

Na to se pitanje, po mom mišljenju, mora potvrdno odgovoriti. Kada se u političko-ekonomijskim kriznim situacijama zaoštava antagonizam društvenih klasa, kao »ultima ratio« društvene integracije ostaje još samo sila. Treba li to »rješenje« društvene organizacijske krize biti trajno, tada punktualna, nesistematska sila nije dostatna. Sila, štoviše, mora poprimiti formu sistematskog terora. Fašizam je bio do sad naj-

2) Npr. da fašizmu nužno pripada osvajanje vlasti uz pomoć državnog udara, masovne partije, itd.

ekstremnija pojavna forma te organizacije kapitalističkih društava. Sistematski teror (kao specifičan odgovor na unutarnje proturječnosti uznapredovalih kapitalističkih društava) treba stoga promatrati kao sociološki elementarni kompleks fenomenologije fašizma. U fašizmu najjasnije dolazi do izraza oblik sile kapitalističke odnosa proizvodnje; *teror se u fašizmu primjenjuje tako da on postaje tako rečf proizvodnom snagom tj. on iznuduje discipliniranje i prilagodbu masa postojećim odnosima proizvodnje i postojećoj aparaturi proizvodnje*³⁾. Fizički teror za to nije dovoljan. On se mora dopuniti obuhvatnim organizacijskim i manipulativnim »zahvaćanjem« individualuma. Obratno: što se mase ponašaju »discipliniranije«, to će se snažnije primjena terora tendencijski premješati od fizičkog terora na psihički teror. Općenito i u pogledu razmjera a i u pogledu oblika terora vrijedi Brechtova formulacija da posjedujemo toliko barbarstva, koliko je potrebno za održavanje barbarskih stanja.

Sistematski fizički i psihički teror, kao elementaran kompleks fenomenologije fašizma i kao historijski određen oblik društvene organizacije, istodobno definira odnos prema drugim kriterijima tradicionalne fenomenologije fašizma. Budući da teror ne nastupa kao povijesni akcidents, nego kao nužan instrument za discipliniranje masa, on mora biti organiziran u skladu s društvenim odnosima. Primjenjuje li se teror, kao u fašizmu, protiv masa u cjelini, tada se ne može u svakoj situaciji računati s lojalnošću redovnih organa represije (policije, vojske). Autonomni aparat represije — partija i njoj podređene paramilitarističke jedinice — moraju osigurati, da se teror u svako doba može primijeniti u traženom obliku. Teror istodobno mora nastupiti s pretenzijom legitimnosti — ne nužno i legalnosti. Univerzalni se teror legitimira time da nije upravljen isključivo protiv određenih socijalnih grupa, nego npr. protiv »narodnog neprijatelja«, kojemu se pozitivno suprotstavila »narodna zajednica«.

Iz toga rezultira prvo, da organizacijska forma fašističkog aparata vlasti može biti fleksibilna u skladu s razmjerima i formom primijenjenog terora. Drugo, za »ideologiju« (točnije: propagandu) fašizma nisu konstitutivni određeni rasistički, šovinistički itd. momenti, nego naprotiv (na temelju pretenzije za nadvladavanje klasne borbe na podlozi kapitalističkih odnosa proizvodnje) kontrastiranje »narodne zajednice« i »narodnog neprijatelja« odalčeno od svakog preciznog jurističkog ili sociološkog pojmovnog određenja. Kriteriji za razlikovanje mogu se izvoditi iz »zdravog narodnog osjećanja«, rase, nasljedne kvalitete itd.; gotovo svi kriteriji su prikladni ukoliko ne dopuštaju da se proze klasni karakter tog diferenciranja, tj. ukoliko zamagljuju discipliniranje masa za održavanje kapitalističkih odnosa vlasti.

Rezultat dosadašnjih razmatranja glasi:

1. Ekonomske, političke i socijalne funkcije parlamen-

tarne i fašističke forme kapitalističke vlasti izjednačuju se u bitnim točkama. *Fašizam je pritom onaj oblik vlasti kojom se u nekoj ekonomsko-političkoj krizi, koja potencijalno razara sistem unutar nekog uznapredovalog kapitalističkog društva, održavaju kapitalistički odnosi proizvodnje*. Budući da su normalni modusi integracije i instrumenti vlasti građansko-kapitalističkog društva zakazali, za fašističku formu vlasti sistematski teror postaje konstitutivnim instrumentom vlasti.

2. Ako se sistematski fizički i psihički teror razumije sociološki kao elementaran kompleks fenomenologije fašizma, tada — na pozadini funkcionalnog određenja fašizma — postaje vidljiva temeljna struktura fašizma, koja dopušta pouzdaniju analizu toga što je fašističko nego što je to moguće posredstvom generaliziranja određenih empirijskih oznaka tradicionalnih fašističkih pokreta i sistema. Kritika četirju iznesenih kriterija glasi, dakle: ti kriteriji nisu dostatno konsekventno posredovani središnjom društvenom funkcijom fašizma. Oni su, drugim riječima, odviše usko spregnuti s jednom historijskom pojavnom formom fašizma a da bi bili uporabivi za opće pojmovno određenje fašizma.

3. fašizam kao »otvoreni terorizam«?

Čak i pri korektnome funkcionalnom i fenomenološkom određenju fašizma, naime kao sistema održavanja kapitalističkih uvjeta proizvodnje i eksploatacije sredstvima terorističke sile, teror kao odlučujući kriterij diferenciranja između građansko-parlamentarne i fašističke forme vlasti može dovesti do opasnih pogrešnih interpretacija; naime, tada kada se teror ne upotrebljava kao historijsko-društvena nego kao apsolutna veličina. Na primjeru interpretacije »novog fašizma« u Francuskoj Andréa Glucksmanna (koji je omiljen u stanovitim lijevim grupama u SRNJ) valja nam pokazati opasnost razvodnjenja pojma fašizma pomoću nediferencirane, u lošem smislu »moralne« uporabe pojma terora⁴⁾. »Današnji fašizam ne znači više zauzimanje ministarstva unutrašnjih poslova od strane desnoekstremističkih grupa, nego zauzimanje Francuske od strane ministarstva unutrašnjih poslova ... Novi fašizam nastaje protiv masa što se revoltiraju, on mobilizira državu i ujedinjuje rastrkane hijerarhije: on do-

3) *Nasilje u obliku terora time — na što je upozorio već Marx — postaje samo »ekonomijska potencija«.*

4) *Po srijedi je, drugim riječima, da se fašizam redukcioniistički ne definira preko terora, nego da se pojmom terora pokaze isprepletenost društvene funkcije i forme vlasti.*

lazi odozgo i rasploduje se odozgo prema dolje⁵⁾. Glucksmann je tom formulacijom označio središnji problem novijih interpretacija fašizma — ukoliko one fikširanjem na historijski oblik fašizma nisu postale slijepe za nove fašističke pojavne forme: *funkciju države pri iniciranju novih fašističkih tendencija*.

Glucksmann uviđa da na funkcionalnoj ravni ne postoje nikakve bitne razlike između građanskog-parlamentarnog i fašističkog sistema, on stoga svoje pojmovno određenje koncentrirana na fenomenologijsku ravninu. On naglašava da fašizam nije »gomilanje nasilja i ilegalnih čina« nego »otvoreni građanski rat«. Fašizam je »ovjekovijećenje reakcionarne politike sredstvima otvorenog terorizma«, »otvoreni terorizam protiv masa«. Glucksmann kuša taj »otvoreni fašizam« odrediti kao *terorizam u tvornici* i kao *terorizam državnih organa represije*.

Baš tu se vidi centralna dilema Glucksmannove postavke: opisuju se doduše brojna »nasilja i ilegalni čini«, nastup trupa CRS protiv radnika u štrajku, mučenje od strane policije, brutalnosti »malog šefa« prema radnicima — no primjerima što ih navodi Glucksmann ipak nije potvrđen zaključak, da je pritom posrijedi proširenje kapitalističkog terora do fašističkog terora. Naprotiv: Glucksmann sam ukazuje na to da je policijski teror protiv radnika u štrajku u prošlim desetljećima bio možda oštriji no danas. Ako se ipak ne jedamput tvrdi da je na djelu eskalacija terora, proširenje terora do fašističkog »otvorenog terorizma« — prijelaz u fašizam »nove vrste« ostaje posve u tami. Ili zar ne bi trebalo biti nikakve razlike npr. između degolizma (odn. njegovih nasljednika) i »novog fašizma«?

Tri bitna problema ostaju nerazjašnjenima u nutar Glucksmannove postavke:

1. Glucksmann ne poduzima nikakav pokušaj diferenciranja između »normalnog« i fašističkog terora. On pojam terora ostavlja neodređenim i praktično svaki oblik sile, koja je upravljena protiv »masa« (i taj pojam ostaje nejasnim), označava kao teror. Sila i teror nisu ipak sinonimni pojmovi, kao što se ni legalnost sile i teror međusobno ne isključuju. Faktičkim izjednačavanjem sile i terora pojam fašizma u Glucksmanna postaje besmislenim sinonimom za kapitalizam. Tek točnije određenje *funkcije terora*, u odnosu na političke protivnike i na njegovo značenje unutar političke forme vlasti omogućuje preciznu analitičku uporabu tog pojma. U Glucksmanna pojmovi terora i fašizma postaju pojmovna noć, u kojoj su sve mačke sive.

2. Od svibnja 1968. godine — po Glucksmannu — Francuska je trajno narušila socijalnu ravnotežu i klasnu ravnotežu. Za buržoaziju započinje »razdoblje otvorenog rata«, ona treba moć »u svim životnim područjima masa, i to totalno preuzimanje moći je fašizam«. Ali fašizam nije jednostavno »totalno preuzimanje moći«, fašizam naprotiv posjeduje *specifične i konkretne zadatke*. Talijanski i njemački fašizam imao je zadatac da ponovo načini sposobnim za funkcioniranje praktično već rastrojen ekonomijski sistem, nakon što su se tradicionalne građanske interesne grupe iz vlastite snage pokazale nesposobnima za to a politički sistem Vajmarske republike kao izuzetna zapreka za osiguranje oplodnje kapitala. Ali koje bi zadatke (i time: koje pojave oblike) imao fašizam danas u Francuskoj? Glucksmann ostaje dužan odgovora (čime se ne želi kazati, da ne može biti *nikakvih* zadatac takve vrste za neki francuski fašizam). Bez određenja konkretnih zadatac nekog mogućeg francuskog fašizma opet se ne da odrediti koje bi pojavne forme imao fašistički teror.

3. Budući da Glucksmann ne može ni preko *razmjera* ni preko *funkcije* terora dokazati egzistenciju *fašističkog terora*, posize on za momentom *organizacije* tog terora.

Novo je da se u »ime socijalnog mira« različite instance državnog aparata pod vodstvom jedne komande građanskog rata pridobijaju za to (tj. za eskalaciju terora). »Da bi se zaokružila tvornica, razbile pobune u njoj i pučanstvo rascijepilo, vežu se zajedno policijske operacije, novinske kampanje, redovni i izvanredni sudovi te upravljaju iz daljine jedinstvenom strategijom, koja je sračunata na to da državni aparat iz prividnog mira izvede u otvoreni rat«. I tu ostaje nerazjašnjeno što znače »komanda građanskog rata«, »jedinstvena strategija« ili »upravljaju iz daljine« i koje funkcije oni posjeduju za »otvoreni« teror.

Ostaje nam da obradimo posljednji Glucksmannov argument. Budući da su mase preko iskustva starog fašizma postale budne te se zbijaju protiv fašističkih tendencija koje proizlaze iz države, fašizam više ne može »neposredno organizirati neku frakciju masa« nego samo »autoritarne i parazitarnе slojeve«. Iz toga Glucksmann zaključuje: »Fašistički generalštab mora svoje članove regrutirati u državnom aparatu; njemu ne polazi za rukom da oživi fašističku masovnu partiju«. To je dakako naprosto petitio principii u prillog fašizma »odozgo«. Glucksmannova argumentacija pokazuje se time kao lanac zaključaka u krugu: budući da fašizam ne može mobilizirati mase ili frakcije masa (što se samo tek tvrdi), a buržoazija pak treba fašizam, moraju se njegovi članovi regrutirati u državnom aparatu. Da fašizam pak uopće postoji, »dokazuje« se egzistencijom terora.

U ovoj kritici Glucksmanna nije po srijedi bagateliziranje razmjera terorističke sile u Francuskoj. Htjeli smo naprotiv, pokazati da Glucksmann ne može

5) André Glucksmann, *Der alte und der neue Faschismus (Stari i novi fašizam)*, u: A. Glucksmann, A. Gelsmer i drugi, *Neue Faschismus, Neue Demokratie (Novi fašizam, nove demokracije)*, Rotbuch 43, 1972, str. 7—68.

dokazati ono što bi htio dokazati: da se naime u Francuskoj stvara «novi fašizam» različit od fašizma historijskog kova. Istodobno smo se tom diskusijom htjeli suprotstaviti opasnosti nediferencirana i nekritičko-ga primjenjivanja pojma terora u vlastitoj argumentaciji. Tu argumentaciju želim sada nastaviti na primjeru SRNJ, osobito u pogledu njena najnovijeg razvitka.

4. fašističke tendencije u sr njemačkoj

Njemački kapitalizam mogao je do 1966. godine svoju restauraciju obavljati u klimi unutarnjepolitičkog mira i stabilnosti, koja je gotovo jednokratna u povijesti kapitalističkog razvitka. Demoraliziranje njemačkog radništva u fašističkoj eri, koje nije — kao u Italiji ili Francuskoj — moglo voditi barem djelomično uspješnu antifašističku borbu, dobrovoljna reintegracija njemačkih sindikata u kapitalistički sistem (olakšana viškom radnih snaga i tako reći neutralnom ideologijom izgradnje), američka pomoć na startu, malo demontirani proizvodni aparat, gotovo neometano ostajanje starih fašističkih «elita» na njihovim položajima — sve je to predstavljalo idealnu izlaznu poziciju za kapitalističku restauraciju.

Razbijanje ostataka (odnosno novih zametaka) komunističke opozicije u pedesetim godinama, integracija u zapadni obrambeni savez, granice tolerirane sistemske kritike, radikalno ograničavajuća erzacideologija (antikomunizam), velikodušne subvencije za izgradnju njemačke industrije I, na kraju, priliv kvalificiranih radnih snaga iz NjDR bili su daljnji faktori rasta i političko-ekonomijskog stabiliziranja. Posljedice su bile: kontinuirani rast socijalnog produkta (prekidan tek relativno blagim cikličkim nazacima *stope rasta*), permanentno pomicanje ukupnih proizvodnih kvota dohotaka i imutka u prilog vlasnika sredstava za proizvodnju, napredujuća koncentracija i centraliziranje kapitala.

Podložnost krizi sistema, koja je i dalje trajala, prvi put se ekonomski iskazala u recesiji, 1966/67. godine, kad se pokazao apsolutni nazadak društvenog proizvoda. Država je na tu krizu reagirala izgradnjom tradicionalnih instrumenata anticikličke konjunkturalne politike do sistema *globalnog ekonomijskog upravljanja* (najprije instrumentima kao što su zakoni stabilnosti, srednjoročno financijsko planiranje, koncentrirana akcija itd.).

To globalnoekonomijsko sistemsko upravljanje danas je u SRNJ još u znatnoj mjeri *indikativno*, tj. planski podaci upotrebljavaju se kao podaci za orijentiranje. U mjeri, u kojoj je na temelju proizvedene podložnosti krizi ugroženo indikativno planiranje (kao što se to pokazuje u sadašnjoj ekonomskoj krizi), nužno

se mora preći na nove, rigidnije mjere planiranja. Od svih društvenih grupa sindikati su se do sada najjednoznačnije uvrstili u to ekonomijsko globalno planiranje: svi veliki štrajkovi od vremena 1969. započeti su *protiv* volje sindikalnog rukovodstva, koje je prema njima stavalo dijelom suzdržano, dijelom izričito neprijateljski. Sindikalni zahtjevi za nadnicom za 1975. godinu, na primjer, te najavljeni zahtjevi za 1976. godinu — tek kompenziraju stopu inflacije, odnosno dijelom su čak ispod toga.

Politički je razvitak protekao izvanredno rascijepjeno. Dok je masa ovisna o nadnici još uvijek vezana uz sistem, čija ideologija i praksa u svijesti masa želi cementirati politiku na *čistu politiku raspodjele te isključivo parlamentarne forme političkog sukoba*⁶, političko-ideološki stabilnost sistema je ipak došla u pitanje. Od vremena recesije 1966/67. vazda su nanovo, u različitim područjima i s najrazličitijim intencijama, postali vidljivi momenti krize: povremeno oživljavanje fašističke partije, osnivanje i aktivnost komunističkih partija odnosno raspršenih grupa, studentski pokret — uključujući i njegova grananja sve do «frakcije Crvena armija» (te njenih nasljednika) — građanske inicijative, nekoliko valova divljih štrajkova — da spomenemo samo neke od njih.

Pri tome je u manjoj mjeri problem da se već sada pojavljuju *deficiti lojalnosti koji ugrožavaju sistem*, i to u pogledu vezivanja masa uz kapitalističke Institucije, uz prakticiranu politiku raspodjele, uz parlamentarnu formu političkih sukoba, uz postojeći spektar partija; posrijedi su, štoviše, (1) lokalno ograničena žarišta konflikta — djelomično unutar pogona — u kojima se formuliraju autonomne potrebe, koje više ne respektiraju političko-ideološke granice sistema i (2) određeni oblici nasilja, koji se prakticiraju kao sredstva političke borbe.

Na to ugrožavanje «socijalnog mira» država je reagirala na trostruk način:

1. *Reforme i reformska retorika*: budući da se znatan dio novije opozicije sistemu sastojao iz studenata i intelektualaca te da je postojao notorni kvantitativni deficit nasuprot sistemu obrazovanja uporedivih zemalja, težište je bilo najprije položeno na reformu sektora obrazovanja. Sudbina tih reformi govori za sebe: od predviđenih infrastrukturnih investicija jedva da je još nešto preostalo a pokušaji liberaliziranja visokoškolskog sektora podvrgnuti su u međuvremenu resta-

6) Za to usp.: Johannes Agnoli, Peter Bruckner, Die Transformation der Demokratie (*Transformacija demokracije*). Frankfurt 1969.

urativnoj reviziji⁷⁾. Zaostravanjem sadašnje ekonomske krize praktički je potpuno zaustavljena izgradnja sektora obrazovanja, a k tome su odloženi ad acta svi takozvani projekti reforme koji iziskuju troškove. Drugi centralni projekti reforme, kojih je inicijativa došla od socijaldemokrata (kao uostalom i reforma obrazovanja), npr. reforma paragrafa o pobačaju ili proširenja sudjelovanja u pogonu, blokirani su odnosno razvodnjeni političkim otporima. U unutarnjepolitičkom području socijaldemokracija je od partije reforme postala partijom tehnokratског upravljanja postojeće ekonomsko-političke mizerije.

2. *Stvaranje političke krizne rezerve* — bezbrojnim zakonima, propisima, odlukama itd. stvorene su u proteklom godinama mjere sigurnosti za osiguranje »socialnog mira«, od kojih ćemo ovdje spomenuti samo neke primjere. Protiv poremećaja od strane širokih grupa, ovisnih o nadnicl, obznanjeni su zakoni o izvanrednom stanju i zakoni sigurnosti. Vježbe posebnih policijskih odreda i graničnih jedinica protiv »subverzivnih štrajkaških elemenata« pokazuju nedvosmisleno, protiv koga su upereni ti zakoni. Kritičari postojećeg društvenog poretka — čak i kada se pri toj kritici vežu uz postojeći Ustav — mogu biti udaljeni iz nastavničke službe na školama i visokim školama (odluke Ministarstva protiv »neprijatelja Ustava« u javnoj službi, odnosno prethodno Saveznom vijeću blokirani Savezni zakon od 24. 10. 1975. godine). Odluka o tome, tko može biti primljen u državnu službu, praktički je u nadležstvu koje namješta (presuda Saveznog ustavnog suda od 22. 5. 1975). Zahtjevu se *aktivno zauzimanje* za postojeći poredak: »Formalno korektno, no inače nezainteresirano, hladno, iznutra distancirano držanje prema državi i Ustavu« nije više dostatno. Pripadnost nekoj partiji, koja nije zabranjena, ali je deklarirana kao neprijateljska Ustavu, prema toj presudi Ustavnog suda utemeljuje sumnju u natjecateljevu »vjernost Ustavu«. Tom generalnom klauzulom pravosuđe je egzekutivi ostavilo slobodne ruke za praktički samovoljno, direktno i indirektno ograničavanje ustavnih prava. Tko može dokazati da se netko »aktivno« a ne samo »formalno korektno« zauzima za postojeći poredak?

Za neometano odvijanje političkih procesa uvedene su početkom 1975. godine mogućnosti isključenja optuženih i branilaca. Obje su mogućnosti naizmjenično iskušane u Stamhajmerskom procesu skupini Baader-Meinhof. Branitelji jednog od optuženih isključeni su neposredno prije početka procesa, novo pridošlom branitelju uskraćeno je minimalno vrijeme

za proučavanje akata. Proces se sada nastavlja usprkos znatnoj nesposobnosti optuženih za raspravu, premda je više od suda imenovanih medicinskih vještaka posvjedočilo, da se nesposobnost za raspravu mora pripisati zatvorskim uvjetima.

3. *Eskalacija represivnog nasilja*. Ispod praga obuhvatne političke krize sistema, na ravni lokalnih žarišta konflikata, država eskalira represivnu primjenu nasilja. To se javlja najprije u sve većem nasliju nastupa policije prilikom demonstracija, kućnih premetačica ili noćnih i tajnih akcija za progon i hvatanje navodnih »terorista«, u stvaranju posebnih odreda policije (tzv. mobilnih odreda, jednostavnije »anti-terorističkih odreda«) i naružavanja policije sve opasnijim oružjem, sada npr. i CN-plinom (upotrebljenim i protiv demonstracije djece u Frankfurtu, te u Hamburgu — sa smrtnim posljednicama). »Frankfurter Allgemeine Zeitung« prokomentirao je javnu premijeru jednog mobilnog odreda kako slijedi: »Oni mogu u oklopnim kolima s velikim viljuškarima odstraniti barikade poput šibica i u svojoj uniformi, sa štitovima, šljemovima, neprobivnim prslucima i strojnicama, u kojoj se doimaju poput boga Marsa, natjerati strah u kosti i najsilovitijim demonstrantima« (15. 11. 1973). Čak je predsjednik sindikata policajaca Kuhlmann kritizirao da se policija sve jače uvježbava u »nediferenciranom nasliju«.

U svibnju 1974. godine maskirani i civilno odjeveni pripadnici jednog takva »antiterorističkog odreda« ustrijelili su minhensko vozača taksija Jendriana kroz zatvorena vrata njegova stana. Konstatacija državnog tužilaštva: samoobrana. Savezni sud je u reviziji postupaka izriekom oslobodio policijskog kome-sara, koji je jednog pitomca popravnog zavoda »ubio prilikom bijega«. Manhajmsko tužilaštvo obavustilo je postupak protiv policijskog službenika, koji je ustrijelio jednog mladića a drugu dvojicu ranio. U obrazloženju tužilac je naglasio, da je slučaj posebno temeljito pretresen, jer su događaji u manhajmskom zatvorskom skandalu bili iskorišteni od »izmjenitelja sistema« za »široko podjarivanje i divljačku poviku protiv policije i tužilaštva«. (»Frankfurter Rundschau«, 9. 12. 1974). Sada se diskutira legitimiranje takozvanog finalnog smrtnog hica, koji policiju prilikom nasilja s taocima oprema kvazi-staškopravnim izvršnim ovlastima širi se atmosfera latentnog umorstva.

Da navedemo još nekoliko daljnjih primjera za eskalaciju državnog nasilja: dugogodišnja zatvorska izolacija za političke zatočnike, koja je dovela do njihova psihičkog i fizičkog rasula. Presude u političkim procesima, koji su čak i od građanske štampe označene kao »političke« presude koje diraju u dosad nedirnuta načela dokaznog postupka njemačkog kaznenog prava (tako »Der Spiegel« za presudu Horstu Mahleru od 5. 3. 1973). Zaposjedanje kuća izjednačeno je u međuvremenu s osnivanjem odnosno podržavanjem kriminalnih udruženja i kažnjava se s kaznama do pet godina tamnice (presuda Saveznog suda od 8. 4. 1975).

7) Okvirnim zakonom o visokom školstvu (Hochschulrahmengesetz), koji je sada pred stupanjem na snagu, opet je uspostavljen status quo. Represija još ima svoje groteskne strane: tako je npr. u planiranom njemačkom zakonu o visokom školstvu pod ciljevima studija precrano »osposobljavanje za znanstveno mišljenje« (usp. »Frankfurter Rundschau«).

Na školama i visokim školama SRNj lovom na »ustav- ne neprijatelje« (koje se u međuvremenu proširilo na socijaldemokrate) nastupilo je političko mrtvilo, koje postupno prelazi u rezignativno podnošenje vala očev- idnih političkih progona (tu sam izabrao formulaciju Alfreda Grossersa).

Nasilje nije isto što i teror, s druge strane legalizirano nasilje ne isključuje teror. Teror je primje- na nasilja, ne sa ciljem sprovedbe ili sprečavanja od- ređenih djelatnosti, nego slamanja *psihičkog* otpora protivnika, njegova političkog, religioznog, moralnog itd. identiteta. Samovoljno postavljanje novih pravnih normi odnosno samovoljno tumačenje i primjena postojećeg prava središnje je sredstvo za provođenje legalnog terora. Protivnik doživljava da je bez zaštite iz- ručen tom nasilju koje nastupa u ogrtaču legalnosti, da je na brisanu prostoru.

No terorističko nasilje— to smo već naglasili — još nije po sebi fašističko nasilje. Fašističko na- silje, fašistički teror, kao reakcija na otvoreno izbjia- nje proturječja kapitalističkog društva, centralni je dru- štvni organizacijski princip fašističkog sistema, in- strument vlasti, koji uopće tek omogućuje posebne strukture fašističkog sistema. U dvostrukom pogledu mora se stoga razlikovati »normalni« teror od fašistič- kog terora. *Prvo*: iza fašističkog terora stoji konkretna ugroženost koncentracijom logorom, mučenjima i smr- ću. Zasiurno nije moguće, ne gledajući na društveni kontekst, kvantitativno i kvalitativno povući točnu gran- icu između »normalnog« građanskog i fašističkog te- rora. No svakako se može općenito reći: svaka državna samovoljna mjera ne može se izjednačiti s fašističkim terorom.

Jasnije se može povući granica na *drugo*j rav- nini. Fašizam implicira trajno isključivanje parlamenta- rizma, političke opozicije i slobodnog sindikalnog dje- lovanja. Pritom da to još jedanput naglasimo, nije bit- no *kako* se to isključivanje konkretno vrši, nego samo to da je garancija trajnosti moguća jedino kroz primje- nu terorističkog nasilja u različitom opsegu. Zamah socijalnog konflikta na određene kvote dioničara dru- štvenog proizvodnog produkta može značiti ritualizira- nje i okoštavanje parlamentarizma i reformističke poli- tike, čak isključivanje radikalne političke opozicije — no pri tome se ipak sigurno ne radi o fašističkim struk- turama. Teror koji polazi od državnog aparata ne može stoga biti ni fašistički, niti se s njim može usporediti. Najkasnije ovdje treba postaviti pitanje: ne pokazuju li se time sva više ili manje tanana razmišljanja o na- vodnim fašističkim tendencijama u SRNj kao dokone akademske lgrarije?

Dozovimo u sjećanje još jednom argumente, kako su oni dosad referirani, u vidu natuknica. (1) Na ravni čiste politike raspodjele parlamentarizam i re- formistička politika u ovom su času u SRNj sposobni za funkcioniranje. (2) Na ravni *materijalnog* refor-

mizma, tj. kontinuirane izmjene društva s reformistič- kom perspektivom, socijaldemokracija i sindikati ne igraju u ovom času nikakvu ulogu, oni su postali sa- stavnim dijelom statusa quo. (3) Pokraj još uvijek do- minirajuće ideologije socijalnog partnerstva i socijalne tržišne privrede (u povezanosti s difuznim antikomun- izmom) sve se snažnije ubacuje fašistička figura ci- jejanja društva u »ustavne neprijatelje« i »zajednicu demokrata«. (4) Na periferiji društva, nasuprot bazič- nim grupama, radikalnim inicijativama građana, »ustav- noneprijateljskim« individualima i grupama sve do anar- hističke sredine, država eskalira primjenu nasilja, oso- bito od vremena i na temelju raspada reformizma u ekonomijskoj krizi.

Konsekvenca te situacije je da su društvena žarišta konflikata omeđena. Izolacija lijevih ili čak sa- mo umjerenih sistemskokritičkih grupa snažnija je no ikada od razdoblja 1966/67. godine. Podrška — pa ma- kar samo protiv mjera državnog nasilja — kakva je prije pružana ljevici od reformističke, lijevoliberalne ili konfesionalne strane, praktički danas više ne postoji. Efikasnost ad hoc grupe i komiteta protiv uskrate oba- vljanja poziva, policijskog terora, izolacijskog zatvora itd. — u čije se uspjehe danas već računa i ako ona tu i tamo može za sebe pridobiti pokojeg renomiranog starog liberala, teologa ili pisca — minimalna je i og- raničujuće se na djelomične uspjehe lokalna značaja. Pod trostrukim pritiskom strukturalnog nasilja, »teroristič- kog društva« (u smislu u kojemu Henri Lefebvre rabi taj pojam) i porasle državne represije, ljevica u SRNj bori se u ovom času za svoje političko i socijalno preživljavanje, u mnogim slučajevima i za svoju psi- hičku egzistenciju. Nisam u prilici da donesem saži- majuci sud o tome u kojim područjima su državne re- presije već poprimile terorističke razmjere (ovdje ne- ma striktno »objektivističkog« određenja terora, tj. tak- va određenja koje ne uzima u obzir subjektivnu reakci- ju pogođenoga). U jednom slučaju čini mi se da je tak- kav sud već danas opravdan: mislim na strategiju uni- štavanja koja ne poštuje čovjeka, uporabljenu protiv sa- da zatočenih, zbiljskih ili samo navodnih pripadnika ta- kozvane frakcije Crvene armije. Kažem to bez obzira na političku ocjenu te grupe, čija teorija i praksa je imala, po mom mišljenju, katastrofalne posljedice za razvoj ljevice u SRNj.

Funkcija i razlog tog širenja represivnog na- silja rijetko su iste kao u otvorenom fašizmu: mora li se u fašizmu ukupni sistem društva držati na okupu putem terora, to se ovdje mora spriječiti da politički konflikt pređe od pojedinih omeđenih sektora na cijelo društvo, na masu koja živi od nadnice. Odlučna razli- ka je pri tome *sektorsko lučenje nasilne i parlamen- tarne-reformističke integracije društva*.

Za opisani fenomen ekscesivne i djelomično terorističke državne represije u određenim ukupnodru- štvno omeđenim — u lokalnom i sociostrukturalnom pogledu — područjima želim izabrati pojam *sektorskog*

fašizma. Ovdje se zacijelo ne radi o nekom originalnom zapadnonjemačkom fenomenu (usporedivi, premda naravno znatno ograničeniji fenomeni bili bi npr. »totalne institucije«: zatvori, psihijatrijski zavodi itd., čiji karakter stabiliziranja vlasti se ne bi mogao osporiti), no on tu nastupa danas u osobito pregnantnoj formi. Skraćeno formulirano: zamecl sektorskog fašizma razvijaju se u ovom času na bazi ekonomsko-političke krize i relativno slabo razvijenih klasnih borbi, pri čemu je pokretački politički moment, u prvoj liniji, sadašnji raspad reformizma.

U opreci prema ranijim razmatranjima⁸⁾ danas tendiram naziranju da opisani sektorski fašizam nije dugoročan fenomen, premda se može ponavljati u toku društvenog razvitka. Slijedeće konstelacije, među ostalim, ograničuju vremensku egzistenciju te varijante građanske forme vlasti:

1. Raspadanje reformizma sve do totalnog raspada po mome mišljenju nije društveni prirodni zakon. Postoji — kolikogod se to moglo pričinjati dvojbenim u sadašnjoj situaciji — mogućnost njegovog »regeneriranja« u jednoj fazi, u kojoj on više ne pripada u vladajuću frakciju postojećeg parlamentarnog sistema.

2. Pri zaoštavanju ekonomijske krize, kriza se ne može više svladavati politički, širenjem i zaoštavanjem državne primjene nasilja protiv lijevih, odnosno radikalno-demokratskih grupa.

3. Protiv konzekventne i uspješne politike ljevice protiv mobiliziranja masa (umjesto navodne reprezentacije masa samozvanim avangardama) sektorski fašizam je nemoćan. ■

⁸⁾ Usp. Struktureller Staatsfaschismus (Strukturni državni fašizam), Kursbuch 31, 1973.

branko pribićević
beograd

fašizam i neofašizam

(koncepti i tendencije — skica)

1. uvodne napomene

Akt bezuslovne kapitulacije nacističke Nemačke, a ubrzo i Japana, označio je kraj fašističkih režima koji su otpočeli drugi svetski rat sa namerom da ostvare svetsku dominaciju »novog poretka«. Vojnički poražen, fašizam je bio politički odbačen i moralno prezren. U trenutku pobeđe činilo se da je fašizam trajno uklonjen iz sveta političkih ideja, pokretâ i tendencija. Tri decenije posle okonačanja najveće kataklizme u istoriji čovečanstva, moramo konstatovati da se pomenu- ta očekivanja nisu ispunila. Fašističke ideje, pokreti, pa čak i režimi još postoje. Zato su rasprave o fašizmu značajne ne samo za osvetljavanje nedavne prošlosti već i za razumevanje nekih aktuelnih političkih pojava.

Drugi važan razlog za istraživanje ove problematike je taj što su još i sad veoma prisutne razlike u utvrđivanju prave prirode, klasno-političke suštine i uloge fašizma. Na pitanja šta je fašizam i šta su njegovi pravi izvori i koreni — daju se veoma različiti odgovori.

Treći razlog nalazimo u izvanrednoj složenosti i razuđenosti pojavnih oblika u kojima se danas ispoljavaju različite fašističke ideje i tendencije. Raznovrsnost je tako velika da se neretko postavlja pitanje je li uopšte moguće govoriti o jedinstvenom klasno-političkom fenomenu.

Polazimo od pretpostavke da postoji dovoljno osnova za zajedničko grupisanje i interpretiranje mnogobrojnih političkih koncepata i još više političkih snaga i formacija fašizma. S druge strane, treba istaći da je skoro nemoguće pronaći dva potpuno istovetna fašistička režima, pokreta ili fašističke ideološke tvorevine.

2. fašizam

Za razumevanje suštine fašizma presudne su tri grupe činilaca. U prvu skupinu uključujemo *društveno-istorijske okolnosti koje su uslovile uspon fašizma kao »stvarnog pokreta«*, i, još važnije, *vladajućeg oblika klasne dominacije*. U drugu grupu uvodimo *elemente klasno-političke uloge fašizma*. I, najzad, treba razmotriti one momente koji su posebno uticali na *masovnost* fašističkih pokreta u nekim zemljama. Tek posle fiksiranja ovih elemenata, moguće je objektivno, kritički i smisleno raspravljati o pojavama fašizma i neofašizma u savremenom svetu.

a. društvenoistorijski kontekst

U ovoj analizi polazimo od pretpostavke da je fašizam *produkt specifičnih okolnosti u kojima se našao evropski i svetski kapitalizam krajem i posle prvoga svet-*

skog rata. Koje su to okolnosti? To je niz momenata koji predstavljaju tesno povezane i međusobno isprepletene aspekte *jedinstvenog svetskog procesa* što ga označavamo kao *period opšte krize svetskog kapitalizma i istovremenog rađanja njemu suprotstavljene i antagonističke svetskoistorijske alternative: socijalizma*. Da bi se stekao bliži uvid u mehanizam međusobnih veza i uslovljenosti ovih krupnih istorijskih tokova i pojave (i uspona) fašizma, korisno je da se ovaj jedinstveni društvenohistorijski proces (povlačenje i uzmak svetskog kapitalizma i afirmacija socijalizma u svetskim razmerama) razloži na njegove ključne komponente.

— Krajem prvoga svetskog rata sve važnije kapitalističke zemlje zahvatila je *duboka ekonomska, a često i politička kriza*. Skoro četiri decenije relativnog mira, visoke konjunktura i prosperiteta zamenile su godine ratne krize, materijalnih i ljudskih gubitaka i, što je naročito važno, dramatičnog zaoštavanja klasičnih antagonizama, naročito produblivanja sukoba između proletarijata i vladajuće buržoazije. Umesto opšte očekivane i brze posleratne obnove, već sredinom 1920. godine ekonomska kriza teško pogađa kako pobedene tako i zemlje pobednice. Relativno kratkotrajan prosperitet sredinom dvadesetih godina nije mogao da izbriše osećanje nesigurnosti i *sumnje u sposobnost sistema da, delovanjem njemu immanentnih zakona* (tržište, konkurencija itd.), obezbedi *kontinuiranu i stabilnu proširenu reprodukciju, a na taj način i sopstvenu auto-reprodukciju*. Katastrofalna kriza krajem dvadesetih godina samo je produbila i dramatisovala ova osećanja nesigurnosti i pesimizma.

— *Pobeda prve socijalističke revolucije* najznačajniji je vid otvaranja svetskoistorijskog procesa opšte krize kapitalizma kao društvenog poretka. Neoborivom snagom dokazá društvene prakse, napokon je srušen mit o kapitalizmu kao jedino mogućem obliku organizovanja modernih proizvodnih snaga i sistemu društvenih odnosa. *Socijalistička alternativa više nije bila samo teorijska mogućnost*. Samopouzdanju buržoazije širom sveta zadat je razoran udarac. Predstavnici vladajuće buržoazije u mnogim zemljama ocenjivali su da su ugroženi sami osnovi opstanka posedičkih klasa.

— *Poraz dveju velikih kapitalističkih imperija* — Nemačke i Austrije — i veliko iscrpljivanje mnogih drugih kapitalističkih sila uneli su opasnu *nestabilnost u međusobne odnose krupnih kapitalističkih sila*. Narušena je tzv. ravnoteža silá. Pojava prve socijalističke zemlje na međunarodnoj sceni još je više remetila i ugrožavala ovu ravnotežu.

— I, najzad, bilo je to vreme kada je *konačno oboren koncept liberalne građanske države*. Svetski rat 1914—1918. bio je *prvi veliki prodor buržoazske države u oblasti društveno-ekonomskih odnosa*. *Etatizam*, kao

društveni odnos, ima svoje korene u teškim poremećajima koje su doživela sve kapitalističke privrede za prvoga svetskog rata. Ovaj momenat valja istaći naročito zato što se koreni etatizma i državnog kapitalizma, kada je reč o razvijenim kapitalističkim zemljama, najčešće povezuju sa velikom krizom krajem dvadesetih godina i kejnzjanskim reformama koje su usledile od tridesetih godina. Velika kriza samo je produbila *državnokapitalističke tendencije* i pravac razvoja koji se snažno ispoljio već za prvoga svetskog rata.

Paralelno i međusobno povezano i uslovljeno delovanje četiri navedene grupe činilaca pripremiло je istorijsku pozornicu za pojavu fašizma. Kapitalistički poredak bio je prvi put ozbiljno uzdrman i ugrožen. Kasniji je razvoj pokazao da je, u nekim slučajevima, ova opasnost donekle preuveličavana. U svakom slučaju, mnogi delovi vladajuće klase bili su krajnje zabrinuti i spremni da prihvate *svako sredstvo, da plate svaku cenu* samo da se otkloni pretnja socijalne revolucije i produži sopstvena klasna dominacija i egzistencija. Fašizam nije bio jedina moguća opcija, ali u nekim zemljama, gde je socijalna kriza bila naročito akutna, činilo se da nije bilo drugog izbora i izlaza za posedičke klase.

Dakle, istorijsku pozornicu na kojoj se javlja fašizam, kao oblik spašavanja vlasti kapitalističke klase, označava *duboka društvenoekonomska kriza kapitalističkog sistema, politička nestabilnost, pretnja i izazov socijalističke alternative (revolucije) i ulazak države u sve važnije oblasti regulisanja društvenih odnosa*. Fašističku varijantu etatizma prihvatili su vrhovi kapitalističke klase kao izlaz iz unutrašnje krize i efikasnu barijeru očekivanog socijalnoj revoluciji. U tom je smislu fašizam *zakonit produkt epohe međuratne akutne faze opšte krize kapitalizma*.

b. klasno-politička uloga

Fašizam je uvek nastojao da se prikaže kao natklasi, «nacionalni» pokret. Politički prvaci i Ideolozi fašizma naročito su težili da se prikažu kao predstavnici i zagovornici «prosečnog građanina», «malog čoveka». Zato su obično ukazivali na veoma šarolik socijalni sastav članova i pristalica fašističkih pokreta, u kojemu su centralno mesto zauzimala razne kategorije srednjih društvenih slojeva, sitne buržoazije, a u nekim zemljama i deklasirani elementi proletarijata (tzv. lumpenproleter). U ideološkom arsenalu fašizma bilo je mnogo fraza o socijalnoj pravdi, pa i socijalizmu. Fašizam je u prvo vreme nastojao da se prikaže, čak kao oblik socijalizma. U nemalom broju slučajeva, ove su tvrdnje fašističkih vođa zavarale ne samo šire slojeve narodnih masa nego i mnoge istraživače, uključujući i neke marksiste. Čak se u krugu komunističkog pokreta nekoliko godina zadržala ocena da je fašizam oblik diktature «pobesnele sitne buržoazije».

Danas je široko prihvaćeno gledište da je fašizam:

- (a) produkt kapitalističkog sistema u periodu njegove duboke društvenoekonomske i političke krize i
(b) sredstvo u rukama buržoazije u borbi protiv slobodnog klasnog pokreta proletarijata.

Te ocene su duboko tačne, ali ne i sasvim dovoljne da obuhvate svu složenost i specifičnost fenomena fašizma. Njima su obuhvaćene neke najbitnije karakteristike klasno-političke uloge fašizma, ali ne sve oznake. Fašizam je neosporno produkt opšte krize kapitalizma, ali sigurno ne jedini mogući oblik buržoaske kontrarevolucije. Zato je potrebno preciznije odrediti klasno-političku ulogu fašizma kao *specifičnog produkta opšte krize kapitalizma i instrumenta posedičkih klasa za odbranu njihovih klasnih pozicija*. Navešćemo nekoliko važnijih elemenata:

— U prvim fazama svoga razvoja, fašizam nastupa kao zastupnik interesa uglavnom donjih slojeva kapitalističke klase, sitne buržoazije i raznih kategorija srednjih društvenih slojeva, pa čak, ponekad, i radnika. Tada on nastoji da se prikaže široj javnosti kao podjednako suprotstavljen organizovanom radničkom pokretu i tradicionalnim buržoasim partijama. Značajni segmenti krupnog kapitala još su dosta nepoverljivi i rezervisani prema novom pokretu koji ih odbija koliko svojom frazeologijom toliko i mafijaškim metodama borbe. Socijalno poreklo većine aktivista i tesna povezanost sa elementima i sredinom socijalnog šljama, također su izazvali podrojenje vrhova kapitalističke klase. S druge strane, tačno je da su već u ranoj fazi pojedini predstavnici krupnog kapitala pružali finansijsku i političku podršku nastupajućim fašističkim pokretima videći u njima *rezervnu snagu*, sredstvo koje može biti upotrebljeno za obavljanje najprljavijih poslova u gušenju ili potiskivanju slobodnog klasnog pokreta proletarijata.

Personalno povezivanje vrhova kapitalističke klase i fašističkog pokreta i njihovo političko stapanje obično se ostvaruje u *kasnijim fazama razvoja fašizma*, i to, u pravilu u trenutku kada socijalna kriza dolazi do tačke usijanja, kada vrhovi kapitalističke klase i glavni centri moći postojećeg pokreta (armija, policija, šefovi tradicionalnih stranaka, crkva itd.) odlučuju da »zaigraju na kartu« fašizma u obračunu sa radničkim pokretom. Fašizam tada postaje *najvažniji instrument odbrane i očuvanja njihove klasne vladavine*. Za njih fašizam prestaje da bude *jedan od nekoliko mogućih* izlaza iz duboke krize sistema; oni u njemu vide *jedini* mogući izlaz.

— Fašizam na vlasti uvek je *nastojao da zadrž* izvesnu autonomiju u odnosu na snage koje su ga dovele na vlast. *Ne treba zaboraviti da fašisti gotovo ni u jednom slučaju nisu sami osvojili vlast*. Njih su dovele na vlast snage koje su u postojećem klasnom

porijeku držale odlučujuće pozicije, naročito u privredi i aparatu vlasti. U nemalo slučajeva važnu je ulogu imala katolička crkva.

Mada su sve to neosporne činjenice, one ne mogu ni najmanje da dovedu u pitanje osnovnu tezu da je fašizam bio i ostao instrument vrhova kapitalističke klase. Zašto? Zato što je on, pogađajući svojim merama pojedinačne kapitaliste (ovo, naravno, uglavnom iznimno), u *krajnjoj liniji uvek štitio i afirmisao interese klase u celini i posebno njenih vrhova*. Dobro je poznato da su u *svim* zemljama gde su *fašisti postali vladajuća snaga najveću korist* uvek imali upravo najkrupniji kapitalistički monopoli. Njihova je vlast silno uvećana. Isto tako i profiti. Istorija je pokazala da su izjave o natkiasnom karakteru politike »novog poretka«, mere *ograničavanja prava pojedinih kapitalista*, pa čak i nekih slojeva ove klase, i uspostavljanje državne kontrole nad privrednim tokovima *bile suštinska pretpostavka uspeha fašističke države kao sredstva odbrane osnovnih interesa buržoazije kao klase*, naročito njenih dominantnih vrhova.

— U prilog danas široko prihvaćene marksističke teze da je fašizam na vlasti bio i ostaje sredstvo vladanja posedičkih klasa, navodimo još jedan, zapravo odlučujući argument. Bez obzira na *već nacionalne specifičnosti i transformacije kroz koje je prošao evropski i međunarodni fašizam, on je uvek, u svim prilikama i istorijskim situacijama, svoj glavni i najbrutalniji udar nanosio klasnom pokretu proletarijata*. Dok je sa drugim političkim grupacijama taktizirao, pravio kompromise i koalicije, radničke partije i sindikate nemilosrdno je razarao.

c. izvori masovne podrške

Za naučnu misao nije toliko složeno pitanje zašto se fašizam pojavio u periodu opšte krize svetskoga kapitalizma, koliko to zašto je u nizu slučajeva uspio da stekne vrlo široku podršku. Za objašnjenje tog fenomena naročito su značajni sledeći momenti:

— Na prvome mestu treba istaći *masovnu podršku brojnih kategorija srednjih društvenih slojeva i sitne buržoazije*. Fašizam se pojavio na istorijskoj pozornici kada su te društvene grupe bile objektivno i sudbinski *ugrožene*. Razvoj krupne kapitalističke industrije i drugih sektora moderne privrede sve je više dovodio u pitanje same osnove egzistencije velikog dela millionskih masa koje zauzimaju klasni međuprostor između buržoazije i radničke klase. Prodor kapitalističkih odnosa na selo izbacivao je na tržište radne snage ogromne mase siromašnih i srednjih seljaka. Zanati su preko noći propadali. Slična je bila sudbina ogromnog broja sitnih kapitalista. U posleratnom haosu, desetine hiljada profesionalnih oficira našlo se na ulici (naročito u Nemačkoj, Italiji i Austriji). Sitni trgovci gubili su bit-

ku sa velikim robnim kućama. Preteći signali nadolazeće proleterske revolucije zaplašili su veliki deo činovničke armije. Sve te grupe duboko su osećale da je ugrožen ne samo njihov status nego i egzistencija.

Koliko je zabrinutost bila široka i duboka, toliko je saznanje o pravim izvorima egzistencijalne krize bilo odsutno. Umesto da izvore svojih nevolja traže u monopolima, koncentraciji i centralizaciji kapitala i opštoj krizi kapitalizma kao sistema, oni su dosta spremno prihvatili fašističke teze da su uzroci u klasnoj borbi ili pogrešno vođenoj ekonomskoj politici.

Tu je bilo idealno tlo za pojavu pokreta kao što je fašizam. U ovim sredinama on je našao svoju masovnu bazu, izvore iz kojih je regrutovao glasače, ali i bande »jurišnih odreda«. Fašizam je nastupao kao »jedini pravi« zagovornik interesa tih društvenih slojeva ističući da su dve velike klase (buržoazija i proletarijat) »sebične« i tako zaokupljene svojim »uskim« klasnim interesima da su potpuno zaboravile na ostali deo društva. Isticano je, isto tako, da su dve osnovne klasne formacije vrlo dobro organizovane, za razliku od središnjih grupa koje osciliraju između dva pola i u tim lutanjima gube svoju autentičnost, snagu i interes. Produžavanje klasne borbe dovešće do potpunog socijalnog destruiranja tih međuslojeva, da bi, na kraju, i sami glavni protagonisti klasne borbe bili tako iscrpljeni da će zemlja postati lak plen »spoljnog neprijatelja«, uvek prisutnog u fašističkoj ideologiji. Uzred je isticano da su središnji slojevi, po prirodi svog društvenog bića, »najzdraviji nacionalni element«, glavno vezivno tkivo nacionalnog bića.

Svim pomenutim međuslojevima fašisti su nudili rešenja njihovih egzistencijalnih problema obećavajući pri tom vrlo jednostavna i efikasna sredstva. U trenutku kada tradicionalne buržoaske partije, čvrsto povezane sa vrhovima kapitala, nisu mogle da ponude bilo kakvu realniju alternativu, ti se slojevi prirodno okreću fašizmu. Ovdje treba istaći da u to doba ni vodeće snage radničkih i socijalističkih pokreta nisu nudile pravu alternativu za te društvene slojeve. Ti su pokreti neretko zauzimali izrazito sektaške stavove prema seljaštvu i drugim kategorijama srednjih slojeva i sitne buržoazije, što je samo navodilo vodu na mlin fašista.

— Drugi najvažniji razlog masovnosti fašizma bio je taj što je on vrlo izdašno obećavao *ne samo socijalni mir nego istodobno i rešavanje važnih egzistencijalnih problema skoro svih klasa i društvenih slojeva*. Obračujući se na prvome mestu srednjim slojevima, nije zaboravljao ni osnovne klasne grupacije. Napadajući radničke i tradicionalne građanske partije, istodobno je obećavao da će rešiti sve važnije probleme tih klasa. Radnicima je obećavao ne samo oslobođenje od more masovne nezaposlenosti i sve nižih realnih nadnica nego i nekakvu socijalnu pravdu, čak ostvarenje socijalizma saradnjom svih »nacionalnih« klasa.

Buržoaziji su stavljeni u izgled stabilni i rastući profiti, »klasni mir«, i, naročito, onemogućavanje štrajkova te zabrana radničkih partija i sindikata. Što je najvažnije, obećavan je kraj klasne borbe i sigurno otklanjanje perspektive socijalne revolucije. U svojoj »širini« fašizam nije zaboravljao ni društveni ološ. Deklariranim elementima lumpenproletarijata stavljene su u izgled dobre plate i velike mogućnosti pljačke posredstvom batinaških i »jurišnih« odreda.

Tako su fašisti izgrađivali jednu eklektičku i frapantno protivrečnu političku platformu. Njen besmisao i kontradiktornost bili su u mnogim slučajevima prikriveni i zamagljeni barazom vešte demagogije. Ipak, samom se demagogijom ne može objasniti zašto je ta platforma u nizu zemalja dobila tako široku podršku. Osnovni su razlozi u dubini socijalne krize i slabosti drugih političkih snaga. Možda je suština odgovora u tome što *glavni protagonisti socijalne krize nisu imali snage da je reše svojim sredstvima i na njima svojstven način*. Proletarijat je imao dovoljno snage da se nametne kao krupan činilac rastuće revolucionarne krize, ali ne i potrebne moći da je reši u svoju korist radikalnim udarom i preuzimanjem vlasti. Kao što smo videli, buržoazija je sve više *gubila poverenje u tradicionalne mehanizme liberalne i građanske demokratije*. Za ishod te bitke vrlo je kobne posledice imalo to što proletarijat nije uspeo da veže uz sebe široke neproleterske radne slojeve. U većini slučajeva, za fašiste je bila naročito povoljna okolnost što su radničke i socijalističke snage bile duboko podeljene i gubile moć u žestokim međusobnim obračunima.

Privremenoj konsolidaciji fašizma, ostvarenoj prvih godina posle preuzimanja vlasti, mnogo je doprinelo to što su ti režimi uspevali, u manjoj ili većoj meri, da *ispune neka od svojih obećanja*. Nikako ne treba potceniti značaj takvih činjenica kao što su dosta radikalno obuzdavanje masovne nezaposlenosti, obezbeđivanje minimuma uslova egzistencije za veliki deo najamnih radnika, zapošljavanje stotina hiljada ranije ugroženih činovnika, ljudi slobodnih profesija, trgovaca, oficira i sl.

Da rezimiramo — fašizam je dobio masovnu podršku zato što je skoro *svim* klasama i socijalnim grupama obećavao izlaz iz krize: *svi interesi* biće podjednako zaštićeni i uvažavani, bez nametanja bilo kojeg »užeg« klasnog interesa kao dominantnog. Taj program, razumljivo, najviše je privlačio razne srednje društvene slojeve. Istodobno ni tradicionalne građanske stranke ni radnički pokret nisu nudili *šire prihvatljive alternative*.

Treći krupan faktor masovnosti fašizma u gotovo svim istorijskim slučajevima njegovo je prosperiranje na talasu *frustriranog malograđanskog nacionalizma*. Fašizam se obično povezuje sa buržoaskim nacionalizmom i uzima, kao njegov ekstremni, najagresivniji oblik. To je tačno. Ovdje želimo posebno istaći

vezu fašizma i onoga što smo nazvali frustrirani nacionalizam. Naime, mnogobrojna su istraživanja pokazala da je fašizam najlakše dopirao do širokih masa u slučajevima kad su one bile jače zahvaćene osećanjima neostvarenih, prikrčenih ili poraženih nacionalnih aspiracija. Nije nimalo slučajno što je fašizam u najvećem broju slučajeva postao masovni politički pokret u zemljama gde vladajuća buržoazija nije uspeła da ostvari svoje nacionalističke aspiracije. Fašizam se vrlo vešto ubacivao i u prostor stvoren ne izmišljenim nacionalističkim i imperijalističkim pretenzijama nego stvarnim nacionalnim problemima (u smislu sputavanja opravdanih nacionalnih težnja pojedinih naroda).

3. neofašizam

Dok smo kod fašizma konstatovali da je pojam veoma složen, često kontraverzan, a stepen naučne obrade neadekvatan, kada je reč o neofašizmu, moramo istaći da su problemi kudikamo složeniji i teži. Gotovo su potpuno izostali pokušaji da se dublje pronikne u sadržaj tog termina i rigoroznije definiše klasno-politička i idejno-teorijska suština pokreta i tendencija koji se tako nazivaju.

Izloženo nezadovoljavajuće stanje u znatnoj se meri može objasniti objektivnim poteškoćama. Klasno-politički i idejno-teorijski entiteti, koji se u jednoj situaciji određuju kao fašizam a u drugoj kao neofašizam, tako su slični, ali istodobno i raznovrsni, da to neizbežno stvara ozbiljne poteškoće pri svakom nastojanju da se dođe do logički i teorijski dosledne i konzistentne klasifikacije. Zavisno od toga čemu se daje veći značaj, šta stavljamo u fokus istraživanja — ono što je slično i zajedničko, ili pak ono što razlikuje pojedine pokrete i tendencije — približavamo se jednom ili drugom gledištu, tj. poistovećivanju ili razlikovanju pojmova fašizma i neofašizma.

Naznačene razlike u prilazu rezultat su, uglavnom, složenosti unutrašnjeg klasno-političkog i idejno-teorijskog bića ispitivanih fenomena, koje neretko prožimaju protivrečni elementi. Kako nema šire saglasnosti o hijerarhiji ili redosledu važnosti pojedinih elemenata koji ulaze u bazični pojam fašizam, praktično su neizbežne pomenute razlike u prilazu.

Da rezimiramo. Dostupni teorijski i empirijski materijal (istorijska građa i slično) ne dozvoljava da se formulišu veoma čvrsti stavovi o karakteru odnosa te dve kategorije, odnosno da se pojam neofašizma definiše sa istom merom pouzdanosti, teorijske preciznosti i naučne zasnovanosti kao što je to moguće u slučaju fašizma. S obzirom na sve navedene momente, ovog se trenutka mogu samo vrlo uslovno i tentativno formulisati neki predlozi i kategorije.

U principu, moguća su dva prilaza. Prvi je stav da nema nikakve razlike između fašizma i neofašizma, drugi da ima osnova za diferenciranje. Ako se usvoji prvo gledište, onda, naravno, nema potrebe za raspravu o neofašizmu. Drugi stav nameće takvu raspravu. Pošto smatramo da ima osnova za diferenciranje ta dva pojma, pokušaćemo da izložimo elemente takve podele.

Analizirajući tekstove u kojima se ta razlika izričito ili implicitno prihvata, uočavamo tri karakteristična prilaza, načina diferenciranja, odnosno utvrđivanja kriterija koji predstavljaju *diferentia specifica* kategorije neofašizam:

— Prvo, fašizam je postojao kao društveni, klasno-politički i idejno-teorijski fenomen do drugoga svetskog rata. Neofašizam posle. Ovde je očigledno odlučujući kriterij *svetsko-istorijska uloga i vremenski faktor*. (Takvo je stanovište, na primer, zauzeto u nedavno objavljenoj »Političkoj enciklopediji«.)

— U drugome slučaju, izraz neofašizam upotrebljava se kao oznaka za političke grupe i pokrete koji se javljaju kao pokušaj *obnove* fašizma u zemljama i sredinama gde je za drugoga svetskog rata bio poražen i (privremeno) uništen.

— U trećemu slučaju, kao osnov razlikovanja uzimaju se *razlike u klasno-političkoj ulozi i izvesni elementi adaptacije i modifikacije* koje u politiku i ideologiju fašizma unose razne fašističke i profašističke grupe posle drugoga svetskog rata.

Smatramo da bi u traženju *diferentia specifica* neofašizma trebalo dati prednost trećemu prilazu za koji je karakteristično isticanje elemenata klasno-političke uloge te *modifikacije i adaptacije u koncepcijama i metodama*. Koji su to najvažniji momenti gde se mogu uočiti i utvrditi bitne razlike između klasičnog fašizma i današnjeg neofašizma?

— Fašizam se javio u uslovima i okvirima akutne i ponekad dramatične društvenoekonomske i političke krize kapitalističkog društva, u doba kada se činilo da se mnoge krupne kapitalističke zemlje nalaze pred neposrednom pretnjom revolucionarnog građanskog rata (revolucionarna kriza). Neofašizam se pojavio i razvijao posle drugoga svetskog rata, ponajčešće u uslovima koji su iz osnova različiti; relativno dug period snažnog privrednog uspona, ekonomski prosperitet, unutrašnja socijalna i politička (relativna) stabilnost, itd.

— Fašizam je jednog trenutka uspeo da zadojbe i duže vreme zadržati čvrstu podršku velikih delova kapitalističke klase, naročito njenih vrhova, i mnogih drugih značajnih delova i poluga postojećeg klasnog poretka. *Neofašizam, uglavnom, nema takvu podršku*. Buržoazija danas, u većini kapitalističkih zemalja, naročito razvijenih, traži uglavnom na drugim stranama oslonce za svoju klasnu vladavinu.

— Neofašizam nije uspeo da se afirmiše kao glavni politički predstavnik stvarno ili fiktivno ugroženih srednjih društvenih slojeva i sitne buržoazije. Zato je *neofašizam ostao bez masovne baze*. Danas se ti društveni slojevi politički opredeljuju i polariziraju između tradicionalnih građanskih i pojedinih radničkih partija.

Navedena tri momenta ukazuju na veoma značajne razlike u *klasno-političkoj ulozi* predratnog fašizma i današnjeg neofašizma. Znači li to da je neofašizam postao natklasna ili interklasna politika i ideologija? Nikako. Ovdje je reč o razlikama u stvarnom *značaju*, pa, prema tome, i o ulozi koju te dve političke grupacije imaju u klasnim i političkim borbama. Fašizam je u određenim istorijskim i društvenim situacijama imao podršku glavnih grupacija vladajućih klasa i bio njihov najvažniji politički oslonac i sredstvo klasne vladavine. Neofašizam nema takav značaj i ulogu. Pojedačije neofašističke grupe žive u samim marginama političkog života. Vrhovi kapitalističke klase ne osećaju potrebu za njihovim «uslugama». Neofašizam, dakle, ne izlazi iz orbite buržoaske politike i ideologije. Slično kao i fašizam, on je produkt kapitalizma u fazi njegove opšte krize. Razlike se odnose na «težinu» i važnost koju imaju u klasnim i političkim borbama. Kada je, međutim, reč o rasporedu klasno-političkih snaga, njihovo je mesto na *istoj strani* te lepeze.

Pored navedenih suštinskih, postoje još neke druge razlike.

— Neofašističke grupe najčešće nastoje da pojedine, naročito ekstremne totalitarne i terorističke elemente fašističke politike i doktrine donekle modifikuju i prikažu u *umerenijem obliku*. Tako se manje zastupa fizičko istrebljenje političkih protivnika i celih naroda. Ne odbacuje se postojeći sistem građanske demokracije u celini (traži se samo da se on «očisti» od «crvene opasnosti»). Donekle je ublažen agresivni nacionalizam.

— Sve iole značajnije neofašističke grupe i partije izbegavaju da se neposredno služe i identifikuju sa političkim terorom kao metodom borbe. Manje su značajna nastojanja da se obrazuju sopstvene paravojničke organizacije. S druge strane, neke manje neofašističke grupe upravo se odlikuju orijentacijom na brutalni teror.

— Vrlo često traže se kontakti i uporišta u tradicionalnoj građanskoj političkoj desnici. Drugim rečima, manje je prisutna borba «na dva fronta» (znači istodobno protiv radničkog pokreta i tradicionalne desnice), koju su krunili fašistički pokreti zvanično proglašavali kao svoju političku taktiku u periodu borbe za vlast. Naravno, ostaje otvoren samo front borbe protiv leveice.

Treba istaći da je ovdje najčešće reč o razlikama u stepenu, a ne principijelnoj prirodi, da je reč

više o taktiziranju nego stvarnim promenama. Isto tako treba reći da u širokom spektru neofašističkih organizacija i podzemlja ima i takvih koji bez ikakva uestezanja ističu svoju fašističku autentičnost nastojeći da vaskršnu «čisti» fašizam ili nacionalsocijalizam.

Ako se prihvate izloženi elementi diferencijacije, onda je prirodan zaključak da termin *neofašizam nije sinonim za fašizam, da postoje razlike između fašističkih i neofašističkih pokreta, grupa i njihove politike*. Još je značajnija konsekvencija ove analize: termin fašizam ne može se primenjivati isključivo na pokrete i režime koji su postojali do kraja drugoga svetskoga rata. Drugim rečima, zastupamo gledišta da se na *krajnjoj desnici buržoaske politike i ideologije danas susrećemo i sa fašizmom i sa neofašizmom*.

4. fašizam i neofašizam danas — glavne snage i tendencije

Dostupni podaci ukazuju na veliku brojnost, šarolikost i razudženost fašističkih i neofašističkih snaga. Te se snage veoma razlikuju kako po značaju koji imaju u političkom životu određenih zemalja, tako i po svojim koncepcijama. Kada je reč o prvoj dimenziji, onda raspon ide od vladajućih fašističkih režima do sasvim beznačajnijih grupa sastavljenih pretežno od neuravnoteženih pojedinaca, pa sve do pravih manijaka. Kada je reč o drugoj dimenziji, spektar ide od onih koji teže restauraciji «autentičnog» fašizma do grupa koje se veoma trude da prikriju svoje fašističko lice.

Procenjuje se da fašističke i neofašističke organizacije deluju danas u približno *šezdeset i pet zemalja*. One postoje u svim razvijenim kapitalističkim zemljama i mnogim zemljama u razvoju, naročito latinskoameričkim. Koliko su te organizacije brojne, svedoči podatak da je krajem pedesetih godina u SR Nemačkoj registrovano oko 1200 organizacija koje je zapadnonemačko ministarstvo unutrašnjih poslova kvalifikovalo kao razne oblike «fašističkih, profašističkih, neofašističkih, nacionalsocijalističkih i sličnih struja ekstremne političke desnice».

Najvažnije tendencije i tipove današnjeg fašizma i neofašizma predstavljaju sledeće grupacije:

— Prvu takvu grupaciju predstavljaju *fašistički režimi u izvesnom broju srednje razvijenih evropskih i vanevropskih zemalja*. U tu kategoriju ulaze frankistički režim u Španiji, doskorašnji sistem u Portugalu i svrgnuta vojna diktatura u Grčkoj te još vladajući sistemi u Južnoafričkoj Republici i Severnoj Rodenziji. Prva dva pomenuta režima predstavljaju, u svakom pogledu, primer klasičnog predratnog fašizma. «Diferencijalno specifična» južnoafričkog fašizma njegova je izrazita

rasistička politika. Činjenica da taj režim daje belim radnicima izvesne mogućnosti političkog i sindikalnog delovanja ne može dovesti u pitanje osnovni sud zato što se u toj zemlji rasna i etnička podela u velikoj meri podudara sa klasnom polarizacijom. Fašistički teror režima nad obojenim stanovništvom ima karakter otvorene klasne diktature zato što je skoro celokupno crnačko stanovništvo u statusu totalno obespavljenog proletarijata. Slično se može reći i za rasistički režim u Rodeziji. U očni ta dva režima, ponovo ističemo, treba polaziti od njihove uloge u klasno-političkim podalama i borbama, a ne od ideja i parola koje lansiraju njihovi nosioci.

— Drugu grupaciju fašističkih snaga predstavljaju *krainje reakcionarni, u suštini fašistički vladajući režimi u nekim nerazvijenim zemljama*. Tipičan primer je Paragvaj gde vladajući poredak poseduje sva obeležja fašističkog sistema. Takav je sasvim sigurno i režim u Čileu. Sa izvesnim specifičnostima i odstupanjima u odnosu na klasične fašističke modele, u tu grupu nesumnjivo treba uključiti vladajuće režime u zemljama kao što su Južna Koreja, Haiti, Dominikanska Republika, propali režimi u Južnom Vijetnamu i Kambodži. Elementi fašističke politike dolaze do izražaja u još nekim latinskoameričkim zemljama gde se grubom silom guši radnički pokret i druge demokratske snage i obezbeđuje dominacija zemljišne oligarhije, vrhova buržoazije, predstavnika inostranih kapitala i klera.

Sve ostale grupe, pokrete i tendencije svrstavamo u različite kategorije savremenog neofašizma.

— Najznačajniju neofašističku formaciju predstavljaju *političke stranke koje su uspele da se stabilizuju u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama*. Neke od tih stranaka i grupacija po svim parametrima ulaze u zonu neofašizma, dok kod nekih drugih nedostaju izvesni elementi i zato mogu da se pojave i dvoumljenja. Kao primer otvorenih neofašističkih stranaka sa stabilnijim uticajem možemo navesti Italijanski socijalni pokret i Nacionaldemokratsku partiju u SR Nemačkoj. Za tu neofašističku grupaciju karakteristična je težnja da prikrije svoje pravo lice. Obično se ističu neke razlike u odnosu na predratni fašizam. Nastoji se zadobiti izvesna građanska respektabilnost. Zadržava se tipično fašistička razularenost i agresivnost, uglavnom samo u odnosu na ono što je uvek bilo karakteristično za fašizam — nasrtnje na radnički pokret — i ekstremni antikomunizam.

— Daleko su najbrojnije razne političke marginalne organizacije i grupice koje se bore za status političkih stranaka i pokreta, a deluju sa *krainje autoritarnih, reakcionarnih i fašističkih pozicija*. Takvih grupa ima više desetina samo u pojedinim zapadnoevropskim zemljama. Svima je zajedničko što su potpuno izolovane od širih masa, bez ikakva uticaja na razvoj političkih prilika. Mnoge od tih organizacija nemaju ni pedeset članova. Njihovo delovanje često ostavlja uti-

sak više suludih i grotesknih izliva devijantnih pojednaca nego ozbiljne politike. Za ove organizacije karakterističan je veoma kratak vek. Može se, isto tako, formulisati još jedna pozicija — njihova agresivnost i ekstremizam u direktnoj su proporciji sa njihovom političkom beznačajnošću. Što je neka grupa malobrojnija, u pravilu je ekstremnija u svom neofašističkom opredeljenju. U mnogim slučajevima ovdje se susrećemo zaista sa pojavama koje su mnogo interesantnije za psihijatriju i socijalnu patologiju nego za društvene nauke. U suštini, te su organizacije daleko više produkt socijalne mimikrije nego stvarnih uslova i zahteva klasne borbe. Zato ih tretiramo kao oblik neofašizma.

— Treći tip neofašističkih organizacija razne su *terorističke, uglavnom ilegalne grupe*. Kao primer možemo pomenuti terorističke organizacije krajnje desnice u Italiji, Japanu, Grčkoj, Francuskoj i Alžiru pri kraju oslobodilačkog rata alžirskog naroda, te još u nekim zemljama. U ovu kategoriju treba uključiti i instrument rasističkog terora u SAD, Ku-Klux-Klan, kao i još neke ekstremno desničarske terorističke, zapravo neofašističke grupe koje deluju u toj zemlji. Pravo političko lice i klasnu ulogu tih grupa najbolje izdaje pravac njihova udara: u svim slučajevima to su radnički pokreti, vodeće ličnosti revolucionarnih i demokratskih pokreta.

— Četvrti tip neofašističkih organizacija politička su i profesionalna udruženja *»bivših ratnika«* iz zemalja fašističkog tabora u drugome svetskom ratu. Takvih organizacija ima najviše, naravno, u SR Nemačkoj, Japanu, Italiji i Austriji. Procenjuje se da je u periodu posle drugoga svetskoga rata delovalo nekoliko stotina takvih udruženja. Ponajviše ih je bilo izrazito revanšistički nastrojeno i duboko zadojeno fašističkom ideologijom. Nekoliko organizacija iz te grupacije imalo je i više stotina hiljada članova. U poslednje doba njihov uticaj slabi.

— Peti oblik neofašističkih organizacija razne su *grupe i organizacije sastavljene od izbeglica iz nekih istočnoevropskih zemalja*, a deluju sa ekstremno reakcionarnih fašističkih pozicija. U jednom trenutku samo u SR Nemačkoj bilo je locirano blizu stotinu takvih organizacija. Ponajčešće te organizacije predstavljaju manje ili više neposredni produžetak ranijih fašističkih pokreta i režima u tim zemljama. (Naročito su aktivne grupe emigranata iz Mađarske, Jugoslavije, Rumunije, Bugarske i Slovačke.)

— Šesti oblik predstavljale su velike organizacije regrutovane iz redova *nemačkih izbeglica* koje su krajem ili posle drugoga svetskoga rata morale da se povuku iz pojedinih istočnoevropskih zemalja. Treba odmah istaći da nisu sve grupe nemačkih izbeglica delovale sa neofašističkih pozicija, ali su neke najuticajnije sigurno takve.

— Sedmi oblik predstavljaju *političko-policijske formacije*, delom legalne delom tajne, osnovane u

više *latinskoameričkih zemalja*, sa zadatkom da se primenom najbrutalnijeg terora obračunavaju sa nosiocima progresivnih političkih težnji i, naročito, sa predstavnicima radničkih organizacija (specijalne jedinice za antigerilska dejstva, formacije komandosa, «zelene barete» i sl.). Specifično je obeležje tih grupacija što su povezane sa jednom stranom silom — SAD. Poslednjih godina sakupljeno je dovoljno podataka iz kojih se vidi da se te organizacije finansiraju iz SAD i da njihove komandose obučavaju odgovarajući američki stručnjaci. U posebnu grupu izdvajamo ih i zbog toga što je njihov pravi smisao u tome da obezbede trajnu dominaciju severnoameričkog uticaja na tom potkontinentu. U tu grupaciju mogu se uključiti i neke specijalne oružane formacije koje su osnivali francuski kolonijalisti pri kraju perioda njihove vladavine, naročito u Africi (Alžir).

5. izgledi

Mnoštvo fašističkih i neofašističkih organizacija ne sme da nas navede na pogrešne zaključke o njihovom stvarnom značaju u današnjem vremenu. Mnogo šire rasprostranjene nego pre drugoga svetskog rata, danas one, nesumnjivo, imaju znatno manju težinu i relevantciju u klasnim podelama i političkim borbama. Poslednjih nekoliko godina fašizam i neofašizam nalaze se u svetskim razmerama u povlačenju — pad režima u Portugalu, Grčkoj, Južnom Vijetnamu, Kambodži, kao i sve vidljivi znaci osipanja frankističkog režima u Španiji. «Kompenzacija» u Čileu nije dovoljna da izmeni taj opšti sud.

Šta da se kaže o dugoročnim izgledima i mogućnostima fašizma i neofašizma? Mnogi autori skloni su da prihvate jedno od dva podjednako uprošćena gledišta. Prvi, nazovimo ih nerealan optimisti, ističu da fašizam i neofašizam više nemaju nikakve šanse. Glavni je argument u prilog tog gledišta malobrojnost i stvarna nemogućnost otvorenog fašističkog grupa u većini razvijenih zemalja. Isto se tako ukazuje na silan porast moći društvenih snaga spremnih da se odlučno suprotstave svakom pokušaju fašizma da se ponovo nametne kao odlučujuća politička snaga.

Drugo je gledište u osnovi pesimističko. Zagovornici tog stava smatraju da je uspostavljanje fašističkih diktatura u mnogim kapitalističkim zemljama, uključujući i najrazvijenije, vrlo verovatno, pa čak i neizbežno. Oni ističu da će produbljivanje krize kapitalizma neizbežno voditi jačanju totalitarnih tendencija, da će posedičke klase, suočene sa perspektivom radikalnog društvenog preobražaja, uvek potražiti izlaz u uspostavljanju fašističkih diktatura.

Smatramo da su oba gledišta izraz dosta uprošćenog interpretiranja glavnih problema i razvojnih ten-

dencija savremene epohe. Prvo je gledište neprihvatljivo jer gubi iz vida vezu između fašizma i unutrašnjih protivrečnosti kapitalističkog sistema. Drugo ne usvajamo zato što zanemaruje neke vrlo značajne nove momente u kojima se danas odvija kolosalna konfrontacija između snaga socijalizma i kapitalizma, demokratije i mračnjaštva, mira i rata. Ukratko, smatramo da se mogućnosti i opasnosti fašizma i neofašizma ne smeju ni potcenjivati ni prececnjivati. U tim okvirima treba tražiti elemente preciznije projekcije.

Produbljivanje procesa opšte krize kapitalizma, i na njemu zasnovanih poredaka klasne vladavine i dominacije, sigurno predstavlja nepresušno vrlo obnavljanja i snaženja različitih autoritarnih tendencija i režima, pa u tom kontekstu i fašističkih. Vehementno odbacivanje takvih tendencija u uslovima unutrašnje stabilnosti i ekonomskog prosperiteta može vrlo brzo da ustupi mesto paktiranju i podršci (slučaj Čilea). Dostokorašnje «ružno nedonošće» sistema menja status i postaje sasvim respektabilni saveznik i poslednja linija odbrane izva koje se ukopavaju vladajuće snage posedičkih klasa.

Mogli bismo formulirati i sledeći opšti stav — u svakom slučaju, kad se vladajuće klasne snage suoče sa *neposrednom i neopozivom pretnjom potpunog poraza*, gubljenjem svih privilegija i osnova opstvene klasne reprodukcije, jedan deo tih društvenih slojeva pokušaću da zadrži točak istorije uspostavljanjem jedne ili druge vrste otvorene klasne diktature i tako grubom silom spreči radikalnu društvenu promenu. Pošto se klasno društvo, u svetskim razmerama, nalazi na silaznoj istorijskoj putanji, potencijalno je stalno moguće da se vladajuće snage suoče sa tako drastičnim izborom pa zato opasnost autoritarne (fašističke ili neofašističke) diktature nije ni faktivna ni beznačajna.

S druge strane, u fokus analize moraju u neti neki elementi koji deluju u suprotnom pravcu:

— Globalni odnos snaga između starih i novog, između kapitalizma i socijalizma, imperijalizma i samostalnosti pojedinih naroda bitno je pomešten u korist formacije kojoj pripada budućnost, što znatno sužava mogućnost obnove i afirmacije krajnje kontrarevolucionarnih oblika vladavine posedičkih klasa u svetskim razmerama.

— Nove tendencije u međunarodnim odnosima (prevaziđanje hladnog rata, uklanjanje nekih akutnih žarišta svetskog rata, detant i sl.) umanjuju šanse fašizma.

— Fašističko «rešenje» akutne krize klasnog društva uvek uključuje cenu za koju i mnogi delovi posedičkih klasa misle da je previsoka. Još je više tako ocenjuju druge socijalne grupacije koje bi, eventualno, mogle potražiti fašističku soluciju.

— Radničke, demokratske i socijalističke snage danas su neuporedivo jače i iskusnije nego u doba

prvoga naleta fašizma. Između ostalog, one su bogatije i za jedno veliko saznanje: šta fašizam znači i šta sobom donosi.

— Izuzetno velik značaj imaju ovde promene u strategiji i taktici društvenog preobražaja krupnih revolucionarnih snaga koje su ostvarene baš poslednjih decenija. Kao što je poznato, danas se revolucionarni preobražaj sve više koncipira kao istorijski proces postepenog ograničavanja i ukidanja vlasti posedničkih klasa, postepenog osvajanja komandnih pozicija u društvu od strane radničke klase i njenih saveznika. Socijalna revolucija mnogo se ređe koncipira kao juriš na postojeći poredak, koji se u jednom naletu razara i na njegovim ruševinama gradi novo društvo (taktika i strategija građanskog rata). Takva dugoročna orijentacija revolucionarnih snaga nesumnjivo bitno sužava mogućnost fašističke restauracije.

Da zaključimo: u godinama koje su pred nama, uspostavljanje režimâ fašističke kontrarevolucije ne može se isključiti, naročito u nekim srednje i slabije razvijenim kapitalističkim zemljama, ali opšti okviri i uslovi u kojima se danas sukobljavaju dve generalne linije društvene organizacije (poretka) upućuju na ocenu da nije verovatno da će u širim međunarodnim razmerama doći do ozbiljnijeg jačanja fašističkih i neofašističkih tendencija i snaga. ■

n. m. grigorjan
moskva

filozofija fašizma i neofašizma

preveo s ruskoga dragutin lalović

Filozofija fašizma nije samostalan i originalan nauk koji bi značio određenu etapu u općoj historiji filozofijskog razvoja. Ona predstavlja eklektičku i proturječnu idejno-teorijsku konstrukciju koja se obrazovala u uvjetima opće krize građanskog društva, podvrgnutu konkretnim zadacima i ciljevima društveno-političke prakse fašističkog pokreta. No, iz toga ipak ne slijedi da fašizam nije izgradio svoj sistem ideja određene prirode i usmjerenosti te da dotadašnja građanska filozofija nije priredila, u svojim najkonzervativnijim i najreakcionarnijim očitovanjima i tendencijama, nužan temelj za rađanje i nastajanje fašističkog filozofijskog svjetonazora. Filozofi i ideolozi njemačkog fašizma smatrali su sebe, s dovoljno opravdanja, na primjer, nasljednicima filozofije života, odnosno takvih njezinih predstavnika kao što su Nietzsche, Klages, Spengler.

Ne samo ideolozi nego i politički lideri fašističkog pokreta u Njemačkoj proglašavali su sebe, i prije osvajanja vlasti, teorijskim nasljednicima Nietzschea — a samog filozofa »rodonačelnikom« nacionalsocijalizma. Učvrstivši se na vlasti, oni su, kao što je poznato, pretvorili ničeanstvo u poluslužbenu filozofiju. Hitler je uzao pokroviteljstvo nad rukopisnom ostavštinom »učitelja«, značajno se fotografirao pokraj njegove biste, slao je njegova djela s posvetom svojim prijateljima, njegovi su tekstovi javno proklamirani na partijskim zborovima i svečanostima. Filozofova je sestra, nedugo prije svoje smrti, zahvalila Führeru za počasti koje se odaju njezinu bratu, tvrdeći pri tom da upravo u Hitleru vidi utjelovljenje natčovjeka koji je uzvišen u Zaratustru¹⁾.

Fašistički teoretičari hvalili su se da je nacionalocijalizam prvi otkrio svijetu zbiljsko bogastvo ničeanske misli istrgavši je iz ruku »liberalnih krivotvoritelja« koji su pokušali dovesti u zabludu njemački narod s obzirom na »dubok smisao« nauka koji ponajprije poziva na disciplinu, na »odgoj i visoku unutarnju strukturu«, a nipošto na »oslobodenje ličnosti od svih okova«. »Friedrich Nietzsche« — pisao je A. Rosenberg — »izrazio je očajnički krik milijuna ugnjetenih ... Odsad po krajnoj mjeri sam čovjek u fanatičkom negodovanju odjednom je razorio sve vrijednosti ... i olakšanje je obuzelo dušu svih Evropljana koji traže.«²⁾

Teško je danas nagađati bi li se Nietzsche suglasio s postupcima i ocjenama svoje sestre, bi li on — aristokrat duha, prefinjen esteta, protivnik svakoq socijalizma, radničke klase, »demos«, ograničenog nacionalizma itd. — prihvatio program nacionalsocijalističke radničke partije koji se nametljivo — demagoški obraća »demos«. No, nije u danom slučaju riječ o tome nego o tome da je fašizam smatrao mnoge nje-

1) Usp. S. F. Odjev, Tropami Zaratustr (Zaratustrinim stazama), str. 177—180.

2) A. Rosenberg, Der Mythos des XX Jahrhunderts, München, 1941, S 13—14.

gove ideje i postulate svojima; doduše, nakon odgovarajućeg »podešavanja«, ali ih je prihvatio u zbilji, za praktičko ozbiljenje, a ne samo na riječima kao što je to bilo u odnosu na filozofije Leibniza, Kanta i Fichtea. Budući da su bili filozofije neznaćice, glasnici fašizma slabo su znali Nietzscheove tekstove, čitali su ih iz druge ili treće ruke, ali duh Zarathustrin nedvojbeno je lebdio nad fašističkim imperijem. Među »čisti« fašistički filozofi, A. Bäumler i E. Krieck, razvijajući pseudorevolucionarnu kritiku »buržuskog stoljeća« u ničeanskom stilu, rijetko su se obračali radnicima i vrlo su malo koristili »socializam« u svrhu demagoške agitacije. U tome su, vjerojatno, nastojali da budu bliže ničeanskom izvorniku.

Razumije se, Nietzsche nije, subjektivno, odgovoran za fašizam i njegove zločine. Ali, smisao i značenje njegova filozofijskog stvaralaštva određen je ne samo njegovim subjektivnim namjerama, nego i objektivno time kakvu praktičku primjenu na društvenom i znanstvenom području dobivaju najvažnije postavke njegova nauka. Nietzsche pripada njemačkoj buržuskoj filozofiji, a ne samo fašizmu, pod čijim su barjakom pripremali svoj krvav trijumf najagresivniji i najreakcionarniji krugovi germanskog imperijalizma. Upravo je zato suvremena građanska filozofija — prepustišći fašizam, kao satansku silu naše epohe, prokletstvu — razvila aktivnu borbu za ničeansko naslijeđe da bi ga i ubuduće zadržala za sebe.

Posle drugoga svetskoga rata, iskazuje se u zapadnoj filozofijskoj literaturi češće i određenije kritičke ocjene ničeanske filozofije jer je njezina idejna povezanost s fašizmom, kod objektivne analize, tako očita da se o tome mora voditi računa. Skupa s time, da bi se zadržalo njegovo teorijsko naslijeđe, sačuvalo kao obrazac mišljenja krizne epohe, ponajprije je bilo nužno rehabilitirati ime Nietzscheovo raskidajući niti što ga povezuju sa srušenim fašizmom. Postalo je nužno da se ponovo ocijeni njegovo naslijeđe i, prije svega, »denacificira« njegova filozofija. Toga se posla zdušno prihvatila buržuska filozofija pedesetih godina. U borbi s »grubim fašističkim iskorištavanjem Nietzscheova teorijskog naslijeđa«, za »autentično« iznošenje njegova sadržaja, mnogi buržuski filozofi sviše se slobodno obračaju njegovoj filozofiji upadajući i sami u jednostranost druge vrste, zaboravljajući one njegove postavke koje su doista poslužile zasnivanju fašističke ideologije. Krajem pedesetih godina taj rehabilitatorski posao kao da je postigao svoju svrhu. Nietzscheova filozofija, »očišćena« od izvrtanja, ponovo se vraća u idejnoteorijski arsenal buržoazije kao važan, neodvojiv dio »povijesnog svjetonazora zapadnoga svijeta«. I znova Nietzscheo nadahnjuje svoje suvremene sljedbenike u potrazi za vječnošću, za spasom od ništavila što se nadnosilo nad zapadni svijet. Kao i prije, on je i dalje »filozof-odgojitelj« kod kojega se valja učiti »tragičkom realizmu«, srčanog odvažnosti putnika koji trijezno promatra kako se širi pustinja oko njega a putu

kraja nema. Dakako, buržuska filozofija spoznaje da je u poslijeratnim godinama u značajnoj mjeri izrasla na kvascu ničeanstva i filozofije života; ona ne želi da bude nezahvalnom, oživljuje kurentne formule ničeanstva važno se praveći kako one uspješno mogu izdržati kušnje naše epohe.

Mnogi ugledni buržuski autori, neovisno o pripadnosti ovoj ili onoj filozofijskoj školi, obraćaju se Nietzscheu rukovodeći se pri tom najrazličitijim razlozima. U njegovim koncepcijama oni pretežno vide »dobar program društvenog odgoja«, drugi — »sredstvo duhovnog i pravnog obrazovanja pojedinca«, treći — poziv na »visoku politiku«, četvrti — »zraku svjetla« u tragičnoj zapletenosti metafizičkih temelja čovjekova bivstvovanja, peti — »rukovodeća načela« zemaljskih putovanja čovječanstva, šesti — »proročke vizije «doba blagdana« itd. Iz tih »strana« i »aspekata«, u njihovoj ukupnosti i uzajamnom odnosu, upravo i potječe privlačnost ničeanskih ideja za buržusku filozofiju, u svakom slučaju za onaj njezin dio koji pokušava pronaći u iracionalizmu i voluntarizmu ključ za zagonetke, sukobe i »izopačenosti kapitalističkog bivstvovanja«³⁾.

No, i pored opće usmjerenosti suvremene buržuske filozofije na denacifikaciju ničeanske filozofije, nije malo njezinih predstavnika koji priznaju i zapažaju, prema du ograde, njezinu unutarnju svezu s nacističkom ideologijom. A neki od njih izravno govore o klasnoj prirodi ničeanstva, o njegovu idejnopoličkom prusijanstvu i o onim idejno-teorijskim impulsima i mogućnostima koje on sadrži i otkriva za snage suvremene političke reakcije. U tom su smislu značajni radovi Otta Flakea, »Nietzsche — retrospektivni pogled na njegovu filozofiju«, i Friedricha Gluma, »Filozofija u pravilnom i pogrešnom odrazu«. Nietzsche je klasi filozof koji misli u interesu jedne grupe, jednog sloja, jednog staleža, jedne rase. U najboljem slučaju, piše Otto Flake, bio je ono što zapravo nije htio biti: predstavnik idealizma opasne vrste, koji sreću vidi u izboru određene ideje, ideolog koji sebe proglašava privrženikom opijene moći, plavokose bestije, prvobitne prirode, instinkta grabežljivije zvijeri u čovjeku⁴⁾.

Ne može biti sumnje u to da je Nietzsche odgovoran za užase hitlerovskog doba, zaključuje Flake. Naravno, nije on odjenuo plavokosu bestiju u crni mundir jurišnih odreda, ali su se tečajevi obuke u partijskim školama oslanjali na njega. Mussolini je štovao kult Nietzschea, a kod Hitlera on je postao filozofom

3) Sudbinu Nietzscheova filozofijskog učenja, konkretne oblike njegove utjecaja na suvremenu buržoasku filozofiju i, posebno, na ideologiju fašizma i neofašizma posebno razmatra sovjetski znanstvenik S. F. Oduv. Usp. Trojaki Zarathustri, Moskva, 1971.

4) O. Flake, Nietzsche, Rückblick auf eine Philosophie. Baden-Baden, 1947, S. 134, 164.

fašizma, ili barem njegovim krštenim ocem. I to nije slučajno: u prevrednovanju svih vrijednosti «tinjao je cezariizam», ono je daleko odbacilo ideju slobode i humanizma. Njegov je natčovjek surogat, idol, shema, no, ispuni li ga se krvlju, na pozornici se pojavljuje tiranin; natčovjek je povratak pretčovjeku. Nietzscheova filozofija ne vodi naprijed nego natrag, ona odgovara jedanaestome, petome, prvome stoljeću, ili ide još dalje u dubinu vijekova, tamo je kao u svojem domu. Kamo ona vodi u dvadesetome stoljeću, to smo već iskusili s osjećanjem utućenosti.

Zamjećujući fašističko krivotvorenje niza postavki ničeanske filozofije, Friedrich Glum uvjerljivo pokazuje njezin utjecaj na nacionalsocijalizam. Ne može se razumjeti bit nacizma ako se ne shvati ničeanstvo u cjelini, a ne samo u njegovim pojedinim postavkama, osim toga još i subjektivno protumačenim, piše on. Nietzsche potcrtava djelatni «muški» karakter te doktrine, njezin «hrabri pesimizam» i agresivnost; u volji za moć, Nietzsche traži pokretačke snage prirode i života tako što je povezuje sa svim živim i oslobađa njezine nosioce od svih propisa i obaveza. Upravo propovijedima o «muškom» načelu, o volji za moć i osvajanju, o odgajanju rase novih gospodara zemlje, o novoj disciplini i višem životnom poretku te pozivanjem na veliku povijesnu misiju Njemačke vrbovao je nacionalsocijalizam njemačku omladinu na svoju stranu. Hitler je, zaključuje Glum, Nietzscheovim naukom trovao omladinu da bi ujedinio Nijemce i sve germanske narode s jednim političkim ciljem — učvrstiti novi poredak u Evropi⁵⁾.

Ta unutarnja bitna povezanost ničeanstva s fašizmom uvjerljivo se potvrđuje, s druge strane, i u sudovima suvremenih reakcionarnih teoretičara otvoreno fašističke i revanšističke orijentacije. U radovima autora vrste, Nietzsche se prikazuje kao najblstaviji predstavnik zapadnoevropske misli, koji je uputio na put periporoda suvremeno čovječanstvo, zaglibljeno u «žabokrečnu civilizaciju», a fašizam se preporuča kao praktički put izlaska iz čorsokaka u kojemu se našlo čovječanstvo.

Očito su ilustracijom za to ispitivanja poznatoga nacističkog teoretičara, nekoć Hitlerova surbora — Hermanna Rauschninga.

Temeljnou intonacijom ničeovske filozofije on smatra učenje o nihilizmu — «krajnji logički rezultat duhovnog razvoja zapadne kulture, koja započinje re-

nesansom; rezultat golemog gibanja emancipacije čovjeka od duhovnog i socijalnog autoriteta što je regulirao njegov život do kasnoga srednjega vijeka.» Obznanjujući nihilizam kao «osobitu povijesnu situaciju», Nietzsche zahtijeva da se nihilizam prihvati kao sudbina i pridonesu ubrzanju neizbježne katastrofe kroz koju vodi put k obnovi. Nihilizam je «prijelomna točka u revolucionarnoj historiji čovječanstva» a ničeanstvo — filozofijski obrazložen revolucionizam.

Nietzscheove ideje u njihovu najprimjerenijem obliku, lišenom jednostranosti, naslijedio je — po mišljenju Rauschninga — nacionalsocijalizam. «Hitler je dovršitelj nihilističke revolucije.» Slijedeći Nietzschea, vidio je civilizaciju kao griješan pad čovječanstva i sebi namijenio misiju da «oslobodi čovječanstvo od bremena civilizacije zasnovane na prividnim vrijednostima i istinama, da se ponovo učini bićem prirode, punim života, sigurnim i zdravim u njegovim instinktima, strgavši s njih sentimentalne, lažne, spiritualističke omotače». Tako da se nepotrebno optužuje nacionalsocijalizam za politički gangsterizam. Bio je to golem pokušaj da se čovječanstvo vrati «prirodnim vrijednostima» i izliječi od dekadencije, ustvrđuje Rauschning. Fašizam je pružao «čar borbe, tu magiju koja goni nihilističku revoluciju do kraja». Prema tome, zaključuje Rauschning, uništenje Hitlerova fašističkog imperija bilo je doista kobna pogreška. Svijet je ponovo odbačen u onu tragičnu situaciju koju je Nietzsche obilježio kao nihilizam. Naša je epoha — epoha hrabrosti i samoprijedora, građanstvenosti, protivljenja, srčanosti i smrti. Kao što je učio Nietzsche, nužno je znati se žrtvovati radi budućega, radi spasa. Da bi se spasio, preporuča Rauschning, čovjek je dužan uspeti se tom stranom dobra i zla. Tu perspektivu, po mišljenju Rauschninga, teorijski otvara ničeanstvo, a politički i praktički — fašizam⁶⁾.

Takav je jedan od rezultata rehabilitacije i denacifikacije Nietzschea što ga je postigla suvremena buržuska filozofija. Da bi uskrsla njegovu nekadašnju popularnost, ona propagira njegov nauk pod firmom «prirodnog humanizma», filozofije kulture, ostavljajući po strani onaj njegov duh i usmjerenost koji su teorijski učvrstili i obrazovali fašističku ideologiju. Neofašizam se time nedvojbeno koristi da bi danas utjecao na široke slojeve obrazovanog građanstva, na omladinu.

Suvremena neofašistička ideologija i propaganda u Saveznoj Republici Njemačkoj — poput prijašnjega fašističkog pridobivanja mase, cilja na štetne momente nacionalne samospoznaje, na čudoredne, rasne predrasde i predujerenja — usmjerena je na raspaljivanje agresivnog šovinizma i militarističkih ambicija.

Tim je osobenostima fašističke ideologije sukladna i Spenglerova filozofija, njegova filozofijsko-povijesna koncepcija, nauk o socijalizmu. Uspjeh njegove

5) Usp. F. Glum, Philosophen im Spiegel und Zerspiegel. Deutscher Weg in den Nationalismus und Nationalsozialismus, München, 1954.

6) H. Rauschning, Masken und Metamorphosen des Nihilismus. Frankfurt am Main — Ulln, 1954, S. 14, 17.

zvijeri i «etike biljoždera». Čovjek — »grabežljiva zvijer«, po Spengleru, viši je oblik slobodnog, aktivnog života, dok je čovjek — »biljožder« njegov niži silazni oblik. »Postoji etika grabežljive zvijeri i etika biljoždera« — piše on. — »Nitko ništa ne može u tome izmijeniti. Takav je unutrašnji oblik, smisao taktike cijeloga života. Život se može uništiti, ali u njemu se ništa ne može promijeniti. Uokročena, uhvaćena grabežljiva zvijer duševno je osakaćena, potpuno bolesna, iznutra uništena. Takva je razlika između sudbine biljoždera i sudbine grabežljivih zvijeri. Jedna samo ugrožava, druga još i žrtvuje. Prva ponizuje, čini malim i strašljivim, druga uzvisuje pomoću moći i pobjede, gordosti i mržnje. Prvu trpe, drugoj se sami javljaju. Borba u prirodi ... nije bijeda, nije borba za život, kako to zamišljahu Schopenhauer i Darwin, nego je — amor fati — veliki smisao samoga života, koji ga oplemenjuje, kao što mislijaše Nietzsche.«⁷⁾

Prema tome, moćan, jak čovjek, narod, može iskušati svoju sudbinu jer mu je ona sklona. Ovdje je ljubav, kako se kaže, uzajamna; na toj iluzornoj uzajamnosti temelji se agresivnost volje za moć — u teoriji i u praksi. Samo je djelatan čovjek »čovjek sudbine«, njezin ljubimac, piše Spengler; čovjek koji živi »u svijetu političkih, ratnih i privrednih rješenja«, bez obziranja na općeprihvaćena shvaćanja i sisteme, u svijetu gdje dobar udarac pesnicom više vrijedi negoli dobar poslovni rezultat, »u tome je sadržan smisao prezira s kojim su vojnici i državnik u svim vremenima gledali na knjiške crve što smatraju da je svjetska povijest, tobože djelo duha, znanosti ili čak umjetnosti«. Za jakog čovjeka sudbina je mati, za slaboga — zla maćeha.

Zapadna kultura se ruši: kapitalizam kao ekonomska formacija, kao društveni sistem, povijesno je osuđen na propast. Hoće li uspjети da izbjegne odmazdu povijesti? Treba se, po svaku cijenu, zadržati na »beznadnom mjestu«. Ali, kako?

Perspektivu spasa zapadne civilizacije Spengler vidi u prelasku od parlamentarne demokracije k vojnodspotskoj diktaturi vladajuće klase, u cezarizmu. U danom su slučaju detaljni nebitni, a sadržaj koncepta spasa poznat: integracija ljudi rada u totalan sistem imperijalističke vladavine i eksploatacije.

Spengler proglašava sebe pristašom socijalizma, štoviše — teoretičarom istinskog socijalizma, koji je on nazvao pruskim. Epitet pruski ne označava vezanost za određeni predio; on samo svjedoči o tome gdje je počeo razvitak tog tipa socijalizma. Prusijanstvo jest ukupnost duševnih, duhovnih i fizičkih osobina koje

tvore obilježja rase, točnije, najboljih i najkarakterističnijih primjeraka rase. Pruski socijalizam jedna je od varijanta državnog kapitalizma, organiziranoga po načelu pruske kasarne. To je poziv na rat, rat za svjetsku vladavinu »pruske rase«, za trijumf »pruskih ideja«. Jer »ideje ... se rješavaju pomoću oružja a ne riječi ... Idejama, kada su postale krv, potrebna je krv. Rat je vječni oblik ljudskog bivstvovanja, država postoji radi tog rata. Ona je izraz spremnosti za rat.«

Neprimjerenost tradicionalno konzervativnog i liberalnog modela buržojskog mišljenja za rješenje složenih problema, iskrsljih u poslijeratnoj kriznoj situaciji, tjerala je njemačku buržoaziju na put ideologijske integracije koju je, zatim, fašizam i ostvario u umjetnoj sintezi reakcionarnih postavki prethodne idealističke filozofije s idejama pseudosocijalizma pruskoga tipa. Sve je to fašizam našao u već gotovo dovršenom obliku, premda nepovezanom, kod nekih predstavnika »filozofije života«, među kojima Spengleru pripada posebno mjesto. Od njih je posuđena i metoda stvaranja »novih« integriranih ideja — metoda stvaranja mitova.

Daljnji zaokret filozofije života k fašizmu ostvario je Ernst Jünger. Ovdje se kategorija života u još većoj mjeri nego kod Spenglera i Klagesa pretvara u politička shvaćanja, premda, načelno, metoda njihove preobrazbe ostaje ista — mitologizacija zbilje. Pomoću njih stvaraju se novi mitovi čija se sfera utjecaja značajno proširuje: mit izlazi iz salona i kavana na ulice i trgove, postaje sredstvom političke propagande, napada na široke slojeve naroda da bi ih se pridobilo na stranu politike revanša i agresije.

Polazno načelo ostaje čvrsto: nedokučivo stvaranje života koji filozofira iz sebe samoga. Kao i prije, život prožima cijeli svemir — od jednostavne amebe do čovjeka, od običnog kamena na ulici do tajanstvenog svjetlucanja zvijezda u nepoznatim dubinama svemira. Istina, procesi se tumače nešto drukčije: često se život smatra cjelinom u njegovoj suprotnosti spram mrtve materije, utjelovljene u tako mrtvim, opredmećenim rezultatima ljudskog razuma — u tehnicu i suvremenim sredstvima za proizvodnju. Sada se mit giba uglavnom u rastojanju između života i smrti, a budućoj revoluciji spašavanja života od tiranije materije daju se kozmički razmjeri. Riječju, mitu o novoj revoluciji dodjeljuje se stanovit satanski smisao; iz njega se izvlači bezbrižan avanturizam u kojemu se nemoguć i očajanje njemačkoga buržuja spajaju s pretjeranim pretenzijama na vladanje svijetom.

Pustolovna romantika na oštirci smrti, romantika bitke i krvi obuzima stvaralačku maštu Jüngerovu — pisca, publicista i filozofa. Ničeanska volja za moć kod njega se bijesno ustrmeljuje naprijed i otkriva kao neodoljiva volja za svemoć. U padavičarskom napadu romantičarskog avanturizma, Jünger poziva da se riskira sve više i više puta, sve dok »zdрави instinkti« uzvišenog života, dovršeni u dubinama njemačke rase, ne po-

7) O. Spengler, *Der Mensch und die Technik. Beitrag zur einor Philosophie des Lebens*, München, 1932, S. 21—22.

bijede oslabljenu, rasklimanu volju za moć drugih nacija. Prošli je rat bio za Jüngeru samo preludijem budućih bitki, prvim pokusom. I Nijemci moraju cijeniti to što im je uspjelo da «učine taj pokus — pokus iz mesa i krvi»⁸⁾. Odatle poziv: naprijed putem rata, rizika smrti i pobune krvi. I Jünger, ne štedeći zanos i boje, skicira primamljivu sliku krvavih pustolovina. I otimaju se iz čestara neprolaznih teutonskih šuma mlade, neobuzdane grabežljive zvijeri, plavokose bestije, da bi pravile nasilja u tuđim zemljama i gusarile morskim prostorima siljući svuda smrt i pustoš — takvi su izrodi nadjljudi koji se za dnevno svjetla bave razbojstvima i umorstvima a noću se odaju neobuzdanom veselju u kućama sa crvenim fenjerima na ulazima.

U skladu s novim zadacima, filozofija se života obogaćuje novim kategorijama: krv, vatra, strah, bol — pridodanim kao dodatak drevnome Erosu. One su i dalje bez filozofijskog sadržaja, ali, po Jüngerovoj zamisli, treba da stvaraju određena emocionalna, psihologijska pretjerana opterećenja bez kojih je nemoguć proboj kroz barijeru očajanja k velikoj politici revanša i ratnih osvajanja.

Zakonita je i logična unutrašnja povezanost njemačke romantike u književnosti i filozofiji s demonom agresije i revanšizma. Intelektualna oholost i malograđansko mrtvilo, sjeđinjen je s neslobodom, doveli su, na kraju krajeva, do toga da se njemački romantizam, kako je ispravno zamijetio Thomas Mann, izrodio u histerično barbarstvo, u bezumilje rasizma i žed za ubijanjem. Stvaralaštvo Jüngeru može poslužiti kao uvjerljivo svjedočanstvo te zakonite povezanosti.

Ničeanska filozofija volje za moći, voluntarizam, instinktivni aktivizam, revolucionizam i antiintelektualizam filozofije života postaju najvažniji elementi navlastito fašističke filozofije i ideologije.

Fašistički filozofi razvijaju iracionalističku dialektiku životnog opstojanja u vječnom toku bivstvovanja svodeći je na suprotstavljenost života i smrti, života i mrtvoga, dajući tim pojmovima grubo mistificirano političko značenje. Život — to je rast, napad, rizik, borba, rat i ostale muževne osobne koje obilježavaju «političkog vojnika». Smrt — to je svijet građanske sigurnosti i gradova, pozitivističko-humanističko mišljenje, mišljenje bez rizika i intuicije. Težište borbe protiv «mrtvoga» prenosi se na uzročnost kao logički oblik u kojemu «sigurnost» dolazi do izražaja. Ovdje se očituje glavna iracionalno-voluntaristička tendencija fašističkog svjetonazora koja služi zasnivanju fašističke samovolje — upravo onog načela u kojemu se otkriva osjećaj punoće života njemačke duše. Na tome Bäumler gradi osnovicu «filozofije herojskog realizma» čijim se utemeljiteljem proglašava Nietzsche⁹⁾.

Fašizam hotimice potvrđuje mit kao temelj svojega svjetonazora, svrhovitog tumačenja svijeta. Priroda i ljudska povijest, narodi i nacije, klase i države,

spoznaja i volja — sve se giba u oblasti mita koji dokazuje gospodstvo njemačke rase u svjetskoj povijesti. Nijemaca nad ostalim narodima, nacista — nad Nijemcima, života — nad smrću, rata — nad mirom, intuicije — nad razumom, instinkta — nad duhom, mistike — nad znanstvenom spoznajom. «Život rase, naroda» — piše Rosenberg — «ne odražava se u logički razvijenoj filozofiji, taj se život ne pojavljuje kao prirodni proces koji se zakonito razvija nego stvaranjem historijske sinteze.»

Fašizam namjerno odustaje od pretenzije na naučnost svojega idejnog temelja oštro razgraničavajući, ne samo u propagandi nego i u praksi, sustav znanja i uvjerenja korisnih za državu i naciju od «rašćanjiivačkog objektivizma» znanstvenog mišljenja, prikladnoga samo za sporedne ciljeve. «Svjetonazor nema ništa zajedničko sa znanjem» — ustvrđuje Goebbels. — «Što je više znanja o svemu, kako to često biva, tim je manja riješenost da se istupi u korist određenog svjetonazora. Svjetonazor — to je specifičan pogled na svijet, pretpostavkom kojega jest pristup događajima pod jednim istim kutom promatranja.» Po takvom su obrascu razmišljali i ideolozi talijanskoga fašizma, Gentile i Rocco. Oni su također govorili o štetnosti intelektualizma za fašizam, koji se oslanja na djelovanje i osjećaje. Čovjek može umirati samo za onu ideju koju ne razumije, govorio je Hitler. U vezi s time, jedna je od raširenih teza fašističkih teoretičara bila da fašizmu nije potrebno dokazivanje jer on se podržava samo vlastitom praksom, te je tako u suprotnom položaju od liberalnih i socijalističkih učenja, koja svoje utemeljenje traže u teorijskom prilazu društvu.

Najšire rašireni oblik ideologijskog opravdanja fašizma bila je i do današnjih dana ostala historijska mitologija. Iskorištavajući iskustvo prošlosti u zasnivanju prava na vladavinu izabrane rase, nacije, državnog sistema. Otvoreno formulirani cilj fašističke historiografije sastojao se u tome da se ponovno ispita i napiše historija čovječanstva. To se preispitivanje svodilo na to da se izabranom naciji i rasi pripíše vodeća uloga u povijesnom razvoju, državnog izgradnji, ratovanju, kulturi. Nacistički mitotvorac Rosenberg razmatra historiju kao borbu dviju rasa, dvaju rasnih elemenata: ju-dejsko-sirijsko-rimske i arijsko-sjevernoevropske, nordijske, koje utjelovljuju različite tipove naroda koji se bore jedan protiv drugoga. Ako je kod Spenglera duša, nacija, odlučujuća snaga kulture i povijesnog razvoja, dotle je za Rosenberga pojam rase vodeće i odlučujuće načelo. Pojam rase postaje simbolom novog svjetonazora, a sam svjetonazor, filozofija, pretvara se u ras-

8) E. Jünger, *Fener und Blut. Werke*, Bd 1, Stuttgart, 1960, S. 468, 473, 474, 476, 478.

9) A. Bäumler, *Nietzsche der Philosoph und Politiker*, Leipzig, 1931, S. 43, 46, 42.

nu spoznaju i rasno uvjerenje. Znanost, filozofijske teorije, ideje, «toliko su rasno uvjetovane kao i ono što određuje volju vrijednosti» — kaže Rosenberg. Svaka rasa ima svoj stil života, svoju kulturu, svoju religiju, svoju znanost i svoju istinu¹⁰⁾. Važan i, reklo bi se, zaključni element fašističke povijesne mitologije opisivanje je fašističkog režima kao višeg i završnog stadija društvenog razvoja, tzv. tisućugodišnji Reich.

Usporedo s teorijskim i metodologijskim postavkama filozofije života, fašistički svjetonazor sadrži i elemente romantičkog idealizma, neohegelianstva, socijalnog darvinizma i geopolitike. Ti su smjerovi buržoaske filozofijske misli i danas plodna izvorišta neofašističkih i inih desnoradikalnih koncepcija i ideologijskih tvorbi.

Radikalno desni pokreti, obično jedinstveno obuhvaćeni pojmom «neofašizam», danas su vrlo raznovrsni te često izvana i ne sliče mnogo jedan drugome.

Razlike se među njima pojavljuju u mnogo čemu: i u obradi povijesnih zbivanja, i u ocjeni konkretnih zadaća, i u programskim parolama, i u proklamiranim ciljevima. Ipak, i pored sve raznolikosti, u lageru radikalne desnice mogu se, više ili manje razgovijetno, označiti dva temeljna smjera. Prvi smjer čini samo neznatno izmijenjen fašistički pokret koji nastoji sačuvati sve što je moguće od ideologije i metoda njemačkoga nacionalsocijalizma i španjolskoga fašizma tridesetih do četrdesetih godina.

Drugi obuhvaća neofašističke partije i organizacije koje se zdušno nastoje spasiti od starog smeća, od kompromitiranih teorija, parola i, ako je to moguće, funkcionara. U nazivima takvih partija nema više starih tonova. One odbacuju, potpuno ili djelomično, djelovanje tradicionalnog fašizma, dokazuju njegove grube pogreške, optužuju ga za izdaju ideala.

Ali, i pored razlika između suvremenog pokreta radikalne desnice i tradicionalnog fašizma, njihovo odvajanje posve je izvanjskog i taktičkog karaktera jer vode računa o nepopularnosti fašizma u suvremenim uvjetima. Time, svojim socijalnim funkcijama, kao i svojim ideologijskim postavkama, one zauzimaju u životu suvremenih društava isto mjesto kao i fašizam prije no što je došao na vlast.

U partije takve vrste u SR Njemačkoj može se ubrojiti Nacionalnodemokratska partija. Njezini su lideri uzeli u obzir neuspješno iskustvo svojih prethodnika koji su sebe i suviše tijesno vezali s prošalošću. NDP je temeljnu pozornost usredotočila na sadašnjost, a ne

na prošlost. U partijskim programskim dokumentima kategorički se nije ođe sljedbeništvo u odnosu na nacionalsocijaliste. Ipak, sačuvala su se stare metode političkoga i ideologijskog djelovanja. Ideolozi i propagatori NDP temeljnu su pozornost poklonili najoštrijim problemima zapadnonjemačkoga društva: birokratizaciji upravne strukture, ekonomskim boljkama, pogoršanji- ma trošnom socijalnom strukturom, degradaciji političkog života. Kao i fašistički ideolozi u prošlosti, oni spekuliraju s pogaženim nacionalnim osjećajem, koriste za svoje ciljeve antikomunistička preduvjerenja i predra- sude koje još postoje.

Filozofijski svjetonazor suvremenog pokreta radikalne desnice obilježavaju ne toliko radovi i istupa- nja njegovih neposrednih ideologa, koliko općefilozof- ijska i ideologijska situacija u zemlji u cjelini, specifična težina i značenje konzervativne buržoaske filozof- ije u izgrađivanju životnih i idejnih stavova predstavnika različitih slojeva zapadnonjemačkoga pučanstva. U vezi s tim propaganda, u tradicionalnom konzervativ- nom duhu buržoaskog mišljenja, filozofijskih učenja Nietzschea, Spenglera, Schopenhauera i ostalih pred- stavnika filozofijskog iracionalizma i voluntarizma, ši- roko rasprostranjenih biologističkih i psihologijskih antropologijskih koncepcija koje nastoje objasniti moral- no ponašanje i kulturno stvaralaštvo čovjeka različitim činocima biološke i podsvjesne sfere — sve to stvara pogodnu klimu za preporod i širenje nacionalsocijalis- tičkog svjetonazora, ideologije pustolovnog buntovniš- tva i radikalizma. ■

10) A. Rosenberg, *Der Mythos des XX Jahrhunderts*, München, 1941, S. 117, 120.

prilog definiciji fašizma

strukturalna kriza kapitalizma i fašističke tendencije

U klasičnim marksističkim raspravama o fašizmu, njegova pojava tumačena je specifičnom političkom krizom kapitalističkog društva.

August Thalheimer pošao je od Marxovih i Engelsovih analiza *bonapartizma* kao političke strukture koja se osamostaljuje u većoj meri od ekonomski dominantne buržoazije usled »ravnoteže« snaga u klasnoj borbi sa proleterijatom. Po njegovu mišljenju, fašizam je poseban slučaj bonapartizma, u kojemu buržoazija, nemoćna da nadvlada proleterijat pomoću vlastitog političkog aparata, žrtvuje svoju »političku dominaciju« u korist »gospodara-spasiloca« da bi sačuvala »ekonomsko-socijalnu dominaciju«.

Gramsci je otišao dalje od Thalheimerove analize i postavio tezu o *katastrofalnoj krizi ravnoteže*. Riječ je o takvom odnosu snaga u klasnoj borbi da bi njeno nastavljanje dovelo do uzajamne destrukcije, usled čega se javlja osamostaljena politička struktura, koju Gramsci naziva *cezarizmom* i u fašizmu vidi njen poseban slučaj.

Trocki je objašnjavao pojavu fašizma prerastanjem klasne borbe u građanski rat, u kojemu se buržoazija u opadanju oslanja na specifičan pokret sitne buržoazije, kao što se buržoazija na putu ka vlasti oslanja na jakobinizam ili, u razdoblju stabilizacije, na socijaldemokratiju.

Poulantzas osporava sva spomenuta tumačenja specifične političke krize koja dovodi do fašizma, dokazujući da ni u jednom primeru fašizam nije došao na vlast usled nekog od oblika ravnoteže snaga sukobljenih klasa, nego nakon poraza radničke klase u klasnoj borbi, i da se težište političke krize, iz koje proizlazi fašizam, nalazi u samoj kapitalističkoj klasi. On tumači fašizam kao rezultat *krize hegemonije unutar vladajućeg socijalnopolitičkog bloka*, kad se »nijedna od vladajućih klasa, ili frakcija tih klasa, ne čini sposobnom da bilo vlastitom političkom organizacijom, ili pomoću 'demokratske parlamentarne' države nametne vlastito 'vodstvo' drugim klasama ili frakcijama u tom bloku«. Konjunkturu fašizma karakteriše, po mišljenju tog pisca, takva nesposobnost da se ostvari hegemonija unutar vladajućeg socijalnopolitičkog bloka, koja dovodi u pitanje vladavinu tog bloka u celokupnoj društvenoj formaciji, njegovu dominaciju nad eksploatisanim proizvođačkim klasama. Pomoću fašizma menja se pređašnji odnos između klasa i frakcija koje sačinjavaju vladajući socijalnopolitički blok u korist monopolističko-kapitalističke frakcije koja time rešava protivrečnosti reorganizacije domonopolističkog u monopolistički kapitalizam.¹⁾

1) Poulantzas, *Fascisme et dictature, Paris, 1972, str. 61—73. I dr.*

Naš pristup uvažava specifične osobne političke krize iz koje se rađa fašizam, ali te osobine ne izvodi prvenstveno iz političkih odnosa suprotstavljenih klasa, niti iz krize hegemonije unutar vladajućeg socijalnopolitičkog bloka, nego iz *kriza kapitalističkih odnosa proizvodnje*. Iz krize tih odnosa proizlaze sve druge političke i ideološke dimenzije krize u odnosima suprotstavljenih klasa, a i na strani kapitalističke klase, odnosno njenog socijalnopolitičkog bloka, što čini opštu strukturalnu krizu kapitalističkog društva. Fašistička *tendencija* javlja se unutar određenog razvojnog oblika takve krize, a nadjačava i ustaljuje se u fašističkom *poretku* kad je radnička klasa poražena u klasnoj borbi.

Osnovno poreklo strukturalne krize nije u poremećaju odnosa (disproporciji) između kapitalističke proizvodnje i potrošnje, niti u drugim redovima protivrečnosti unutar kružnog toka kapitala pre i posle njegove proizvodnje, nego u samom procesu proizvodnje kapitala. Taj proces obuhvata dva dela: proces rada — valorizacija kapitala, i proces produkcije i reprodukcije radne snage koja se upotrebljava u procesu rada-valorizacije kapitala. Produkcija — reprodukcija najamne radne snage bitan je sastavni deo kapitalističke proizvodnje, jer u tom se delu proizvodi onaj deo ukupne robe — kapitala, tj. radna snaga — roba — promenljivi kapital, koji u odnosu sa postojećim kapitalom u procesu rada valorizuje celinu kapitala u novim robama, proizvodi višak vrednosti i jedini omogućuje prošireno obnavljanje celine kapitalističke proizvodnje i eksploatactorsko prisvajanje od kapitalističke klase.

U oba dela procesa proizvodnje kapitala izražavaju se njegove osnovne *istorijske* protivrečnosti, nesvodljive na antinomiju između »društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja« (na šta ih inače svodi redukovani marksizam, posebno u teoriji o »državnomonopolističkom kapitalizmu«).

U prvom delu, u procesu rada-valorizacije kapitala, sadržana je osnovna protivrečnost između *procesa rada*, kao stvaralačkog ispoljavanja pojedinačnih, društveno kombinovanih i u opštem radu (i njegovoj primeni u neposredno zajedničkom radu i njegovoj tehnološkoj i materijalno-tehničkoj instrumentalizaciji) ovaploćenih sposobnosti, delatnih moći proizvođača, s jedne strane, i *procesa valorizacije kapitala*, koji podrazumeva ograničavanje i deformisanje pojedinačnih sposobnosti i lišavanje podruštvljenih proizvodnih snaga proizvođača, s druge strane.

Ova osnovna protivrečnost razvija se i ispoljava naročito u dva vida. Prvi je protivrečnost između razvoja proizvodnih snaga društvenog rada, koje bi — same po sebi — povećavale produktivnost rada uporedo sa razvojem pojedinačnih i neposredno društvenih sposobnosti i potreba proizvođača, i njihove kapitalističke dinamike, koja smera isključivo ka povećanju kapitalističkog učinka. Najvažniji izraz ove protivre-

nosti je *tendencijski zakon opadanja profitne stope*. Usled delovanja tog ekonomskog zakona kapitalističke proizvodnje, razvoj proizvodne snage društvenog rada, kao snage koju prisvaja kapital, vodi, preko promene organskog sastava kapitala i posredstvom kapitalističke konkurencije, ka ograničavanju mogućnosti proširene reprodukcije kapitala (*kriza akumulacije kapitala*) ili i do ograničavanja mogućnosti proste reprodukcije kapitala (*kriza valorizacije kapitala*).

Ovaj osnovni uzročnik *strukturalne krize* reperkutuje se i potencira pomoću više redova izvedenih i uslovljenih dodatnih procesa, a naročito u cikličnim poremećajima u potražnji roba i na tržištu kapitala, i u funkcijama novca, kao i dodatnim dejstvima antagonističke konkurencije među kapitalima i njihovim monopolističkim grupacijama, a u najnovije doba i iscrpljivanjem prošlih kapitalističkih oblika upotrebe predmeta rada (eksploatacije prirodnih izvora sirovina i energije).

Posebnu pažnju zaslužuju dodatna dejstva *antagonističke konkurencije u vezi sa prisvajanjem strukturalno ograničenih izvora akumulacije*. Posebno odatle proizlazi *politička kriza unutar kapitalističke klase i njenog socijalnopolitičkog bloka*. Ta kriza nastaje kad pređašnja politička hijerarhija interesa i moći unutar kapitalističke klase biva narušena usled borbe njenih sektora i frakcija za preraspodelu viška vrednosti i ikupnih društvenih uslova za proizvodnju kapitala. Monopolistička buržoazija teži da delimično eksproprie a drugim delom podredi i kontroliše nemonopolističke kapitalne čiji su interesi bili zastupljeni u političkom poretku, a unutar monopolističke buržoazije, jedna od grupacija monopolističkih kapitala — najčešće u industriji naoružanja — teži da proširi prisvajanje viška vrednosti za račun druge grupacije monopola, i u tom cilju da promeni strukturu političke moći.

Drugi vid razvijanja i ispoljavanja osnovne protivrečnosti između procesa rada i procesa valorizacije kapitala tiče se antinomije između razvoja i podruštvljavanja proizvodne snage samih proizvođača i kapitalističke upotrebe, alienacije i eksproprijacije te proizvodne snage u obliku najamne radne snage, iznuđivanja proizvodnje viška vrednosti pomoću kapitalističke podela i organizacije rada, kapitalističke upotrebe nauke, tehnologije i mašinerije. Iz ove protivrečnosti proizlazi *neprestana klasna borba u procesu rada* (latentna ili otvorena, »neformalno« ili »formalno« organizovana sa strane radnika, organizovana i usmerena u užim ili širim grupama od radničke klase u celini).

Produbljivanje osnovne protivrečnosti u prvom obliku (u vidu krize akumulacije kapitala) dovodi do naglog pojačavanja protivrečnosti u drugom obliku (u vidu krize neposrednog procesa proizvodnje kapitala). Kapitali se suprotstavljaju tendenciji opadanja profitne stope time što povećavaju stopu i masu neplaćenog rada, razvijaju aparat za iznuđivanje povećanog viška

rada, intenzifikuju radne napore, raščlanjuju radnu snagu na proste funkcije i umanjuju njenu vrednost da bi povećali višak vrednosti, i na druge načine menjaju odnos između kapitala i rada u procesu valorizacije. Odatle tendencije radikalizacije klasne borbe u procesu rada. Ta tendencija, uporedo i nerazlučivo od radikalizacije klasne borbe u odnosu na produkciju-reprodukciju radne snage (celinu najamne egzistencije) izaziva drugi aspekt političke krize, sad ne više između delova kapitalističke klase i unutar njenog socijalno-političkog bloka, nego između kapitalističke i radničke klase, u smislu neodrživosti prošlih oblika klasne vladavine i nedovoljnosti prošlih aparata te vladavine. Ova kriza nije isovetna se »revolucionarnom situacijom«, jer se radništvo može odupirati pojačanoj eksploataciji a da pri tom ne podiže klasnu borbu do opšteg revolucionarnog političkog horizonta, odnosno da u svom pokretu još ne izražava praktične istorijske alternative, ne gradi opšte emancipovanu i jedinstvenu klasnu organizaciju, i odgovarajuće klasne saveze — sve što je neophodno da bi se apstraktna mogućnost revolucionarne promene pretvorila u konkretnu perspektivu socijalističkog rešavanja strukturalne krize.

U drugom delu procesa proizvodnje kapitala, koji obuhvata proizvodnju i reprodukciju najamne radne snage, reperkutuju se dejstva oba osnovna uzročnika strukturalne krize (i njihovog kapitalističkog suzbijanja) iz prvoga dela: dekalifikacija i devalorizacija radne snage; suzbijanje kriza akumulacije kapitala inflacijom i umanjenjem realnih najamnina, itd. Osim toga, u drugom delu procesa proizvodnje kapitala javljaju se i posebni uzročnici strukturalne krize. Reč je, naročito, o tri reda osnovnih uzročnika strukturalne krize na tržištu radne snage i u celini najamne egzistencije izvan radnog procesa.

(1) *Istorijskom* razvoju društvenih uslova i snaga proizvodnje odgovara takođe *istorijski razvoj potreba i aspiracija proizvođača*, a osobito njegovih društvenih potreba. Proizvodnja kapitala u ovom drugom delu neprestano teži ograničavanju tih potreba (a time i limitiranju vrednosti radne snage). Klasna borba oko najamnine, pojedinačne i »socijalne« (podruštvenih troškova radne snage, kao što je socijalno osiguranje, društvene službe, urbani razvoj itd.), ne vodi se samo u smislu oscilacije cena oko vrednosti radne snage, odnosno protiv uključivanja istorijski razvijenih potreba proizvođača u reprodukciju radne snage. U monopolističkom kapitalizmu — koji karakteriše podruštvljavanje i kvalitetna promena ne samo proizvodnje nego i potreba proizvođača — radikalizuje se i ova dimenzija klasne borbe.

(2) U procesu obrazovanja — koji u odnosu između kapitala i radnog stanovništva predstavlja jedan aspekt proizvodnje najamnih radnih snaga — posebno se izražavaju sve osnovne protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje i društvenog sistema. U

novijem razdoblju te protivrečnosti dovode do permanentne strukturalne krize obrazovanja i do radikalizacije klasne borbe u toj oblasti.

(3) Monopolistički kapitalizam neprestano proširuje raspoloživu najamnu radnu snagu, lišavajući sve veći deo društva drugih uslova egzistencije, ali krajnje promenljivo apsorbuje tu radnu snagu. Osim manifestne nezaposlenosti i delimične zaposlenosti — što je jedan od najvažnijih indikatora dejstva svih osnovnih uzročnika strukturalne krize — javlja se latentna nezaposlenost u agrarnom delu društva, među školovanim generacijama, ženama, a i u slojevima klasične sitne buržoazije koji su pauperizovani ali nisu uključeni u aktivnu najamnu radnu snagu.

Sve to su i činoci političkog vida strukturalne krize, u odnosu između kapitalističke i radničke klase, ali i političke krize u socijalnopolitičkom bloku na koji se oslanja vladavina buržoazije (u odnosu na seljaštvo koje osiromašuje i druge nekapitalističke vlasnike, srednje slojeve u kapitalističkom radnom procesu i prisvajanju, a i neke buržoaske slojeve).

U tumačenju strukturalne krize monopolističkog kapitalizma teorijska se misao dvoumi između gledišta o *neprestanoj krizi* koja se ispoljava neravnomerno, u različitim pojavnim oblicima i sa žarištima koja se pomeraju iz jedne u drugu sferu, i stava koji *načelno razlikuje razdoblje stabilizacije i perioda krize*. U prvom gledištu sadržan je rizik da se zanemare osobitosti klasnih borbi i modifikacija kapitalizma u razdoblju akutnih kriza i potcene mogućnosti i reperkusije kapitalističkog susprezanja i kontrolisanja osnovnih protivrečnosti koje su uzročnici krize. A u drugom stavu leži opasnost da se preцени stabilizacija društvenih uslova za proširenu reprodukciju kapitala i previdi okolnost da suzbijanje i kontrolisanje uzročnika krize u jednom delu globalnog kapitalističkog procesa izaziva gomilanje tih uzročnika u drugom delu globalnog procesa, usled čega je svako razdoblje stabilizacije ujedno i proširena reprodukcija činilaca strukturalne krize.

U našem pristupu *permanentno* delovanje osnovnih protivrečnosti koje su uzročnici strukturalne krize, što čini neprestanu *latentnu i potencijalnu* strukturalnu krizu, odnosno *tendenciju* takve krize, *razlikujemo od otvorene, akutne krize*. I, još, razlikujemo akutnu krizu u pojedinim *delovima*, sektorima ili sferama kapitalističkog procesa, od *opšte* krize kapitalističkog procesa u međunarodnoj celini ili u pojedinačnim društvima ili regijama.

Iz neprestanog dejstva činilaca strukturalne krize proizilazi permanentna tendencija modifikacije struktura i sistema kapitalističkog društva, u fašističkom ili nekapitalističkom, odnosno i drugim oblicima. Razlike između latentne i otvorene, sektorske i opšte, regionalne i globalne krize značajne su za analizu uslova od kojih zavisi prevaga jedne od različitih moguć-

nost i tendencija u promenama kapitalističkih struktura i sistema.

Promene tih struktura i sistema ne zбивaju se samo u razdoblju akutnih, opštih i globalnih kriza, nego i usled strategija (osnovne usmerenosti prakse) kapitalističkih klasa u težnji da se suzbiju i kontrolišu uzročnici takvih kriza. Reč je o *strategiji u klasnoj borbi*, pa su različite promene kapitalističkih struktura i sistema zavise ne samo od dejstva uzročnika strukturalne krize nego i od istorijski konkretnih sposobnosti sukobljenih klasa.

opšte određenje fašizma: kontrarevolucija i kapitalistička reprodukcija

Fašizam je *jedinstvo kapitalističke reprodukcije i kontrarevolucionarnog klasnog poretka*. Takvo jedinstvo, u kojemu se *kriza kapitalističke reprodukcije*, odnosno *strukturalna kriza kapitalističke formacije društva*, koja iz toga proizilazi, kapitalistička klasa *negativno* rešava pomoću *bitne promene klasnih odnosa proizvodnje i celokupnog poretka*.

Reč je o promeni klasnog poretka koja omogućuje pojačanu eksploataciju radne snage i druge povoljnije društvene uslove za proizvodnju kapitala, a onemogućuje protivljenje radnika (klasnu borbu). Tom promenom odnosa između kapitala i najamnog rada fašizam uslovljava bitno povećanu akumulaciju kapitala i suzbijanje krize njegove (proširene) reprodukcije.

Omom modifikacijom klasnog poretka buržoazija teži da reši *trajnu, strukturalnu*, a ne *prolaznu, cikličnu ili konjunkturu krizu* (mada na ovu promenu bitna navedena najčešće u nekoj *akutnoj*, naročito zaoštrenoj fazi strukturalne krize, koja podrazumeva i određenu konjunkturu potenciranih i uzajamno stimulisanih činilaca krize). Pošto je reč o trajnim uzročnicima i dejstvima strukturalne krize, njeno negativno rešavanje pomoću fašističke modifikacije klasnih odnosa ima, tendencijski, trajan karakter: fašizam nije »režim vanrednog stanja« u toku izbijanja iz kratkotrajne akutne krize, već njegovi klasni nosioci teže da njime *trajno* zasnuju *promenjene* društvene uslove za proizvodnju kapitala (proširenu kapitalističku reprodukciju). U daljem toku takve reprodukcije, i sama fašistička modifikovana celina klasnih odnosa ustaljuje se i teži svom permanentnom obnavljanju po opštim determinizmima antagonističke društvene strukture (u kojoj dejstva, efekti, društveni proizvodi antagonističkog procesa postaju pretpostavke daljeg obnavljanja istog procesa).

Fašistička promena odnosa proizvodnje (i celine klasnih odnosa kapitala i najamnog radništva) ima

radikalni karakter (o kojemu će se raspravljati u sledećem odeljku u našem predlogu definicije fašizma). Trajno nametanje u prilog kapitala bitno promenjenih uslova eksploatacije rada pretpostavlja *trajno i radikalno* osujećivanje društvenoekonomskih, političkih, idejnih i kulturnih, i *ukupnih ljudskih* (objektivnih i subjektivnih, uključivši psihosocijalne, mentalne itd.) *mogućnosti otpora* (klasne borbe). Klasni poredak, koji to treba da izdejstvuje i neprestano osigura, ima *kontrarevolucionaran karakter*, jer, počevši od osnovnih pretpostavki, suzbija i isključuje sve što čini (unutar klasnih odnosa, klasne borbe i istorijske prakse u celini) pokretačke snage, uslove i putove revolucionarne prakse proletarijata. U tom smislu kontrarevolucionarna priroda ovog klasnog poretka (zatiranje uslova i mogućnosti klasne borbe i revolucionarne prakse radničke klase) nije samo njegovu objektivno obeležje, već je — sa stanovišta buržoazije — fašizam i subjektivno kontrarevolucionaran poredak (u tom smislu i svesno pokrenut i ostvaren, ideološki i politički artikulisan). Kapitalistička klasa nameće takav poredak polazeći od vlastitog iskorisjskog iskustva da radnička klasa neće bez krajnjeg protivljenja, *revolucionarnog* suprotstavljanja, podneti radikalnu promenu odnosa proizvodnje u prilog kapitala.

U prethodnom stavu razmatrali smo u fašizmu ostvareno jedinstvo između kapitalističke reprodukcije i kontrarevolucionarnog poretka isključivo sa stanovišta strukturalne ekonomske krize. Reč je o *teorijskoj apstrakciji*, jer smo izostavili strukturalnu *političku* krizu klasnog poretka, mada se u većini istorijskih primera — ako ne i u svim poznatim slučajevima — fašizam javlja u sticanju obe dimenzije strukturalne krize kapitalističkog procesa. Ovom teorijskom apstrakcijom naglašavamo da je fašistički poredak u funkciji vlastitog kapitalističkog, negativnog rešavanja protivrečnosti u proizvodnji kapitala i da bi to rešenje bilo *politički radikalno* (kontrarevolucionarno) i kad mu ne bi prethodila revolucije zaoštrena klasna borba u kojoj se proletarijat revolucionisao, politički organizovao i pokrenuo protiv kapitalističkog procesa.

Ako ovo prvo određenje fašizma razmatramo i sa stanovišta političke krize u kojoj je vladavina buržoazije dovedena u pitanje, dolazimo do analognog zaključka: fašizam se razlikuje od svake druge buržoaske kontrarevolucije po tome što suzbija, lomi i guši revolucionarni pokret ne samo političkim nasiljem, nego i zasniavanjem celine klasnih odnosa — pre svega, društvenih uslova za proizvodnju kapitala u odnosu na društvene uslove materijalnog života najamnih radnika — *unutar kojih se radikalno osujećuje svaka mogućnost emancipovanog političkog formiranja, organizovanja i delovanja najamnih radnika*. I u ovom *specifično političkom* smislu fašistički poredak nije *privremeni režim kontrarevolucionarne represije* nego je, tendencijski, trajan poredak u kojemu sve društveno-ekonomske, ideološke i psihosocijalne, političke i kulturne funkcije

i dimenzije služe radikalnom gušenju i onemogućavanju političkog revolucionisanja radničke klase, odnosno svakog vida političkog života koji bi pružio mogućnosti za klasni otpor radnika.

Kao što je, sa stanovišta fašističkog rešavanja strukturalne ekonomske krize, poredak trajne političke represije i radikalnog onemogućavanja političkog delovanja radničke klase u funkciji proizvodnje kapitala, u njegov prilog bitno promenjenih društvenih uslova proizvodnje, tako je i sa stanovišta fašističkog oblika buržoaskog kontrarevolucije takva promena odnosa proizvodnje u funkciji bitno promenjenog načina političke vladavine. Obe logike fašizacije — polazeći od strukturalne ekonomske krize, i polazeći od političke kontrarevolucije — čine jedinstvo; obe su trajno investirane i amalgamirane u fašističkom poretku. U svim dimenzijama fašističkog poretka reperkutuje se i reprodukuje to jedinstvo; iz njega proizilaze i sve druge specifične crte fašističkog uređenja građanskog društva.

U tezi o fašističkom sjedinjavanju bitno promenjene kapitalističke reprodukcije i kontrarevolucionarnog procesa i poretka sadržana je kritika dva ograničena poimanja fašizma: prvo, tumačenje fašizma kao krajnjeg oblika klasnog nasilja u buržoaskoj kontrarevoluciji, koji se iscrpljuje u toj političkoj funkciji; i drugo, poimanje fašizma kao krajnjeg političkog izraza ekonomskog kolapsa buržoazije, koji privremeno produžuje život »agoničnog kapitalizma«. Po tom shvatanju, fašizam održava klasni poredak u doba kulminacije ekonomske krize, a bez izgleda da na vlastitoj osnovi trajnije konsoliduje prošireno obnavljanje kapitalističke proizvodnje.

Prvo tumačenje bilo je karakteristično za razdoblje podizanja evropskog fašizma ka vlasti, u ogorčenoj borbi sa radničkim organizacijama koje su bile pokrenute revolucionarnom plimom posle prvoga svetskog rata. Tad je u radničkom pokretu bilo gotovo opšte prihvaćeno mišljenje da je fašizam »kontrarevolucija« u najužem smislu — »direktan odgovor na revoluciju«. U jednoj rezoluciji 1921. Komunistička partija Italije zaključuje da se »fašizam rađa iz revolucionarne situacije²⁾, a na IV kongresu Komunističke Internacionalne, Zinovjev referiše da je »fašizam kontrarevolucionarni državni udar«.³⁾ To je mišljenje prihvatio i V kongres Internacionalne (1924). »Fašizam je — zaključuje se na tom kongresu — »jedna od klasičnih formi kontrarevolucije u epohi dekadencije kapitalističkog sistema, u epohi proleterске revolucije«.

Koren tog ograničenog polmanja fašizma leži u tumačenju krize klasnog poretka same po sebi kao revolucionarne situacije, nezavisno od toga je li radnički pokret sposoban da tu krizu zaista preokrene u revolucionarni proces i rešava u pravcu socijalizma. Ovo, u osnovi ekonomističko stanovište, potcenjivalo je odlučujuću istorijsku ulogu revolucionarnog subjek-

ta, iako se ispoljavalo i kao preuveličavanje moći i revolucionarnih perspektiva radničkog pokreta u datoj situaciji. U listu nemačkih komunista piše 15. juna 1930: »Napredovanja fašizma ništa nisu znak povlačenja proleterškog pokreta, to je, naprotiv, reakcija na revolucionarni uspon, reakcija koja nužno prati sazrevanje revolucionarne situacije.«

Još prvih godina posle pojave fašizma čuli su se i drukčiji glasovi u radničkom pokretu. Među njima bio je i glas Clare Zetkin koja 1923. oponira vladajućem mišljenju podvlačeći razliku između italijanskog fašizma i belgardizma u Rusiji, odnosno Horthyjeve kontrarevolucije u Mađarskoj. »Fašizam — govori Clara Zetkin u referatu na jednom plenumu Kominterne — »apsolutno nije odmazda buržoazije protiv proleterijata koji se podigao na ustanak. S istorijskog i objektivnog stanovišta, fašizam bi pre bio kazna izrečena proleterijatu jer nije umeo da nastavi revoluciju.«

Nakon istorijskih iskustava u toku stoleća, u radničkom pokretu i njegovoj teorijskoj misli prevaziđena su gledišta o »katastrofalnoj krizi« kao »revolucionarnoj situaciji«, ali je, ipak, i savremena pojava novog fašizma — osobito u Čileu — najčešće protumačena u sklopu teze o »krajnjem kontrarevolucionarnom nasilju« čiji poredak nema izgleda da ekonomski i politički stabilizuje kapitalistički proces.

Ova gledišta smatramo pogrešnim ne zato što tumače fašizam kao kontrarevoluciju nego zato što tu kontrarevoluciju potcenjuju, ne razumevajući njene istorijske mogućnosti, korene i funkcije u kapitalističkom procesu, njenu suštinsku povezanost sa preinačenjem kapitalističkog načina proizvodnje i celokupnog poretka.

U plitkom tumačenju kontrarevolucije odslikava se i ograničeno shvatanje proleterске revolucije: ako je revolucija samo politički prevrat na već formiranoj materijalnoj bazi socijalizma, koja se inače beznađno rastače u agoniji kapitalizma, tad je i kontrarevolucija samo beznađno političko nasilje koje ne može da konsoliduje materijalnu bazu buržoaskog sistema ni-

2) Programme communiste, oktobar—december 1969. str. 75.

3) Poulantzas, na istom mestu, str. 50.

ti može da razvrgne formirane materijalne pretpostavke socijalizma.

U tome nalazimo i kontinuitet između prvobitnog tumačenja fašizma kao oblika kontrarevolucionarnog nasilja i njegovog kasnijeg poimanja kao kratkotrajnog, izvanrednog i duboko protivrečnog političkog oblika spasavanja buržoazije koja se guši u društveno-ekonomskoj krizi. To gledište bilo je najuticajnije u vremenu od uspostavljanja fašizma u Italiji do konsolidacije nacističke vladavine u Nemačkoj, ali je vršilo uticaj i kasnije, a prisutno je i danas u tumačenju novoga fašizma. U Rezoluciji o fašizmu, V kongres Komunističke internacionale (1924) zaključuje da će «u ovoj epohi kapitalističke krize ... fašizam, posle svoje pobeđe, stići do političkog bankrotstva koje vodi njegovoj unutarnjoj destrukciji, usled vlastitih protivrečnosti».

Jedan od retkih — ako ne i jedini — ekonomista koji je predvideo svetsku krizu 1929. J. Varga, još je u novembru 1933. smatrao da je fašizam osuđen na neuspeh jer tu krizu ne može da reši. «... Vladavina fašizma» — pisao je Varga — «ostaje osuđena na neuspeh usled unutrašnjih protivrečnosti između interesa i težnji antikapitalističkih masa i objektivne uloge fašizma kao čuvara jednog kapitalizma koji je bankrotirao».⁴⁾

Šesti kongres Kominterne kvalifikuje fašizam isključivo kao defanzivnu strategiju oslabljene buržoazije kojoj otkucavaju zadnji sati: «Fašistička diktatura najslabija je politička vladavina buržoazije u Nemačkoj.» Još ranije, italijanski marksisti tumačili su pojavu fašizma kao izraz nerazvijenosti i slabosti kapitalizma — *capitalismo debole* — u toj zemlji, gde su se veštački razvijeni oblici monopolističke kapitalističke industrije i bankarstva ukrstili sa feudalnim nasleđem u zemljišnim odnosima i političkom slabošću domopolitičke buržoazije koja nije dovršila svoju revoluciju niti je mogla da učvrsti i sačuva liberalni poredak. Kad je uspon fašizma u Nemačkoj opovrgao opšti značaj ovog specifičnog tumačenja fašizma u Italiji, koncepcija o «slabom kapitalizmu» uopštena je u smislu «fašizma

kao izraza dezintegracije kapitalističke ekonomije» (rezolucija V kongresa Kominterne).

Ova gledišta smatramo pogrešnim ne zato što naglašavaju *destruktivan* karakter strukturalne krize kapitalizma, iz koje se rađa fašizam, i *istorijski involutivan* karakter fašističkog pokreta, kao negativnog rešavanja te krize, čime se produkuje i širi kapitalistička destrukcija, nego zato što *bitno nedovoljno i plitko* tumače kapitalističku destrukciju i fašističku involuciju i suštinski *potcenjuju* njihove konzekvence u odnosu na radnički pokret, njegovu istorijsku praksu i istinske pretpostavke socijalizma. Teorijska neprodubljenost sastojala se u tome što je kapitalistička destrukcija materijalnih i društvenih uslova za dalji univerzalni razvoj proizvodnje i kulture, saglasno istorijski formiranim pretpostavkama i težnjama čovečanstva, izjednačena sa razaranjem *kapitalističkih* proizvodnih snaga i uslova proizvodnje te *samodestrukcijom* (dezintegracijom) kapitalističke formacije — «katastrofalnom krizom», «revolucionarnom situacijom». Usled toga je fašistička involucija građanskog društva protumačena ne kao negiranje i poništavanje istorijskih tvorevina kapitalističkog razvoja i klasne borbe proletarijata, uporedo i povezano sa proširivanjem materijalne osnove proizvodnje kapitala i političke osnove njegove ekspanzije, nego kao sužavanje tih osnova u procesu raspadanja kapitalizma. I, najzad, ovo negativno rešavanje strukturalne krize kapitalizma protumačeno je ne kao tendencija sužavanja i razaranja istorijski formiranih pretpostavki radničkog pokreta i socijalističke revolucije, nego iscrpljivanje poslednjih mogućnosti oslabljenog i na propast osuđenog kapitalizma uoči neizbežnog socijalizma.

Krajnji zaključci iz tih pogrešnih teza sastojali su se u tumačenju fašizma kao *neizbežnog poslednjeg stadija monopolističkog kapitalizma*, poslednje etape njegova raspadanja koja *prethodi nužnoj revoluciji i diktaturi proletarijata*, i, usled svojih krajnjih protivrečnosti (koje sužavaju materijalnu i političku osnovu kapitalističke reprodukcije), *ubrzava proletersku revoluciju*. Tako su bile intonirane i prve reakcije nemačkih komunista i Kominterne posle Hitlerova preuzimanja vlasti: «Svojom avanturističkom politikom, fašizam dovodi unutrašnje protivrečnosti ... nemačkog kapitalizma do krajnosti i vodi Nemačku ka katastrofi ... Time se pokreće ogroman revolucionarni uspon u Nemačkoj» ... «Uspostavljanje fašističke diktature ubrzava ritam razvoja Nemačke ka proleterskoj revoluciji».⁶⁾

Ovi krajnji zaključci nikad nisu bili u celosti usvojeni u komunističkom pokretu, ali prema njima iskazana teorijska i politička opreznost nije bila delotvorna sve do VII kongresa Internacionalne, a i kasnije bila je nedovoljna i dvosmislena jer je nedostajao dublji teorijski i istorijski uvid. Osim Clare Zetkin,⁷⁾ krajnjoj vulgarizaciji teorijske sheme istorijskog procesa privili su se i drugi teoretičari i politički vođi Treće

4) Poulantzas, na istom mestu, str. 48.

5) Rezolucija Politbira KP Nemačke, 10. oktobra 1933.

6) Rezolucija Prezidijuma Kominterne, 1. aprila 1933.

7) U već spomenutoj diskusiji o fašizmu na plenumu Kominterne, od 15. do 23. juna 1923, Clara Zetkin je insistirala da bi «bilo krajnje opasno verovati ... da će politička i ideološka reatranost fašizma direktno voditi u njegovoj poraz. Pre će biti suprotno.» Ona se osobito protivila gledištu Zinovjeva na IV kongresu Internacionalne (1922—23) da je, usled «unutrašnjih protivrečnosti», fašizam «najslabija među kontrarevolucionarnim organizacijama.» Usled toga — tvrdilo je Zinovjev — «snaga fašizma predstavlja i osnovu vlastite smrti.» (Poulantzas, na istom mestu, str. 48).

internacionale, a među njima Buharin⁸⁾ (1924), Thälmann⁹⁾ (1931), i, najzad, energično Dimitrov (1935).

Od tih događaja do našeg vremena opovrgnute su teorijske iluzije koje su bile osnova krajnjih vulgarizacija u tumačenju fašizma. Ali, i najnovije pojave fašističkih diktatura prati mišljenje o privremenom, ekonomski i politički trajnije neodrživom režimu, razdiranom u unutarnjim protivrečnostima. Naročito se koristi argumentacijom iz čileanskog i portugalskog primera (ekonomski kolaps, sužavanje unutrašnje i međunarodne političke podrške i sl.). Posmatrani izolovano, pojedinačni primeri možda se mogu koristiti za tu tezu, ali njihova dokazna snaga bleedi kad se posmatra šira, međunarodna uslovljenost savremene fašističke tendencije i obuhvata svi njeni pojavi oblici (na primer, čileanska fašistička kontrarevolucija u odnosu na celinu neofašističke tendencije u Latinskoj Americi, a posebno u Brazilu; privredna i politička konsolidacija preostalih žarišta starog fašizma, u Španiji i Južnoj Africi, njihovim prestatanjem u novi fašizam unutar međunarodne celine kapitalističkih ekonomskih i političkih procesa.

Savremeni recidivi prošlih grešaka u tumačenju fašizma ne polaze od krajnjih konzekvencija nekađšnjih teorijskih zabuda, ali su i dalje mogući ako teorijska i politička misao radničkog pokreta nije napravila prethodna bitna pitanja: o karakteru krize kapitalizma i načinima njena rešavanja; o kapitalističkoj destrukciji ili samodestrukciji kapitalizma; o njegovoj istorijskoj involuciji i materijalnoj ekspanziji; o prirodi istorijske uslovljenosti »kraja kapitalizma« i socijalističkog preobražaja društva.

Savremeno teorijsko zanemarivanje i političko potcenjivanje novog fašizma nije više u smislu »poslednje faze umirućeg kapitalizma«, ali se takođe zasniva na pretpostavci o dezintegraciji kapitalizma. Smatra se da se kapitalizam, suočen sa materijalnim i društvenim razvojem proizvodnje i svetskim procesom socijalizma, rasteže i pretače u različitim istorijskim oblicima koji svedoče o njegovu neizbežnom iščezavanju. U toj viziji, pretpostavlja se da savremeni monopolistički kapitalizam ima ograničene mogućnosti, ili uopšte nema mogućnosti da se kao celina, odnosno u glavnoj tendenciji ovoga kretanja, u osnovi modifikuje i reorganizuje, preinači u kontrarevolucionarne i destruktivne (a ne i samodestruktivne) sisteme. Umesto teza o »slabom kapitalizmu« koji se rasteže u fašističkom grču, uticajna je teza o kapitalizmu koji je snažan po tome što dalje razvija materijalne i društvene proizvodne snage koje krče put ka istorijskoj promeni, ali slab po tome što tu promenu, koju sam promovise, ne može zaustaviti i osujetiti vlastitim preinačenjima koja bi imala funkciju analognu fašizmu. U odnosu na tu viziju razvojnog puta savremenog kapitalizma (njegov razvoj ka iščezavanju), novi fašizam — i gde se njegova pojava zapaža — shvata se kao marginalna i anahronična pojava: jer, prvo, unutar fašizma ne zbiva se

razvoj karakterističan i nuždan za savremeni kapitalizam (ponovljene teze o sužavanju i destrukciji kapitalističkog procesa unutar fašizma), i, drugo, »kapitalizam na izmaku« baš je unutar svojih *dinamičnih ravnoteža* (materijalnog prosperiteta, ideološke perzistencije zasnovane na »potrošačkom društvu«, političkih ravnoteža u privrednom i društvenom razvoju) lišen mogućnosti da u širim razmerima upotrebi one oblike klasne diktature koji bi degradirali njegove materijalne osnove i razarali njegove socijalnopolitičke blokove i ideološke hegemonije (nova teza o iscrpljivanju kontrarevolucionarnih mogućnosti kapitalizma).

Protiv svih gledišta, u prošlosti i danas, kojima se poimanje fašizma ograničava na oblike kontrarevolucionarnog političkog nasilja, ili pogrešno tumači i ocenjuje na osnovu protivstavljanja strukturalne krize i dinamike monopolističkog kapitalizma, predložili smo — kao prvi stav definicije fašizma — pristup toj pojavi počevši od spajanja i sažimanja modifikovanog načina proširene kapitalističke reprodukcije sa radikalnom kontrarevolucijom u (tendencijski) trajan vid klasnog poretka koji bi suzbio i kontrolisao strukturalnu krizu.

S tim ne iscrpljujemo već započinjemo teorijsko određivanje fašizma. Da bismo tim putem stigli do potpunijeg određenja, potrebno je najpre raspraviti u čemu je specifična fašistička modifikacija kapitalističke reprodukcije, i po čemu je ta promena radikalno kontrarevolucionarna.

mutacija kapitalističkog odnosa proizvodnje

Fašističko spajanje kontrarevolucionarnog poretka sa kapitalističkom reprodukcijom započinje političkim nasiljem koje se oslobađa pređašnjih granica građanskih političkih sistema, ali se u celosti ostvaruje tek konstituisanjem *promenjenih* klasnih odnosa proizvodnje.

U odnose proizvodnje ugrađuje se i sistematsko političko nasilje, kao i drugi specifični fašistički

8) Buharin je na V kongresu Kominterne upozorio protiv uprošćenog mišljenja i verovanja da podle građanske demokratije dolazi fašizam, a njega nužno sledi diktatura proletarijata. Predviđeno je mogućnost da podle pada Mussolinijeva režime u Italiji ne nastupi direktno diktatura proletarijata, nego nova forma »demokratije«. (Poulantzas, na istom mestu, str. 51)

9) Thälmann, u časopisu Internacionale, decembar 1931: »Nismo se uvek dovoljno borili protiv pogrešne teorije o neizbežnosti fašističke diktature u monopolističkom kapitalizmu.« Pored mnogih drugih primera, ta pogrešna teorija bila je zastupljena u Rimskim tezama Italijanskih komunisti, 1922: »Fašizam je, u stvarnosti, neizbežna konzekvencija razvoja kapitalističkog poretka.«

politički i ideološki aparati klasne vladavine. Ali, fašistička promena kapitalističkih struktura time se ne iscrpljuje, niti se samo tim sažimanjem političke i ekonomske dimenzije klasnih odnosa može objasniti specifična sposobnost fašizma da negativno rešava strukturalnu krizu i (tendencijski) trajno osigura prošireno obnavljanje materijalne osnove kapitalističke proizvodnje. I drugi poznati oblici vlastitog kapitalističkog rešavanja protivrečnosti i kriza ekonomske strukture uključili su državu, i druge političke i ideološke aparate klasne vladavine, *direktno* u kružne tokove kapitala, ali se od fašizma magistralno razlikuju po tome što nisu promenili osnovni odnos proizvodnje između kapitala i najamnog radništva. Oni analitičari razvoja kapitalizma iz prve polovice stoleća, koji nisu uočili i teorijski razjasnili tu bitnu razliku, pogrešno su izjednačavali osnovni istorijski smisao i karakteristike tadašnjeg evropskog fašizma sa načinom na koji je američki kapitalizam suzbio Veliku krizu i uspostavio političku kontrolu globalnih uslova kapitalističke reprodukcije. Tako Bernham načelno izjednačava razvojne tendencije nemačkoga fašizma i američkoga New Dealja; a pojedini pisci radikalno leve orijentacije čine sličnu grešku.

Specifično svojstvo fašizma nije u tome što neposredno i snažno angažuje celokupan politički aparat klasne vladavine radi održavanja postojećih odnosa proizvodnje, nego u tome što te odnose preinačuje. Tim preinačenjem mogu se objasniti trajna obeležja klasne, političke i ideološke strukture fašizma koji ga razlikuju od svakog drugog vida kapitalističkih struktura.

Pojedini savremeni istraživači kapitalističke strukture društva — a među njima naročito Etienne Balibar i Nikos Poulantzas — insistiraju na razlici između postojećih (invarijantnih) i promenljivih sastojaka kapitalističkog društvenog procesa, s pravom dokazujući da su promene (kapitalistička dinamika) u funkciji održavanja *nepromenljivog* (kapitalističke strukture, odnosno »strukturalnog jezgra«). Ti pisci razlikuju, pozivajući se s pravom na Marxa, prelazno razdoblje ka kapitalističkom načinu proizvodnje koje uključuje

ne samo »prvobitnu akumulaciju« nego i predindustrijske oblike kapitalističke proizvodnje (naročito manu-fakturu) — od tog načina proizvodnje u potpunom i striktnom smislu. A taj način proizvodnje karakteriše: prvo, isključiva kapitalistička svojina na sredstvima za proizvodnju koja opredeljuje materijalni život društva; drugo, spajanje kapitalističke pravne i ekonomske svojine na sredstvima za proizvodnju sa punim posedom kapitalističkih vlasnika nad svim društvenim materijalnim i duhovnim uslovima za proizvodnju kapitala (ukupnim proizvodnim aparatom), što najamne radnike lišava proizvodne moći u procesu rada i stvarno ih podvrgava vlasti kapitala; i, treće, istorijski dovršeni oblik položaja najamnih radnika kao vlasnika radne snage koja se na tržištu u buržoaskom smislu slobodno razmenjuje za novčani ekvivalent sredstava za reprodukciju radne snage (radnički najamnu egzistenciju). Unutar tog načina proizvodnje, sve promene — tehnološke, u društvenoj kombinaciji činilaca proizvodnje kapitala, u kapitalističkoj potrošnji i strukturi potreba, u oblicima kapitalističke konkurencije, centralizacije i koncentracije, u političkim sistemima i ideologijama — osiguravaju trajno obnavljanje te tri strukturalne »invarijante«, čiji je sumarni izraz kapitalistička eksploatacija rada. *Fašistička modifikacija kapitalističke reprodukcije izmiče ovoj, inače instruktivnoj, teorijskoj shemi.*

Fašizam ne menja samo one sastojke građanskog društva koja ova teorija smatra varijabilnim, već bitno menja jednu od »invarijanti« — položaj najamnih radnika u razmenschkom odnosu sa kapitalom — da bi produžio, konsolidovao i proširio kapitalističko prisvajanje neplaćenog rada (odnosno kapitalističko svojino uopšte) i kapitalističko posredovanje celokupnog proizvodnog aparata (odnosno stvarno podređivanje radnih snaga kapitalu). U tom smislu razlikujemo *fašističku mutaciju odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada*, a time i celine kapitalističkih struktura, od drugih promena kapitalističkih procesa i sistema (od kapitalističke dinamike u najširem smislu).

Osnovni nedostatak marksističkih teorija o fašizmu — nastalih u doba evropskog fašizma, i posle, sve do savremenih sistematskih i istorijskih dela — vidimo u tome što nisu u celosti razotkrile istorijski smisao i konsekvencije ove *strukturalne mutacije* kapitalizma. I novije sistematske marksističke studije, koje analiziraju pojavu fašizma na osnovu poznate i sredene istorijske građe, i istorijska distanca koja omogućuje poređenje klasičnog fašizma ne samo sa *drukčijim* istovremenim već i kasnijim promenama monopolističkog kapitalizma, pretežno ostaju na ravni političkih promena, promenjenog odnosa između političkih (i ideoloških) aparata klasne vladavine i ekonomskih struktura, a ne izvode neophodne teorijske zaključke iz bogatih i ubedljivih činjeničnih uvida o promenama odnosa proizvodnje.¹⁰⁾

10) Nikos Poulantzas, u jednom od najpotpunijih teorijskih dela o fašizmu, Fašizam i diktatura (1970), inače bogatom kritičkim opservacijama u odnosu na jednostrana i ograničena tumačenja fašizma u teorijskoj i političkoj misli radničkog pokreta — gradi teorijski stav o specifičnosti fašizma ne osnovu promene političkih odnosa između antagonističkih klasa i unutar vladajuće klase. Njegov značajan doprinos određenju klasne strukture i političkog sistema fašizma ipak ostaje više na fenomenom nivou nego što ulazi u etiologiju pojave koje razlikuje i definiše; i ne može biti drukčije ako teorijski uvid ne započinje od promene osnovnih klasnih odnosa koja uslovljava sve druge mutacije struktura i sistema.

fašistička tendencija u međunarodnom procesu restrukturacije kapitalizma

Poulantzas je izveo tumačenje klasne strukture fašizma polazeći od stava da je fašizam *specifičan oblik reorganizacije vladajućeg socijalnopolitičkog bloka i njegovih aparata klasne vladavine u kritičnom razdoblju prelaza iz domonopolističkog u monopolistički kapitalizam i konsolidacije pune hegemonije monopolističke buržoazije*. S tim je *puna teorijska vrednost njegove analize sužena na istorijsku deonicu prošlog evropskog fašizma, a i unutar te deonice usmerena prvenstveno ka jednoj od više strana uslovljenosti fašizma*.

Kasnije i najnovije pojave fašizma — osobito u Latinskoj Americi i Africi — samo delomično ponavljaju celinu uslovljenosti evropskog fašizma između dva svetska rata. Istina je da se i u većini primera novog fašizma opet javlja prelaz *pojedinačnih* klasnih formacija društava iz protivrečnih oblika njihova razvoja s obeležjima domonopolističkog kapitalizma, mada u međunarodnoj celini zavisnog od formiranog monopolističkog kapitalizma, ka njihovoj *potpunoj i zavisnoj integraciji* u međunarodnu celinu razvijenog monopolističkog kapitalizma. Prilikom tog prelaza ponavljaju se iz klasičnih primera fašizma poznate faze nestabilnosti hegemonije i raspada prošlih oblika socijalnopolitičkih blokova i njihovih hegemonističkih centara, reorganizacije tih blokova i uspostavljanje pune hegemonije monopolističke buržoazije u specifičnim fašističkim oblicima. Ali, to kretanje ima i nova svojstva i *potpunije otkriva univerzalnu uslovljenost fašističke tendencije*, usled čega više posebnih zaključaka istorijske analize mora biti preispitano i dopunjeno da bismo ih uključili u *opštu* teoriju o klasnoj strukturi fašističkog vida monopolističkog kapitalizma.

Savremena fašistička tendencija javlja se ne samo niti prvenstveno unutar prelaza pojedinačnih klasnih društava iz specifičnog (u pogledu načina proizvodnje izrazito hibridnog) domonopolističkog kapitalizma u monopolistički, već je takav prelaz u pojedinačnim društvima — na primer u Brazilu — bitno uslovljen i usmeren kretanjem *međunarodne celine* formiranog monopolističkog kapitalizma. U tome se izražavaju i kondenzuju protivrečnosti i krize te međunarodne celine. Ako fašistička tendencija u pojedinim sektorima te međunarodne celine predstavlja jedan od načina rešavanja njenih protivrečnosti i kriza, otvoreno je pitanje da li se funkcija fašizma iscrpljuje u rešavanju krize prelaza pojedinačnog klasnog društva u novu fazu kapitalizma.

Kao izraz globalnih međunarodnih procesa monopolističkog kapitalizma, savremena fašistička tendencija ne rešava samo protivrečnosti i krize uključivanja pojedinačnih klasnih društava u razvijenu fazu tog me-

đunarodnog procesa, već je to uključivanje samo *jedan od momenata prelaza globalnog monopolističkog kapitalizma u novu razvojnu fazu*. Ta razvojna faza karakteriše se hijerarhijskom međunarodnom podelom uslova za proizvodnju kapitala i udela u prisvajanju viška vrednosti, ekstremnom stratifikacijom i diskriminacijom radnih snaga unutar međunarodne podele rada, i direktnom kontrolom svih tih međunarodnih procesa od metropolskih monopolističkih kapitala pomoću sprege sa nacionalnim i međunarodnim represivnim sistemima. U primerima novog fašizma to se ostvaruje i pomoću sprege sa fašistički ili slično reorganizovanim socijalnopolitičkim blokovima eksploatorskih klasa u zemljama koje se integrišu u međunarodni monopolističko-kapitalistički proces. Otvoreno je pitanje da li se funkcija novih fašizama iscrpljuje u rešavanju protivrečnosti prelaza iz prošle u novu razvojnu fazu globalnog monopolističkog kapitalizma, ili je fašistička tendencija trajniji izraz protivrečnosti i te nove razvojne faze.

Jednako je otvoreno i pitanje da li se u sklopu te nove razvojne faze fašistička tendencija može prostorno ograničiti na zemlje zavisnog kapitalističkog razvoja koje se integrišu u novu globalnu celinu monopolističkog kapitalizma, ili se njeno prisustvo može očekivati i u drugim delovima te celine. Jedan od argumenata u prilog ove teze svakako je okolnost da nove pojave fašističkih poredaka proizilazi ne samo iz interesâ i strategijâ hegemonističkih frakcija vladajućih klasa u zemljama zavisnog kapitalističkog razvoja, nego i iz interesâ i strategijâ metropolskih monopolističkih buržoazija. Ove druge su, unutar međunarodnog ekonomskog procesa i putem međunarodne povezanosti aparata klasne vladavine, osobito vojno-represivnih i subverzivnih sistema, u položaju hegemonna u odnosu na dominantne grupacije u zavisnim zemljama. Angažovanje međunarodnih i metropolskih monopolističkih kapitala kao *hegemonna* u fašističkoj reorganizaciji klasnih poredaka u jednom delu međunarodnog procesa predstavlja jedan od aspekata celine njihove klasne strategije. Fašistička komponenta utiče na celinu njihove klasne strategije kao i na oblike kretanja klasnih poredaka, socijalno-političkih blokova, aparata klasne vladavine i načina rešavanja protivrečnosti i kriza u međunarodnoj celini pa i njenim metropolskim sektorima.

Osim toga, međunarodna se celina kapitalističkog procesa u napred izloženom smislu hijerarhijski deli ne samo na metropole i zemlje zavisnog kapitalističkog razvoja, već se ta skala proširuje. Između prvobitna dva člana (metropole i kolonije, odnosno zavisne zemlje) umeće se bar još jedan od ova dva različita člana. Reč je o kapitalistički razvijenim zemljama Evrope, Azije i Amerike (bivše evropske metropole kolonijalnih imperija, Japan i Kanada) koje su *delimično* zavisne od severnoameričkog monopolističkog kapitalizma i međunarodnog vojnorepresivnog sistema pod njegovom kontrolom, ali se, u odnosu na postkoloni-

jalna i neokolonijska društva, i dalje pojavljuju u ulozi metropola, i u toj ulozi konkurišu svojim severnoameričkim partnerima.

Međunarodna monopolističkokaopitalistička hijerarhija izražava se i u tome što kapitalističke zemlje na srednjoj stepenici raspolazu ograničenim mogućnostima monopolističke kontrole materijalnih, tehničkih i društvenih uslova za proizvodnju kapitala i formiraju strukturu radne snage čija je funkcija da u međunarodnoj celini proizvodi masu viška vrednosti ne samo u relativnom nego i u intenzivnom obliku apsolutnog viška vrednosti. Taj se višak vrednosti raspodeljuje između monopolističkih kapitala i celina eksploatacijskih klasa na najvišem i na srednjem nivou međunarodne hijerarhije kapitalističkog procesa. Usled toga se u kapitalističkim društvima na srednjem nivou akumuliraju i kondenzuju protivrečnosti međunarodne celine kapitalističkog procesa. U radikalizovanom klasnim borbama i u tim društvima dolazi do izražaja ne samo strategija vlastite buržoazije nego i strategije međunarodnih centara monopolističkog kapitala. U tom se sklopu i na srednjem nivou pojavljuju tendencije u pravcu reorganizacije klasnih poredaka analogne ili slične fašizmu. To se, pored ostalog, vidi u pokušajima uključivanja funkcije novog fašizma u Italiji, Grčkoj i zemljama Bliskog istoka u strategije međunarodnih kapitala, u pokušajima konsolidacije fašizma u Španiji i u pomezanju jednog dela monopolističkih kapitala u Nemačkoj (i njihovih američkih partnera) ka političkim snagama koje se nalaze na sredokračijem putu prema fašizmu (kao što je bavorska Hrišćansko-socijalna unija).

Svi spomenuti momenti upućuju ka pretpostavci da se fašistička tendencija ne može vremenski i prostorno ograničiti na pojedina razdoblja i područja reorganizacije kapitalizma, nego da je imanentna celokupnom procesu monopolističkog kapitalizma. Taj proces prelazi iz jednog oblika krize u neki od oblika represivne stabilizacije, i zatim u drugi oblik krize i njenog rešavanja represivnom ekspanzijom i globalnom reorganizacijom, s najopštijom tendencijom da se proširi i učvrsti što potpunija i globalna kontrola monopolističkih kapitala nad svim međunarodnim društvenim uslovima njegove reprodukcije. Usled toga, teorijski zaključci izvedeni iz primera evropskog fašizma između dva svetska rata, ili i iz svakog drugog posebnog primera, čine samo priloge ali ne i apsolutne kriterijume za teorijsko poimanje fašizma i njegove klasne strukture.

fašizam u odnosu na druge modalitete monopolističkog kapitalizma

Teorijska i politička misao koleba se i dvoumi s obzirom na bitne sličnosti ili odlučne razlike između fašizma i drugih modaliteta monopolističkog kapitalizma, njihova uzajamnog približavanja i postupnog asimilovanja ili trajnog razlikovanja i protivrečja.

Pošto je teorijski osporeno i praktično opovrgavano gledište da je fašizam nužni poslednji razvojni stadij kapitalističke formacije društva, otvoren je put njegovom tumačenju u smislu *patološkog oblika*, istorijske stranputice u kojoj su antinomije ovog društvenog razdoblja izgubile pokretačku snagu i perspektivu istorijskog prevazilaženja i pretvarale se u kanceroznu ranu koja se ne može lečiti nego samo spržiti ili odseći. Ali, kad se jednom ukloni ta divlja izraslina, kad se isušiti taj kužni mrtvi rakavac, nastavlja se putovanje istorijskom matricom, kroz protivrečnosti društva koja brode između poslednjeg klasnog i prvog besklasnog oblika.

Tumačenje fašizma kao patološke forme društva zastupaju vodeći teoričari apologete savremenog građanskog društvenog sistema¹¹⁾. U ime tog sistema odriču se bliskog rodaka koji je postao zlikovac i, radi zaštite porodičnog imena, proglašen za umobolnika. Njihov idejni motiv i teorijski horizont sami po sebi objašnjavaju takav stav. Ali, slična je tendencija implicita sadržana i u onom delu teorijsko-kritičke misli koja je, posle rušenja fašizma u Evropi, prepustila njegovu problematiku istoričarima i nastavila raspravu o savremenom društvu ne uzimajući u obzir to iskustvo =apsolvirano u vlastitom plamenu=.

Ekspanzija novih pojavnih oblika fašizma u savremenom svetu aktualizuje pitanje na koje, po našem mišljenju, nije bio dat odgovor: ako je fašizam imanentna tendencija monopolističkog kapitalizma, i jedan od njegovih modaliteta, kako se odnosi prema drugim razvojnim tendencijama i drugim modalitetima istog stadija kapitalističke formacije društva?

U prvoj polovici stoleća, jedan deo kapitalističkih društava tražio je izlaz iz strukturalne krize fašističkom mutacijom, dok je drugi deo nalazio izlaz iz iste krize promenama koje nisu imale fašistički karakter. Iz te druge razvojne grane proizašle su dalekosežne promene kapitalizma posle drugoga svetskog rata (*neokapitalizam*). Taj razvojni vid kapitalizma izgradio je, u međunarodnim razmerama, privredne i socijalno-političke, represivne i ideološke sisteme za suzbijanje i kontrolisanje činilaca strukturalne krize. Celina tih sistema razlikuje se od fašističkog procesa, iako su mnoge njihove funkcije analogne. Zahvaljujući tim promenama, monopolistički je kapitalizam bio obezbedio srazmerno dugo razdoblje proširene reprodukcije, međunarodne

11) Funkcionalistička škola analizira fašizam po modelu "disfunkcija", tj. patoloških devijacija u društvenom sistemu (T. Parsons, *Some Sociological Aspects of the Fascist Movements, 1942*).

ekspanzije novih razvojnih oblika proizvodnje kapitala, socijalnopolitičke stabilnosti i ideološke hegemonije u metropolama, kao i neokolonijalne reorganizacije.

Pomoću spomenutih sistema najpre su *promenjeni društveni uslovi proizvodnje jednog dela monopolističkih kapitala* — kapitala uključenih u vojnoindustrijske sisteme, onih koji upravljaju međunarodnom poddelom rada i direktno internacionalizovanom proizvodnjom viška vrednosti, i kapitala koji prisvajaju ekstraprofit zasnovane na monopolističkoj kontroli naučnog i tehnološkog razvoja, društvene organizacije rada velikih razmera i međunarodnog tržišta radne snage. Zatim su promenjeni društveni uslovi proizvodnje tih kapitala prevagnuli kao dominantan činilac globalne kapitalističke proizvodnje i *postali opšti uslovi proizvodnje kapitala*. S tim je monopolistički kapitalizam pošao u novu razvojnu fazu, u kojoj će se za srazmerno kratko vreme ispoljiti protivrečnosti nove celine. Nastupa novo razdoblje akutne krize, koje se od takvog razdoblja iz prve polovice stoleća razlikuje i po dubini i opsegu uzročnika krize, a i po načinu njihova suzbijanja i kontrolisanja. Suprotstavljajući se strukturalnoj krizi u svojoj novoj celini, monopolistički kapitalizam u jednom delu društva (*! aspektata društvenih procesa*) dalje razvija svojstva neokapitalizma, dok u drugom delu društva (*! aspektata društvenih procesa*) obnavlja fašističku tendenciju.

S tim se otvara širi registar pitanja.

Prvo. Jesu li neokapitalizam i fašizam suštinski različite i u razvojnim mogućnostima uzajamno oprečne tendencije monopolističkog kapitalizma, ili su te tendencije suštinski srodne i konvergentne? Svaki od ta dva moguća odgovora zahteva raspravu o istovetnosti i srodnosti, ili različitosti i oprečnosti njihovih pretpostavki, funkcija i dejstava.

Drugo. Jesu li obe tendencije jednako imanentne monopolističkom kapitalizmu uopšte, a njegovoj novoj razvojnoj fazi napose, ili je jedan od modaliteta (na primer neokapitalizam) nosilac trajnije i dominantne razvojne linije a drugi modalitet (na primer fašizam) u odnosu na glavnu tendenciju podređen, prostorno i vremenski ograničen pojavu? U ovom drugom slučaju, fašistička bi tendencija izražavala poseban ili izuzetan sticaj okolnosti koje proizlaze iz celine kretanja u kojoj je dominantan neokapitalizam, i tom bi celinom bila prevladana, asimilovana ili bar ograničena.

Treće. Je li jače ispoljavanje i prevaga jedne od ovih tendencija — neokapitalizma, odnosno fašizma — isključivo ili prvenstveno rezultat specifičnog *unutrašnjeg razvoja činilaca* koje uz *pojedinačnim društvima*, odnosno u regionalnim celinama društva, zavisno od njihovih posebnih istorijskih i strukturalnih pretpostavki, ili je raspored tih modaliteta unutar međunarodne celine monopolističkog kapitalizma isključivo ili prvenstveno rezultat *globalnog razvoja činilaca* struk-

turalne krize? To, naravno, nisu jedini mogući odgovori jer se odnos između globalnih i unutrašnjih činilaca može konkretno-istorijski ispoljiti i teorijski postaviti i u drugim, složenijim terminima.

Četvrto. Na koji način klasna borba, radnički i oslobodilački pokreti, njihove strategije i istorijska dela utiču na ispoljavanje, razmeštaj i prevagu različitih modaliteta i tendencija monopolističkog kapitalizma?

Među osnovne pretpostavke ove teorijske diskusije svrstali smo stav da od klasne borbe, od praktično-istorijske sposobnosti revolucionarnih klasa i njihovih pokreta i poredaka zavisi hoće li nadjačati ili biti suzbijena fašistička tendencija. Ali, od sposobnosti revolucionarnih klasa zavisi ne samo suzbijanje fašističkih modaliteta nego i druge promene globalnog kapitalizma u odnosu na svetski proces socijalizma. Zato se ovo pitanje proširuje tako da obuhvati dejstva klasne borbe u pogledu utemeljenja pretpostavki revolucionarne prakse, socijalizma, u savremenim formacijama kapitalističkog društva. Isključuje li se time samo fašizam, kao modalitet monopolističkog kapitalizma koji teži da radikalno osujeti revolucionarnu praksu, ili se i u odnosu na druge modalitete i razvojne tendencije savremenog kapitalizma postavlja istorijska protivteža njihovim ahumanim, represivnim i destruktivnim načinima rešavanja strukturalne krize i otvara društvenoistorijski prostor i perspektiva za socijalističko rešavanje te krize? I, najzad, je li bez otvaranja takvog prostora i perspektive, u odnosu na globalni kapitalistički proces, moguće suzbijanje fašizma i njemu eventualno srodnih i konvergentnih tendencija neokapitalizma?

S ovim poslednjim upitom zatvorili smo krug u čijem je središtu pitanje: kako se u odnosu između istorijske tendencije socijalizma (njegovih društvenih snaga, pokreta i prakse) i razvojnih tendencija monopolističkog kapitalizma (uključujući njegove mutacije u fašizmu i promene u neokapitalizmu) rešavaju protivrečnosti «epohe imperijalizma i proleterskih revolucija», a time i strukturalne krize i involutivne tendencije kapitalizma?

Naše teorijsko polazište podvlači razlike između fašizma i drugih poznatih razvojnih oblika monopolističkog kapitalizma. Osnovna razlika, iz koje proizlaze sve ostale, tiče se fašističke mutacije odnosa proizvodnje, ukidanja buržoaske slobode najamnih radnika, a time i pretpostavki radničkog pokreta unutar protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Drugi neofašistički razvojni oblici monopolističkog kapitalizma takođe teže da suzbiju, odnosno kontrolišu činioce strukturalne krize i da osujete socijalističku alternativu rešavanja te krize. To teže da ostvare što potpunijim kapitalističkim uslovljavanjem i kontrolisanjem društvene prakse radničke klase. Društveni sistemi neokapitalizma teže da *na način različit od fašizma* podvrgnu radničku klasu totalnoj kontroli, isključujući sve vidove

njene autonomne prakse i organizacije, političke i duhovne delatnosti u klasnoj borbi, i time *praktično neutrališu, umrtve i ponište društvenu sadržinu i istorijsku potencijal buržoasko slobode najamnih radnika*. U neokapitalizmu nalazimo elemente analogne i svim drugim funkcijama, strukturama i sistemima fašizma. Sve te analogije u krajnjim analizi potiču iz *osnovne srodnosti* u pogledu uslova i svrha kontrole i regulacije društvenih uslova proizvodnje kapitala.

Neofašistički oblici monopolističkog kapitalizma, sami za sebe, kad ih posmatramo *apstrahovano* od radničkog pokreta, kreće se ka funkcijama, strukturama i sistemima analognim fašizmu. I — podvlačimo još jednom, *unutar te apstrakcije* — teorijski je predvidljiv ishod tog kretanja koji bi, *drugim putovima*, doveo do poništavanja ljudskih i društvenih, političkih i duhovnih tvorevina istorijske prakse, koje su pretpostavke daljeg istorijskog razvoja, kao i drugih involutivnih i destruktivnih posledica poznatih ili *nagoveštenih* u dosadašnjim pojavama fašizma. Toj teorijskoj apstrakciji odgovaraju vizije i pojmovi *»tehnokratskog apsolutizma«*, totalno kontrolisanog društva sa uslovljenim ili i programiranim ljudskim ponašanjem, kvazikastingskog društva u kojemu oligarhija raspodeljuje uslove proizvodnje, opstanka i razvoja sposobnosti pojedinaca i grupa, neomaltuzijanske diktature koja provodi selekciju i sistematsku diskriminaciju uslova života i razvoja pojedinaca, grupa, naroda, rasa itd. U odnosu na tako apstrahovane (posmatrane nezavisno od konkretne istorijske stvarnosti klasne borbe) razvojne tendencije neokapitalizma, u fašizmu bi bilo moguće videti jedan od prvih, ranih, ishitrenih, anticipiranih oblika takvog društva koje bi proizašlo iz vlastitog kapitalističkog, negativnog rešavanja istorijskih protivrečnosti kapitalizma.

U sklopu iste teorijske apstrakcije, *pr. dvidljivo* je — a u nekim aspektima i empirijski primetno — uključivanje elemenata fašističkog poretka, ne samo analognih funkcija nego i specifičnih klasnih struktura, aparata vladavine i ideoloških oblika fašizma, u razvojne tendencije neokapitalizma. Ako bi se ta crta u teorijskoj apstrakciji produžila, na kraju te istorijske involucije dobili bismo društvo koje rešava protivrečnosti kapitalizma u nekoj sintezi fašizma i neokapitalizma.

U odnosu na tu apstraktnu mogućnost, fašizam daje potpuniji uvid, *otkriva istinu i svog parnjaka, neokapitalizma*, jer je ovaj drugi u većoj meri mistifikovao svoje bitne sadržine i razvojne tendencije. Ali, *ta apstrakcija ne daje teorijskoj misli legitimaciju za načelno izjednačavanje fašizma sa neokapitalizmom i drugim modalitetima monopolističkog kapitalizma* u strukturalnoj krizi. Neokapitalizam *bi mogao*, ako pomoću svojih sistema različitih od fašizma neutralise klasnu borbu i radikalno osujeti revolucionarnu praksu, dovesti do istorijskog ishoda suštinski srodnog ili konvergentnog fašizmu. Ali, u fašističkom modalitetu taj se kon-

dicional približava *indikativu*: počevši od odnosa proizvodnje preko forme klasnih struktura i političke vladavine do idejno-saznajnih, i svih kolektivnih mentalnih procesa, fašizam hrla ka tom cilju naglo i direktno, najkraćim putem i krajnje destruktivnim sredstvima. I, doista, fašistički poredak postoji tamo gde je taj cilj pretežno ostvaren. Neokapitalizam postavlja radničkoj klasi (i svim oslobodilačkim snagama sveta) hiljadu maskiranih mreži, skrivenih zamki, manje ili više nevidljivih ropških lanaca, a i droga koje parališu udove (i um). Fašizam ima slične zamke i otrove, ali, pre svega, stavlja emancipovanim radnicima lisice na ruke ili omču oko vrata, lišava fizičkih uslova opstanka sve ljude koji se ne bi podvrgli, bez ostatka, spomenutim mrežama, lancima i drogama.

Sa stanovišta mogućnosti klasne borbe i emancipacije u istorijskoj praksi, razlika je *kardinalna*. A to je stanovište odlučujuće za perspektivu društvene prakse. To nije razlika između despotskog i liberalnog, okrutnog i humanizovanog, reakcionarnog i progresivnog, involutivnog i prosperitetnog kapitalizma. To nije razlika koja na jednoj strani isključuje a na drugoj pruža izgled za prerastanje kapitalizma u socijalizam bez revolucionarne klasne borbe. Neokapitalizam se ne razlikuje od fašizma ni po tome što prvi zasniva razvijene materijalne osnove socijalizma a drugi ih ne zasniva ili ih razara. Razlika je naprosto u tome što se u neokapitalizmu mogu razviti svi oblici i sadržine klasne borbe iz kojih izrasta antikapitalistička praksa i istorijska alternativa neliberalnom, nehumanom, reakcionarnom i involutivnom kapitalizmu, a u fašizmu se klasna borba može voditi samo kao otvoreni ili latentni građanski rat, rizikujući život ili druga najelementarnija životna dobra.

To teorijsko polazište u razlikovanju modaliteta i razvojnih tendencija kapitalizma može se činiti nedovoljnim ili čak empirički trivijalnim za onu misao koja potpuno osporava ili bitno umanjuje istorijsku pokretačku snagu klasne borbe i izvorno stvaralaštvo revolucionarne klase u odnosu na unutrašnje protivrečnosti i dinamiku kapitalističkog načina proizvodnje.

Hoće li se neokapitalizam približavati ishodištu fašizma, zavisi od radničkog i oslobodilačkog pokreta. Svuda su prisutni njegovi sistemi, strukture i funkcije analogni fašizmu, ali oni *proizvode društvene posledice analogne dejstvima fašističkog poretka samo u onim društvima, odnosno sferama ili aspektima društvenih procesa, gde je nerazvijen i nemoćan emancipovani radnički pokret*. Apstraktno zamišljena stravična sinteza tehnokratski usavršenog kapitalizma i fašizma bila bi konkretnoistorijsko moguća u slučaju opšteg slabljenja, degeneracije i raspadanja emancipovanog radničkog pokreta.

Savremena teorijska i politička misao mora biti poučena greškama koje su učinile revolucionarne organizacije radničkog pokreta usmerene gledištem do-

mlanantnim u Trećoj internacionali do 1935. godine, a koje je Manuiljski 1931. godine izrazio rečima »... između fašizma i buržoaske demokratije razlika je samo u stepenu ... fašizam nije nov način vladavine«. »Zadatak komunista — pisao je u januaru sledeće godine časopis 'Internationale' — »nipošto nije u tome da traže neku pseudoteoriju kojom bi otkrili bar neke razlike između demokratije i fašizma.¹²⁾

Osim ozvaničene teorijske misli tadašnjeg revolucionarnog radničkog pokreta, ka načelnom izjednačavanju fašizma sa drugim vidovima monopolističkog kapitalizma kretala se »opoziciona« teorijskokritička misao frankfurtske škole. Nalazeći da se u fašizmu izražavaju *suštinske tendencije kapitalizma*, pripadnici te struje zanemarili su bitnu razliku između tendencija kapitalističkog načina proizvodnje apstrahovanog od klasne borbe, i realnih istorijskih tendencija kapitalističke formacije koja se istorijski kreće kroz klasnu borbu i pomoću nje. Iz takvog teorijskog apstrahovanja bića kapitalizma proizišla je i Marcuseova koncepcija »jednodimenzionalnog čoveka« u kojem su kapitalistički proizvodni aparati i represivna struktura potreba dovršili to biće i isključili subjekat revolucionarne promene društva. U toj *apstraktnoj viziji*, koja je bila *empirički* inspirisana dejstvima severnoameričkog kapitalizma jer on u svom središtu nije imao razvijen radnički pokret — pričinjavalo se da je neokapitalizam već gotovo postigao svrhe kojima je težio fašizam, i da ih ostvaruje temeljitije i trajnije nego što je to bio u stanju fašizam. Time su teorijski zamračene realne mogućnosti istorijske prakse radničke klase koja — polazeći od protivrečnosti kapitalističke formacije i svog vlastitog društvenog bića — posreduje emancipaciju materijalnih i društvenih uslova i snaga proizvodnje, istorijski formiranih potreba i svih drugih rezultata istorijskog procesa koje je kapitalizam spregao i uključio u svoju antagonističku strukturu. A kad se preko svih živih sila istorije namakne takav crni zastor, u fašizmu ili njemu sličnom »društvu totalne alijencije« vidi se organski, prirodni i — sa stanovišta kapitalističke dinamike — neumitni rezultat prethodnog istorijskog procesa; ljudima je preostao još samo *revolt* ili *pobuna* protiv tog istorijskog rezultata, a i to se može očekivati uglavnom od ljudi ili naroda koje je to društvo isključilo, lišilo životnih uslova, a ne od onih koji u njemu i pomoću njega žive. S takvom se vizijom *radikalno obeshrabruje klasna borba* koja jedina može da se protivstavi poništavanju istorijskih rezultata i pretpostavci daljeg istorijskog razvoja — u fašizmu ili neokapitalizmu, odnosno njihovoj sintezi. Svaka teorija koja destruktivne i regresivne procese monopolističkog kapitalizma u krizi tumači kao organski rezultat istorije, iako je to zapravo nasilje nad istorijskim procesom, nepovoljno utiče na sposobnost revolucionarnih klasa da se tom nasilju odupru.

Različito od Marcusea i drugih pisaca koji apstrahuju biće kapitalizma od klasne borbe, teorijska

mogućnost nerazlikovanja — u onome što je bitno — između fašizma i drugih savremenih tendencija monopolističkog kapitalizma postoji i u teoriji državnomonopolističkog kapitalizma. Duboka protivrečnost te teorije — uticajne u suvremenom evropskom komunističkom pokretu — leži u tome što u sadašnjem razvojnem vidu kapitalizma nalazi protivrečnost između visoke podružljene proizvodnje (kao i potreba, i svih drugih činilaca društvene egzistencije ljudi) i kapitalističkog oblika takve proizvodnje, ali ne i antinomiju između praktično-istorijskog potencijala tako razvijene proizvodnje (potencijala koji može emancipovati i ostvariti samo klasna borba i revolucionarna praksa) i kapitalističke strukture njenih činilaca (proizvodnih snaga). Polazeći od prvog vida protivrečnosti, ta teorija zaključuje da se kapitalizam reprodukuje fuzijom države s monopolima, jer samo njihovo srastanje može da na antagonistički način sačuva kapitalistički oblik enormno socijalizovanih uslova i snaga proizvodnje. Postoji sklonost da se u »klasičnom« fašizmu, osobito u Nemačkoj, vidi antipacija srastanja država sa monopolističkim kapitalima, što se u savremenom kapitalizmu ostvaruje u drugim oblicima ali na istoj osnovi. U tome bi bila izražena glavna razvojna linija monopolističkog kapitalizma; razlika između fašističke »predigre« i savremenih zrelijih oblika iste tendencije ne bi se ticala odnosa proizvodnje nego načina političke vladavine.

I, dok Marcuse gubi kriterijum bitnog razlikovanja polazeći od apstrakcije istorijski *beznadežnog* bića kapitalizma, ova teorija polazi od pouzdanja u (kapitalistički) podružljene i razvijene uslove i snage proizvodnje kao formiranu društvenu materijalnu osnovu socijalističkog preobražaja. Sa stanovišta te teorije, za socijalističko rešavanje protivrečnosti i kriza monopolističkog kapitalizma bilo bi dovoljno da organizovani radnički pokret preuzme državnu vlast i njene aparate upravljanja proizvodnjom i potrošnjom, inače srasle sa monopolima.

Tom se teorijom radnička klasa ohrabruje za klasnu borbu protiv državnomonopolističke buržoazije, i za saveze sa drugim klasama u toj borbi, ali ne i za praktičnu kritiku svih sistema — aparata proizvodnje i potrošnje pre svega — pomoću kojih savremeni monopolistički kapitalizam (u varijanti *neokapitalizma*) teži da uslovi i kontroliše društvenu praksu najamnih radnika. A ako ta druga, i bitna dimenzija izostaje, slabi klasna borba protiv onih razvojnih tendencija koje radikalizuju kapitalističku kontrolu najamne egzistencije

12) Poulantzas, na istom mestu str. 59—60.

i smeraju ka dejstvima analognim fašizmu. Tako se i događa da je savremeni monopolistički kapitalizam postigao srazmerno visok stepen takve kontrole i u zemlji koja ima snažan tradicionalno revolucionaran radnički pokret, ali strategijski usmeren s pretpostavkama o državno-monopolističkom kapitalizmu (Francuska). S istim pretpostavkama lako se može zanemariti relativan značaj fašističke tendencije savremenog kapitalizma, koja iz internacionalno podruštvljenih uslova i snaga proizvodnje (*kapitala*) izvodi aparate za radikalno gušenje klasne borbe, i ne razvija nego temeljno osujećuje razvoj materijalne i društvene osnove socijalističkog preobražaja.¹³⁾ ■

●●
 13) Pored drugih dela, teoriju državnumonopolističkog kapitalizma zastupaju Ph. Herzog, *Politique economique et planification, Paris, 1971*; kolektivno delo marksista KP Francuske *Le Capitalisme monopoliste d'Etat*; P. Salama i J. Valler, *Une Introduction a l'economie politique, 1973*; P. Boccara *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat ... 1973*.

društvena suština fašizma

Zanimljivo da je, uprkos velikoj potrebi da se fašizam naučno upozna što potpunije i što tačnije, kako bi se dobila čvrsta podloga za borbu protiv njega, na njegovu naučnom proučavanju urađeno relativno malo. O fašizmu se pisalo više s propagandnog gledišta nego što ga se duboko naučno proučavalo. Čini se da je upravo to što je u doba između dva rata borba s njime bila jedan od najznačajnijih političkih problema i doprinela da nije dovoljno proučen. Sada je stanje mnogo povoljnije i moguće ga je svestranije proučavati. Naravno, ovdje je moguće samo naznačiti neke njegove crte koje nam se čine bitnim za određivanje njegove društvene suštine, uz svest da je ovo samo pokušaj koji mora imati svoje nedostatke.

Kad je reč o dosadašnjim shvatanjima društvene suštine fašizma, on se najčešće shvatao kao obična politička pojava, pre svega kao diktatura najreakcionarnijeg dela buržoazije. Nema sumnje da je fašizam svojevrsna diktatura, odnosno autokratija, ali svesti njegovu suštinu samo na tu njegovu stranu znači, u stvari, izjednačiti ga s ostalim autokratijama, prevideti njegove osobenosti. Na žalost, to se i danas događa, pa se tako govori o fašističkom ili profašističkim režimima i tamo gde, sem diktature, nema nikakvih crta fašizma. To se može i razumeti kad se govori u žaru političke borbe, ali ne i s naučnog gledišta.

Čini se da postoji samo jedan put ako se želi doći do prave društvene suštine fašizma. To je put koji vodi od društvene osnove, od rešenja pitanja materijalne proizvodnje, odnosno proizvodnih odnosa, pa ide dalje ka politici i ideologiji, preko klasa i njihovih odnosa. Pokušaće se ovde ići tim putem. Pri tom, naravno, bitan ostaje način proizvodnje, odnosno proizvodni odnosi.

Najzanimljivije je da su i sami nosioci fašizma, izgleda, bili svesni ove suštine. I oni su polazili od materijalne proizvodnje. Oni su u prvom redu hteli da reše to pitanje, pitanje kapitalizma. Pri tom su se smatrali protivnicima kapitalizma, bez malo socijalistima. Poznato je da je Mussolini u početku bio i formalno socijalista i istaknut član Socijalističke stranke, a da je Hitler i zvanično smatrao svoju stranku socijalističkom (što joj je stajalo u nazivu), iako, doduše, nacionalnosocijalističkom. Naravno, mi znamo da oni nisu bili pravi socijalisti jer pod ovima razumemo one koji ukidaju privatnu svojinu kapitalista. Ipak, oni su tvrdili (a verovatno su i verovali) da su socijalisti jer su želeli ograničenje kapitalizma, slobode kapitalista, jer su smatrali da treba »izjednačiti«¹ obe klase, kapitaliste i radnike, ograničavajući ih državnom silom i ideologijom.

Ovo kicanje socijalizmom potpuno je shvatljivo kad se pogledaju okolnosti pod kojima se fašizam javio, kako u Italiji tako u Nemačkoj. I u jednoj i u drugoj zemlji, iako na različite načine, kriza kapitalizma došla je do najvećeg izražaja i potpuno ga ugrozila. Radnička klasa došla je u bezizlazan položaj, pre svega usled velike nezaposlenosti, a i svih drugih zala ko-

ja s tim idu. Iz te krize kapitalizma izgleda da je put vodio neposredno u revoluciju, naročito ako se ima u vidu uspeh sovjetske revolucije i snaga socijalista i komunista u obe zemlje. Jedini izgled da se spasi kapitalizam bio je taj da se pokuša odvratiti radnike od revolucije nudenjem stvarnog poboljšanja njihova materijalnog položaja, pre svega zapošljavanjem, ali i davanjem niza prava u odnosu na dotadašnje njihove odnose s kapitalistima.

Ali, ideološki i emocionalno, samo ovo obećanje poboljšanja materijalnog položaja nije bilo dovoljno da pokrene mase radnika i da fašiste dovede na vlast. Trebalo je pronaći druge pokretače koji će delovati emotivnije. I fašisti su pronašli dva mita — mit socijalizma i mit nacionalizma, ovaj poslednji vezan i s mitom države. Mit socijalizma trebalo je da uveri da je fašistički socijalizam zaista pravi socijalizam, nasuprot sovjetskom. Mit nacionalizma i države trebalo je da probudi i ojača volju da se suprotstavi sovjetskom internacionalizmu i brisanju tradicionalnih nacionalnih vrednosti.

Pa, ipak, uprkos svemu, samo je mali deo radničke klase bio pridobijen za fašizam pre njegove pobeđe. Ali, zato je bio pridobijen ceo lumpenproletariat i srednje klase, kao i znatan deo kapitalista i većina državnih ustanova. Radnici su time bili neutralisani — postignuto je da ne pružaju aktivan otpor. Kad je tako fašizam uspeo da dođe na vlast, on je zaista sproveo izvesne mere u korist radnika; pre svega, uveo je neku vrstu pune zaposlenosti i time je, za duže vreme, neutralisao otpor radnika.

Kad se pogleda u njegovu ekonomsku suštinu, izgleda jasno da je — ma koliko poredenje izgledalo svetogrđe za osetljive duhove — fašizam u stvari hteo, i donekle i uspeo, da ostvari ono što je posle rata ostvarila u punoj meri tzv. država blagostanja (welfare state). A to je poboljšanje položaja radnika pre svega obezbeđenjem pune zaposlenosti, a zatim i drugih mera socijalne politike. Naravno, razlike između ta dva sistema su velike. Država blagostanja uvela je nacionalizaciju i bila je demokratska. Ali, to je razlika u sredstvima — suština je ista: poboljšanje položaja radničke klase, pre svega punom zaposlenošću.

Fašizam, očito, nije ukidao kapitalizam, ali ga je ograničavao delovanjem države. On je polazio od stava da su kapital i rad organski povezani i podjednako potrebni društvu. Stoga između njih ne sme da bude sukoba; eventualne sukobe miri društvo preko države. Stoga kapital ima da trpi mere u korist radnika, a radnici da disciplinovano rade bez prava na štrajk. Shvatanje društva kao organizma, društveni mir, »mirenje« kapitala i rada — to su osnove fašističkog shvatanja.

Ovo su na različite načine izvodili talijanski fašizam i nemački nacionalsocijalizam. Fašizam je imao razrađeniju i teoriju i praksu. Bitna ustanova bila je

korporacija — organizacija koja je na formalno ravnopravnoj osnovi obuhvatala i kiptaliste i radnike u okviru velikih privrednih oblasti i koja je imala zadatak da organizuje privredu »zajedničkom« voljom i u »zajedničkom« interesu. Nacionalsocijalizam imao je mnogo manje razrađenu organizaciju i nije uveo korporacije, ali je raznim drugim putevima, a pre svega neposrednom državnom vlašću, postizao isti cilj.

S političkog je gledišta zanimljivo da je talijanski fašizam uspeo da i parlament preuredi na osnovu korporacija i da uvede privredni parlament zasnovan na organskom shvatanju države i na stavu da je buržoaski parlamentarizam, izraz atomističkog i mehaničkog shvatanja društva, prevaziđen. Nacionalsocijalizam nije stigao dotle.

Prema tome, osnovni je element fašizma (podrazumevajući tu i talijanski i nemački) pokušaj da se organski povežu i »izmire« rad i kapital u doba krize kapitalizma i tako ovome produži vek nametanjem ograničenja prava i jednog i drugog od svemogućih države, obezbeđenjem pune zaposlenosti i drugih pogodnosti radnicima a mirne eksploatacije kapitalistima. U tom pogledu fašizam je imao izvesnog uspeha koji ne treba pocenjivati. Dovoljno je navesti da je Hitler zatekao pet miliona nezaposlenih kad je došao na vlast i da je za kratko vreme sve njih zaposlio. Naravno, o metodima i svrsi tog zapošljavanja ne može se reći mnogo dobrog jer to je bila priprema za rat, ali taj je opipljiv rezultat, kratkoročno gledano, bio pred očima radnika kojima su buržoaska demokratija i slobodan kapitalizam pre toga doneli samo nezaposlenost i bedu. Slično je bilo i u Italiji. To je bio glavni oslonac fašističkog uspeha. Fašizam se uspeo predstaviti kao nešto suštinski novo, kao snaga koja ume da organizuje i stabilizuje privredu i društvo u krizi, kojemu je pretio raspad bilo revolucijom i građanskom ratom bilo privrednim krahom. Druge vrste diktaturu ostavljale su kapital i privredu da teku kako teku i ograničavale se jedino na držanje vlasti. Naravno, sa slabom ekonomskom podlogom, one se nisu mogle mnogo zadržati na vlasti, sem ako im povoljan sticaj okolnosti nije išao na ruku.

Ovde je bilo reči o dvama najizrazitijima i najpoznatijima fašističkim režimima — talijanskom i nemačkom. Svakako da pažnju zaslužuju i ostali režimi, posebno španski, Francov, i portugalski, Salazarov. Iako u manje izraženim oblicima, i oni su u privredi delovali na isti način. Ali, iako su u tome bili manje efikasni — jer, pored ostalog, nisu uspeali da reše pitanje nezaposlenosti — ipak su se održali mnogo duže no dva glavna fašistička režima. Njima su okolnosti išle na ruku, a bitno je da su umeli da se održe van ratnog vihora. Ali, ni oni nisu dovoljno proučavani, a to je neophodan zadatak ako se želi da se shvate i objasne tokovi razvoja savremenog društva. Ko želi da utiče na taj razvoj, mora da zna kako je bilo moguće da fa-

šizam uspe u Italiji i Nemačkoj, i pored snažnih političkih radničkih, a u Italiji i buržoaskodemokratskih organizacija, i kako je uspeo da se tako dugo održi u Portugaliji i Španiji uprkos, bar u ovoj poslednjoj, snažnom otporu radničke klase i drugih demokratskih snaga. Za uspeh u borbi protiv fašizma nije dovoljno samo ga prezirati i očekivati da propadne uzdajući se u opštevažne društvene zakone o neminovnoj pobedi demokratskih snaga i socijalizma.

Ako s ekonomske društvene osnove predemo na političku nadgradnju, onda se, kao osnovne crte fašizma uopšte, očito nameću jačanje nacije, snažna država, autoritarna vlast, harizmatičnost vođe.

Nacija je veoma naglašena, između ostaloga i zato što je i u Nemačkoj i u Italiji trebalo završiti proces nacionalnog ujedinjenja. Naglašena je u Nemačkoj nego u Italiji. Ona je najznačajnija veza koja spaja sve klase i slojeve u jedinstvo koje mora biti nerazrušivo. Sopstvena nacija smatra se višom od ostalih, pozvanom da vlada svetom kao Imperija. Stoga Mussolini osvajanjem Etiopije zasnovao imperiju, odnosno obnavlja rimsku imperiju, a Hitler gradi hiljadugodišnji Treći Reich. S isticanjem nacije povezan je i rasizam, iako izrazito jedino u Nemačkoj, i sve strahote koje je on doneo čisteći rasu od mešanja s drugim rasama.

Nacionalni mit očito služi smirenju klasne borbe. Nemačci ili Italijani su najpre, i iznad svega, pripadnici svoje nadmoćne nacije, a tek posle toga radnici ili kapitalisti. Apeluje se na nacionalnu solidarnost i monolitno jedinstvo nasuprot neprijateljima. Nacionalna veličina treba da mobilise svakog pripadnika nacije na najveće žrtve. Čak se i crkva pokušava odstraniti, odnosno što više smanjiti njen uticaj, kako bi se što više istakla nacija. U Nemačkoj se čak pojavljivala i težnja vraćanja na staru germansku veru, mesto hrišćanstva za koje se smatralo da duhom misloštra i bratstva svih ljudi, kao dece Božje, preti razvoju nacionalne svesti i širi slabičtvo, kako je to govorio još Nietzsche.

Fašizam je etatizam. Država je svemoćna. Ona nije samo autoritarna nego i totalitarna, što znači da nema nijedne strane ljudskog života koja joj nije podložna i koju ona nije nadležna da uredi kako smatra za shodno. Fašizam je prvi savremeni politički sistem koji je dokraja razradio tu svemoćnu državnu mašinu i učinio je sposobnom za džinovski zadatak da celo društvo drži u svojim rukama.

Etatizam je prouzrokovao veliki porast državne birokratije, kako one vrhunske tako i one sitnočinovničke. Birokratija je dobila veliku vlast i ispešno je odoljevala težnji političke stranke da potpuno zavlada državom. Treba istaći da je uz građansku birokratiju bila uglavnom i vojaka, odnosno vojna birokratija, koju fašistička stranka ni u Nemačkoj ni u Italiji nije mogla potpuno potčiniti.

Ali, ako je država bila svemoćna i ako je njena birokratija, kao njen najverniji predstavnik, i uspevala da znatno utiče na njen rad, ipak je državu vodio neko drugi i upotrebljavao je kao svoje oruđe. Državna sopstvena sila uspevala je samo da smanji vlast tog glavnog vladodržca, ali ne i da je u suštini zameni. Pravi nosilac vlasti bio je harizmatički vođa na čelu jedine dopuštene političke stranke, fašističke. Njegova harizmatičnost dovela je do toga da je imao skoro neograničenu moć i da je stranka verno išla za njim, iako je bilo pokušaja, ali neuspešnih, da se otrgne od njega. Ta je harizmatičnost, u današnje doba racionalizma, veoma zanimljiva pojava koja zaslužuje da bude pažljivo proučena. Ona je, svakako, vrlo složena socijalnopsihološka pojava. I opet bi bilo pogrešno da se preko nje pređe samo s prezirom, naročito u Hitlerovu slučaju. Jer, pokazalo se da su i savremene mase mnogo bliže primitivnoj svesti no što bi se to inače verovalo i podložnije sugestiji i najnižim vrstama, osobito u povoljnim prilikama, tj. u kriznim razdobljima društva, kad ustaljeni društveni red počinje da se ruši i ljudi gube postojan društveni temelj svog života.

Jedina dopuštena državna stranka razvija sopstvenu birokratiju i svojom masovnošću i povlasticama, koje obezbeđuje svojim članovima, postaje osnovno oruđe društvene kontrole. Ona se uvlači u sve sredine, u sve i najskrivenije društvene kutke, da bi tamo budnim okom pratila život društva, mišljenja i delatnost ljudi i tako obezbeđivala svoju vlast. Stranka je ona pokretačka snaga koja određuje šta će država raditi i njome se koristi kao svojim oruđem. Njena autokratska organizacija, na osnovu koje harizmatički vođa drži celokupnu vlast u njoj, čini od stranke vrlo efikasno sredstvo u rukama vođe.

Klasno posmatrano, fašizam, naravno, ne menja ni kapitalizam ni klasni sastav društva. Ali, silno jača birokratiju, kao i krupan kapital. Njegov uticaj na klasni sastav društva svakako zaslužuje dublje proučavanje.

Najzad, ako se pređe na kulturno i ideološko tle, osnovna je crta fašizma u njegovoj totalitarnosti. Celokupan društveni i lični život podređen je režimu, pa su ideologija i cela kultura tako usmerene. Fašizam vrlo podrobno razrađuje svoju ideologiju i njome obuhvata sve oblasti društva i života. Ideologija je ponešto gruba, kako odgovara masi, koja je ne samo prihvata nego i traži. Kultura se prožima tom ideologijom, pa i ona ogrubljuje u težnju da stvori neku vrstu grubog, snažnog, »imperijalnog« čoveka, sposobnog da vlada svetom, ili bar imperijom, neku vrstu načoveka. Ideologija i ideologizirana kultura dobijaju snažan uticaj i široko se razvijaju. Masovna sredstva uticanja na svest snažno se razvijaju i uspešno deluju. Teži se da se uopšte ukine privatni život i poništi čovek građanin u buržoaskom smislu, onaj koji brine o svom privatnom interesu. Težnja je da se ljudi stope u snažnu i monolitnu celinu koja će služiti samo interesima nacije,

odnosno države, odnosno vode, i čiji će članovi biti spremni na svaku žrtvu radi ostvarenja tih ciljeva. Koliko se daleko išlo u tome, možda najbolje pokazuje akcija na društveno organizovanom rađanju novih, savršeno čistih rasnih ljudi u Hitlerovoj Nemačkoj, prvi pokušaj velikih razmera da se ljubav, brak, porodica i roditeljstvo potčine državi, odnosno politici, i organizuju shodno njenim potrebama.

Nabrojali smo neke crte fašizma koje nam se čine da označuju njegovu suštinu i da ga sasvim jasno razlikuju od svih ostalih oblika diktature, odnosno autoritarnih režima. Sad ostaju još dva osnovna pitanja na koja treba odgovoriti.

Prvo je pitanje društvenih uzroka fašizma. Ma da je osnovni uzrok jasan — kriza kapitalizma, on nije dovoljno osoben da bi dao objašnjenje. Jer, ta se kriza javila i u drugim društvima pa nije dovela do fašizma. Doduše, može se tvrditi da tamo kriza nije bila tako oštra, ali ni to ne objašnjava potpuno uspeh i društvenu prirodu fašizma. Čini nam se da od ove treba istaći dva osnovna činioca koji otkrivaju stvarne društvene nosioce fašizma, a njihova priroda ujedno objašnjava prirodu fašizma.

Prvi je činilac masa. Kriza kapitalizma i starog, ukočenog i strogog društva — koje je strogo podeljeno na klase i slojeve, i stoga drži u zaptu masu nižih klasa i slojeva, oslanjajući se na elitu — dovela je do pokreta masa i njihove neodoljive želje da postanu činilac društvene sudbine. Mase su došle u tako tešku situaciju da su uvidele kako moraju same tražiti izlaz iz nje, ne čekajući milost od drugog. Staro društvo i stare političke organizacije, čak i one radničke, nisu umele da se dovoljno prilagode tim zahtevima masa i da ih dovoljno prihvate i uvuku u svoje sopstvene okvire i kanale. One su bile suviše uske i trome da prihvate aktivnost masa. Fašizam je uspeo da to učini, da masama da mogućnost, okvir i sredstva da postanu aktivne, da se čuju, da steknu uverenje, ma i netačno, da su gospodari svoje sudbine. Mase su stekle osećanje sopstvene moći. Oblici u kojima se njihova aktivnost ispoljavala bili su osobito privlačni: pretežno vojničkog stila u poluvojnim organizacijama, s mnogo spoljnog dekora koji je jačao njihovu svest o sopstvenoj moći — uniforme, fanfare, zastave, legije, marševi, masovne pesme... Uspešni ovako da osvoji mase i da ih poluvojnički organizuje, davši im mogućnost da ispolje svoje niske nagone i zadovolje svoje mržnje i prohteve, nezavisno od prava i morala, čak i uz podršku države, fašizam je obezbedio sopstveni temelj, ali se i sâm oblikovao prema prohtevima masa. Fašizam je, dakle, s ovog gledišta režim koji je uokvirio i bar privremeno zadovoljio potrebu probuđenih masa da se izjasne i učestvuju u određivanju svoje sudbine.

Ali, koji je osnovni element mase koji oblikuje i nosi fašizam, kome ovaj služi, čiji je on izraz? Na ovo pitanje vrlo se često odgovara da je to krupan

kapital, krupna buržoazija. Ako ovaj odgovor i sadrži istinu, onda ona nije bukvalno tačna. Naime, osnovni pokretač masa i njen stvarni društveni vođa je srednja klasa, sitan građanin — mali službenik, zanatlija, lumpenproleter, nezaposleni radnik, sitan preduzetnik, seljak, raznovrstan gradski stanovnik, uključujući omladinu i domaćice. To su slojevi koji se nisu domogli do socijalističke ideologije, jer u njima i nema mnogo radnika u pravom smislu, i, uostalom, oni se boje revolucije u pravom smislu, a ipak im je potreban bar surogat revolucije. Oni se ne usuđuju da ruše osnovu kapitalizma, ali hoće da ga reformišu i učine povoljnijim za sebe. Ako je suština fašizma i bila u obezbeđenju vlasti krupnog kapitala, svi ti slojevi srednje klase bili su ubeđeni da je fašizam u prvome redu obezbeđivao njihove interese.

Fašizmom se nesumnjivo koristila buržoazija, pre svega krupna, osobito u vezi s pripremanjem za rat. Ali, ona nije nikad bila stvarni vođa i trpela je ono što joj se ne sviđa, taj masovnopopulistički karakter fašizma, zato što joj je obezbeđivao osnovne interese. On je za njen ukus bio suviše prostački, a njegovi duhovni uzmasi i osnovne ideje tačno odražavaju duh i ukus sitnog građanina, njegova masovnog oslonca, snižavajući ih možda za još jedan stepen.

Na kraju treba pokušati sintetički odrediti društvenu suštinu fašizma. Ako se složimo da je moguć jedan oblik državnog kapitalizma u kojem nema nacionalizacije kapitalističkih sredstava za proizvodnju, da je za takav kapitalizam dovoljno da država snažno interveniše u privredi radi održanja ugroženog kapitalizma, onda je fašizam tipičan takav kapitalizam. Ali, to je osoben oblik tog kapitalizma — oblik koji ima one tipične crte koje smo naveli. Taj je oblik prouzrokovan osobenim okolnostima odnosnih zemalja — u glavnom oštrinom krize kapitalizma, ekonomskom krizom, nepostojanjem demokratskih tradicija i sl.

Na osnovu ovoga može se postaviti i pitanje budućnosti. Postoji li sada opasnost od fašizma, može li se ona pojaviti ubuduće? Kao i na svako pitanje o budućnosti, i na ovo je teško dati odgovor. Ili je možda isuviše lako: ako se steknu iste okolnosti, opasnost postoji. ■

socijalna priroda i socijalna funkcija fašizma

1. pristup razmatranju fašizma kao socijalnog fenomena

Nema sumnje da je fašizam složena pojava. On je pokazao različite manifestantne oblike. Socijalne snage, koje su njegovi nosioci, nisu jednoznačno određive i po svojem su sastavu heterogene. Njegov vrijednosni sistem formira se iz različitih socijalnih i kulturnih izvora. Togliatti u svojim »Lekcijama o fašizmu« (objavljeno u Trećemu programu Radio-Beograda, zimi 1970. g.) ukazuje na eklektičnost fašističke ideologije u kojoj se mogu prepoznati socijaldemokratski, nacionalnoromantičarski, pa i komunistički izvori, time što se uobličavaju u nacionalizam, čiji su bitni sadržaji suradnja klasâ na unutarnjemu i konfrontacija s drugim narodima na vanjskome planu.

Naslovi referata, koji su podneseni na ovome simpoziju, ukazuju na složenost pojave koja se razmatra i na raznovrsnost njezinih manifestacija. Sami naslovi referata označavaju širi pristup razmatranju fašizma kao društvene pojave. Tom širinom pristupa uzima se u obzir raznovrsnost njegova izražavanja, različitost izvora koji ga formiraju i održavaju, kao i različitost drugih njegovih komponenata. Takav pristup, bez sumnje, omogućuje da se upotpune naše spoznaje o fašizmu i da se, pri uopćavanju tih saznanja, izbjegnju moguće jednostranosti.

Naslovi referata upućuju na zasebnost razmatranja pojedinih oblika izražavanja tako složene društvene pojave kao što je fašizam. Sa stajališta cjeline, razmatranje pojedinih oblika te pojave izražava, bez sumnje, veću analitičnost. Ali, u tome je sadržana i tendencija, odnosno mogućnost prenaplašavanja pojedinih karakteristika fašizma i nastojanje da se s tim izdvojenim karakteristikama objasni pojava u cjelini. U tome je, naime, sadržana mogućnost da se zanemare bitne značajke fašizma, tj. ono što određuje njegovu socijalnu prirodu.

Mi smo dosta dugo shvaćanje socijalne prirode fašizma temeljili na nekim ocjenama Treće komunističke internacionale. Te su ocjene i u pojedinim referatima na ovome simpoziju podvrgnute kritici kao nepotpune i jednostrane. Ta je kritika opravdana i osnovana upravo zato što ukazuje na sektaške ocjene krugova Treće komunističke internacionale o socijaldemokraciji, o odnosu srednjih slojeva i pojedinih frakcija buržoazije prema fašizmu, kao političkom pokretu s bitnim značajkama totalitarizma itd. No, ne bi trebalo ignorirati činjenicu da je upravo u krugovima Treće komunističke internacionale najdublje i najtemeljiteje ukazano na socijalnu prirodu i socijalnu funkciju fašizma. Doduše, i spoznaja o fenomenu fašizma u krugovima Treće komunističke internacionale nije se odjednom uobličila; to uobličavanje ima svoju evoluciju. Na tu evoluciju u svojem referatu ukazuje i drug Sava Živanov.

Na IV kongresu Profinterne, 1928. godine, Georgi Dimitrov je izjavio da je fašizam zamjena parlamentarne buržoaske demokracije otvorenom diktaturom radi stabilizacije kapitalizma. Poslije je ta ocjena potpunije uobličena; dobila je svoju unutarnju i međunarodnu dimenziju. Ovdje je bitna klasna utemeljenost fašizma. A ona se sastoji u tome da fašizam održava kapitalistički način proizvodnje, i to ne više buržoaskom demokracijom nego oblikom vladavine koji je primjereniji uvjetima krize kapitalizma.

Kritika kominternovskog shvaćanja fašizma pridonosi tome da on bude potpunije i kompleksnije shvaćen. Ali, ta kritika ne može pobiti i nadvladati shvaćanje koje je formulirano u krugovima Treće internacionale o osnovi fašizma i u određivanju socijalne prirode i socijalne funkcije tog društvenog fenomena.

2. socijalna priroda fašizma

Dimitrov je u svojem referatu na VII kongresu Treće komunističke internacionale 1935. godine dao sljedeću karakteristiku fašizma: »Fašizam — to nije oblik državne vlasti koji, tobože, 'stoji iznad obiju klasa — proletarijatom i buržoazijom', kao što je tvrdio, na primjer, Otto Bauer. To nije pobunjena sitna buržoazija koja je preuzela 'državnu mašinu', kao što izjavljuju engleski socijalist Brelsford. Ne. Fašizam — to nije natklasna vlast niti vlast sitne buržoazije ili lumpenproletarijata nad financijskim kapitalom. To je organizacija terorističkog razračunavanja s radničkom klasom i revolucionarnim dijelom seljaštva i inteligencije. Fašizam u vanjskoj politici — to je šovinizam u svojem najgrubljem obliku, kultivirana zoološka mržnja protiv drugih naroda.«

U citiranom tekstu označena je i socijalna priroda i socijalna funkcija fašizma. Iako se može govoriti da se pitanja ograničavanja ljudske slobode, odnosno otpori tom ograničavanju ne nameću samom pojavom fašizma nego su vječne teme, kao što je to učinjeno i u pojedinim referatima na ovome simpoziju, ipak je fašizam kvalitetno nova pojava, upravo po potenciranju tih pitanja, Intenzitetu i načinu njihova izražavanja. Fašizam je nastao u uvjetima krize kapitalizma, koja je otvorena prvim svjetskim ratom, oktobarskom revolucijom i razvojem između dva rata.

Ovdje se treba podsjetiti na to da se kapitalizam još u Lenjinovo doba formirao u svjetski sistem, sa svojim osobnostima s obzirom na pojedine zemlje, regione, itd. Krize koje u kapitalizmu, kao svjetskome sistemu, nastaju na pojedinim točkama zemaljskog globusa, sadrže u sebi tendenciju da se prenose i šire na sve njegove dijelove, tj. unutar cjelokupnog sistema. Kriza kapitalizma, pojačana prvim svjetskim ratom, oktobarskom i drugim revolucijama, koje su nastale pos-

lije prvoga svjetskog rata, gotovo se kontinuirano održala do sredine tridesetih godina. Lenjin je svojedobno istakao tezu da nema apsolutno bezizlazne situacije koja bi nagonila kapitalizam da se automatski pretvara u socijalizam. To znači da se buržoazija, kao dominirajuća socijalna snaga u kapitalističkom načinu proizvodnje, nastupajući kroz krize u njemu nalazi pred zadatkom da iz tih kriza pronađe izlaz. Gledano s tog gledišta, za buržoaziju se mogu tražiti i nametati samo različita rješenja za saniranje krize, odnosno za izlaz iz nastale situacije. To se pokazalo i u situaciji između dva rata. U Italiji i Njemačkoj izlaz se našao u uspostavljanju i učvršćivanju fašizma, u njegovu najizrazitijem obliku. U balkanskim i podunavskim zemljama rješenja su nađena u uspostavljanju diktatorskih režima s fašistoidnim karakteristikama. U Mađarskoj je uspostavljen Horthyjev režim, kao rezultat gušenja socijalističke revolucije 1919. koji se održao sve do svršetka drugoga svjetskog rata. U Bugarskoj je također uvedena diktatura nakon gušenja ustanka 1923. a ponovo je izveden puč oficirskih krugova 1934. i zavedena monarhofašistička diktatura cara Borisa 1935. U Grčkoj je 1926. uspostavljena diktatura Pangalosa, a 1936. godine diktatura generala Metaxasa. U Jugoslaviji je poslije deset godina političke i ekonomske nestabilnosti uvedena monarhofašistička diktatura kralja Aleksandra. U drugim, razvijenijim evropskim i izvanevropskim zemljama rješenja za izlaz iz krize, koja je nastupila 1929. tražena su i pronađena u drugim oblicima. U Engleskoj se započelo s blagim socijalnim reformama u okviru buržoaske demokracije. Za reforme su se opredijelile i skandinavske zemlje. U SAD je rješenje za izlaz iz krize, koja je nastupila 1929. nađeno u Roosveltovu New Dealu.

Neophodno je razlikovati socijalne snage i odnose kojima fašizam služi, u čijoj je funkciji, od onih socijalnih snaga čiji su pripadnici najneposrednije uključeni u fašistički pokret i djeluju na ostvarenju njegovih ciljeva. Među prve pripadaju krupni kapitalistički monopoli. Zapravo, fašizam i jest u funkciji stabilizacije i očuvanja njihovih interesa. Snage, pripadnici kojih su najneposrednije uključeni u fašistički pokret, obično su iz malogradskih slojeva, seljaci, pa i dijelovi radničke klase. Fašizam koji je izrastao na tlu razvijenih zemalja, prvenstveno u Njemačkoj i Italiji, nije rezultat neposredne angažiranosti krupne buržoazije. Fašistički pokret nastaje i oblikuje se u općim političkim strujanjima. Njega uvjetuju različite ekonomske, socijalne i druge okolnosti. U ovaj kompleks uključuju se i nose ga sitnoburžoaske mase koje upravo kapitalizam upropaštava i dovodi do revolta spram postojećeg stanja. Fašizam taj revolt kanalizira i usmjerava, ali ne protiv kapitala, iako se služi i protukapitalističkim frazama, nego protiv snaga nereda, tj. revolucionarnog radničkog pokreta. O posebnim okolnostima ovisi hoće li fašistički pokret biti prihvaćen i podržan od krupnih kapitalističkih monopola. Na primjer, pedesetih godina u Francuskoj javio se pokret Pierrea

Poujdea koji je također mobilizirao sitnoburžoasko slojeve, a bio je konzervativno i antikomunistički orijentiran. Iako je počeo poprimati masovne razmjere, taj pokret nije odgovarao zahtjevima vremena, potrebama krupne buržoazije, te je nakon stanovitog vremena potpuno iščezao iz političkog života. Danas ga se nitko više i ne sjeća. Za izlaz iz političke i druge krize toga doba, De Gaulle sa svojim koncepcijama bio je za francuske buržoasko krugove povoljnije rješenje.

Ponegdje se tvrdi da se fašizmom može označiti samo ona politička pojava koja, osim karakteristike diktature, sadrži u sebi masovnost, tj. ako uspijeva svojim idejama mobilizirati mase i stvoriti sistem manipulacije masama. Ako pokret, prema tim shvaćanjima, nema te karakteristike, onda se ne može niti označiti nazivom fašizam: to je onda naprosto diktatura. Iskustvo iz Njemačke i Italije pokazuje da fašizam nastaje teži i da je u tome i uspio. Palmiro Togliatti ukazuje na karakter organiziranja fašizma »priključenjem masa.« On ukazuje na to da fašistička diktatura nastoji da njezin pokret dobije masovni karakter, pa u tom smislu organizira buržoaziju i situ buržoaziju. »Ta dva elementa vrlo se teško dovode u vezu. Vrlo je teško ne istaći jedan na štetu drugoga. Na primjer, u periodu razvoja talijanskog fašizma, prije pohoda na Rim, partija je zanemarila taj važni problem, tj. da treba omogućiti krupnu buržoaziju da pridobije nezadovoljne mase sitne buržoazije. Ta se masa sastojala tada od bivših boraca, nekih slojeva siromašnih zemljoradnika koji su bili na putu da se obogate, mase promašenih ljudi, žrtava rata.« (*Lekcije o fašizmu*, ibid., strana 361.) Poznato je kako je Hitlerova nacionalsocijalistička partija okupljala i uspjela okupiti mase iz različitih socijalnih slojeva, i iz radničke klase, demagoškim parolama i demagoškim socijalnim akcijama. Ali, ovo je njegova vanjska pojavna oznaka, domet kojemu fašizam teži i kojega u određenim uvjetima uspijeva i postići. No, bitna je njegova socijalna funkcija. On je rješenje za održavanje danog načina proizvodnje, diktaturom i neutralizacijom onih tendencija u društvu koje taj način proizvodnje ugrožavaju.

3. centralno i periferno u kontekstu nastajanja, učvršćivanja i ekspanzije fašizma

Na temelju povijesnog iskustva u Evropi, može se reći da se fašizam formirao i izražavao na područjima koja bi se uvjetno mogla nazvati matičnima. Ta područja čine centar u kojemu izrasta i učvršćuje se fašizam. Osim toga, postoje područja koja se u odnosu na ova moga označiti kao periferija. Centar je ishodište militarističke ekspanzije fašizma na međunarodnome planu. Periferija je objekt njegove ekspanzije i njegova do-

puna. Centar i periferija, iz iskustva zemalja na Balkanu i u Podunavlju, pokazali su svoje osobitosti i u načinu nastanka fašizma. U centru — Italija i Njemačka — fašizam izrasta i formira se odozgo iz spontane masa i manipulacije tim spontanitetom. Za periferiju je karakteristično Inauguriranje režima s fašistoidnim karakteristikama — a u funkciji očuvanja, konzerviranja danog načina proizvodnje — odozgo, izravnom akcijom gornjih slojeva. Izuzetak je donekle Rumunjska, u kojoj su izrasle fašističke snage oličene u »Željeznoj gardi« i akcijom te organizacije na osvajanju vlasti 1940. godine. No, i ta je akcija bila stimulirana jačanjem fašizma u matičnim zemljama i početkom njegove ekspanzije na evropskom području.

U kontekstu odnosa centar-periferija postavljaju se još jedno pitanje, a to je pozicija, držanje i ponašanje buržoazije u perifernim dijelovima na planu djelovanja i izražavanja fašizma. Ovdje treba ponoviti da je kapitalizam već davno izrastao u svjetski sistem. U tom sistemu buržoazija svake zemlje čini autonomnu snagu u odnosu na svoju okolinu koju nazivamo inozemstvom. Iz ovoga proizlazi zanimanje buržoazije u svakoj nacionalnoj sredini za dva osnovna pitanja: 1. Održavanje danog načina proizvodnje u onim razmjerima u kojima je taj način proizvodnje formiran i egzistira, tj. u međunarodnim okvirima. Međunarodna solidarnost kapitala pred pokušajem revolucionarne promjene, u bilo kojoj zemlji, pristiže iz tog interesa. 2. Solidarnost kapitala na tom se interesu održava i stalno reproducira. Očuvanje vlastite autonomne pozicije na svojem nacionalnom prostoru. To znači da je svakoj nacionalnoj buržoaziji stalo do toga da se njezin interes izražava kao interes nacije, a adekvatno tome da se održava i njezina dominantna, vladajuća pozicija u vlastitoj naciji. To uključuje i autonomnost te nacije spram vladajućih buržoaskih krugova drugih nacija, odnosno država. Nacionalna nezavisnost za buržoasko, vladajuće krugove svake zemlje značajna je komponenta njihove politike, ali samo pod uvjetom da ta nezavisnost uvijek u sebi sadrži njihovu dominirajuću poziciju u naciji. Ukoliko se u naciji javlja i djeluje tendencija nametanja interesa osnovnih socijalnih snaga (radništva, seljaštva i ostalih radnih slojeva) kao interesa nacije, kao negacija dominirajuće, vladajuće pozicije buržoazije u naciji, utoliko se mijenja i interes te buržoazije za nacionalnu nezavisnost. Kada se nametne alternativa takvih ustupaka klasnom protivniku unutar nacije, koji ugrožavaju dominirajuću poziciju buržoazije, ili gubitka nacionalne nezavisnosti, odnosno uključivanja nacije u jedan širi sistem, u kojemu dominira interes izvan nacionalnih činilaca, ali se garantira održavanjem danog načina proizvodnje i klasnih odnosa, nacionalna buržoazija, u pravilu, prihvata ovo drugo.

Ponašanje naše buržoazije, u Jugoslaviji, u vezi s nastupajućom ekspanzijom fašizma na naš prostor, može se također ocjenjivati s gledišta spomenutih interesa: za očuvanje kapitalističkog načina proizvod-

nje u cjelini i očuvanje vlastite autonomne pozicije na našem, jugoslavenskom prostoru. Buržoazija u Jugoslaviji, između dva rata, stalno je inzistirala na nacionalnom jedinstvu, nacionalnoj slobodi i sl. Srpska buržoazija, koja je imala dominirajuću poziciju u upravljanju Jugoslavijom, shvaćala je to nacionalno jedinstvo unitaristički. Hrvatska buržoazija, odnosno političke ličnosti koje su izražavale njezine interese, inzistirale su na nacionalnom pluralizmu u Jugoslaviji. Ali, ono što je svim političkim reprezentantima interesa buržoazije, u svakoj nacionalnoj sredini u Jugoslaviji, bilo zajedničko, to je nacionalno jedinstvo čiji je smisao «klasni mir», odnosno održavanje postojećih socijalnoekonomskih odnosa u društvu. Odatle identičan odnos buržoazije u svim jugoslavenskim nacijama spram revolucionarnog radničkog pokreta i komunista, kao nosioca najjačeg izraza toga pokreta. Taj pokret, odnosno komunisti, označeni su anacionalnim činiocem. Prema toj oznaci, taj je činilac u funkciji vanjskih, internacionalnih snaga koje su na državnom planu izražene u Sovjetskom Savezu i njegovim interesima. Taj činilac svojim postojanjem i djelovanjem ugrožava naciju, bez obzira je li riječ o srpskoj, hrvatskoj, slovenskoj, itd. Radnički pokret, odnosno komunisti, antidržavni su činilac koji ugrožava nezavisnost države. Postojanje i slobodu nacije buržoazija nije mogla zamisliti bez svoje dominantne, vladajuće, pozicije u njoj. Ugrožavanje te pozicije identično je propasti nacije. U naletu fašizma, kao vanjske imperijalističke snage, na Jugoslaviju, nacionalnu su slobodu i nezavisnost branili i uspostavili oni koji su od buržoazije uporno proglašavani anacionalnima. Nakon svršetka rata, čiji je ishod poznat, komunisti u Jugoslaviji istakli su tezu koja se prethodno, tj. u toku rata i okupacije, i praktički verificirala. Ta teza glasi: *buržoazija u svim jugoslavenskim nacijama, i u Jugoslaviji, kao cjelini, počinila je nacionalnu izdaju.*

U radovima nekih naših povjesničara, koji se bave političkim kretanjima u staroj Jugoslaviji, ta se teza ne potvrđuje. Točnije rečeno, u njima se ne pokazuju tendencije ka kapitulaciji buržoazije u Jugoslaviji pred fašističkim osvajačima prije njihova napada na Jugoslaviju. Spomenut ću jedan od tih radova, knjigu Ljube Bobana: *«Maček i politika HSS — 1928—1941»*. Ovoj se knjizi ne može prigovoriti sa stajališta znanstvenog pristupa, metodologije, objektivnosti u korištenju i Interpretaciji građe. Autor je u svemu tome postupio korektno i s odgovornošću znanstvenika. On ističe da mu nije bila namjera obraditi sustavno povijest HSS u svim aspektima njezine politike i naznačenome razdoblju nego prvenstveno njezinu politiku spram nacionalnog pitanja. S obzirom na to da je HSS djelovao u sklopu političkih kretanja i odnosa u Jugoslaviji kao cjelini, autor je morao u svoja istraživanja uključiti činioce koji su tada djelovali u toj jugoslavenskoj cjelokupnosti, a pogotovo one u vladajućem vrhu. Doba u kojemu je djelovao Maček, odnosno HSS, kao i ostali buržoaski političari u staroj Jugoslaviji, poklapa se s jačanjem fašističkih sila i mljenjanjem

političkih odnosa u Evropi. Ni ta se povijesna činjenica nije mogla zaobići u istraživanju. Kako Maček, tako su se i ostali političari, na vlasti i oko nje, morali određivati spram međunarodnih političkih kretanja. Iz istraživanja proizlazi da su ne samo Maček nego i vladajućci krugovi bivše Jugoslavije, u svojoj globalnoj politici, činili sve što je bilo u njihovoj moći da sačuvaju državni integritet i nezavisnost Jugoslavije kao države. Tražili su oslon na zapadne sile. Lavirali su između Francuske i Engleske s jedne, te Njemačke i Italije s druge strane. Nastojali su koristiti suprotnosti između Italije i Njemačke da bi na toj suprotnosti jačali poziciju Jugoslavije, odnosno (u slučaju Mačeka i HSS) da bi postizali povoljnije rješenje nacionalnog pitanja za Hrvate. Kada su iscrpljene sve mogućnosti, kada je dominacija osovinjskih sila u Evropi postala stvarnost, prisutnost Francuske nestala, a Engleske oslabila, učinilo se ono što se neizbježno moralo učiniti, tj. prikloniti se silama Osovine. Analizirani dokumenti, upotrijebljeni u citiranom kao i u drugim radovima slične vrste, pokazuju to i upućuju na takav zaključak. Ipak, cjelokupna zbivanja, i do 1941. i od 1941.—1945, optužuju vladajuće krugove Jugoslavije, kao i druge građanske političare, uključivši i Mačeka, ne po logici da su pobijeđeni uvijek krivi nego po objektivnim kriterijima. U čemu je onda problem?

Čini se da je problem u granicama u kojima se pojedina istraživanja provode. Navedeni autor kaže da je u prezentiranom sadržaju primarno riječ o politici HSS u nacionalnom pitanju, a ne u njezinoj politici promatranoj s užeg klasnog stanovišta. Što je zaseban kompleks s nizom tematskih cjelina. «U skladu s takvim postupkom nije razrađivana ni relacija HSS i radničkog pokreta, posebno njegovog revolucionarnog dijela. Mjestimično se ta problematika dodiruje tamo gdje je to bilo najneophodnije, što je naročito slučaj u drugoj knjizi.» (*Citirani rad*, knjiga II, str. 432.)

Ako se istraživanje određenih povijesnih zbivanja situira u jednu sferu, u ovom slučaju sferu državopolitičkih odnosa, a adekvatno tome i izvori saznanja ograniče na dokumente koji su u tim odnosima nastajali, nužno će se pokazati da su akteri zbivanja djelovali onako kao su im dane okolnosti omogućavale. U tom su se djelovanju mogle praviti pogreške u procjeni odnosa snaga, situacija i sl., ali se ne može dovesti u pitanje pozitivan odnos aktera zbivanja spram nacionalne — odnosno državne nezavisnosti. Ali, ono što se zbiva u političkoj sferi, uvijek je izraz dubljih kretanja u određenoj ljudskoj zajednici. U osnovi tih kretanja, koji se zbivaju u političkoj sferi, ekonomski su i socijalni odnosi. Ovdje su od bitnog značenja problemi položaja osnovnih socijalnih snaga zajednice, u ovom slučaju radnika, seljaka i ostalih radnih slojeva bivše Jugoslavije. U problemima njihova položaja izražena je i kriza zajedništva. Na te se probleme i ukazuje u dokumentima Komunističke partije neposredno prije rata, upravo u vezi s jačanjem obrambene moći Jugosla-

vije. Ali, za vladajuće krugove bivše Jugoslavije, uključivši i građanske političke stranke u opoziciji, nikada se nije nametala alternativa da se, npr., nekim dubljim socijalnim i političkim reformama mijenja pozicija radništva i seljaštva kao uvijek jačanja unutarnje kohezije zajednice, koja i omogućuje da se Jugoslavija održava u sklopu nastalih međunarodnih odnosa. Naprotiv, osnovni problem za vladajuće krugove bio je da se sačuvaju formirani socijalni odnosi. Ustupci se ni po koju cijenu ne mogu i ne smiju praviti osnovnim socijalnim snagama zemlje. Ti se ustupci moraju i mogu praviti upravo prema vani, jer to omogućuje da se osnovni problem za vladajuću klasu — sačuvati postojeće socijalne odnose — razrješava u sklopu jednog šireg sistema u kojemu dominiraju interesi osnovnih fašističkih sila. U tome su korišteni nacionalne izdaje jugoslavenske buržoazije, koja je doista počinjena i koju je povijest verificirala.

Borba za nacionalnu nezavisnost jugoslovenskih naroda izbacila je u prvi plan pitanje egzistencije osnovnih socijalnih snaga, a time se i problem ljudskog zajedništva na ovom prostoru postavio sa sadržajima i odnosima bitno novima spram onih sadržaja i odnosa za koje je buržoazija zainteresirana. »Slučaj nas Jugoslavije uči da — iako se sruši država — time još ne mora biti odlučeno o životnoj snazi naroda. U Jugoslaviji vidimo da u istom ratu, protiv istoga neprijatelja i s istim osnovnim ciljevima — pada država, a usprkos tome nastavlja se rat, i u tome se nastavku rata gradi država, država bez onih suprotnosti koje su raniju upropastile.« (Vladimir Bakarić: *Nešto o nacionalnoj vitalnosti Hrvata u ovom ratu*, »Nova Jugoslavija« br. 2/1944.)

Citirani tekst ukazuje na socijalni sadržaj nacionalne nezavisnosti. Izdaja buržoazije, odnosno vladajućih krugova u staroj Jugoslaviji pokazala se upravo u tome što je nezavisnost zemlje, u kojoj nije unaprijed osigurana njezina dominacija, ne interesira. Naprotiv, ona je — upravo polazeći od svojega osnovnog interesa, očuvanja danog načina proizvodnje i socijalnih odnosa — bila odlučno angažirana u borbi protiv takve nezavisnosti. A ta angažiranost nije bila moguća nako drukčije nego zajedno sa fašističkim okupatorima, odnosno pod njihovom dominacijom. ■

karakteristike prvih fašističkih programa

1.

Rasprava o bilo kom aspektu fašizma izaziva u nama sećanja na masovne zločine, koncentracione logore smrti, neljudska ponašanja i organizacije koje su sve to planski sprovodile. Ponajviše dosadašnjih studija i istraživanja fašizma bavilo se istorijom pokreta, njegovom organizacijom, strukturom sistema, tehnikom vladanja pa i socijalnopsihološkim i individualnopsihološkim aspektima ove pojave za koju se piše da daje karakteristike epohi u kojoj živimo, »epohi svetskih ratova i fašizma«¹⁾. Čini nam se da tek predstoji davanje jedne sintetičke ocene o fašizmu.

Fašizam nije jedinstven pokret niti ima jedinstvenu ideologiju on od zemlje do zemlje pokazuje znatne razlike u idejnim i socijalnim korenima, u ideološkim formulama i u primeni u praksi. Postoje neke osobenosti pokreta u pojedinim zemljama, koje ne nalazimo u drugim zemljama ili ih nalazimo u manjoj mjeri. Rasizam je, možemo reći, polazni koncept nacional-socijalizma, a taj element ne postoji u italijanskoj fašističkoj ideologiji. Odnos država — nacija, država — partija tretiran je u ovim dvema ideologijama na način koji ih međusobno veoma razlikuje, čak, teorijski gledano, moglo bi se reći da se radi o suprotnim shvatanjima. Ipak, kod većine fašističkih pokreta i ideologija nalazimo nekoliko ključnih koncepata, elemenata Weltanschauunga, koji variraju, ali su u različitoj meri prisutni i karakteristični. Ideologija fašizma — shvaćenog uslovno u širokom smislu kao zajednički imenitelj ovih raznorodnih pokreta — jeste eklektička i nekonsistentna. Na mnogim primerima može se pokazati da je to pragmatički pokret koji je ideologiju pravio ad hoc. Često su razni slogani i ideološke formule bili isključivo namenjeni pridobijanju određenih slojeva ili grupa. Naročito je u prvim programskim orijentacijama momenat »socijalne demagogije« igrao znatnu ulogu. I italijanski fašizam i nemački nacizam svoju su ideologiju izgrađivali kasnije (oko 1925. godine su učinjeni pokušaji sistematskog formulisanja i izlaganja ideologije u oba pokreta).

Kao najvažniji elementi ideologijâ gotovo svih fašističkih pokreta i organizacija mogli bi se navesti: nacionalizam, organicistička koncepcija totalitarnog društva, kontrola privrede od države, saradnja rada i kapitala, politički autoritarizam, državna partija, elita i vođa kao sredstvo izražavanja i organizovanja naroda ili nacije, doktrinarno opravdavanje političkog nasilja, orijentacija na »akciju«, potčinjenost individue društvu, »glajhšaltovan« društveni i kulturni život na osnovama fašističkog Weltanschauunga; zatim, suprotstavljanje u

1) V. Ernst Nolte, *Faces of Fascism*, London, 1965; Ital. Izd.: I tre volti del fascismo, 1971. (postoji i nemačko izd. iz 1968). To je jedine od boljih studija fašizma i zasada jedine koje obrađuje fašizam kao celinu, tj. kao pokret i ideologiju, ali ipak na primeru samo tri zemlje — Francuske, Italije i Nemačke — i to svaku odvojeno uz neke opšte opservacije na kraju.

doktrini i u praksi liberalizmu, marksizmu, demokraciji i socijalizmu »-demosocijalizmu« — kako su ovo dvoje spajali italijanski fašisti) parlamentarizmu, višepartijskom pluralizmu i uopšte pluralističkom konceptu političkog sistema, internacionalizmu čovekovom, individualnom i stvaralačkom, kulturnom i racionalnom mišljenju, humanizmu, pacifizmu i drugim naprednim ili humanističkim pokretima, idejama i institucijama, nalažeći u svemu tome nešto što otežava ostvarenje »velikih« dela i ideja. Na kraju, dok su i italijanski i nemački fašizam karakterisale ideje ekspanzionizma, agresije i imperijalističke težnje u odnosu na druge narode, bilo je fašističkih pokreta u nekim zemljama koji su bili više okrenuti unutrašnjim problemima i uvođenju fašističkog sistema u nacionalni, ekonomski, politički i kulturni život. To nam postavlja pitanje: koji je to minimum elemenata koji dozvoljavaju da se neki sistem i ideologija s pravom označe kao fašistički?

2.

U svom praktičnom delovanju, fašisti i nacionalsocijalisti nisu se mnogo obazirali na svoje programe. Programe su interpretirali onako kako je to u datoj situaciji odgovaralo. Izjave vođa imale su karakter programa. To je proizlazilo već iz postulata fašističke ideologije o mestu i ulozi vođe. U sticanju podrške radi dolaska na vlast, i još više posle dolaska na vlast, fašisti i nacionalsocijalisti su se oslanjali na snage protiv kojih su bile uperene mnoge programske i ideološke strelce. Sve je to doprinelo da se prvobitnim fašističkim programima ne poklanja veća pažnja u istraživanju karaktera ove pojave i da se programski stavovi tretiraju kao »socijalna demagogija«. Ovakvi prilazi, ipak, nisu opravdani. Relevantnija je već sama činjenica da su pokreti na raznim stranama počinjali sa istom ili sličnom demagogijom. Još je značajnije da se objasniti kako je ta demagogija uspeła da, uz dobru dozu nasilja, postane vladajuća ideologija i pokret. Doduše, sve se to zbilo u zemljama sa nedovoljno demokratskom kulturom, tradicionalnim političkim autoritarizmom i dugo razvijanim organicističkim koncepcijama nacije i etičke funkcije apsolutne države. Tako su fašistički vođi mogli izvlačiti pojedine ideje i predstavljati se kao naslednici visokih dometa političke misli u datim zemljama (pozivanje na Machiavelija, Vica, Mazzinija, Hegela, Fichtea, Treitschkea i dr.). Sadržaji jedne ideologije, koja uspeva, makar i demagogijom, privući deo masa i njima uspešno manipulirati, obezbeđujući plebiscitarnu podršku, nisu za podcenjivanje ni za zaoblazanje. Osnovni elementi fašističke ideologije, koje smo već naveli, mogu biti od pomoći u analizi novih i savremenih pokreta i doktrina, za prepoznavanje zagovornika »socijalnog fašizma«, bez obzira za kakve se predstavljali i iza kojih se boja i simbola zaklanjali.

3.

Prvi fašistički program doneli su Italijanski fašisti u proleće 1919. Tome je prethodila propagandna, organizaciona i teroristička aktivnost Italijanskih nacionalista i Benita Mussolinija i njegovih pristalica i sličnih grupa.²¹ Iako je nacionalistička agitacija u Italiji bila intenzivirana još u poslednjoj trećini XIX veka (orijentacija na osvajanje u Africi, naročito na obalama Crvenoga mora i u Eritreji, s pokušajima potčinjavanja Etiopije) koji je tek nacionalističkom publikacijom *Il Regno* (1903) osnovao Enrico Corradini, počinje sistematska ideološka ofanziva nacionalizma sa antidemokratske, antiparlamentarne, antiliberalne i antisocijalističke platforme uz propagiranje ekspanzionizma, moralnih vrednosti koje donosi i podržava rat (u duhu Hegela) i nemačke nacionalističke misli koja je bila Italijanima veoma atraktivna, jer su u Nemačkoj i Japanu u to doba gledali primere uspona jedne nacije. Interesantna je Corradinijeva teza, kasnije ponovljena od Mussolinija, o suprotnosti proleterskih (siromašnih) i buržoaskih (bogatih) nacija i napadi na »evropske plutokratije«. Siromašnim nacijama ostaje da prihvate nacionalizam, isto kao što je za siromašne klase pružalo izgleda prihvatanje socijalizma kao ideologije. Kad je formirana Italijanska nacionalistička partija (Associazione Nazionale Italiana, 1910), njen je program odmah isticao u prvi plan jačanje vojske i orijentaciju na kolonijalna osvajanja. Ova je struja smatrala da klasični »buržoaski put« Italiju ne vodi uspehu, jer je to put individualizma, pacifizma, odbrane stečenih prava, što su mogle sebi dozvoliti Francuska i Engleska, ali ne i siromašna Italija, bez sirovina, rudnog bogatstva i bez kolonija.

Ova partija odgajala je ne brojne, ali ipak snage u čijiu je pomoć Mussolini mogao 1922. formirati koalicionu vladu unevši neke njihove zahteve i stavove u programsku i ideološku orijentaciju fašista.

Početkom prvoga svetskog rata, Mussolini je još nastupao u duhu odluka II internacionale. Septembra 1914. objavio je u *Avantiju* svoj članak u kome je pozivao: »U ime Internacionale i socijalizma, poziva-

21) Benito Mussolini, sin seoskog kovača, seoski učitelj, osnivač italijanskog fašističkog pokreta, predsednik italijanske vlade od 1922. do 1943. raniji dugogodišnji urednik socijalističkog *Avantija* i radikalni antimilitarist i pacifist, prošao je ideološku i političku evoluciju koje nikako nije slučaj koji bi bio usamljen ili objašnjiv samo ne individualnosociološkom planu, kako se to nekada pokušava. Još u okviru socijalističkog pokreta, približio se nekim idejama francuskog sindikalizma, preuzimajući neke njegove korporativističke ideje u slučaju kritike parlamentarne liberalne demokratije. Inspirisao se idejama Lagarde i, na marksjevistički način interpretirano »filozofijom nasilja«. Georgesa Sorela čiju je knjigu s oduševljenim pohvalama prikazao u listu *Il Popolo* 1909. Sorela je inače pokušavao pridobiti i francuske nacionalističke desnice iz *Action Française*.

mo vas, proletere Italije, da izdržite u vašem nepokolebljivom suprotstavljanju ratu.» Pisao je to u istom zanosu u kakvom je na kongresu Italijanske socijalističke partije 1912. podneo predlog da se Filippo Turatti i desničari isključe iz partije (tada je i imenovan za urednika *Avantija*). Ali, samo malo kasnije, Mussolini se preobratio i orijentisao u sasvim suprotnom smeru. Osamnaestoga oktobra 1914. objavljen je u *Avantiju* njegov uvodnik o čijem sadržaju nije znao niko iz uredništva, a u kojemu je zagovarao ulaženje Italije u rat na strani Engleske i Francuske, jer bi tako izbegla represalije u budućnosti. Rukovodstvo Socijalističke partije, koje se sastalo istog dana, smenilo je Mussolinija sa položaja urednika i isključilo ga iz partije.³⁾ Samo mesec dana kasnije, 15. novembra, Mussolini je izdao prvi broj svoga lista *Il Popolo d'Italia*, koji je sve do 1918. nosio podnaslov »socijalistički list«, iako ima raznih pretpostavki o tome odakle Mussoliniju finansijska sredstva za pokretanje lista.

Mussolini i njegove pristalice formirali su decembra 1914. *Fascio d'Azione Rivoluzionaria*, što bi se moglo prevedeti kao »Savez revolucionarne akcije«, pre svega sa ciljem propagiranja ulaska Italije u rat, jer je smatrao da je to u nacionalnom interesu. U toku rata, Mussolini je na frontu bio ranjen i nacionalizam je postao njegov osnovni kredo, a dolazak na vlast verovatno prevalentni cilj. Nacionalizam i iredentizam postali su primarni elementi Mussolinijeve propagande.

Napadajući vladu da, u stvari, ne ume da vlada, Mussolini je maja 1918. zahtevao: »Mi, preživeli, koji smo se vratili, tražimo pravo da vladamo Italijom.« Razbacivao se parolama kao »trincerismo« (od trincea — rev. transeja), tj. mišljenje onih iz rovova, iako je sam otišao na front tek kada je mobilisan, a posle ranjavanja više se nije vraćao nego se odao ratnoj propagandi. Pored D'Annunzijevih iredentista, Mussolini je najtešnje saradivao sa grupama oko Filippa Marinettija, jednog od poznatih vođa futurista. Među ovim su tzv. arditi (tj. »smeli«, oni koji »pale i žare«, juršnici, udarnici), bivši pripadnici specijalnih, za rata formiranih komandoskih grupa, koji su u posleratnom periodu glavni nosioci nacionalističke ideologije i vršilci političkog nasilja protiv socijalističkih grupa i pacifis-

ta. Oni su se kretali u svojim uniformama sa crnim košuljama i kapama. Nimalo spremni da se demobilišu i posvete građanskom životu, oni su čekali političku organizaciju ili vladu koja će imati posla za njihov zanat.

U razbijanju jednog socijalističkog skupa, koji je 11. januara 1919. u milanskoj Scali održavao vođa umeranih socijalista Leonida Bissolati, učestvovali su zajednički arditi i Mussolinijeve pristalice. Bissolati je zagovarao da se Italija pomiri sa Kraljevinom SHS, prepuštajući joj Dalmaciju a zadržavajući Rijeku. To je za Mussolinijeve sledbenike i ostale nacionaliste bilo ravno izdaji jer su u to doba oni zahtevali širenje Italije prema Alpama i preko Jadrana.

Mussolini je, prema nekim nalazima, već u leto 1918. prihvatio finansijsku podršku za svoj list od predstavnika krupne brodogradilišne industrije, braće Perrone iz Genove.⁴⁾ Ali uprkos tome, Mussolini je još lebdio u pogledu socijalnog programa za koji bi se uhvatio i koji bi mu obezbedio podršku i vlast. U avgustu 1918. u podnaslovu svoga lista (*Il Popolo d'Italia*) izbacio je ono »socijalistički list« i stavio »list boraca i proizvođača« (»giornale dei combattenti e dei produttori«) što je imalo ne samo sindikalistički prizvuk nego i eho tada u Evropi aktuelnih deviza o savetima »radnika i vojnika« pod kojima su se u Nemačkoj, Austriji pa i u zemljama Antante, pred kraj rata vodili štrajkovi i pobune. U januaru 1919. dakle u doba razbijanja Bissolatijeva skupa, Mussolini je započeo kampanju za sindikalno jedinstvo, govoreći o »nacionalnom socijalizmu«.⁵⁾ Istodobno je radnike, koji su štrajkovali, podržavao u njihovim zahtevima, isto kao što su i dve godine kasnije, decembra 1921, kad je bankrotirala jedna banka, fašisti istupali kao branici »malih štediša«, ili, u aprilu 1921. organizovali masovne marševe i zborove seljaka u Laziju, na kojima su se seljaci i fašisti teatralno zaklinjali na parolu »zemlja seljacima«, kao njihova stvarna, potpuna i konačna svojina.⁶⁾ U međuvremenu su fašisti više puta upadali u prodavnice i, protestujući protiv inflacije i podizanja cena, prinuđivali prodavce da robu prodaju po ceni koju odredi ova grupa siledžija te preduzimali slične demagoške akcije.

U januaru 1919. arditi su osnovali svoje udruženje (*L'Associazione fra gli Arditi d'Italia*) koje je tesno saradivalo sa Mussolinijevim fašistima. Ubrzo je Mussolini svoje sledbenike i ardite, zajedno sa Marinettijem, udružio u *Fasci Italiani di Combattimento*, 23. marta 1919. u Milanu, i otada su se svi počeli nazivati jednostavno fašisti.⁷⁾

Na sastanku ujedinjenja 23. marta 1919. koji se uzima kao početak fašističkog pokreta, raspravljeno je o programu. Sastanak, kome je u Savezu Industrije i trgovine prisustvovalo stotinak ljudi, predsedavao je jedan kapetan ardita. Mussolini je više puta uzimao reč i davao izjave koje su kasnije tretirane kao pro-

3) Antiliberalni pisac Giuseppe Presolini, se istomišljenicima iz časopisa *La Voce*, poslao je Mussoliniju telegram: »Socijalisti te isključuju, Italija te prima u zagrljaj.«

4) Christopher Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, London, 1967, str. 518.

5) V.: *Le Origini del Fascismo, a cura di Marella Bartolotti, «Cronologia»*. Ova zbirka sadrži i osnovne fašističke programske dokumente.

6) Elizabeth Wisckermann, *Fascism In Italy*, London, 1969, str. 22.

gramski dokumenti. On je tu najpre pozdravio bivše borce, osakaćene i invalide, bivše ratne zarobljenike. Rekao je da je otvoreno pitanje smene na vlasti (sukcesije), a ako režim treba da padne, onda fašisti moraju biti ti koji će uzeti vlast. Zbog toga mi stvaramo fascije kao organe stvaranja i propagande, koji će biti spremni da izađu na ulice sa zahtevom: »Mi, mi jedini imamo pravo da nasledimo vlast, jer mi smo bili ti koji su zemlju prinudili da uđe u rat i izvojuje pobedu«. Polazeći od pretenzije na vlast, Mussolini i fašisti počinju sistematski kritikovati vladu za sve rđavo što su u njenom radu pre rata, u toku i posle rata videli, i na čemu su mogli steći podršku i prestativiti se kao »pokret ozdravljenja Italije«, kako stoji u preambuli prvoga programa.

Naredna dva i po meseca — od marta do juna — program je diskutovan i redigovan. Nacrt je napisao Alceste de Ambris, jedan od osnivača (1914) sindikalne organizacije Unione Italiana del Lavoro, zagovornik sindikalističkog korporativizma, i isto tako autor jednog dela D'Annunzijevih statuta Rijeke iz septembra 1920. u kojemu je našla svoju primenu sindikalističko-korporativistička koncepcija organizovanja vlasti. Mada je posle tri meseca sama D'Annunzijeva vlast pala, ideja je igrala određenu ulogu u kasnijem ustrojstvu fašističke države. Program je objavljen u Mussolinijevu listu *Il Popolo d'Italia* do 6. juna 1919.

Prvim svojim programom pokret se predstavljao kao »pokret italijanskog ozdravljenja« kojim je »vrednost revolucionarnog rata iznad svega i iznad svijeta«. Sve druge probleme — birokratije, administracije, pravne, školske, kolonijalne probleme itd. — pokret će rešavati kada stvori »upravljačku klasu« (la classe dirigente)⁹⁾.

Konkretni programski zahtevi koncentrisani su na četiri oblasti pitanja: politička, socijalna, vojna i finansijska. Svaka grupa stavova počinje sa grafičkim istoaknutim »MI HOCEMO« (NOI VOGLIAMO),¹⁰⁾ a za pojedine oblasti traži se sledeće:

1. U oblasti politike: a) opšte pravo glasa sa aktivnim i pasivnim pravom i za žene; b) punoletstvo, kojim se stiče pravo glasa, da se snizi na 18 godina; c) ukidanje senata; d) sazivanje narodne skupštine čiji bi prvi zadatak bio da odredi ustavni oblik države; 11) e) osnivanje nacionalnih saveta rada (consigli nazionali tecnici del lavoro) za industriju, transport, zdravstvo, komunikacije, itd. koje bi birali kolektivni sastavljenih po osnovi zanimanja i zanata, a imali bi zakonodavnu vlast i pravo da izaberu jednog generalnog sekretara s ministarskim ovlašćenjima;

2. U socijalnoj oblasti: a) zakonsko regulisanje maksimuma trajanja radnog dana na 8 sati za sve radnike; b) određivanje minimalne nadnice; c) participacija radničkih predstavnika u vođenju industrije; d) ovlašćivanje istih proleterskih organizacija da rukovode

industrijama i javnim službama; e) brzo i potpuno sređivanje stanja na železnicama i u celokupnom saobraćaju; f) zakonsko regulisanje osiguranja u slučaju invaliditeta i starosti te smanjenje gornje starosne granice radnog veka sa 63 na 55 godina;

3. U vojnoj oblasti: uvođenje nacionalne milicije u isključivo odbrambene svrhe; nacionalizacija svih fabrika oružja; miroljubiva spoljna politika;

4. U oblasti finansija: a) veoma progresivan poraz na kapital »koji bi imao karakter prave delimične ekspropijacije svih bogatstava«; b) selvestriranje ukupne imovine svih verskih zajednica; c) revizija svih ugovora o snabdevanju iz vremena rata i zaplenjivanje 55% od ratnih profita.

Centralni komitet, koji je u ime pokreta odobrio definitivnu verziju programa, okarakterisao je fašizam kao pokret koji hoće da nastavi svoje delovanje u italijanskom nacionalnom životu na vrednostima koje je učvrstio rat i da pokret želi da se još drži jedinstveni u jednoj formi koja je »antipartijska ili natpartijska — Italijani svih uverenja i svih proizvodnih klasa« radi ulaženja u nove »intelektualne bitke« velikog revolucionarnog rata.¹²⁾

7) Reč »fascio« znači snop, a i buket (kod D'Annunzija »fascio di fiori« — »buket cveća«), ali u političkom smislu znači i simbolizuje »savez«, »ujedinjenost«, »zajedništvo«, i nemože poznatu asocijaciju na prvotno koje u snopu (jedinstvu) niko ne može stoniti, inače, snop štapova sa sekirom (fascio) bio je simbol ovlašćenja rimskih magistara i napred njih su ih nosili liktori. Ovaj znak prvi su uzeli talijanski nacionalisti simbolizujući i svoje aspiracije i oslanjanje na rimsku imperijalnu tradiciju, pa su ga kasnije preuzeli fašisti. Inače, fasci u smislu »sveza« nastali su u Italiji posle 1870. i 1871. Giuseppe Garibaldi osnovao je »radnički savez« (fascio operaio) u Bologni. Prilavajajući tuđu alevu i tradiciju, Mussolini je 1914. dao svojim organizacijama ovaj naziv a isto tako i 1919.

8) U: Hermann Finer. Mussolini's Italy (1935), drugo izd. London, 1964, str. 116.

9) Il Popolo d'Italia, 6 giugno 1919.

10) I program nacističke partije (NSDAP) iz 1920. godine, od poznatih dvadeset i pet tačaka, pokazuje sličnu težnju pisaca da otečenoću zahteva naglase važnost dokumenta. Od 25 tačaka programa NSDAP, 15 tačaka počinje istim rečima: »Mi hoćemo« u smislu postavljanja zahteva.

11) U mnogim studijama koje se bave nastankom i razvojem fašizma u Italiji i njegovom doktrinom, piše se o republikanskoj, antimonarhističkoj orijentaciji programa. Program je, međutim, bivalentan: tačka d), kako smo gore naveli, može se tumačiti u smislu namere da se ukine monarhistički oblik vladavine i zameni republikanskim, isto kao što se i izričitost zahteva za ukidanje Senata može smatrati kao znak na tradicionalno uporište konzervativizma. (Ironija je da je u glasanju poverenje Mussolinijevoj vladi 1922. mnogo više otpora bilo u Skupštini nego u Senatu; u Skupštini je (Camera) 429 poslanika glasalo za, a 116 protiv, dok je apstiniralo 7. U Senatu je 196 glasalo za, a samo 19 protiv.

12) Le origini del fascismo, str. 25—27.

Tačke koje smo ovde naveli pod 1e, 2c i 2d, niz pisaca kvalifikuje, i sam Mussolini, kao zahtev za ekonomskom demokratijom. Na ove tačke programa nesumnjiv je uticaj sindikalizma i anarhosindikalizma. Sâm Mussolini je u već citiranom govoru od 23. septembra 1919. Isticao kao programski cilj »nacionalni sindikalizam« i »ekonomsku demokratiju«. Ta tema bila je tada veoma aktuelna i o njoj se mnogo raspravljalo i van Italije, naročito u Nemačkoj u vezi sa pripremama za ustavna rešenja (Vajmarski ustav donet je avgusta 1919) kada se raspravljalo o ekonomskom predstavnstvu, i u Velikoj Britaniji u vezi sa Idejama goldsocijalista, ali i u nizu drugih evropskih zemalja u vezi sa »demokratijom saveta« niklim u ruskoj revoluciji i raširenim u nekoliko evropskih zemalja. Prema činjenicama koje navode mnogi pisci, u to doba, kao i dve godine kasnije, sve do pred napuljski kongres fašista, kad je uzimanje vlasti izgledalo kao realna mogućnost, Mussolinijeva orijentacija bila je kolebljiva.¹³⁾ Ali, u svetlu ukupnih fašističkih koncepcija autoritarne organizacijske države, korporacije su imale cilj da budu oblik izmirenja rada i kapitala u nacionalnom interesu i poslužile su kao sredstvo autoritarne društvene kontrole, a ne kao oblici ekonomske demokratije. Reakcionarne i autoritarne strane celog koncepta došle su

jasnije do izražaja u drugom programu i kasnije u ostalim dokumentima, kao *Carta di lavoro* (1927), a najviše kroz ispoljavanje karaktera fašističke vlasti u praksi.

U doba donošenja prvoga programa Nacional-socijalističke radničke partije Nemačke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei — NSDAP), grupe čija je orijentacija izražena u ovom programu, već su imale za sobom jednu predistoriju stvaranja partija i organizacija u čijim se ideologijama javljaju kao komponente »nacionalizam« i »socijalizam«. Isto tako, Nemačka je već od ranije bila preplavljena antisemitskim i rasističkim spisima i propagandom pa su postojali ne samo gotovi klišei za propagandu te vrste, nego i već pripremljena publika. Isto tako znatan broj osnivača i aktivista kasnije nacističke partije već je od ranije pripadao grupama sa sličnom orijentacijom.

Jedna nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei) bila je osnovana još 1904. i okupljala je uglavnom radnike nemačke narodnosti u Češkoj. Na početku prvoga svetskog rata, ta je partija smanjila svoju aktivnost, ali ju je intenzivirala u toku općih komešanja i revolucionarnih kretanja karakterističnih za poslednju godinu rata. Tako je aprila 1918, na konferenciji partije predloženo da ona promeni ime tako da se više istakne njen »socijalistički«, ali i njen »nacionalni« karakter. Predloženo je da se nazove »Nemačka nacionalsocijalistička partija« ili »Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija«, dakle, u stvari onako kako se kasnije nazvala nacistička partija. Ali, ovi su predlozi posle diskusije bili odbačeni, a partija je zadržala svoje ime. Nekoliko meseci kasnije, na konferenciji u Beču (avgusta 1918), partija je donela svoj program i tom je prilikom prihvaćena i ranije predložena promena imena. Nazvala se Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei — DNSP), a u programu je izneto da je njen cilj uzdizanje i oslobađanje nemačkog radnog naroda od ekonomske, političke i intelektualne potčinjenosti i sticanja jednakih prava kao što ih imaju drugi u svim oblastima političkog i völkisch života. Ova partija odbacuje svaki supranacionalizam i smatra da se radnici i sindikalno moraju organizovati na nacionalnim osnovama. Kaže se da je partija strogo völkisch i da se protivi svim privilegijama crkve, plemstva i kapitalista, a isto tako ustaje i protiv svih stranih uticaja, pre svega »protiv preovlađujućeg uticaja jevrejskog duha u svim oblastima javnog života«. Sva velika kapitalistička preduzeća moraju biti uzeta od države, oblasti ili opštine, a lica zaposlena u javnim preduzećima treba da učestvuju u podeli dobiti. Mora se likvidirati uticaj jevrejskih banaka koje guše privredu i osnovati narodne banke. Jedan od vođa partije, Rudolf Jung, smatrao je da je imigracija čeških radnika u sudetsku oblast deo smišljene zavere da se iz tog regiona istisnu nemački radnici. U svojoj knjizi *Nacionalsocijalizam*, izneo je programske stavove ove partije, a iz nje

13) V. Ernst Nolte, *I tre volti del fascismo, deo »Najranja godina za Mussolinija«, str. 276—280; odnosi se na 1920.*

su malo kasnije nacisti preuzeli mnoge formulacije, npr.: »pošten proizvodni rad«, »produktivni nacionalni kapital« nasuprot »dezintegrativnom finansijskom kapitalu«, »opšte dobro dolazi ispred privatnog interesa«, »monopoli, robne kuće i velika imanja moraju biti nacionalizovani«; sve oblasti u Evropi u kojima žive Nemci treba da se ujedine u jednu demokratsku i socijalnu nemačku imperiju.¹⁴ U stvari, sve osnovne ideje nacističkog minhenskog programa iz 1920. date su ovdje. Prostor ne dozvoljava da se ovdje iznesu i druge pojedinosti koje bi upotpunile prikaz atmosfere. Moramo se ograničiti samo na napomenu o dvama važnim faktorima prisutnim u ovom periodu: uspostavljanje radničkih i vojničkih saveta u Nemačkoj, pod uticajem oktobarske revolucije, ne samo da je angažovalo revolucionarne snage nego je pokrenulo i kontrarevolucionarne; drugo, raspad imperijalne armije, demobilizacija, mnoštvo vojnika koji ne odlaze kućama nego pod komandama raznih oficira srednjeg ranga nastavljaju da, kao jedinice, vrše teror, suzbijaju revolucionarne aktivnosti (pripadnici Freikorpsa [Fräjkora] ubili su i Rosu Luxemburg i Karla Liebknechta) i mnogi se kasnije pridružuju nacistima. Od grupa frajkorja najpoznatija je bila tzv. Erchardtova brigada, u početku politički nezainteresovana, ali veoma nacionalistički orijentisana i kasnije naklonjena nacizmu.¹⁵ Antisemitska propaganda u to doba toliko je intenzivna da je rasističke i antisemitske lozinke i parole svako ko je htio da ih stavi u neki program mogao gotovo preuzeti sa uličnih plakata, letaka i skandiranja: svet je žrtva jevrejske zavere; Nemačka je izgubila rat jer su je izdali Jevreji (isto su to širili ruski belogardejci za Rusiju); plutokrati na zapadu i boljševici na istoku — Jevreji su na obe strane; Jevreji su vampiri Nemačke; hoćemo germanizam, a ne judaizam, hoćemo rasu, a ne religiju; bilo je parola »protiv judaizma, framonstva i jezuitizma«, a za stvaranje tevtonske religije, itd.

Zato nije čudo što je osnivanje Nacionalsocijalističke partije počelo atakom na Jevreje. Kad je Anton Drechsler, bravar zaposlen na želznici, decembra 1918. u Münchenu predložio da se osnuje jedna politička partija koja bi radnicima objašnjavala uzroke propasti Nemačke, zatim ciljeve zemalja koje su Nemačke pobedile — s ciljem da bi se akcija tih zemalja parirala i da bi se socijalističkim parolama o miru ponudila alternativa, jedan od pozvanih intelektualaca, novinar Karl Haarer, protivnik da se partija nazove i »socijalistička«, proglasio je na prvome skupu Jevreje za najveće neprijatelje. Verovatno je visok procenat Jevreja u vođstvu Socijaldemokratske partije također imao uticaja na jedan deo masa već podložnih rasnim i nacionalnim predrasudama. Na formalnom osnivanju, 5. januara 1919. u Münchenu, Nemačke radničke partije (Deutsche Arbeiterpartei), Jevreji su okrivljeni za poraz Nemačke. Toj partiji će se uskoro priključiti i demobilisani kaplar Adolf Hitler, po zanimanju — u listi partijskog članstva — »moler«. On je tada bio, od

Reichwehra plaćeni predavač ratnim zarobljenicima-povratnicima (koje je trebalo ubediti u štetnost koju Nemačkoj nanose razne revolucionarne grupe i ideje). Hitler je pokazao takve oratorske vještine da su skupovi gde je držao predavanja vremenom brojčano sve više rasli, pa je on na kraju političku karijeru pretpostavio ulozi malog predavača koga plaća vojska.

Predsednik male minhenske partije postao je Drechsler, ali je ubrzo osnovana i opštenemačka organizacija kojoj je na čelo stao K. Haarer. Na sastancima je dominirala antisemitska propaganda, naročito u vezi s pitanjem zašto je rat izgubljen. Uporedo su se pothranjivale nade u mogućnost »vaskrsnuća« i novih pobjeda, jer su bili uvereni da uzroci poraza nisu bili vojne prirode nego sabotaža jevrejskog kapitala, s jedne strane, i delatnost revolucionarnih grupa, u kojima su opet smatrali da vodeću ulogu imaju Jevreji, s druge strane. Takve teme i razmišljanja dominirali su na prvim sastancima članova minhenske grupe ove partije. Sve je to zapisivao tadašnji sekretar partije M. Lother i to je sačuvano u arhivama NSDAP.

Partija je tražila oslonce na razne strane. Našla je na potporu jedne grupe intelektualaca od ranije poznatih po svom nacionalističkom stavu i insistiranju na arijevske čistoci, zatim među pripadnicima »Germanskog reda« (po uzoru na tevtonske redove), čiji je amblem bila svastika. Podržalo ih je nekoliko oficira Reichswehra, kakav je bio Ernst Röhm, kasniji vođa partijske oružane formacije — jurišnih odreda SA (Sturm Abteilung), sastavljenih dobrim delom od pripadnika Erchardtove brigade, koji su takođe na šlemovima nosili svastike, kasnije znak nacista.¹⁶

14) V. Rudolf Jung, Der Nationale Sozialismus, 2. Izd., München, 1922, str. 65; nav. prema F. L. Garsten, The Rise of Fascism, London, 1917, str. 82—83. O ovoj partiji opširnije piše i E. Nolte, nav. delo. Ovaj pisac navodi kao kuriozitet da ova nacionalsocijalističku partiju nemačkih radnika, nastala inače u Austriji, Hitler nigde ne pominje u »Mein Kampf«, tako se ona nesumnjivo prva deklarirala kao »nacionalsocijalistička« i kasnije dopinela Hitlerovoj nacističkoj partiji.

15) Nacisti su od pripadnika ove brigade preuzeli i kukeški krst (svastiku) kao svoj simbol, s ovi su ga opet preuzeli od grupe koje su ga početkom XX veka uzimale za svoj amblem, dovodeći ga u vezu sa arijevskim peganskim mitovima i simbolima.

16) Još 1903. štampana je jedne razglednice sa svastikom na belom polju, okruženom crvenim krugom. Jedna je takva razglednica posle pada nacizma nađena u spisima jednog funkcionera i čuva se u arhivi NSDAP. Kuketajući sa mogućnošću da se SA odredi više orijentisu prema socijalizmu, E. Röhm je jednom prilikom izjavio da sve što treba da učine jeste da preokrene traku na ruci (koja je inače bila crvena). Crvena boja na trakama i zastavama simbolizovala je nacionalsocijalistima element »socijalizma«, a kombinacija boja crno (svastika) — belo (polje) — crveno (traka) u stvari je stara nemačka imperijalna zastava, koja je posle poraza 1918. bila zamenjena drugačijom zastavom, što nacionalisti i monarhisti također nisu mogli oprostiti socijaldemokratskoj vladi Vajmarske republike.

Jedan od članova »Germanskog reda«, Gotfried Feder, Hitlerov prijatelj i pisac jedne knjige o ekonomskim problemima¹⁷⁾ u kojoj opet optužuje jevrejski finansijski kapital, omogućio je Hitleru, kad je došao na čelo partije, da pokrene nacistički list, odnosno otkupi jedan rasistički list i pretvori ga u zvanički organ NSDAP — »Völkische Beobachter« (1920, od 1923. dnevni list). Federove ideje našle su mesto i u partijskom programu, a jednu varijantu programa on je razradio, odnosno izložio osnovne principe programa NSDAP.

Program NSDAP sastavljen je 24. a objavio ga je Adolf Hitler 25. februara 1920. na sastanku u Hofbraunsaufestsalu u Münchenu. Još pre toga partija je uz svoje ranije navedeno ime dodala one »nacional-socijalistička«. To je bilo učinjeno po ugledu i na predlog austrijskih nacionalsocijalista, a isto tako na njihov je predlog usvojena i svastika, zastava i niz drugih pojedinosti organizacije.¹⁸⁾

4.

Adolf Hitler učestvovao je i u formulisanju programa, ali se smatra da je pravi autor programa A. Drechsler kome je u tome pomogao G. Feder¹⁹⁾, pod čijim je uticajem Drechsler pisao a neke su stavke programa očito neposredno uzete iz Federovih spisa.

Radi preglednosti, sve zahteve programa razvrstaćemo u tri grupe. U prvoj ćemo izložiti zahteve koje bismo mogli nazvati nacionalističkim, u drugoj one kojima je voćstvo smatralo da formuliše svoj »so-

cijalistički program«, i u trećoj one koji se odnose na probleme organizovanja države i »narodnog života« uopšte.

(1) »Mi hoćemo, na osnovu prava na nacionalno samoopredeljenje, ujedinjenje svih Nemaca radi stvaranja jedne Velike Nemačke« — glasi član 1. i saždrži lajtmotiv kasnije Hitlerove politike u odnosu na Austriju, Sudete, Rajnsku oblast i dr. Zatim sledi zahtev za pravnom jednakošću Nemaca u odnosima s drugim narodima i ukidanje Versajskog i Senžermenskog mirovnog ugovora. Treći član je izraz tzv. teorije životnog prostora (Lebensrauma) i predstavlja programsko-ideološki osnov kasnije preciziranih područja nacističkog osvajanja: »Mi hoćemo teritoriju i tle (kolonije) za ishranu našeg naroda i za naseljavanje viška našeg stanovništva«. Kasnije razvijani mit krvi, izražen u posebnim zakonima (Blut und Boden) i socijaldarvinistička interpretacija borbe za opstanak među rasama i narodima, sažeto su izloženi u navedenom i u narednom članu koji je izraz i rasističkog shvatanja Volka i države kao njegova instrumenta: »Niko drugi, nego samo članovi nacije mogu biti građani države. Niko drugi, nego samo oni koji su nemačke krvi, ma kakva da su njihova uverenja, mogu biti članovi nacije. Nijedan Jevrej, prema tome, ne može biti smatran za člana nacije« (čl. 4). Sva nenemačka imigracija mora biti zaustavljena (čl. 8). Ko god nije državljanin može u Nemačkoj da živi samo kao gost. Službene položaje i mesta u administraciji mogu držati samo državljani; oni jedini imaju pravo učešća u izboru vođa i donošenju zakona (u Federovu nacrtu neki stavovi su još i rigorozniji — npr. otpuštanje svih Jevreja i pripadnika nenemačkih nacionalnosti sa svih odgovornih mesta u javnom životu).

(II) Ono u čemu su nacionalsocijalisti videli socijalistički karakter svojeg programa, predviđa sledeće:

»Mi hoćemo da jedna od prvih dužnosti države bude da obezbedi rad i sredstva za život građanima države.« Ako se to ne može obezbediti svima koji žive unutar države, onda se oni koji nisu građani (dakle koji nisu Nemci) moraju lišiti ove brige, odnosno moraju biti repatriirani.

Svi građani države moraju biti jednaki u svojim pravima i dužnostima (čl. 8), a »prva dužnost svakog građanina države jeste da radi umno ili fizički«. »Aktivnosti pojedinca ne smeju biti u suprotnosti sa interesima celine, nego moraju da se odvijaju u okviru nacionalne aktivnosti i u opštem dobru« (čl. 10).

»Mi hoćemo ukidanje svih dohodaka, osim onih zarađenih radom, i oslobođenje iz ropstva kamatnih nameta ... Mi hoćemo nacionalizaciju svih poslovnih kombinata (trustova) ... komunalizaciju svih velikih robnih kuća i izdavanje po niskim zakupnim cenama prostora malim trgovcima i zanatlijama ... pokla-

17) Das Manifest zur Brechung der Zinsnechtschaft des Geldes. Dissen, 1919. On optužuje Jevreje za zelenašenje i za pušenje privrede visokim kamatama, umesto jeftinih kredita nacionalnoj privredi, kakve bi mogla dati samo narodna banka; odatle zahtev za ukidanje »okove kamatne stope«. Za izučavanje programsko-ideološke orijentacije NSDAP, značajan je Federov Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken. I partijski program i Federov nacrt objavljeni su u: Michael Oakshott, The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe, Cambridge, 1930.

18) Polemike su se vodile i oko imena partije. U jednoj takvoj raspravi, Hitler je bio do kraja uporan da iz imena ne ispadne ono »radnička«, pa je tako ta reč do kraja ostala u imenu partije. Neki od sukoba u partiji imali su finalne tridesetih godina, posle Hitlerova dolaska na vlast.

19) I tre volti del fascismo, str. 446.

njanje najveće pažnje sitnim trgovcima koji snabdevaju državu, federalne jedinice i opštine ... zemljišnu reformu i izglasavanje zakona o konfiskaciji bez kompenzacije zemlje u komunalne svrhe, ukidanje zemljišne rente i zabranu svih špekulacija sa zemljom» (čl. 11, 13, 16 i 17)²⁰. Zahteva se »da krupne industrije budu organizovane na principu učešća zaposlenih u profitu» (čl. 14).

Dalje se zahteva »nemilosrdna kampanja protiv svih onih čije aktivnosti nanose povredu nacionalnim interesima«. Oni koji guše naciju, zelenaši, profiteri itd. moraju biti kažnjeni smrću, na kakvog da su uverenja ili rase ... lično bogacenje kroz rat mora se smatrati za nacionalnu izdaju ... zato zahtevamo konfiskaciju svih ratnih profita» (čl. 18 i 12).

Socijalnom politikom obećava se proširenje sistema starosnih penzija, obrazovne mogućnosti o trošku države za posebno obdarenu decu siromašnih roditelja, bez obzira na klasu iz koje potiču ili zanimanje roditelja, rekonstrukcija čitavog sistema obrazovanja kako bi se svima sposobnim i trudoljubivim Nemcima omogućili plodovi višeg obrazovanja i kako bi se osposobili za zauzimanje svoga mesta u vođenju nacije. Nastavni programi moraju biti dovedeni u sklad sa potrebama života. Države se mora ticati narodno zdravlje i podizanje nivoa standarda u ovoj oblasti putem staranja o majkama i deci, zabranom dečjeg rada, zakonskim uvođenjem obavezne gimnastike i sportova i pomaganjem klubova za fizičko vaspitanje mladih. (čl. 15, 20 i 21).

(III) Predviđa se strogo centralističko uređenje države u kojoj bi svu bezuslovnu vlast imao centralni parlament, a u pokrajinama bi se, pored opštepolitičkih zakonodavnih tela formirali i domovi na bazi profesionalnog predstavnštva. Traži se ukidanje plaćene armije i uvođenje narodne vojske. Velika se pažnja posvećuje štampi: traže se mere protiv namernih političkih laži koje se šire štampom, zahteva se »nemačka nacionalna štampa«, što se precizira zahtevom da svi urednici i saradnici listova na nemačkom jeziku budu pripadnici nacije, da se posebnom dozvolom odobrava izlaženje nekog lista na drugim jezicima, da oni koji nisu Nemci ne smeju učestvovati u finansiranju nekog lista, da se zabrani štampanje listova koji ne vode nacionalnom blagostanju, zakonsko ograničavanje i gonjenje svih tendencija u umetnosti i književnosti koje vode deintegraciji nacionalnog života, itd. (čl. 25, 22 i 23). Dakle, traži se centralizovano upravljanje državom i glajhaštkovanje u oblasti obrazovanja, kulturnog života, javnog mnjenja itd.²¹

G. Feder je sačinio nacrt programa²² koji je izvesne ideološke kategorije, koje stoje iza pojedinih odredbi, više isticao i čije su formulacije prepoznatljivije u kasnijim govorima i radovima nacističkih vođa. Federov nacrt bio je i duži (39 članova) i težio je da dà neku sistematiku (sva materija odnosila se na se-

dam oblasti). Hitleru je verovatno, zbog utleka koji treba ostaviti na mase, o čemu je vodio računa i u najtežim trenucima, više odgovarao kraći tekst, sa 25 veoma kratko formuliranih tačaka i sa manje formula, koje odaju da im je tvorac — intelektualac. To je opet bilo u skladu sa Hitlerovim stavom da ideologija mora biti jasna i lako razumljiva i za najmanje sposobne, a sigurno su igrali ulogu i elementi prestiža, jer Hitler je već u to doba pokazivao nelimerne ambicije da postane firer bez konkurencije. Interesantno je primetiti da se koncept firer-sistema javlja kasnije. U to doba još je bila praksa unutar NSDAP da pojedine dokumente i odluke raspravljaju i donose izabrane komisije.

Federov nacrt programa suštinski se ne razlikuje od Hitlerovih 25 tačaka. Ovaj je nacrt i kasnije od nacista objavlivan kao dokument »Izrada za partiju od G. Federa (1920)«. Hitlerov je bio neposrednije okrenut praktičnim merama, a uz to je u nekim tačkama bio, najverovatnije namerno, nedorečen. Tako, npr., u Federovu nacrtu stoji da »nacionalsocijalizam priznaje privatnu svojinu u principu i pruža joj državnu zaštitu«. Ništa slično ne postoji u Hitlerovom programu. S druge strane, i u nekim tačkama koje sadrže odredbe druge vrste, Feder je precizniji: »Sve postojeće poslovne firme, koje su do sada bile u obliku trustova, biće nacionalizovane«, dok je u Hitlerovim tačkama i to podložno interpretaciji. Kod Federa je sasvim precizan zadatak: nacionalizovati Reichsbanku; isto tako: obezbeđivanje novca za velike javne radove (energetiska postrojenja, putovi) ne zajmovima nego beskatnatim državnim obveznicama; jednogodišnja radna obaveza za svu omladinu (kasnije postao zakon od 26. juna 1935. kojim je stvorena »Nacionalsocijalistička radna služba«, koja je bila vojnički ustrojena i verovatno imala funkciju da bude forma egzercija i uvežbanja, pošto Nemačka nije smela da uvede opštu vojnu obavezu).

Feder počinje: »Naš cilj jeste — ponovno rađanje Nemačke, u nemačkom duhu, radi nemačke slobode« (formula koja je sročena kao da je pandan demokratskim načelima izreženima u poznatoj Lincolnovoj

20) Godine 1928. u jednom govoru u Münchenu, A. Hitler je izjavio da ima netačnu interpretaciju člana 17 programa NSDAP. Da odredbom o zemljišnoj reformi ne bi odbio sloj sitnih i srednjih vlasnika, sa kojima je partija već ozbiljno računala, on je, u skladu sa taktikom da svakom sloju obećava i garantuje ono što misli da će tom sloju biti po volji, dao svoje tumačenje tačke 17: »Pošto NSDAP priznaje princip privatnog vlasništva, to je jasno da se izraz 'konfiskacija bez kompenzacije' odnosi na puku mogućnost legalne vlasti da konfiskuje, ako je neophodno, zemlju koje je protivzakonito stečena ili kojom se ne upravlja na način koji je saglasan sa narodnim blagostanjem. To je, u prvom redu, upereno protiv javnih kompanija koje špekuliraju zemljom.« (Michael Oakeshott, The Political Doctrines ... str. 191.)

21) V. The Political Doctrines ... str. 190—193.

22) Isto, str. 193—197.

«Getisburškoj adresi» i Goering je kasnije objavio «Nemačka ponovo rođena», jer to je bila preokupacija pokreta, isto kao «nacionalno ozdravljenje» kod Italijanskih fašista). Prvi Federov «politički akslom: Nemački Reich domovina je Nemaca» — takođe je opšta tema nacista i sadržaj 1. tačke Hitlerova programa. Karakteristične su sledeće formulacije: »zativorena nacionalna država« (ustrojstvo Reicha bilo je slično idejama Fichteeve »zativorena komercijalne države«), »svi Nemci čine jednu radnu zajednicu« (Ideja mira između rada i kapitala); »Nemac je slobodan da zaraduje za svoj život, da raspolaže rezultatima svoga rada«; »opšte blagostanje najviši je zakon«; »participacija u profitima preduzeća, svih koji su uključeni u proizvodnju i u preduzeća koja stvaraju vrednosti, a svi zajednički da odgovaraju za ispunjenje nacionalnih ekonomskih obaveza preduzeća«; »dužnost je države da obezbedi ono što je neophodno za život« (građana); »finansijski magnati neće formirati državu unutar države«; »svi profiti na račun rata i revolucije biće oduzeti i iskorisćeni za razvijanje društvenih službi«; »oblik države koji najviše odgovara nemačkom karakteru suverena je kontrola koncentrisana u šefu države«, hoće li to biti izborni monarh ili predsednik, mora biti ostavljeno narodu da odluči« itd... itd. Federov program anticiplirao je mnogo toga šta će nacionalsocijalističke države biti ako nacisti dođu na vlast. Zato taj program nacisti nikad nisu osporavali. Drugačije je stajala stvar sa Strasserovim frakcijskim programom.

Strasser je 25. januara 1925. savzao u Hannoveru skup partijskih vođa severna Nemačke. Prisustvovao je i G. Feder kao Hitlerov izaslanik. Trebalo je da on uspostavi partijsku disciplinu jer je Hitler govorio da je reč o rascepu. Ali, svi sakupljeni lideri (osim jednog) stali su na stranu Strassera. Hitler se, u stvari, 1921. nametnuo partiji kao vođa minhenske grupe. Ali, van Bavske nije imao široku podršku. Zato je njegov sledeći korak bio organizovanje partijske konferencije na svom terenu, u Bavarskoj, gde su München, Nürnberg i druga mesta bila centri njegova uticaja. U

Bambergu je 14. februara 1926. savzao skup i govorio nekoliko časova, pridobio druge vode, uključujući i Strassera i tek otad počinje puna primena firer-principa. Posle Bamberga, Hitler je u maju 1926. savzao široki partijski skup na kojemu je već nastupio kao firer, bez konkurenata, i na kojemu je partijski program od 25 tačaka proglasio za »nepodožan promenama«²³⁾.

5.

Kao ni prvi, ni drugi program italijanskih fašista nije donet na kongresu na kojemu se o programu raspravljalo. Fašisti su kongres održali u Rimu od 7. do 10. novembra 1921. (treći nacionalni kongres fašista, koji sada čine Nacionalna fašistička partija — Il Partito Nazionale Fascista), a program je publikovan u *Il Popolo d'Italia* od 27. decembra 1921.

U predgovoru programa, fašizam iz početnog perioda naziva se »milanskom pojavom«; kao osnovni zadaci prvoga perioda ističu se: odbrana intervencije (u ratu), dovođenje do pobeđe i borba protiv boljševizma (iako ona ranije nije tako otvoreno isticala). Program se naziva »kolektivnim radom«, ali odaje se priznanje pojedincima i grupama koje su njemu više doprinele, pa se pominje i D'Annunziov statut Rijeke (koji je uzet kao prototip korporativizma).

Program se sastoji od nekoliko delova, u prvima se sumarno izlažu osnove fašističke doktrine i gledanje na državu i korporacije, izlaže se kritici liberalni koncept države, a zatim se u nekoliko kraćih delova daju programski ciljevi u pojedinim oblastima. Za sam program kaže se da »nije teorija dogmi o kojima se ne može voditi nikakva diskusija. Naš program je u stalnoj razradi i neprestanoj transformaciji... i podložan je neprekidnim revizijama«.

Fašizam se konstituisao u političku partiju da bi učvrstio svoju disciplinu i bolje ostvario svoj »kredo«. »Nacija nije prosta suma individua... nego jedan organizam... i vrhunska sinteza svih vrednosti, materijalnih i duhovnih«.

»Država je pravna inkarnacija nacije... Fašistička partija potvrđuje da u sadašnjem istorijskom trenutku dominantni oblik društvene organizacije predstavlja nacionalno društvo...« »Država mora preneti ovlašćenje i odgovornost na konferenciju asocijacija i profesionalnih korporacija«. Pojedinci se uzimaju kao građani države koja je organ ostvarivanja najviših interesa nacije, i u njihovom svojstvu proizvođača. »Država je suverena, i tu suverenost ne može umanjivati crkva...« »Korporacije imaju dva osnovna cilja: da budu izraz nacionalne solidarnosti i sredstvo podizanja proizvodnje. Njihov cilj nije da negiraju individualnost utapanjem u kolektivitet niti arbitrarano nivelisanje individualnih sposobnosti i snaga«.

23) The Rise ... str. 126, i i tre volti ... str. 471—474, 488, 520—21.

Vladi se namenuje uloga podizanja dostojanstva, javnog morala, obnavljanje etike u javnim stvarima u interesu nacije, umesto u interesu partija i grupa. Individualna sloboda ima dva ograničenja: jedno proističe iz slobode drugih pravnih lica, a drugo iz suverenog prava nacije. (Ovo de facto znači da je u sukobu pojedinca sa pravnim licima [preduzećem, ustanovom] zakon, u principu, više na strani pravnog lica nego na strani građanina.) Nagoveštava se decentralizacija, smanjivanje administracije, borba protiv birokratije — što je sve u praksi kasnije išlo upravo suprotnim putem. Sudovi moraju postati ekspeditivniji. Vojna obaveza je opšta i mora se usmeravati ka obliku »naoružane nacije«.

U spoljnoj politici Ističe se poznata teza o potrebi Italije da se afirmiše kao »bedem latinske kulture na Mediteranu«. Fašizam ne veruje u životnost i u principe Društva naroda (a zamerka je u tome što u njemu nisu svi narodi, a da i oni koji su članovi nisu jednaki u pravima).

U vezi s korporacijama, radnicima se obećava zakonsko regulisanje osmočasovnog radnog dana, osiguranje za slučaj nesreće, invalidnosti, starosti, radnička reprezentacija u funkcionisanju svake industrije i poveravanje radničkim (u prvome je programu stajalo proleterskim — VS) organizacijama (koje su moralno dostojne i tehnički spremne) da učestvuju u upravljanju industrijama i javnim službama.

U oblasti ekonomske politike velika se pažnja poklanja državnoj kontroli javnih finansija, državnom intervencionizmu, popravljaju platnog bilansa, napuštanju besplodnih javnih radova, kakvi su vođeni iz demagoških predizbornih pobuda, i uvođenja »organskog planiranja«, s posebnim ciljem unapređenja saobraćaja, elektrifikacije; predviđa se i vraćanje u privatne ruke onih sitnih industrija za koje se državno upravljanje pokazalo neadekvatno. Na svojini se gleda kao na »društvenu funkciju« koju država priznaje, a koja je istodobno izbor »jednog prava i jedne dužnosti«. Instiralo se na podizanju produktivnosti i proizvodnje i na eliminisanju parazitizma raznih vrsta.

U oblasti školstva zadaci su: osposobljavanje građana za ekonomski i istorijski progres nacije, podizanje moralnog i kulturnog nivoa masa, borba protiv nepismenosti, spremanje građana da budu u fizičkom i moralnom smislu budući vojnici Italije. »Srednje škole i univerziteti su slobodni, osim što država kontroliše njihove programe i duh nastave i što država mora da omogući uslove za predvojničku obuku... Uvodi se latinski kao opšteobrazovan jezik«, itd.

Na kraju programa sasvim kratak deo posvećen je partiji, tj. fašizmu kao političkoj, ekonomskoj i borbenoj organizaciji koju karakteriše disciplina i koja treba da unapredi korporativnu strukturu nacije, koja je iznad klasa.²⁴⁾

6.

Postoje brojne razlike ali i velike sličnosti između ideoloških programskih stavova Italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma. Fundamentalne sličnosti ogledaju se u organicističkoj koncepciji društva, koncepciji autoritarnog političkog sistema, oslanjanju na nacionalističke pokrete i snage iz predratnog, ratnog i posleratnog perioda, naglašeni nacionalizam, shvatanje nacije kao kolektiviteta koji je iznad individue i u čije se ime uspostavlja totalitarna kontrola i unificira društveni, politički i kulturni život.

Razlike, od kojih smo neke već pomenuli, tiču se kako odnosa pokreta prema programskim dokumentima tako i same sadržine ovih dokumenata. Nacionalsocijalistički je program ideološki daleko utemeljeniji i kasnije se ideologija dobrim delom nadovezivala na program i nadovezivala iz programa. Italijanski programski dokumenti više su praktičistički i »bivalentni«, što je izraz Mussolinijeve »političke mimikrije«, kako su to nazvali neki pisci.²⁵⁾ Ali, i Mussolini i Hitler su programe, verovatno namerno, ostavljali nedorečenima kako ne bi pokret i rukovodstvo suviše obavezivali i kako bi maglovitim formulacijama mogli, već prema prilici, da apeluju na jedne ili druge društvene grupe i snage. Već smo naveli Mussolinijev govor iz septembra 1922. u kojemu je, radi kompromisa sa monarhijom, dokazivao da monarhija nije smetnja fašizmu. Ipak, kad je posle 1943. u severnoj Italiji osnovao marionetsku socijalnu republiku, isticao je da im je monarhija bila velika prepreka i da ih ona više neće ometati. Pomalo je čudno da je još u to doba mislio da će steći novu podršku ponovnim isticanjem nekih populističko-socijalističkih ciljeva iz doba donošenja prvih programa.

A. Hitler je, sa punom umešnosti, ciljeve programa interpretirao prema aktuelnim potrebama. Umesto »socijalističkih« elemenata iz programa od 1920. i orijentacije na radnike i siromašnije slojeve (mada se i u tom programu kao zadatak postavljalo stvaranje jake srednje klase), kasnije se nacizam sve više okreće srednjem i krupnom biznisu. Nacizam je posle dolaska na vlast vešto uspostavio odnos između privatne inicijative i državne kontrole i planskog raspolaganja proizvodnim kapacitetima. Uz zadržavanje nominalnog vlasništva, vlasnike je pretvorio u vođe ili firere industrijskih preduzeća, a njihovi su radnici po zakonu postali »sledbenici«. Oni moraju da rade zajedno u cilju unapređenja opštih interesa. Firer preduzeća dobio je pu-

24) V. Le origini del fascismo, str. 31—41.

25) Uporodi: A. Tazza, Nascita e avvento del fascismo. L'Italia dal 1918 al 1922, Bari, 1965, u 2. L. Salvatorelli — G. Mira, Storia d'Italia nel periodo fascista, Torino, 1964.

na ovlašćenja prema zaposlenima, a u isto vreme i brigu o njihovu blagostanju. »Sledbenici« biraju savet sledbenika koji ima određena ovlašćenja u rukovođenju preduzećem i obavezan je da se rukovodi »dobrotima preduzeća i nacionalne zajednice kao celine«. Hitler je još 1932. godine, jednim svojim poznatim govorom u Düsseldorfu, pokušao industrijskim magnatima razbiti svaki strah od nacionalsocijalizma: »Privatna svojina može se opravdati, logički, moralno i etički, ako se prizna da se učinak i mogućnost dostignuća raznih ljudi razlikuju, a da se zbog toga razlikuju i rezultati. Ali, ako se rezultati napora raznih ljudi razlikuju, onda je opravdano da upravljanje rezultatima tih napora bude u rukama onih čiji napori više doprinose ukupnim rezultatima. Bilo bi nelogično preneti upravljanje rezultatima tih napora (koji su vezani za određene ličnosti) na nekoga ko je sposoban samo za neki podređeniji posao, ili na mnoštvo ljudi koji su dokazali svoju nesposobnost za upravljanje samim time što su njihova dostignuća manja.«²⁶⁾ Tako je, u okviru opštih koncepata očuvanja privatne svojine i uspostavljanja firer-sistema, industrijalcima obećao zadržavanje pune kontrole poslovanja i disciplinovanu radnu snagu.

Nesumnjivo je da su i fašisti i nacionalsocijalisti od svojih programa veoma brzo odstupili. Ipak, naše je mišljenje da je ideja o programima kao »socijalnoj demagogiji« prenatraglavana. Ona je tačna utoliko što su oba inspiratora ovih programa imala u prvom planu zadobivanje podrške i osvajanje vlasti. Programi su bili određene tačke na tom putu. Mnogi elementi socijalne politike ocrtane u programu kasnije su u znatnoj meri realizovani. Ono što je ceo pokret od samoga početka činio reakcionarnim i antihumanim, nisu »izneverena obećanja« nego totalitarno-autoritarni karakter čitavog koncepta i brutalnost njegova ostvarivanja u praksi. ■

26) Max Domarus, Hitler: Reden und Proklamationen 1932 do 1945. München, 1965, str. 72, navedeno kod J. P. Stern, Hitler — Führer and the People, Glasgow, 1975. str.

pojava fašizma s posebnim osvrtom na međuratno razdoblje

Fašizam je jedna od manifestacija opresivne vladavine u povijesti čovječanstva i odražava posebne uvjete i okolnosti svojega vremena, kao što je to bio slučaj i s ranijim oblicima tiranija u različitim povijesnim razdobljima. To, naravno, ne isključuje stanovite zajedničke crte i osobine svih vrsta tiranije, ali svakako upućuje na to da treba istražiti i shvatiti one posebne crte i karakteristike koje obilježavaju fašizam kao posebni i osebniji oblik takve vladavine.

Razvojem podjele rada u ranim oblicima ljudskog društva, pojavljuju se i prve društvene nejednakosti među ljudima. Tako se stvaraju i prvi uvjeti koncentracije i centralizacije moći koja omogućava znatno povećanje vlasti malog broja ljudi, jedne uske organizovane skupine, ili čak pojedinca, nad golemom većinom populacije dane društvene organizacije. Kao i svaka politička nadgradnja, tako i tiranija mijenja sadržaj i oblik postojanja prema općim uvjetima i odnosima u društvu. Razumljivo je stoga da svaki pokušaj definiranja fašizma i svaki pokušaj da se o njemu organizirano i smišljeno raspravlja iziskuje, prije svega, isticanje onih diferencija koje ga izdvajaju iz dugačkog reda raznih vrsta tiranija u toku povijesti.

Kod toga nije dovoljno samo obaviti analizu dane povijesne epohe, jer i u doba postojanja fašizma, često u kombinaciji s nekim određenim elementima koji ga obilježavaju, postoje različite vrste opresivne i visoko koncentrirane i centralizirane moći u obliku vojne ili drugih vrsta diktature. Štoviše, ni sam fašizam u pojedinim zemljama, a također i vremenski diferenciran u izvornoj zemlji Italiji, nije bez varijacija. Zapravo, kao u toku svog razvoja u Italiji, tako i u raznim oblicima u kojima je primijenjen u drugim zemljama Evrope, postoje varijante i varijacije koje unose vrlo različite nove elemente i daju različite akcente na pojedine komponente. Štoviše, prema uvjetima razvoja i posebnim prilikama pojavljuju se i kombinacije, kao što je vojnofašistička diktatura, da se poslužimo predratnom političkom terminologijom.

Kako je cilj ovoga kratkog razmatranja osvijetliti unekoliko pojavu fašizma u međuratnom periodu, to jest u godinama koje su slijedile poslije prvoga svjetskog rata, to se čini najuputnijim da se odmah obratimo na taj period i posebno na uvjete i prilike u onim zemljama u kojima su se pojavili najznačajniji oblici fašizma, a to je, prije svega, Italija ranih dvadesetih godina i Njemačka poslije velike krize ranih tridesetih godina. Razumljivo je da se u tako skučenu okviru ne može dati ni donekle potpuna slika toga doba, pa će razmatranje biti ograničeno samo na pojedine elemente koji se čine osobito značajnima za ovu temu.

pojava fašizma u Italiji i njemačkoj

Italija

Poslijeratna kriza u Italiji bila je osobito intenzivna u velikoj mjeri stoga što je Italija oklijevala da uđe u rat. To oklijevanje, kao što je poznato, bilo je inspirirano željom talijanske vlade da sudjelovanje u ratu iskoristi za što veće teritorijalne dobitke na našoj obali Jadrana. Tako su uopredni pregovori s Austro-Ugarskom i sa Saveznicima u Londonu trajali dosta dugo i Italija je ušla u rat tek 23. svibnja 1915. godine, dakle deset mjeseci nakon izbijanja tog velikog ratnog sukoba. Za sve vrijeme pregovora u Italiji je djelovala vrlo jaka «antiintervencionistička» struja u političkom životu, u kojoj je bila najmoćnija snaga Socijalistička stranka Italije, ali koja je okupljala i istaknute političare iz drugih stranaka.

Dugotrajna i uvjerljiva antiratna propaganda za teških i krvavih bitaka prvoga svjetskog rata na zapadnoj i na istočnoj fronti, a i na svim drugim poprištima, snažno se odrazila na javno mišljenje i raspoloženje naroda. To se odrazilo i na moralu trupa kada su, nakon ulaska Italije u rat, poslane na klančnu. Osim toga, talijanske trupe susrele su se s austrougarskom vojskom na jednom poprištu na kojemu su Južni Sloveni iz Monarhije shvaćali da se bore za svoju zemlju, pa je talijanska vojska naišla na vrlo snažnu protuakciju svojim ofenzivama. Uskoro su talijanski gubici postali vrlo veliki, što je još više pogoršalo moral trupa i dovelo do teškog poraza, gubitaka i povlačenja u dubinu Italije pred sam kraj rata. Osim ranijih teških gubitaka u prethodnih deset bitaka na Soči, talijanska je vojska početkom rujna 1917, prilikom proboja fronte na Soči, izgubila ukupno više od 600 tisuća vojnika, od čega su gotovo polovica bili dezerteri.

Ratni napor također je teško opteretio talijansku ekonomiju i ona je na kraju rata bila iscrpljena, a uvjeti života radnih ljudi bili su izvanredno teški. Tako se osjećaju ogorčenja zbog teških poraza i gubitaka pridružilo i nezadovoljstvo životnim perspektivama u ekonomskoj krizi. Povrh toga, Italija ipak nije zadovoljila ni svoje ekspanzionističke aspiracije, sadržane u tajnom ugovoru potpisanom u Londonu 1915. godine, na temelju kojega je ušla u rat. To je pridonijelo proširenju nezadovoljstva i osjećaja poraza i u krugovima građanske klase i vodećih političara koji su uzalud nastojali da na mirovnoj konferenciji prezentiraju tajni ugovor od 1915. godine.

Kao što to obično biva, vladajuće klase i vodeći politički krugovi pokazali su u trenutku teške krize spremnost na koncesije nadajući se da će tako otupiti oštricu nezadovoljstva i poslije sve vratiti u stare kolotečine. Tako je došlo do neobične političke situacije u kojoj vlast više nije bila kadra da se odupre

pokretu širokih slojeva stanovništva koji je prerastao, iz opozicionog stava prema vladi, u pokret usmjeren na promjenu poretka, a ne samo zbacivanje vlade. Vlast je ležala na ulici, govorilo se tada u Italiji, ali je i sâm politički poredak bio nadohvat onom pokretu koji pokazuje dovoljno inicijative da ga dogradi i preokroji za svoje potrebe.

Uz tu vrlo oskudnu i fragmentarnu skicu treba dodati još i to da socijalistički pokret u Italiji nije bio spreman preuzeti na sebe ulogu tog inicijatora koji će pokupiti vlast s ulice i izmijeniti poredak na osnovi svojih ideoloških pogleda. Jedan od glavnih razloga za tu impotenciju radničkog pokreta bila je okolnost što nije postojala upravo takva cjelovita ideološka koncepcija koja bi mogla da bude vodič i političaj na odlučnu političku akciju s ciljem da sruši poredak i vladu jednim potezom. Umjesto takve akcije, razvile su se diskusije koje su morale biti obavljene davno prije toga.

Akciju je uzeo u svoje ruke Mussolini koji je, do ulaska Italije u rat, bio jedan od istaknutih socijalističkih novinara, urednik *Avantija*. Mussolini je napustio stranku kada je Italija pošla na svoj ekspanzionistički pohod prema drugoj strani Jadrana. Ne ulazeći u analizu njegove ličnosti i biografije, treba napomenuti da je on bio socijalistički aktivist, jer to je, čini se, značajno za razumijevanje osebujevanje strukture koncepta fašizma u Italiji, kao i u drugim zemljama, kako će se pokazati na primjeru Njemačke.

Sam akt preuzimanja vlasti u Italiji nije bio nikakav vojni udar, ni velik masovni pokret, nego prosto slikovita inscenacija. Moglo bi se reći da se fašistički pokret stidio lakoće kojom je došao na vlast pa je pokušao stvoriti privid neke agresivne akcije kojoj je dan naziv «Marš na Rim». No, to ne znači da su Mussolini ili fašistički pokret, za razliku od radničkog pokreta, imali neku jasnu koncepciju nove vlasti. Njemu to i nije bilo potrebno jer je njegov cilj bio, prije svega, da sačuva stari poredak u njegovim osnovama, a vladajuća klasa i vodeći politički krugovi bili su sretni što se našao netko da učini ono što su oni strahovali da će učiniti socijalisti, to jest da pokupi vlast s ulice.

Upravo stoga što nije imao za cilj da uvodi novine koje bi bitno izmijenile društveni poredak u Italiji, fašizam je mogao preuzeti vlast u situaciji kada su svi politički akteri bili iznenađeni dubinom krize i potrebom da se «nešto učini». Također je upravo fašizam mogao zaustaviti plinu revolucionarnog pokreta ljevice jer je preuzimanje vlasti popratio, ne samo farsom marša na Rim, nego i obilatim korištenjem parola socijalističkog pokreta pa je tako zadovoljio militantno nacionalističke i socijalističke krugove, dajući jednima istinski nacionalizam a drugima lažni socijalizam.

Prvi rezultati bili su izvanredno zadovoljavajući za fašiste i Mussolinija. Prijevara lijevo orijentiranih masa uvelike je uspjela, a nacionalisti i kapitalisti ubrzo su shvatili da je uspostavljen poredak koji njima odgovara i koji obećava uspostavu reda i mira bez ikakvih ozbiljnih koncesija, zahvaljujući, prije svega, demagogiji. Radnički pokret, osamučen brzim razvojem događaja i jalovim diskusijama postupno se središao i tada dolazi do kompletiranja fašističkog poretka demagogije sve većim dozama tiranije i nasilja. Ubojstvo socijalističkog poslanika Matteotija 15. lipnja 1924. sedam mjeseci nakon dolaska Mussolinija na vlast, u tom je pogledu prekretnica. Matteoti je uklonjen kao najrječitiji protivnik fašističke demagogije koji je raskrinkavanjem fašista započeo bitku koja je za novu vlast bila najopasnija. Tako se već poslije nekoliko mjeseci fašizam konstituirao kao kombinacija demagogije i nasilja. Sav kasniji put razvoja obilježen je pojačavanjem i sve bezobzirnijim korištenjem ta dva osnovna elementa. U tom je on ujedno poslužio i kao uzor imitatorima u drugim zemljama, a u prvome redu u Njemačkoj.

njemačka

Dolazak na vlast nacionalsocijalizma u Njemačkoj u velikoj se mjeri odigrao u okolnostima koje podsjećaju na stanje u Italiji deset godina prije. Za razliku od Italije, koja je doživjela samo vojni poraz na bojištu, ali dobila rat, Njemačka je rat izgubila. Žrtve Njemačke bile su svakako teže od talijanskih, a također i razočaranje naroda koji je uveden u rat s obećanjem slave i proširenja Njemačke, a osvanuo poslije rata u smanjenoj Njemačkoj, poraženoj i osiromašenoj.

Ali, za razliku od Italije, u Njemačkoj je automatski došlo do promjene vlade i do stanovitve promjene u političkom poretku na kraju rata. Kajzer je bio prisiljen na abdikaciju, uvedena je republika i nova se vlast konstituirala bez velikih potresa. Tako u prvome trenutku nije došlo do onih mučnih diskusija, kolebanja i općeg rasula. Te kasnije, ipak, nisu mimošle Njemačku. Prva je došla u obliku besprimjerne inflacije, dubokog ekonomskog poremećaja i oružanih sukoba u Bavarskoj, pa onda u Ruhr, te pokušaja puča generalne grupe oko monarhista Wolfganga Kappa. Ali, sve te trzavice i previranja zbivaju se u situaciji u kojoj postoji vlada koja uspijeva da, i pored velikih nezadovoljstava i revolucionarnog kretanja, zadrži povjerenje većine.

Najteža kušnja i kriza nastupa u Njemačkoj tek potkraj dvadesetih godina izbijanjem ekonomske krize 1929. godine, koja u toku prvih godina slijedećeg desetljeća zahvaća osobito žestoko Njemačku. Ona izbija na prvo mjesto postotkom nezaposlenog stanovništva u svijetu. Vlada je nemoćna i ekonomska kriza prerasta u političku krizu. Tada, sa zakašnjenjem

od jednog desetljeća, dolazi i do političkog rasula i opće pometnje. Ispočetka su, u toku krize, rasli glasovi socijaldemokrata, ali se postupno pojačava pozicija nacionalsocijalista, dok komunisti uvijek zaostaju iza socijaldemokrata po broju glasova. Na vrhuncu političke krize, 1932. godine dolazi dva puta do izbora, u srpnju i studenome. Na oba izbora nacionalsocijalisti dobivaju najviše glasova, dok umjerene demokratske partije dobivaju znatan ali nedovoljan broj glasova pa ne mogu formirati vladu bez koalicije s komunistima koji to odbijaju. U jednom trenutku, potkraj 1931. godine, dolazi u Berlinu do štrajka transportnih radnika protiv socijaldemokratske vlade. U uličnim bitkama dolazi do paralelne akcije komunista i nacionalsocijalista protiv socijaldemokrata.

Hitler dobiva vlast iz ruku predsjednika Republike Hindenburga nakon što, uslijed nemogućnosti da se stvori lijeva koalicija, biva onemogućeno osnivanje parlamentarne vlade. Kao i Mussolini, Hitler u općoj pometnji djeluje inicijativno jer, zapravo, i nema nikakvu inicijativu. On također nastoji da u osnovici sačuva stari poredak, a vladajućim krugovi prepuštaju mu vladu znajući da je on najsigurnija brana protiv ljevice. Ni ovaj put vlast nije uzeta silom nego demagogijom koja je kod Hitlera još jače obojena lažnim socijalističkim parolama. Ta demagogija donosi Hitleru mnoštvo glasova prije uzimanja vlasti, a poslije toga na izborima, osvjetljenjem paležom Reichstaga, on sebi osigurava 44 posto glasova (što je znatno manje od Mussolinijevih 65 posto poslije preuzimanja vlasti). Prvi koraci u novom parlamentu svode se na uvođenje diktature, a prvo veliko nasilje dolazi još prije toga: opsežna hapšenja ljevičara u vezi s insecijom paleža Reichstaga. Taj akt znatno prelazi brutalnost ubojstva Matteotija, kao što i kasniji postupci nacionalsocijalista brutalnošću i dimenzijama nadmašuju sve što je bilo poznato u povijesti.

Socijalistička demagogija unesena je u nacionalsocijalistički pokret još prije nego što se Hitler učlanjuje, a njen je tvorac bio Gregor Strasser koji je poslije brutalno eliminiran. Ta je demagogija mnogo razrađenija od one kod fašista u Italiji, ali to je uvjetovano prilikama u Njemačkoj, a također i potrebom da se privuku mase u zemlji u kojoj je socijaldemokracija imala vrlo jake pozicije u svakom pogledu.

demagogija i nasilje — osnovne crte fašizma

Naziv fašizam, kao generički naziv određene vrste tiranije, nastao je primjenom izvornog naziva Mussolinijeva pokreta u Italiji na druge slične pojave u raznim zemljama. Fašizam je uobičajen generički naziv u marksističkoj literaturi, a također i izvan nje, ali postoje mnogi autori koji osporavaju primjenu tog na-

ziva na nacionalsocijalizam, a još više na pojedine druge pojave tiranije u nekoliko zemalja. Kao što pokazuje i prethodni kratak povijesni osvrt, sličnosti između fašizma u Italiji i nacionalsocijalizma dovoljno su velike i odnose se na bitne elemente, pa je nesumnjivo umjesno koristiti izraz fašizam kao generički naziv, ali je isto tako nesumnjivo da se on ne može primijeniti na *svaki* opresivni ili otvoreno tiranski politički poredak u naše doba.

Opreć prilike, koje su ukratko ocrtane za period nastajanja fašizma u Italiji i Njemačkoj, bile su slične onima koje su dovele do fašističkih režima i u drugim zemljama Evrope, ali je u nekim slučajevima došlo do primjene vojne sile, kao što je to posebno bio slučaj u Španjolskoj. Tamo je došlo do pokušaja vojnog udara koji je izazvao građanski rat koji je doveo do uspostave fašističkog režima. Ta okolnost dala je španjolskom fašizmu jači karakter vojne diktature, ali u njemu su sadržane osnovne crte fašizma. Poseban način dolaska na vlast fašizma u Španjolskoj utjecao je, međutim, na slabost samoga fašističkog »pokreta« — Falange, koja je postupno gubila utjecaj i značaj u toj zemlji.

Ova napomena mogla bi vrijediti i za neke druge kombinacije vojne diktature i fašizma, ali, cilj ovoga razmatranja nije toliko da se definiraju i analiziraju sve nuspojave i sve varijante i kombinacije fašizma i vojne diktature, nego da se osvijetle osnovne crte fašizma u, da se tako izrazimo, njegovu čistu obliku.

demagogija u fašizmu

Fašizam svakako pripada izrazito nasilničkim strahovladama i, prema tome, njegova je osnovna karakteristika upravo nasilje. Ovdje je, ipak, na prvo mjesto postavljeno razmatranje demagogije zato što je nasilje svojstveno svakoj tiraniji i što poseban i intenzivan napor na polju demagogije čini onu specifičnu razliku prema drugim oblicima tiranije uopće i suvremene tiranije posebno koja ga izdvaja kao izuzetno značajan i osobito opasan fenomen u općoj kategoriji ugnjetavanja i eksploatacije radnog naroda. Naravno, postoje i drugi demagoški fundirani politički pokreti koji nisu nužno srodni fašizmu i koji se ne oslanjaju istodobno na nasilje. Fašizam treba stoga razgraničiti i na toj strani od drukčijih pojava na političkoj sceni koje mogu da budu također krajnje reakcionarne i neprihvatljive, ali koje ne treba trpati u isti koš s fašizmom.

Još prije rata Kominternu je postavila definiciju fašizma na staljinističkoj osnovici, koja ga je obilježavala kao diktaturu najreakcionarnijih krugova finansijskog kapitala zasnovanu na otvorenu nasilju. Ta definicija, kao što se može naslutiti već po vremenu nastajanja i izvoru, imala je više mobilizacioni karak-

ter nego pretenziju da zaista znanstveno ocijeni i definira fašizam. Promatrana u retrospektivi, ona ima tu slabost što inzistira na dvama elementima koji su sadržani u svakoj nasilnoj ili tiranskoj vladavini u doba kapitalizma na razvijenom stupnju evolucije — nasilju i zastupanju interesa finansijskog kapitala. Navedena definicija, prema tome, nije pogrešna zbog toga što tvrdi nešto što ne stoji, nego je nezadovoljavajuća; suviše je široka i ne daje ništa novo u odnosu na pojavu koja je ipak nova i treba da se definira kao takva.

Fašizam, prvo u Italiji, a zatim još više u Njemačkoj, trudi se od samog početka da se ideološki fundira. On se obraća širokom krugu stanovništva da ga pridobije i da ga pokrene u političku akciju. Ali, ta kvazi-ideološka osnovica pokreta ne zasniva se ni na znanstvenoj analizi postojećeg društva ni na motivaciji da se postojeće nepravde u društvu isprave. Postupak u Italiji, i još više u Njemačkoj, bio je taj da se potraže one aspiracije koje u danom trenutku žive aktivno ili latentno u masama i da ih se onda pokuša iskoristiti kako bi se spriječila svaka revolucionarna akcija mijenjanja društva i ispravljanja nepravdi. Nasuprot tome, politička pozornost usmjerava se na simbole koji mogu da se supstituiraju namjesto stvarnih ili latentnih težnji masa koje bi mogle da ugroze postojeći poredak. Drugim riječima, cilj je te demagogije da one aspiracije i ono kretanje koje je normalno usmjereno na rušenje postojećeg društva skrene u pravcu njegova očuvanja, a kao mete pred pokret postavi takve mitove ili fobije (ili obje) koji će održavati dinamiku kretanja i ujedno sačuvati postojeći poredak u njegovim osnovama. Naravno, stanovite promjene postojećeg poretka nisu isključene, čak su i potrebne da bi se uspješnije obmanulo masa.

Često se fašizam prikazuje kao malograđanska ideologija ili kao zadovoljavanje malograđanskih aspiracija. To je samo djelomično točno, naime u tom smislu što je malograđanin dezorijentiran i u stadiju opadanja svog utjecaja na društvo u eri razvoja industrijalizacije, pa je zato i najpogodnija i najspremnija žrtva svake demagogije. Njemu, naime, jedino iluzija može stvoriti dojam o porastu njegova značenja u društvu, jer realnost mu pokazuje sasvim drukčiju sliku o njegovu položaju. Ipak, ne treba gubiti iz vida da je fašizam, osobito u Njemačkoj, a i u Italiji, politički obmanuo i zarobio na duži period većinu radničke klase tih zemalja. Njegovo slabljenje u radničkoj klasi došlo je do izražaja tek kad su se prilike sve više pogoršavale i kad je fašizam počeo gubiti i približavati se slomu. Naivne priče o tome da su vojnici fašističkih zemalja, kao i većina radnika, silom tjerani da služe režimu, pokazala se neodrživom kada su trijezno ocijenjene prilike poslije sloma tog režima. To, naravno, ne znači da u tim zemljama nije uvijek postojala i djelovala manjina klasno svjesnih radnika i revolucionara, kao i široka lepeza manjih antifašističkih grupa i struja.

Među glavne političke elemente na kojima su fašisti gradili svoju demagogiju, pripadaju nezadovoljstvo društvenim i ekonomskim položajem, prije svega radničke klase i uopće širokih slojeva stanovništva, zatim povrijeđen nacionalni osjećaj i s time povezane sklonosti ka nacionalizmu i, napokon, razočaranje zbog jalovosti buržoaskog parlamentarnog sistema. Na tim osnovicama stvarani su demagoški mitovi o natklasnoj zajednici, misiji nacije i perspektivama porasta njezina utjecaja u svijetu te o velikom vođi i jedinstvu političke volje koju on stvara i predstavlja.

Usporedo s tim mitovima, kao supstitutu za realne, na životu zasnovane težnje, postavljaju se i mete za iskaljivanje prigušenog nezadovoljstva. To su, u prvome redu, ksenofobija i, u većini slučajeva, osobito mržnja spram Židova. Ksenofobija se postupno razvija do otvorenog huškanja na rat i popraćuje se glorifikacijom militarizma. Tako nastaje osnovna struktura kombinacije mitova i fobija, s time da se svi pojmovi koji su u tome sadržani maksimalno pojednostavnjuju. Ta simplifikacija nije potrebna samo zato da bi se najširi krug ljudi uključio u «ideološki» aktivni pokret nego i zato da se olakša manipuliranje s tim mitovima i fobijama iz jednog centra.

Nedovoljno precizirane i definirane pojmove najlakše je manipulirati i prilagođavati svakoj tekućoj političkoj potrebi, a to i jest osnovica demagogije. Osim toga, time je stvoren način mišljenja i način rezoniranja koji otežava razvijanje kritičke misli. Na taj način postiže se ujednačavanje mišljenja (Gleichschaltung) i stvara podloga za fobiju protiv kritike i kritičke misli. Svaka je kritika odmah obilježena kao kriticizstvo i diskreditirana uz izdizanje mita o vođi (Duce, Führer, Claudillo itd.).

Taj proces intelektualnog ograničavanja i zarobljavanja u mrežu mitova i fobija pomaže se i vanjskim znakovima, a osobito uniformiranjem sveukupne političke aktivnosti. To se ne odnosi samo na uniformiranje u neposrednom smislu te riječi — crne, smeđe, modre i druge boje košulje i uniforme. To se, dalje, ne odnosi samo na elaborirane likovne simbole i dekoracije velikih priredbâ i skupova na osnovi stroge, vojsci slične discipline i drila, uključujući posebna ceremonijalna pozdravljanja vođe itd., nego se to odnosi i na jednako uniformirane i standardizirane fraze kojima se provodi politička akcija.

Naravno, cijeli taj sistem bio bi suviše krut i ne bi se mogao prilagoditi neprekidno promjenjivim prilikama i okolnostima, kada ne bi bio podložan dirljanju iz jednog centra. Samostalna i stvaralačka misao, naravno i politička misao, lako se snalazi u promjenjivu svijetu, dok demagoški kalup, sklop mitova i fobija, može da se prilagođava samo svjesnom manipulacijom koja nužno mora da se provodi iz jednog centra. Svaka decentralizacija stvorila bi razlike, makar samo u nijansama i akcentima, a to bi bile puko-

tine koje bi mogle dovesti do raspadanja cijelog sistema demagogije. Naime, simplifikacija iziskuje i krajnju jasnoću i potpunu podudarnost. Dok slobodnoj i kritičkoj misli ne smeta nesporazum i nesklad nego, naprotiv, daju hranu za njezin dalji razvoj, dotle nametnuta demagoška konstrukcija može opstati samo ako je bez pukotina, to jest ako ne daje povod za razmišljanje i kritičke opservacije.

Tako dolazimo do nekoliko crta koje izvana obilježavaju fašizam, a to su postojanje nepovredivog vođe, visok stupanj centralizma, uniformiranost u vanjskim manifestacijama i u načinu političkog izražavanja i djelovanja, odbacivanje svake kritike i nastojanje da se sav javni — pa i privatni — život uključi i podredi demagoškim klišeima.

nasilje u fašizmu

Nasilje u fašizmu nije samo odraz praktičke političke potrebe, odnosno, ono nije isključivo sredstvo za održanje poretka ili pak, u njegovom početku, sredstvo za osvajanje vlasti. Stoviše, ni u Italiji ni u Njemačkoj fašizam nije došao na vlast zahvaljujući nasilju. Nasilje je ipak primjenjivano još u samim ranim danima fašističkog pokreta i u Italiji i u Njemačkoj. Ako već nasilje nije poslužilo kao instrument osvajanja neposredne vlasti, treba ispitati je li ono poslužilo kao zastrašujuće sredstvo u razdoblju borbe za vlast, pomoću kojega bi se smanjila aktivnost i broj pristaša drugih političkih pokreta.

Uzmemo li Italiju i Njemačku, vidjet ćemo da ni to nije bio slučaj u razdoblju borbe za vlast. U doba najintenzivnije političke kampanje i najraširenije terorističke aktivnosti pred dolazak na vlast u Italiji i u Njemačkoj, lijeve stranke i građanski antifašisti bili su aktivni i njihovi su kandidati dobivali sve više glasova na izborima. Teror u suzbijanju opozicije je postao efikasan tek poslije preuzimanja vlasti, kako izvan fašističke organizacije, tako i unutar nje, usmjeren prema disidentima ili unutrašnjim oponentima vođi. U toj kasnijoj fazi, nasilje postaje jedna od sistemskih metoda održanja poretka u zemlji i sredstvo pokoravanja okupiranih zemalja i područja.

Ipak, pojava nasilja u ranim danima fašističkih pokreta, kada još nema ni izgleda na neposredno preuzimanje vlasti, mora se objasniti na drugi način. Nju treba dovesti u vezu s osnovnim ideološkim, i na tome zasnovanim organizacionim načelima fašizma. Vidjeli smo da je od početka glavno nastojanje usmjereno na usmjeravanje pojedinaca i njihovog pretvaranje u pouzdane reaktore, te na manipuliranje demagoškom kampanjom i neposrednom pokornosti zapovijedi iz centra. Dok je demagogija vrlo pouzdana metoda isključivanja kritičkog mišljenja i stvaranja intelektualne podatljivosti utjecaju odozgo, dotle je uključivanje u

nasilje, navikavanje na nasilje i odobravanje nasilja pouzdan dodatni način da se slomi individualnost. To nasilje i ne ostaje stoga u granicama svrsishodnog primoravanja i zastrašivanja nego se proteže preko toga na toliko raznih područja da postaje u neku ruku autonomna komponenta fašizma. Osim toga, ono mora uključiti i razbijanje svih drugih veza i karakternih crta koje bi, u danoj prilici, mogle postati smetnja za totalno uključivanje građana u fašistički mehanizam. Odatle i inzistiranje na denuncijaciji roditelja, čak i u vezi s trivijalnim navodnim prekršajima ili »nedoličnim« ponašanjem.

Uniformirani odredi — košulje raznih boja — postaju tako osnovnim nosiocima neprekidne nasilničke akcije usmerene protiv svih političkih protivnika, simbola žigosanih fobijama ili protiv bilo kakve pojave koja nije u skladu s demagoškom konstrukcijom koju u danom trenutku fašistički centar propogira. Uključivanje u te, u osnovici terorističke organizacije, i mnogih pripadnika i građana koji nisu podesni za aktivno provođenje terorističkih akata, služi tome da se upravo naprijed prikazani učinak nasilja na ličnost provede u što širim razmjerima. Štoviše, u određenim kritičkim situacijama, obično poslije preuzimanja vlasti, u neposrednu terorističku akciju uključuju se više ili manje ključni funkcionari pokreta, kao, na primjer, prilikom uobsvta Matteottija ili likvidacije Röhma i drugih vodećih funkcionara smedih košulja.

Poslije preuzimanja vlasti, te terorističke aktivnosti služe za stvaranje mita o borbenosti pokreta i žrtvama koje je on podnosio u borbi za »spasavanje« nacije od prijašnjih režima i političkih protivnika. Istodobno ta prošlost i glorifikacija nasilja vlastitih organizacija predstavlja uvod u pripremanje naroda na najveće i najmasovnije nasilje — na rat. Naravno, te pripreme za rat uključuju i neposredne demagoške elemente koji se povezuju s nasiljem u jednu cjelinu. Nju najbolje izražava Mussolinijeva parola: »Vivere pericolosamente!«

rat, inherentna potreba fašizma

Od početka povijesti čovječanstva bilo je ratova i stoga bi bilo prepotentno tvrditi da ratove izaziva ovaj ili onaj određeni politički poredak ili društveno uređenje. Ipak, neke veze između unutrašnjeg stanja u društvu i državi i sklonosti k pribjegavanju ratu moguće je utvrditi. Nema, naime, nikakve sumnje da je za vode-

nje rata potrebna velika koncentracija i centralizacija ljudi u jednom centru. To pitanje razmatrano je na drugome mjestu i u drugome kontekstu, pa se ovdje ostaje samo na toj jednostavnoj konstataciji.¹⁾ Isto je tako jasno da plodove pobjede, to jest nametanje svoje volje drugoj zemlji i njezino potčinjavanje iziskuju izrazito hijerarhijsko uređenje kod pobjednika. Obrnuvši poznatu izreku, možemo kazati da slobodan narod ne može podjarmivati druge narode. No, i bez obzira na to što ta izreka iziskuje dalje kvalifikacije pojma »sloboda«, s još većom sigurnošću možemo reći da je režim, koji ne poštuje individualne slobode i prava svojih građana, opasnost za iste slobode i nacionalno samoodređenje drugih naroda.

Iz svih tih razloga ne bi trebalo začudivati što su fašističke zemlje pokazale veliku sklonost prema vođenju ratova i zaista izazvale nekoliko nasrtaja na nezavisnost svojih susjeda, a osobito drugi svjetski rat. Ali, dok su ratovi u većini slučajeva služili prvenstveno pretenzijama i proširenju moći vladajućeg centra države agresora, dotle je kult rata u fašizmu postigao osobito markantan intenzitet i značaj. Naravno, fašizam nije jedini sistem vladanja koji je kultivirao rat; to bi se moglo reći i za mnoge autokratske političke sisteme. Ipak, ksenofobija, razvijena do misticizma, usporedo s glorifikacijom svake sile i nasilja, dobili su kod fašizma razvijene i, ako je dopušteno reći, usavršene oblike.

Upravo kombinacija, u toku opstanka na vlasti, ksenofobije sa fašističkom mitologijom u obliku rasizma (Njemačka) ili mistificiranja Rimskog Carstva (Italija) stvorili su do tog vremena u povijesti sigurno do najvirulentnije i najopasnije glorifikacije rata. U stanovitom smislu to je kulminacija u razvoju demagogije i nasilja. Da bi bila djelotvorna, demagogija mora da se razvija i da bude sve ekstremnija, kako bi se tim prividnim kretanjem verbalnih izljeva kompenziralo pomanjkanje stvarnih promjena u stanju i položaju širokih slojeva. Tako dolazi do sve većeg divljanja, ali i do sve zaoštrenijeg usmjeravanja nezadovoljstva na određene mete, bilo u unutrašnjem životu (sve bježnje gonjenje i zlostavljanje Židova i političkih protivnika) bilo u međunarodnim odnosima (zemlje koje se optužuju kao krivci zbog neodržanih obećanja).

Takvo intenziviranje demagogije i unutrašnjeg nasilja, dovodi, napokon, do psihičke napetosti koja, prirodno, traži izlaz u ratu. Rat tada za omanutu i hipnotiziranu masu više ne može biti drugo nego pravedna odmazda za zamišljene nepravde. To je stanje, naravno, još potencirano ako se može plauzibilno izvesti da su pojedine druge države u prošlosti zaista učinile neki akt suprotan interesima vlastite zemlje. To je u slučaju Njemačke, naravno, bio Versajski ugovor, a u slučaju Italije neodržana obećanja prema jugoslavenskoj obali Jadrana, a također i neostvarenje aspiracija na područja i otoke u Jonskom moru. Ne tre-

1) Vidi: Leo Mates, Neravnomyernost razvoja svijeta i problem svjetskog mira, referat za okrugli stol Marksističkog centra CK SKS, u Beogradu, listopada 1975.

ba zaboraviti da je prva i sramotno propala avantura mladog fašizma u Italiji bila okupacija Krf.

U konkretnom slučaju, a to bi se moglo očekivati i u drugim situacijama, intenzivne vojne pripreme u fašističkim zemljama i glorifikacija rata stvaraju stanovitu jednostranost u odnosu spram drugih zemalja u kojima takve ratne pripreme ni materijalno ni psihološki nisu provedene. To stvara dojam kod fašističkih šefova da će biti relativno lako vojnički pobijediti u militarističkom smislu »degenerirane« protivnike. Na taj način i faktor očekivanog morala u slučaju rata pridonosi pretjeranoj uvjerenosti u neminovnu pobjedu i potiče da se propagiranje rata pretvori u stvarno vođenje rata.

Ovdje treba, s obzirom na povijesne činjenice, učiniti manju disgresiju u odnosu na oklijevanje Italije da uđe u drugi svjetski rat, na vidljivoj niski borbeni sposobnost talijanske vojske, za razliku od izvanredno visokog zalaganja njemačkih vojnika i u najtežim situacijama do pred sam slom. Naime, sve što je ovdje rečeno, ne znači da će uvijek i u svakom slučaju demagogija uspjeti i da će masa reagirati po planu fašističkih lidera, odnosno da će obmana preživjeti i vrlo uvjerljive promantije stvarnosti i pretjerano oslanjanje na moć masovne hipnoze.

Talijanski fašizam podbacio je u dva pogleda; prvo, on nije uspio izazvati dovoljno uvjerljiv dinamizam u materijalnoj proizvodnji i tehničkom razvoju, a, osim toga, dosta nategnuta i za dvadeseto stoljeće teško prihvatljiva demagogija zasnovana na mistifikaciji Rimskoga imperija pokazali su se suviše lomnom osnovicom za vojne avanture Italije između ratova. To se, u prvome redu, odnosi na teško shvatljivo prolijevanje krvi i klimatske patnje u borbi protiv izvanredno žilavog otpora Etiopljana u Africi i isto tako za Talijane teško shvatljivu intervenciju u Španjolskoj. Sve to, zasnovano na primitivnoj demagogiji i slabim unutrašnjim uspjesima, pokazalo se daleko inferiornim u usporedbi s hitlerovskim rasizmom, izrazitim nacionalizmom i angažiranjem vojne sile oko shvatljivijih demagoških parola i prihvatljivijih meta.

Jednom riječju, točnost teze o mehanizmu i razvojnoj logici fašizma i njegova odnosa spram rata ne ovisi o tome do koje je mjere sve to bilo uspješno u krajnjoj analizi. Konačno, i Hitler je izgubio rat, porođ toga što je u pogledu mobilizacije svih materijalnih i ljudskih resursa Njemačke učinio maksimalan napor, moglo bi se reći besprimjeran napor u povijesti novijega doba. Njegovi premoćniji savsim su druge prirode i nemaju veze s tim argumentom.

Demagogija fašizma može se pratiti i u ponašanju na polju vanjske politike, iako na tom polju ima i drugih primjera besprincipijelnih pogađanja i manevriranja, osobito u doba prije izbijanja drugoga svjetskog rata. Ipak, neobično je na prvi pogled, a činilo

se mnogima nemoguće da Hitler, poslije žestoke kampanje protiv Kominterne i Sovjetskog Saveza, koja je kulminirala u »Paktu protiv Kominterne«, zaključio pakt o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom pred samo izbijanje rata i s njime podijeli utjecajne sfere. Isto se tako činilo nelogičnim da Italija, poslije svih militantnih izjava, ostane po strani u trenutku izbijanja drugoga svjetskog rata. No, sve su to potezi koji pokazuju da je i na polju vanjske politike deklarirana politika bila zapravo demagogija i obmana, a centar moći tu je polugu jednako kao i sve ostale, držao u rukama i manipulirao, kako domaće javno mišljenje, tako i vlade drugih zemalja.

U ovom kontekstu potrebno je reći još nekoliko riječi o solidarnosti između fašističkih režima pojedinih zemalja. Naime, kako je fašizam etnocentričan i autokratski, to se čini nelogičnim da razvije neke vrste ograničeni i specifični »fašistički Internacionalizam«. Ovo se može shvatiti, prije svega, na temelju toga što su u doba priprema za drugi svjetski rat i u njegovu toku bile dodirne površine između fašističkih država dosta ograničene, to jest bilo je dosta prostora za ekspanziju i zadovoljenje prije isticanih ciljeva a da se ne zadre u domenu drugoga. U tom pogledu možda je najkritičnije bilo s razgraničenjem interesa upravo na tlu Jugoslavije i uopće na Balkanu, a tu je i dolazilo do trvenja u toku rata, koja se nisu dalje razvila samo uslijed razvoja događaja, prije svega uspješne narodnooslobodilačke borbe.

U tom je pogledu još manje problema bilo u odnosima Berlin—Tokio. Udaljenost i mogućnosti da dođe do susreta negdje na pola puta, ostavljale su dosta prostora za razvijanje savezništva. Osim toga, posebno u ovom slučaju, nema sumnje da je jedna strana tretirala drugu kao dobrodošlog aktera koji će suzbiti jedan značajan element protivnika i pomoći ostvarenju vlastitih aspiracija. U odnosu, pak, prema manjim partnerima, očito je bilo da im je od samog početka prijateljskih odnosa bila predodređena sudbina satelita.

zaključak

Ne treba očekivati da će se fašizam ponoviti u onom obliku i na onim mjestima na kojima je postojao u doba drugoga svjetskog rata. To, ipak, ne znači da se u fašizam realizirana kombinacija demagogije i nasilja ne može ponovo, ali u izmijenjenom obliku, pojaviti na nekom mjestu u svijetu. Opasnost od takve kombinacije koja će se, ako bi do nje došlo, pojaviti u novom ruhu i pod novim imenom, postoji i dalje. Fašizam je bio uvjetovan kombinacijom demagogije i nasilja u eri buđenja svijesti širokih narodnih slojeva, ali istodobno u uvjetima kada su se aspiracije tih probuđenih masa izjalovile i kada je iz toga nastalo ogorčenje i razo-

čarenje. To je sve kombinirano s postojanjem visoko razvijene tehnike, koncentracije stanovništva, raširene mreže komunikacija i uopće suvremenih uvjeta društvenog života. Takvi pak uvjeti i okolnosti mogu se ponoviti, kako u visoko razvijenim zemljama, tako i u zemljama koje su pošle putem razvoja, učinile uređeni napredak i naišle na povećane teškoće za dalji razvoj.

Nadalje, treba imati u vidu sve veću militarizaciju javnog života u cijelome svijetu, koja se odvija pod utjecajem neobuzdane trke u razvijanju novih oružja i povećanju vojnog aparata u najvećim silama svijeta. To stvara kod jednih agresivne potencijale i s time povezanu koncentraciju i centralizaciju moći, a kod drugih defenzivne mjere koje opet, po logici vojnih stvari, vode koncentraciji i centralizaciji moći. Istodobno je u stanovitom smislu devalvirana psihološka opasnost od običnog rata. Razvijena propaganda i postojeće akcentiranje nuklearnog rata i nuklearnih oružja, htjeli to proturatni propagandisti ili ne, dovodi do smanjenja zazora od »običnog« rata. Tome treba dodati i proširivanje nasilja u svijetu, izvan domena međunarodnih odnosa, da bismo dobili donekle zaočruženu sliku uvjeta i okolnosti koji vladaju u današnjem svijetu.

Ove i druge okolnosti i uvjeti nesređenih prilika u današnjem svijetu, kako unutar pojedinih društvenih sistema tako i u međunarodnim odnosima, te drugi svjetski problemi razvoja i opstanka na planetu Zemlji, svakako stvaraju društvenopolitički ambijent u kojemu se može pojaviti neke vrste reinkarnacija fašizma. Reinkarnacija po tome što, a to treba podvući, nije vjerojatno da bi moglo doći do resurekcije. Ista se pojava ne ponavlja u povijesti, ako ne kao farsa, ali to ne znači da se osnovni elementi neke pojave ne mogu složiti u neko novo čudovište u danim prilikama i u povoljnim uvjetima. To je, čini se, potrebno imati na umu, jer suviše je onih koji očekuju uskrsnuće fascija ili kukastoga krsta, i to na istim mjestima gdje su nekada vladali, pa se lako može dogoditi da reinkarnacija zaskoči te u jednom pravcu orijentirane promatrače sa sasvim neočekivane strane i u sasvim neočekivanom ruhu.

Kao finalni zaključak čini se da je uputno i ovom prilikom naglasiti da je mnogo važnije studirati i pratiti bit društvenih kretanja u svijetu, nego političke manifestacije koje su samo površinski odraz dubljeg kretanja i transformacijâ. Ta metoda trebalo bi da bude ono najvažnije što ćemo nastaviti na studije koje je pokrenuo Karl Marx. Time nije izrečena anatema na konkretna izučavanja političkog zbivanja u svijetu, ali to je kvalificirano time da je nužna podloga tih izučavanja studiranje društvenog bića i njegova kretanja.

**fašizam
u nekim
evropskim
državama**

evropski fašizam. podijeljenost i istovetnost

perspektive usporednih istraživanja

prevela s francuskoga slobodanka bjeliš

1.

Kad je riječ »fašizam« ušla u politički rječnik, nitko nije bio svjestan idejnih asocijacija koje će joj biti pridavane četvrt stoljeća poslije. Danas, trideset godina nakon završetka drugoga svjetskog rata, fašizam, prije svega, označava zločin genocida i napadački rat. Mišljenja, potvrđena iskustvom onih koji su preživjeli rat, raširena usmeno i književnošću, ostala su u zemljama koje su najviše propatile zbog fašizma: u Poljskoj, Jugoslaviji, SSSR-u. u cijeloj centralnoj i zapadnoj Evropi.

Fašizam je bio evropska, panevropska pojava, na zapadu i na jugu našega kontinenta, posvuda su postojale političke organizacije i institucije koje možemo nazvati fašističkim, mada se, na sreću, nisu proširile i sačuvale svagdje moć niti su nametnule svoju moć drugima.

Pa, ipak, nećemo pretjerati ako kažemo da je fašizam preokrenuo Evropu, jer s »fašizmom« počinje drugi svjetski rat. Možemo razmišljati o hijerarhiji i intezitetu odnosa uzroka i posljedica, ali jedna je stvar sigurna: rat je duboko izmijenio Evropu, i to ne samo teritorijalno. Poslijeratna Evropa znatno je drukčija od predratne Evrope, više nego što je to bila nakon prvoga svjetskog rata ili nakon Napoleonovih osvajanja.

Ostavimo po strani kriterije mišljenja i prihvatimo tu tvrdnju bez dokaza koji bi je podržali, što ne znači da je treba uzeti kao retoričku figuru. Prognostički sud — posljedice neke pojave služe da se upoznaju njezini uzroci — sadrži mnogo rizika. Bilo bi, na primjer, smiono tvrditi da je »fašizam stvorio evropski status quo nakon drugoga svjetskog rata«, ali bi, isto tako, bilo riskantno nijekati da su fašistički pokreti bili prijetelji katalizator sukoba; nije li to stoga što su fašističke zemlje u svojim programima predviđjele rat kao način ostvarenja svojih ekonomskih, političkih i civilizatorskih ciljeva.

Kad je riječ o fašističkim zemljama, misli se, prije svega, na njemački Reich s hitlerovskom partijom na čelu, na Mussolinijevu Italiju, na Francovu Španjolsku, na Salazarov Portugal, ali i na satelite Trećega Reicha za rata, iako se političko uređenje ovih posljednjih ne da svesti na zajedničku formulu. Politički angažman i političke nesuglasice u kapitalističkoj Evropi između dva rata zacijelilo su pridonijeli širenju značenja riječi »fašizam«.

Istinu govoreći, fašizam vuče svoje porijeklo iz političkog rječnika revolucionarnih radničkih partija (naročito prije VII kongresa Kominterne 1935), iako su krugovi liberalne ljevice u različitim evropskim zemljama težili tome da daju naziv »fašizam« svim grupama i (njihovim programima) koje su proklamirale ekstremni nacionalizam, naročito kult nacionalnih zajednica, prezir prema pojedincu, antiparlamentarnost, koje su osuđivale parlamentarne vlade, propovijedale konzervativizam običaja i otpor prema intelektualnim stru-

jama općenito, kao i prema intelektualnim strujama »u modi« i prema »novotarijama«. U tom tumačenju »fašizam« je išao prema »barbarstvu«. Te dvije riječi nisu bile jasne dok drugi svjetski rat nije započeo nemilosrdnije ispitivanje fašističkog barbarstva.

U poslijeratnim nazorima riječ »fašizam« uvijek je bila nejasna jer je ovisila o ponašanju onoga koji je o njemu govorio; a ono se, kao i uvijek, mijenjalo u spoznajnom i čuvstvenom pogledu. To je osobito ovisilo o definiđavama jer su se »fašizmom« nazivale različite pojave iz područja politike: velike partije stvorene po uzoru na talijanski prototip, ili njemačku savršeniju verziju, male bućne grupe koje su djelovale na rubu političkog života, polukriminalne organizacije mafije, neorganizirani krugovi intelektualaca i publicista (o njima će poslije biti govora) i, napokon, same »fašističke zemlje« u kojima je bilo lako poistovjetiti društvo s vladajućim poretkom. Kao i uvijek, u mišljenjima je prevladavao jedan, ponekad približan sadržaj, koji nije odgovarao složenim i različitim političkim ciljevima.

Istina je da je, prema statistikama tridesetih godina, na deset Talijana jedan bio član PNF ili udruženih organizacija, a u Njemačkoj — uoči rata — odnos je bio isti za NSDAP (uz vrlo strog pravila pripadanja organizaciji); iz toga bi se mogao izvesti sasvim jednostavan zaključak da je u Italiji, od dvije glave obitelji, jedan — nešto manje u Njemačkoj — bio organiziran na fašistički način. Takav je, napokon, ideal fašista u Mussolinijevom, a i u Hitlerovoj državi, ali to bi bio brozplet zaključak. »Fašističku državu čine njezino rukovodstvo, njezina elita na vlasti, njezine centralne institucije i, znatno manje — partije na čelu države, u skladu s doktrinom, jer su partije PNF u Italiji, i čak NSDAP u Njemačkoj bile, u biti »rezerva elite«. Nastojao sam to dokazati (u vezi s NSDAP) u svojoj knjizi »*Panstwo stanu wyatkowego*« (»Zemlja u izvanrednom stanju«), (2. izd. 1974).

Funkcionalni aspekti fašizma bili su jedinstveno, zapanjujuće oštroumno ocijenjeni u interpretaciji koju je o tome dao radnički pokret, i koja je potvrđena u dokumentima kao i praksi komunističkih partija, počevši od boljševičke partije u Rusiji. U vatri političke borbe nije se uvijek postavljalo pitanje: što je, dakle, fašizam, nego se pitalo čemu teži fašizam? Ciljilo se manje značajnim znati od čega se sastoji i što predstavlja fašistički pokret ili partija (iako su sociološke analize hitlerizma, što ih je tridesetih godina provela književnost, bile začudujuće točnije) nego znati odakle dolaze i čemu teže različiti fašizmi. Istina je da se ponekad događalo, osobito na početku (tj. dvadesetih godina) da se »fašizam« definirao kao sinonim svake kontrarevolucije, ali kad je velika kriza početkom tridesetih godina mnogobrojne fašizme potakla na veću aktivnost, vrlo brzo su se razabrale njihove posebnosti. Ratborne težnje pokreta, fašističkih partija (izražene u tako kratkoj izbornoj paroli KPD 1932:

»Hitler — to je rat«) komunisti su vrlo brzo ocijenili, dok su na Zapadu, u mišljenjima liberalnih i konzervativnih protivnika, još postojale ideje »smirivanja«, a te ideje nisu bile strane ni socijaldemokratskim krugovima.

Ipak, otvoreno treba reći da izgradnja teorije o fašizmu u marksističkoj nauci nije bila završena. U toj su nauci prevladavale kratke ocjene namijenjene političkoinstrumentarnim ciljevima, potrebnim za ideološko naoružavanje revolucionarnih partija, ali nedovoljnim kao instrumentima za spoznavanje svih povijesnih pojava koje se brzo izmjenjuju i pokazuju dramatične simptome. Bilo je studija koje su obilovale ekonomskim, sociološkim i sociopsihološkim analizama, bilo je, na kraju, i začudujuće točnih opisa i prognoza, da spomenemo samo djela naučnika čije ideje čine marksističku interpretaciju: »*Escape from Freedom*« (»Bijeg od slobode«) Ericha Fromma (1941) — u poglavlju koje se odnosi na duhovnu osnovu njemačkog fašizma — ili »*Behemoth*« Franza Leopolda Neumanna (1942), prvu i vrlo uspješnu studijsku sintezu hitlerizma. Spomenimo prilično preuranjene pokušaje uspoređivanja prikaza »nacionalnih« različitosti fašizma i posebno zbirku pod naslovom »*Internationaler Faschismus*« (1928), što ju je napisao M. J. Bonn a uredili su je C. Landaner i Honegger, ili »*Der Faschismus in Europa*« (1929), što ju je objavio J. Deutsch. Sudovi koje su sadržavale te studije nisu se obistinile, a prognoze još manje. Ono što je tada nazivano »fašizmom« iščezlo je, barem djelomice, a da gotovo nije ostavilo nikakva traga u povijesti i nikakva dojma na suvremenike. Ono što je uistinu bilo opasno nije uopće privuklo pozornost. Teško je čuditi se tome. Prognoze koje se temelje na širokim i površnim ispitivanjima pokazale su se varljivim (nasuprot tome, povijesničari ne bi trebali postati umišljeni veličine zbog toga jer su bogati iskustvom prošlosti — što smatram skupuloznim proučavanjem izvora — koje nisu imali sudionici i svjedoci događaja).

Današnja usporedna proučavanja — mislim na mnogobrojne zajedničke radove, uglavnom u anglosaksonskim zemljama uz sudjelovanje raznih povijesničara — ne mogu sasvim sigurno zadovoljiti preuzetata čitaoca. Pitanje o zajedničkim i odnosnim posebnostima fašizma pada u bezdan ako se ne složimo o značenju tog termina. Tim više što u zaključku uspoređivanja različitih nacionalnih »fašizama« (to se odnosi na analizu političkih pokreta i organizacija pod svim podnebljima) nedostaju mogućnosti ili volja da se izvuču opći zaključci. Bilo bi nužno poduzeti ispitivanja na području cijele Evrope između dva rata, naravno s izuzetkom naroda SSSR-a, iako bi bilo vrijedno spomenuti određene fašističke (ili polufašističke) posebnosti u političkim formacijama bijele garde za građanskog rata, kao i to da u kasnije, u emigraciji, u tim krugovima ustrajale političke teme koje bezuvjetno pripadaju toj pojavi.

Međutim, uvjet o kojem govorimo nije bio ispunjen zbog, vjerojatno, velikih teškoća, jer je jednostavno prelazio mogućnosti koje pruža praksa tradicionalnih povijesnih metoda (proučavanje izvora koje počiva na kancelarijama, ispitivanju javnog mišljenja putem štampe, prikazivanju državnih statistika koje opisuju ekonomske i političke djelatnosti, itd...), a koje zavise od nekog pojedinca-istraživača, bio on i ugledan. Dodajmo tome uobičajne teškoće komunikacije, da počnemo od lingvističkih barjera. Tko bi se osjetio sposobnim da se slobodno kreće kroz mozaik centralnoevropskih jezika? Rijetki su istraživači poput T. Nagya-Talavere (*The Green Shirts and the Others*, 1973) sposobni da ozbiljno usporede situacije koje se odnose na Mađarsku i Rumunjsku, što ne znači da treba prihvatiti preliminarnu koncepciju ili argumente tog autora. Politički emigrant Nagy Talavera napisao je ozbiljnu knjigu, ali njegov »emigrantski položaj« odražava se u sadržaju knjige. Knjiga je »ideološka« na svoj način, odnosno podređuje spoznajni proces nekoj »poznatoj ideji« (ili: politički poznatoj ideji). Uistinu je teško, proučavajući fašizam, odvojiti se od ideologije, ali u slučaju Nagya Talavere, »ideologija« ne završava time da se bude »protiv fašizma«, što je dosta lako. Teškoća je — usporedimo li situacije — u tome da se sačuva prividno čit, ali u praksi vrlo rijedak optimizam, kad se svjesno ili ne, dopuštaju ocjene prema kulturnoj ili jednostavno emocionalnoj sličnosti (koji je fašizam bio »bolji« ili »blaži«?) usporedna proučavanja nemaju nikakvih izgleda za uspjeh.

Najsigurnije mjerilo sličnosti je u rezultatima, odnosno dimenzijama učinjenih nepoštenja. U tom slučaju superiornost hitlerizma je tako očita da usporedbe nemaju nikakva smisla; čak su i zločini što su ih počinitelji vojne formacije, institucije i pojedinci u zemljama satelitima Trećeg Reicha, ili grupe koje su suradivale s Trećim Reichom na okupiranim teritorijima — najčešće bile pokrenute od tih organizama, i s njihovim odobrenjem.

Stupnjevanje prema rezultatima ne završava zločinom. Njegov raspon bio je moguć, prije svega zato što je moć hitlerovskog fašizma bila golema —

1) Lasswell i Kaplan (*Pover and Society*, New York, 1950, str. 70 i dalje) zastupili su operativnu koncepciju politike koja, u povijesti političkih doktrina, počinje možda s Lockeom (*Two Treatises of Government*), knjiga II, pogl. I: »Political power, then, I tak to be a right of making laws, with penalties of death and consequently of less penalties...«).

Izmijenio bih Lasswellovu i Kaplanovu taksonomiju, sačuvavši pri tom djelotvornu i fenomenološki princip. Mene dakle na zanima »smisao«, već »fenomen« moći koja se mjeri po (1) snazi, bilo po kvocijentu broja odluka i autora odluka (što manje osoba odlučuje, moć je jača); (2) »opsegu« ili broju osoba stvarno potčinjenih odlukama (bilo to svojvoljno ili uslijed negovanja); i (3) »rasponom« ili brojem ljudskih aktivnosti potčinjenih odlukama moći.

najprije u njegovoj zemlji, a zatim na okupiranim područjima u ratu. Smjestio li na tu ljestvicu vrijednosti koje odgovaraju najjednostavnijim principima moći: »značenje« (silu), »veličinu«, »svojinu« (raspon), (H. D. Lasswell, A. Kaplan, »*Power and Society*«, 1950)), činilo bi se da među fašističkim organizacijama koje su uspjele uspostaviti moć u zemlji, nijedna nije bila toliko moćna kao politička organizacija NSDAP. Hitler i vodeća elita.

Ovdje se neodoljivo nameće pitanje: zašto? Je li uzrok tome u ekonomskom potencijalu Njemačke, njenim povijesnim tradicijama, specifičnim posebnostima »nacionalnog karaktera« koje su bile vezane uz te tradicije, ako uopće nacionalni karakter može biti proučavan da bi se u njemu razlučili elementi? Ili bolje — slijedeći dijalektičku interpretaciju — svim tim ujedinjenim posebnostima i onima drugima među kojima Hitlerova demonska ličnost nalazi mjesto?

Svjetska historiografija postavila sebi ta pitanja već mnogo godina i moramo priznati da su njena ostvarenja značajna. Ne želim se posvetiti klasifikacijama i procjenama, ali već sama karakteristika »škole«, struje, pokreta i metodologije zavrijedila bi proučavanje. Poznato je da su studije te vrste prilično brojne: od prve poslijeratne studije A. Whitesidea (*The Nature and Affairs*, XVIII-1957) do nedavne studije B. Hagtveta (*The Theory of Mass Society and the Dissolution of Parliamentary Democracy*) na internacionalnoj konferenciji posvećenoj usporednim istraživanjima, u lipnju 1974, u Bergenu, u kojoj se autor bavi samo zastupnicima interpretacije »masovnog društva« kao društvene osnove fašizma. Sve su korisne na svoj način. Slika Trećeg Reicha tako teško pritišće sliku velikog fašizma da su se i sami pokušaji nekog općeg opisa »fašizma« svodili na povijest hitlerovske Njemačke, kao što je to bio slučaj sa zajedničkim djelom objavljenim 1955. pod okriljem UNESCO-a, pod naslovom »*The Third Reich*«, a koje je sadržavalo članke najboljih specijalista s tog područja.

Vratimo se postavljenim pitanjima. Pitanja o »izvorima« i opet vode »smislu«, odnosno osnovnim posebnostima pojave koju nazivamo »fašizam«. Što je dakle bio — i što možda ostaje — fašizam? Katalog definicija je obilan, dovoljno je otvoriti bilo koji rječnik (objavljeni su po cijelom svijetu) pa da uvidimo da se tamo uglavnom govori o istom subjektu, ali se ne upotrebljava uvijek isti jezik. Međutim, riječ »uglavnom« isto se pokazala varljivom. Fašizam je obično određen »topološki« i statički, da kažemo: »zakončan« kad je bio na vrhuncu uspjeha, ili kad je nestao, ili kad je trebao biti uništen. Sama povijest riječi »fašizam«, njena koncepcija u različitim zemljama i različitim razdobljima, govori da treba slijediti i drukčiji put.

Ne mislim da bi genetička interpretacija bila jedini spoznajni put. Čini mi se, ipak, da usporedba treba početi opisom kao što je to točno istakao iz-

vanredan poznavalac fašizma Angelo Tasca prije četrdeset godina («da bismo definirali fašizam treba ga opisati»).

Opisati doktrine i programe, organizacije i njihove djelatnosti, uspjehe i neuspjehe, znači ostvariti ciklus monografija, da bi se zatim skupile odnosno i zajedničke posebnosti. Riječ je zapravo o suprotstavljanju preprekama koje se mogu pokazati nepremostivim, naročito ako ne znamo zajedničku definiciju koja bi nam omogućila da pođnemo od nekog modela.

Može se postupiti i drugačije. Dopustivši da su svi fašistički pokreti bili izvori dramatičnih sukoba u postojećem građanskom redu (koji su oni željeli izmijeniti u skladu s njihovim vlastitim programima), možemo tražiti izvore tih sukoba da bismo odredili pravac koji je slijedio pokret koji je svugdje bio «pokret u pozadini», ali različita ritma, i koji je zauzeo različite pozicije u sferi politike — zbog mnogih faktora, čak i onih koje želimo proučiti. Nama je očito najprije potreban opis različitih oblika fašizma, i naš zadatak nije lak unatoč tome što se čini, posebno u promijenjenju položaju centralnoistočne i južne Evrope²⁾, zbog izuzetno nestabilne političke situacije i mnoštva političkih grupacija — često prolaznih, neodređenih programa, izabrane klijentele jasno određene u uvjetima jednog ograničenog ili prividnog parlamentarnog sistema.

Nakon što je to učinjeno, možemo pokušati jednu preliminarnu usporedbu ekonomske i civilizatorske *infrastrukture*, jer upravo u tim područjima počinje podjela Evrope na različite zone, granice kojih ne odgovaraju uvijek klišeiima i koje zavise ne samo od ekonomskog potencijala izraženog u jedinicama za težinu godišnje proizvodnje, npr. ugljena, čelika, željeza, ni od vrijednosti ukupne proizvodnje mjerene novcem promjere.

To još nisu dovoljni dokazi blagostanja ni raspoloženja dobara u društvu, to zacijelo nisu dovoljna obilježja koja bi omogućila da se uspostavi hijerarhija infrastrukture na kojoj se stvara određena kultura i pripadanje toj kulturi.

Podjela na bogate i siromašne, na eksploatastore i eksploatirane, došla je iz istih klasnih izvora u cijeloj Evropi, ali sama eksploatacija bila je određena vrstom proizvodnje i stupnjem organizacije unutar društvenih klasa. To je banalna istina koja zasluži da bude spomenuta, jer mozaik podjela i (antagonizama) klasa nije davao odnose simetrične podjele na političke grupe, da počnemo s elementarnom i uproštenom podjelom na «desne» i «lijeve».

Zbir jedne veće količine podataka uzetih iz službenih i manje službenih statistika, kao što je to slučaj s današnjim usporedbama zapadne politologije (naročito američke), npr. u djelu «*World Handbook of Political and Social Indicators*», (1964) B. M. Russetta,

u suradnji s H. R. Alkerom, K. W. Deutschom i H. D. Lasswellom, vodi točnijim usporedbama koje, međutim, mogu najviše služiti kao osnova proučavanja *etiologije*, a ne motiva političkih sukoba u državi ili u internacionalnim razmjerima. Sve očito ovisi o izboru podataka, i osim toga, o broju i autentičnosti izvora. Ambiciozniji pokušaji — mislim naročito na istraživanja koja je prije četvrt stoljeća započeo američki psiholog B. E. Cattell («*The Principle of Culture Patterns Discoverable in the Syntel Dimension of Existing Nations*», «*Journal of Social Psychology*» 1950, i njegova teorija o «sintetičkim posebnostima» u nacionalnim kulturama («*syn-tality*» znači «posebnost» neke nacije, ili bolje — građana ili stanovnika neke zemlje) sigurno su dostojni pažnje; međutim, smatram da im treba oprezno pristupiti zbog toga jer izostavljaju iracionalne teme u političkim djelatnostima, a te se teme javljaju na svakom koraku kad se suočavamo s različitim oblicima fašizma. Međutim, kao i sve političke pojave, fašizam postoji u vremenski i prostorno određenom sistemu i funkcionira u konkretnim povijesnim uvjetima. Ti uvjeti su ljudske djelatnosti određene proizvodnim djelatnostima prethodnih generacija koje možemo proučavati, i ponekad, ocijeniti. Čini se, dakle, opravdanim početi od infrastrukture želimo li usporediti evropske fašizme.

2.

U knjizi objavljenoj u Beču 1930, a koju je napisao i uredio austrijski povjesničar (poljskog porijekla) Otto Forst-Battagii, nazvanoj «*Prozess der Diktatur*», koja obuhvaća studije o diktatorima, je i članak Emila Vandreweida, doajena socijalističke internacionale. Članak sadrži jedan karakterističan odlomak koji završuje da bude cijeli citiran: «Povucimo kroz Evropu jednu imaginarnu crtu koja prolazi mimo političkih granica, od Kovna do Bilbao, preko Krakova i Firence — piše autor — i vidjet ćemo da u jednom dijelu Evrope vlada konj priklonjen diktaturi, a u drugom *mehanički konj* priklonjen demokraciji (riječi potcrtae u izvornom tekstu). Metafora je providna. Vanderweide je suprot-

2) Ti pojmovi su najjasni i relativni u evropskoj tradiciji. Za Francuze i Nijemce sa Zapada, «Centralna Evropa» područje je Njemačke, Austrije, Švicarske, Danske, Nizozemske, Belgije i Luksemburga. Po nama «Centralna Evropa» obuhvaća još Poljsku, Čehoslovačku, Mađarsku, baltičke zemlje; u razdoblju između dva rata rijetko se govorilo o «zemljama Sjevera» upotrebljavajući termin «skandinavske zemlje» u koje se ubrajalo Dansku i Finsku. Da bi pojednostavnili, mi upotrebljavamo termin «Centralnoistočna Evropa», a on označava područje koje se pruža otprilike između 12° i 15° širine, i 45° i 55° dužine. «Južna Evropa» — made to nije sasvim točno — zemlje su Balkanskog poluostrva, Peloponosa, ali i Iberskog poluostrva. Možemo isključiti Italiju iz te klasifikacije s obzirom da je njeno političko uređenje bilo određeno na početku — nakon pobjede fašizma. Međutim, to nije isto što i «bristati zemlju s karte» u usporednom kontekstu.

stavljao zaostalu poljoprivrednu Istočnu Evropu razvijenoj i industrijskoj Zapadnoj Evropi.

Između, uglavnom, točnog predviđanja budućnosti (prijetnja koja lebdi nad buržoaskom klasom podstiče uvijek na istraživanje diktatorskih oblika) i anti-boljševičke parole tipične za posthumne nasljednike II internacionale (boljševizam je isto diktatura kao i fašizam, iako »bolji« nego moguća kontrarevolucija), ta rečenica odgovara javno priznatim idejama i podjeli našeg kontinenta na dva dijela, točnije — na kapitalističku i aristokratsku Evropu. To je nešto sasvim drugo, s obzirom na političke implikacije te sjajne, ali sumnjive konstrukcije. Sasvim jednostavno — zbilja joj je protuslovlila. Na primjer, u slučaju njemačke države, visoko industrijske, doduše, ali razorene diktatoru, pa je trebalo da neke manjka pameti pa da govori o demokraciji. Isto je bilo i s cjelokupnom pameti.

Primjenjujući metodu »društvenih indikatora« na kapitalističku Evropu između dva rata, u granicama koje dopuštaju izvori³⁾, pokušao sam usporediti podatke o podjeli i kretanjima stanovništva, s podacima o razvoju privrede i kulturnim djelatnostima, napustivši pri tom tradicionalna obilježja (proizvodnja teške industrije, globalna vrijednost vanjske trgovine, cirkulacija kapitala) da bi se usredotočio na ona koja sigurno možemo pridružiti kulturnom nivou i jednom relativnom blagostanju.

U prvoj su skupini bila obilježja o (1) gustoći naseljenosti, (2) o postotku gradskog stanovništva (više od 20 000 i 1 milijun), (3) o postotku stanovništva zaposlenog u nepoljoprivrednim zanimanjima, (4) o prirodnom prirastu stanovništva, (5) o broju smrti po jednom stanovniku, (6) o broju smrti izazvanih tuberkulozom (po jednom stanovniku), (7) o broju samoubojstava, (8) smrtnosti djece i (9) prekomorskoj emigraciji.

Druga skupina počinje (1) brojem vanjskotrgovačkih poslova računatih po stanovniku (uvoz i izvoz) u konvertibilnom novcu, (2) proizvodnjom žitarica po hektaru, (3) dužinom željezničkih putova u jedinici površine, (4) potrošnjom električne energije po stanov-

niku, (5) brojem stanovnika s osobnim kolima, (6) brojem stanovnika s telefonom i (7) brojem stanovnika s radio-prijemnikom.

Na žalost, vrlo je teško usporediti kulturni nivo. Teško je sakupiti podatke o stvarnom broju nepismenih (s obzirom na izvještaje Lige naroda; statistike većine evropskih zemalja sadrže podatke o osobama koje pohađaju škole; pogodno je, dakle, osloniti se na procijenjene brojke i monografska istraživanja), o mreži javnih biblioteka i svakodnevne štampe. Medutim, dvije skupine obilježja — na kraju su prve skupine obilježja »društvenih zala« — ako koreliraju s pravim značenjem riječi (računa korelacije) i ne predstavljaju odnose simetrične obilježjima druge skupine — omogućuju uza sve to, da se podjela Evrope svede na zone »razvoja« i »zaostale« naznačujući pri tom da razdiobna crta ne razdvaja dvije zone tako jasno kako bi to želio Emil Vanderwelde.

Ali, svakako je moguće razlikovati zemlje na relativno visokom društvenom i kulturnom nivou, koje imaju stabilan politički sistem, relativno djelotvoran parlamentarni nastup i kabinetsku vladu. Zatim dolaze siromašne i zaostale zemlje koje potresaju političke krize, s oslabljenim parlamentarnim sistemom, koje prije ili poslije podliježu vojnoj ili civilnoj diktaturi.

U prvoj skupini zastupljene su Velika Britanija, Nizozemska, Švicarska, Belgija, Danska, Švedska, u drugoj Bugarska, Jugoslavija, Rumunjska, Poljska, baltičke zemlje i Mađarska. U prvom slučaju moguć je redoslijed »odozgo prema dolje«, u drugom »odozdo prema gore« mada se vrijednosti odnosnih obilježja ne postavljaju u idealnom redu.

U sredini — tu obilježja osjetno osciliraju (npr. Francuska je bila najmotoriziranija evropska zemlja poslije Velike Britanije) — pruža se zona koju možemo nazvati »intermedijarnom«, jer se u toj zoni nisu jasno iskazivala ponekad zapanjujuća odstupanja u razvoju. Francuska, čija su se demografska i kulturna obilježja jasno razlikovala od zemalja pilota (osim motorizaciji), izrazito je prestigla Njemačku, Austriju i Italiju, a te su tri zemlje opet veoma prestigle Norvešku i Finsku, i još više Grčku, Španjolsku i Portugal, iako je situacija u južnim zemljama s blagom klimom bila povoljnija, što čini se odražavaju demografska obilježja.

Istina je da s mnogobrojni Talijani i Grci emigrirali preko mora, ali ne zaboravimo da je kolonijalizam još imao veliko privredno i društveno značenje između dva rata. Isto tako zemlje na vrhu ljestvice (Velika Britanija, Nizozemska, Belgija) kao i one koje ih slijede (Francuska, Italija) isto su se tako njime okoristile. Moguće je da je vlasništvo nad drugim kontinentima, ili možda još više privredne mogućnosti koje su se na to nadovezivalo, pridonosilo ublažavanju društvenih sukoba.

3) Podatke sam uglavnom uzeo iz »The Statesman Yearbook et Statistik des Deutschen Reiches« i iz dokumenta o Internacionalnim organizacijama. Podaci datiraju iz vremena prije velike krize 1929—1930. Imajući u vidu razlike što su ih namamili izvori. Nedostaju podaci za neke zemlje (Albanija), drugi nisu mogli biti upotrijebljeni, jer nisu zadovoljavali zahtjev »teritorijalnosti« (Island, Luksemburg i male republike: Lichtenstein, San Marino, Andora, Monako).

Navedena obilježja samo se indirektno odnose na jezgru društvene strukture. Ona očito izostavljaju agrarnu strukturu, jer se iz njih ne može izvesti raspodjela zemljišnih vlasništva. U Poljskoj je agrarna reforma ostvarena sporo (na njeno je ostvarenje utjecala prijetnja koja je lebdjela nad vladajućim klasama 1920); u Rumunjskoj, gdje je ona pogadala naročito strane vlasnike, bilo je drugačije. Moćna seljačka partija (tarantisti) više je zastupala interese vlasnika, postavivši se bliže centru nego poljskoj seljačkoj partiji; međutim, fašisti partije Corneliua Corneanua imali su — čini se — veću podršku rumunjskih seljaka — čini se — nego što je to bilo s fašističkim strankama u drugim krajevima tog dijela Evrope. Bilo je to zbog široke aktivnosti, odlučnosti, spretnih taktika, sposobnosti pronalazjenja zajedničkog jezika sa seoskim stanovništvom, ali iznad svega zbog radikalnih parola programa.

Međutim, u centralnoj i istočnoj Evropi, kao i u ostalim evropskim zemljama (ali vodeći računa o osobitostima centralnoistočne regije) fašistički pokreti radali su se u velikim gradovima, u zajednicama koje izmiču jasnim određenjima, ali koje su, uglavnom, posvuda pripadale istoj subkulturi, karakterističnoj za ono doba.

Zacijelo je lakše ustanoviti njegovu karakteristiku u centralnoj i istočnoj Evropi, iako primjeri koji bi to potvrdili mogu postojati i na zapadu i jugu. Eugen Weber, u svojoj zanimljivoj interpretaciji povijesti rumunjskog fašističkog pokreta (*Die Männer des Erzengisse*, u »Internationaler Faschismus 1920—1945«, objavljenoj u »Journal of Contemporary History«, 1966) opravdano skreće pažnju na političku ulogu sveučilišta, ili bolje studentskih krugova i čak starijih učenika, u društvima bez autentičnog političkog foruma. Rumunjska je bila takva zemlja unatoč ustavnom obliku parlamentarizma; situacija je bila ista u Poljskoj, baltičkim zemljama, na Balkanu, lberskom poluotoku i Peloponezu. Mislimo na stanje koje je vladalo prije uvođenja otvorene diktature koja je uništila čak i parlamentarni oblik.

Razmislimo kao prvo o slici društvene biti. U navedenim predjelima Evrope, naročito u istočnim pokrajinama, velikim gradovima — recimo da su to gradovi od pola milijuna stanovnika ili čak milijun stanovnika (Budimpešta, Varšava, Riga, ali također i Beč, Minhen ili Berlin) — bili su veliki centri u kojima su kružile ideje gomilali se društveni sukobi i upadali u oči.

Radnička klasa obično se javljala na periferiji velikih gradova, ali su u tim zonama podjednako preživjeli siromasi, kućevlasnici, mali glumci koji su umirali od gladi i lumpenproletarijat.

U očima velike i male buržoazije, veliki gradovi, ili bolje njihova predgrađa, bili su rasadnici ko-

munizma; istina je da su tamo gdje su postojale velike skupine radničke klase, komunističke partije raspolagale povoljnim područjem djelovanja iako se njihov utjecaj širio u svim industrijskim regijama, ne mimolazeći selo. Osim toga, gradovi centralne i istočne Evrope imali su jednu specifičnu posebnost. U njima se skupljalo židovsko stanovništvo — uglavnom siromasi, malograđani i radnici, ali i bogati i utjecajni, oni na vrhu u očima javnog mišljenja. Prema procjenama »*American Jewish Yearbook*« iz 1937, na 15 milijuna Židova u svijetu, 7,5 mil. — gotovo točno polovica — živjela je u centralnoj i istočnoj Evropi. U samoj Poljskoj, živjelo je 20 posto Židova, gotovo 10 posto ukupnog stanovništva Poljske između dva rata. U Rumunjskoj više od 4 posto, u drugim zemljama (Mađarska, Austrija, Čehoslovačka) nisu bili tako brojni, ali su posvuda bili prisutni, posebno tamo gdje je stanovništvo bilo zbijeno, gdje ih je bilo lakše opaziti⁴⁾ i tražiti neprijateljske specifičnosti.

Nemoguće je dokazati, kao što je to isticala Hannah Arendt (*The Origins of Totalitarianism*, 1951) da je antisemitizam bio univerzalna inspiracija i element prisutan u svim ideologijama i svim programima evropskih fašističkih partija — prema hitlerovskom modelu.

Hitlerovski model vjerojatno je utjecao na antisemitimske aktivnosti Mussolinijevе vlade u Italiji, u 1938/1939, i na rasističku legalizaciju mađarske vlade u isto doba, pa ipak tu se vladu ne može bez rezerve proglasiti »fašističkom«. U prvoj fazi djelovanja Mussolinijevе partije uzaludno je tražiti antisemitiske elemente, posebno u njihovoj rasističkoj verziji »čiste krvi«. Drugi primjer udaljen od modela jest povijest fašističke Nacional Socialistische Bewegung, Adriana Musserta u Nizozemskoj (54 000 u 1935. god.), najbrojnije i najbolje organizirane fašističke stranke tog tipa zapadno od Rajne. Zbog različitih razloga, Nizozemska je bila zemlja koja nije poznavala antisemitizam. Istina je da je NSB prvi prihvatio Židove u svoje redove — u minimalnom broju, 150 članova (Mussertov nasljednik, van Geelkerke morao se zbog toga izjasniti pred hitlerovskim prijateljima), istina je, također, da su zbog sve većeg antisemitizma, nizozemski fašisti planirali — dakle i oni — da deportiraju Židove ... u

4) Zauzstavimo se na akumulaciji intelektualaca, umjetnika i novinara, i ne zaboravimo sveučilišne centre. Čak su i male zemlje imale velike novine s velikom tiražom (*«Siegodnia»* iz Rige koje je izlazila na ruskom, ili *«Pester Lloyd»* na njemačkom u Budimpešti); postojali su i književni časopisi koji su utjecali na javno mišljenje; izdavačka kuće, književne kavane — jednom riječju područje rada u kojima su djelovale organizirane ili neorganizirane grupe.

5) U Poljskoj se židovsko stanovništvo uglavnom koncentriralo u malim gradovima — srednjoj Poljskoj, centralnoj i južnoj Poljskoj; u Rumunjskoj na području sjever—jug.

Gvajanu (plan Mussert s kraja 1938). Međutim, dobro organizirana i relativno jaka, nizozemska partija bila je osnovana prema principima stranim rasizmu, jer je u njenu program bio i plan osnivanja velikog carstva od 65 mil. stanovnika, velikom većinom naroda »obojenih« kolonija.

Smatramo rasizam, čak i u njegovoj najekstremnijoj njemačkoj verziji, sekundarnom pojavom. Trebalo bi možda reći da je bio više »politički« nego »ideološki« ili »ekonomski«, što znači da su »rasni neprijatelji« ili »strane rase« bili na prvom mjestu *neprijatelji u političkom pogledu*. »Politički neprijatelj« uvijek je odraz klasnog neprijatelja. Ne može se, naravno, pojednostavniti i poistovjetiti predmet neprijateljstva sa stereotipnom konstrukcijom revolucionarnog radnika (ili angažiranog marksista), jer zbilja to poriče.

Kad promatramo izbliza proces rađanja fašističkih organizacija u različitim zemljama Evrope, zapanjit će nas sličnost koja postoji između društvenog konteksta karijera, organizatora i vođa. Ti ljudi — koji su obično bili predstavnici nižeg ili srednjeg sloja sitne buržoazije — često izdvojeni od svoje klase, mogli su se osjetiti oštećeni u vladajućem režimu, ali istodobno i ugroženi pritiskom revolucionarnih snaga. Autentična revolucija koja bi težila uništenju postojećeg režima, razorila bi izgleda za napredak koje jeAUDIO režim i koji su odgovarali njihovoj ljestvici vrijednosti. Ukratko, ljudi koji su bili na dnu svog sektora društvene ljestvice željeli su se uzdići, mijenjajući unutrašnji sistem režima, ali zadržavajući svoje principe i svoje vrijednosti.

To je samo pretpostavka, hipoteza, naravno nedovoljna kao i svaki nekonzakualni sud. Fašistički pokreti svugdje su se razlikovali visokom temperaturom osjećaja i visokim intenzitetom ideologije. Društveni život, čak i vezan uz dinamiku antagonizma klasa, nije sve. Ideologija, potčinjena politici i služeći joj, bila je neizbježan element djelovanja, od početka radikalnih, političkih metoda i ciljeva.

Da bismo razumjeli društvenu situaciju u svim centralnoevropskim krajevima, čini se vrlo korisnim pojam »inteligencije« — kao posebne ljudske zajednice koja ima zajedničke karakteristike određene političkim kriterijima. Taj pojam, rođen gotovo istodobno u Poljskoj i Rusiji, četrdesetih godina prošlog stoljeća, daleko u doba Svete Alijanse, u Evropi se najprije udružuje s političkim angažmanom, a povod je, u pravilu, bila sloboda, shvaćena možda drugačije, ali uvijek suprotno politici i mišljenju vlada koje su odlučivale o sudbini kontinenta. »Pripadnik« inteligencije bio je ne samo obrazovan čovjek, onaj koji je imao »buržoaskemanire (daz upotrijebimo francuski izraz), koji je činio »gelstige Berufe« prema njemačkom izrazu; pripadanje »inteligenciji« mora se ocijeniti ponašanjem, ako takvo mjerilo može biti prenjeto u prošlost. U svakom slučaju, »inteligenciji« je pripadao onaj tko je izražavao

svoj stav prema svojim suvremenicima, kao i prema političkim kategorijama. Očito je da je u tome prvorazrednu ulogu imala obrazovanost.

Možemo se složiti s time da su zaostalo ekonomsko i društveno stanje, te nizak stupanj podjele rada u centralnoj i Istočnoj Evropi, pridonijeli rastu inteligencije. Između dva rata, u uvjetima stalne nezaposlenosti, broj diplomiranih je rastao, ali su te osobe bile bez posla i nisu mogli pokazati što znaju obavljajući svoj posao. Pripadnik inteligencije preživio je rat, bio je svjedokom i sudionikom katastrofe, bio je umiješan u povijesni sukob. On je još više osjećao frustraciju prouzrokovanu stvarnim ili mogućim štetama nanijetih njegovoj političkoj zajednici i mogao se smatrati »osuđenim na politiku«.

U centralnoistočnoj Evropi, kao i na cijelom kontinentu, prilično mnogo pripadnika inteligencije (tj. osoba koje su imale opisane karakteristike) pripadali su revolucionarnom radničkom pokretu. Međutim, mnogo drugih je bilo na suprotnoj strani. Istraživanja posvećena talijanskom, njemačkom i rumunjskom fašizmu to potvrđuju; provedena su slična istraživanja o situaciji u ostalim zemljama.

3.

Neopaženo smo prešli iz privredne i kulturne infrastrukture u društvenu i civilizatorsku sferu, ispitujući pri tom objektivne uvjete političkih pojava. Sada ćemo se dotaći pojma »stava« — tog motiva političkih djelovanja.

U tom je području, čini se, teško pronaći zajednička obilježja, osim jednog — antimarksizam, koji nije monopol fašista. Osim njega nije bilo zajedničkih ciljeva za evropske fašističke partije i pokrete, čak ni antisemitizam nije bio jedan od njih — bar do posljednjih godina prije rata.

Pogled na programe partija, govore njihovih vođa, napisane u štampi i ostalim sredstvima upoznavanja političkih djelovanja — otkriva različite ciljeve. iako je neprijatelj bio blizak i zajednički. Fašizam je bio nešto sasvim drugo nego »internacionalne radikalne desnice«. Mnogi ciljevi bili su, u neku ruku, simbolizirani bojom košulja koje su bile crne, smeđe, zelene ili plave.

Pokušaj ujedinjenja nacionalističkih grupa — uglavnom predstavnika starijih generacija i intelektualaca bez osnove, kao što je Internacionalna akcija nacionalista (osnovana tridesetih godina, sa središtem u Berlinu) više je nalikovao debatom klubu nego političkoj organizaciji. To ujedinjenje okupljalo je ličnosti Evrope i ostalih kontinenata koje su bile simpatizeri nacionalističke ideje (različito shvaćene), što je bilo

dobro primljeno u Berlinu i Rimu. Ali, ta organizacija nije čak postala ni govornik budućeg »Pacte Antikomintern« i nije davala buduće suradnike. Nije imala budućnosti i bila je čudo više u političkom krajobrazu između dva rata.

Sklonosti nazvane duhovnima, međusobni odnosi ili obični izrazi simpatije, ne mogu biti smatrani dokazom istovetnosti sve dok se ne očituju prave političke veze ili čak vojni savez poput »Pacte Antikomintern« ili »Patto d'acciaio«. Što se nas tiče, mi tražimo ono što je bilo zajedničko, bar slično, ali u svom vlastitom kontekstu, u »nacionalnom« sistemu vremena i prostora, a u povijesnom procesu zemlje.

Prve dvije posebnosti koje se nameću neodoljivo su nacionalizam i antikomunizam — prvi kao pozitivni prijedlog (težnja k onome što se želi ostvariti), drugi — kao negativan prijedlog (ili težnja koju treba srušiti).

Diktature, ili ako hoćete antiparlamentarni sustavi (ili »izvanustavni«, prema eufemističkoj definiciji francuskog pravnik B. Mirkina-Querevitchea) bile su nacionalističke, iako uglavnom u tradicionalnoj formi XIX stoljeća (revidiranje granica igralo je vrlo značajnu ulogu — osobito u Mađarskoj) i neslomivo antikomunističke; s vremenom su u centralnoj i istočnoj Evropi ukinule parlamentarna uređenja tamo gdje su ona postojala, a to je rezultiralo revolucionarnim valom posljednjih godina. U čemu su se, dakle, razlikovali programi fašističkih partija od »tradicionalnih« diktatura s kojima su često dolazili u sukob?

Karakteristike koje upadaju u oči, kao što su »mladost«, »dinamičnost« ili, napokon, »masovni« karakter, sasvim neznatno doprinose uspoređivanju, sve dok se ne pokažu točnim. Metoda proširenih proučavanja, ponekad popraćenih savršениjim spoznajnim tehnikama (kao u slučaju NSDAP, PNF, dijelom »Željezne garde«) potvrđuje, uistinu, da su se fašističke organizacije sastojale, kao prvo, od mladih ljudi, da su bile aktivne, da su nastojale pridobiti što više pristalica, i u tome su uglavnom uspijevale. Dodajmo populističke elemente i »plebejsku« orijentaciju, autentičnu ili imaginarnu, ovisno o tome je li skupina frustriranih intelektualaca dopirala ili ne do stvarno narodnih društvenih slojeva — više u gradu nego na selu, među dezorijentiranu radničku klasu, pogođenu krizom i nezaposlenošću, među sitne obrtnike i trgovce više nego među seljake. Nošenje košulja određene boje bilo je simbol koji je ujedinjavao populistički element (npr. crne košulje bile su odjeća talijanskih radnika) i poluvojnički element, manipuliranje intimnim težnjama eventualnih pristalica, dok nije postalo imitacija stranih modela.

Nije lako zamisliti fašizam bez košulja u boji i bez organizacije na vojnički način. Ali, teško je zamisliti da su vođe autoritativnih režima, npr. Primo de

Rivera, Horthy ili čak Antonescu (za kratkog saveza sa »Željeznom gardom«) bili suglasni s takvom odjećom.

Disiplinirana poluvojnička organizacija koja trpi komandantov karizam (odnosno titule kojima su se rado kitili svi diktatori), eto karakteristike koja se pridružuje jednoj od osobina koja se najviše pripisuje fašizmu. Očito je riječ o korištenju sile u političkim djeatnostima koje su ponekad poprimala oblik terora; to dakle, nije bila sekundarna pojava (koja može pratiti sve žestoke političke borbe), nego permanentni element akcije.

I doista: površna analiza činova nasilja u politici između dva rata, pokazuje da ekstremna desnica prevladava nad ostalim političkim grupama, i to ne samo u pogledu broja atentata na šefove država i eminentne državnike. Do prvog svjetskog rata u tom su području prvo mjesto zauzimali anarhisti; nakon rata fašisti su počinili velik broj ubojstava iz političkih pobuda, što je lako dokazati. Sve sumnje nestaju dodamo li tome spontane izraze nasilja za vrijeme demonstracija ili nereda na ulicama, a da ne govorimo o organiziranom teroru i o masakru političkih neprijatelja tamo gdje su fašisti uspjeli doći na vlast. Ukratko, posvuda i uvijek fašizam je proklamirao nasilje i ostvario je taj princip ne samo kao sredstvo akcije, već i kao nadmoćnu ideološku direktivu.

Međutim, konzervativni antiparlamentarni režim kao onaj Prima de Riveru u Španjolskoj ili Horthyja u Mađarskoj, ili također poludiktatorski građanski režim Dolfussa u Austriji (odgovoran za krvavu represiju radničke pobune 1934. u Beču) i Voldemarasa u Litvi upotrijebili su nasilje da bi uništili radnički pokret ili ugušili nacionalne težnje za otcepljenjem. Poznati su, također, slučajevi okrutnog i surovog pogubljenja političkih neprijatelja u uvjetima parlamentarne vlade i političkog pluralizma, kao što je to bilo dvadesetih godina u Poljskoj ili u Rumunjskoj. Nasilje, dakle, ne bi bilo distinktivni element kad ne bismo uzeli u obzir njegove kvantitativne proporcije.

Razlika između sistema koje obično nazivamo »autoritativnima« (pisao sam o tome u knjizi »Zemlja u izvanrednom stanju«, odlomak »Autoritativnost i fašizam«) i fašističkih sistema, može biti ispitana samo *in abstracto*, na osnovi cjelokupnog povijesnog iskustva. Je li Frankova Španjolska bila (i nastavlja biti) »fašistička« ili samo »autoritativna«? Je li Schuschniggov režim u Austriji, prije Anschlusa, bio »autoritativan« ili »fašistički«? Što se tiče otvrdnih ideoloških antagonizama u Poljskoj i Rumunjskoj, jesu li oni prouzrokovani samim razlikama u taktici?

Smatram da su dva politička sistema, različita samo po svom apstraktnom (»idealnom«) obliku, imala sličnosti, ali je u njima vjerojatno bilo i razlika. Autoritativni oblik vladavine imao je više izgleda za

uspjeh u zaostalim zemljama u kojima je stanovništvo pokazivalo malo političke aktivnosti, gdje fašisti nisu lako nalazili podršku među masama koje nisu uspjeli učiniti dinamičnim. Nije to bilo pravilo, već ovisnost o infrastrukturi društva, i upravo njegov politički sistem ovdje privlači pažnju.

Međutim, fašističke organizacije postojale su u zaostalim zemljama i u razvijenim zemljama uz reakcionarne organizacije i partije — vojne i civilne. Ove posljednje pokušavale su, s manje ili više sreće, osnovati masovne monopartije (uspjeli su to jedino u Španjolskoj), ali nisu ni u kom slučaju bile istovetne s pravim fašističkim pokretom, rođenim spontano na postojećoj osnovi društvenih zbilja. Mislim da su društvene i nacionalističke teme, nastale iz društvenih i nacionalnih sukoba bile neiscrpn i element fašizma u akciji, i upravo zbog toga bi usporedne studije o ovoj pojavi trebalo započeti na jednom višem stupnju nego što je povijest jedne jedine zemlje.

Preliminarni sistem iz kojeg se očituju direktive budućih istraživanja je slijedeći: *nije postojao niti postoji fašizam bez fašista*. Prema tome, trebalo bi proučavati te pojave *in statu nascendi*, putem sociološke analize (u mogućoj mjeri), crpeći podatke iz (takoder prema mogućnostima) sačuvanih vlastitih arhiva (to je lakše) i proizvoda masovne kulture. Koliko je poučno čitanje novina, brošura, propagandnog materijala, pogotovo ako je popraćeno retrospektivnim proučavanjem stavova, kao što je to slučaj s jedinstvenim materijalom koji je sakupio Theodore Abel, a koji se odnosi na hitlerovce (*«Why Hitler Came into Power?», 1938*). Odlomci o osobnim vezama — ako su autentični i nisu obavijeni književnošću (*«Memoari francuskog dobrovoljca SS», objavljeni 1964. u Sartreovu časopisu «Temps Modernes», mogu poslužiti kao primjer; jedan «Lacombe Lucien» bez književne zbrke*) ne dopuštaju nam da uopćavamo, ali nas uvode u atmosferu ljudskih odnosa, i točnije, omogućuju nam da zapanimo druge posebnosti u ljudskim zajednicama, o kojima ovisi odvijanje povijesnog procesa.

Tako dolazimo do uspostavljanja elemenata za političku sociologiju. Za povjesničare naše generacije to još nije nužno »sociologija projicirana u prošlost«, već prije sociologija pojava, jer toliko sudionika, očevidaca drame još živi. Važno je da to ne postane »priješka zadaća« budućnosti kad fašizam prestane biti »nevažna masa« na našem kontinentu, što možemo pretpostaviti ako pratimo događaje u mnogim zemljama, ali ne samo one na koje upućuje povijest proučavajući prošlost fašizma. ■

uvjeti uspona i pobjede nsdap

preveo s engleskoga adam krlić

1. metodski problemi

Znanstvena analiza fašizma ne može se svesti na cjelovito iznošenje političkih događaja u njihovu kronološkom redu. Da bi se dalo istinito objašnjenje tih uzroka i uvjeta mora se predočiti što je omogućilo uspon i pobjedu NSDAP. Štoviše ovo znači da ne samo NSDAP mora biti subjektom analize, već također društvo iz kojeg se NSDAP razvila te politički i društveni činioci koji su podržavali ili sprečavali njezin uspjeh.

Tako, prije svega, moramo ispitati: što je bila NSDAP? Koji su je društveni krugovi podržavali kao glasači, članovi i funkcionari? Pod kakvim uvjetima i zbog kojih su razloga ti krugovi bili skloni NSDAP-u? Dakle, ne samo u Njemačkoj, povijesna su iskustva pokazala da fašistički pokreti ne mogu sami prigrabiti vlast, čak iako ih podržavaju široke mase. Značajno je da NSDAP nije došla na vlast na vrhuncu svog najvećeg izbornog uspjeha nakon srpanjskih izbora 1932, kada je postigla 37,3 posto, nego poslije izbora u studenome 1932, kada je pala na 33,1 posto i tako se činilo da je već u procesu opadanja. S druge strane fašistička je partija u Italiji došla na vlast iako nije imala nikakvih značajnijih izbornih uspjeha i bila je relativno malobrojna. Iz iskustva znamo da fašistički pokreti mogu prigrabiti vlast samo u uvjetima kada ih podržavaju relevantni dijelovi vladajuće klase (industrija, banke, zemljišna aristokracija, vojska, državna birokracija). Tako, kao drugo, valja analizirati: koji su krugovi vladajuće klase podržavali NSDAP financijskim sredstvima, sprečavanjem i gušenjem antifašističkih snaga, političkim ugovorima i sporazumima, ideološkom pomoći, neposrednom pomoći na putu do političke vlasti? Pod kojim uvjetima i zbog kojih su to razloga učinili? Razvoj se fašističkih snaga ne može dovoljno shvatiti ako se ne uzmu u obzir antifašističke grupacije. I tako valja postaviti treće pitanje: koje su bile relevantne snage za borbu protiv fašizma? Zašto one nisu mogle spriječiti pobjedu fašizma?

Fašizam je bio uspješan u nekoliko zemalja, ali ne i u ostalima, usporedivim zemljama, iako su u svim tim zemljama postojali važni uvjeti za koje se općenito misli da su uzroci uspona fašizma (ekonomska kriza, masovna nezaposlenost, itd.). Ta činjenica nagovještava četvrto pitanje: koji su to bili posebni uvjeti što dijele Njemačku od ostalih Industrijskih nacija tog perioda?

Tako znanstvena teorija, koja nastoji objasniti uspon i pobjedu fašizma u Njemačkoj, treba da ispita bar ta četiri pitanja. Dosad nema odgovora koji bi potpuno zadovoljilo. U slijedećem tekstu nužno moramo razviti neke vrlo kratke teze. Pa ipak, znanstvena teorija o fašizmu ne bi bila cjelovita ako ne bi obuhvatila fašistički sistem vlasti, njegovu strukturu i društvenu funkciju. Neke su opaske u vezi s tim neizbježne koliko god se, međutim, može razumjeti naročito držanje vladajuće klase prema fašizmu iz dje-

lovanja, tj. iz stvarne politike i strukture vlasti fašističkog sistema.

2. društvena osnova nsdap

Prema svom vlastitom programu, fašizam je bio stvarni narodni pokret usmjeren na mobilizaciju i zastupanje svih društvenih slojeva. Među njegovim sljedbenicima prevladivale su, zapravo, izvjesne društvene grupacije, što se može pokazati empiričkim istraživanjima, dok su ostali odbili da se priključe. Prvi je fašistički puč počeo odmah nakon završetka prvog svjetskog rata. To je dovelo 1922. godine do pobjede fašizma u Italiji, a 1923. godine, do bune njemačkih nacionalsocijalista, ali je taj puč malaksao s početkom buma 1924. godine. U tim su godinama fašistički pokreti bili uglavnom sastavljeni od onih društvenih grupacija koje je društveno i intelektualno iskorišteno rat i poslijeratne krize i koje više nisu mogle zadobiti čvrsto uporište u buržoaskom životu: oficiri, armija svjetskog rata, koji nisu našli mjesto u malim armijama za vrijeme mirnodopskog perioda, nego su tražili da zadrže svoj način mišljenja i postupanja; mladi ljudi koji su bili duboko impresionirani iskustvom rata i koji su tražili uzbuđljiv i pustolovan način života te prezirali parlamentarnu demokraciju kao svakidašnju i dosadnu. «I kako ti bivši borci nisu imali perspektivu za budućnost, oni se opet okreću ... prošlosti.»¹⁾ Partiji su se pridružile i degenerirane osobe kojima je fašistički pokret omogućio njihovo samopotvrđivanje. Iz tih su se grupacija formirale elite fašističkih partija. Oni su učili vojnički i autoritarni način mišljenja i postupanja, ustanovili organizacijsku strukturu poput vojne te formirali one fašističke borbene grupe koje su ulježale strah njihovim političkim protivnicima metodama neposrednog terorizma.

Kao pravi kolektivni pokret degeneriranih društvenih grupacija koje se nisu mogle prilagoditi mirnodopskom načinu života, fašizam, međutim, ne bi nikad mogao postići tako veliku važnost, nego bi se bio za držao u poslijeratnom periodu. On je mogao postati stabilan politički faktor samo zbog toga jer je društveni razvitak kapitalizma stvorio široku društvenu bazu

za fašizam. Taj se potencijal mogao mobilizirati vještom propagandom.

Ekonomska se konkurencija intenzivirala od industrijalizacije dalje. U toku koncentracije kapitala formirani su golemi koncerni i monopoli koji su sve više i više potčinjavali ili potpuno uništavali male poslovne tvrtke. Od druge polovine 19. stoljeća postatak samostalnih poduzeća u odnosu prema cijelom stanovništvu u industrijskim zemljama bio je u neprekidnom opadanju. Još 1882. u njemačkom Reichu ih je živjelo 42,8 posto kao samostalnih poslodavaca ili članova njihovih obitelji; 1907. njihov se postotak smanjio na 35 posto, a u 1933. već je bio manji od 30 posto.²⁾ Sitni su vlasnici u trgovini, industriji i poljoprivredi vidjeli kako njihova egzistencijalna baza propada pa su i tražili spas. S jedne strane njih su ugrožavale velike korporacije u trgovini i industriji i stoga su osjetljivi na antimonopolističke parole, s druge su strane čvrsto držali radničku klasu na udaljenosti, prema njoj su isticali svoj status vlasnika, svoje pravo da predstavljaju srednju klasu koja je jasno morala odrediti svoj životni standard nasuprot najamnim radnicima. Nade tih srednjih klasa, predmet kojih su već pažljivo proučavali Marx i Engels u Komunističkom manifestu, okretale su se obično natrag prema pretkapitalističkom, preindustrijskom i preddemokratskom razdoblju: «Srednja klasa, mali industrijalci, trgovci, mali obrtnici, seljaci, svi se oni bore protiv buržoazije da se spase od propadanja. Prema tome, oni nisu revolucionarni nego konzervativni. Čak štaviše, oni su reakcionarni, jer pokušavaju okrenuti natrag kotač povijesti.»³⁾

Tako dugo dok je općenita društveno-politička situacija ostala stabilna, ovo su potencijalno nezadovoljstvo mogle prihvatiti tradicionalne buržoaske partije. Te su relativno male krize prije prvog svjetskog rata uzrokovale određeno povećanje antisemitskih i nacionalističkih tendencija. Društveno konzervativne grupacije kao *Christliche Soziale Arbeiterpartei*, dvorskog kapelana Adolfa Stöckera na primjer, partija koja je postigla regionalni uspjeh oko 1890. već je sjedinjavala nacionalističke, antisemitske, antilberalne, antisocijalističke i antimonopolističke elemente i stvorila onu demagošku ideologiju koju je fašizam razvio do savršenosti. Isto vrijedi za *Action Française*, koja je već imala znatan utjecaj naročito u krugovima visokoobrazovanih slojeva francuske buržoazije prije 1914. kao i *Christlich-Soziale Partei* Karla Luegera, koji je izabran za gradonačelnika Beča 1897.

Nakon 1918. očito se pogoršala situacija srednjih buržoaskih klasa, pogotovo u Njemačkoj, Austriji i Italiji. Zahvaćene nacionalističkom ratnom ekstazom, te su klase posudile dijelove svojih ušteda kao ratne zajmove koje su propale potkraj rata. Inflacija sljedećih godina koja se može okarakterizirati kao gigantska preraspodjela bogatstva nacije u korist moćnog kapitala, oduzela je ostatak uštedovina od srednje klase.

1) A. Tazca, *Glauben, gehoren, kämpfen. Aufstieg des Faschismus. Wien-Frankfurt-Zürich, 1969, strana 124*

2) W. Abendroth, *Antagonistische Gesellschaft und politische Demokratie. Neuwied-Berlin 1967, strana 23*

3) K. Marx/J. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei, Berlin, 1946, strana 14*

4) A. Tyrell, *Führer befiehlt ... Selbzeugenisse aus der «Kampfzeit» der NSDAP, Düsseldorf, 1969, strana 379*

Osim toga moramo uzeti u obzir razočaranje u vezi s vojnim porazom Njemačke i Austrije što je bilo u oštroj suprotnosti prema dugotrajnom njegovanju nacionalističke euforije te imperijalističkih maštanja, koja su ocrtavala Njemački Reich kao kontinentalni blok od istočne Francuske do Ukrajine. Slične su se tendencije mogle, također, naći u Italiji koja je formalno pripadala pobjednicima; ali koja je jedva uspjela nešto realizirati od svojih dalekosežnih imperijalističkih zahtjeva. S druge je strane socijalistički pokret postigao svoj vrhunac poslije svršetka rata: pobjeda revolucije u Rusiji, proglašenje sovjetske republike u Mađarskoj i Bavarskoj, zauzimanje tvornica u Italiji te snažni štrajkaški pokreti u gotovo svakoj evropskoj zemlji, činilo se da najavljuje socijalističku revoluciju.

Na taj je izazov srednja klasa reagirala potpuno različito. Jedan je dio ostao vjeran buržoaskim partijama, a drugi se dio okrenuo k radikalnim grupacijama. Koje su zahtijevale žestoko i radikalno gušenje socijalističkih radničkih pokreta što su se brzo širili poslije 1918. U početku su ipak određeni dijelovi niže srednje klase izvukli sasvim različite zaključke: oni su se pridružili socijalističkom pokretu koji je obećavao prevladavanje kapitalističkog sistema. Tek kada se pokazalo da lijeve partije nisu mogle stvarno reorganizirati društvo, te su grupacije bile sklone potražiti nove angažmane.

Dominantne ideologije koje su sve više i više poprimile nacionalističke, rasne i imperijalističke elemente od kraja 19. st. i dostigle svoj vrhunac u propagandi u svjetskom ratu, nisu ostavile radničku klasu bez ikakva traga. Dokazalo se ipak da se ta društvena klasa razvila kao najснаžnija opozicija protiv fašističke agitacije. Dokazalo se da su samo one krajnje grupacije prijemljivije: poljoprivrednici, mladi nezaposleni radnici, radnici u tvrtkama srednjeg ranga u provinciji, to uglavnom znači one grupacije koje se nisu organizirale ni u sindikate niti u socijalističke partije. Do 1930. samo 8,5 posto članova NSDAP, na primjer, pripadali su radničkoj klasi.

Pa ipak, mnogo su važniju ulogu odigrale one grupacije tzv. «nova srednja klasa» i «slobodne profesije», tj. mali radnici i radnici s bijelim okovratnikom te činovništvo, liječnici i odvjetnici te akademska mladež. Početkom stoljeća naročito brzo se povećao broj radnika s bijelim okovratnicima u industrijskim zemljama. Tako ih je 1882. bilo samo 300 000 u njemačkom Reichu; 1925. njihov se broj povećao na 3 500 000⁵⁾. Ali njihov se društveni položaj sve više i više pogoršavao s postojanim procesom koncentracije kapitala. Dok je radnik s bijelim okovratnikom u malim, poslovnim tvrtkama 19. st. još djelovao kao dio uprave i obavljao delegirane funkcije poslodavca, on je bio tada sve više i više tjeran na pravu izvršnu ulogu u administraciji velikih korporacija. On nije predstavljao ni intelektualne niti vodeće aktivnosti, i jedva da se razlikovao u svom radu, a često i po svojim prihodima od

tih radnika. Upravo je to bio razlog da se većina radnika s bijelim okovratnicima, jer su se oni regrutirali iz samostalne srednje klase, priklonila radničkoj klasi. Mnogi radnici s bijelim okovratnicima nastavili su da se osjećaju kao predstavnici uprave — baš kao što su se mnogi činovnici osjećali zagovornicima državne nezavisnosti.

Općenito se može uočiti da je sklonost srednje klase prema fašizmu porasla u uvjetima kada je njihov društveni položaj bio ugrožen, a njihova su se prava zasnivala na iluzijama. Tako treba objasniti da je jedino akutna ekonomska kriza mobilizirala fašistički potencijal: to je prisililo male samostalne poslodavce koji su već bankrotirali ili kojima je prijeto stečaj, kao i nezaposlenog ili još nezaposlenog radnika s bijelim okovratnikom, da shvate kako su u tom istom sistemu tako nezaštićeni kao i radnici. To je želeći bio njihov protest protiv procesa degeneracije koji je našao svoj izraz u fašističkoj ideologiji.

Martin Broszat ovako sumira društvenu osnovu NSDAP-a: «Izraženo postotkom radnici s bijelim okovratnicima, zanatlije, trgovci, činovništvo i slobodne profesije unutar NSDAP-a bili su gotovo dvostruko brojačno predstavljeni od svih ukupno zaposlenih osoba.»⁶⁾

Karakteristika donje srednje klase došla je jasnije do izražaja među glasačima partije, nego među njenim članovima.

«Može se, na primjer, smatrati dokazanom činjenica da je uništen dio malih seljaka i ratara... izabrao NSDAP 1932. Slični rezultati vrijede za milijune radnika s bijelim okovratnicima, rentijera, umirovljenika, malih trgovaca i zanatlija koji su svi s ekonomske točke gledišta živjeli uglavnom na razini proletarijata, ali su se osjećali pripadnicima srednje klase.»⁷⁾

Ova tvrdnja koincidira s rezultatima vrlo temeljite studije Alexandra Webera u vezi s tim problemom.⁸⁾

Poslije početka velike svjetske ekonomske krize 1929. pokazalo se da je Njemačka imala snažan fašistički potencijal. Dok je NSDAP postigla samo 2,6 posto za vrijeme izbora za Reichstag 1928, ona se popela na 18,3 posto u 1930, i 37,3 posto u srpnju 1932. U isto su vrijeme desetkovane one partije što ih je dotad podržavala srednja klasa: buržoaske su partije srednjeg reda doživjele potpun slom (Deutsche Demo-

5) W. Abendroth, a. a. O., stranice 26

6) M. Broszat, Der Staat Hitlers, München, 1969, strana 50

7) M. Broszat, a. a. O., stranice 52

8) A. Weber, Soziale Merkmale der NSDAP-Wähler, diss Freiburg, 1969

kratske Partel: 4,8—1 posto; Deutsche Volkpartei: 4,5 posto — 0,4 posto; Mittelstandpartei 8,7 posto — 1,2 posto) i desno krilo konzervativne Deutschnationale Volkspartei izgubilo je više od polovice svojih glasača (14,2—5,9 posto). U isto je vrijeme kriza mobilizirala narodne mase, uglavnom u malim gradovima i provinciji, i to uglavnom srednju klasu koja se dotad držala izvan politike: glasanje se popelo od 75,6—84,1 posto. Unatoč tom golemom pokretu, što se prije svega sudjelovanja glasača tiče, katoličke su partije Zentrum i Bayerische Volkspartei ostale prilično stabilne sa oko 15 posto. Osim toga, blok je radničkih partija ostao prilično stabilan. Iako su uspjele podići broj svojih glasača za oko 1 000 000, njihov je glasački postotak opao — zbog povećanja glasanja — od 40,4—36 posto. (U ovom slučaju posljedica je krize da su komunisti postigli uspjehe na račun socijaldemokrata).

U ovako se kratkom spisu ne može ispitati na koji se način društvena degeneracija pretvorila u fašističko stajalište i koja su psihička raspoloženja stvorila uvjete za uspon fašizma.

Po mom mišljenju na ovo se pitanje može odgovoriti samo na osnovi materijalističko-društvene psihologije koju su pokušali razviti Wilhelm Reich, Erich Fromm i drugi.

3. podrška pomoću dijelova vladajuće klase

Masovna nezaposlenost i brzi proces društvene degeneracije srednje klase, kao posljedica svjetske ekonomske krize, doveli su do nezadovoljstva s postojećim političkim i društvenim poretom i antikapitalističkim tendencijama.

Interesi vladajuće klase prouzrokovali su nužnost da se iskoristi nezadovoljstvo masa i da ih se usmjeri u one kanale koji nisu bili opasni za društveni sistem. Tu je dvostruku funkciju osobito iskoristio fašistički pokret. S jedne je strane isticao neprijateljstvo masa napadajući »sistem« i proglašavajući radikalnu borbu protiv parlamentarizma i partijske države, protiv demokracije, liberalizma i kapitalizma. S druge je strane fašizam bio relativno neopasan za postojeći sistem moći, jer u početku nije principijelno napadao društveni i posjednički poredak, ali je vodio spor samo protiv nekih simptoma i odlučno branio privatno vlasništvo u cjelini, a drugo jer je prikriivao vezu između kapitalizma i krize te skretao bijes masa prema manjinama unutar nacionalnih granica i prema stranim narodima. Konačno, ove su se energije mogle čak iskoristiti za aktivnu obranu kapitalističkog sistema javnim srmančenjem komunizma kao istinskog neprijatelja naroda i kao uzroka zla te institucioniranjem fašističkog pokreta kao terorističkog sredstva za razaranje radničkih organizacija.

Tako je nastao velik rascjep između ideologije fašizma i objektivne funkcije fašističkog pokreta. Dok su mase koje su podržavale fašizam vjerovala da napadaju »sistem« principijelno i da će uništiti ne samo buržoasku demokraciju, kao oblik države, nego, također, kapitalizam kao društveni poredak koji prijeti srednjoj klasi, one su služile osiguranju kapitalističkog sistema uništenjem njegova istinskog neprijatelja: ljevice. (Medutim, poslije »Machtergreifung-a«, kad je uloga fašizma postala očita, iz ovog su proturječja rezultirali sukobi).

Veza između kapitalizma i fašizma, na što je upozoreno u usponu fašizma, nije stoga tako mala kao što je prikazuju neke vulgarnomaterijalističke teorije. Fašizam nije samo, i nije čak, uglavnom proizvod neposredne kapitalističke pomoći. On se primarno ne formira zato što kapitalisti žele upotrijebiti svoju finansijsku pomoć kao sredstvo protiv organizacija radničke klase. Nego: zbog društvenoekonomske krize koja rezultira iz teškoća u reprodukciji kapitalizma, fašistički masovni pokret razvija se spontano s potpunim ambivalentnim karakterom — upravljen protiv socijalizma i demokracije kao i protiv kapitalizma. Znati dijelovi vladajuće klase pridružuju se fašističkom pokretu u situaciji u kojoj su tradicionalne buržoaske partije diskreditirane zbog svoje suradnje s politikom »sistema« i u kojoj one gube svoju široku osnovu u korist fašističkog pokreta, tj. kad buržoaska demokracija više nije sposobna rješavati ekonomske probleme i političke konflikte koji su ozbiljno ugrozili kapitalističko društvo i društvene povlastice gornjih slojeva. Kapitalisti svojim fondovima i propagandom pomažu fašističkom pokretu i traže zauzvrat gušenje antikapitalističkih elemenata unutar fašističkog pokreta te upotrebu ujedinjenih snaga pokreta protiv ljevice.

Zbog toga je egzistencijalna opasnost za cijeli sistem, koji neki teoretičari s pravom ističu kao jedan od glavnih razloga za savez vladajućih slojeva s fašizmom, više posredna nego neposredna: kapitalizam nije tako mnogo ugrožen u svojoj egzistenciji snagom svojih neprijatelja, nego iznad svega unutrašnjim slabostima i suprotnostima u samom sistemu. On također, nije mnogo ugrožen moćnim usponom socijalističkog radničkog pokreta koji već pokreće revolucionarnu transformaciju, nego nesposobnošću kapitalizma da održi ekonomski proces samouređenjem i parlamentarnom demokracijom.

Prema rezultatu te analize zaključuje se da se fašizam ne smije shvatiti kao izvršnu vlast kapitala, nego kao spontano razvijeni masovni pokret koji predstavlja samostalan faktor u političkoj moći. Odnos između vladajućih klasa i fašizma prije »Machtergreifung-a« mora se dosljedno definirati kao savez dvaju samostalnih partnera, a ne kao potpuna podređenost u kojoj je jedan činilac — vladajuća klasa — proizvoljno proizvodi drugi i upotrebljava ga kao instrument za svoje vlastite ciljeve.

Kada smo ovdje govorili o podršci vladajuće klase kao potrebnom uvjetu za »Machtergreifung« fašizma, nismo mislili samo na financijsku pomoć nekih industrijalaca. Naime, značajnije je da policija tolerira fašistički teror (kao u Italiji i u Njemačkoj), da sudski sistem ne progoni, već prikriva akcije i coup d'état fašizma (kao u Italiji i u Njemačkoj); da vojne snage opskrbljuju fašistički pokret oružjem (kao u Italiji) ili dopuštaju »Machtergreifung« (kao u Italiji i u Njemačkoj); da su crkva i monarhija spremne za savez s fašizmom (kao u Italiji) te posebno: da najutjecajniji faktor, kapitalisti, dolaze do zaključka da buržoaska demokracija ne može više služiti njihovim ciljevima i zbog toga se mora institucionalirati fašistički sistem.

Upravo je ta promjena postignuta u Njemačkoj ljeti 1932. kako je dokazao Eberhard Czichon. U studenome 1932. utjecajni industrijalci, bankari i zemljišni aristokrati zahtjevali su pismenim dokumentom⁹⁾ od Reichspräsidenta Hindenburga imenovanje Hitlera za Reichskanzlera. Tako je poslije suradnje velikih koncerna i banaka s dijelovima državne administracije te vodstvom NSDAP-a 30. siječnja 1933. došlo do formiranja vlade Hitler-Hugenberg, u kojoj su osim NSDAP bili također zastupljeni i Deutschnationalen (DNVP) i državna administracija. Ta vlada, koja je bila samo konačan rezultat ojačane koalicije između »umjerene« i »krajnje« desnice, započete 1929. godine, izražava savršeno jasno da se uspjeh fašizma zasnivao na savezu masovnog fašističkog pokreta s dijelovima gornje klase. Da istakne to značenje, Hitler se 3. veljače susreo s vodama Reichswehra, tj. četiri dana nakon »Machtergreifung«, a dva i po tjedna kasnije s predstavnicima najsnažnijih korporacija, s namjerom da iznese ciljeve svoje vlade i zamoli za podršku koju je uspio dobiti.

Sa sociološkog gledišta lako je prepoznati što je velesposjednička aristokracija, koja je bila bliska vojsci, očekivala od fašizma. Već su vojnički oblici organizacije i upravljanje morali poticati naklonost vojske. Fašizam je proklamirao vojnika općim ljudskim prototipom i tako uzdignuo njegov prestiž u javnosti. Vojska se, također, nadala da će fašistički vladajući sistem općenito ojačati želju za vojnom gotovosću, novo poštovanje vojničkih vrlina i centralno mjesto vojske u političkom sistemu vlasti. Ne samo da je želja za prestižem i vlašću odigrala ulogu, već također i vrlo konkretni materijalni interesi: vojska je očekivala odlučnu politiku ponovnog naoružavanja, općenitu ekspanziju armije i k tome sjajne prilike za napredovanje unutar vojne hijerarhije. Prema oficirskom društvenom porijeklu i shvaćanju svijeta vojska se slagala s uništenjem radničkih partija i sindikata koje su uvijek smatrale elementima opasnim za državu.

Za Hitlerove konferencije s vojnim vodama 3. veljače 1933. spomenuti su svi važni motivi — uključujući plan za imperijalistički rat. Zapisnik bilježi: »Potpuno iskorjenjivanje marksizma. Odgajati mlade i cijeli narod mišljenjem da nas samo borba može spasiti i sve

se mora podrediti toj misli... Svakako, predvojničko obrazovanje mladih i jačanje želje za vojnu gotovost. Smrtna kazna za izdaju domovine i naroda. Najstroža autoritativna državna vlast. Likvidacija kanceroznih bolesti demokracije... Možda borba za novi izvoz, možda — i zacijelo bolje — okupacija daljeg Lebensraum-a na istoku i njegovu nemilosrdnu germanizaciju...« Generali su bili vrlo skloni tim perspektivama.¹⁰⁾

Srednje i visoko činovništvo u sudskom sistemu i administraciji¹¹⁾ te profesori sveučilišta i gimnazija (srednje škole)¹²⁾ vjerno je služilo autoritativnoj monarhiji u Njemačkoj koja se istakla briljantnim sjajem velike vlasti i u isto vrijeme štittila njihove privilegije. Oni su samo mogli nerado složiti se s glupom republikom u kojoj su, osim toga, sidikati i radničke partije, po njihovu mišljenju, bile preširoko zastupljene. Njima se činilo da fašizam može uspostaviti unutrašnji red i moćan položaj Reicha u vanjskim odnosima. Slične su tendencije i motivi određivali stavove tih društvenih grupa u Italiji, koje su bile sastavljene, kao i u Njemačkoj, od društvenih slojeva gornje klase i koji su ostvarili svoje interese budući da su bili predstavnici cijelog društva. Kao i u Njemačkoj, oni su ostali na svojim političkim položajima u 1918. i bili su jednostavno psihički uplašeni revolucionarnim događajima, ali ih to nije ideološki promijenilo. Republika je dobila svoju potvrdu za ovu krivo shvaćenu toleranciju.

Na kraju crkva je smatrala fašizam partnerom protiv zajedničkog neprijatelja na ljevici: protiv socijalizma, liberalizma, racionalizma i ateizma. Obje crkve (katolička više od protestantske) i fašizam imali su iracionalizam kao zajedničku ideološku osnovu, reakcionarne koncepcije morala, spolnosti i obitelji, te autoritativan i hijerarhijski princip organizacije, tako da su postojali važni uvjeti za međusobno političko zbližavanje.

One nisu neposredno podržavale uspon njemačkog fašizma, ali su u najvećoj mjeri pridonijele stabilizaciji njegove snage. Interesi vodećih ekonomskih grupacija ne mogu se sumirati kratkom formu-

9) Tekst u: Internationales Militärtribunal, vol. XXXIII, stranica 531 i dalje

Štampano u: E-Czichon, Wer verhalf Hitler zur Macht. Köln, 1967, str. 69f

10) Opeske štampene u: W. Hofer (Hrsg), Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933—1945, Frankfurt/Main 1957, stranica 180 f.

11) Usporedi s obzirom na njemački fašizam: H. Mommsen, Beutentum im Britten Reich, Stuttgart, 1966; i: Staff, Justiz im Britten Reich, Frankfurt/Main-Hamburg, 1964; H. u. E. Hannover, Politische Justiz 1918—1933, Frankfurt/Main 1966.

12) U pogledu stava sveučilišnih profesora usporedi: H. P. Buevel, Deutschlands Bekenner. Professoren zwischen Kaiserreich und Diktatur, Bern-München-Wien, 1968.

lom jer su bili prilično složeni. Bar je pet komponenata bilo relevantno za odluku da se surađuje s fašizmom.

1. Fašizam treba učvrstiti snažnu izvršnu vlast koja bi u početku morala zagospodariti ekonomskim procesom i prevladati ekonomsku krizu. To znači da mehanizmi tržišta i konkurencije — u suprotnosti s doktrinom »društva slobodnog tržišta« — ne mogu više upravljati ekonomijom i osigurati stabilan sistem. Osim toga, to je ipak značilo da, barem u Njemačkoj, postojeća država nije više mogla uskladiti interese različitih ekonomskih vladajućih grupacija i istodobno pronaći kompromis s radničkim klasama. U 1930. parlamentarna je demokracija zamijenjena autoritativnim oblikom predsjedničke diktature pa se više nije trebalo posvećivati pažnju interesima nadničara i mišljenju partija i parlamenta. All predsjednička se diktatura, također, pokazala odviše slabom da svlada krizu u smislu vladajuće klase, a ona se mogla bazirati na kritičnom paragrafu ustava (na legalno zabranjen način), ne na masovnoj osnovi koja je reducirala, ali ne i ukinula moć partija i parlamenta.

Fašistička je država — ako je trebala ispuniti reprezentativnu funkciju kapitalističkog interesa u cjelini — prema tome trebala zadobiti politička sredstva za reguliranje ekonomije i također za intervenciju u sferi privatnog vlasništva. U namjeri da stabilizira privatno poduzeće u cjelini, država bi trebala da ga ograniči u pojedinim slučajevima. A drugo, fašistička je država trebala dobiti određenu autonomiju i slobodu odlučivanja nasuprot snažnim ekonomskim grupacijama.

2. Fašizam je trebao da nadvlada ekonomsku krizu na određen način. Bilo je važno nametnuti troškove krize i krizu uprave širokim masama i postići optimalan profit velikim korporacijama. Golemi fiskalni troškovi s kojima je fašistička izvršna vlast stvorila radna mjesta i ponovno pokrenula ekonomiju, nisu se primarno mogli prilagoditi društvenim investicijama i poboljšanju infrastrukture (škole, bolnice, stanovi, parkovi, ulice, brane), nego su se morali uložiti u industriju ponovnog naoružavanja. U toj su sferi maksimalni profiti bili zajamčeni na dugi tok, jer proizvodnja ne bi bila jasno ograničena ili prezasićenošću tržišta — kao kod potrošnih dobara, ili ostvarenjem stvarnih zah-tjeva kao s parkovima i ulicama.

Politika ponovnog naoružavanja odgovarala je mentalitetu fašističkih pristaša i ciljevima njenih elitnih kadrova, jer je ojačala uloga vojske u društvu te vojnu snagu države u inozemnim odnosima. Kako je ponovno naoružavanje koincidiralo s interesima vojske, najvažniji upravljači fašističkog vladajućeg sistema našli su se na ovoj razini: fašistička partija, naj snažnije ekonomske grupacije i vojska. Bilo je očito da se kriza pokušala riješiti velikim porastom izdataka za naoružanje, a ne na drugi način.

3. Vladajuće su ekonomske grupacije isto tako očekivale da će fašistički vladajući sistem očuvati nji-

hove interese u vanjskoj politici. Njemački i talijanski imperijalizam naročito su loše prošli za podjele svijeta potkraj 19. st. i nijedan nije uspio poboljšati svoj položaj nakon prvoga svjetskog rata. Fašizam je napokon trebao nastojati da vrati odlučnu politiku ekspanzije i zadovolji imperijalističke želje velikog kapitala. U vezi s tim opet su se slagali interesi velikih koncerna s ciljevima fašističke vlade i nadama fašističkih pristaša. Već u svom govoru vodećim industrijalcima 27. siječnja 1932. godine, Hitler je istakao vezu između fašističko-gospodsko-rasističkih ideologija i ekonomskih imperijalističkih interesa.

4. Ciljevi — politika naoružavanja, porast profita, imperijalističke okupacije — očito se nisu mogli realizirati u sklopu buržoaske demokracije. Tako dugo dok su postojali sindikati i radničke partije, tako dugo dok su postojali slobodni izbori, trebalo je računati s naj snažnijim otporom takvoj politici. Tako je fašistička država morala funkcionirati oslobođena od demokratskih prepreka i obveza ustavne države. Ljevicu je trebalo razoriti. Diktatura je trebala zamijeniti buržoasku demokraciju da bi mogla donositi potrebne odluke bez ikakve prepreke. Već godinu dana prije svog »Machtergreifung« Hitler je industrijalcima razvio taj koncept.

Što se tiče interesa poduzeća, lako je shvatljivo da se ona nisu protivila ukinuću demokracije. Ona su mogla ostvariti svoje ciljeve mnogo bolje — kao što je pokazala njemačka monarhija prije 1914 — ako partije, sindikati i parlament ne postoje ili su bez političkog utjecaja. Neposredan put preko aparata koji donosi političke odluke, vlade i birokratije, obećavao je bolje rezultate i veću sigurnost u mnogočemu, nego zaobilazni putovi preko partija i parlamenta koji su bar djelomično bili, također, izvrznici utjecajima nižih klasa. Ti su utjecaji bili podnošljivi tako dugo dok im je ekonomski položaj otvarao dovoljno slobodne ruke za koncesije, tj. tako dugo dok je ekonomski rast jamčio jedan dio za najamnike, a da profiti nisu ugroženi. Kad je ova slobodna igra prestala s ekonomskom krizom, demokracija je postala načelna prepreka realizacije profita i potrebnom masovnom ulaganju — a da se ništa ne kaže o zastrašujućem nezadovoljstvu masa.

Hitler 20. veljače 1933, tada već unaprijeđen u Reichskanzler, još je jednom sasvim određeno pred glavnim industrijalcima iznio svoj program uništenja demokracije. Industrijski su predstavnici tada bili voljni uložiti sredstva potrebna NSDAP-u za predstojeću izbornu kampanju.

5. Razaranje svih demokratskih organizacija i uvođenje fašističke diktature nije poduzetnicima ponudilo samo prednost politike naoružavanja i imperijalističke ekspanzije, nego također (što je jednako važno) prednost uspostavljanja njihova autoriteta u tvornicama. U Njemačkoj, kao i u Italiji, samostalne predstavničke organizacije, najamničko-tvornička vijeća i radnički

sindikatu bili su raspušteni. Poduzetnici su opet postali «gazde u vlastitoj kući», radnici i radnici s bijelim okovratnicima postali su opet potčinjenima koji se nisu mogli sami braniti.

Tako fašizam nije samo garantirao poduzetnicima eliminiranje svih opasnosti koje je eventualno mogao pokrenuti revolucionarni pokret radničke klase, nego također poništavanje svih uspjeha koje je reformistički radnički pokret postigao u svojoj stogodišnjoj borbi: slobodne organizacije nadničara, slobodu tarifa, suodlučivanje nadnica i radno vrijeme. Fašizam nije stoga samo defenzivno sredstvo vlasti u namjeri da se zaštiti od daljeg razvoja uljevo, nego također ofenzivno, koje dokida tekovine klasnih neprijatelja i teži za državom kakva je postojala prije formiranja samostalnih radničkih organizacija. Najamnici su napokon dostigli društveni položaj koji je prilično podsjećao na onaj položaj prisilnog radnika: uklunuto je pravo na štrajk, slobodan izbor radnog mjesta, kolektivni utjecaj na radne uvjete, a radni je uvjet pretvoren u tzv. vojni uvjet zaposlenja.

Bilo je, također, još razloga za poduzetnike kao i za preostale grupacije gornjih klasa da se priključe fašističkoj partiji i da podrže izgrađivanje fašističkog sistema vlasti. Kao što je pokazao daljni razvoj, njihove se nade nisu u cijelosti izjalovile.

4. slabost ljevice

Fašistički uspjeh ne ovisi o tome kako oštro društveno-ekonomska kriza pogađa mase, kako se kvalificiraju njihove političko-ideološke tradicije i kako se ponaša vladajuća klasa. Takva bi pretpostavka značila zastupanje fatalističkog determinizma: fašizam bi se shvaćao kao prirodni događaj koji se neizbježno stvara u određenim uvjetima protiv kojih je otpor nemoguć. U stvarnosti, fašizam je bio produkt konstelacije snaga u kojoj su radničke organizacije također odigrale bitnu ulogu. Njegov uspjeh nije samo ovisio o snagama koje su mu bile sklone, nego također i o onima koje su se borile protiv njega. Zato treba razmotriti politiku onih koji su se suprotstavili fašizmu.

U Italiji i Njemačkoj pri kraju prvoga svjetskog rata stvorena je revolucionarna situacija. Organizacije radničke radničke klase — kao masé uopće — bile su usmjerene prema radikalnoj ljevici i brojčano su mnogo porasle: u Italiji se članstvo «crveni» sindikata (Confederazione Generale del Lavoro) koje je obuhvaćalo više od 321 000 članova u 1914. povećalo na 8 000 000 pri kraju 1920. godine¹³⁾; neki dijelovi donje srednje klase također su zahijevali društvenu reorganizaciju, a stare su snage (vojska, birokracija, vlasnici poduzeća i veleposjednička aristokracija) bile u početku bez utjecaja. Pa ipak, u obje je zemlje ljevica slomljena. Njen je revolucionarni potencijal opao.

U Njemačkoj se desno krilo SPD, koje je potpuno posvojilo vrijednosti zakona i poretka, nije više moglo zamisliti sistem izvan buržoaske demokracije (iako je bilo prisiljeno da se bori za partijski program socijalističke republike) pridružilo monarhističkim oficirima u žestokom ugušivanju revolucionarnih pokreta. Na taj način nije samo slomljen borbeni duh radnika, nego i srednja klasa, koja je u početku simpatizirala s ljevicom, sada se vratila reakcionarnom ponašanju, a nakon što je shvatila da neće biti nikakve promjene, privučena je radikalnom agitacijom fašizma.

Razvoj revolucionarnih pokreta u tim dvjema zemljama pokazuje da se fašizam mora shvatiti kao reakciju na socijalizam, ali ne u smislu tvrdave protiv ustaničkih revolucionarnih pokreta, protiv povećane «komunističke opasnosti», kao što on sam sebe razumije u svojoj ideologiji opravdanja, nego zapravo kao proizvod neuspjela pokušaja revolucije, kao tvorevinu jednog revolucionarnog vala koji se pojavio: krupna se buržoazija ponovno ohrabruje i odlučuje na protunapad sa svom svojom snagom s namjerom da onemogući takve pokušaje u budućnosti. I niža srednja klasa okreće svoje simpatije od ustaničkih revolucionarnih pokreta prema fašizmu, koji se pokazao radikalnijim i odlučnijim od ljevice, i koji joj istodobno ponovno omogućava povratak njezinim tradicionalnim konceptima autoriteta, reda i privatnog vlasništva. «Stara mržnja proletera s bijelim okovratnikom prema proleteru s plavim okovratnikom nije više rastopljena golemom rijekom zajedničkih nada.¹⁴⁾ Izjalovljena sklonost za socijalizam naglo se mijenja u fanatičnu mržnju. Budući da su srednje klase društveno slabe, one su sklone slijediti vlast i identificirati se s njom. Samo im fašizam nudi tu mogućnost. Kao što je uspon fašizma već neposredno povezan sa slomom ljevice, tako je slom ljevice uzrok njegove pobjede.

Pobjeda fašizma u Italiji dovela je do djelomično realističnih analiza biti te nove pojave i uzroka njenih uspjeha u komunističkoj internacionali i njezinim partijama.¹⁵⁾ Staviše, evropska ljevica nije razvila jasnu antifašističku strategiju. Poslije ugušenja «Kapp-Putscha» 1920. i «Hitler-Putscha» 1923. u Njemačkoj i nakon stabilizacije buržoaske demokracije, smatralo se da je opasnost od fašizma zastarjela i da je to samo

13) A. Tesca, a. a. O., stranica 93

14) A. Tesca, a. a. O., stranica 123

15) *Usporedi, na primjer, predavanje Klare Zetkin (1923), Stampene u: Th. Pirker (Hrsg.), Komintern und Faschismus 1920—1940, 2. Aufl., Stuttgart, 1968, stranica 115 i dalje E. Nolte (Hrsg.), Theorien über den Faschismus, Köln-Berlin, 1967, stranice 88 i dalje*

tipična talijanska pojava, koja drugdje nema izgleda — osobito ne u visoko industrijaliziranim državama poput Njemačke. U vezi s tim za KPD bila je jasna razlika između konzervativne reakcije, koja je očito došla temelj nakon izbora Hindenburga za Reichpräsidenta 1925. godine, i Hitlerova fašističkog pokreta: »Hitlerov je fašizam u biti imao karakteristiku donje srednje klase, Hindenburg je predstavnik krupnog kapitala... Hitler je želio srušiti republiku s naoružanom grupom od stotine, Hindenburg će likvidirati ustav na koji se zakleo, podržan administrativnim aparatom i Reichswehr.«¹⁶) Mnogi su bili svjesni činjenice da fašistička opasnost nije nikako nadvladana s porazom NSDAP-a 1924: »Ako se njemačka buržoazija osjeća jako uplašena u novim revolucionarnim događajima, ona će ponovno učiniti svaki napor da oživi fašizam.«¹⁷) Ipak, te su analize ostale samo procjena situacije.

Tako njemačka ljevica nije usvojila realističko shvaćanje čak ni poslije 1929. kad je fašistički pokret brzo porastao i napokon postao najsnažnijom partijom. Kao i u Italiji, ljevica je tu također bila rascjepkana, zapravo u dvije velike partije i nekoliko malih grupa. Komunisti i socijaldemokrati zajedno — po broju svojih glasača — bili bi jači od NSDAP čak pri kraju 1932. sasvim neovisno od milijuna koji su pripadali borbenim organizacijama »Reichbannera« i »Rotfrontkämpferbunda«, sasvim neovisno od svoje baze u sindikatima i sasvim neovisno od disparatnosti interesa te slabog jedinstva fašističkih masa koje su se već počele razjedinjavati, kad se činilo da se neće ostvariti očekivani »Machtergreifung«. Ali zbog nekoliko razloga koji se ovdje ne mogu detaljno analizirati, nije ostvareno jedinstveno stajalište fronte protiv fašizma. Naprotiv: svaka je od njih drugu denuncirala kao saveznika fašizma.

Komunisti su došli do tog rezultata preko svoje »Sozialfaschismustheorie«: buržoaska je država postala fašističkom najkasnije 1929/30, kako je pokazao policijski teror protiv demonstranata i štrajkaša i uspostavljanje Brüningove diktature. Ali SPD je bila glavna baza ovog fašizma, jer je kontrolirala prusku policiju i tolerirala Brüningovu vladavinu. »Socijaldemokracija je najbolji zaštitni eskadron njemačke buržoazije, ona krči put fašizmu i Imperijalizmu.«¹⁸) »Njemački faši-

zam ne nosi crnu košulju, već crno-crveno-zlatnu oznaku.«¹⁹) Što se socijaldemokrata tiče, oni su počeli od neke vrste totalitarizma: kako su mislili da je Vajmarska republika njihova država s kojom su se potpuno identificirali, oni su smatrali komuniste i fašiste, ekstremiste s ljevice i desnice kvalitativno istim neprijateljima, koja su oba namjeravala uništiti republiku, i na taj su način bili objektivno bar saveznici.

Tako i u Njemačkoj — nezavisno od bojažljivih komunističkih ponuda 1932/33. godine — nije ostvarena nijedna zajednička akcija ljevice protiv fašizma. S uspostavljanjem fašističke diktature 1933. dolazi do prekretnice. Fašistički je teror pogodio istom snagom i socijaldemokrate i komuniste te im jasno stavio do znanja da su im bar nasuprot fašizmu interesi bili zajednički. Na toj je osnovi ipak formirana zajednička fronta otpora, ali odviše kasno da bi ozbiljnije ugrozila fašizam u Njemačkoj. Ali, ipak, su glavni centri ljevice izvukli neke zaključke koji su napokon postali politički relevantni u Francuskoj — nakon što su fašističke grupe pokušavale (doduše, veoma slabo pripremljeno) zbaciti parlament u Parizu veljače 1934. godine, socijalisti i komunisti, ujedinjeni u zajedničkom frontu otpora, odbili su fašističku ofenzivu i 1936. završili u vladi Narodne fronte.

V Posebni uvjeti u Njemačkoj

Sada se postavlja pitanje zašto je baš u Njemačkoj ovaj uspon bio posebno jak, unatoč općenito poistovjećenoj vezi između društveno-ekonomske krize i političkog uspona fašističkih pokreta u Evropi. Iznad svega moraju se spomenuti tri faktora u vezi s objašnjenjem specifičnog uspjeha NSDAP-a:

1. U usporedbi sa zapadnim industrijskim zemljama, Njemačka je zauzela poseban kurs razvoja koji je vodio do stabilnije i dugotrajnije autoritarne monarhije²⁰). Zbog dugog navikavanja na autoritarne načine mišljenja i načine upravljanja kao i zbog nedostatka liberalnih i demokratskih tradicija, njemačka je buržoazija bila više sklona autoritarnim i fašističkim ideologijama nego engleska, francuska i belgijska.

2. Napokon njemački je Reich izgubio prvi svjetski rat koji je počeo s nadom u položaj evropske supersile, a k tome se pridružila bujica trijumfalnih obećanja sve do 1918. Nacionalistički obojene mase smatrale su se razočaranim i prevarenima — nakon što je ljevica pokazala svoju nesposobnost da izvrši fundamentalnu promjenu 1918/19, a buržoaska je demokracija očito bila nemoćna da garantira društvenu sigurnost — pa su se okrenule fašizmu, onom pokretu koji mu je obećavao revanš za taj poraz. U agitaciji nacionalsocijalista taj je motiv, osim antikomunizma i antisemitizma, igrao glavnu ulogu. Englezi i Francuzi nisu patili od

16) H. Naumann, Die Hindenburg-Ars. In: Die Kommunistische Internationale, Jg. 6, H.5 (Mai 1925), stranice 519

17) H. Remmerle, Der Faschismus in Deutschland. In: Die Kommunistische Internationale, Jg. 7, H.12 (Dez. 1926), strane 538.

18) Die Rote Fahne vom 13. 4. 1929.

19) Die Rote Fahne vom 10. 3. 1929.

20) Usporedi poglavlje »Die deutsche Sonderentwicklung« u: R. Kühnt, Formen bürgerlicher Herrschaft. Liberalismus-Faschismus, Reinbek bei Hamburg, 1971, stranica 64 i dalje

takve kolektivno-nacionalne frustracije. Oni su izišli iz rata kao pobjednici i mogli su jačati svoj vladajući položaj u Evropi bar po vanjskim izgledima. Buržoaska vlade umjerene desnice bile su načelno dovoljne da zadovolje autoritarne i nacionalne potrebe slojeva srednje buržoaske klase.

3. Posljedice velike ekonomske krize bile su teže za masu srednjoburžoaske klase i radničku klasu u Njemačkoj nego u ostalim kapitalističkim industrijskim zemljama Evrope. Njemački je Reich ekonomski oslabio zbog rata i svog poraza, zbog reparacija i gubitka teritorija. Njemačka srednja klasa izgubila je svoje financijske rezerve zbog ratnih zajmova i inflacije, pa je ekonomska kriza odmah i neposredno ugrozila njihovu društvenu egzistenciju. Ostale su industrijske nacije mogle odgovoriti na ekonomsku krizu pojačanom eksploatacijom svojih kolonija i na taj način ublažiti posljedice krize za svoje stanovništvo. Ali 1918. Njemačka je izgubila svoje kolonijalne posjede koji i onako nisu bili osobito važni. Tako je njemački kapital bio prisiljen da pojača eksploataciju nadničara u vlastitoj zemlji ako je želio da zadrži privatno poduzeće i osigura profite.

Kad pitamo zašto je fašizam mogao doći na vlast, posebno u Njemačkoj, moramo se isto tako pitati o posebnom ponašanju gornjih društvenih slojeva u toj zemlji, nadalje o specifičnom položaju i mentalitetu slojeva srednjoburžoaske klase koji su ojačali snagu fašističkog pokreta. Srednje su klase očito imale interesa da očuvaju kapitalistički društveni poredak i s njim društveno povezane privilegije, a to im je zajedničko s gornjim klasama zapadnih zemalja. Prema tome, drugi su se faktori trebali pridodati koji su naročito motivirali te klase za savez s fašizmom.

Italija i Njemačka imale su bitne zajedničke značajke. Prvo, obje su zemlje mogle prilično kasno postići svoje nacionalno jedinstvo, zbog toga su kasno ušle u industrijsku revoluciju i zbog tih razloga loše prošle za raspodjele kolonija. Nakon 1870. njemački se Reich izdigao tako brzo da je na prijelazu stoljeća zauzeo najviši položaj na ljestvici evropskih industrijskih nacija. Zakašnjeli ali brz rast ekonomije i stanovništva u Njemačkoj pokazuju sljedeće tablice.

Stanovništvo (u milijunima)²¹⁾

	Njemačka	Engleska	Francuska
1870.	41	31	37
1910.	65	45	40

Postotak svjetske industrijske proizvodnje²²⁾

	Njemačka	Engleska	Francuska
1870.	13	32	10
1913.	16	14	6

Kad je Njemačka prodrla na imperijalističku pozornicu, ostale su sile već utemeljile svoja kolonijalna carstva. Kolonijalni su posjedi 1914. bili ovako raspodijeljeni²³⁾:

	površina (milijuna km ²)	stanovništvo (milijuna)
Njemačka	2,9	12,3
Francuska	10,6	55,5
Engleska	33,5	393,5

Budući da je njemački kapital bio spriječen da investira u afričkim, azijskim i australskim kolonijama, on je morao koristiti razmjerno teže mogućnosti zauzimanja položaja u formalno samostalnim zemljama u Americi i Evropi:

Glavne investicije u bilijunima maraka prije 1914.

investirano u	Engleska	Francuska	Njemačka
Amerika	37	4	10
Azija	11	1	4
Afrika	10	7	2
Australija	8	0	1
Evropa	4	23	18
Ukupno	70	35	35

Prije 1914. ekonomska snaga njemačkog kapitalizma bila je tako, u usporedbi s ostalim industrijskim zemljama, krajnje disproporcionalna prema mogućnostima njegove ekspanzije. Iz te je disproporcije rezultirao zahtjev njemačkog imperijalizma za sličnim izvorima sirovina, jeftine radne snage i mogućnostima povoljnih ulaganja kakve su imale Engleska, Francuska i Belgija u svojim kolonijama, te zahtjev za preraspodjelom svijeta.

Za prvoga svjetskog rata njemački je Reich pokušao izazvati preraspodjelu svijeta vojnom snagom. Cilj njegova ratnog programa uključivao je dalekosežna pripajanja koja su sezala od istočnih francuskih pokrajina do zapada Rusije, koja bi rezultirala hegemonijom Njemačke u Evropi, a povezana s srednjofričkim kolonijalnim carstvom i položajem velike sile.²⁴⁾ Taj je pokušaj propao, ali nije do te mjere oslabio njemački imperijalizam da on potpuno odustane od svojih ciljeva. Nakon što je ugušio socijalističku revoluciju 1918/19. i nakon što je konsolidirao svoje snage

21) Sachwörterbuch der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1969, vol. 1. Stichwort: Imperialismus

22) a. a. O., Stichwort Imperialismus

23) a. a. O., Stichwort Imperialismus

24) O tome usporedi: F. Fischer, Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielepolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18, 3. Aufl. Düsseldorf, 1964.

za vrijeme sljedećeg razdoblja, on je počeo organizirati novi pokušaj vojne ekspanzije.

Alli nakon 1918. buržoaska višepartijska parlamentarna država ne odgovara više odlučnoj imperijalističkoj politici. Kolonijalni imperijalizam otprije 1914. u zapadnim zemljama još se mogao ostvariti pomoću parlamentarne demokracije: radničke partije nisu imale odlučnog utjecaja, a gornje klase još su držale kontrolu vlasti u svojim rukama. Ipak, nakon 1918. centri vlasti su se pomakli. Premda su pokušaji sovjetske revolucije od 1918. do 1923. mogli biti ugušeni u svim evropskim zemljama, radničke su partije i sindikati ostali vrlo važan faktor vlasti, pogotovo u Italiji i Njemačkoj, a i u ostalim kapitalističkim zemljama Evrope. U Italiji i Njemačkoj morao se očekivati snažan otpor radničkih organizacija ostvarivanju konzervativne imperijalističke politike — naročito zbog iskustva radnika za prvoga svjetskog rata.

Vladajuća klasa, ako je željela ustrajati u svojim ciljevima, nije iz početka imala nikakve druge mogućnosti nego da eliminiira te organizacije. Zbog toga je to bitan razlog da se ujedini s fašizmom, jer fašizam ne samo da je obećavao potpuno razaranje radničkih organizacija, nego i potpunu mobilizaciju svih snaga za imperijalistički rat. Taj je ekspanzionistički program dovoljno poznat svakome otkako ga je 1925. Hitler proklamirao. Taj je program uključivao osim države istočne i jugoistočne Evrope i veće dijelove zapadne Rusije te se tako u velikoj mjeri poklapao s ratnim ciljevima njemačkog imperijalizma iz prvog svjetskog rata. Mussolini je, također, zagovarao imperijalizam već 1919: »Imperijalizam je živl temelj svakog naroda koji se želi ekonomski i intelektualno razviti.«²⁵⁾ Posebno na polju ekonomske politike »moraju se ostvariti zahtjevi i potrebe nacije.«²⁶⁾

Vladajuća klasa u zapadnim zemljama, očito nije imala nikakva razloga da se ujedini s fašizmom iz tih pobuda. Sile koje su podijelile svijet u 19. st. težile su, prije svega, da sačuvaju svoje posjede od konkurenata koji su došli odviše kasno. Već za prvog svjetskog rata one su ostvarile taj cilj. Zbog različitih interesa (relativno) zadovoljnih zapadnih sila i zahtjeva Njemačke, Italije (i Japana), razvili su se napokon konflikti koji su doveli do drugoga svjetskog rata.²⁷⁾

Osim svojih konkretnih interesa, različito je ponašanje vladajuće klase u Njemačkoj i Italiji od ponašanja vladajuće klase u zapadnim industrijskim zemljama moglo također rezultirati iz političkih i intelektualnih tradicija. Iako je taj faktor bio drugorazredan, mogao je djelovati s modifikacijama i ne bi ga se smjelo zaboraviti.

Autoritarna tradicija njemačkog Reicha nije samo formirala mentalitet srednjih i nižih klasa, nego je, također, utjecala na mišljenje i ponašanje samih vladara. U zapadnim zemljama vladajuća klasa nije, također, bila sklona parlamentarnoj demokraciji pod svaku cijenu, zbog mogućnosti koje je ta demokracija davala radničkim partijama. Ne možemo tvrditi da je vladajuća klasa navikla na buržoasku demokraciju i da je zato tolerirala, kao što to dokazuje diktatura Napoleona III. Međutim, zbog duge liberalno-demokratske tradicije tih zemalja, vladajuća se klasa nije ponašala tako potpuno neprijateljski prema tom obliku države kao što su to činili neki dijelovi u Njemačkoj. Do 1918. oni su kao vlasnici poduzeća mogli zapovijedati svojim radnicima kao regrutima, a država im je jamčila neposrednu realizaciju njihovih interesa na razini stvaranja političke odluke i koji je politički gušio radničke organizacije, ako je potrebno, na način »Sozialistengesetz« 1878—1890. Za njihovo je poimanje svijeta bilo nepodnošljivo da su bili prisiljeni nakon 1918. poštovati želje sindikata i ideje lijevih partija te da računaju s početkom promjene u društvenoj strukturi pomoću parlamentarne demokracije.

Italija, Japan, Španjolska, Portugal, Austrija i države istočne i jugoistočne Evrope isto tako nisu stvorile stabilnu, buržoasku, demokratsku tradiciju. Zemljišna aristokracija i kapitalistička klasa koja se postepeno razvijala bile su naviknute na gotovo apsolutne oblike vlasti. Stoga ne iznenađuje da su one težile da unište što je brže moguće konačno uspostavljanje sistema parlamentarnog ustava, koji je nižim klasama osiguravao barem neka osnovna prava i mogućnosti političkog utjecaja. Prema specifičnoj razini razvoja zemlje, rezultat je bio vojna diktatura, fašistička diktatura ili kombinacija obju. ■

25) B. Mussolini, *Discorsi politici*, str. 64f., *zit. nach Tasca*, str. 62

26) *Popolo d'Italia* vom 3. 7. 1920. *zit. nach Tasca*, str. 162

27) *Usporedi P. M. Sweezy, Theorie der kapitalistischen Entwicklung, Köln, 1959, stranica 262 i dalje.*

wolfgang ruge
berlin

uvjeti nastanka njemačkog fašizma prije 1933. godine

preveo s njemačkoga franjo zenko

U Imperijalističkim uvjetima vlast je u rukama vrlo male skupine monopolista (velikoindustrijalaca i banakara) koja se prema nacionalnom pripadanju i historijskom trenutku povezuje u savez s velikim posjednicima, visokim klerom ili ostalim brojčano neznatnim slojevima, a u obavljanju egzekutive uvlači tradicionalne ili stvara nove elite (ministerijalnu birokraciju, vojne vrhove i sl.). Dakle, neznatna većina koja ima vlast stoji nasuprot cjelokupnom stanovništvu koje služi kao objekt. Iz toga se zaključuje da se imperijalistička vladavina može održati samo ako pridobije široke mase koje će podupirati postojeći sistem, tj. da ih zna mobilizirati za aktivno zauzimanje protiv vlastitih objektivnih interesa.

Lenjin je već 1910. godine upozorio da se imperijalistička buržoazija služi dvostrukom metodom kako bi vezala široke mase za sebe u eksploatatorskom sistemu, »pri čemu se«, kako je isticao, »te dvije metode čas smjenjuju, a čas međusobno isprepleću u različitim kombinacijama«. Prva je metoda sile, metoda uskraćivanja bilo kakvih ustupaka radničkom pokretu ... Druga je metoda 'liberalizma' koraka prema razvijanju političkih prava, u pravcu reformi, ustupaka itd.«¹⁾

Nakon izbijanja opće krize kapitalizma (početak prvog svjetskog rata) i njezina klimaksa (pobjeda velike socijalističke oktobarske revolucije) te su se dvije metode prilagođavale novim uvjetima klasne borbe i pri tome se bitno usavršile. To se događalo zbog dvaju razloga. Mobiliziranje milijuna ljudi na fronti, povećanje nevolje i bijede u pozadini, različite popratne pojave tih razvoja, a prije svega revolucioniranje radničke klase i ostalih radnih ljudi (što je dolazilo do izražaja, između ostalog, u revolucijama 1918/1919, a zatim u nastajanju komunističkih partija), sve je to sada iziskivalo kvalitativno nova sredstva da se stanovništvo aktivira u korist imperijalizma. S druge strane, zadaće imperijalističkoga vladajućeg aparata dijelom su modificirane, a nastale su čak i neke posve nove, za čije su se rješenje mogle zloupotrijebiti mase, ali djelomično novim instrumentom. U modificirane zadaće pripadalo je u prvom redu, sprečavanje proleterске revolucije koja je do sada bila poznata samo kao postavljanje cilja radničke klase ili pak (u Pariškoj komuniji) kao neuspjeli eksperiment, a sada se, u Rusiji, morala provjeriti njezina snaga. Iz te realnosti rezultirala je istodobno posve nova zadaća da se uništi pobjedonosna proleterška revolucija, kao i s time usko povezano, da se suzbije internacionalno značenje sovjetske države i da se razbiju komunističke partije u pojedinim imperijalističkim državama. Njemačka i još neke zemlje morale su likvidirati socijalna i politička dostignuća koja je izborila radnička klasa u napola puta zastalim antiimperijalističkim revolucijama nakon svršetka rata.

Perfekcioniranje tih dviju imperijalističkih vladavinskih metoda nakon 1917/1918, što je bilo uvjetovano promjenom masa kojima je trebalo manipulirati i novim zadaćama, najzornije se može prikazati na pri-

mjeru Njemačke. U toj je zemlji vladajuća klasa bila suprotstavljena relativno zrelog proletarijatu i bila je najjače pritisnuta od svojih imperijalističkih rivala, pa je tu propast imperijalizma bila najočitija. Zbog toga je trebalo poduzeti najhitnije efikasne akcije za njegov spašavanje. Budući da je imperijalistička buržoazija i dalje bila ekonomski jaka s velikim organizacijskim iskustvom, a istodobno vrlo elastična (npr. u vojnom području), bilo je prirodno da se ona najintenzivnije pozabavi izradivanjem savršenijih vladavinskih metoda i da pri tom postupi naročito mudro i »lukavo«²⁾

Točno je da je Njemačka, što se tiče vladavinskih metoda monopolnog kapitala, postala poljem eksperimentiranja koje je sveukupni svjetski imperijalizam pomno proučavao, na kojem su se sukcesivno (djelomično i simultano) izradale u svojoj primjeni sve varijante imperijalističke vladavine, od pseudosocijalističkih vijeća narodnih poslanika u novembarskoj revoluciji, preko naglašeno »slobodarski« otvorenog građanskog parlamentarizma Vajmarske republike (koji je pružao prostora desnim pučistima kao i kontrarevolucionarnim pohodima protiv radničke klase) i prezidijalne diktature početkom tridesetih godina pa sve do brutalne vladavine Hitlerova fašizma, instalirane 1933. godine.

Usavršavanje imperijalističkih metoda vladanja u Njemačkoj u međuratnom razdoblju, koje je završilo uspostavljanjem fašističke diktature i stoga omogućilo oblikovanje i razvoj njemačkog fašizma, bilo je u cjelini u znaku okretanja prema političkoj reakciji (koja odgovara monopolističkom stadiju kapitalizma³⁾), a u pojedinostima bilo je karakterizirano promjenama u odnosu klasnih snaga i odvijalo se u stalnom i djelomično oštroj razmimoilaženju između raznih monopolnih skupina, njihovih ideologa i političkih ekspozitara.⁴⁾

Držanje pojedinih vlasnika koncerna i političara u tom razmimoilaženju rezultiralo je, naravno, zbog mnogih faktora (npr. tradicionalnih, konfesionalnih, lokalnih, partijsko-političkih i ostalih uvjeta), iz osobnih iskustava, shvaćanja i postavljanja cilja, i vodilo je dosljedno do mnogostrukih kombinacija taktič-

kih varijanata. Ipak se općenito može konstatirati da su u krajnjoj instanci ekonomski motivi potakli razne monopolističke grupe na zagovaranje i usavršavanje metoda vladavine (koje, naravno, nikada nisu bile upotrebljene u apsolutnoj čistoti). Prvenstveno je značajno da je primjenjivanje liberalno parlamentarne metode (po Lenjinovim riječima »metode prijevare, laskanja, fraze, milijunskih obećavanja, trajlihv prosjačkih darova, ustupaka u nevažnome«⁵⁾) iziskivalo materijalne ustupke radnicima, koji su sobom kapitalistima nekih industrijskih grana a i ostalima, donosili osjetne gubitke. Očito je npr. da su vlasnici monopola u teškoj industriji (ugljen — željezo — čelik) zbog posebnosti teško industrijske proizvodnje i tehničkog stanja njihovih tvornica bili zainteresiraniji za produženje radnog vremena, za niske plaće i ukidanje socijalnih povlastica nego gospodari novih industrijskih grana (elektrotehnika) koji su lakše mogli povisivati profite intenziviranjem i racionaliziranjem rada te iskorištavanjem tehničkoznanstvenog napretka. Zbog toga su se teški industrijalci zauzimali za ukinuće osamostalno radnog dana i tarifnih ugovora, za nepriznavanje, odnosno razbijanje sindikata i za odustajanje od demokratskih i socijalno građanske države energičnije nego njihovi kolege iz mladih industrijskih grana. Pri tome je antidemokratsko i prema sindikatu neprijateljsko držanje, naravno, impliciralo frontalni stav protiv socijaldemokracije u čijim su desnim vođama teški industrijalci gledali, doduše, prave pristalice jedne proimperijalističke politike, ali čije su organizirano pripadništvo ipak smatrali potencijalnim rezervoarom revolucije.

Premda su postojale mnogostruke veze između pojedinih monopolnih grupa, ipak se mnogi vlasnici koncerna nisu čvrsto držali svih točaka jedne ili druge metode, te su obje velike monopolne frakcije u izvjesnoj mjeri igrale podijeljene uloge. Diferenciranju unutar monopolne buržoazije pridonosila je, također, okolnost što su teška industrija i nove grane industrije u vanjsko-političkom pogledu zastupale različite koncepcije, ustalom, ekonomski opravdane. Uslijed Versajskog ugovora naročito su industrija ugljena i čelika izgubile sirovinne izvore. Njihov izvor bio je u usporedbi s izvozom elektroindustrije i kemijske industrije — mali. Budući da su, osim toga, adekvatno tadašnjem stanju tehnike oružja one bile naročito zainteresirane za naoružavanje, nije čudno da su se nepomirljivije suprotstavljale mirovinskom ugovoru nego vlasnici koncerna elektrotehnike i kemije; dakle, poticali su na brže poništenje ratnih rezultata i djelovali na tako usmjeren politički razvoj.

Ako detaljno istražujemo koje su snage stajale iza brutalnih, antikomunističkih, naglašeno anti-republikanskih i prefašističkih vodećih centara i organizacija 1919. godine i ranih dvadesetih godina, tada se dolazi do zaključka da je u prvom redu riječ o magnatima teške industrije i za njih vezanih banaka te o istočnoelbskim veleposjednicima čija je ekonomska si-

1) V. I. Lenjin, Razlike u evropskom radničkom pokretu, u: Djela, sv. 16, Berlin, 1962, str. 355.

2) Usporedi: Pismo njemačkim komunistima, u: Djela, sv. 32, Berlin, 1967, str. 537. f.

3) Usporedi: O karikaturi marksizma i o »Imperijalističkom ekonomizmu«, u: Djela, sv. 23, Berlin, 1957, str. 34.

4) Usporedi također: Georgi Dimitrov, Otvorila se fašizma i zadaća komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma, u: Wilhelm Pieck, Gec. j. Dimitrov, Palmiro Togliatti, Otvorila se fašizma i zadaća komunista u borbi za narodnu frontu protiv rata i fašizma, Berlin, 1960, str. 89.

5) Usporedi V. I. Lenjin, Zadaća proletarijata u našoj revoluciji, u: Djela, sv. 24, Berlin, 1959, str. 48.

tuacija bila slična proizvođačima željeza i čelika (težnja za ekstenziviranjem rada, gubitak tvornica, nedostatak izvoza).

Senior rajnsko-vestfalskog rudarskog sindikata, Kirdorf (iz Gelzenkirhenskog rudnika d. d.) Imao je vodeću ulogu u Svenjemačkom savezu koji je, uprkos svojim slabostima, ostao neka vrsta ideologijskog glavnog sjedišta ekstremne reakcije. Reusch iz Gutehoffnungshüttea (Hanielkonzern) istupao je kao mecena ultrareakcionarnih teoretičara i kao financijer terorističkih organizacija. Odlučan utjecaj na politiku njemačko-nacionalne partije (DNP) imali su Fritz Thyssen, bivši direktor Kruppa Hugenberg, vlasnik rudnika van den Kerckhoff, Reichert iz Saveza njemačkih industrijalaca željezom i čelikom, Brunk iz Gelsenberga d. d., kao i različiti predstavnici srednjenjemačkih i šlezjskih rudnika. Stinnes, Vöglér i direktor Kruppa Sorge sjedili su u Reichstagu kao zastupnici Njemačke narodne partije. Mjedoravan u desnom krilu centra bio je Florian Klöckner.⁶⁾ U financiranju Kappova puča u ožujku 1920. godine sudjelovali su, da spomenemo samo taj jedan primjer, Njemačka banka (Deutsche Bank, direktor Michaleski), Drezdenska banka (Dresdener Bank, direktor Nathan), Nacionalna banka (Nationalbank, direktor Goldschmidt), Srednjenjemačka kreditna banka (Mitteldeutsche Kreditbank, direktor Reinhardt), Banka za trgovinu i industriju i komercijalna i diskontna banka (Bank für Handel und Industrie, Commerz — und Discountbank).⁷⁾ Neposredno u predvečerje puča poslovni odbor Svenjemačkog saveza bio je obaviješten da za ostvarenje planova diktature novca »sada ima dosta na raspolaganju, naročito u industriji, da se spasi što se još spasiti može.«⁸⁾

Zagovaračima bezuvjetne politike puča i sile suprotstavili su se mnogobrojni gospodari koncerna novih industrija, koji su pledirali za izgrađivanje liberalne metode vladavine. Najpoznatiji je među njima predsjednik AEG Rathenau koji se priključio Demokratskoj partiji i zauzeo se za socijalne i političke ustupke masama, za potpuno integriranje desnih socijaldemokratskih vođa u građansku državu i za manje rizičnu imperijalističku vanjsku politiku. Stanovište te grupe vrlo je dobro ocrtao general Groener koji je pripadao malom broju visokih oficira koji su preporučivali primjenu fleksibilnih političkih metoda. Aludirajući na to da je ekstremna reakcija pozvala na suzbijanje »marksizma«, pod kojim je podrazumijevala kako revolucionarni tako i reformistički radnički pokret, Groener je pisao godine 1923. u jednom pismu Hindenburgu da nije »marksizam« ono što treba suzbijati, nego samo komunizam. Upotrebljavajući termin »socijalizam« (marksizam) više nije opasnost za državu »te da je stoga najefikasnije da se komunizam suzbije zajedno sa socijalizmom.«⁹⁾

Nasuprot tome, već poimence navedeni teški industrijalci i bankari razvijali su prefašističku koncepciju

»nacionalne diktature« koja bi trebala potisnuti ne samo komunistički pokret nego i reformističke organizacije. Tri mjeseca nakon završetka novembarske revolucije, u kolovozu 1919, kada su Pabst i Kapp osnovali »Nationale Vereinigung« (nacionalno ujedinjenje), Svenjemački savez (Alldeutscher Verband) objavio je da će se njegov program »moći provesti samo pod nacionalnom diktaturom.«¹⁰⁾ Takve izjave stalno su se ponavljale. »Riječ je o tome«, izjavio je predsjednik ADV Class, »da ljude treba najprije naviknuti na riječ diktatura i na njezin neodređeni sadržaj.«¹¹⁾

Reakcionarni monopolisti i njihovi politički eksponenti već su 1919. i 1920. godine razmišljali o tome kako da se osigura »nacionalna diktatura« putem odgovarajuće masovne baze. Njihova glavna pažnja bila je ipak usmjerena, prije svega, na izrađivanje akcionog programa diktatorske vlade te na organizacione mjere kako bi bile stvorene građansko-ratne garde za provođenje planiranog terora. Spomenimo samo Lüttwitzove programatske zahtjeve upućene Noskeu 1. 9. 1919. u kojima su na prvom mjestu bili zabrana štrajka, potiskivanje štampe¹²⁾, te programatske točke Svenjemačkog saveza, koje su formuliране 1920. god. po izravnom uputstvima industrijalaca. Te točke su, između ostaloga, predviđale »najoštrije provođenje dešetsatnog rada, nedjeljni rad, krvavo suzbijanje štrajkova, radikalno pročišćavanje činovničkog kadra i stvaranje žutih sindikata.«¹³⁾ Veliki industrijalci i bankari financiirali su terorističke organizacije i građansko-ratne trupe — npr. »antiboljševističku ligu«, oslobodilačke legije i »nacionalno ujedinjenje« — za čije su neposredno stvaranje bili najčešće angažirani naročito reakcionarni oficiri, regrutirani iz novih republikanskih oružanih snaga, ali to je stvaranje često bilo i izravno u rukama Reichswehra. Premda se financijski kapital stalno trudi da ne ostavi nikakve tragove subvencioniranja reakcionarnih organizacija, ipak je npr. o »antiboljševističkoj ligi« poznato da je osnovana subvencijom od 500 milijuna maraka koje su dali Stinnes,

6) *Opširnije o tome usporedi: Wolfgang Ruge, Germanska monopolistička buržoazija i revolucionarny kriza 1919—1923. gg., u: Germanskij Imperializm, Moskva, 1965, str. 95.*

7) *Usporedi: Centralni državni arhiv (daje i tekstu: ZStA), Merseburg, Reg. 92, Kapp E II 5, Bl. 1 ff.*

8) *ZStA, Potsdam, Alldeutscher Verband, Nr. 125/1, Bl. 17.*

9) *Citat prema Reginaldu H. Phelpsu, Aus den Groener-Dokumenten, u: Deutsche Rundschau, 1950, H. 9, str. 740.*

10) *ZStA, Potsdam, Alldeutscher Verband, Nr. 124, Bl. 40.*

11) *Ebenda, Nr. 130, Bl. 7.*

12) *Usporedi: Otto-Ernst Schäddekopf, Das Hoer und die Republik, Hannover u: Frankfurt a/M 1955, str. 101 i dalje.*

13) *ZStA, Potsdam, Alldeutscher Verband, Nr. 125/2 Bl. 20, 25.*

Mankiewitz (Deutsche Bank), Borsig, Siemens, Deutsch i ostali.¹⁴⁾

Neuspjeh Kappova puča, zbog jedinstvenog otpora radničke klase, opomenu je zagovornike brutalnih metoda da su veoma propustili stvoriti masovni pokret podrške planiranoj diktaturi. U tucetima dokumenata Svenjemačkog saveza, Njemačke nacionalne partije, narodnih organizacija iz razdoblja nakon «slabo pripremljene stvari»¹⁵⁾ (kako je Class nazvao Kappov puč) isticano je — kao što je formulirao predsjednik ADV — da «cijela budućnost njemačke industrije ovisi o pravilnom odnosu između radnika i poduzetnika».¹⁶⁾ Predsjednik Zemaljskog saveza Njemačke nacionalne partije u Merseburgu, vođa čeličnih kaciga Dueterberg, u internom pismu 1921. spominje da u dogledno vrijeme svaki novi desničarski puč mora biti spriječen jer će cjelokupno radništvo ponovno stupiti u generalni štrajk. «Ma kako to bilo žalosno», nastavio je on, «moramo računati s tom činjenicom te se možemo samo nadati da ćemo nastavljenim sitnim radom postupno uspeti barem jedan dio radnika istrgnuti iz socijalističkih okova.»¹⁷⁾ O metodi tog sitnog rada oglasili su se u Njemačkoj nacionalnoj partiji glasovi koji su zahtijevali da se ubuduće treba oslanjati više na liječnike, svećenike i učitelje, tj. na one «koji govore jezikom naroda i imaju pristup narodu».¹⁸⁾

Što se tiče tog razvoja bilo je normalno da se inspiratori usavršavanja brutalnih metoda sve više i više interesiraju za one mnogobrojne desne radikalne grupe koje su, kao npr. Hitlerov NSDAP, povezivala svoju nacionalističku propagandu s dogovorenim socijalnom demagogijom. Ako su do tada te grupe podupirali samo beznačajni, nacionalistički egzaltirani poduzetnici, od tada su njima pritekale svote novca iz kase velikih concerna (npr. Borsiga, Thyssena)¹⁹⁾. U jednom njemačko-nacionalnom izvoru potkraja 1922. je konstatirano «da sjevernonjemačka industrija najveću nadu polaže na Hitlerov pokret i da će on biti podupiran svim sredstvima.»²⁰⁾ Pod utjecajem marša tali-

janjskih fašista na Rim, među njemačkim se reaktivnim ućvrstilo uvjerenje da se pokretu za «nacionalnu diktaturu» mora oduzeti izvorna junkersko-velikoburžoaska ekskluzivnost i da mu se mora stvoriti široka masovna baza. Sjevernorajnsko-vestfalski industrijalci tvornica željeza u jednoj su odluci početkom listopada 1923. godine izjavili da su potrebni «muževi jake volje i svjesni cilja ... koji uživaju povjerenje naroda.»²¹⁾

Istodobno se, ipak, upravo među industrijalcima osjećala velika suzdržanost prema pseudosocijalističkoj demagogiji NSDAP-a a i ostalih fašističkih grupa. Bojali su se da bi nacistički pristaše, obrađeni antikapitalističkim frazama, mogli jednog dana preko svojih vođa ozbiljno shvatiti borbu protiv concerna i trustova. S druge strane sumjalo se u djelovitnost te demagogije. Stoga je Class javio svom savezniku Tafelu da su razni veleindustrijalci kojima se on obratio odbili da financiraju nacističke partije s obrazloženjem «da Hitlerov pokret poprma isti razvoj kao i svi dosadašnji tzv. nacionalsocijalistički pokušaji: ne uspijeva iz radništva dobiti priliv u spomena vrijednoj mjeri.»²²⁾

To suzdržavanje i izvanredno osipanje mladog fašističkog pokreta koji se sastoji od konkurentnih grupa, pridonijeli su da njemački fašizam na vrhuncu revolucionarne poslijeratne krize nije imao udarnu snagu koja bi bila potrebna da se nadvlada radnički pokret i da je stoga samo jedan dio frakcije imperijalističke buržoazije, i to frakcije koja se zauzimala za brutalne metode, smatrao fašizam pouzdanim organom za provođenje vlasti. Doduše, NSDAP je u Bavarškoj imao već dosta utjecaja kod masa, ali su npr. pokušaj puča od 1. 5. 1923. a još i više Hitlerov puč u studenome, pokazali da fašisti ipak nemaju nikakve šanse da savladaju radničku klasu koja je bila vrlo revolucionarno raspoložena. Zagovornici politike sile morali su se zadovoljiti ustavno kamufliranom vojnom diktaturom generala von Seeckta, koja je u postojećim uvjetima imala prednost da su je zagovorale i one grupe monopolne buržoazije koje su se načelno zauzimala za fleksibilniju metodu.

Najreakcionarnije snage imperijalističke buržoazije izvukle su iz događaja od 1920. i 1923. godine odgovarajuće zaključke. Oni se nisu odnosili samo na spoznaju da i diktatura treba masovnu bazu. Više ili manje jasno se uočilo da se takva masovna baza mora svjesno i bez rasipanja snaga stvarati već mnogo prije krizne situacije. Isto tako se spoznalo da fašizam nema šansi da prodr u radničku klasu i da se stoga mora orijentirati na sitnoburžujksku masovnu bazu. Bilo je na kraju jasno da se diktatura može izgraditi samo ako radništvo, pod reformističkim utjecajem, slijedi parole mirovanja svojih vođa, i da je stoga nužno u određenom stupnju sačuvati privid pravne državnosti. Upravo zbog toga Hitler je u rujnu 1930. godine pred

14) Usporedi: Eduard Stadler, *Als Antilbolschewist 1918/19*, Düsseldorf, 1935, str. 47.

15) ZStA, Potsdam, *Alldeutscher Verband*, Nr. 125/2, Bl. 8.

16) Isto tu, Nr. 129, Bl. 25.

17) ZStA, Potsdam, *Deutschnationale Volkspartei*, Nr. 4, Bl. 42.

18) Isto tu, Br. 3, Bl. 231.

19) Usporedi, između ostaloga: Walter Görnitz, *Herbert A. Quint, Hitler. Eine Biographie*, Stuttgart, 1952, str. 168, 198.

20) ZStA, Potsdam, *Deutschnationale Volkspartei*, Nr. 26, Bl. 45.

21) Citat prema *Vossische Zeitung* od 6. 10. 1923. (br. 473).

22) ZStA, Potsdam, *Alldeutscher Verband*, Nr. 467/3, Bl. 215.

kraljevskim sudom položio svoju ozloglašenu «zakletvu legalnosti».

Objektivni ekonomski i politički razvoj nakon 1924. godine isprva ipak nije pogodovao porastu fašizma. Zagovornici brutalne metode buržoazije morali su se privremeno povući. Konjunktura je poboljšala gospodarski položaj svih grana industrije tako da se povećavao slobodan prostor za materijalne ustupke radničkoj klasi i ostalim radnim ljudima, a mnogim je industrijalcima činila snošljivoj i «premija sigurnosti» u obliku ograničenih socijalnih povlastica države. Parlamentarni sistem se učvrstio i činilo se da će duže moći relativno bez rizika osigurati dalju stabilizaciju imperijalističkog poretka. Reformistički radnički pokret uspjeli su privući da pruži aktivnu podršku građanskoj državi, a morala je oslabiti i borbena snaga Komunističke partije koja se u uvjetima revolucionarne oseke morala preorijentirati i istodobno razračunavati sa sektaškim strujanjima u vlastitim redovima. Osim toga, provođenje liberalne metode vladavine odgovaralo je i vanjskoj politici imperijalističke Njemačke, koja se prikivala ljubavlju za mir i isprva smjerala na postupno ponovno zadobivanje položaja vele-sile.

U razdoblju revolucionarne poratne krize mnogi magnati ugljena i želika, doduše, načelno su zagovarali brutalne metode, a ipak su s obzirom na jakost radničkog pokreta, predirali za privremeno paktriranje sa socijaldemokracijom i time za privremeno zadržavanje parlamentarnog sistema. I u doba početka relativne stabilizacije kapitalizma, niz teških industrijalaca zauzimao se također za trajno desne socijaldemokratske vođe u državi te za dugoročno usavršavanje fleksibilne metode vlasti. Primjerno je bilo držanje zamjenika predsjednika Kraljevskog saveza njemačke industrije, Silverberga, koji je bio na čelu najvećega svjetskog koncerna mrkog ugljena, a uz to je sjedio u više od 40 nadzornih odbora rudarskih poduzeća, banaka, osiguravajućih društava, tvornica mašinskih industrija. U govoru 1926. godine Silverberg je rekao da se osnovna linija politike mora sastojati u tome da se socijaldemokraciji omogući da «zajedno s poduzetništvom i pod njegovim vodstvom opet dovede Njemačku i njemačku ekonomiju do uspjeha i procvata»²³.

Silverbergova izlaganja njegovi su kolege samo djelomično odobrivali. Protiv principijelnog izjašnjavanja za dobro uvježbanu parlamentarističku metodu vladanja okrenuli su se, prije svega, vlasnici rudnika Thyssen i Reusch. Da bi se naoružala za buduće krizne situacije, skupina teških industrijalaca — kojoj su u dva navedena pripadali također Kirdorf i (nešto kasnije) Vöglger — pokušala je udahnuti nov život fašizmu, a osobito Hitlerovu NSDAP. Veoma je bio značajan susret Hitlera i Kirdorfa 1927. godine, te tajni memorandum koji je nacistički šef sastavio nakon tog razgovora, a koji je Kirdorf poslao mnogim reacionar-

nim industrijskim vođama²⁴) te savjetovanjem Hitlera sa sve više industrijalaca. Tim okretanjem izravnoj suradnji teške industrije i nacističke partije NSDAP koju su sve više financirali vlasnici rudnika, konačno su se stekli svi uvjeti da njemački fašizam, (budući da je na njega bila prenesena vlast), bude okvalificiran kao «otvorena teroristička diktatura najreakcionarnijih, naj-fovinstičkih, najimperijalističkih elemenata financijskog kapitala.»²⁵)

Premda su sljedećih godina susreti Hitlera i ostalih nacističkih vođa s mjerodavnim gospodarima monopola držani u strogoj tajnosti ipak postoje mnogobrojna pismena svjedočanstva o tim razgovorima. Spomenimo samo Hitlerove susrete s «vođecim ličnostima industrije» u godinama 1927, 1929, i 1931.²⁶) koje je organizirao Kirdorf, kružno putovanje po Njemačkoj 1931. godine, koje je Hitlera vodilo do «mjerodavnih ličnosti privrede»²⁷), razgovor Edmonda Stinnesa s nacističkim vođom 9. 7. 1931. (taj razgovor je veleindustrijalac pismeno rezimirao²⁸)), Hitlerovo predavanje u diseldorfskom industrijskom klubu 27. 1. 1932. godine²⁹) te njegova savjetovanja s vrhovima ujedinenih čelika (Thyssen, Vöglger, Poensgen) u istom mjesecu³⁰).

Od 1927. godine malograđanski ekonomski teoretičari NSDAP-a bili su zbunjeni i postepeno potiskivani u pozadinu, a antikapitalistički obojeni program partije u 25 točaka (od 24. 2. 1920. godine), koji je u početku nazivan «neoborivim», bio je revidiran u odlučnim točkama³¹). Otto Dietrich, koji je preko svog tasta Gronea (izdavača teškoindustrijskih «Rajnsko-vestfalskih novina») održavao uske veze s industrijskim vođama ruskog područja, pristupio je 1927. godine NSDAP-u i vrlo brzo se uspeo do Hitlerova eko-

23) Veröffentlichungen des Reichsverbandes der Deutschen Industrie, 1926., H. 32, str. 64.

24) Usporedi: Adolf Hitler, Der Weg zum Wiederaufstieg, objavio Henry Ashby Turner jr. u: The Journal of Modern History vol. 40, 3/1968, str. 153, i dalje.

25) Georgi Dimitrov, Otkrivenje fašizma i zadaće Komunističke Internacionalne u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma, str. 87.

26) Usporedi: Rheinisch-Westfälische Zeitung, 28. 7. 1935.

27) Usporedi: Otto Dietrich, Mit Hitler In die Macht, München, 1934.

28) Usporedi: Weltherrschaft im Visier, izdao Wolfgang Schumann, Ludwig Nestler i drugi, Berlin, 1975., str. 221, i dalje.

29) Usporedi: Vortrag Adolf Hitlers vor westdeutschen Wirtschaftlern.

30) Manfred Weisbecker, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. u: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland, izdao Dieter Fricke, sv. II, Leipzig, 1970, str. 408.

31) Usporedi npr. Izjavu NSDAP od 13. 4. 1926, u: Ernst Deuerlein (Hg.), Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten, Düsseldorf, 1968, str. 292.

nomsko-političkog savjetnika. I dugogodišnji glavni urednik »Berliner Börsen Zeitung« Funk, prišao je 1931. godine nacističkoj partiji i po njenu je nalogu izdavao »Ekonomsko-politički informativni bilten NSDAP« čija je zadaća bila da razmjenom mišljenja s oko 60 ekskluzivnih pretplatnika utvrđuje zajedničku političku i ekonomsko političku liniju koju fašističko vodstvo treba da realizira. Pretplatnici su, između ostalih, bili Diehn (Deutsches Kalisyndikat), Deisberg (IG-Farben-Konzern), Kellermann (Gutehoffnungshütte), Thyssen, Vögler, Poensgen, Krupp, Reihart (Commerz-und Privat-Bank), Stauss (Deutsche Bank), Tengelmann (Essener Steinkohlen AG), Winterfeld (Siemens&Halske)³². Sličnu je funkciju imao »Krug prijatelja privrede« (kasnije »Krug prijatelja Himmlera«, koji je po Hitlerovu nalogu osnovao industrijalac Keppler 1931. godine. Tom krugu su, između ostalih, pripadali: vodeći suradnici Flickova koncerna, Emil Helfferich (Hapag), Vögler, Hecker (Ilseder Hütte) i Meyer (Dresdener Bank)³³.

Činjenica da su se tim gremijima priključili (premda dijelom još drugoklasni) i predstavnici elektrotehničke i kemijske industrije, pokazuje u kojoj su se mjeri — pri pogoršanju gospodarskog položaja, zaoštravanju klasnoborbene situacije i sve veće bespomoćnosti parlamentarističkog vladavinskog mehanizma — nekadašnji zagovornici liberalne metode također počeli zauzimati za primjenu usavršene šle. Simptomatična je za tu promjenu stajališta Schachtova karijera (započeta u Dresdenschkoj banci). On se nakon novembarske revolucije na neko vrijeme priključio Demokratskoj partiji, a zatim postupno išao u desno, a nakon svoga prvog susreta s Hitlerom i Göringom, u siječnju 1931. godine, po vlastitim je riječima, sve poduzimao da nacističke dovede na vlast³⁴ pa je već prije 1933. godine

djelovao kao najvažniji Hitlerov ekonomski savjetnik,³⁵ a u prvim godinama nakon zauzimanja vlasti njemačkih fašista obavljao najviše dužnosti u vladi³⁶.

Zahvaljujući sve većoj financijskoj, organizacionoj i ideološkoj potpori sve širih krugova financijskog kapitala mogla je NSDAP od 1928. bilježiti novi polet. Stvarane su različite podorganizacije NSDAP-a, među njima fašistički naknadni sindikat NSBO (Nationalsozialistische Betriebsopposition), dnevne novine (1929. godine već 50), pojačana je izgradnja terorističkih formacija partije (SA i SS), te su postignute prve izborne pobjede nakon revolucionarne poslijeratne krize (u listopadu 1929. u Badenu, u prosincu 1929. u Tiringiji, u lipnju 1930. u Saskoj, a u rujnu 1930. u izborima za Reichstag).

Tim uspjesima fašistička se partija pred svim nalagodavcima iskazala sposobnom za akciju te upotrebljivom političkom snagom. Reakcionari industrijalci i bankari izjašnjavali su se sve neprikrivenije, pa i u javnosti, za brutalnu metodu i za fašizam. U prosincu 1929. godine izjavio je predsjednik Saveza saskih industrijalaca Witke na zboru članova Saveza njemačke industrije Reicha da se »odredbama« mora stvoriti stanje koje nam manjkavo zakonodavstvo ne može stvoriti³⁷. Kada je na istom zboru drugi govornik zahtijevao drakonske mjere protiv radničkog pokreta bio je prekidan povlađujućim povlicima »bravo« i »Mussolini«³⁸. Godinu dana kasnije Thyssen je pred glavnim odborom saveza Reicha gotovo neograničeno podržao nacističku partiju³⁹.

To, naravno, nije značilo da je imperijalistička njemačka buržoazija neposredno nakon prvih spektakularnih uspjeha nacista bez suzdržavanja odlučno stala iza fašističke partije. Nipošto. Proces priklanjanja fašizmu raznih monopolnih grupa i pojedinih zastupnika koncerna, tekao je vrlo komplicirano i proturječno te je bio završen nakon što je Hitler 1933. godine preuzeo vlast. Povijesna se znanost Njemačke Demokratske Republike intenzivno bavila tim procesom,⁴⁰ jer je on značio odlučnu fazu pripremanja fašističke diktature, pa je to razdoblje istraživanja koje je osobito značajno za borbu protiv fašizma. Rezultati tih istraživanja ne mogu se ovdje iscrpno prikazati već zbog pomanjkanja prostora. Mora se ipak upozoriti na neka pitanja koja su u tom procesu igrala naročitu ulogu.

Razlog za djelomično oklijevanje monopolista u priklanjanju Hitlerovu fašizmu bilo je strahovanje da fašističko vodstvo neće moći održati svoja obećanja o potpunom obespravljenju radnika i razbijanju radničkog pokreta, te da bi nacističkom propagandom antikapitalističke pučističke i aktivirane mase mogle staviti Hitlera i njegove suradnike pod pritisak ili da bi ih malograđanski revolucionari mogli svrgnuti. Nije slučajno da su novine »Deutsche Allgemeine Zeitung«, koje su pripadale konzorciju teških industrijalaca, velikih brodovlasnika i bankara, pisale 7. ožujka 1932: »Otvoreno rečeno: nama u nacionalsocijalizmu mnogo više impo-

32) Albert Norden, *Lehren deutscher Geschichte*, Berlin, 1950. str. 88.

33) Klaus Drobisch, *Der Freundeskreis Himmler*, u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1960, H. 2 str. 309 i dalje.

34) Uporedi: *Hjalmar Schecht*, 76 Jahre meines Lebens, Bad Wörleshofen, 1959. str. 352.

35) Uporedi npr. *Fritz Klein*, Neue Dokumente zur Rolle Schachts bei der Vorbereitung der Hitlerdiktatur, u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1957, H. 4, str. 818. i dalje.

36) Uporedi: *Wolfgang Ruge*, Zu den Auseinandersetzungen in der herrschenden Klasse des faschistischen Deutschlands 1936, u: *Jahrbuch für Geschichte*, 1974, sv. 10, str. 541. i dalje.

37) Veröffentlichungen des Reichsverbandes der Deutschen Industrie, Nr. 49. S. 38.

38) *Isto*, str. 41.

39) Uporedi: *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, hg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, 1965, Bd. 4 S. 266.

nira njegov nacionalizam nego njegov socijalizam... Zabrinutosti su utoliko opravdane ukoliko se postavljaju pitanje hoće li nacionalsocijalizam u času političkog potvrđivanja moći odvrati demagogijom zadvojene gomile pristaša. Takve bojzani gajio je i generalitet Reichswehra čiji je govornik, general Schleicher, izjavio da se »nacionalni dio« fašističkog programa može potpisati, ali da je — s obzirom na »socijalni dio« — bilo kakav optimizam na posve krivu mjestu⁴¹⁾.

U uskoj vezi s time mnogi vrhovi imperijalističke buržoazije smatrali su uputnim da se u buduću Hitlerov režim ugrađena »osiguranja« sudjelovanjem nenacističkih reacionara u vlasti. Ovdje se mislilo, među ostalima, na neposredno učešće predstavnika koncerna (tzv. »stručnjaka«) ili visokih oficira u vladi i također na uvođenje monarhije pozivanjem Hohenzollerna ili proglašenjem Hindenburga namjesnikom Reicha. S mnogih strana također se preporučivalo da se u antiparlamentarnu koalicionu vladu, koju je vodio Hitler s ostalim nacističkim velikanima, uključuje zastupnici Njemačke nacionalne partije ili desnog krila Centuma.

Pitanje mirnog funkcioniranja fašističke diktature u interesu monopolnog kapitala nije se, s njezine strane, moglo odvojiti od pitanja što je moguće bezričnije uspostave nasilne vladavine. Tu se prije svega radilo o načinu i vremenskom planu razgrađivanja građanskog parlamentarizma, o metodama produbljanja rasejpa u radničkom pokretu i o efektivnim sredstvima pri provođenju politike mirovanja koju su inaugurirali desni socijaldemokratski i sindikalni vođe. Politička struktura vajmarske države kao predsjedničke republike s mnogobrojnim malim partijama pogodovala je razvoju koji je u momentu izjaženja Socijaldemokratske partije iz vlade i faktičke nemogućnosti rada Reichstaga vodio do instaliranja prezidijalne vlade. Prezidijalni su režim novine »Deutsche Allgemeine Zeitung« procijenile »pretprirodom nacionalne diktature« koji treba da privikne narod na diktaturu⁴²⁾ a taj su režim zagovarale gotovo bez iznimke sve frakcije buržoazije. Bilo je, ipak, razlika u mišljenju kako o karakteru te diktature tako i o času kada bi nju trebalo da zamijeni otvoreni fašistički režim, što se tiče karaktera nije bila riječ samo o političkim i društveno-političkim mjerama koje je trebalo poduzeti (zabrana revolucionarnih organizacija, razbijanje tarifnog prava i slično), nego i o tome da li da se desni socijaldemokratski vođe, koji su se odlučno zauzimali za toleriranje prezidijalnog kabineta, na ovaj ili onaj način pridobiju za »suradnju«. Dok je Brüning npr. izjavljivao da se »ukidanje socijalne politike može lakše provesti sa socijaldemokracijom nego s desnicama«⁴³⁾, dotle su ekstremno reacionarni monopolisti smatrali da je bolje da se otpuste svi socijaldemokratski vođe. Na njihovu je inicijativu s Papevovim državnim udarom u Pruskoj 20. srpnja 1932. godine stvoren ogledan primjer takva otpuštanja, a to je ujedno trebao biti test

koliko će mase pod reformističkim utjecajem slijediti vođe koji će pozvati na kapitulaciju i kakve bi bile šanse za ostvarivanje efikasnog akcionog jedinstva između komunista i socijaldemokrata.

Zastupnici koncerna električne i kemijske industrije, koji su bili manje pogođeni gospodarskom krizom, nisu se, naprotiv, naročito žurili s prezidijalnog režima na otvorenu diktaturu. Bili su mišljenja da im treba vremena da iskušaju pouzadnost nacističkih vođa i da »izmjere« mogućnosti otpora radničke klase. Osim toga, bili su uvjereni da bi oni, zbog relativne manje opasnosti krize, mogli učvrstiti svoje položaje u cjelokupnoj monopolnoj buržoaziji te tako znatnije utjecati na fašističku gospodarsku politiku. Također su mogli odugovlačiti uspostavljanje otvorene diktature s obrazloženjem da bi ta diktatura imala više izgleda kad bi počela funkcionirati tek nakon što se prekorači najnižji stupanj gospodarske krize.

Nasuprot tome rudarski koncern, veliki brodograditelji i brodovlasnici, te ostali poduzetnici koji su od 1931. godine bili upućeni na neposredne državne subvencije, silili su na brzo skretanje s prezidijalnog kursa. Tako su novine »Deutsche Allgemeine Zeitung« već u listopadu 1931. godine pisale da »je sistem na-

40) Wolfgang Ruge, *Deutschland 1917—1933*, Berlin, 1974; Manfred Weisbecker, *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, u: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*, Bd. II; Eberhard Czichon, *Wer verhält Hitler zur Macht? Köln*, 1967; Kurt Gossweller, *Die Rolle des Monopolkapitals bei der Herbeiführung der Röhm — Affäre*, phil. Diss., Berlin, 1963; *latl. Grossbanken-Industriemonopole-Staat*, Berlin, 1971; Fritz Klein, *Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Grossbourgeoisie (1929—1932)*, u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1953, H. 6 S. 872 i dalje; Joachim Patzold, *Der Staatstreich vom 20. Juli 1932. in Preussen*, u: *Isto*, 1956, H. 6, S. 1146 i dalje; Jürgen Kuczynski, *Die Barbarextremster Ausdruck der Monopollherrschaft in Deutschland*, u: *Isto*, 1967, H. 7 S. 1484 i dalje; Gerhard Volkland, *Hintergründe und politische Auswirkungen der Gelsenkirchen-Affäre im Jahre 1932*, u: *Isto*, 1963, H. 2, S. 289 i dalje; Kurt Gossweller, *Die Vereinigten Stahlwerke und die Grossbanken*, u: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeographie*, 1965, T. IV, S. 11 i dalje; Manfred Weisbecker, *Zur Herausbildung des Führerkults in der NSDAP 1966*, S. 115 i dalje; Kurt Gossweller, *Alfred Schlicht*, u: *Monopole und Staat in Deutschland 1917—1945*, Berlin; Junker und NSDAP 1931/32, u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1967 H. 4, S. 644 i dalje; Wolfgang Ruge, *Die »Deutsche Allgemeine Zeitung« und die Brüning-Regierung*, u: *Isto*, 1968, H. 1, S. 19 i dalje; Werner Müller, Jürgen Stockfisch, *Die »Voltenbriefe« — eine neue Quelle über die Rolle des Monopolkapitals bei der Zerstörung der Weimarer Republik*, u: *Isto*, 1969, H. 12, S. 1565. — *Trebe također ukazati na brojne rasprave sovjetskog historičara L. I. Glinčberga, naročito na njegovu monografiju Na puti u Imperijaku kanceljarju, Moskva, 1972.*

41) *Citirano prema: Thilo Vogelsang, Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930—1933*, u: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1954, H. 2, S. 406.

42) *Citirano prema: Fritz Klein, Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Grossbourgeoisie*, S. 895 i dalje.

43) *Citirano prema: Wolfgang Ruge, Die »Deutsche Allgemeine Zeitung« und die Brüning-Regierung*, S. 36.

redbi u slučaju nužde, koji je neko vrijeme mogao biti izvršno pomoćno sredstvo državne uprave... sam od sebe prestao⁴⁴⁾. A jedan od suvlasnika novina, bankar Bernhard, izjavio je u istom mjesecu: »Ne će biti bolje sve dok ne dođe konačno čovjek koji će s bezobzirnom energijom provoditi ono što se spozna kao ispravno.«⁴⁵⁾

Što se više približavao čas pozivanja Hitlerove vlade to su postojala oštrija razmimoilaženja među monopolnim grupama o pojedinostima gospodarskog programa koji je trebao realizirati fašizam. Kako su barem oni najjači šefovi koncerna pri tom drsko špekulirali, o tome da će moći propisati program fašističkoj vladi vidli se. Između ostaloga, iz Thyssenova pisma poslovođi teškoindustrijskog saveza za čuvanje gospodarskih interesa Rajnske i Vestfalije, Schlenkeru. »Složimo li se oko Hitlera kao kancelara...« pisao je Thyssen, »tada vjerujem, ... da ćemo se također moći složiti o ciljevima njegove politike.«⁴⁶⁾

Još je malo istražena izvanredno složena borba konkurentnih grupacija monopolnog kapitala (povezanih djelomičnim zajedničkim interesima) oko Hitlerova vladinog programa u posljednja tri do četiri mjeseca prije no što je pozvan za kancelara Reicha. Raz-

zlog je tome prije svega što su akti koncerna iz tog doba jedva pristupačni istraživanju. Ipak se već danas može dokazati da su na najaktivniju ulogu u tom borbi igrali skupine ujedinjenih tvornica čelika koje su predvodili Thyssen i Schachtet te s njima povezane banke, koje su u nacističkom vodstvu imale povjerljiva čovjeka u Göring. Druga frakcija grupirala se oko IG Farben i nekih direktora Njemačke banke te se neko vrijeme oslanjala na Gregora Strassera. Ta je grupa zahtijevala, prije svega, promjenu sindikata u državne sindikate i realiziranje opsežnog programa pribavljanja posla. Dalja skupina, kojoj je pripadao i Papen, obuhvaćala je Hugenberga, njemu bliske teške industrijalce te jedan dio istočnolapskih junkera.⁴⁷⁾ Kao rezultat svih tih međusobno isprepletenih svađa oko spomenutih i ostalih pitanja iskristaliziralo se konačno shvaćanje o modalitetima i času prenošenja vlasti na Hitlera, koje je sadržano u ozloglašenju pismenoj molbi Hindenburgu od listopada 1932. godine. Tu su pismenu molbu izričito potpisali, kako je poznato, Schacht, Thyssen, Helfferich, Hecker, Rosterg, veliki brodovlasnici Woermann, Beindorff, Witthoefft, bankari Schröder i Reinhart, vođa Zemaljskog saveza graf Kalkreuth a posebno su je zagovarali Vögler, Reusch i Springorum⁴⁸⁾. Ostali mjerodavni monopolisti naknadno su izjasnili solidarnost s tom pismenom molbom. Tako Krupp nije govorio samo za sebe kad je u travnju 1933. izjavio: »Politički razvoj susreće se sa željama koje smo ja sâm i Predsjedništvo (saveza njemačke industrije Reicha) već dugo gajili.«⁴⁹⁾

Ako se marksističkim historičarima katkada zamjera da nediferencirano govore o velikoindustrijalcima i monopolnoj buržoaziji tada ranije (u bilješkici 40) navedeni radovi pokazuju da su takva okrivljivanja posve netočna. Ipak je poučno da zastupnici vladajuće klase u svojim retrospektivnim izvještajima o političkom razvoju potkraj 1932. i početkom 1933. godine također govore o privredi kao akteru koji djeluje jedinstveno. Bankar Schröder izjavio je npr. pred istražnim organima Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu 1945. godine o situaciji u Njemačkoj u prosincu 1932: »Opće nastojanje ljudi u privredi išlo je za tim da u Njemačkoj dođe na vlast jak vođa... Zajednički interes privrede sastojao se u strahu pred boljševizmom i u nadi da će nacionalsocijalisti, jednom na vlasti, uspostaviti stalnu, postojanu političku ili gospodarsku podlogu u Njemačkoj. Dalji zajednički interes bila je želja da se Hitlerov gospodarski program pretvori u djelo pri čemu je bitna značajka bila u tome da privreda treba sama upravljati.« Posve slično izjasnio se predstavnik visoke ministerijalne birokracije državni sekretar Meissner koji je sudjelovao u svim pregovorima o imenovanju Hitlera. »U privredi«, izvještava u svojim memoarima, »nadamo se naročito da će ideja besklasne narodne zajednice, što ju je Hitler unio u radništvo kojim je vladala misao klasne borbe, prevladati dotadašnji marksistički internacionalni socijalizam i time izagnati prijetuću opasnost od boljševizma.«⁵⁰⁾

44) Citirano prema istom, S. 41.

45) Citirano prema: Fritz Klein, Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Grossbourgeoiselle, S. 90f.

46) Citirano prema Kurtu Gosswilleru, Die Rolle des Monopolkapitala bei der Herbeiführung der Röhm-Affäre, S. 348.

47) U vezi s tim kompleksom usporedi također: Wolfgang Ruge, Hindenburg, Porträt eines Militaristen, S. 456. i dalje.

48) Citirano prema: Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 1945/46, Nürnberg 1949, Bd. 35, S. 26.

49) Citirano prema: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 606.

50) Otto Meissner, Staatssekretär unter Eber-Hindenburg-Hitler, Hamburg 1950, S. 276.

I te izjave o uspostavljanju fašističke diktature, koje potječu iz vodećih krugova, potvrđuju, iako nenamjerno, činjenice koje je utvrdila marksistička povijesna znanost da su fašizam kao perfekcioniranu, na antikomunizam i na nasilje orijentiranu metodu imperijalističke buržoazije koncipirali najreakcionarniji monopolisti, te da je fašizam poticao uzgajanje nacionalističkih masovnih organizacija i konačno da je realiziran prenošenjem vlasti na nacističke vođe. ■

thomas nipperdey
münchen

primjedbe uz odnos fašizma, kapitalizma i modernizacije

preveo s njemačkoga franjo zenko

Prema nekim iskustvima iz diskusija i konferencija između historičara i znanstvenika iz socijalističkih i ne-socijalističkih, istočnih i zapadnih zemalja, čini mi se ispravnim da ne prikrivamo temeljne suprotnosti u našim shvaćanjima, da ih uljudno ne potiskujemo na stranu ili umanjujemo nego da ih izgovaramo. Ne zato da bismo time zaoštravali suprotnosti, produbljivali jaz, ili da bismo od znanstvene konferencije stvarali ideološki bojno polje. Bilo bi to apsurdno u znaku koegzistencije, koju svi priznajemo kao uvjet da čovječanstvo preživi. Ali, ako želimo vidjeti u čemu se slažemo, ako želimo odrediti u čemu se možemo složiti ili gdje postoje stupnjevitosti, a ne principijelne razlike, ako želimo znati gdje je potrebno daljnje istraživanje da nas dovede do priznatih rezultata, tada je nužno da izgovorimo i to gdje leže osnovne razlike s kojima, čini mi se, ne možemo daleko doći. Stoga vas molim da mi dopustite nekoliko primjedaba o brizantnoj i prijepornoj temi kapitalizam i fašizam. Kao historičar, bavim se pri tom više sporom o interpretaciji fašističkih pokreta i vladavinskih sistema koje su Saveznici pobijedili 1945. godine, negoli sporom o tome postoje li danas neo-fašistički pokreti ili neofašizam, ili opasnost od neofašizma. Neposredno je jasno, dakako, da je historijsko pitanje bitno za političko pitanje.

Ma kako moglo stajati, dakle, s mogućnostima neofašizma ili postfašizma, renesanse ili ponovnog nastajanja takvog nečeg kao što je fašizam ili ponovnog stvaranja fašizmu sličnih pokreta u SAD ili u Africi ili u Velikoj Britaniji, u protivnom i pravom smislu riječi, fašizam je ponajprije jedanput, 1945. godine, pobijeđen i nestao. Onakav fašizam, kakav je od 1919. ili od 1922. do 1945. godine potresao Evropom i neko vrijeme čak nad njom zavladao, u tom je smislu mrtav. Stoga je on danas prvenstveno i prije svega historijski fenomen. Ispravno je, naravno, kad konstatiramo da je fašizam neprijateljski spram čovječanstva, nehuman i zločinački, da je za civilizirani svijet, čak za cijeli svijet, značio katastrofu te, u okviru općeg odgoja, ostaje također važna ta konstatacija, ali u znanosti ona je ipak trivijalna. Moralno osuđivanje nije još znanstveno objašnjenje. Trebalo bi da pođemo od toga da svi razumni i ozbiljni ljudi dijele to stanovište, da smo svi antifašisti i da razlike u mišljenju ne rezultiraju moralnim diskvalifikacijama. Budući da je tako, danas više nije riječ o tome da se jednostavno napada fašizam nego o tome da se objasni što je fašizam bio, zašto je nastao, zašto je došao na vlast. Moramo fašizam smjestiti u povijest. Tek ako se bez žmirenja na sadašnjost i bez skupljanja argumenata za neko političko stanovište zbiljski bavimo historijskim uvjetima fašizma između dva rata, i ne otklanjamo ga kao upad zlog duha ili nečega takvog, možemo se nadati da odgovorimo na pitanje postoje li slični uvjeti još i negdje ili bi opet mogli nastati.

Pokušat ću zahvatiti neka pitanja koja se tiču prijepornog odnosa fašizma i kapitalizma, a zatim pitanje o odnosu fašizma i modernosti, o kojem se u posljednje doba češće diskutira. Pri tom mi je više

stalo do toga da raspravim pitanja i formuliram prigovore nego da postavim gotove teze, da dam konačna objašnjenja. Moji vlastiti nazori poklapaju se najviše s nazorima Ernesta Noltea, ali čini mi se da nema smisla ovdje jednostavno ponavljati njegove teze koje su većini poznate.

1.

Je li fašizam, kako to hoće klasična marksistička definicija iz 1933. godine, produkt kapitalizma ili određenih, naročito reakcionarnih i imperijalističkih elemenata kapitalizma u povijesnoj situaciji, kada se kapitalizam u svojoj egzistenciji osjećao ugroženim zbog napada snažnog proletarijata u ekonomskoj krizi? Je li fašizam bio oblik vladavine, agent određenih snaga kapitalizma, agentura financijskog kapitala, može li se njegovo biće identificirati s takvim snagama? Može li se ono novo, što fašizam predstavlja nakon 1918. godine, reducirati na ono staro i poznato, na kapitalizam, i iz njega izvesti, objasniti ga, dakle, kao rezultat određenih razvoja kapitalizma? I, napokon, može li se fašizam upocje objasniti iz ekonomskih odnosa, gospodarskog sistema, vlasničkih i proizvodnih odnosa, antagonizma proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga i njihova povratnog djelovanja na socijalni i politički sistem? To su pitanja koja se postavljaju nemarksištu nasuprot marksističkim interpretacijama. Ovdje želim u bitnome formulirati svoju dvojbu u to da je moguće takvo neposredno izvođenje fašizma iz kapitalizma ili iz jedne od njegovih varijanata.

1. Istina je da je fašizam nastao u kapitalističkim društvima i sistemima i da bez kapitalizma fašizam nije zamisliv. Ali, to je također trivijalno. I liberalizam, demokracija, čak i socijalizam nastali su u kapitalističkim sistemima i ne mogu se zamisliti bez kapitalizma. A fašizam sâm — antisocijalistički kakav je bio — nezamisliv je bez socijalizma, tako da i socijalizam logički pripada k njegovim preduvjetima. No, stoga ti pokreti ili formacije ostaju, naravno, nešto različito. To što je kapitalizam, dakle, nuždan uvjet za postanak fašizma, ne kazuje ništa o osnovnoj ili djelomičnoj njihovoj identičnosti. Jedan historijski uvjet i ono što je njime uvjetovano nisu ni identični niti se mogu reducirati jedno na drugo. Naravno da je odnos kapitalizma prema fašizmu drukčiji i uži nego što se naznačuje formalnim pojmom 'preduvjet'. Fašizam je bio u prvome i fundamentalnom pogledu antimarksistički i antisocijalistički pokret, bio je reakcija na boljševističku revoluciju 1917. godine i na mogućnost prodiranja komunizma. Budući pak da je, naravno, i kapitalizam antisocijalistički i antimarksistički i da se osjećao naročito izazvanim boljševističkom revolucijom, egzistencijom Sovjetskoga Saveza i svjetskog komunističkog pokreta, rezultat je bila specifična blizina između fašizma i ka-

pitalizma. Oni su imali istoga neprijatelja i na tome počiva mogućnost kapitalističkih simpatija spram fašizma, mogućnost saveza kapitalista s fašistima. Slično važi i za konzervativce ili katolike — za njih su također, na temelju antimarksizma, odnosno antiliberalizma i tendencije za ponovnim uspostavljanjem autoriteta, moguća zajedništva s fašizmom te savezi s njima. Očito je da između socijalista i fašista, premda su i jedni i drugi bili protivnici liberalizma, nisu postojala takva zajedništva. Ni činjenica da se ima zajedničkog neprijatelja, glavnog neprijatelja, niti moguće simpatije koje nastaju na temelju takva neprijateljstva kao ni savezi koji se stoga sklapaju, ne kazuju međutim da stranke napuštaju svoje razlike ili ih relativiraju, da su one identične ili da jedna o drugoj ovisi. Zajedničko neprijateljstvo ili čak savez ne opravdavaju ni logički ni znanstveno da se jedan fenomen reducira na drugi, dakle fašizam na kapitalizam. Savez saveznika u drugome svjetskom ratu bio je antifašistički, ali to je bio savez između suprotnih, naime kapitalističko-demokratskih i komunističkih snaga. Zajednička protivništva i odgovarajući savezi ne kazuju dakle ništa o identičnosti među partnerima u takvim protivništvima ili takvim savezima. Udio vodećih kapitalističkih svjetskih sila u toj antifašističkoj koaliciji nije bio možda neki slučaj, ili, usprkos kapitalističkih struktura tih društava, usmjeren protiv 'pravih ili objektivnih' interesa kapitalizma. Već to je indeks protiv jednostavnog identificiranja kapitalizma i fašizma.

Zadatak da se objasni odnos između kapitalizma i fašizma zahtijeva stoga da diferenciramo pojedine dijelove unutar kapitalizma, te da govorimo samo o dijelovima kapitalizma. I sve diferencirane marksističke teorije također tako postupaju. Ovdje je pak važno konstatirati gdje su se u nekomunističkome, kapitalističkome industrijskom svijetu probili fašistički pokreti, a gdje ne. U Zapadnoj Evropi, npr. u Francuskoj i Belgiji, u Velikoj Britaniji i u USA fašizam nije postigao nikakve značajne uspjehe, premda su ta društva ipak bila klasična društva kapitalizma, premda su neke od tih zemalja bile najteže pogođene gospodarskom krizom i besposlicom; premda je u nekima od tih zemalja bilo klasnih razlika i klasnih borbi koje nisu bile manje snažne, te organizacija radničke klase koje nisu bile manje važne nego u Njemačkoj i Italiji; premda u nekima od tih zemalja osjećaj ugroženosti građansko-kapitalističkog svijeta od strane socijalizma nije bio manji nego u zemljama u kojima je fašizam bio jak; premda su u nekima, svakako u Velikoj Britaniji i Francuskoj, pretkapitalističke snage, npr. u agrarnim područjima također posjedovale znatne pozicije moći; premda negdje, u svakom slučaju u USA, stvaranje kartela i koncentracija kapitalističke industrije privrede nisu bili manji nego, vjerojatno, i veći nego u Njemačkoj.

Ako se fašizam želi objasniti iz posebne vrste kapitalizma tada se mora pokazati dvoje. Mora se pokazati da je kapitalizam zemalja Zapadne Evrope i USA

bio drugačiji kapitalizam nego li onaj fašističkih zemalja. Drugo, mora se pokazati da je kapitalizam fašističkih zemalja, npr. Njemačke i Italije, bio relativno izvrsan i da je u svakom slučaju imao više onog što se međusobno moglo uspoređivati negoli kapitalizam Njemačke i kapitalizam USA, kapitalizam Italije i Francuske. Mora se pokazati da kapitalizam fašističkih zemalja može biti obuhvaćen grupom najreakcionarnijih i najimperijalističkih elemenata kapitalizma. No koliko dosad vidim, to se vrlo rijetko pokušavalo, i to svakako nije učinjeno. Usporede li se dvije glavne fašističke zemlje, Njemačka i Italija, s aspekta strukture i razvojnog stupnja kapitalizma kao vrsta kapitalističkih grupa, tada zacijelo ne upada u oči ono zajedničko nego upravo ono različito: s jedne strane mlad a s druge potpuno razvijen kapitalizam, s jedne strane još relativno slaba a s druge jaka industrijska krupna buržoazija. Arturo Gramsci je stoga 1926. godine u Lionskim tezama za objašnjenje fašizma rekao da fašizam nije posljednja karta buržoazije u po egzistenciju opasnom sukobu s marksizmom nego je tipičan proizvod mladog kapitalizma koji se razvija, kapitalizma kao što je talijanski — Interpretacija koja je nakon 1933. postala nemogućom ali koja je ipak ukazivala na fundamentalnu razliku ekonomsko socijalnih formacija. I pokušaj da se uzme u obzir antagonizam među imperijalističkim silama kao jedan od osnovnih protivurjebnija sistema, dakle konkurencija pobijedena njemačkog kapitalizma nakon 1918. godine s pobjedonosnim kapitalizmom Zapadne Evrope ne vodi daleko: slučaj Italije je naime ne da time objasniti. Talijansko čuvstvo da je rat izgubljen ne potječe iz posebna položaja i strukture osebnog talijanskog kapitalizma. Ukratko, sličnost između njemačkog i talijanskog kapitalizma je manja nego sličnost između njemačkog i zapadnoevropskoga atlantskog kapitalizma; sa stanovišta ekonomsko socijalnih struktura kapitalizma ne može se utvrditi karakteristično zajedništvo društava koja su postala fašistička s jedne strane i karakteristična različitost tih društava spram onih koja nisu potpala pod fašizam. To postaje još težim ako se pogleda na fašističke pokrete u drugim zemljama Evrope. Već primjer Rumunjske ili, također, Mađarske trebao bi opomenuti da se čuvamo svakog simplifikirajućeg promatranja i konstrukcije o nekom naročito agresivnom elementu financijaliskog kapitala kojemu je fašizam služio kao agent. Seljački, studentski i radnički fašizam Željezne garde ili Streliških križeva pretpostavlja sasvim drugačiju ekonomsku strukturu od njemačke, a ipak nije manje bio fašizam. U svakom slučaju, struktura kapitalizma u Njemačkoj mnogo je bliža britanskom ili sjevernoameričkom kapitalizmu nego mađarskom i rumunjskom.

Ako je to tako, ako dakle komparativna analiza kapitalističkih struktura u različitim zemljama ne može pokazati sličnost ekonomskih uvjeta u fašističkim zemljama i njihovu različitost spram nefašističkih zemalja, tada se mora tragati za drugim razlozima, drugim uzrocima kojima će se moći objasniti raspodijeljenost

fenomena fašizma na mnogostruka društva. Pojava pojedinih ličnosti, slučajni događaji ili posebne nacionalne konstelacije same za sebe ne mogu objasniti evropski fašizam kao jedan povezani fenomen. Potrebno je stoga svratiti pažnju na druge, nekaptalističke, neekonomske strukture da bi se objasnili uspon i pobjeda fašizma. Mislim naročito na političke strukture i tradicije, npr. čvrstoću liberalno demokratskih institucija, te na povratna djelovanja takvih institucija na načine ponašanja, mentalitet ljudi i na oblike klasnih razračunavanja. Očito je naime da se fašizam probio samo u zemljama bez starih demokratskih tradicija. K tome se naravno može dodati drugo, npr. stupanj i tempo modernizacije, što je npr. u Njemačkoj i u Italiji dovelo do toga da su paralelno postojale institucije i mentaliteti različitih epoha, da je ono neistodobno postojalo istodobno, da mentaliteti kaskaju za institucija te se razvijaju jake napetosti — za Njemačku je taj aspekt naročito naglasio marksist Ernst Bloch. Isto tako je situacija dotičnog nacionalizma naročito značajna za formiranje pojedinoga nacionalnog fašizma. Osim takvih političko strukturalnih faktora konačno je odlučujuće značajan za nadolazak fašizma epohalni događaj prvoga svjetskog rata: bez prvoga svjetskog rata fašizam nije zamisliv; u zemljama koje su jednoznačno i realno pripadale pojedincima toga rata (što kod Italije i Rumunjske nije bio slučaj) fašizam se nije probio. Ukratko, političke tradicije i epohalni faktor bili su u različitim društvima važniji za nastanak i prodor fašizma nego li kapitalističke strukture.

Ovdje bih želio izričito ukazati na to da zbog ovih mojih tvrdnji ne moramo nipošto ući u metafizičku svađu o istini historijskog materijalizma ili o osnovnim značenjima proizvodnih odnosa za hod povijesti. Moj prigovor protiv teze da su posebna struktura kapitalizma i njegovi nužno radikalni elementi odgovorni za uspon fašizma, da se također materijalistički interpretirati, naime tako, da se prihvati jače značenja faktora nadgradnje (država, mentalitet itd.), koji razvijaju relativno vlastito kretanje. Da li se takvi faktori, kao što uči historijski materijalizam, opet mogu posve objasniti iz ranijih ekonomskih odnosa, može se u našoj diskusiji ostaviti po strani; za objašnjenje fašizma to bi pitanje imalo samo sekundarno značenje. Stoga ovdje vidim ipak principijelno jedinstven prostor za diskusiju svih nas.

2. Uz komparativnu analizu društvenoekonomskih uvjeta u fašističkim i nefašističkim zemljama, za prosuđivanje odnosa fašizma i kapitalizma važni su stav fašista prema kapitalizmu i razlike koje neke osnovne tendencije fašizma pokazuju spram kapitalizma. Fašizam se, barem u svojim početnim i završnim fazama, uvijek smatrao protivnikom buržoaskokapitalističkog sistema i njegovih klika — i to nije bila samo izvanjska propaganda nego barem i subjektivno uvjerenje fašističkih vođa i ideologa. Mržnja protiv — katkada povezanih — kapitalista i konzervativaca jest sta-

lan fenomen u izjavama te privatnim svjedočanstvima o mišljenju i htijenju vodećih fašista. Činjenica da su glavni fašistički vođe došli iz ljevice, te iz radikalne ljevice kao Mussolini i Farinacci, kao Driot ili Mosley, nije u ovoj svezi tek zanemarivo značajna.

Ako pređemo preko takvih izjava ličnosti i ispitamo fašističke ideologije i, što je još važnije, fašističku praksu, tada nalazimo centralne momente koje nikako ne možemo nazvati kapitalističkim, koji su ili pretkapitalistički arhaički ili moderno-antikapitalistički. Uz zajednički antisocijalizam otkrivamo također antagonističke suprotnosti između fašizma i kapitalizma. Tome pripada agresivno arhaičko uzdizanje rata i tome odgovarajući militarizam, ideja rasne države povezana s konceptom životnog prostora i iskorjenjivanja. Tome pripada također država vođe koja je nastojala etablirati jedan fiksiran, a ne više mobilni vladavinski i kastinski poredak; već je 1928. Turatti ustvrdio da je to u suprotnosti s osnovnim principom kapitalizma. Kapitalizam nije uzdizao rat niti jednu redovničku, kastinsku rukovodeću elitu koja bi bila izuzeta od mobilnosti kapitalističke dinamike. Podvrgavanje privrede ratu, fašistička zapovjedna privreda, također protivurijeđi svemu što poznamo kao kapitalizam. Gleda li se na te suprotnosti tada je nemoguća predodžba da je fašizam maska kapitalizma. I ako se pođe od toga da su kapitalisti, ili neki kapitalisti, nastojali iskoristiti fašizam, ipak ga oni nisu stvorili te bi se morala objasniti esencijalna, a nipošto vanjska suprotnost između fašističke maske i kapitalističke istine iza te maske. Ni uvođenje pojma imperijalizma čini mi se da nam ne pomaže, jer imperijalizam nije posve sigurno razlikovno obilježje između fašističkih i nefašističkih društava, npr. između Njemačke i Velike Britanije, ukoliko, ako se sistematski uspoređuju fašizam i kapitalizam tada mi se čini da je izvođenje fašizma iz kapitalizma ili pak reduiranje fašizma na varijantu kapitalizma utoliko promašeno ukoliko ne pogađa upravo ono što je specifično u fašizmu. Možda bi se moglo argumentirati da su kriza i revolucionarno ugrožavanje kapitalizma u posebnim uvjetima, kao u Italiji i Njemačkoj, tjerali kapitalizam na to da se uprkos svim suprotnostima povezuje s fašizmom i da, uz negiranje starijih kapitalističkih momenta i tendencija, osigura barem dio vlasništva i raspolaganja nad sredstvima proizvodnje, udio u profitima, dakle da žrtvuje jedan dio sebe da bi spasio drugo. No pitanje je tada što se još želi nazivati kapitalizmom. A pitanje je nije li takva alijansa iz smrtnog straha podvrgavanje — naočigled kojeg nije više dopušteno govoriti o identičnosti fašizma i kapitalizma ili o uzimanju fašizma u službu kao agenta i dalje vladajućeg kapitalizma. Sistematska usporedba čini mi se da svakako dokazuje da su fašizam i kapitalizam uz svu bliskost također suprotni sistemi i principi.

3. Najkonkretnije pitanje u toj svezi glasi: jesu li monopolni kapitalisti pomogli fašizmu da dođe na vlast? Tko naime kaže da o fašizmu može govoriti samo

onaj tko govori i o kapitalizmu taj mora također govoriti i o odnosu između kapitalista i fašista, mora uz apstraktni sistem kapitalizma uzeti u obzir i konkretne osobe. Ovdje se moram ograničiti na Njemačku, jer samo tu mogu svojtati određenu kompetenciju. Pitanje je koliko je politika njemačkih velikopoduzetnika pridonijela usponu nacionalsocijalizma i Hitlerovu zauzimanju vlasti. Odgovor na to pitanje je najprije pitanje činjenica, i ono je neovisno o tome kako se procjenjuje uopće tu klasu, kako njezine individualne primjerke, a kako njihovu ulogu u povijesti. Samorazumljivo je i za historijsku analizu trivijalno da su poduzetnici bili snažni protivnici radničkog pokreta i socijalizma u svim njegovim varijantama, da su pokušali odlučiti klasnu borbu u svoju korist, poboljšati svoje položaje ili ih barem učvrstiti. Važnije je (premda se nisu u naročitoj mjeri založili za monarhiju koja je propala 1918. godine) da su se u većini zbog njezinih socijalno reformističkih mjera, npr. zbog državnih reformi u korist bogastvija i zbog prisilnog spravnjivanja kao i zbog utjecaja socijaldemokrata, odnosili prema Vajmarskoj republici rezervirano do odojno. Utoliko je ta većina malo pridonijela konsolidiranju i jačanju republike, a više njezinu slabljenju. Svakako je prava sumnja u mogućnost liberalno konzervativne, spram kapitala prijateljske politike, u Republici i s njezinim Partijama, postajala jačom tek od 1930. godine. Svakako da je s druge strane vehementna borba KPD protiv SPD, pod staljinističkom parolom o socijalfašizmu, također znatno pridonijela slabljenju i propasti te republike. Ali, pustimo to.

Poduzetnici su politički bili razdijeljeni na anti-republikansku njemačku nacionalnu Narodnu partiju, te u manjoj mjeri na srednje partije, katolički Centar i Demokratsku partiju. Oni nisu vladali, nego su konkurirali za utjecaj u vladi. Nisu bili naročito uspješni u neposrednom provođenju gospodarske moći u političku moć. To je bio razlog što je naraslo njihovo nezadovoljstvo ne samo spram ove ili one partije i vlade, nego spram sistema u cjelini, pogotovo u teškoćama gospodarske krize. Usprkos tome, podupiranje Hitlera, osobito finansijsko, bilo je u posljednjim godinama republike začuđujuće malo, svakako mnogo manje nego što se to u literaturi često prikazuje. Simpatizeri — Thyssen je najčuvaniji — prije su iznimke. Neke svote, poput one koju je priložio velikoindustrijalac Flick, mogu biti definirane samo kao političko osiguravajuće premije: 50 000 DM koje su nacionalsocijalisti 1932. godine dobili od Flicka nisu bile čak ni tridesetina cijele svote koju je on politički investirao. To se može kritizirati kao amoralni oportunitizam ali se Flicka ne će moći nazvati oduševljenim pomagačem nacionalsocijalizma. Slično važi i za IG FARBEN, koja je također slično na široko sijala politički novac da bi se zadržala carina na sirova naftu radl zaštite svog sintetičkog benzina. Drugi industrijalci davali su manje svote ljudima koje su smatrali umjerenima tj. za protivnike an-

tikapitalističke, socijalrevolucionarne retorike nekih nacionalisocijalističkih krugova, npr. kasnijem ministru privrede Funku; cilj je bio da djeluje u Partiji u korist drugačijeg kursa. Za industriju ti novci nisu bili ni veliki ni značajni. Koliko su oni bili značajni za NSDAP zasad se još ne može egzaktno ocijeniti. Nije vjerojatno da bi Partija bez tog novca bila ugrožena u svojoj egzistenciji ili aktivnosti. Većina takvih mišljenja u literaturi — kako je to pokazao spram poduzetnika nimalo prijateljski raspoložen Henry Turner, legenda koje počivaju dijelom na nekritičkom korištenju knjige «I paid Hitler», koju nije napisao Thyssen. Jedan od prominentnih simpatizera. Kirdof, na primjer, 1927. godine ušao je u NSDAP ali je 1928. godine opet izašao; bio je gotovo osamdesetogodišnjak i nije, uostalom, više raspolagao industrijskim novcem. Hugenberg, jedan od njemačkih nacionalnih vođa, nije imao na raspolaganju novca za NSDAP; kada je preuzeo vodstvo njemačkih nacionala mnogi su se Industrijalci odvojili od njega: on je uglavnom bio eksponent poljoprivrednih interesa. Industrijalci su začuđujuće malo sudjelovali čak i u osnivanju harcburškog fronta. Tajnovita Ruhrlade, neformalni centar moći velikih concerna rurske oblasti (npr. Reusch [GHH] i Krupp), bila je i protiv Hugenberga i protiv Hitlera, protiv totalne opozicije Republici a za desnu građansku vladu. To suzdržavanje je besumnje velikim dijelom povezano s nepovjerenjem prema naslućivanim socijalističkim komponentama nacionalsocijalizma i radikalno plebejskom istupanju barem lokalnih partijskih matadora. Naravno, Hitler je potisnuo svoju socijalnu demagogiju kad mu je to postalo jasno; on se time htio preporučiti kapitalistima, ali isprva u tome nije bio osobito uspješan, pa nije time postao lutkom ili agentom kapitalista. Najveći dio novca koji je industrija prilagala u političke svrhe nije doticao Hitleru nego njegovim desno liberalnim i konzervativnim protivnicima, dakle — 1932. godine — prije svega njemačkim nacionalima i Papenovu krugu. Čovjek desnih industrijalaca u kriznoj situaciji 1932. godine bio je upravo Papen sa svojim kabinetom. A nakon njegovog pada industrijalci nisu ništa prešli na to da zahtijevaju ili promiču Hitlerovo preuzimanje vlasti. U pismenoj molbi Hindenburgu u zimi 1932/33., koja se zato rado citira, nedostaju svi važniji industrijski vođe. Kerplover krug koji su osnovali nacionalsocijalisti i koji je trebao posredovati između industrije i nacionalsocijalista, imao je za člana samo jednog industrijalca (Vöglera); razgovor između Hitlera i Papena kod nepoznatog i beznačajnog bankara Schrödera bio je privatna akcija sudionika (Hitlera i Papena), a nikakva urota zagonetnih Industrijalaca. Uopće nije bilo po srijedi dovodenje nacionalsocijalizma na vlast novcem. Nacionalsocijalizam je štovio, već u srpnju 1932. godine i bez industrije postao nezamernivom moći, a tek onda su ga vodeći industrijalci počeli uključivati u svoje kalkulacije. Drugim riječima: Hitler nije postao velik jer ga je financirao kapital, nego su ga tek kada je postao velik neki počeli financirati. U biti je neka

vrst pustolovne predodžbe o uroti pomisao da bi u maturoj demokraciji novac mogao tako neposredno uvjetovati političku moć ili je kupiti. Većina poduzetnika imala je doduše u zimi 1932/33. godine briga zbog kancelara Schleichera, za koga se predmijevalo da je «socijalist u uniformi», ali to nije imalo nikakav spomena vrijedan utjecaj na intrige koje su Hindenburga navele da imenuje Hitlera kancelarom. U tome su bili utjecajni junkeri, pripadnici Reichswehra te neki stranački vođe i birokrati. Druga je stvar što su poduzetnici Hitlera podržavali nakon što je zauzeo vlast.

Zatim: iz svih konkretnih istraživanja slijedi da ne postoji kapital i ekonomski interesi: to su uvijek različiti i diferencirani interesi. Neki autori pokušavaju stoga da unutar kapitala iznadu grupe koje su podpirale nacionalsocijaliste, pokušavaju dakle da razviju izvornu ideju o jedinstvenom bloku monopolista. Tako je Kuscynski razlikovao industrijalce ugljena, željeza i čelika kao najreakcionarnije krilo industrije te kemijske industrijalce i elektroindustrijalce kao drugo krilo, tek nešto manje reakcionarno a uzimanje vlasti je bilo, po njegovu mišljenju, pobjeda prvih nad drugima. Svako detaljno promatranje pokazuje međutim da ova teza nije održiva. Čvrstog ili pak samo jedinstvenog profašističkog držanja teške industrije nije bilo (Klöckner, Krupp i Otto Wolf) nisu bili na strani nacionalsocijalista), a nije postojala ni neka tako polarizirana suptnost između industrijskih grana. Hallgarten je razlikovao tradicionalno neovisna obiteljska poduzeća i anonimna akcionarska društva i mislio da su obiteljska poduzeća, ovisna o ličnim dobitima, bila manje naklonjena totalitarnome Hitlerovu sistemu. Ova, kao i druge predložene podjele koje bi mogle pružiti ekonomsko obrazloženje za različito ponašanje, umjetne su ili politički beznačajne.

Napokon, model općenita objašnjavanja da su neki ljudi djelovali iz privatnih profitnih interesa nije, doduše, pogrešan, ali vodi stranputicom. S jedne strane: ako se time želi predbacivati tada se pretpostavlja da postoji neka grupa koja je potpuno altruistička, da djeluje takoreći s onu stranu interesa: to stanovite nije osobite realističko. Utoliko je ukazivanje na privatne interese tako općenito da ništa ne kazuje. S druge strane to što je za krize interes industrijalaca bio da stabiliziraju privredu, naime proizvodnju — naravno pod postojećim vlasničkim poretkom i pravilima podjele dobiti koja su iz tog poretka slijedila — znači nešto drugo, a ne puki interes za profitom.

U cjelini: stav poduzetnika prema nacionalsocijalizmu nije bio isključivo određen njihovim ekonomskim interesima, a prvenstveno njihov stav spram fašističkih partija, spram tako novoga i ambivalentnog fenomena, nije proizlazio iz njihova ekonomskog položaja. Jednaki ekonomski interesi u jednom industrijskom području, čak u jednom jedinom poduzeću, kao u Udruženim čeličanicama (Vereinigte Stahlwerke), vodili su

do vrlo različitih političkih opcija. Onaj tko je pomogao Hitlera ili je s njim simpatizirao činio je to jer je bio nacionalistički ili specifično antiliberalno i antisocijalistički nastojen, a ne stoga što je zauzimao specifičnu ekonomsku poziciju.

Činjenica da većina njemačkih velikopoduzetnika nije željela Hitlerov trijumf i nije mu materijalno doprinijela nema, naravno, ništa zajedničkoga s apolozijom poduzetnika. Nepobitno je da su oni dovoljno učinili da oslabi Vajmarska republika i da demokraciju zamijeni autoritarni desni prezidijalni režim. Također se ne može osporavati da je time bila stvorena pretpostavka za pobjedu nacionalsocijalizma. Ali svako točno promatranje pokazuje da se moraju razlikovati držanje spram republike i držanje spram fašizma, ako se zbija želi objasniti zamršeni problem odnosa fašizma i kapitalizma, njihova blizina te istodobno, njihova suprotnost. Za krize većina poduzetnika, kao i gotovo svi u Njemačkoj, nije više vjerovala u liberalnu demokraciju i njezinu sposobnost da riješi krizu, a udarac su također zadali antisocijalizam, nacionalizam, antiliberalizam, antiparlamentarizam i antirepublikanizam, tako da su se ojačala zajedništva u protivništvu i proširila se baza za kooperaciju s nacionalsocijalistima. Naravno, većina poduzetnika nije bila decidirano antifašistička u smislu kao što su to bili socijalisti ili odlučni liberali; oni su smatrali fašizam faktorom u političkoj igri koji nisu željeli apsolutno isključiti. Usprkos tome: zajedničko protivništvo socijalizmu ne znači istovestnost; pa moguća i djelomična kasna suradnja, koja je bila mnogo slabija nego što se često tvrdi, ne objašnjava ni nastajanje ni uspon nacionalsocijalizma, a pogotovo ne njegovo zauzimanje vlasti. Razlikovanje između subjektivnih nazora i namjera kapitalista i tzv. objektivne funkcije fašizma za kapitalizam ne pomaže mnogo u općoj zbrci. Objektivne funkcije, koje se ne mogu potvrditi namjerama i djelovanjima povijesnih ljudi, dakle uloga kapitalista kao saučesnika i agenata fašista, koja ne može biti potvrđena zbiljskim djelovanjima kapitalista — čine mi se pukom konstrukcijom.

Općenito bih rekao da fašizam očito nije došao na vlast kao pokret dobitnika nego kao pokret onih koji su izgubili i onih koji su se neposredno bojali da bi mogli izgubiti. U svakom slučaju, to je primarni fakt. Oni koji su izgubili nisu pak bili agenti dobitnika niti su bili uzeti u njihovu službu trikovima i manipulacijama. Nepobitno je da su dobitnici, oni koji su raspolagali velikim kapitalom, u izvjesnoj mjeri kooperirali s onima koji su izgubili; ali, to je nešto drugo.

4. Može se argumentirati da je gospodarska kriza — dakle proizvod kapitalističke privrede — omogućila uspon nacionalsocijalizma u Njemačkoj (i pritom onda uračunati posebne poratne prilike u Njemačkoj, poraz njemačkog imperijalizma spram drugih imperijalizama). Ali to se ne odnosi na Italiju, a privreda i društvo u USA bili su vjerojatno još jače pogođeni krizom

nego u Njemačkoj. K tome imenovati jedan uvjet ne znači opet objasniti čitav fenomen.

Svakako bih želio u ovoj svezi ukazati na to da mi se ne čine zadovoljavajućima ni drugi često nudi društvenoekonomski modeli objašnjenja. S pravom se ukazalo na to da su pojmovi malograđanstva i srednjeg staleža — koji su često, uz desperadosa, važili kao pravil potencijal pristaa i birača fašista — tako neodređeni i općeniti da malo objašnjavaju specifičnost fašizma. Vojska spasa i Radikalno socijalistička partija Francuske, zapravo sve građanske organizacije, upravo su tako sastavljene da nestaju granice između tzv. buržoazije i radništva, a i sociologijska analiza članstva NSDAP pokazuje građansku partiju u kojoj su znatno zastupljeni svi slojevi — također radništvo, naročito prije 1933. godine — ali prije svega očito postoje kriteriji koji se čine važnijima od klasnog statusa, tako naročito starost, zatim vjeroispovijest, spol, pripadnost marginalnim grupama: svaka točnija analiza partijskog članstva, a osobito birača, pokazuje te faktore, a ni vodstvo NSDAP ne može se shvatiti samo pomoću kategorije klasnog statusa. Ako se, dakle, želi interpretirati fašizam pomoću malograđanstva koje se shvaća kao druga strana medalje kapitalizma (a fašizam se opet želi reducirati na kapitalizam) tada ni to, po mom mišljenju, ne vodi daleko.

5. No, zar nisu kapitalisti bili pravi korisnici fašizma nakon što je on zauzeo vlast i ne upućuje li to ipak na fundamentalnu identičnost interesa i, konačno, biti obiju pojava? Kakav je bio položaj nakon 1933. godine? Kakav je u Njemačkoj bio odnos između industrije (ili velikoprivrede) i nacionalsocijalizma, odnosno — govoreći s Lenjinom — tko je nad kim vladao? Jasno je: poduzetnici su bili oslobođeni pritiska sa strane sindikata, dobiti od kapitala su se penjale brže nego plaće (premda su se efektivne plaće, naročito kvalificiranih radnika, poboljšale a time i životni standard: to je bilo uslijed inflatorno financiranog naružanja). Vlasnički odnosi su ostali nederinuti, i dobiti su se povećavale, čak nstproporcionalno. Poduzetnicima je išlo dobro. Ali to je samo jedna strana medalje. Na drugoj strani postoji također progresivni financijski pritisak države: ograničenje dividendi i prisilni zaljmovi koji su zaustavili dobiti i stavili ih u službu države, politika oskudnog novca: gospodarenje devizama, ograničavanje pri izdavanju novih vrednosnih papira, diskriminirajuća kamatna politika, porast poreza, npr. stopostotno povećanje poreza korporacija 1939/1938. godine. S druge strane u to spada progresivna uloga države u samoj privredi. Javne investicije u predratno vrijeme popele su se od 8,8 na 25,6% nacionalnog dohotka, javni izdaci na 35% (23,8 u Velikoj Britaniji). Dobit od poreza povećana je za 70%. Država je preuzela određujuću funkciju u cjelokupnoj privredi. Kada je industrija odbila da štiti slabu željeznu rudaču selogiterskog područja, država je kao državnu konkurenciju industriji gradila Hermann Göring Werke (Postrojenja

Hermann Göringa) i za to su stavljene na raspoloženje sve oskudne sirovine, materijali i novac, koji su odzujali od privatne industrije. To je, također, klasičan slučaj. U planiranju proizvodnje industrija nije mogla određivati. Poduzetnici su bili oslobođeni pritiska sindikata, ali je taj pritisak zamijenjen pritiskom države i četverogodišnjim planom. Naravno, vlasnički odnosi su se održali i oni su također stvarali dobit, ali je vlasništvo bilo pod zakonskom kontrolom, nestala je stara sloboda odlučivanja, pojam vlasništva je bio preoblikovan. To što su nacionalsocijalisti zadržali privatno vlasništvo nije odgovaralo nikakvim ideološkim principima nego stanovištu svrslahodnosti, naime da se kratkoročno brzo povećava proizvodnost. Stari oblik vladavine je ostao ali je dobio drugi sadržaj, privreda se oporavila od krize, kao saučesnik i pod zaštitom države, ali su inicijativa i upravljanje bili u rukama države koja je time služila drugim ciljevima — naoružanju i ratu. David Schönbaum s pravom kaže da je industrija plaćala ceh ali je muziku naručivala država. Nije industrija diktirala Hitleru što treba činiti, nego obratno: on je diktirao, ona se morala podvrgavati. Osiguran i koristan status poduzetnika bio je posljedica podvrgavanja. Industrija je svakako imala koristi od nacionalsocijalizma (kao, uostalom, i druge socijalne grupe), ali riječi nije imala.

Naravno, saučesništvo ili oportunizam vjerojatno su bili jači u industriji, te u birokraciji, nego u grupama koje nisu pripadale prednacionalsocijalističkoj eliti vlasti, te su pozicije, naime, jače u svjetlu politike iložene su jačem pritisku. Ali, za naše pitanje je li fašizam oblik kapitalizma ništa iz toga ne slijedi.

Napokon: čak ako se ekonomski odnosi moći pod vladavinom fašizma drugačije prosuđuju, čini mi se logički neodrživim zaključak da su potencijalni korisnici morali također već prije dopirati fašističko zauzimanje vlasti. Čini mi se, dakle, neodrživim zaključak o djelovanju ili nuzdjelovanju fašizma na odlučujući uzrok. Uobičajeno pitanje kriminalista pri nekom umorstvu: *cul bono** — ništa ne pomaže u povijesti. Naravno, odatle možemo postavljati pitanja — samo ne bismo trebali s onu stranu svih subjektivnih namjera konstruirati neki »objektivni interes«, koji je onda odlučujući za hod povijesti.

Iz svega toga, po mom mišljenju, ne slijedi glorificiranje kapitalizma nego konstatacija: fašizam se ne može shvatiti u preciznom i jednoznačnom smislu kao proizvod kapitalizma ili neke određene grupe u kapitalizmu, visoko razvijene ili naročito ugrožene. Fašizam je — kako prije tako i poslije zauzimanja vlasti — samosvojan faktor spram kapitalizma, samosvojna moć, koja se na kraju i faktički okreće protiv kapitalizma.

Teorija o fašizmu kao agentu kapitalizma ili određenih snaga kapitalizma ne može se održati. Štoviše, u uspon i fašizma spada — socijalnopolivljerna mješavina kapitalističkih i prekaptalističkih struktura (različito u Italiji i Njemačkoj) — a politički — postojanje nove, nekonolidirane, u institucijama i mentalitetima neusidrene demokracije.

2.

Na kraju bih htio iznijeti još neke primjedbe uz problem fašizma i modernosti; taj je problem povezan s pitanjem o odnosu fašizma i kapitalizma utoliko ukoliko je kapitalizam, naravno, kao i socijalizam, upravo motor modernosti. Da li su kategorije modernosti i modernizacija upotrebljive za razumijevanje fašizma — još ne znam; ono što ću reći stoga je samo pokušaj da se vidi kako se daleko može s time doći. Pojmovima modernizacija i modernost mislim potiskivanje tradicionalnih društvenih sklopova i njihovih normi od strane brzog i sveobuhvatnog procesa promjene, industrijalizacije i urbanizacije, sekularizacije i racionalizacije, mobiliziranjem osobe, statusa, mentaliteta i ponašanja. Modernizacija je, također, proces koji s onu stranu namjera aktera mijenja kako društveni bitak ljudi, tako i njihovu svijest; modernost je rezultat toga procesa i tom rezultatu pripada to da je dinamički proces — permanentno mijenjanje — moment nastajuće strukture.

Fašisti, prije svega nacionalsocijalisti, po svojoj ideologiji nesumnjivo pripadaju protivnicima, kritičarima modernosti; napredak svijeta je uzdrmao i gotovo razorio pravu supstanciju života, ono što je posrijedi: narodnu kulturu, rasu, zajednicu, jedinstvo, autoritet. (Rocco je u ime talijanskih fašista izjavio da se oni suprotstavljaju svim političkim teorijama novoga vijeka, a time naravno i modernim tradicijama). Tu je bliskost s konzervativnom kritikom modernosti koja je uvojevrsni pandan marksističkoj kritici otuđenja i temelji se na zajedničkom suprotstavljanju liberalizmu i kapitalizmu. Postoje mnogi primjeri u nacionalsocijalističkoj ideologiji i, što je važnije, prije svega u praksi gdje se jasno može dokazati, čak shvatiti to nadovezivanje na konzervativnu kritiku modernoga: ideologija i demagogija srednjeg staleža, koja je trebala štiti malog samostala protiv robnih kuća i anonimnih akcionarskih društava, agrarna romantika o krvi i tlu kojom su se glorificirale i trebale održati vrijednosti agrarnog društva, te romantička ideja o zajedništvu, neantagonističkoj, beskonfliktnoj naciji, kritika liberalnog individualizma i njegovih predodžbi slobode, kritika liberalne kao i socijalističke koncepcije jednakosti, novostaležne predodžbe, odbijanje modernih odgojnih metoda, moderne arhitekture, moderne umjetnosti itd. A taj antiodernizam nije bio ezoteričan kao onaj konzervativnih intelektualaca, nego demagoško populistički ili bru-

* *Cul bono* (lat.) — za čije dobro, tj. u čiju korist.

talan. Važno je vidjeti da je fašistički antimodernizam nailazio na naročitu rezonanciju u *takvim društvima* koja su imala naročite poteškoće s modernizacijom, jer je modernizacija npr. uslijedila kasno i relativno brzo te stoga neravnomjerno, s velikim zonama nelagodnosti, koje su se taložile jedna na drugu.

Ali, fašistički antimodernizam radikalizirao je konzervativnu kritiku progressa, koja je inače završavala u moderiranju, smanjenju tempa, očuvanju tradicija u promjeni, te u nostalgичnom žaljenju, i to time što se želio obrat, radikalno odvratanje od ugrožavanja tradicionalnog svijeta povratnim zahtovom iza tradicije: čudna utopija u prošleme, koje više nije zbiljska, naime povijesno tradicionalna prošlost, kako god polirana. Budući da je liberalni sistem omogućio socijalizam, napad fašista stoga se usmjerio upravo i protiv toga liberalnog sistema u cjelini, kako bi ubuduće isključio svaku takvu mogućnost; nakana nije bila, kao kod konzervativne kritike, da se taj sistem ograniči. U tom se pogledu nacionalsocijalizam može nazvati utopijskim antimodernizmom. Ideja rase, autarkičnog životnog prostora, namjera da se čovjeka opet retrogradno odgaji za ratnika i seljaka, snažna vjera da se egzistencija na selu može očuvati od građanskog i moralnog pada te planovi da se iskorijenjuju drugi i naseljavaju vlastite grupe, pri čemu je bilo važnije osigurati, stabilizirati, spasiti prethistorijsku rasu nego historijsku nacionalnost, vitalističko arhaičko uzdizanje rata, konačno pokušaj da se zaustavi proces racionaliziranja i dinamiziranja, samo-nadilaženja čovjeka, ukratko: da se zaustavi povijest — to su bitni momenti u tom utopijsko-revolucionarnom antimodernizmu koji su, kako je poznato, određivali isto tako ideologiju kao i, na stravičan način, praksu. Otvoreno je pitanje da li se i koliko mogu nazvati antimodernima i predmodernima Mussolinijevo, čini se, arhaično veličanje rata i sile i njegovi imperijalni planovi.

Uzmu li se u obzir ideologija i pojavni lik fašista, tada, dakako, upada također u oči ono moderno ili modernističko: okretanje protiv tradicije i konvencije, protiv svega buržoaskog. Benedetto Croce je talijanski fašizam u 20-tim godinama okarakterizirao kao mješavinu ultra modernizma i muzeja. Naravno, modernost je jedno od sredstava, metoda, stila i svakako pretendiranih nazora: svjesno mladenaštvo i vitalnost, akcionizam, demonstrativnost, radikalnost, patos tehnike i produktivnosti — to je sve, naravno, također dio prakse. Postavio bih hipotezu da u slučaju nacionalsocijalizma osebujna radikalnost anti-modernističkih ciljeva dijalektički uvjetuje relativnu modernost metoda i stila.

No interesantnija je ipak činjenica da je fašizam, barem nacionalsocijalizam, bio faktor prvorazredne modernizacije: on je — dijelom namjerno, dijelom nenamjerno — promijenio i upravu modernizirao njemačko društvo enromnom pogonskom snagom (nije to zasluha ili prednost, nego zbir činjenica).

Radikalnost utopijskog antimodernizma minirala je i uništila tradicije koje su dugo postojale. Nacionalsocijalizam je bio antitradicionalan, okretao se protiv tradicije i protiv nje se iskazivao. To je u našoj svezi zanimljivo prije svega zato što to osvjetljava odnos konzervativizma i nacionalsocijalizma. Poznato je da su konzervativci, predstavnici pretkapitalističkih tradicionalnih društvenih grupa i ideja, u velikoj većini svakako imali nesigurnu simpatiju za fašizam; to za takvu, moguću, simpatiju činili su: zajedničko neprijateljstvo prema marksizmu i prema njegovim »roditeljima« — tako se vjerovalo — te, prema liberalizmu (s njegovim relativizmom i pluralizmom te rastvaranjem autoriteta i tradicije). U konkretnom slučaju mogle su biti potisnute sumnje i principijelne suprotnosti (kao što su neki drugovi — čak crkveni — postupali s anti-kršćanskom tendencijom fašista) i ući u saveze. Konzervativne su grupe (kao talijanski kralj ili Hindenburgova okolina) pomogle fašizmu da dođe na vlast, usprkos nekih sumnji. Poznato je da je bila iluzija konzervativaca da fašizam mogu upotrijebiti kao instrument za vlastite ciljeve, i da se, štoviše, fašizam uzdigao do pravog vlastodržca a konzervativci završili kao prevareni prevaranti. Nacionalsocijalizam su konzervativci protežirali; pod njihovom je zaštitom odrastao a onda se protiv njih okrenuo. Tradicionalni elementi i strukture, institucije i socijalne hijerarhije koje se nisu dale podvrgnuti centralizirajućoj i mobilizirajućoj Hitlerovoj volji, ili koji su se prilagodili ali se nisu dali »glajšhaftovati«, postali su neprijatelji sama nacionalsocijalizma: iz svih izvaja njemačkih fašističkih vođa, poznata je divlja mržnja protiv građanskih konzervativnih protektora. Konflikt sa crkvom, točnije sa crkvama, kao velikim moćima tradicije, najizrazitiji je primjer; borba protiv političkih tradicija kao što su njemački federalizam i regionalizam, protiv konzervativnih institucija kao što su pravosuđe, stručnjaci, humanistički odgoj i mnoštvo drugoga, potiskivanje starih socijalnih hijerarhija od strane novih partijskih hijerarhija, SS i novonastale vojske — to su drugi primjeri takva svjesnog potiskivanja tradicionalističkih elemenata njemačkog društva. Oslobođao se čak od glavnih konzervativnih snaga, (kao što su vojska, birokracija i junckeri, a u granicama koje sam naznačio i velikoprivreda), čijoj je patronaži morao zahvaliti što je došao do vlasti, i postigao autonomiju; vremenom je sve više ograničavao njihov tradicionalni položaj. Razlog je lako vidjeti: tradicije su bile zapreka u učvršćivanju i jačanju moći (sve do osvajačke politike) samovlašću. Radikalnost sredstava, npr. principijelna politika sile protiv socijalizma i liberalizma, dostizala je također konzervativce. Sličnost ciljeva na kraju se iskazivala vremenski i stvarno ograničenom te stoga, u posljednjoj instanciji, kao pričin.

Još jednom drugačije rečeno: odluka jednog dijela stare elite da vlast prepusti Hitleru i njegovu masovnom pokretu, pa bilo to i s iluzijom da će se njime moći vladati, i toleriranje te odluke od strane drugog dijela tradicionalnih elita, bio je oblik rezigna-

cije tih tradicionalnih elita. Ono što nisu učinile još 1918. godine. Sada im je bilo olakšano nacionalizmom i antimarksiizmom. Ne bi bilo ništa manje racionaliziran čin da su se stare hijerarhije zahvalile na rukovodstvu. U novom sistemu one su se mogle spasiti samo još fragmentarno. S tom se promjenom međutim tradicionalni elementi njemačkog društva nisu mogli pomiriti.

Sa stanovništva dugoročnog djelovanja je, naime, važniji nenamjeravani poticaj za modernizacijom, za razgrađivanjem postojećih socijalnih i institucionalnih tradicija. Industrija je rasla, gradovi također, smanjivao se broj agrarnog pučanstva i onih koji su bili samostalni; žene su bile jače uključene u radni proces industrije. Sve je više bilo namještenika i sitnih činovnika, i pripadnika uslužnih djelatnosti, tzv. tercijarnog sektora. Svi se ti trendovi, koje možemo statistički opažati između 1918. i 1933. godine, nastavljaju, čak pojačavaju. Ideje i planovi nacionalsocijalista, koji su se suprotstavljali tim trendovima, faktički su ustuknuli. Ta strana nacionalsocijalističke ideologije nije bila provedena u zbilju. Za maloga poslovnog čovjeka, sitnog seljaka i pučanstvo malih gradova, svijet nije postao sigurnijim, što bi odgovaralo programu, nego velegradskim, birokratskim, industrijalnim. Razlog tome lako je uvidjeti. Utopija životnog prostora pretpostavljala je osvajanje. Odvracavanje od industrijskog društva — bilo ono socijalističko ili liberalno — pretpostavljalo je osvajanje pomoću industrijske proizvodnje. Radikalni ciljevi zahtijevali su upotrebu najmodernijih i najrevolucionarnijih sredstava. Može se, kao David Schönbaum, govoriti o nacionalsocijalističkoj revoluciji ciljeva, usmjerenoj protiv socijalizma i protiv liberalnogradanskog društva, te ujedno o drugoj revoluciji sredstava koja se križala s prvom, revolucijom radikaliziranja sredstava i koncentracije izbornih sredstava za najveću efikasnost. Sredstva su bila antitradicionalna i određena ciljevima. I stoga je nastala suprotnost između sredstava i ciljeva. Sredstva su ispoljavala učinke koji su protivurječili onim ciljevima. Koncentracija moći i ekspanzija moći vodila je, de facto, naglom moderniziranju koje je išlo protiv antimodernih ciljeva. Drugačije rečeno: htjeti poništiti 20. stoljeće u 20. stoljeću, bilo je protivurjeđe u sebi. Zato su se, naime, morala upotrijebiti sredstva 20. stoljeća, prezreni rezultati društva: moralo se prilagoditi rezultatima. Stoga su i sredstva postigla prioritet. Himmler je mogao sanjariti o rasističkoj eliti novog poretka i o ponovno uspostavljenoj «prirodi»: na putu prema tome bili su ipak potrebni organizatori, eksperti, tehničari i vojnici, bili su potrebni napretci. I uopće za rat je bilo potrebno naoružanje, industrija. Antimodernistička opozicija protiv industrijskog društva morala je zato zastati na putu.

Tim pitanjima pripada, na kraju, pitanje: što je u tim procesima modernizacije bilo s tendencijom za jednakosti. Sam fašizam uvijek se interpretirao kako egalitarno tako i elitistički, njegovi su ga protivnici napadali bilo (s desna) kao egalitaristički, bilo, češće (s lijeva), kao elitistički. Naravno: klase (ili/i slojevi) društva postajali su i dalje i ostali su ono što su bili. Protiv fašističke pretenzije na jednakost probija se marksistički argument. I u autoritarnoj, čak kaotičnoj državi vođe, nestala je politička jednakost: utoliko je utemeljen radikalno demokratski argument. Samo se po sebi razumije da za fašizam nije postojala jednakost ljudi izvan suverene nacije ili vladajuće rase i utoliko je bila negirana sva etika modernog svijeta, koja smjerala takvoj humanoj jednakosti.

Ali, mora se također pogledati i nešto drugo. Brutalno suzbijanje radničkog pokreta i likvidatorski pohod protiv socijalista lišili su radničku klasu njezinih prava i sloboda — ali njezin socijalni status (institucije socijalne politike) ostao je sačuvan, postojao je pritisak države na poduzetnike u korist boljih uvjeta rada, ponovo je bio postignut životni standard kakav je postojao prije krize. To ne znači da su nacionalsocijalisti vodili politiku u korist radništva, ali njihova politika, na specifičan način nije bila usmjerena ni protiv njega. To samo znači da su naoružanje, efektivnost i produktivnost činile nužnima koncesije spram radništva, koncesije koje su njegov materijalni status donekle osiguravale. Lako je razumljivo da je za mladu generaciju bilo važnije iskustvo ponovnog ili novog stjecanja radnih mjesta negoli iskustvo izgubljenih prava. Mobilnost — točnije: socijalna mobilnost uspona — nakon 1933. godine, nije se smanjivala, nego povećavala. O tome svjedoči uspon u donji srednji sloj (od 12% 1927—1934. godine na cca 25% 1934—1939. godine). K tome je funkcija Partije i njezinih organizacija omogućavala socijalni uspon ljudima koji dotad nisu pripadali vodećim elitama ili — zbog svojih zasluga — imali pristupa k njima (iako je udio radništva i dalje bio manji od proporcionalnoga). Makar to smatrali grupom grabljivaca, ali je očividno njezino značenje za mobilnost i promjenu elita moći. Partija je tima homines novi* proniknula stare društvene hijerarhije. Isto je tako važno svrgavanje stare elite u vojsci (prije svega svrgavanje plemstva, sinova velikoposjednika i oficira), uvjetovano golemim povećanjem oficirskog kadra; osobito je u ratu bio posve očit određeni egalizirajući i mobilizirajući efekt oficirskog kadra. Usprkos tome, može se, naravno, sporići o tome ima li taj efekt marginalno ili središnje značenje. Ono što je eventualno nepobitno jest to da su nacionalsocijalisti stvorili novu «klimu» mobilnosti i egalitarnosti, takoreći promjenu svijesti prije promjene bitka. A društveni status posve ovisi o iščekivanju, interpretaciji, osjećaju, tako da se ne izlazi na kraj s jednostavnim razlikovanjem pričina i realnosti. Ideologija nacionalsocijalizma polazila je od principijelno egalitarnog društva, iz kojega je stvarana elita pokreta, kojemu je, međutim, potencijalno mogao

* *Homines novi* (lat.) — storočevici.

pripadati svatko: upravo stoga je nalazio odjeka egalitarni ili, opreznije rečeno, egalizirajući moment. Ovdje je put utirala praksa nacionalsocijalističkih organizacija: iz mnogih privatnih svjedočanstava znamo kako je dubok dojam ostavljala ta praksa. Tome valja pribrojiti fikciju jednakosti, kakva je bila pružana u propagandi o narodnoj zajednici i u promjeni načina ophođenja. U mnogih je nastao nov osjećaj jednakosti spram pripadnika starih elita ili viših klasa. Tome su pridonijele činjenice, te propagiranje KdF*, programi za masovni turizam i Volkswagen, jednako kao i spretna nacionalsocijalistička režija da se socijalni rang masovno dodjeljuje posredovanjem položaja, te, napokon, sveobuhvatne institucije prisile, npr. Hitlerjugend i Arbeitsdienst (služba rada). U svakom slučaju, nastajao je dojam otvorenog društva, pa ako to društvo i nije još bila realnost, ipak je taj dojam posredno mijenjao socijalnu realnost. Nije samim tim pokrenuto da se pod nacionalsocijalističkim pokrovom nastavljala klasna borba, ali mijenjala se društvena predodžba s urođenim hijerarhijama, a to je mijenjalo društvo. Koliko se može vidjeti, nacionalsocijalisti su načelno zadržali postojeću klasnu strukturu ne zato jer su bili na to ideologijski obavezni (kao što to smatra »teorija agenta«) nego zato jer se to činilo svrsishodnim za kratkoročne i srednjoročne najviše ciljeve — golemo povećanje produktivnosti.

Konačno, sažmimo li ono što danas znamo o odnosu nacionalsocijalista prema raznim društvenim klasama i grupama tada se može reći da su sve dobile olakšice, ali i pretrpjele štetu — možda je to, npr. u odnosima poduzetnika i radnika bilo različito, ali upravo samo različito; privilegirani su bili sami nacionalsocijalisti, a prema tome su relativirane sve druge privilegije. Nesloboda i porobljavanje bili su opći (pri čemu su Židovi i marksisti, kao smrtni neprijatelji, predstavljali posebnu grupu), i s tog aspekta nadavala se — neželjeno i posve negativno — tendencija spram egalitarnosti.

Bilo bi interesantno s tog aspekta istražiti druge fašističke vladajuće sisteme, da bi se ustanovilo da li se također i drugdje pojavljuje taj odnos s dvostrukim dnom između nacionalsocijalizma, modernizacije i egalitarnosti, npr. može li se talijanski fašizam interpretirati kao diktatura razvoja.

Pokušao sam pokazati da identificiranje fašizma s kapitalizmom (ili s jednim oblikom kapitalizma) nailazi na izvanredne (i kako ja mislim nesavladive) poteškoće i da je nacionalsocijalistički ustanak protiv moderne i njezinih mobilizirajućih i egalizirajućih tendencija imao također začudno suprotne rezultate. Time ne kažem da je nacionalsocijalizam bio antikapitalistički ili kapitalizam načelno antifašistički, ne kažem da je nacionalsocijalizam bio socijalna revolucija, pokret za jednakošću, za modernošću. Sva takva tvrdjenja bila bi apsurdna. Želio bih ovim primjedbama ukazati samo na

teškoće obuhvaćanja fašizma jednostavnim i polarizirajućim pojmovima: ili kao egalitaran ili elitistički, napredan ili reakcionaran, kapitalistički ili socijalistički. To, vjerojatno, nije moguće. Fašizam je politička zbilja sui generis**, antimarksistička, antiliberalna, antidemokratska, rasistička i ratu usmjerena, koja se ne da kao cjelina reducirati na nešto drugo i nama poznato. On je istodobno historijski fenomen. Smatram posve korisnim razmatranje uskrisuje li se fašizam i može li ponovo uskrsnuti — ali samo onda ako se čuva od lažnih poopćavanja, ako se vodi dovoljno računa o historijskoj, epohalnoj osebnosti. ■

* KdF (*Kraft durch Freude: Snaga kroz radost*) — organizacije namijenjene zabavi i indoktrinaciji radnika i namještanika u slobodnom vremenu (usp. *Dopolavoro u fašističkoj Italiji*).

** *Sui generis* (lat.) — svojevrsan.

joachim petzold
berlin

monopolistički kapital i fašistička ideologija

o udjelu vodećih bankara
i industrijalaca
u stvaranju fašističke ideologije
u njemačkoj

preveo s njemačkoga tomlislav martinović

Odnosi između fašizma i monopolističkog kapitala idu u najspornije probleme povijesnog istraživanja. Kao što je poznato, oni pravci historiografije koje nazivamo građanskim ili prokapitalističkim u znatnoj mjeri ili čak načelno negiraju ukorijenjenost fašističkoga pokreta u monopolističko-kapitalističkome privrednom sistemu. Motive za to otkrio je vrlo otvoreno američki historičar Turner napisavši: «Ako je ispravno široko rasprostranjeno shvaćanje da je fašizam proizvod modernog kapitalizma, onda se taj sistem teško može braniti. Ali ako je to mišljenje pogrešno, onda je pogrešna i pretpostavka na kojoj se zasniva stav mnogih ljudi na Istoku i Zapadu o kapitalističkom privrednom poretku.»¹⁾

Nastojeći da se fašističke organizacije prikazu kao protestni pokreti deklasiranih srednjih slojeva koje je pokrete krupna buržoazija krajnje nerado akceptirala, premda se njihov načelni antikomunizam mogao i te kako upotrijebiti, upozorava se na začetke nacističke partije u Njemačkoj i mnogobrojnih fašističkih grupa u jugoistočnoj Evropi, koje su navodno samo malo poticali krupni industrijski krugovi. Pri tome oni građanski historičari koji bi željeli odvojiti fašizam od kapitalizma, iskorištavaju po sebi razumljivu činjenicu da političke partije i pokreti moraju prvo dokazati svoju upotrebljivost ako hoće da uživaju veliku podršku. Što bi, na primjer, već 1920. godine u Njemačkoj ponukalo Huga Stinnesa da pokloni svoju pažnju onome opskurnom društvu pivopija iz kojeg je tada potpuno nepoznati Adolf Hitler razvio NSDAP? Ali kada su postignuti prvi uspjesi u Münchenu, postala je nacistička partija zanimljiva i za toga moćnog ruskog industrijalca. Kakvo su zanimanje u finansijskim krugovima mogle očekivati one mnogobrojne fašističke grupe u jugoistočnoj Evropi kada su svojom socijalnom demagogijom stvorile teškoće već etabliranim konzervativno-fašističkim režimima? Tek kada se pokazalo da neposredni zastupnici interesa — vladajućih klasa nisu više znali izvršavati svoje zadatke, poklonjena je tim grupama veća pažnja.

Stoga za naše ishodište nije bitno da li je ovu ili onu fašističku grupu od samoga početka podržavao i poticao monopolistički i agrarni kapitalizam, nego je, prije svega, važno imati na umu da monopolističko-kapitalistički vladajući sistem u sebi sadrži tendenciju diktature, negacije čak građanske demokracije kao političkog atributa kapitalizma slobodne konkurencije, kako je to obradio Lenjin u svojoj analizi imperijalizma²⁾ i kako je to precizno objasnio Ruge u svom referatu³⁾. Ta tvrdnja ne treba, naravno, da znači da

1) Henry Ashby Turner, jr. *Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft*, Göttingen, 1972, str. 7.

2) *Usp. V. I. Lenjin, Werke*, sv. 22, Berlin, 1960, str. 302 i sv. 23, Berlin, 1957, str. 34.

3) Wolfgang Ruge, *Zu den Entstehungsbedingungen des deutschen Faschismus*.

kapitalizam u svom monopolističko-kapitalističkome stadiju obavezno i samo naginje prema fašizmu. Ali ona nam otkriva onaj politički razvojni pravac kojim polaze najreakcionarnije i najagresivnije skupine monopolističkoga kapitala kada hoće brutalno i bezobzirno postići svoje ciljeve i kada smatraju da im je ugrožena vladavina.

Za to Njemačka pruža zoran primjer. Već je prije prvog svjetskog rata predsjednik Svenjemačkoga udruženja Heinrich Class, najodlučniji pristalica imperijalističke politike u tadašnjoj Njemačkoj, pod pseudonimom Daniel Frymann u knjizi *«Wenn ich der Kaiser wär»* («Kada bih bio car») razvio program koji se može smatrati neposrednim uvodom u određivanje fašističkih ciljeva. Spomenimo samo zahtjeve za političkom diktaturom, bezobzirom ekspanzionom politikom s namjerom prisilnog iseljavanja slavenskih i romanskih etničkih grupa i za brutalnim gušenjem radničkoga pokreta⁴⁾. Ali pokazalo se da je te ciljeve mogla, doduše, djelotvorno propagirati imperijalistička elitna organizacija, koja će teško izvući koristi u partijsko-političkom smislu i bazirati ih u masovnoj organizaciji. Tome je trebalo doskočiti osnivanjem Njemačke domovinske partije (Deutsche Vaterlandspartei). Ali očekivani uspjeh nije postignut. Njemački imperijalizam nije imao šanse da pobijedi u prvom svjetskom ratu. Demokratske i revolucionarne snage bile su jače. Godine 1918. donijela je vladajućoj klasi u Njemačkoj ne samo vojni poraz nego i političku revoluciju⁵⁾. Taj neočekivani neuspjeh imperijalističke politike imao je dalekosežne posljedice za njemačke monopolističke kapitaliste. Oni su shvatili da su izgubili ne samo važne izvore profita, nego da su, također, bile u opasnosti ekonomske i političke osnove moći. Iskustva s Rusijom, u kojoj se kapitalistički sistem slomio pod teretom rata i naletom revolucije, navodila su na odlučne promjene kursa. Spas se nije mogao očekivati od starih vladodržaca i njihovih metoda. Njemačka domovinska partija, koja je «sklepana» samo sredstvima nacionalne demagogije, nestala je bez traga i glasa s pozornice. U prvi plan izblilo je reformsko krilo njemačke buržoazije, koje je bilo spremno na suradnju s desnim socijaldemokratskim vođama i na ustupke. Vođstvo SPD djelovalo je kao spasilac u nevolji. To su nagradili i najreakcionarniji krugovi. Čak oni krupni industrijalci koji su još nekoliko mjeseci prije toga inzistirali na svome stajalištu «gospodara u kući», sjeli su za isti stol s oportunističkim sindikalnim vođama i zaključili ozloglašeni ugovor o «radnoj zajednici». Imajući vlast sovjeta pred očima, pledirala je cijela vladajuća klasa za Nacionalnu skupštinu! Od toga časa, tako je obećano sa svih strana, trebalo je u Njemačkoj postupiti sasvim prema demokratskim i parlamentarnim pravilima igre. Činilo se da je naglo završila razvojni linija prema autoritarnoj diktaturi što ju je propagirao Heinrich Class.

Ipak su najreakcionarnije i najagresivnije grupe njemačkog monopolističkog kapitala i njihovi krupni agrarni saveznici potajno tražili nove metode da bi pod potpuno izmijenjenim uvjetima dalje ostvarivali stare ciljeve. Važni eksponenti tog monopolističko-kapitalističkoga krila u to doba bili su Hugo Stinnes iz Njemačko-luksemburškoga rudarskog i topioničarskog dioničarskog društva, teško ugroženog porezom u ratu, njegov generalni direktor Albert Vögler, koji je kasnije postao predsjednik Nadzornoga odbora Ujedinjenih čeličana, Paul Reusch iz «Gutehoffnungshütte», jezgre koncentra «Haniel», i Emil Kirdorf, predsjednik Rajnsko-vestfalskoga udruženja ugljena. Na njihovoj su strani bili utjecajni direktori velikih banaka kao npr. bivši ambasador u Moskvi Karl Helfferich i Mankiewicz iz Njemačke banke. Njihov glavni problem, kao i uopće svih njemačkih monopolističkih kapitalista, bio je: Kako se može spriječiti da novembarska revolucija prijeđe u socijalističke vode? Najvažnijim osloncem za spašavanje smatrane su oportunističke radničke vode, jer su imale najveći utjecaj na mase. Ali još bi više odgovaralo financijskim i agrarnim magnatima da su im stajale na raspolaganju vlastite ili njima bar neposredno obavezne masovne organizacije.

Stare građanske partije trudile su se, daka-ko, da odgovore tom zahtjevu i da promjenama imena pojačaju svoju privlačnost kod masa. Ali ako su se zvale i Narodna partija (Volkspartei) ili Demokratska partija (Demokratische Partei), poznate su vođe već demonstrirale stara shvaćanja. Zato je namjera onih još neprofiliranih političara mlade i srednje generacije da osnuju sasvim nove pokrete uvelike fascinirala dalekovidnije predstavnike vladajućih klasa. U Berlinu je to bio prije svega dr. Eduard Stadtler, koji je na prijelazu iz 1918. u 1919. godinu djelovao kao senzacija. Potekao je iz katoličkoga sindikalnog pokreta, kao ratni zarobljenik osobno je upoznao rusku revoluciju i pokazao se kao krajnje spretn instrument kontrarevolucije. U Moskvi je bio u sastavu osoblja njemačke ambasade i davao ambasadoru Karlu Helfferichu važne argumente da namjeravani napad na Sovjetsku Rusiju. Ali budući da za to nije više bilo dovoljno vojne moći u ljeto 1918. godine i da je politička kriza u samoj Njemačkoj vukla prema revoluciji, premjestio je Stadtler svoje polje agitacije u Berlin. On se otpočetak bavio mišlju da osnuje nacionalsocijalistički pokret⁶⁾.

4) Daniel Frymann, Wenn ich der Kaiser wär — Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten, Leipzig, 1912, str. 2. sl., 40 sl., 66. sl. 236 sl.

5) Usp.: Deutschland im ersten Weltkrieg, sv. 3: November 1917 bis November 1918. Grupa autora pod vođstvom Joachima Petzolda, Berlin, 1969.

6) Eduard Stadtler, Als Antibolschewist 1918/19, Düsseldorf, bez naznake godine (1935), str. 8.

Tim povezivanjem nacionalne i socijalne demagogije, što je bilo još sasvim daleko od Njemačke demokratske partije, počeo se profilirati fašizam u Njemačkoj. Njegovl više ili manje svjesni osnivači polazili su od postavki da se, s obzirom na raspoloženje naroda koje je bilo za socijalizam, premda ponekada u krajnje nejasnome obliku, može samo onda utjecati na narodne mase ako se taj zahtjev demagoški prihvati. Samo da moraju stalno isticati da za Njemačku smije doći u obzir jedino poseban, sasvim specifičan, neoliberalni i izrazito nacionalni socijalizam. Time su dopunili argumente, čiju su opasnost već Marx i Engels istakli u Komunističkom manifestu, i koristili rezultate dugogodišnje nacionalističke propagande.

Da bi pod svaku cijenu spriječio da mase u Njemačkoj slijede ruski primjer i proglašavaju grupu »Spartakus«, dakle da teže stvarnom socijalizmu, Stadler je usrdno zamolio svog pokrovitelja Helffericha da mu stavi na raspolaganje potrebna financijska sredstva za sistematski antiboljševički propagandni pohod. Helfferich se, dakako, nije htio sam eksponirati, ali se pobrinuo za potrebni startni kapital preko direktora Mankiewiczza iz Njemačke banke. Preko njega je uspostavljena veza i s Friedrichom Naumannom, vođom Demokratske partije, u javnosti oštro suzbijane, koji je, također, novčano pomogao budućim fašistima.⁷⁾

Zato je Stadler uspio za kratko vrijeme osnovati »Generalni sekretarijat za studij i suzbijanje boljševizma« i raširiti antiboljševičke pamflete u velikoj nakladi. Zajedno sa svojim prijateljima izdavao je ABC — »Antibolschewistische Correspondenz« — za novinstvo. 1. prosinca 1918. već je osnovana »Antiboljševička liga« kao centralna organizacija za sva antiboljševička nastojanja. Ta je aktivnost dobila najviša priznanja u monopolističko-kapitalističkim krugovima. Kada je Stadler zamolio Helffericha da mu omogući da govori pred oko 40—50 najviših njemačkih industrijalaca, bankara i trgovaca o »boljševičkoj opasnosti« kako bi dobio više novca, odmah su direktori Njemačke banke prihvatili taj poticaj i pozvali u Berlin najpoznatije predstavnike njemačkoga monopolističkog kapitala, uz izričitu napomenu »osobno doći, ne slati zastupnike!⁸⁾

Kada se 10. siječnja 1919. to visoko društvo skupilo, bio je Stadler upravo navjajno na desnoga socijaldemokrata Noskea da zada odlučan udarac re-

volucionarnim radnicima Berlina i upravo osnovanoj Komunističkoj partiji. Dok su plaćeni članovi dobrovoljačkih odreda započinjali svoj pohod ubijanja i pripremali likvidiranje Karla Liebknechta i Rose Luxemburg, što je Stadler smatrao osobito važnim, govorio je on kao vođa »Antiboljševičke lige« pred krupnim industrijalcima i bankarima o opasnostima od boljševizma što su prijetele kapitalističkoj privredi. Pozivao Helffericha i Mankiewiczza odazvali su se, između ostalih: rajnsko-vestfalski teški industrijalci Hugo Stinnes i Albert Vögler, koji su se osobito zanimali za novog čovjeka s neobičnim metodama, za koje još nije bio pronađen pojam fašizam, nadalje predstavnici njemačke metalske i elektroindustrije, Ernst Borsig, Carl Friedrich Siemens i Ludwig Deutsch, koji su inače bili u konfliktu s teškom industrijom. Riječ je, dakle, stvarno o generalnom skupu njemačkoga monopolističkog kapitala. U trenutku nevolje potisnuti za sukobi između grupa, i koncentracija je usmjerena na očuvanje općih interesa.

Nakon dvosatnoga Stadlerova govora izjavio je Stinnes: »Mislim da je poslije ovog predavanja svaka diskusija suvišna. Slažem se sa svim točkama referenta. Ako predstavnici njemačke industrije, trgovine i banaka neće i ne mogu sakupiti premiju osiguranja od 500 milijuna maraka protiv ovdje iznesene opasnosti, onda ne zaslužuju da se nazivaju njemačkom privredom. Predlažem završetak sjednice i molim gospodu Mankiewiczza, Borsiga, Siemensa, Deutscha itd, itd. (naveo je oko 8 imena) da se povuku sa mnom u susjednu sobu da bismo se odmah dogovorili o načinu razreživanja«.

Stinnesov je prijedlog prihvaćen, golemi iznos od pola milijarde maraka odobren i postupak razreživanja utvrđen. Sredstvima koja su prispijevala kao doprinosi za osiguranje upravljao je kuratorij i stavljao ih svim organizacijama na raspolaganje koje su bilo kako sudjelovale u borbi protiv komunizma. Time im je omogućeno da upotrijebe gotovo neograničena novčana sredstva za postizanje svojih ciljeva. Od toga su u prvom redu profiterala udruženja dobrovoljačkih odreda i mnoge antiboljševičke militantne organizacije. Najviše se, naravno, okoristio Stadlerov »Generalni sekretarijat za studij i suzbijanje boljševizma«.

Činilo se da je Stadler na najboljem putu da postane vođom onoga novog — u svojoj biti fašističkoga — pokreta, koji je lebdio pred očima najreakcionarnije i najagresivnije grupacije njemačkog monopolističkog kapitalizma. Idućih dana krvavo je potučen revolucionarni proletarijat Berlina. Kapetan Papst, šef štaba zaštitne divizije gardijske konjice i kasniji organizator domobrana u Austriji, dakle ultrafašist 15. siječnja 1919. mogao je trijumfalno javiti da su prema Stadlerovu poticaju »likvidirana oba vodeća komunista Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht kao politički centri opasnosti!¹⁰⁾ Stadler je dakle znao virtuozno rukovati

7) Isto, str. 12 sl.

8) Isto, str. 44.

9) Isto, str. 48.

10) Isto, str. 52. sl.

obima glavnim instrumentima fašizma — demagogijom i terorom u borbi protiv komunizma. Ipak, za njega nije kucnuo čas sasvim velike političke karijere, koja bi se mogla usporediti s Hitlerovom! Zašto?

Stadler se prerano pojavio sa svojom socijalističkom demagogijom i kritikom govora o radnim zajednicama. Kada je govorio i pisao o potrebi njemačkoga »socijalizma«, o upotrebljivosti ideje sovjeta i sličnom, znali su, dakako, monopolisti kao Hugo Stinnes i Albert Vögler sasvim točno što se time mislilo. Ali druge je teške industrijalce još hvatala jeza kada bi se samo spomenula riječ socijalizam. Oni su polagali svoje nade u građanski parlamentarizam i desne socijaldemokratske vođe. Nisu shvaćali zašto je Stadler sumnjao u ovu, za fazu revolucije tako egzistencijalnu orijentaciju i zašto je upravo vođa Antiboldševičke lige prihvatio omraženu ideju o sovjetima. Također su s pravom stultili da je Stadler potajno obavljao poslove Huga Stinnesa koga je zaista smatrao mogućim diktatorom »socijalne revolucije«. Ali naročito u krugovima elektroindustrije nisu htjeli ništa da čuju o takvu širenju moći Stinnesa koji se i onako već ponašao kao svemoćan. To je Stadleru vrlo jasno dano na znanje.

Upravnik Općega električnog društva (AEG), privredni savjetnik Deutscha, izveo ga je pred forum njegovih financijera da bi ga pozvao na odgovornost zbog pretjerane demagogije, osobito što se tiče sovjeta. Još jednom je uspio posredovati također prisutni Stinnes. Ali krajem ožujka 1919. Stadler se ipak morao povući pred pritiskom onih monopolističkih kapitalista koji su, s obzirom na politički odnos snaga, htjeli pokušati parlamentarnim metodama vladanja i manje provokativnijim nastupanjem prema silama pobjednica. Već nekoliko tjedana prije toga pisao je Stadler svojoj ženi: »Nezadovoljan sam financijerima pokreta. A i oni mnome. Moj socijalizam, premda konzervativan i nacionalan, čini im se opasnim... Teškoće prave industrijalci. Oni me se više-manje boje. Održavaju moj pokret jer je to jedan adut.«¹¹

Stinnes ga, doduše, nije ostavio na cjedilu, ali očito nije mogao ni odbaciti argument da je raspoloženje naroda protiv uspostavljanja bilo kako demagoški ukrašene diktature pod njegovim rukovodstvom. U takvoj situaciji nije mu ništa drugo preostalo nego da se isprva pomiri s Vajmarskom republikom i Stadlera na čelu Antiboldševičke lige zamjeni povjerljivijim čovjekom vajmarske koalicije.

U međuvremenu je drugi oblik socijalističke demagogije uzbudio reakcionarni lager. Nije bilo neočekivano što je Walther Rathenau u javnosti mnogo govorio o predstojećim pitanjima preoblikovanja svijeta, a njegov suradnik Wichard v. Moellendorff nastojao proturiti državno-monopolističke predodžbe AEG o komisiji za podružavljenje, ali je shvaćeno kao tužni proizvod ljevogradanskoga duhovnog stava. No ipak je

djelovalo senzacionalno kada je modni filozof tadašnjega vremena Oswald Spengler u jesen 1919. godine objavio knjigu koju je nazvao »Preussentum und Sozialismus« [»Prustvo i socijalizam«] i u kojoj je označio identičan staropruski državni rezon i socijalističko uvjerenje. Ali uskoro se pokazalo da je taj prisni prijatelj Paula Reuscha iz Gutehoffnungshütte, koji se kasnije hvalio da od Spenglera nije samo primao nego da mu je i davao,¹² upotrijebio znatno neopasnije metode nego Stadler.

Spengler, čija je knjiga »Der Untergang des Abendlandes« [»Propast Zapada«] već djelovala kao balzam na rane potučenihi njemačkih imperijalista i probudila nove nade¹³, postavio je sebi zadatak: »njemački socijalizam osloboditi od Marxa«. Označio je neuvijeno novembarsku revoluciju »najbesmislenijim činom njemačke povijesti«. Samo zato što je socijalizam upravo »najglasnije pitanje vremena« mora se jednom sasvim jasno reći da su prvi socijalisti bili pruski kraljevi. I da su organizirali proizvodnju kao i promet putem države i autoritarnim vladanjem prigušili liberalno duhovno držanje urođeno kapitalizmu. Time je Spengler odao da se državno-monopolističkom razvoju može dati socijalistički predikat ne samo s liberalnoga, nego i s konzervativnog aspekta i time ga približiti masama, uz pretpostavku da se odlučno napuste marksističke predodžbe.

Zbog toga je Spengler odbijao i socijalnu demagogiju. Kao povjerljiv čovjek rajnsko-vestfalske teške industrije, čiji su predstavnici bili u tjesnim kontaktima s njim,¹⁵ osobito je odvratio od onih lakomisenih demagoga »koji nisu nikada vidjeli topionicu niti pročitali raspravu o modernom kreditiranju«, a ipak davali »naivne prijedloge za temeljite privredne reforme«¹⁶. Za Spenglera je socijalizam značio od svakoga zahtijevati da bude sluga države i da se u istoj mjeri distancira od revolucionarnog duha, označenog kao anarhizam i od liberalnoga duhovnog stava, difamirana kao »unutarnja Engleska«. Istodobno nikada nije

¹¹ Isto, str. 116.

¹² Oswald Spengler zum Gedenken, izdao Paul Reusch, obradio Richard Korherr, bez naznake mjesta i godine (1938), predgovor Paula Reuscha, str. 6.

¹³ Usp.: Joachim Petzold, Das politische Programm Oswald Spenglers im System der imperialistischen Ideologie, u: Jahrbuch für Geschichte, sv. 5, Berlin, 1971, str. 175 sl.

¹⁴ Oswald Spengler, Preussentum und Sozialismus, München, 1920. (knjiga je objavljena završno već krajem 1919), str. 4, 68 sl.

¹⁵ Usp. Spenglerovu korespondenciju u: Oswald Spengler, Briefe 1913—1936, izdao Anton M. Kohnen u suradnji s Manfredom Schröderom, München, 1963.

¹⁶ Oswald Spengler, Politische Schriften, München, 1933, str. 123 sl.

prestajao da priči dolazak Imperijalnoga cesarizma, a to mu je značilo »diktaturu, nešto napoleonsko.« Ali onda mora poteći krv, što više, to bolje.» »Smiješna popustljivost u vidu većinskih vlada i toleriranje svih mišljenja, kakvo priželjkuju naša smiješna piskarala. Nacionalne skupštine, nisu uopće mogući. Prvo sila, zatim izgradnja, i to ne pomoću političkog diletantizma većina, nego nadmoćnom taktikom malog broja onih koji su rođeni i pozvani za politiku. A tada se nadam da će raspadanje tako jako zahvatiti i zapadne sile da će nam izgradnja započeta u srednjoj Evropi donijeti položaj koji je naše određenje i u koji nepokolebljivo dalje vjerujem.«¹⁷

Takav duhovni stav budlo je naravno više povjerenja kod vladajućih klasa Njemačke nego prividno neograničena socijalna demagogija kao što ju je u novembarskoj revoluciji dao naslutiti Städtler i kao što ju je u godinama poslije toga prakticirala »minhenska škola«. Spenglerova je taktika imala samo jednu, dakako, presudnu slabost: nije mogla postati popularnom. Predodžba da se već jednom, pod starim ruskim kraljevima, živjelo u socijalizmu izazvala je čak u najzaostajlijim siojevima malograđanstva sumnjičavo čuđenje. Kod plaćenih članova dobrovoljačkih odreda iz pruskih kadetskih škola i kod ubojica radnika kao Noskea djelovala je doduše kao očitovanje, ali za izgradnju nacionalsocijalističkoga masovnog pokreta nije bila ni približno dovoljna.

Na početku Vajmarske republike bilo je, dakako, još sporno da li je tako nešto stvarno potrebno. Mnogi su mislili da su dovoljne elitarne veze i da su socijalni ustupci masama štetni, pa čak i kao obećanja. Drugi su govorili o Iskustvu iz prošlosti i nužnosti socijalne demagogije. Općenito je bilo još nejasno kako se imao artikulirati onaj novi politički pokret koji je novim metodama htio približiti narodnim masama stare reakcionarne ciljeve. S velikom su pažnjom zato praćena politička zbivanja u Mađarskoj i Italiji, koja su objašnjavala mogućnosti fašizma o kojemu se počelo govoriti te potvrđivala njemačko Iskustvo da je

17) Oswald Spengler, Briefe, na istome mjestu, str. 112 sl. (Spengler Klörsu 18. 12. 1918).

18) Usp. Hans-Joachim Schwierskott, Arthur Moellera van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus in der Weimarer Republik, Göttingen, 1962.

19) Joachim Petzold, Zur Funktion des Nationalismus, Moeller van den Bruck Beitrag zur faschistischen Ideologie, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 11/1973, str. 1285 i dalje.

Ignoriranje tradicionalnoga konzervativizma prema narodnim masama vodila u politički neuspjeh.

Da bi se izvukli iz toga čorsokaka i pronašli alternativu koja bi bila i reakcionarna i prilagođena promijenjenim uvjetima klasne borbe, upravo su vodeći monopolistički kapitalisti smatrali poželjnim temeljiti istraživanja i intenzivna školovanja. Velika je zablude vjerovati da je ono što je karakteriziralo kasniju nacističku ideologiju nastalo jedino u Hitlerovoj ili glavi ostalih nacističkih vođa. Dapače! Doprinos nacista stvaranju fašističke ideologije bio je sasvim neznan. Oni su samo agitatorski i pojednostavljeno propagirali ono što su drugi smislili i formulirali. S jedne su strane živjeli od onoga što su svenjemački i antisemitski fanatici zahtijevali već mogo prije prvog svjetskog rata. S druge su strane profitirali od onoga što su razvijali mladokonzervativni ideolozi pod dojmom ratnog poraza i revolucionarne poratne krize. To zorno dokazuje historija krlitacije o nacionalnom — njemačkom ili pruskom — socijalizmu. Bila je već odavno u ustima mnogih kada je Hitler još kao mali njemački vojni špijun hodao po Münchenu. Inspirirala je već osnivače Njemačke radničke partije [»Deutsche Arbeiterpartei«], kojoj je tek kasnije Hitler promijenio ime u Nacional-socijalističku njemačku radničku partiju [Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei — NSDAP].

Ideološka kovačnica njemačkoga fašizma bio je prije svega krug ideologa koji se sastao u Berlinu pod vodstvom Eduarda Städtlera, Heinricha v. Gleichena i Moellera van den Brucka. U početku — u danima novembarske revolucije — nazivali su se »Udruženjem za nacionalnu i socijalnu solidarnost.«¹⁸ Naziv već odaje duh nacionalsocijalizma. Ali za razliku od minhenske varijante fašizma Adolfa Hitlera, stalno su isticali elitarni, iz konzervativizma izrasli karakter vlastite organizacije, premda su o tome i u taboru solidarnih nastajale žestoke razlike u mišljenju. Städtler je više isticao potrebu masovnih organizacija da bi se došlo do političkoga utjecaja. Heinrich von Gleichen nastojao je osnovati »Klub gospode« [»Herrenklub«] koji bi iz zadine usmjeravao političku sudbinu Njemačke na autoritarne, konzervativno-fašističke, strogo elitarne i aristokratske staze u stilu kasnije »vlade barona« gospodskoga konjanika Franza v. Papena. Posredovao je Moeller van den Bruck. On je glavno težište stavljao na izradu i širenje mladokonzervativnoga načelnog programa. Njegove knjige »Das Recht der jungen Völker« [»Pravo mladih naroda«] i »Das dritte Reich« [»Treći Reich«] postale su izvorom fašističke propagande. U vanjskoj politici bilo mu je najvažnije da se zahtjev njemačkoga imperijalizma za ekspanzijom i poslije poraza u prvom svjetskom ratu opravda tvrdnjom da je njemački narod mlad kao talijanski, bugarski, finski i japanski i zbog stalnoga porasta stanovništva upućen na veći životni prostor. Time su se mogle istodobno naslutiti konture fašističke savezničke politike. Stari narodi evropskoga Zapada — sa sla-

bim priraštajem i prezasićeni — morali bi o tome voditi računa i osobito Njemačkoj dati odriježene ruke na Istoku, gdje rastrgana Rusija navodno čeka na njemačku ruku koja će je srediti.²⁰ U unutrašnjoj je politici zahtijevao da se interesnog Vajmarske republike zamijeni podizanjem »Trećega Reicha«, u kojemu ne bi više smjelo biti mjesta za komunističke pokrete i liberalna shvaćanja, čiji bi karakter trebalo da izražava moderna vrsta konzervatizma i koji bi se pod parolom »umjesto klasne borbe: borba naroda« morao spremati na reviziju versajskih ugovornih odredbi i na ponovnu borbu za vladanje svijetom.²¹)

Takva je programatika bila sasvim prema željama najreakcionarnijeg i najagresivnijeg krila njemačkoga monopolističkog kapitala. Stinnes i Vögler pobirali su se da se takva shvaćanja prošire. Već u studenome 1918. godine povezala se grupa solidarnih s ostalim krugovima sličnih pogleda. To su bila, u prvome redu, nacionalistička studentska društva i organizacije, što su se formirale zbog navodne zaštite ugroženih Nijemaca u inozemstvu. Ideološkim rukovodećim središtem postao je »Lipanski klub« [»Juni-Klub«], koji se tako nazvao u ljeto 1919. godine kao prosvjed protiv prihvatanja Versajskog ugovora od 28. lipnja i koji se time htio razgraničiti od »Novembarskoga kluba« [»Novemberklub«] lijevo liberalnih intelektualaca. Sa srodnim duhovnim organizacijama stvoren je »Krug« [»Ring«], koji možemo smatrati prvim fašističkim udruženjem u Njemačkoj.

»Lipanski klub« i pokret »Krug« mogli su samo opstojati zato što su dobivali izvanredno visoku novčanu pomoć iz blagajni Pruskog ministarstva pravosuđa, od industrije i velikih banaka.²²) Član »Lipanskoga kluba«, odvjetnik Alexander Ringleb, napustio je svoju profesionalnu djelatnost da bi se sasvim posvetio problemu financiranja, a u to je išao i antiboljševički fond u iznosu od 500 milijuna maraka. Hugo Stinnes i Albert Vögler izrazili su svoju spremnost da »Lipanskom klubu« redovno doznačaju toliko novca da se za pokret »Krug« osigura izdavanje tjednika »Das Gewissen« (»Savjest«) i da se novinski suradnici mogu plaćati prema uobičajenim mjerilima. Albert Vögler i Karl Fehrmann sastajali su se kao opunomoćnici Huga Stinnesa čak redovito s tzv. Odborom trinaestorice »Lipanskoga kluba« i davali mu savjete u financijskim pitanjima. Sasvim je razumljivo da su time utjecali i na političku liniju.

Ringleb se, također, povezao s Alfredom Hugenbergom, koji je otkrio dalje izvan financiranja. Članovima predsjedništva AEG Felixu Deutschu i tajnom privrednom savjetniku Arnholdu, kao židovskim kapitalistima, nije uopće smetalo što su njihova davanja pomagala i financiranje antisemitizma, uobičajenoga u desnoradikalnim krugovima.²³) Klasno pitanje bilo im je važnije od rasnog. Također su s pravom smatrali da antisemitska propaganda nije morala nužno ići u red novih metoda, kojima je trebalo postizati stare ciljeve.

Zbog toga je antisemitizam ostao objektom spora i u fašističkom taboru premda je njegova korist za djelotvornu antikapitalističku demagogiju u zemljama kao Njemačkoj, bila odlučna za izgradnju fašističkih organizacija i na kraju postala kobna za židovske propagatore fašizma.²⁴) Iako je »Das Gewissen«, tjednik pokreta »Krug«, išao u red najodlučnijih protivnika i klevetnika Mathiasa Erzbergera, on je smatrao ipak korisnim da pokloni 100 000 maraka.²⁵ Neovisno o namjeri da se ne posvada sasvim s nacionalističkom desnicom, vjerojatno je antikomunizam bio most koji je Erzbergera povezo sa Stadlerom i Moellerom van den Bruckom.

Čak kada se uzme u obzir da je od toga novca samo mali dio mogao otići izravno u blagajne »Lipanskoga kluba«, jer je trebalo izdržavati još mnoge organizacije, ipak treba konstatirati da je vladajuća klasa vrlo obilato opskrbljivala novcem taj izvor fašističke ideologije, znajući dobro da je njegova propaganda služila interesima te klase. Time je omogućeno da članovi »Lipanskoga kluba« izdaju niz časopisa koji su se obraćali osobito studentima i inteligenciji uopće, ali u velikoj mjeri i Nijemcima u inozemstvu. Čak je osnovan i vlastiti novinski servis, koji je uvodnicima i informacijama opskrbljivao osobito provincijske novine. Konačno je Hugo Stinnes pomogao pokretu »Krug« da dođe do vlastitih dnevnih novina. Kupio je »Deutsche Allgemeine Zeitung« koje su nekada u Pruskoj vrijedile kao službene vladine novine, primio je Paula Fechterera iz kruga prijatelja Moellera van den Brucka u redakciju i unaprijedio Eduarda Stadlera u uvodničara. Novine »Berliner Börsenzeitung« bile su također posebno sklone dopisima iz »Lipanskoga kluba« jer su zastupale s jedne strane interese banaka, a s druge strane vojne interese. Slične je simpatije pokret uživao kod »Süddeutsche Monatshefte« Paula Nikolausa Cossmanna i časopisa »Firm« socijaldemokratskih renegata Augusta Winniga i Paula Lenscha.²⁶) Bilo je uopće tipično za izrazite desne oportuniste da su slijedili primjer Mussolinija i Pilsudskoga i angažirali se za fašizam u nastajanju.

Drugi osobito djelotvoran oblik prenošenja ideologije u smislu odgoja za vođu, čemu je težio po-

20) Arthur van den Bruck, *Das Recht der Jungen Völker, München, 1919, str. 104.*

21) Arthur Moeller van den Bruck, *Das dritte Reich, Berlin, 1923.*

22) Hans-Joachim Schwierskott, na istome mjestu, str. 69 i dalje.

23) Isto, str. 71.

24) *Usp. prilog Kurts Pätzolda, Das faschistische Regime in Deutschland und die inneren und äusseren Funktionen seiner rassistischen Ideologie und Politik.*

25) Hans-Joachim Schwierskott, na istome mjestu, str. 71.

26) Isto, str. 66 i dalje.

krat »Krug«, bio je tzv. Politički kolegij. Već 1919. godine, na poticaj desnog vođe Centra i sveučilišna profesora Martina Spahna, u »Lipanskom klubu« predloženo je osnivanje političke visoke škole za svjesno obrazovanje prikladnih kadrova vladajuće klase za političku djelatnost, ali budući da je u Vajmarskoj republici isprva dominirao građansko-parlamentarni pravac, taj je projekt ostvario krug oko Friedricha Naumana. Pod vodstvom Ernesta Jaekoha i Theodora Heussa stvorena je »Visoka škola za politiku« (Hochschule für Politik) u Berlinu. Mada je »Lipanski klub« izričito dobio mjesto u Upravnom savjetu i pravo glasa, osjećao se potisnutim. Zato je 1. studenoga 1920. godine pod vodstvom profesora dra Martina Spahna osnovan vlastiti »Politički kolegij za nacionalno-političko školovanje i obrazovanje«. Počeo je raditi u proljeće 1921. i djelovao je konačno u špandauskom Johannisstiftu. Opet su industrijalci i bankari skupili odnosno državni fondovi Vajmarske republike odvojili znatna novčana sredstva, koja su bila potrebna za isplatu službeničkih plaća i održavanje internata.

Težišta nastave vidljiva su iz uvođenja slijedećih radnih mjesta: vanjska politika, pitanja nacionalnosti, sindikalni i partijski pokret, zastupanje profesije, kulturna politika, svjetska privredna kriza, ideja države i ustav države, agrarna politika. U političkom kolegiju organizirani su pravni tečajevi od 8 do 14 dana sa 30 do 50 sudionika. Postojale su odredbe o upisu, obavezan internat i čak ispiti koje je priznavala država. U školskoj godini 1922/23. držalo je na primjer više od 30 docenata ukupno 34 kolegija predavanja. Među predavačima bili su priznati eksperti, kao bivši šef štaba grupe armija »Prestolonasljednik Rupprecht Bavarski« u prvom svjetskom ratu, general Hermann v. Kuhl, historičari profesor dr Otto Hoetzsch, prof. dr Friedrich Lenz i prof. dr Karl Alexander v. Müller, bivši rukovoditelj Ureda za demobilizaciju potpukovnik Joseph Koeth te kasniji član predsjedništva koncerna IG-Farben i višestruki član vlade Hermann Warmbold.²⁸⁾

Mogli bismo se upitati je li dopušteno, s obzirom na ova i ostala imena, govoriti o fašističkim tečajevima. Sigurno je da većina onih koji su držali pre-

davanja u Političkom kolegiju nisu bili fašisti. Ali bili su većinom konzervativni, reakcionarni. No, prije svega, cijela zamisao toga centra za izobrazbu i njegov stalno namješteni štab suradnika bio je sklon fašističkoj ideologiji. To se osobito očituje u publikacijama pokreta »Krug«, posebno u reprezentativnom priručniku »Die Neue Front« (»Nova fronta«). Tu postoje jasno da više nikako nije riječ o jednom od odavno poznatih reakcionarnih udruženja i shvaćanja, nego o svjesnom pokušaju da se iz antikomunizma, antiliberalizma, antipacifizma, s jedne strane, i nacionalsocijalističke demagogije, s druge strane, sklopi ideološki sistem, koji je, doduše, predstavljan kao moderan oblik konzervatizma, ali koji je, strogo uzevši, već bio fašistički ili je barem bio most prema fašizmu.

Naravno da ne treba zaboraviti da su upravo vodeći mladi konzervativci, a time i nekoliko predstavnika pokreta »Krug« kasnije došli u konflikte s nacistima. Ali razlog tome nisu bile načelne i nepremostive razlike u mišljenju o ciljevima fašističke politike, nego različita shvaćanja o metodama koje je trebalo primijeniti da se ostvare ti ciljevi.

Mladi su konzervativci htjeli izbjeći pretjeranu socijalnu demagogiju — a taj je stav zauzeo u toku vremena čak i Eduard Stadtler, dok je krug »Tat« (»Djelovanje«) Hansa Zehnera, koji se smatrao još mladim, mislilo radikalnije — jer su zajedno s Edgarom Juliusom Jungom u tome vidjeli »mjenice« za koje će se prije ili kasnije zahtijevati unovčenje.²⁹⁾ Jedna tako fanatizirana malograđanska masovna organizacija mogla je, prema njihovu mišljenju, i sama na kraju postati opasnošću za postojeće društvene odnose, barem monopolističko-kapitalističkog sistema, i time spriječiti pravu zadaću fašizma. Kroz taj mladokonzervativni strah očitovala se zabrinutost većine vladajuće klase da bi nacističke vođe jednoga dana mogle izgubiti kontrolu nad svojim pristašama. Zato je sasvim razumljivo da bi monopolistički kapital općenito radije surađivao s mladokonzervativnim fašistima i povjerio im političku izvršnu vlast. Ali politička je realnost zahtijevala organizirani masovni utjecaj, a taj su garantirali upravo samo nacisti. Elitarni fašisti berlinskoga »Lipanskoga kluba« ostali su oficiri bez vojnika, pogotovo zato što su se u svojoj većini kasnije organizirali u »Klubu gospode« (Herrenklub) i politički se blamirali u Pape-novoj vladi baruna. No to ne znači da njihovo djelovanje nije ostavilo traga. Oni su u pravom smislu riječi bili teoretičari njemačkog fašizma i time su stvorili temelje fašističke ideologije.

Hitler je u početku bio sasvim spreman da prizna tu ideološku vodeću ulogu Moellera van den Brucka i njegovoga kruga. On je i te kako znao koliko je nacizam u duhovnom pogledu ovisio o tim mladokonzervativnim fašistima i kako je jako crpio svoju agitaciju iz njihova arsenala argumenata. U proljeće 1922. godine požurio je Hitler i sam na poziv Rudolfa Pech-

27) Isto, str. 61 i dalje i 179 st.

28) Isto.

29) Usp.: Joachim Petzold, *Konservative Revolutionsdemagogie. Edgar Julius Jungs Verhältnis zur Weimarer Republik und zur faschistischen Diktatur*, u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 3/1975, str. 284 i dalje, osobito str. 292 st.

la u Berliner Motzstrasse da bi »Lipanjškome klubu« I posebno Moelleru van den Brucku izrazio svoje poštovanje. Pechel piše u svojim sjećanjima ne samo o skeptičnosti tajnoga kralja »Lipanjškoga kluba« nego I o neskrivenome divljenju minhenskoga štakoraša. Prema njegovu prikazu Hitler je rekao Moelleru van den Brucku: »Vi imate sve ono što meni nedostaje. Vi izrađujete duhovnu opremu za obnovu Njemačke. Ja nisam ništa drugo nego dobošar I sakupljač, zato — radimo zajedno!«³⁰⁾

Nacističke vode I njihovi apologeti nisu poslije propustili nijednu priliku da poreknu tu duhovnu ovisnost. Hitlerova klika — kada je postala moćna — nije bila spremna da respektira elitarne pretenzije mladokonzervativaca na vođenje. S druge strane, monopolistički je kapital nagradio Hitlerove izjave, kojima se obvezivao da sa strane nacističkog pokreta neće nastati nikakve opasnosti za monopolističko-kapitalistički privredni sistem. Mladokonzervativna upozorenja smatrana su suvišnim nakon profilaktičnoga isključenja SA kao potencijalnoga faktora nesigurnosti ljeti 1934. godine. Uspon SS, koji se sve više orijentirao prema elitarnim oblicima fašizma, premda s vanjskim razgraničenjem, osječan je s pravom i kao pobjeda mladokonzervativnih ideja.

Najreakcionarnije I najagresivnije krilo nje-mačkog monopolističkog kapitala propagiralo je svoju fašističku koncepciju. Što se posijalo u prvim godinama Vajmarske republike, moglo se sada požnjati. U natjecanju različitih fašističkih strujanja u Njemačkoj nisu se, doduše, uspjele nametnuti intelektualne pristaše Moellera van den Brucka protiv masovnog pokreta nacista, ali velike investicije Stinnesa, Vöglera i Reuscha u cjelokupno poduzeće fašizma za početak su se isplatile i konfrontirale svijet sa smrtonosnom opasnošću fašističkog podjarmljivanja. A to je bio krajnji cilj koji je povezivao ne samo Hitlera s Kirdorfom nego i Spenglera s Reuschom. ■

30) Rudolf Pechel, *Deutscher Widerstand, Erlenbach/Zürich, 1947, str. 280.*

eugen pusić
zagreb

instrumentalnost državne mašine

prilog analizi
njemačke državne uprave
u doba nacionalsocijalizma

Društveni uvjeti pojave nacionalsocijalizma u Njemačkoj analizirani su mnogo puta i ne vjerujem da bi se na tom području još nešto bitno nova moglo dodati. Dijagnoze ldu od najjednostavnijih — na primjer, njemačka vladajuća klasa, u strahu pred revolucijom, dozvala je na scenu fašizam — do najsuptilnijih koje u okviru postojeće klasne situacije uzimaju u obzir i traumatski doživljaj izgubljenog rata, slom carstva, raspad ekonomije u inflaciji, veliku ekonomsku krizu 1929. godine i njezine posljedice, strateške i taktičke pogreške Komunističke partije Njemačke i Kominterne, pa sve do autoritativnih obrazaca u njemačkoj obitelji, vojsci, birokraciji.

Što su dublje i potpunije ove analize to nas bliže dovode osnovnoj diltijevskoj dilemi između notetske opće valjanosti i ideografske specifične pouzdanosti. Da bismo sveli na zajednički nazivnik Hitlerovu Njemačku, Mussolinijevu Italiju, Francovu Španjolsku i Salazarov Portugal — da spomenemo samo one primjere konzervativno orijentiranih diktatura koje i same za sebe prihvaćaju etiketu fašizma — moramo ostati na zaista vrlo apstraktnom nivou. Tako apstraktnom da sa stanovišta pouzdanog tumačenja određene povijesne pojave ispadaju upravo naivno diletantske. A čim dalje prodiremo u poznavanje i tumačenje određene situacije, to je ona opet manje usporediva s bilo kojom drugom i nikakvo opće zaključivanje od fašizma na fašizam u prošlosti nije samo po sebi dopustivo, dok su paralele s drugim režimima i prognoze za budućnost pogotovo problematične.

Ipak, kad je sve to rečeno, treba početi misliti na opasnost upadanja u suprotni ekstrem i paziti da ne izbacimo posve realno dijete društvenih odnosa s prijavom vodom vulgarizacija.

Nema sumnje da je Oktobarska revolucija zaborinula vladajuće klase svih evropskih i vanevropskih zemalja. Pokazalo se da socijalistička revolucija i razvlašćivanje buržoazije nije nikakva utopija, već pothvat koji pod danim uvjetima postaje izvediv. Radnički pokret u industrijaliziranim zemljama postaje sve masovniji. Usprkos rascjepa koji u tom pokretu stvara podvojenost između Druge i Treće internacionale, lijevo se njegovo krilo radikalizira i sprema za direktnu akciju. Buržoazija u mnogim zemljama gubi vjeru u efikasnost građansko-demokratskog poretka kao instrumenta za održavanje kapitalističkog sistema. I u jednoj zemlji za drugom demokraciju smjenjuju razni oblici političke diktature. Od Pilsudskijeve Poljske, preko Hitlerove Njemačke, Dollfusove Austrije, Mussolinijevu Italiju, Aleksandrove Jugoslavije, Horthyjeve Mađarske, Carolove Rumunjske, Borisove Bugarske, pa do Turske Kemala Atatürka, pojas diktatura zaista daje dojam «sanitarnog kordona protiv boljševičke opasnosti».

Ne treba, s druge strane, zaboraviti, da se radi o posve različitim režimima po njihovoj društvenoj i političkoj strukturi, i da u mnogim zemljama gdje je radnički pokret još masovniji, ili ugroženost vladajuće

klase uslijed blizine SSSR-a još veća — Engleska, Francuska, Švicarska, Holandija, Čehoslovačka, Švedska i druge — ne dolazi do diktatura, a fašistički pokreti ostaju marginalna pojava.

Dok je vjerojatno pogrešno izjednačavati općenito uvjete i uzroke, ovdje smo suočeni s primjerom, gdje se često pojedini uvjeti više manje proizvoljno promovira na stupanj uzroka. U općoj analizi nacionalsocijalizma treba naprosto sve uvjete zadržati u vidu i nastojati svakome odrediti specifičnu težinu. A u tome se pojavljuju neizbježne dileme.

Jedan je od mogućih izlaza iz ovih dilema, koncentrirati se na jedan aspekt problema, i to takav koji ima u sebi elemente same po sebi slične odgovarajućim elementima u drugim situacijama. Predmet je ovog razmatranja uloga državne mašine, državne uprave u najširem smislu, u nastanku i djelovanju nacionalsocijalizma u Njemačkoj. Njemačka državna uprava nije u biti drugačija od državne upravne mašinerije bilo koje velike zemlje toga doba i na tom stupnju industrijske razvijenosti. Prema tome, načelno nisu nemogući zaključci o potencijalnoj ulozi državne uprave u pokušajima nametanja totalitarnih i autoritativnih oblika vladavine uopće, na temelju ma kako specifične analize samog njemačkog slučaja.

Nemojmo, ipak, zaboraviti ni drugu stranu. Ovaj «izlaz» krije u sebi opasnost da, s jedne strane, umanjimo i ne shvatimo realnu važnost drugih faktora u cjelovitom fenomenu koji nazivamo nacionalsocijalizmom, a s druge, da nam državna uprava postane monokausalno tumačenje za svaku vrstu moderne tiranije.

1.

Idejni izvori svojevrstne zamisli o srastanju i stapanju jednog karizmatičkog političkog pokreta s jednim samim po sebi neutralnim i neosobno hijerarhijski organiziranim sistemom državnog upravljanja dani su u općoj duhovnoj klimi i atmosferi mišljenja u Njemačkoj nakon Prvog svjetskog rata. Zaista nije potrebno Maxa Webera oklevetati kao preteču nacizma, a da bi se u njegovom djelu otkrili simptomi takvog stanja. Izrazito pozitivna ocjena »birokratsko-monokratske« uprave u devetom dijelu njegove »Privrede i društva«, kraj svih rezervi i ukazivanja na opasnost, ipak je odraz doživljaja njemačke uprave kakvu je carstvo uglavnom neokrnjenu namrlo Vajmarskoj republici. To je, po nekim svojim crtama, uprava izrasla na tradicijama kamentalizma, nosilac težnji prema ujedinjenju Njemačke koja se, za razliku od mnogih drugih zemalja, smatrala elitom i dostojnim mjestom za sve ambiciozne pojedince koji su sebe ubrajali među najbolje u njemačkom narodu. Uzmimo, zatim, Weberovu nastojanju za zajednicom. On smatra napredovanje racionalnosti na

svim područjima neizbježnim, ali ga doživljava emotivno negativno i govori o »Entzauberung der Welt«. Čitav njegov angažman u politici prožet je osjećajem tragike nacionalnog poraza.

Usporedimo s time razvojni put jednog političkog i ustavnopravnog mislioca kojeg u konačnoj bilanci njegova života i djela treba ubrojiti u nacionalsocijalizam. Carl Schmitt počinje kao kritičar stvarnog funkcioniranja demokratskih institucija Weimarske republike s pozicije potpuno dosljednog zastupnika ideja parlamentarne demokracije i pravne države. S tih pozicija on najprije ukazuje na to da vajmarske institucije ne funkcioniraju kao što bi demokratske institucije trebale funkcionirati, pa zatim da one nisu nikakva potrebna rješenja za upravljanje državom, pa još korak dalje, da parlamentarna demokracija nosi u sebi neke posve načelne mane koje se vjerojatno uopće ne mogu ispraviti bez obzira na to u kojim okolnostima i u kojoj zemlji takav režim funkcionirao. Konačno, korak po korak Carl Schmitt prelazi na vlastite prijedloge za rješavanje ustavno-pravnih dilema koje je sam postavio. Princip osobnog vodstva i »jednakost po vrsti« (Artgleichheit) sviju koji su obuhvaćeni određenim državnim sistemom proglašava načelima uspješne državne organizacije. I, posve prirodno, prilazi nacionalsocijalizmu kao političkom pokretu.

Među pravim idejnim pretečama nacizma, koji se pojavljuju negdje dvadesetih godina ovog stoljeća, nalazimo geopolitičare kao što je Karl Haushofer, pseudo-biologe i rasiste poput Chamberlaina, egzaltirane nacionalističke vizionare od kojih je možda najutjecajniji bio Moeller van den Bruck. Svi ovi idejni fragmenti nalaze svoj najniži zajednički nazivnik u publicističkom djelu samog Adolfa Hitlera, osobito u njegovoj knjizi »Mein Kampf«. U grotesknim i pomalo paranoidnim stranicama ovog teksta nema na prvi pogled ničeg za jednog s iskrenim i dubokim etičkim dilemama Weberovim, pa ni sa Schmittovim izvodima koji do svojih nacističkih zaključaka dolazi ipak neke vrste intelektualnog procesom. I pored toga, međutim, oni su izraz iste atmosfere, produkt iste psihološke situacije, degenerativne forme iste povijesne tjeskobe, nacionalističke romantike, uvjerenja da u krajnjoj liniji snaga vlada svijetom i da samo snaga može prošiti poraz pretvoriti u buduću pobjedu. Kao da u prometu ideja vlada isti onaj zakon koji je nekad Thomasa Greshama naveo na opažanje da u prometu novca srebrni novac istiskuje zlatni, da bi se i sam povukao pred bakrenim. Ideje izražene ponekad uvjerljivo i otšudomno postepeno se vulgariziraju, gube svu suptilnost, postaju crno-bijele, jednostavne i apodiktične, pa ako su uvjeti povoljni, u tom se »najbakrenijem« obliku ubacuju u propagandne mašine.

Zaključak koji iz toga izvodim nije prva zaslada Goebbelsove teorije propagande, naime da ljudi prihvaćaju samo jednostavne ideje ako se često po-

navijaju — premda se za to stanovište mogu naći argumenti — nego da u slučaju nacional-socializma ideje igraju neobično malu i podređenu ulogu. Obzirom na spekularnost tih »ideja«, u zlu, čini mi se da im promatrači pripisuju važnost i posvećuju pažnju koja daleko prelazi njihovu faktorsku težinu u cjelokupnom fenomenu nacizma. Radi ilustracije, pogledajmo na kojim idejama Hans Frank, ministar u Hitlerovoj vladi i predsjednik Akademije za njemačko pravo, temelji čitavu idejnu zgradu nacionalsocijalizma:

»Petorim velikim svjetlima (Ausstrahlungen) odredio je zakonodavac Adolf Hitler novi sadržaj njemačke pravne nauke:

*Rasa
Tlo
Red
Država
Čast.*

To su substancijalne vrijednosti naroda, vrijednosti njegove zajednice, elementi temelja jednog naroda, karakteristike povijesne pojave naroda.«¹⁾

Daljnja objašnjenja tih pet osnovnih narodnih vrijednosti koja Frank daje jesu isto kao i uvod, besmislice s jakim emotivnim nabojem. Funkcija tih »ideja« očiđeno nije da nešto objasne, nego da mobiliziraju osjećaje. Kakve osjećaje? Osjećaje pripadanja zajednici, uvjerenja o vlastitoj vrijednosti i snazi, osjećaje nacionalne isključivosti, volju za dominacijom nad drugima. Sve su to emotivna stanja oprečna izbjeglosti i dezorijentaciji u koju je mnoge Nijemce doveo Prvi svjetski rat i događaji poslije njega, lijev za tugu poraza i osjećaje manje vrijednosti koje on izaziva. Ukratko, mislim da je pogrešno u idejama nacional-socializma gledati ideologiju u smislu jednog sistema racionalnih planova akcije na temelju određene analize općeg stanja i razvoja svijeta i vlastitog društva. Te se »ideje« sastoje u prvom redu od slika koje izazivaju određene emocije, neke vrste emotivni izlaz iz intenzivno neugodne psihološke situacije neizvjesnosti karakteristične za psihološku klimu Njemačke u trećoj deceniji ovog stoljeća.

Ova se emocionalna terapija pokazala iznad svakog očekivanja djelotvornom. Područje gdje nas to djelovanje specijalno zanima je sistem koji je po svojoj strukturi nesklon emocionalnosti, racionalan po definiciji, stvaran od cinizma, sistem državne uprave klasične građanske države. Kako su mračni i opojni apeli nacionalsocijalizma djelovali na taj aparat državnog monopola sile, bez kojeg bi čitav nacizam ostao samo

jedan od izložaka u muzeju skurilnih i marginalnih proizvoda ljudskih političkih groznica?

2.

Iznimno visoki kvalitet njemačke državne uprave, koji je Weber generalizirao u svoj ideal-tip, posljedica je njemačkih specifičnosti kako u općem političkom razvoju tako u nastajanju samog upravnog sistema. Njemačka se građanska klasa razvila kasno, u usporedbi s buržoazijom drugih evropskih zemalja, a bila je u svojoj političkoj ulozi ometana od jakih zaostataka feudalizma u društveno-političkim strukturama. Ujedinjena formalno nakon francusko-njemačkog rata 1870/71. u znaku političke prevlasti pruskih junkera, država njemačkog carstva pod Bismarckom i nakon njega ostala je, realno gledajući, u rukama svog vojnog i civilnog aparata gdje je veleposjedničko plemstvo držalo jake pozicije. Prema toj piramidi armije i uprave na čelu s carem njemački je parlament igrao ulogu dodatka, gotovo ukrasa, većinom nemoćan da bitno utječe na politiku, često smještan u svojim pretenzijama da »upravlja državom«.

Zapravo, njemačka je uprava mogla s ponosom ukazati na duboko historijsko korijenje svog političkog utjecaja. Još u stoljećima razjedinjenosti, kad je njemačko jezično i nacionalno područje bilo razdobljeno u sijaset država i državnica, kadrovi za upravu tih mnogobrojnih kraljevstava i vojvodstava školovani su zajednički na njemačkim sveučilištima i na njima zadonjeni idejama jedinstva. Baza njihove stručne izobrazbe bio je kameralizam, aktivistička upravna doktrina upravljanja na pronalaženje najboljih načina da se unaprijedi život i razvoj društva pod paternalističkim okom i brigom apsolutnog monarha. Odgojeni za akciju, a ne za pasivni formalizam — koji inače povezuje s predodžbom o birokraciji — ti su činovnici u službi najrazličitijih suverenosti, od hanzeatskih gradova sjevera do biskupskih kneževina rajnskog i prialpškog područja, bili nosioci ideje o jedinstvu Njemačke i njezini praktični pobornici djelotvornim upravnim mjerama, od carinskih saveza do izgradnje stajace vojske i stvaranja generalštaba. Pa kad se jedinstvena Njemačka konačno rodila, iz vojničke pobjede i diplomatske spretnosti, iz vrhunskih uspjeha državnog aparata, kakvo čudo da je taj aparat smatrao prirodnom da u svojim rukama zadrži uzde prave vlasti? Isto nas tako ne treba začuditi, da je taj aparat, u onoj mjeri u kojoj se postepeno otvarao za kandidate iz građanske klase privlačio sposobne i ambiciozne ljude, a u isti mah strogo disciplinirane i naviknute da slušaju. »Tačnost, brzina, nedvosmislenost, poznavanje dokumenata, trajnost, uvidavnost, jedinstvo, stroga potčinjenost, ušteda na materijalnim i ličnim rashodima — sve je to uzdignuto na najviši mogućan stupanj u stro-

¹⁾ Dr. Hans Frank, Rechtsgrundlegung des nationalsozialistischen Führerstaates. München, Franz Eher, 1938, str. 17

go birokratskoj upravi, naročito u njenom monokratskom obliku.²⁾ Ovi atributi koje Weber pripisuje modernoj upravi uopće, ipak su u prvom redu odraz stanja u njemačkoj carskoj upravi početkom ovog stoljeća.

Što se događa s tom i takvom upravom poslije Prvog svjetskog rata? Bez ikakve bitne promjene u sastavu, kvaliteti i ambicijama, dolazi do katastrofalnog smanjenja akcionog radiusa. Njemačka je poražena. Generali ostaju bez vojske, a činovnici bez perspektive. Mirovni ugovori stavljaju uske granice ambicijama. Armija je ograničena na simbolički ostatak, kolonije su izgubljene, teritorij oklašten, privreda razbijena, car u izgnanstvu. Sa stanovišta carske uprave, nije više ostalo mnogo čime bi se upravljalo. K tome, demokratska ideologija Vajmarske republike priklanja se načelu diobe vlasti. Uprava treba da bude izvršilac volje zakonodavnog tijela i, posredno, birača, a nikakva samostalna i inicijativna snaga u društvu. A to društvo samo, nekada više manje pasivna i monolitna podloga veličine i slave njemačke države, sada je razričeno suprotnostima, klasnim i političkim, samo dezorijentirano, osiromašeno, gotovo u raspadanju.

Uprava je nezadovoljna, u teškoj nelzvjесnosti, pa i u dezintegraciji, ali još je tu. Djelomice kamuflirana. Kraj malih ministarstava Vajmarske republike, primjerenih skućenim prilikama poslijeratne Njemačke, postoje uredi, elastične upravne organizacije, ovisne o ministarstvima, ali koje ne ulaze u njihov brojni sastav — formalno. Vojne i poluvojne formacije prikazuju se kao seljačke družine i savezi bivših boraca. Pothranjuje se mit o izdaji kojom je Njemačka navodno izgubila rat, neporažena na bojnom polju. Svojom pretežnom većinom vojni krugovi zalista ne osjećaju da je poraz u ratu bio vojnički neizbježan, njihove pretenzije nisu demantirane ni time što bivši pukovnici voze taksije ili vode skijaške škole.

Da se ove snage probude, predobiju, integriraju trebalo je vrlo malo. Trebalo je zapravo baš ono što su ideolozi nacionalsocijalizma bili u stanju ponuditi. Jake, jednostavne emocije koje će ponovno povezati ljude u zajednicu, stvoriti od njih opet monolitni medij i objekt upravljanja. Agresivne i ambiciozne ciljeve koji će vojnom i civilnom aparatu postaviti zadatke dostojne njihove sposobnosti. A prije svega, načela koja će samom aparatu vratiti monolitnost, integrirati ga u jedinstvo volje i akcije.

Nacionalsocijalistički pokret mogao je pružiti i više od toga. Regrutirajući svoje vođe kadrove velikim dijelom baš iz ranijih članova vojnog i civilnog upravnog aparata, sada nezaposlenih ili radeći bez volje na poslovima koje su smatrali ispod razine svog dostojanstva i svojih talenata, NSDAP je prirodno bila upućena na stvaranje čvrstih organizacionih oblika koji su, s jedne strane, povećali njezinu udarnu snagu — u doslovnom smislu riječi — daleko iznad broja

njezinog članstva u ranim fazama pokreta, a s druge zaposlili njezine vođe kadrove prema njihovim pretežnim sposobnostima. Da bi ambicije mogle izgledati ma i približno realne, planovi agresivne ekspanzije ostvarivi u doglednom vremenu, trebalo je naći metodu pomoću koje bi reducirani njemački državni aparat mogao u kratko vrijeme narasti i preko opsega bivše carske uprave, proširiti se smjesta upotrebitim, operacionim vojnim i civilnim jedinicama s odgojem i discipliniranim kadrovima. NSDAP raspolagala je početkom tridesetih godina baš takvim formacijama koje su brojele stotine hiljada ljudi.

I kao idejni integrator i kao izvor munjevitog rasta, nacionalsocijalizam je, pored sve nebufoznosti svojih proklamacija, ponudio njemačkom državnom aparatu posve realna rješenja za izlaz iz duboke krize u koju je zapao. Aparat je tu ponudu prihvatio.

3.

Od samog svog dolaska na vlast nacionalsocijalističko vodstvo proklamira i provodi u praksi načela jedinstva nacističke partije i države. Hitlerov ministar unutarnjih poslova, Wilhelm Frick, izražava to jedinstvo, u knjizi izašloj 1934. godine, ovim riječima:

„Kod partije i države nismo suočeni s dvije razne pojave. Razlikuju se samo partijska organizacija i organizacija državnih nadležstava. Država pojmovno obuhvaća i jedno i drugo. Država je viši pojam. Ona počiva, slikovito rečeno, na dva stupa, naime na partijskoj organizaciji i na državnom aparatu.“³⁾

Partija nacionalsocijalizma, NSDAP, i sama nije, svjesno i namjerno, zasnovana kao masovna politička stranka koja pridobiva pristaše i temelji svoj politički mandat na broju njihovih glasova. Sudjelovanje u izbornoj konkurenciji za nju je stvar samo taktike. Ona odbacuje izbornu konkurenciju u načelu, kao prihvatljiviji proces stvaranja političke volje u državi, i shvaća sebe kao vodstvo pokreta čitavog njemačkog naroda, kao elitu, neke vrste religioznog reda. Ona ne može dijeliti vlast ni s kime, ne može biti u konku-

2) Max Weber, u prijevodu Mihaila Đurića, Sociologija Maksa Webera. Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, str. 350—351.

3) Theodor Meunz, Verwaltung, Hamburg, Hansische Verlagsanstalt, 1937, str. 116.

renciji s drugim političkim organizacijama, već samo u borbi do istrage s »neprijateljima«.

»Stoga se manjinski karakter nacionalsocijalističkog pokreta kao partije — kaže Adolf Hitler — ne može usporidivati s ranijim manjinama naših protivnika. Oni su bili i ostali manjina, jer su se ograničili na zastupanje određenog vjerskog, klasnog ili ekonomskog kruga interesa. Mi smo kao stranka morali ostati u manjini, jer smo mobilizirali najvrednije elemente borbe i požrtvornosti u narodu, a ti elementi su u svim razdobljima bili manjina a ne većina.«⁴⁾

S takvim shvaćanjem, NSDAP je nužno upućena na organizaciju kao sredstvo pomoću kojeg manjina može upravljati većinom. Kao sastavni dijelovi same NSDAP formiraju se SA (Sturm-Abteilungen, ju-ristički odredi), SS (Schutz-Staffeln, zaštitni komandosi), NSKK (motorizirani odredi), HJ (Hitlerova omladina), NS njemački savez profesora, NS njemački studentski savez i NS ženska organizacija. Pored toga postoje »priključena udruženja«, neke vrste transmisijske između NSDAP i društva: NS njemački savez liječnika, NS savez pravnika, NS savez učitelja, NS socijalna zaštita, NS zaštita žrtava rata, Državni savez njemačkih činovnika, NS savez njemačke tehnike i Njemačka radna fronta.

Ove formacije, oružane i civilne, funkcioniraju od momenta dolaska na vlast NSDAP kao momentalno proširenje, nadopuna i sastavni dio državne uprave. Tako, na primjer, ključno ministarstvo unutarnjih poslova ostaje, u stilu centralne državne uprave Vajmarske republike, mala i zbijena organizacija sa svojih šest odjela pod tradicionalnim nazivima: I zaštita ustava i zakonodavstvo, II službenici i uprava, III policija, IV narodno zdravlje, V komunalna uprava, VI pitanja njemačke narodnosti, katastar, tjelesni odgoj i crkvena pitanja. K tome pridolazi, kao VII odjel, državna radna služba. Pojedina pitanja u odjelima obrađuju stručnjaci visokog činovničkog ranga, a svakome od njih pomaže jedan evidentičar odnosno specijalista za prikupljanje podataka i jedan kancelarijski činovnik. Ministarstvo unutarnjih poslova broji 1925. godine 156 radnih mjesta, 1932. godine 173 mjesta, 1933. nakon

dolaska na vlast NSDAP 159, a 1938. godine 202 radna mjesta.⁵⁾ Povećanje koje je posve u okviru postepenog normalnog širenja uprave tokom razvoja. U isti mah, međutim, Hitler postavlja »državnom vođu SS-odreda« Heinricha Himmlera za »šefa njemačke policije« u ministarstvu unutarnjih poslova. Na njega prelaze nadležnosti III odjela (policija) a podređene su mu dvije glavne priključene organizacije ministarstva, policija sigurnosti (Gestapo) sa sedam glavnih ureda i redovna policija (Ordnungspolizei) sa šest ureda.⁶⁾ Kroz personalno jedinstvo u osobi Heinricha Himmlera, vođe SS i ujedno šefa policije, policija se u stvari proširuje čitavom organizacijom SS, desecima hiljada discipliniranih i fanatiziranih ljudi pomoću kojih je izgrađena i pokrenuta jedna od najopsežnijih mašina kojom država ubija milijune vlastitih državljana, pored milijuna tuđih, s mrezom koncentracionih logora, tamnica, plinskih komora i mučionica diljem Njemačke i njoj priključenih područja.

Drugi dio SS organizacije, oružani SS (Waffen-SS) na isti se način uklapa u oružane snage kojima se priključuju i motorizirani odredi NSDAP, NSKK, Nacionalsocijalističke organizacije na svim područjima, od liječnika do profesora i od radne službe do socijalne zaštite, postaju u isti mah proždreni organi državne uprave. Time se ne samo povećava upravni aparat po broju, i to već discipliniranim i u osnovi obućenim suradnicima, nego se intenzivira u djelatnosti pod utjecajem ovakvog priliva ideološki indoktriniranih aktivista.

Međutim, i tradicionalna njemačka uprava u onom obliku u kojem je postojala u času dolaska nacionalsocijalista na vlast, morala je pretežnom svojom većinom u nacionalsocijalizmu vidjeti put povratka prema pozicijama svoje nekadanje veličine. Tradicije pravne države bile su slabe u Njemačkoj, osobito u usporedbi s tradicijama najprije katedralističkog a zatim Bismarckovskog paternalizma i aktivizma. Ta i takva uprava razumjela je i prihvaćala argumente kao što je ovaj koji iznosi Hitlerov pravni ideolog i državni ministar Hans Frank:

»Nacionalsocijalistička revolucija očituje se u svom djelovanju po metodi na posve drugi način nego što se to znalo zbivati kod velikih revolucija svjetske povijesti. Tako je, primjerice, francuska i ruska revolucija dovela do potpunog sloma do tada vladajuće državne strukture i s njome najuže povezanog pravnog i upravnog pokreta. Dotle je nacionalsocijalizam baš prvo stvorilo državni i pravni poredak na temeljima na kojima je moguć razvoj.«⁷⁾

Monokratski princip, koji je već Weber smatrao pretpostavkom uspješnog upravljanja, nacionalsocijalisti dižu na razinu vjerske zasade u načelu vode i osobnog vodstva. Čitav aparat države i partije tvori monolitnu piramidu na čelu s Vođom, Adolfom Hit-lerom.

4) Gottfried Neesse, Die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Versuch einer Rechtsdeutung. Stuttgart, Kohlhammer, 1925, str. 202. Tekst završnog govora Führera na partijskom kongresu u Nürnbergu 1934. godine.

5) Dr. Franz Albrecht Medicus, Das Reichsministerium des Innern. Geschichte und Aufbau. Berlin, Jänker und Dännhaupt, 1940, str. 86

6) Dr. Jur. Werner Best, Die deutsche Polizei, Darmstadt, Wittlich, 1941, str. 90 i sl.

7) Dr. Hans Frank, Recht und Verwaltung, München, Franz Eher, 1939, str. 7

rom, pod kojim se nastavlja čitava hijerarhija osobno odgovornih vođa, do vode pojedinog pogona, radionice, staje, stratišta. Kroz to sve veze unutar upravnog aparata postaju osobne veze. Državna uprava ne predstavlja, kao do tada »sistem nadležnosti, nego odnose čitavog njemačkog naroda prema jednoj ličnosti koja oblikuje povijest.«⁸⁾

Kult ličnosti nije degenerativni oblik već glavno sredstvo integracije sistema.

«Kad ... pristupamo razmatranju odnosa prava i uprave u nacionalsocijalističkoj državi, treba na početku takve analize utvrditi pretpostavku, da je Vođa Adolf Hitler vrhovni ideološki predstavnik njemačkog naroda i najviši upravljač njegovih državnih subinskih putova.»⁹⁾

l:

«Zapovijed vođe, to je sudbina uprave.»¹⁰⁾

Ta se apoteoza slušanja i pokornosti može prikazati, iskoristivši neodređenost i elastičnost jezika kao sredstva komuniciranja, i kao sloboda. Tako piše Carl Schmitt:

«U bezuvjetnoj vjernosti koju poklanja svom vođi, kao izraz rasne i duševne povezanosti, u vjernosti koja ne poznaje kolebanje, sljedbenik nalazi svoju unutarnju slobodu.»¹¹⁾

A na vratima jednog od najgorih koncentracijskih logora, Osviecim-Ausschwitz, piše »Rad oslobođa (Arbeit macht frei). Tako stanovište, očigledno, protivurječi svakoj zakonitosti u upravi, svakoj garanciji koja pojedinca štiti od svemoći državne vlasti, svakoj građanskoj slobodi i ustavnom pravu građana. Ustavne se slobode, stoga, ukidaju odmah 28. veljače 1933. godine, i to uredbom, a nacional-socijalistički pravni teoretičari konzekventno i jednoglasno odbacuju sve principe pravne vezanosti uprave i pravne države uopće i izvrstavaju ih ruglu kao smiješne i nedjelotvorne anakronizme.¹²⁾

Iz načela vodstva proizlazi i načelo jedinstva vlasti. Dioba vlasti znači »umjetno kidanje ... raspodjelu odgovornosti i prebacivanje odgovornosti.«¹³⁾

«Ova je njemačka država pod nacional-socijalizmom otkrila i naša oblik jedinstvene države. To znači, po prvi put u povijesti postoji na tlu njemačkog naroda samo jedan zakonodavac u liku Vođe.»¹⁴⁾

Daljnja je konzekvenca prevladavanje pune političke i upravne centralizacije. U federalizmu vide nacional-socijalistički teoretičari »saveznika pluralizma« i omraženog višepartijskog sistema.¹⁵⁾ U travnju 1935. godine najavljuje ministar Frick program centralizacije:

«Načelo da uprava jedne države mora biti jedinstvena je jedna od najvažnijih zakonitosti koja vrijedi za svaku

urođenu državnu tvorevinu, a osobito za nacionalsocijalističku državu, kod koje to načelo nužno proističe iz ideje vođe. Stoga je jedna od najvažnijih zadaća nacionalsocijalizma na području državne uprave ponovno uspostaviti, koliko je to moguće, izgubljeno jedinstvo državne uprave. To znači da moramo ograničiti postojanje posebnih upravnih nadležnosti s njihovom područnom organizacijom i dopustiti ih samo za takve sektore gdje se njihov djelokrug ne preklapa i ne dodiruje s djelokrugom općih organa uprave.»¹⁶⁾

Tako se postepeno ukida svaka stvarna autonomija zemalja, ranijih federalnih jedinica, i svaka lokalna samouprava. Prema zakonu iz 1935. godine općinski je načelnik, dođuše, »vođa općine« koga imenuje općinsko vijeće, ali može imenovati samo kandidata kojega je predložila državna nadzorna vlast.

Na vrhuncu tog procesa centralizacije za vrijeme Drugog svjetskog rata jedva da je išta preostalo od ranijih federalnih jedinica. Već od ranije postoje pored uprave zemalja državni guverneri (Reichsstathalter) kao opći područni organi centralne uprave. Ove se dvije paralelne linije stapaju u državnim provincijama (Reichsgaue) i jedinstvo se pojačava obično personalnom unijom funkcije guvernera s položaja Gauleiters, pokrajinskog vođe NSDAP. Posebni položaj, vezan direktno za centralnu državnu upravu imaju Saar-sko područje, grad Hamburg, zatim priključena područja njemačke narodnosti: Istočna marka (Austrija), Sudeti, Danzig i Zapadna Pruska i neki pogranični dijelovi Francuske (Eupen, Malmedy, Moresnet). O Alzasu, Lotaringiji i Luxemburgu nije bila donijeta konačna »državno-pravna odluka«. Oko tog proširenog područja samog njemačkog Reicha postoji pojas »državnih zemalja«. Okupiranih tuđih teritorija za koje su nacionalsocijalisti već službeno bili proklamirali svoju namjeru da ih definitivno priključe Njemačkoj. To su Generalni guvernement Poljska i Češkomoravski protektorat. Generalnog guvernera i državnog protektora pos-

8) Frank, Rechtsgrundlegung etc., str. 29

9) Frank, Recht und Verwaltung, str. 9

10) Ibid., str. 11

11) Carl Schmitt, Staat, Bewegung, Volk, cit. u: Jürgen Fijalkowski, Die Wendung zum Führerstaat. Ideologische Komponenten in der politischen Philosophie Carl Schmitts, Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag, 1958, str. 150

12) Maunz, op. cit., str. 222 i 259

13) Fijalkowski, op. cit. str. 155

14) Frank, Rechtsgrundlegung etc., str. 33

15) Fijalkowski, op. cit., str. 160

16) Dr. Wilhelm Frick, cit. kod Maunz, op. cit., str. 80-81

tavlja Voda i čitava je uprava tih područja strogo centralizirana. Konačno, na to se nadovezuje područje «velikog prostora» (Grossraum), privremeno pod vojnom okupacijom, ali već predmet raznih kombinacija nacionalsocijalista, od vazalstva do istrebljenja domaćeg stanovništva i naseljavanja Nijemaca.¹⁷⁾

Centralna državna uprava koncentrirana je u 16 državnih ministarstava i državnoj upravi šuma. Jedinstvo državne uprave i NSDAP osigurano je prije svega u osobi Hitlera, državnog kancelara i ujedno vođe partije. Zatim, ne samo da su članovi vrhovnih partijskih tijela državni ministri, nego postoje i takva ministarstva koja su u stvari partijske organizacije s ciljem da osiguraju vodeću ulogu NSDAP u državnom aparatu i ključnim centrima vlasti. Pored Himmlera, kao vođe SS i ujedno centralnog šefa policije, to su Goebbels na čelu ministarstva za narodno prosvjetovanje i propagandu, zatim Hitlerov zamjenik u partiji Hess na čelu «državnog ministarstva Hess» sa zadatkom da ujedinjuje upravu države i partije i odlučuje o svim personalnim pitanjima u obje domene, Frank, glavni ideolog stranke, na čelu istoimenog državnog ministarstva (Reichsministerium Dr. Frank) sa zadatkom indoktrinacije državne uprave u nacionalsocijalističkom duhu. U isti mah Göring, na čelu državnog ministarstva zrakoplovstva, priprema u ime stranke, kroz taj tobože civilni resor, izgradnju njemačkog ratnog zrakoplovstva.

Već spomenute «transmisije» između stranke odnosno državnog aparata i stanovništva — liječnici, pravnici, učitelji, činovnici, socijalna zaštita, tehnika, radna fronta — s vremenom se proširuju u čitav sistem tzv. staleške uprave. Radnici, obrtnici, pojedine privredne grane, seljaci, kulturni radnici organiziraju se na razne načine. Zajednička je značajka svih ovih organizacionih oblika da im je vodstvo bez iznimke koncentrirano u NSDAP, iako se ove tvorevine često dovode u vezu s idejama korporativizma, a nacionalsocijalistički ideolozi čak govore o tropodjeli država

— stranka — staleži,¹⁸⁾ radi se u stvari o čistim pomoćnim instrumentima državne vlasti i uprave.

Rezultati funkcioniranja tako postavljenog aparata poznati su. Možda je malo manje poznata činjenica neprestanih unutarnjih tvrđenja i klikaških obračuna unutar zamišljene strukturne monolitnosti. Dio tih sukoba treba pripisati normalnom djelovanju razlika u mišljenjima i interesima koje postoje u svakom političkom sistemu. Ali jedan je dio također posljedica specifične napetosti koja je vladala unutar nacionalsocijalističkog aparata između neosobnog načina funkcioniranja velikog hijerarhijskog sistema kao što je njemačka država i načela osobnog vodstva koje je u taj neosobni red unosilo neizbježnu proizvoljnost vada.

4.

Time dolazimo i do osnovnog pitanja koje nameće pojava i iskustvo nacionalsocijalističke države i uprave u Njemačkoj kao jednog od elemenata nacionalsocijalističkog fenomena u cjelini. O kakvoj se tu pojavi, zapravo, radi? Što je u njoj specifično njemačko, a što nosi u sebi mogućnost teoretske generalizacije pa i praktične političke poruke za slične situacije?

Uslijed naglog porasta neizvjesnosti u njemačkom društvu uopće, a posebno u njemačkom upravnom sistemu — vojnom i civilnom — dolazi do neke vrsti regresivnog razvoja. Ne nalazeći integracionog okvira na razini neosobnog hijerarhijskog sistema organizacije, njemački se državni aparat vraća na jednostavniji oblik vođene grupe. On se priklanja ideji vođe, koju nude nacionalsocijalisti, kao izlazu iz propadanja i dezintegracije. U neku ruku i njemačko društvo prolazi kroz isti razvoj i vraća se na dirkemovske oblike mehaničke solidarnosti u rasli, nacionalnosti, jedinstvenoj političkoj partiji. Snage koje djeluju u društvu, naravno, mnogo su složenije, i ne treba ni pokušati svesti ih na jednu jednostavnu formulu. To i nije predmet ovog razmišljanja.

Ipak treba naglasiti presudnu ulogu koju je u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj odigrao državni aparat, proširen, učvršćen i galvaniziran organizacijama i djelovanjem NSDAP. Marginalnih pojava, kao što su bili Hitler i njegovi doglavlaci, ima u svakom društvu. Presudno je pitanje kako takva grupa, protkana raznim oblicima mentalnih devijacija i izrazitih duševnih bolesti, stiče presudni uticaj na golemi i efikasni aparat, na institucije državnog monopola «legitimnog nasilja». Dok skolastički fanatici sipaju žuč svoje netolerantnosti u opskurnim nekim novinama, propagiraju svoje paranoide ideje u govorima po pivskim krčmama i pozivaju u letcima na monstruozne zločine i pogrome, dotle može običan čovjek slegnuti ramenima i proći mi-

17) Ernst Rudolf Huber, *Bau und Gefüge des Reiches*, Hamburg, Henschelische Verlagsanstalt, 1961, passim

18) Fijalkowski, op. cit., str. 142 i sl.

mo. Što onda, međutim, kad ovi pomalo smlješni tipovi najednom dobiju mogućnost da otpuštaju s posla, zavaravaju, muče, ubijaju? Važno je, u poplavi proklamacija i parola, zadržati na umu da ovu mogućnost stižu jedino i isključivo suradnjom države, vojske, policije i državne uprave uopće.

Ne treba, također, zaboraviti da Hitler, pored sve svoje privrženosti ideji elitne manjine, ne dolazi na vlast manjinskim udarom. NSDAP dobiva većinu na izborima. To pokazuje da je teško izmisliti politički proces koji ne bi bio propustan, pod danim uvjetima, bilo za koga. Time nije rečeno da su kautele političke demokracije i garancije pravne države nekorisne ili čak bespredmetne, već obratno da ih treba pojačati i radikalizirati.

Nameće se, naime, zaključak, ako nije moguće luđake spriječiti da se domognu lokomotive, možda treba početi od lokomotive. Država kao koncentrat sile naprosto je suviše opasan instrument. Prvenstveni je i najaktualniji zadatak političke izgradnje u svjetskim razmjerima, naći manje opasne oblike upravljanja društvenim poslovima i svjesne regulacije društvenih procesa. A takvi oblici mogu nastati samo na temelju novih društvenih odnosa, proizvodnih odnosa koji izražavaju suvremeni i budući stupanj razvijenosti proizvodnih snaga. Kraj destruktivnosti oružja, svjesni ograničenosti i zajedničke sudbine planeta, povezani u zajednicu razvojem znanosti i tehnologije, napredne snage čovječanstva traže i grade takve društvene forme gdje neophodnost kontrolirane mreže društvenih djelatnosti neće značiti i nužnost nakupina potencijalno nekontrolirane gole sile. ■

radovan pavić
zagreb

geopolitika kao vanjskopolitička doktrina nacizma¹⁾

Pojava nacizma u Njemačkoj mogla se manifestirati kao globalna opasnost, razumljivo, tek njegovim teritorijalnim širenjem. Povećanje prostornog obuhvata nacizma (recte fašizma) išla je pritom na dva načina: *prvo* — putem kumulacije zemalja koje su postajale nacističke (fašističke), i *drugo* — njemačkim teritorijalnim osvajanjima. Pritom borba za *Lebensraum* i značenje *prostora uopće (Raumfrage)*, *rasizam* i *poklapanje njemačkih vojnih kampanja sa geopolitičkim koncepcijama*²⁾ neke su od temeljnih karakteristika nacizma uopće.

U svom vanjsko-političkom širenju — a bez teritorijalne ekspanzije nema klasičnog nacizma — Njemačka se morala oslanjati na odgovarajuću doktrinu: ta doktrina, u potpunosti i bez ostatka, bila je nacistička geopolitika. U Hitlerovom razdoblju ona je bila službena državna znanost i značila, dakako, neprihvatljiv «prilog» političkoj teoriji i socijalnoj geografiji te bila *konstitutivni element nacionalsocijalističke doktrine*.³⁾

ishodišta i razvitak njemačke geopolitike; ličnost karla haushofera

Geopolitika ima ishodišta u radovima Aristotela, Bodina, Montesquieua, Bucklea, Rittera, Ratzela, Kjellena, Mahana, Mackindera, Douheta i drugih (naročito pan-germanista), te je, zapravo, samo *ново izdanje starijih prirodoslovno-determinističkih i environmentalističkih gledanja*.

Za razvitak izrazito geopolitičkih ideja potrebni su poznavanje velikih teritorija, postojanje prostраних држава, kao i onih koje teže teritorijalnom širenju. Zato su se neke geopolitičke naznake upravo i mogle javiti već u antičko doba, za postojanja Rimskog imperija; međutim, u razdoblju srednjeg vijeka, za razvitak geopolitičkih ideja u Evropi, ideja koje hoće velike prostore i velika osvajanja, nije u uvjetima feudalno razdobljenog evropskog kontinenta bilo nekih osnovnih pretpostavki. Premda je kolonijalna faza već počela, razvijale su se i ideje o globalnom svijetu, ali su prekomorska uporiš-

1) Oveг прilog može се проматрати само као дио цјелине коју чини а редовима истог аутора објављеним у «Нашим темама», Загреб, број 4/1975. («Nacizam i neki geopolitički aspekti»), i u zborniku «Snage i putevi rata i mira» JAZU, Загреб, 1976. («Prilog geopolitičkom poznavanju nacizma»).

2) Hitler je svjetski rat započeo prema istoku Evrope. To je u skladu sa prihvaćanjem Mackinderove teze o širenju svjetske moći (prva teza iz 1918. godine) koje glasi: «Tko vlada Istočnom Evropom, vlada i Heartlandom».

3) Isto shvaćanje i u W. Hofera (Bern): «Die Bedeutung des weltpolitischen Dreiecks Berlin—Rim—Tokio für die Entfesselung des zweiten Weltkrieges» («Simpozij II svjetski rat i mir među narodima», JAZU, Загреб, 1972., str. 71).

ta bila teritorijalno malih dimenzija. Iстина, postojala su u odnosu na Evropu i okolna velika ali i rubno položena carstva (Rusija, Turska) koja su, međutim, bila relativno slabo poznata i nisu izazivala veći interes. Zato će se geopolitički način gledanja javiti ponovno tek u XIX, a maksimalno razviti u XX stoljeću, ovisno o najintenzivnijoj fazi velikih i detaljnih geografskih otkrića, kolonijalizmu, razviku politički ambicioznih država koje teže teritorijalnom širenju, te razviku prirodni znanosti koje naglašavaju značenje prirodnih faktora, pa će neka starlja, zapravo environmentalistička gledanja, dovesti u XIX stoljeću do razvoja tzv. antropogeografije i političke geografije, a u XX stoljeću i do geopolitike.

Geopolitika niipošto nije neka originalna »znanost«. Ali, iako skalupljena iz najrazličitijih izvora, ona je kao doslovna Hitlerova vanjskopolitička doktrina u najvećoj mjeri odgovorna za tragedije izazvane II svjetskim ratom. U vanjskopolitičkim koncepcijama nacizam je moguće izjednačiti s geopolitikom — ovu konstataciju nikada nije moguće dovoljno naglasiti.

Njemačku geopolitiku u međuratnom razdoblju nužno je shvatiti u uskoj vezi s razvikom njemačkog imperijalizma. Taj imperijalizam imao je, istina, vrlo skromne početke — ograničavao se najprije na uedinjavanje svih njemačkih zemalja barem u jednu carinsku uniju (čuvani Listov »Zollverein«), da bi kasnije s Hitlerom poprimio i najšire globalne razmjere.

Najvažnijim ishodištem nacističke geopolitike treba smatrati ideologiju pangermanizma. Ali, baš kao i kasnija geopolitika, niti pangermanizam nije u svoje vrijeme izazivao u svijetu veći interes i to unatoč tome što je njegova opasnost za postojeće svjetske odnose bila i te kako evidentna:

1 — Za pangermane, kao teritorijalna osnovica svjetske moći javlja se okosnica prema Perzijskom zaljevu duž osovine Berlin—Bagdad, koja uključuje Njemačku, Austrougarsku i Tursku.

2 — Osnovna potencijalna opasnost s Istoka dolazi od Rusije zbog njezine potencijalne snage utemeljene na veličini i broju stanovnika. Zato je druga osovina širenja orijentirana prema Istoku — to je samo nastavak prodora germanskih Varjaga, Teutonaca ili Henze; i Treitschke tvrdi da je smisao njemačke historije u kolonizaciji.

3 — Nijemci kao »Herrnvolk« imaju ne samo pravo, nego i dužnost da zavladaju svijetom. Svjetska ideja, izražena u Rimskom carstvu, konačno se centriru u Berlinu — poslije Rima, Konstantinopolisa i Moskve on predstavlja posljednji, tj. »četvrti Rim«. Pangermanizam je očito agresivan — on mora, baš kao i kasniji nacizam, riješiti pitanje Istoka i Rusije, zatim Austrije kao frontiera i mosta prema Istoku i Jugoslaviji, riješiti pitanje zone malih naroda između Baltika i Jadrana, pitanje životnog prostora, granica i si-

rovina, što sve nije moguće bez teritorijalnih osvajanja.⁴⁾ A za to je potrebna i određena doktrina. Za Hitlera to je bila geopolitika. U Njemačkoj ona se počela razvijati već prije 1917. godine.⁵⁾

Najvažniju je fazu u razviku njemačke teorijske geopolitike dvadesetogodišnje razdoblje od 1919 do 1939. godine, razdoblje prema Karlu Haushoferu⁶⁾ s pravom nazvano »faza Haushoferiana«.

Karl Haushofer, prvi »alter ego« njemačke geopolitike, bio je najizrazitiji »filozof prostora« u doba međuratne Njemačke. Odlikovao se i determinističkim stavovima, budući da je smatrao da će neke nacije i države postati dominantne u svijetu jer su geografski i politički predestinirane da postignu svjetsku moć. S Karlom Haushoferom⁷⁾ sve više se prelazi s područja političke geografije u sferu geopolitike. Impulsi Ratzela, Kjellena i drugih dovode ličnošću ovog autora do maksimalnog razvika njemačke geopolitike. Umjesto političke geografije, geopolitika i globalna geostategija⁸⁾ kao njezini derivati, s jasnom orijentacijom prema shvaćanju o organskom karakteru države — postaju u razdoblju od 1919. do 1945. godine dominantnom preokupacijom. Izrazite ideje geopolitičkog karaktera dolaze do izražaja i u toku I svjetskog rata — odnosi se to prije svega na Neumannovu Srednju Evropu, što ujedno znači pored germanske dominacije u ovom prostoru i zauzimanje što duljih obalnih fasada i velikih porječja (prije svega Podunavski bazen), te ostvarivanje što bolje međusobne prometne povezanosti.

Umjesto manje ili više uspjelih nastojanja da se shvati povezanost odnosa prirodnog okoliša i ljudskog društva, razvija se sve više ekstremni prirodno-geografski determinizam prema kojem prirodno-geo-

4) T. G. Masaryk: »Nova Evropa«, Zagreb—Preg, 1920., str. 13—32.

5) Zanimljivo je naglasiti da je još 1918. godine naš političar i publicist — Ivo Pilar — jedan svoj rad nazvao geopolitičkom studijom (»Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija«, Sarajevo, 1918.).

6) U tom razdoblju u njemačkoj prirodno-determinističkoj geografskoj školi najizrazitije se suprotstavljaju francuski geografi pošli iz Pariza, koji su dali prvu sustavnu i znanstvenu kritiku njemačkog geopolitičkog determinizma (Ancel, Demangeon, Febure i drugi). Organske teorije države opravdano su kritizirane jer je ona, u biti, predstavljala samo opravdanje za teritorijalno širenje i ostvarenje svjetske moći.

7) Iatcanje i punog imena Karla Haushofera značajno je i zato, budući da se njegovim nazorima razlikuju od onih njegovog sina Albrechta, koji je u doba nacizma nastojao — i to prilično uspješno — političkoj geografiji pristupiti ne objektivni i name i danas prihvatljivu način.

8) U terminološkom smislu značajno je da termin »geopolitičke konsideracije« potječe i u Hitlera; termin »geostategija« upotrijebio je i Gyorgy za II svjetskog rata.

gralski faktori određuju političko-teritorijalni razvitak neke države. Haushofer daje i svoju definiciju geopolitike — ona, zapravo, predstavlja *nacionalnu znanost o državi*. Njegova geopolitika uključuje političke, geografske, ekonomske, sociološke, antropogeografske, povijesne i druge aspekte u »zakonitostima nacija«, tj. njihove egzistencije i razvitka. Za Haushofera *najvažniji je uvijek prostorni aspekt u smislu borbe za životni prostor*. Geopolitika tako predstavlja i doktrinu o prostornom determinizmu svih političkih procesa, temeljenu na širokim osnovama geografije i posebno političke geografije.

Karl Haushofer, poslije I svjetskog rata umirovljeni general njemačke armije, rođen je 1869. godine u Münchenu u porodici umjetnika i znanstvenika. Godine 1896. završio je studije na njemačkoj vojnoj akademiji i tu predavao geografiju, a od 1903. do 1906. i taktiku, strategiju i povijest ratova. Za formiranje njegovih ideja o životnom prostoru i *britanskom okruženju* od izuzetne je važnosti bio njegov put u Japan 1908. godine, gdje je proučavao iskustva japanske carske armije i imao zadatak da uspostavi uže veze između Japana i Njemačke⁹⁾. Usput je posjetio i Kinu, Indoneziju i Indiju. Za dvogodišnjeg boravka u Japanu uvjerio se da će se Japan, koji je brzo počeo preuzimati tekovine Zapada, razviti u svjetsku silu. Godine 1911. vraća se u Njemačku i to preko Vladivostoka i Rusije što je također, najvjerojatnije, bitno utjecalo i na njegova gledanja o ekonomskom i geostateškom značenju euroazijske kontinentske jezgre. Kao rezultat njegovih putovanja nastaje čuvena knjiga: »Veliki Japan« (1912. godine) koja mu otvara put na Sveučilište u Münchenu.

Poslije I svjetskog rata počinje prava karijera Karla Haushofera. Godine 1919. stječe doktorat ra-

dom koji se odnosio na njemačko sudjelovanje u procesu ekonomskog otvaranja Japana i njegova integriranja u svjetsku zajednicu. Počinje predavati političku geografiju, a nešto kasnije osniva i čuveni »Institut za geopolitiku« (»Institut für Geopolitik«) i počinje izdavati isto tako poznati »Časopis za geopolitiku« (»Zeitschrift für Geopolitik«)¹⁰⁾. *Budući da je ideje i Kjellena i Ratzela i Mackindera i Haushofera nacistička Njemačka prihvatila kao službena gledišta, budući da su nacisti pružali geopolitici ne samo najveću podršku, nego su je usvajali i kao službeno gledanje o prostoru i teritorijalnom širenju države*, zanimljivo je ukazati na odnos Karla Haushofera i službenih (nacističkih) krugova. To pitanje još nije dovoljno rasvijetljeno dokumentima, iako je K. Haushofer bio osobni Hitlerov savjetnik za pitanja geopolitike. Zanimljiva je u tome i ličnost R. Hessa. Godine 1923. najvjerojatnije je Hess upoznao Haushofera s Hitlerom, kojega je Haushofer posjećivao za njegova boravka u zatvoru, iako se o nekom izrazitom prijateljstvu te dvojice ne može govoriti.

U razdoblju 1924. i 1925. godine Hitler, očito, u »*Mojoj borbi*« prihvaća neke ideje Haushofera i ranih predstavnika geopolitike, posebno iz domena njezinih globalno-geostateških aspekata, koji se odnose na teritorijalnu ekspanziju prema istočnoj Evropi i kontinentalnoj euroazijskoj jezgri, tj. prostoru Heartlanda. *Razumljiva orijentacija Hitlera prema Istoku nema samo geopolitički značaj na način Lebensrauma, nego je i izrazito protuboljševički orijentirana.*

Hitler prihvaća determinističku premisu da su država i njezina povijest određeni njezinim geografskim položajem i uopće odrednicama geografskog (prostornog) karaktera. Hitler više puta naglašava da geografske i vojne konsideracije određuju sudbinu i evoluciju svjetskih sila. Značajno je da i Hitler i Haushofer političkostrateške slabosti Njemačke pripisuju geografskim nedostacima, što je razumljivo u uvjetima »nedostatka« životnog prostora i lokalije u britanskom pomorskom i francusko-ruskom kontinentalnom okruženju, kao i nedostacima adekvatnog militarističkog odgoja. Za Hitlera, Njemačka zauzima u Evropi možda najnepovoljniji prostorni položaj u odnosu na sve ostale države i narode. Vojno, politički i geografski ona je okružena samim rivalima i ona se može održati jedino u slučaju ako oštro istakne politiku sile¹¹⁾. Prema Hitleru, slabost Njemačke sljedila je iz disproporcija između veličina teritorija i broja stanovništva, odnosno prenaseljenosti Njemačke¹²⁾. *Nedovoljan životni prostor ne može Njemačkoj osigurati »slobodu postojanja« danas, a pogotovo ne u budućnosti, zbog čega je Njemačkoj neophodan novi životni prostor.* Ali, razumljivo je da utjecaj Haushofera na Hitlerovu »Moju borbu« ne bi trebao preuveličavati, jer neki Hitlerove stavovi — kao, primjerice, želja za savezništvom sa Vel. Britanijom — posve protivurječe Haushoferovim gledanjima.

9) U Japanu K. Haushofer je radio u njemačkoj ambasadi u Tokiju i japanskim vojnim jedinicama u različitim dijelovima zemlje.

10) Zanimljivo je upozoriti da su u razdoblju od 1929—33. u »Časopisu za geopolitiku« surađivali i geografi iz SAD, kao i niz evropskih političara (Beneš, Briand, Ismet-paša).

11) Prema Hitlerovu govoru iz 1924. godine, objavljenome u New Yorku 1941. godine pod naslovom: »My New Order«.

12) Ali pritom ne treba zaboraviti da je u isto vrijeme dok je isticala problem nedostatka teritorija, Njemačka službeno zestupala izrazitu pronatalističku politiku.

Izuzetno intenzivan i raznolik Haushoferov rad uključivao je i predavačku djelatnost, pisanje i izdavanje časopisa — tako je godine 1924. zajedno sa Erichom Obstom¹³⁾, jednim od svojih najranijih učenika, osnovao čuveni: »Časopis za geopolitiku«, mnogo godina glavnu i najvažniju tribinu njemačke geopolitike; što se tiče predavačke djelatnosti važan je početak predavanja kursa: »Geopolitika i obrana«. Među pisanim radovima naročito se ističe knjiga posvećena Pacifiku pod naslovom: »Geopolitik des Pazifischen Ozeans« iz 1924. godine, koja je njegovo vjerojatno najpoznatije i najpažljivije pisano djelo. Tu Haushofer prvi put primjenjuje izrazito geopolitički način mišljenja na neku određenu regiju — (regionalna geopolitika). Najvažniji Haushoferov zaključak svodi se na pretpostavku da će u »prostornoj konkurenciji na Pacifiku«, gdje se sukobljavaju zone interesa Velike Britanije, Japana, Kine i Rusije, Japan konačno izaći kao pobjednik. Autor ističe da se Japan, koji često s nepravom optužuju zbog militarizma, u biti samo bori da osigura svoj životni prostor. Haushofer smatra da će pacifički rat biti odlučen najizrazitijom primjenom elementa iznenađenja (ideja »munjevitog rata«) u čemu, s jedne strane, vidimo jasne pouke iskustva nedavnog izgubljenog pozicionog rata i, s druge strane, putokaz kasnijim pokušajima japanskog Blitzkriega na Pacifiku (Pearl Harbour, 1941. godine).

Pored pacifičkog prostora Haushofer je okupiran i problemima državnih granica i to tzv. *organskih državnih granica*, koje za geopolitičare predstavljaju najbolje i idealne granice. Godine 1927. izašli njegovo djelo posvećeno granicama i to pod naslovom: »Grenzen in ihrer geografischen und politischen Bedeutung«. Iako vrlo značajna, ta je knjiga daleko manje originalna od one posvećene Pacifiku.

Godine 1930. Haushofer i njegovi učenici ponovo izdaju i proširuju poznati starije Kjellenovog djela: »Grossmächte der Gegenwart«, zapravo prvu knjigu u seriji: »Macht und Erde«, što je prvi veći timski rad njemačke geopolitičke škole. Taj je prilog posvećen problemima desetak zemalja¹⁴⁾ tj. analizi i usporedbama njihovih geografskih, socijalnih, ekonomskih, finansijskih i vanjsko-političkih aspekata. Značajno je da je taj rad posve objektivna i znanstvenog karaktera¹⁵⁾. Tu se još ne smatra da će sama veličina teritorija pretvoriti neku državu u svjetsku silu, iako i Haushofer smatra da teritorij neke države (uz stanovništvo) daje državi osnovnu snagu i da su jedino teritorij i ličnosti kao Hitler one sile koje utječu na svjetsku povijest. U svojim radovima u 1930-tim godinama Haushofer i haushoferiti sve se više okreću prema budućnosti: godine 1933. Haushofer govori o tome da je organizacija njemačke centralne Evrope jedan od prirodnih političkih ciljeva pomlađene i obnovljene Njemačke. Po njegovim shvaćanjima, nikome ne može biti dozvoljeno da zaprijeti ispunjavanju njemačkih planova u centralnoj Evropi; pritom područje bivše Austro-

ugarske postaje sada jezgrom budućega njemačkog životnog prostora.

Dolaskom Hitlera na vlast Haushofer dolazi u priliku da maksimalno razvija svoju geopolitičku djelatnost; postaje i redovni profesor i dobiva državnu pomoć da proširi svoj Geopolitički institut u Münchenu. Ali — u isto doba odbija da u III Reichu primi bilo kakav službeni položaj političko-administrativnog karaktera, drži se jedino akademske karijere, ali prihvaća predsjedništvo: »Njemačke akademije znanosti« (od 1934. do 1937. godine). Objavljuje niz značajnih radova: »Raubüberwindende Mächte« (Leipzig, 1934), »Welt-politik von Heute« (u tri izdanja, Berlin, 1934, 1935. i 1936.), u kojemu izražava lojalnost Hitleru i primjenjuje teoriju Blitzkriega na svjetsku politiku¹⁶⁾, zatim »Welt-meere und Weltmächte« (Berlin, 1937)¹⁷⁾. Ali, njegov se nekadašnji daleko objektivniji i znanstveniji pristup počinje sve više deformirati — Haushofer (već od 1934. godine) ističe da mlade nacije u usponu, s velikim stanovništvom, trebaju životni prostor u slučaju ograničenog teritorija. Njegovi članci, pamfleti i adrese postaju sve iracionalniji i nebulozniji, krajnje komplicirana stila i izražavanja te nejasnih značenja.

geopolitička doktrina prostora; njemački lebensraum

Taj vid njemačke geopolitike — tzv. *Raumgeopolitik* — bio je najvažnije, središnje i praktički daleko najdalekosežnije učenje njemačke geopolitičke škole između dva svjetska rata, s tim da se u slučaju prostora i prostornih čimbenika uvijek prije svega radilo o njemačkom životnom prostoru.

13) Njemački geografi E. Obst, O. Maunz i Lautensch bili su neblizi i najvažniji Haushoferovi suradnici i među najznačajnijim haushoferitima uopće.

14) Njemačka, Austrougarska, Italija, Francuska, »Engleska«, »Rusija«, SAD, jugoistočne Azije, Japan i Kina, Latinska Amerika.

15) Godine 1932, 1933. i 1934. izašla su i ponovljena izdanja, a godine 1933. i knjige: »Die Grossmächte vor und nach dem Weltkrieg«.

16) Haushoferu su protivnici nazivali »nacističkim Mechtellivelljem«. Haushofer se oduševljavao i Minhenskim sporazumom, smatrajući da zbog toga neće doći do II svjetskog rata i da je tim sporazumom uspješno ispravljene glavne geopolitičke pogreške u Evropi.

17) Sve ove radove uglavnom tiska dr. K. Vowinkel, standardni izdavač geopolitičke literature, kooditor »Časopisa za geopolitiku« i fanatičan nacionalsocijalist.

Pored geopolitike prostora, njemačka je geopolitička doktrina, kao najvažnije teme, uključivala i pitanje granica, shvaćenih isto kao i u slučaju prostora na organski, biološki način, tj. u smislu teritorijalnog povećavanja i pomicanja; silijedeća važna tema bio je problem nacija (i država) u fazi razvitka i obnove («pomladivanja») u odnosu prema nacijama i državama u fazi dekadencije («progressivne i dekadentne nacije»). I, konačno, razmatrana su i vojna pitanja — u biti regionalna i globalna geostrategije.

Prema teoriji prostora, i to onoga koji je prema Haushoferu dopunjen i političkom i vojnom snagom, bit se političke moći i djelovanja sastoji u neposrednoj borbi za ovladavanjem nad još više prostora. Za geopolitičare potrebno je ostvariti poklapanje jedne zemlje i nacije s jednom «geopolitičkom cjelinom».

Za njemačke geopolitičare prostor (Raum) dijele se na nekoliko vrsta:

- tzv. *Wehrraum* odnosi se na ratna i obrambena,
- *Verkehrsraum* na prometna, i
- *Nährraum* na opskrbno-prehrambena područja.

Te tri vrste prostora određuju vrijednost i značenje nacionalnog životnog prostora (Lebensraum). Geopolitička teorija prostora govori o tome kako prostor osvojiti i kako iskoristavati njegove sirovine; karakter Lebensrauma u biti je određen odnosom veličine teritorija i relativne gustoće stanovništva; za kolonije geopolitičari smatraju da su dio nacionalnoga životnog prostora; zajedno s matičnim teritorijem, kolonije sačinjavaju tzv. totalan životni prostor¹⁸⁾. Problem životnog prostora svakako je jedan od najvažnijih koji

18) Zanimljivo je istaknuti da i E. Obst navodi 1939. godine da se i Rusije (tj. SSSR) sastoji od matičnog teritorija (nešto više od 6 milijuna km² s oko 133 milijuna stanovnika) i svog «kolonijalnog» sektora, veličine nešto preko 15 milijuna km² s oko 38 milijuna stanovnika, što nas posve podsjeća na ideju o tzv. teritorijalno-kontinuiranim kolonijama iz suvremene političke geografije. Prema Obstu isto vrijedi i za Kinu, gdje matični teritorij obuhvaća oko 5,7 milijuna km² sa oko 427 milijuna stanovnika, a onej «kolonijalni» oko 4,7 milijuna km² sa samo 10 milijuna stanovnika. Isto također vrijedi i za SAD (matični dio oko 7,8 milijuna km² sa 128 milijuna stanovnika i «kolonije» od 1,8 milijuna km² sa oko 5 milijuna stanovnika).

19) Taj pojam «evropskih država» za Hitlera se očito nije odnosio na Sovjetski Savez.

20) Ovdje bi se, dakeko, mnogo toga moglo prigovoriti i posve topografskog stanovništva, što je, međutim, posve nevažno, budući da je riječ o izrazitim geopolitičkim protzvojlnostima i manipulacijama.

21) U tom je pojmu najvjerovatnije isključena V. Britanija.

22) Prema njemačkim geopolitičarima Francuske znači stalnu opasnost za Porajnje.

je preokupirao Hitlera — još godine 1936. Hitler je u jednom govoru istakao da talentirani narodi u svijetu nemaju dovoljno prostora za život, dok drugima stoji na raspolaganju velika i često neiskorištena područja; u prvu grupu pripadaju prije svega evropske države¹⁹⁾, a među njima sigurno i Njemačka.

U svojoj teoriji prostora nejmački se geopolitičari prije svega zanimaju za evropski životni prostor koji treba biti bazom nacističkoga «novog poretka». U Evropi Haushofer uočava njezinu podjelu na dvije «sfere eksplozije», dvije fragmentirane (shatter belt) i teritorijalno razbježene zone koje su formirane oko velikih maritimnih sila (koje obiluju prostorom) na zapadu i velikih sila (koje također obiluju prostorom) na istoku. Prva, zapadna fragmentirana zona i ona opasnosti locirana je u Porajnju, dok se ona istočna nalazi u Podunavlju, u kojem Dunav odjeljuje evropsku od azijske civilizacije. U prvoj zoni Rajna je značajna i po tome što odjeljuje nordijsku od mediteranske civilizacije²⁰⁾. Za rješenje evropskog pitanja upravo je Njemačka pozvana da sredi prilike u ovim područjima. Prema Karlu Haushoferu, sav je problem političkog i povijesnog razvitka zapadne Evrope²¹⁾ moguće tražiti u kontiktu geografskih i kulturnih sfera oko Rajne. Jedan od najvažnijih problema Evrope je i u tome što su tradicionalni sukobi²²⁾ bjesnili u rječnoj dolini predes-tiniranoj da ujediniju stanovnike obiju obala, a ne da ih razstavlja, jer je Porajnje u cjelini jedna od najprirodnijih geografskih regija.

Slično veliko značenje ima i dunavska fragmentirana zona na istoku, točnije jugoistoku, gdje je najvažnija karakteristika sukobi nestabilnih nacionalnosti i gdje postoji konfuzna nacionalna i kulturna situacija, u čemu lako prepoznajemo osnove tzv. balkanskih karakteristika. U evropskim razmjerima Podunavlje ima izuzetnu ekonomsko-geografsku i geopolitičku važnost jer je ono, iako teritorijalno mali, svojevrsan Heartland istočne (bolje: jugoistočne) Evrope. Podunavlje, koje participira i u vrlo plodnoj i prostranoj Panonskoj nizini, neobično je, po nekim osobinama, pogodno za organiziranje integrirana državnog života gotovo u središnjem dijelu evropskog kontinenta. U toj idealnoj prirodno-geografskoj cjelini mora se situirati Njemačka, jer je jedino ona sposobna organizirati i Podunavlje i Istočnu Evropu, u čemu umjesto originalnosti shvaćanja njemačkih geopolitičara treba vidjeti samo ranije pangermanske nazore koji se javljaju i u Neumanna, Lista, Partscha, Pencka, Hassingera i drugih.

U svom prodoru prema tom prostoru Njemačka se i u Podunavlju treba osloniti na već postojeće eksklave njemačkog stanovništva. I preko Podunavlja Njemačkoj se otvara put i prema Crnom moru, carigradskim tjesnacima, Maloj Aziji, Mezopotamiji i Indiji kao i prema južnoj Rusiji. Ti prostori sigurno mogu definirati Njemačku kao svjetsku silu, jer — «Tko ima teritorij ima i moć»

Njemački životni prostor u Evropi trebao bi, dakle, obuhvaćati centralnu Evropu (Schloksaal Raum, Mitteleuropa) i obje fragmentirane zone (tj. Porajnje i Podunavlje)²³ — koji su prostori vitalni sektori njemačkog Lebensrauma. Jezgru nove Njemačke činila bi Mitteleuropa s Podunavljem — za nju ovo je prostor sudbinskog značenja; Čehoslovačka, Austrija i Prusija nalaze se u njegovu središtu. Za organizaciju takva prostornog organizma izuzetno veliko značenje ima željeznički komunikacijski sistem. Potpuna etnička čistoća čitavog ovog prostora ne bi, dakako, mogla biti ostvarena (važno je naglasiti da geopolitičari u odnosu na etničku čistoću uopće nisu bili toliko ekstremni i da nisu bili zagovornici eliminacije Židova).

Ali, njemački životni prostor²⁴ u cjelini sastoji se samo od najvećeg dijela Evrope, nego i starih njemačkih kolonija, prije svega zapadne i istočne Afrike, budući da jedino ti teritoriji mogu riješiti pitanje populacijskog pritiska i pitanje snabdijevanja sirovinama.

U odnosu na tako shvaćeni njemački Lebensraum zanimljivo je ukazati i na nazore o *mjestu u ulozi Italije*. Za njemačke geopolitičare uopće nema mjesta za Italiju kao eventualno veliku silu — tako Albrecht Haushofer smatra da Italija nema prava da traži svoj životni prostor u Sredozemlju, budući da je to isključivo pravo Njemačke!

U odnosu na ekonomske karakteristike životnog prostora, ideal je njemačkih geopolitičara njegova sirovinsko-prehrambena autarhičnost — zato je u obliku svojevrane »Pan-oblasti«²⁵ nužno postići ekonomsko i političko jedinstvo Evrope i Afrike i to u okviru tzv. »Paneurope«.

Osobine njemačkog Lebensrauma promatrane su u geopolitičkom i na biološki način — pritom se ukazivalo na tzv. »njemački biološki Lebensraum«²⁶ tj. područje posvemašnje ili velike čistoće njemačke rase. I u osnovi ovih razmatranja bila su, dakako, shvaćanja o postojanju što većeg njemačkog etnikuma, rasno što čišćeg sastava. Osnovnu snagu njemačkog biološkog životnog prostora trebao je predstavljati njemački seljak, što je posvema u skladu sa shvaćanjem o »krvi« (rasi) i »tlu« ili o »čistoj krvi« na »svojoj zemlji«. Međutim, ponovo treba naglasiti da u radovima geopolitičara nije bilo antisemitizma kao u nacista i da su se njihove rasne deformacije odnosile samo na eliminiranje stranih etničkih skupina.

Životni prostor svjetskih sila

Pored interesa koji su njemački geopolitičari, razumljivo, posvećivali problemu vlastita životnog prostora, veliku pažnju izazivalo je i pitanje Lebensrauma u odnosu na druge velike sile i to naročito one za koje

se smatralo da predstavljaju potencijalne neprijatelje Njemačke (Vel. Britanija, Francuska, SSSR, SAD, Kina).

Geografski položaj, prirodni izvori i politička struktura protivnika bili su važni sadržaji koji su zanimali njemačke geopolitičke, državne i vojne krugove. Nužno je pritom ukazati na zanimljivu činjenicu da se općenito vrlo mala pažnja posvećivala Italiji prema kojoj se odnosilo prilično potcenjivački i smatralo se da Italija nije predodređena da postane svjetskom silom.

1) *Životni prostor Velike Britanije* karakteriziran je nekoliko značajkama:

Prvo — britanski je Lebensraum jasno podijeljen na matični evropski sektor i prekomorske zemlje, od kojih su mnoge i kolonije. Zbog prostorne odvojenosti, koja posvema odudara od situacije onih zemalja koje su zauzele »teritorijalno kontinuirane kolonije«²⁵, u tom je slučaju teže očekivati stalnost i čvrstoću veza s prekomorskim zemljama.

Drugo — britanski je životni prostor razbijen na nekoliko u svijetu vrlo raštrkano lociranih dijelova.

23) I to na istoku sve do uključivo delte Dunava i okolnih prostora.

24) Životni prostor promatra se redovno u tri glavna aspekta — geografskom, ekonomskom i biološkom. Na sjeveru taj životni prostor obuhvaća Skandinaviju, na zapadu sve zemlje osim Velike Britanije, a prema jugu je pravac širenja orijentiran na Afriku.

25) Pojam »teritorijalno kontinuiranih kolonija«²⁵ označava one danes politički (državno) integrirane prostore, koji su nekada, u odnosu na izvorne regije jezgre, zapravo bili kolonije — vrijedi to za Sibir u odnosu na Moskoviju, Sinkjang u odnosu na Pravu Kinu. Daleki Zapad u odnosu na istočnoameričku obalu, Amazoniju u odnosu na obalski Brazil, itd. Budući da su se ovakvi teritoriji kontinuirano (tj. kontinentalni) nastavljali na matične jezgre, a nisu od njih bili odijeljeni morem, pridonio je to da su bili konačno ujedinjeni u jedinstvenu političku (državnu) cjelinu.

Takva prostorna razbijenost može biti smatrana i jednom od britanskih slabosti, iako je s druge strane, upravo zahvaljujući toj dislokaciji i kontroli pomorskih puteva Vel. Britanija i svjetska sila.

2) Za razliku od Velike Britanije, Sovjetski Savez uživa prednosti kompaktna teritorija, dobro integriranoga geografskog kontinuuma, u kojemu su konačno u jednu zajednicu čvrsto povezane i matične zemlje na zapadu i prostor kontinuiranih kolonija na istoku. Jedno od osnovnih prednosti toga životnog prostora jesu njegove dimenzije, njegova izuzetna veličina, koja bi mogla davati i dojam o eventualnoj gospodarskoj autarhičnosti. Ali, taj životni prostor veoma je udaljen, izoliran i isključen od bogatih tropsko-ekvatorialnih područja svijeta, inače klasične zone evropskih kolonijalnih posjeda svjetakog značenja. Taj životni prostor, ograničen na unutarnju evroazijsku kontinentalnu masu znači (zbog neprekidne težnje za izbjijanjem na svjetsko more) stalnu opasnost za britanski svjetski imperij, njezin imperijalni put²⁶⁾ i britansko okruženje Evroazije općenito. Po njemačkim geopolitičarima Sredozemlje (i Bliski Istok) najlošičnija je zona sukoba između Velike Britanije i »Rusije«, tj. između jedne svjetske pomorske i jedne svjetske kontinentalne sile²⁷⁾.

26) Britanski imperijalni put je pomorska ruta između Britanskih otoka i Hong Konga koja se razvila poslije prokopavanja Sueškog kanala 1859. godine. Imperijalni put osiguravan je nizom britanskih uporišta (Gibraltar, Malta, Cipar, Suez, Aden, Singapur).

27) Važno je uočiti da se zone Sredozemlja i danas karakterizira rivalstvom pomorskih i kontinentalnih sila, tj. flotom SAD i Atlantskog pakta s jedne i flotom Sovjetskog Saveza s druge strane.

28) To shvaćanje njemačkih geopolitičara značajno je iz razloga jer su oni i u nekim drugim slučajevima zastupali ideju savezništva a ne rata, kao što je to bilo u slučaju isticanja potrebe i savezništva između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Sam Karl Haushofer zastupao je ideju razvika jedne istočno-azijske kulturne zajednice koja bi nastojala oko zajedničkih političkih ciljeva. Minhenški geopolitičari zastupali su ideju i jedne azijske Monroeve doktrine. Što bi Njemačkoj moglo samo odgovarati, budući da takva istočnoazijska pan-oblast a idejom »Azija Azijcima« znači ograničavajući faktor za prodor utjecaja ostalih svjetskih sila. Godine 1940. formirane je trojne osovine između Njemačke, Italije i Japana i minhenška škola mijenja svoj prokinaski ili prokinesko-japanski i proazijski stav za protjenski stav — ideja »Azija Azijcima«, pogotovo u japanskoj interpretaciji, pretvarala se, zapravo, u ideju — »Azija Japanu«!

29) Ideja munjevitog rata bila je jedna od temeljnih geopolitičkih i geostrateških zaseda koja se razvila prije II svjetskog rata.

30) Značenje jasno određenih granice postupno je bilo sve veće u tijeku XIX i u početku XX stoljeća, što je u vezi sa sve boljim poznavanjem svijeta i težnjom za što točnijim ograničavanjem teritorijalnih posjeda. Još ju godine 1907. Lord Curzon upravo proročki opisao i nagovijestio neizbježni trend prema demarkiranim granicama linijama. Za Boga postoje tri vrste granica: geometrijske, antropogeografske i sižene granice; protiv geografske granice dijele se nadalje na plemenske, jezične, vjerske, ekonomske, povijesne i kulturne granice.

3) *Životni prostor Japana*, još nedovoljnih dimenzija, može se nalaziti djelomično na azijskom kopnu — tj. u Pravoj Kini, u Mandžuriji i u prijelaznoj zoni Koreje koja ima ulogu mostobrana, a djelomično i u pacifičkom prostoru. U geopolitičkom smislu pacifička zona karakterizira se prije svega brojnošću stanovništva na svojim obalama, prostranim i siroviniski bogatim državama, te raštrkanim otočnim svijetom geostrateški nosnog značenja. U tome dalekoistočno-pacifičkom prostoru njemački geopolitičari osnovnu snagu vide u Japanu koji je najhomogenija, etnografski i geografski najbolje locirana »mlada sila« u fazi obnove i razvitka, pa lako može zaprijetiti kineskom, malajskom i američkom životnom prostoru na Pacifiku. Osobito je zanimljivo istaknuti da njemački geopolitičari smatraju japanski napad na Kinu fatalnom pogreškom, budući da su te zemlje međusobno bitno povezane i ovisne i budući da nje jedna od njih, uzeta posebno, ne može sama za sebe uspješno nastojati oko panazijskih političkih ambicija²⁸⁾.

Bitna pogreška Japana je i uplitanje u vrlo dugotrajan rat, budući da nacija koja napada veliku silu koja raspolaze i velikim teritorijem mora ići za što bržom pobjedom²⁹⁾, što drugim riječima znači da se primjenom munjevitog rata Kini ne smije dozvoliti vojni odgovor klasičnog »trgovanja prostorom za vrijeme«. Prema Karlu Haushoferu, posve specifični geografski uvjeti kineskog Lebensrauma spasili su Kinu od totalne propasti — prostor je, dakle, bio važan faktor koji je pridonio održanju Kine.

4) *Područje Pacifika ujedno je i dio američkog Lebensrauma* — ali — njemački geopolitičari smatraju da su sjeverne i južne otočne skupine na Pacifiku japanski životni prostor; tako SAD nemaju prava na Havaje, Filippine i Guam, budući da na te otočne skupine s većim opravdanjem gleda Japan, bilo što su one bliže po geografskoj lokaciji (Filipini, Guam), bilo što na njima ima i znatnije japanske naseljenosti. Velika pažnja posvećivana je i geostrateškim osobinama nekih otoka na Pacifiku — primjerice Pearl Harboura na Havajima, za koje se otoke općenito u Njemačkoj smatra da su u geostrateškom smislu vrlo loše položeni u odnosu na SAD; naime, veoma su istureni prema Japanu i na njima živi znatna skupina japanskog stanovništva.

geopolitika granica³⁰⁾

Pored životnog prostora, državne granice su najvažniji sadržaj kojim se posvećuje njemačka geopolitička škola. Slično kao i u slučaju Lebensrauma, i na granice se primjenjuju organska shvaćanja, tj. i one su podložne pomicanju, u skladu s povećanjem državnog teritorija. Pritom se traže tzv. organske njemačke gra-

nice, tj. prirodne³¹⁾ granice njemačkog Lebensrauma. Za njemačke geopolitičare postoje dvije vrste prirodnih granica, tj. takvih koje se poklapaju s nekom prirodnom geografskom osobinom; u prvu skupinu idu one granice kod kojih postoji poklapanje granice s nekom pogodnom oznakom na terenu — među takve pogodne oznake na prvom su mjestu vođeni tokovi koji služe kao vrlo prihvatljive i uobičajene linije demarkacije, koje dijele različite etnikume ili tipove ljudskih kultura; među takve granice osim rječnih tokova treba ubrojiti i mora, oceane i creekove; u drugu skupinu treba ubrojiti one granice koje se oslanjaju na neke prirodno-geografske prepreke koje imaju karakter geopolitnih i geostrateških barijera.

Kao najvažnije umjetne granice izdvajaju se one političke, geostrateške³²⁾ ili ekonomskog karaktera. Ali, razumljivo je da su za Haushoferite imale najveće značenje i izazvale najveći interes geostrateške i ekonomske granice. U tretiranju pitanja granica geopolitičari ističu i pitanje postojanja adekvatnog *zaleda*, koje se postavlja u vezi povlačenja novih granica poslije i svjetskog rata, za koje njemački geopolitičari smatraju da su neprihvatljive, budući da su povećale evropsku nestabilnost³³⁾.

Geopolitičari su veliki protivnici *geometrijskih granica*, osim u nenaseljenim i neorganiziranim prostorima.

Za njemačku geopolitičku školu idealnu bi situaciju u pitanju razgraničenja značile tzv. *organske granice*³⁴⁾ — to su zapravo one granice koje su povučene u skladu s geopolitičkom strukturom države, «rođene iz potrebe same države», dakle u skladu s prostiranjem njezina životnog prostora. Prema Hans-Juliusu Schepersu, jednome od poznatih njemačkih geopolitičara, organske granice su umjetne granice koje uključuju idealne rasne, demografske, državne, lingvističke, administrativne i ekonomske konsideracije³⁵⁾. Prema mišljenju Karla Haushofera organske granice također su dio državnog teritorija — granica, naime, nije kruta i bezivotna matematička i teoretska linija, nego organsko životno biće — ovo je shvaćanje razumljivo proizašlo iz Kjellenove organske teorije države; organska granica nije predstavljena samo linijom, nego je to i pogranična zona koja odjeljuje ekumenu neke države od njezinog anekumenskog ili subekumenskog graničnog prostora.

Prema geopolitičaru Sleggeru granice su politički fenomeni temeljeni na prirodno-geografskoj osnovi. Slično kao što je i u slučaju Lebensrauma njemački narod obdaren i posebnim smislom za prostor, ima posebno razvijenu «svijest o prostoru», isto tako ima i posebnu «svijest o granicama».

Na kraju, moguće je zaključiti da njemačke organske granice u biti predstavljaju granice jednog neodređenog i nedasve proizvoljnog životnog prostora,

ra, dok se one same karakteriziraju značajnim geostrateškim prednostima.

geopolitika (svjetske) moći

Jedna od najvažnijih karakteristika svjetske moći, osobina koja u potpunosti vrijedi i danas, jest činjenica da je svjetska moć, zapravo, izraz utemeljenja na kombinaciji vojno-političko-ekonomske snage i samog prostora. Budući da je životni prostor danas u svijetu već praktički posvema podjeljen³⁶⁾, da je relativna gustoća stanovništva sve veća, a život sve intenzivniji i isprepleteniji i povezaniji, zbog čega prostora kao da ima «sve manje», nužno je očekivati da težnja svjetskoj moći mora i danas u poslijeratnim uvjetima, biti izražena i borbom za prostor, dakako ne više u smislu njegova izravnog zauzimanja, nego širenjem interesnih sfera. Međutim, u prijeratnom razdoblju, dok su postojale i ambicije izravnog širenja i osvajanja životnog prostora, značenje teritorija bilo je i veće nego danas. Za njemačke je geopolitičare (1935. godine) u svijetu postojalo samo šest zaista svjetskih sila — i to Velika Britanija, Francuska, «Rusija», SAD, Kina³⁷⁾ i Japan, dok je Njemačka tek težila da postane svjetskom silom. Prema mišljenju Karla Haushofera (još 1924. godine), novi svjetski rat budućnosti (koj će promijeniti odnose snaga i prestrukturirati političku kartu svijeta)

31) Treba napomenuti da prema suvremenim gledanjima postoje zapravo samo umjetne granice. Jer sve su granice rezultat dogovora i odnosa snaga, dok se pojam prirodnih granica odnosi samo na one umjetne granice koje su u skladu sa nekom prirodno-geografskom značajkom.

32) Kao primjer izrazito geostrateške granice navodi se ona koja odjeljuje Britansku Indiju od Afganistana, koji je trebao vršiti funkciju stalnog tampona između britanske i ruske teritorijalne interesne sfere. Značenjem geostrateške važnosti granice bavilo se naročito Thomas Holdich (1843—1929) prvorazredan praktički politički geograf. On je proboravio nekoliko decenija u Indiji i na Dalekom istoku u službi britanske vlade; naročito se zanimao za granice Indije; godine 1916. objavljena je njegova poznata knjiga pod naslovom: «Political frontiers and boundary makings».

33) Tako Hennig u svojoj: «Geopolitica» (1931. godine) ističe primjer Trsta i njegova zaleda.

34) Termin «organske granice» potječe od R. Slegera («Die Grenzen in der politischen Geographie», «Casopis za geopolitiku», vol. 2, br. 9. rujan 1925).

35) Zanimljivo je da tu nisu spomenuti i geostrateški aspekti. Međutim, najvjerojatnije su i oni uključeni u sadržaje koji se odnose na državu.

36) Jedini je danas slobodan i nezaузет životni prostor još najveći dio tzv. slobodnog mora (mare liberum), čija se površina dosljedno umanjuje, budući da sve više država znatno proširuje zonu svojih teritorijalnih voda.

37) Zanimljivo je da se već tada među svjetske sile ubrajalo i Kina, a karakteristično je da se Italija i ne spominje.

bit će najodlučniji događaj našeg vremena, a sve zbog nove preraspodjele svjetskog životnog prostora³⁸). Taj novi svjetski rat bit će sukob Njemačke i od nje kontrolirane Evrope te Japana i japanskog Pacifika protiv atlantskih nacija, vođenih od Velike Britanije i u savezništvu sa SAD³⁹).

U novoj budućoj ali sada zaista svjetskoj konflagraciji, Karl Haushofer smatra (1938. godine) da će se svijet podijeliti na

a) one sile koje će osvajati prostor i na

b) one koje će ga nastojati sačuvati, što znači da će se na jednoj strani naći Njemačka, Italija i Japan, a na drugoj V. Britanija i Francuska — i ovdje treba ponovno uočiti da Sovjetski Savez nije spomenut, što je i razumljivo, budući da geopolitičari min-henske škole ističu značenje sovjetsko-njemačkog zbl-žavanja. Sovjetski Savez — kao država koja stoji po strani — Njemačkoj je potreban u njezinoj borbi za život i smrt između država koje brane i osvajaju prostor. Zato je 1940. godine Karl Haushofer naglašavao prednosti za sile osovine, prednosti koje rezultiraju iz Sovjetsko-njemačkog pakta iz 1939. godine. Prema Haushoferu, najveća opasnost nije Sovjetski Savez, nego anglo-američka hegemonija; ruska asistencija i američka neutralnost nužno su zaleđe Njemačkoj u njezinoj borbi protiv Francuske i Velike Britanije. Karl Haushofer se tada zalaže za rusko-njemački vojni sa-

vez i prorusku politiku, što, međutim, ne mora značiti da i Haushoferiti nisu zapravo željeli vojnu kontrolu nad Rusijom i da im je politička stabilnost u Heartlandu mogla odgovarati.

Za Karla Haushofera porast stanovništva i potreba za prostorom bit će u slijedećih dvadesetpet godina kritično važne za budućnost suparničkih naroda u svijetu. A što se tiče SAD i SSSR-a, za njemačke geopolitičare te zemlje nisu sile koje bi pripadale u skupinu bilo onih koje osvajaju, bilo onih koje teže očuvanju prostora, zbog čega će upravo o njima ovisiti svjetska ravnoteža snaga. Obje su države politički posve slobodne u svom djelovanju, jer niti moraju osvajati, niti braniti svoj životni prostor. SAD i SSSR su dva jedina idealna životna prostora u svijetu, svakako najautarhičnijeg karaktera. Njemački geopolitičari posve prepuštaju čitavu američku pan-oblast Sjedinjenim Američkim Državama, s tim da ove priznaju njemački «novi poredak» u Evropi. Priznaje se i američka Monroeova doktrina, s tim da treba priznati da i Evropa i Azija ističu slične principe. Što se tiče Sovjetskog Saveza, njemačka geopolitička škola gaji nadu da će u budućoj svjetskoj konflagraciji koja prijete, SSSR koji je i sam «kolonijalna sila», a nije ga moguće ubrojiti ni među države koje se obnavljaju a niti dekadentne svjetske sile, ostati prijateljska sila koja će dominirati u evro-azijskoj ravlini i na sjevernom Pacifiku.

Kada je riječ o novoj teritorijalnoj preraspodjeli svijeta, karakteristično je da se Italija gotovo i ne spominje, barem ne u afirmativnom smislu. Italija je samo nacija koja se donekle obnavlja.

Jedan od geopolitičkih autora — H. Hassinger — upozorava i na geopolitičke slabosti Italije i na njezinu sumnjivu vrijednost kao saveznika u ratu. Geopolitičari smatraju da mala talijanska zona moći i utjecaja (a nikako ne i pravi Lebensraum), koja se sastoji od sredozemnog bazena, mora biti priključena velikom njemačkom životnom prostoru sjeverne, zapadne, centralne i istočne Evrope.

Glavni protivnik Njemačke na evropskom kontinentu jest Francuska — i za kneza Bülowa, nekadašnjeg njemačkog kancelara, Francuska je bila i ostala neumorni uzročnik problema u Evropi. Za njemačke geopolitičare osnovni geopolitički problem u kontinentalnoj zapadnoj Evropi jest sukob Njemačke i Francuske, koja je navodno «još uvijek inspirirana osvajačkim duhom Napoleona i Clemenceaua». Versajski sistem, pri čijem je stvaranju sudjelovala i Francuska, problem je i zato jer je usitnjavanjem evropske političke karte uveo u evropski život elemente «balkanizacije». Za Haushoferite, Francuska je najtipičniji primjer među «dekadentnim» nacijama, a taj se zaključak izvodi iz njezine tadašnje demografske stagnacije.

Drugi najvažniji protivnik bila je Velika Britanija. Geopolitičari smatraju da će Njemačka uspjeti u

38) Za Karla Haushofera («Geopolitika Pacifičkog Oceana», 1924. godine) i svjetski rat još nije imao karakter prave svjetske konflagracije.

39) Značajno je da se ni tu ne spominje neprijateljstvo prema Sovjetskom Savezu. U svojim geopolitičkim analizama Haushofer je jasno ukazao na to da će geopolitički položaj Kine između SSSR i imperijalističkih maritimnih sila (SAD, Velika Britanija) te borba u jugoistočnoj Aziji za samoodređenje, biti najopasnije eksplozivne snage u suvremenoj svjetskoj politici.

razbijanju Britanskog Imperija. To je zahtjev njemačke sudbine. Pri tome odlučujuću ulogu odigrao će avlonsko razdoblje koje će likvidirati izolaciju Britanskih Otoka, što znači da će doći do izražaja vojna superiornost kontinentskog dijela Evrope.

Prema Karlu Haushoferu novi svjetski poredak temeljit će se na trima velikim regionalnim jezgrama, tj. pan-oblastima — u tzv. *Pan-AmERICI* dominirat će u SAD, u *Pan-EVROPI* koja će obuhvaćati Evropu, evroazijski Heartland i veći dio Afrike, razumljivo je da će dominirati Njemačka, dok će u tzv. *Pan-AZIJU* dominirati Japan. Ta prostrana područja (Grosslebensformen) bit će velike federacije praktički autarhičnih osobina.

geopolitika rata

Osobitu važnost treba posvetiti geopolitici u vezi vanjskopolitičke osvajačke orijentacije fašizma, s kojom je geopolitika bila najuže povezana. Geopolitika je bitan dio definicije klasičnog fašizma. *Bez teritorijalnog osvajanja iz jakih žarišta, fašizam bi ostao na razini kumulacije nekih (pa makar i brojnih) zemalja kao njihov bitan unutrašnji problem, ali ne bi značio i tragediju globalnih razmjera, kao što je to bio slučaj u II svjetskom ratu.* U definiranju klasičnog fašizma ne smije se zaboraviti na jedinstvenost definicije, što znači da se moraju podjednako uzimati u obzir i njegove unutrašnje i vanjskopolitičke komponente, od kojih se ove posljednje, ipak, prilično zanemaruju, tako su rezultirale ratom. U tome bi posebno pažnju trebalo posvetiti onim političkim tendencijama i doktrinama koje su izravno služile vanjskopolitičkoj osvajačkoj orijentaciji, tj. *revanšizmu i geopolitici*. Ali, u definiciji klasičnog fašizma skloni smo, naglasiti činjenicu da je njegova vanjskopolitička komponenta, možda, ipak najvažnija. I to jer je osvajanje teritorija bilo jedan od glavnih ciljeva fašizma. Svi najrazličitiji historijski razlozi — isto tako kao i filozofski, ekonomski, sociološki, revanšistički, pravni ili administrativni i rasistički — bili su u krajnjoj liniji u službi teritorijalne ekspanzije, odnosno upravo preko teritorijalne ekspanzije bili su narodi u svijetu izloženi najvećim patnjama, i upravo preko teritorijalne ekspanzije mogli su se bolje afirmirati fašizmi izvan njemačkog, talijanskog i japanskog žarišta. *Geopolitika sa idejom Lebensrauma, revanšizam i rasizam — sve je to bilo u službi vanjske politike fašizma čije su posljedice poznate.* U nekim pitanjima vanjske politike Hitler je bio savršeno i zapanjujuće jasan — smatrao je da je osvajanje cilj njemačke vanjske politike. Onima koji to ne smatraju važnim — ili — najvažnijim, preostaje jedino da drugi svjetski rat izbrišu iz povijesti. A to je nemoguće. Barem pedesetak milijuna smatralo bi to najvažnijim pitanjem. Ali — oni više ne mogu progovoriti!

Geopolitika rata odnosi se zapravo na regionalnu i globalnu geostrategiju, pojam koji je ušao u upotrebu još 1942. godine i to u SAD, u doba naglo povećanog interesa za ideje njemačke geopolitičke škole. U Njemačkoj, geopolitičari su bili svakako najzaslužniji za uvođenje geografije u službu njemačke geostrategije. Važno djelo koje treba sa time u vezi spomenuti objavio je E. Banse: *»Raum und Volk in Weltkrieg«* (Berlin, 1932. godine). Taj značajan rad bio je ubrzo (tj. 1934. godine) preveden i u Velikoj Britaniji i objavljen pod naslovom: *»Njemačka se priprema za rat«*⁴⁰⁾. Bit knjige sastoji se u tome da za rat nisu dovoljni vojna mobilizacija i vojna pripravnost, nego da su potrebni i opći, ideološki, psihološki i ekonomski preduvjeti, u čemu je Njemačka sigurno nadmašivala Veliku Britaniju.

Za njemačke geopolitičare geografija i geopolitika trebale su biti bitan prilog geostrategiji i diplomaciji i upoće politički moći (Machtpolitik), a zadaci geostrategije, u kojemu su smislu preduzimani i odgovarajući koraci, bili su borba protiv pacifizma i Versajskog sistema, ocjena vojnih potencijala pojedinih država, studije njihovih obrambenih mogućnosti, a zatim i karakteristika stanovništva i osobine granica. Najvažniji sljedbenik Haushoferove geopolitike moći i rata (Wehrgeopolitik) bio je profesor Ewald Banse. On je dao osnove i nacrt strategije i taktike Blitzkriega. Pored toga od njega potječu i geostrateški planovi za probijanje linije Maginot i invaziju Velike Britanije, te za podjelu Poljske u savezništvu s Rusijom, u čemu je kasnije povijest dala dovoljno dokaza. I Banse zastupa ideju da je Sovjetski Savez potreban Njemačkoj zbog svojih sirovinskih bogatstava. Zato se, čim Hitler dolazi na vlast, za Bansea otvara i posebna katedra *»Znanosti nacionalne obrane«* na Tehničkom Fakultetu u Brunswicku. Poslije 1933. godine Banse je postao jedan od suosnivača nove organizacije pod naslovom: *»Deutsche Gesellschaft für Wehrpolitik und Wehrwissenschaft«*⁴¹⁾.

Pored razvitka kontinentskih geostrateških koncepcija razvijala se u Njemačkoj i geostrategija mora. U tom smislu nužno je spomenuti viceadmirała W. Wegenera, koji 1929. godine objavljuje rad pod naslovom: *»Die Seesstrategie des Weltkrieges«* u kojem predskazuje njemačku strategiju u budućem osvajanju Skandinavije.

40) *Privedom i ovako karakterističan naslov trebali su poslužiti kao upozorenje britanskom javnom mnijenju. Njemačka je usred nastojanja sprječiti prevođenje i objavljivanje toga engleskog izdanja.*

41) *Član ovog društva bio je i Karl Haushofer. U isto doba u Njemačkoj se osniva i »Institut za vojne znanosti«.*

Prema geopolitičarima rata njemačkih geostratega moderni se rat karakterizira nekoliko bitnim osobinama — prvo, sastoji se od četiri faza: Ideološke, psihološko-propagandne, ekonomske i vojne koja se izražava u obliku munjevitog rata (Blitzkrieg); drugo, moderni rat obuhvaća i sva tri različita medija i to i kopno i mora i zračni prostor; treće, moderni rat je uvijek ujedno i totalnog karaktera.

Gotovo sve postavke bile su poznate već i ranije, ali su sada maksimalizirane i radikalizirane. Tako je već A. T. Mahan, najpoznatiji američki ideolog i geostrateg teorije o pomorskoj moći, u svojoj knjizi: *«The Influence of Sea Power upon History»* bio svjestan mogućnosti Blitzkriega i dao svoj prilog teoriji munjevitog rata.

Novo tehničke mogućnosti i razvitak zrakoplovstva značile su bitan poticaj elementima iznenađenja i munjevitog rata. Njemački geostrategi potpuno su prihvatili principe Douhetove⁽²⁾ zrakoplovne doktrine o premoći u zraku i prvenstvu zrakoplovnih nad pomorskim snagama. Razvijena je i doktrina masovnog zračnog terora nad gradskim stanovništvom. Razrađivani su takvi detalji kao npr. uništavanje sistema za opskrbu vodom velikih gradova što može biti bitno za slabljenje obrambenih mogućnosti protivnika (primjer Varšave, Hong Konga i Singapura).

Za razvitak njemačke geopolitike zračnih snaga (Luftpolitik) veliku važnost imala je i doktorska teza oficira Hansa Nubera, inače vatrenog naciste iz 1935. godine, koja je bila posvećena geopolitičkim aspektima modernog zrakoplovnog rata.

Njemački geostrategi smatraju da je vladavinom u zraku moguće likvidirati britansku pomorsku moć. U tu svrhu Njemačka su potrebni ne samo jaka flota, nego i kopnene baze odgovarajućeg rasporeda, zatim nafta i razvijena meteorološka služba.

zaključak: političko značenje geopolitike

Njemačkoj geopolitici — kao novoj «totalnoj znanosti» o prostoru, državi i novim odnosima snaga u svijetu

— bilo je svrhom povezano promatranje čovjeka i rase, prostora i vremena, geografije i povijesti, rata i mira. Ona, razumljivo, zbog promicanja nacionalističkih i velikodržavnih interesa, nije imala, a niti je mogla imati, znanstveni karakter. Ali — ako je geopolitike isključivo interes, moguće je provesti i o njezinu prilogu novom promatranju svjetskih odnosa. Upravo je geopolitika najviše pridonijela afirmaciji geografije kao aplikativne discipline, neophodne u suvremenim pristupima i shvaćanju globalne geostrategije, politologije, regionalnog planiranja i sličnog. Predmet geopolitike bila je država, i to «nova država», za koju su položaj i prostor neke od njezinih najvažnijih osobina. Geopolitika je u Njemačkoj trebala postati političkim izrazom nacionalnog pokreta i pružiti neke od osnovnih principa u procesu teritorijalnih osvajanja. Geopolitički ideal države bilo je stvaranje organskog jedinstva između ljudi i domovine, tj. između stanovništva i njegovog tla, gdje pod njemačkim tlom treba prije svega podrazumijevati rasno očišćeno i striktno njemačko tlo u srcu centralne Evrope. Njemačka i nacistička geopolitika bila je, u biti, degenerirana i reakcionarna politička geografija u službi političkih i ideoloških (nacističkih) interesa. Ponekad se s pravom zaključuje da se, dodajući političkoj geografiji elemente interesa, lako može dobiti geopolitika.

Geopolitički način mišljenja u Njemačkoj razvija se odmah poslije francusko-pruskog rata (1870/71. godine) i ujedinjenja Njemačke godine 1871. Njemački geografi postaju tada posve svjesni političkog značenja nekih geografskih i demografskih faktora⁽³⁾, pri čemu nije daleko do pokušaja i geografske orijentacije u studiju politike tj. političke geografije, a s obzirom na revanšističke i teritorijalne zahtjeve i do geopolitike. Odlučujući zaokret u njemačkoj političkoj geografiji, koja je imala znanstveni karakter, rezultirao je iz posljedica i svjetskog rata. Izgubivši rat, okružena dvjema frontama, u sirovinskoj oskudici i sa nedostatno velikim teritorijem, njemački stratezi i političari postaju sve više svjesnima niza strateških i politički važnih georealiteta, što je dovelo do pokušaja korištenja rezultata i geografije i političke geografije i drugih istraživanja u svrhu revanšizma, prestrukturiranja svjetske političke karte i stabilizacije novih odnosa snaga i rasporeda svjetske moći⁽⁴⁾ — drugim riječima — za svrhe njemačkog nacizma.

Njemačka geopolitika bila je zapravo svojevrstan odgovor i reakcija na novi evropski Versajski sistem. Nije samo Francuska, nego je i Poljska još 1933. godine vidjela u Njemačkoj i njezinoj geopolitičkoj orijentaciji pravog neprijatelja Poljske, dok je geopolitika definirana kao najopasnije i tajno oružje budućeg napada i osvajanja; zato se i u Poljskoj javljaju mišljenja da bi i ona morala razviti vlastitu geopolitiku kao sredstvo znanstvenog i vojnog protunapada. U tome je smislu nešto i urađeno, budući da je iste godine poljski Baltički Institut osnovao specijalnu geo-

⁽²⁾ G. Douhet, talijanski teoretičar zrakoplovne moći koji svoje ideje razvija još od prvih početaka avijacije u I svjetskom ratu. U II svjetskom ratu, ali i u ograničenim ratovima poslije njega, principi Douhetove doktrine posve su prihvaćeni i afirmirani.

⁽³⁾ Kontinentalne ili maritimne lokacije, prirodne granice, različite osobine stanovništva itd.

⁽⁴⁾ Ideje švedinisa Kjellena, Amerikance Mahana i Britanca Mackindera u tome su bile svakako najznačajnije.

političku komisiju koja se prvenstveno bavila kompleksnim problemima Istočne Pruske i Poljskog Koridora.

Pojava i razvitak nacionalsocijalizma pogodivali su razviku geopolitike u Njemačkoj — tako da je još 1924. godine Karl Haushofer smatrao da će ova ideologija ojačati i obnoviti (dakle i teritorijalno proširiti) životni prostor njemačkog naroda.

Geopolitički način mišljenja razvijao se prije svega na akademskoj razini, i to znatno prije posvećenijih deformacija u vrijeme priprema za novi svjetski rat. Već godine 1914. profesor geografije na Sveučilištu u Heidelbergu A. Hettner objavljuje rad pod naslovom: *„Die Ziele unserer Weltpolitik“* u kojem se jasno očituju političke i geopolitičke sklonosti jednog trezvenog znanstvenika. Švedanin R. Kjellen smatra u godinama prije I svjetskog rata da bi vojne komande morale biti prave znanstvene ustanove za planiranje metoda za uništavanje neprijateljske volje za moći i to *svim* raspoloživim sredstvima.

Razumljivo je da se poslije I svjetskog rata i naročito poslije dolaska na vlast Hitlera, geopolitika u Njemačkoj počela naglo razvijati. *Prema minhenskoj geopolitičkoj školi sve države u svijetu nisu međusobno jednake niti ravnopravne. Osnova geopolitičke doktrine bila je sadržana u teoriji prostora i to na izrazito prirodno-deterministički način, budući da se smatralo da je za jačanje države i nacionalni razvitak najvažniji faktor raspolaganje dovoljno velikim teritorijem; zbog navedenoga geopolitika je mogla imati samo ofenzivan osvajajući karakter.*

Dva najvažnija središta njemačke geopolitike bili su Heidelberg i München. Mnogi geografi prikupljajući geografske podatke iz literature, a brojni turisti također su prikupljali odgovarajuće informacije iz čitavog svijeta, što je sve trebalo poslužiti kao materijal, obrađivan i prikupljan najviše u minhenskom „Institutu za geopolitiku“⁴⁵). Ti različiti materijali geografskog (ali i drugog karaktera) geopolitički su razmatrani i ocjenjivani i služili su njemačkoj vladi i drugim državnim i vojnim organima u političkim i vojnim analizama i pripremama rata koji se brzo približavao.

Jedna od najvažnijih karakteristika haushoferita bilo je njihovo čvrsto uvjerenje u superiornost kontinentske nad pomorskom moći, što, dakako, nikako ne znači da je zapuštanje njemačkih pomorskih snaga uopće moglo doći u obzir. Važno je uočiti da su i Hitlerove osvajajuće koncepcije u skladu s tzv. „Idejom Bagdada“⁴⁶) bile također kontinentalno orijentirane. Prema haushoferitima, kontrola kopna lišit će pomorske sile potrebnih vojnih baza; na putu prema svjetskoj moći potrebno je, prije svega, zauzeti tzv. Svjetski Otok (Evropa, Azija i Afrika), u kojemu Evropa i Azija imaju najveće značenje; veličina evroazijskog kontinentskog prostora i brojnost njegove demo-

grafske mase učinit će lakšim osvajanje ostalog svijeta⁴⁷).

Osobito je važno istaknuti odnos haushoferita prema Sovjetskom Savezu — oni, naime, smatraju da su ove dvije zemlje predodređene da u Heartlandu postanu svjetske sile budućnosti. Zbog toga Karl Haushofer stalno zagovara ideju ekonomskog i vojnog savezništva Njemačke i SSSR-a, što konačno treba dovesti i do pada Velike Britanije i njezine mornarice. Zato je u sovjetsko-njemačkom paktu iz 1939. godine Karl Haushofer vidio ispunjenje nekih svojih shvaćanja.

U svojim se istraživanjima geopolitika služila i posebnom metodologijom — njezina bit sastojala se u tome da se ljudska povijest, razvitak države i svjetski politički odnos interpretiraju i s prostornog stanovišta, što bi, da nije bilo isključivih i determinističkih shvaćanja, bilo moguće prihvatiti i kao metodu geografskog materijalizma. Za geopolitičare čitava se ljudska povijest sastoji od borbe za političko ali i prostorno održanje, dok se države obojuju samo s dvaju relevantnih stanovišta — sa stanovišta moći i teritorija. U suvremenom svijetu vodi se borba između „mleđih“ država i nacija u naponu razvitka i onih koje se u fazi dekadencije — dok se prva skupina karakterizira osvajanjem i borbom za novi prostor, dotle se druga skupina ograničava na nastojanje oko očuvanja postojećeg Lebensrauma.

Njemačka geopolitika predstavljala je i pojavu uvelike odgovornu za pripreme II svjetskog rata. Uostalom, prema haushoferitima — „Rat je eksperimentalno polje geopolitike!“ Rijetko je kada neka akademska doktrina tako brzo i duboko ušla u praktički politički život i geostrateška shvaćanja. Znanstvena politička geografija prepusila je svoje mjesto doktrinarnoj geopolitici — dok je politička geografija pris-

45) „Institut za geopolitiku“ (na čijem je čelu stajao Karl Haushofer) zajedno sa organizacijom „Arbeitsgemeinschaft für Geopolitik“ bile su dvije ustanove prvenstveno odgovorne za studij vojne, ekonomske i geografske strukture većine evropskih država. „Institut za geopolitiku“ bio je Hitlerovo savjetodavno tijelo u pitanjima geostrategije. Poslije dolaska Hitlera na vlast Institut je dobio državnu pomoć.

46) Prema tzv. „Ideji Bagdada“ njemačka osvajanja trebala su imati prije svega kontinentsku orijentaciju tj. prema Rusiji i Bliskom Istoku, dok je prema „Ideji Hamburga“ budućnost Njemačke ležala u osvajanju prekomorskih posjeda; budući da je Hitler shvaćao da zbog snage Britanije i SAD nema u početku što tražiti na svjetskom moru, također se priklonio „Ideji Bagdada“. Samo ime „Ideje Bagdada“ potječe od njemačkih nastojanja oko Izgradnje željeznice prema Mezopotamiji i vrhu Perzijskog zaliva.

47) Dakako, niti te ideje nisu novost, budući da su u biti preuzete od Britanca H. Mackindera iz njegovih čuvenih triju teza o etapnom osvajanju svijeta (iz 1918. godine): „Tko vlada istočnom Europom vlada i Heartlandom. Tko vlada Heartlandom vlada i Svjetskim Otokom. Tko vlada Svjetskim Otokom vlada i čitavim svijetom!“

tupala neprijepornoj vezi političkog i geografskog fenomena «sub specie aeternitatis» — nacistička je geopolitika pristupala tim pojavama samo «sub specie Germaniae». Nacistička je geopolitika bila izrazita «znanost» i strategija u procesu pokušaja ostvarivanja nacističke svjetske dominacije. Za nacističku geopolitiku je bila strateška orijentacija u procesu teritorijalne ekspanzije. ■

kurt pätzold
berlin

o unutrašnjo- političkoj i vanjskopolitičkoj funkciji rasizma u fašističkoj njemačkoj (1933-1945)

preveo s njemačkoga tomislav martinović

U najizrazitija obilježja fašističkoga pokreta, a kasnije i fašističke diktature u Njemačkoj pripadao je rasizam. Hitlerovski su se fašisti ponašali i postupali kao podivljali, barbarski i bestijalni rasisti tako da je već mnogim suvremenicima to obilježje izgledalo kao bit novoga političkoga pokreta i oblika države. I danas ima shvaćanja koja rasnu mržnju, huškanje, progonjenje i, konačno, rasistički motivirani genocid smatraju temeljnim pokretačkim zakonom i krajnjim ciljem fašizma. S obzirom na više milijunski masakr hitlerovskih fašista pomoću SS, vojske i policije osobito nad ljudima židovskoga porijekla i slavenskim narodima, može se to shvaćanje prividno lako dokazati nabrajanjem povijesnih činjenica. Ali ne može se verificirati jer ga opovrgava podrobno ispitivanje.

I povijesna je znanost, dakako, još premalo učinila na istraživanju fašističkoga rasizma s obzirom na njegov kauzalni odnos prema državi i društvenoj formaciji. Ta tvrdnja može protusloviti masi historografskih djela koja se bave posebnice progonom ljudi židovskoga porijekla. Ali upravo je ta povijesna literatura uglavnom deskriptivna. Nedostatak njezine spoznajne vrijednosti prije svega je u tome što se progon Židova u znatnoj mjeri a često i sasvim izdvaja iz većih povijesnih sklopova. Tako raspolože povijesna znanost mnogim detaljnim znanjima o sudbini židovskoga stanovništva u gradovima, regijama i zemljama fašističkoga Reicha, ali istovremeno postoji opasnost da se pod sve jačim brdom činjenica upravo zatrpaju problemsko istraživanje što seže dalje i dublje. Ova tvrdnja ne znači pleoaje protiv težačkoga rada historičara, ona bi željela samo usmjeriti pažnju na to da se ne zaustavimo na skupljanju činjenica.

Znanstveno postavljanje pitanja zahtijeva da se ne istražuje samo što se dogodilo, nego zašto i uslijed čega se dogodilo. Ako se pogledaju odgovori koji nam se daju na mučna pitanja o uzrocima i pokretačkim silama rasnoga proganjanja i rasistički motiviranoga ubijanja, onda se stalno iznova nailazi na ekstremno idealističke i personalističke odgovore. Ono što se dogodilo objašnjava se degenerirano-bolesnim skretanjima misli i osjećaja ubojica za stolovima za pisanje, u istrebljivačkim logorima i ekspedicionim grupama. A njihovo mišljenje i postupanje izgleda opet determinirano duhovnim utjecajem i moralnim odgojem od strane NSDAP, SA, SS i drugih fašističkih ili profašističkih organizacija. Početak lanca uzroka i posljedica traži se u osobi Hitlera i nekoliko njegovih političkih ortaka. Tako se znanstveno pitanje koncentrirano konačno na mali broj fašističkih vođa, na njihovu biografiju i — last but not least — na njihovu psihu. Povijesna znanost ovoga kova prepušta pitanja individualnoj i patološkoj psihologiji. Pozivaju se psiholozi i medicinari da objasne stanje stvari za čije je izučavanje kompetentan historičar. Taj se proces samo uljepšava kada se predstavlja kao izjašnjavaње za interdisciplinarnu suradnju između znanstvenika iz društvenih i prirodnih nauka.

Pitanje mjesta rasizma u fašističkoj diktaturi vodi izravno u spor o metodama. Taj sami spor nije

samo znanstvena pojava nego ništa manje i politička. Jesu li Hitler i njegova zločinačka vođačka grupa zaista za sve krivi i to za sve sami krivi? Jesu li on i mala grupa fašističkih političara zaista dali svoj biljeg evropskoj politici za više od jednoga desetljeća? Svo povijesno iskustvo i povijesna nauka govore protiv toga simplificiranja. Na primjeru likova Friedricha II pruskoga, Napoleona Buonaparte i Otta von Bismarcka materijalistička je povijesna znanost već dokazala neodrživost takvih povijesnih doktrina prije nego što je postavljena teza o natčovjeku Hitleru. Tako gledano, Hitler nije sasvim nov slučaj za povijesnu znanost. Promijenio se, tj. pojačao se socijalni interes da se svi odgovori na neugodna pa i opasna pitanja potraže u jednoj jedinjoj osobi. Taj interes nije bio i nije ni sada ni u jednom povijesnom slučaju tako izražen kao u slučaju vođe fašističke NSDAP, poglavara države Trećega Reicha i vrhovnoga zapovjednika vojske. Ukratko: kada se govori o fašizmu, ne treba govoriti o kapitalizmu.

Ali fašistički je pokret (NSDAP) početkom dvadesetih godina ušao u njemačku povijest u momentu kada je kapitalizam odavno bio prošao kroz svoju progresivnu fazu i stigao na silaznu putanju svoga razvoja. Njemački je imperijalizam bio izgubio rat dotada nepoznatih razmjera, svjetski rat. Vladajući krugovi Njemačkoga Reicha nastojali su se izvući iz posljednje ratne krize i ponovno stabilizirati svoj sistem vladavine. Oni su tražili istovremeno dugoročna rješenja i smišljali osvetu. Preduvjetima su smatrali uništavanje revolucionarnoga (dijelom i reformističkoga) radničkog pokreta u unutrašnjosti, a prema vani, u svrhu ratnoga angažmana, formiranje cijeloga naroda u masu s agresivno-ratnim stavovima i raspoloženjima, koja je u predstojećem drugom svjetskom ratu imala da se bori do konačne pobjede.

U te ovdje upravo samo nabačene povijesne koordinate spada hitlerovski fašizam. U njih — a ne u individualno-psihološki sistem Interrelacija — pripada i fašistički rasizam i rasistički motivirani antisemitizam. Oba su starija od fašizma. Rasistička se ideologija u kapitalističkoj Njemačkoj razvila osobito kao korelat tradicionalne kolonijalne politike i živjela se na primjer u užasnim istrebljivačkim pohodima carske kolonijalne soldateske u Africi i Aziji. Već na početku stoljeća istakle su se neke trajne crte toga rasizma, njegova sadržaja i njegovih metoda: huškanje naroda pomoću političkih partija, organizacija i države, angažiranje vojnih elitnih jedinica, ožljom je najvišom afirmacijom označena nemilosrdnost prema svakome, protjerivanje čitavih ljudskih grupacija iz njihovih naseleljaja, bezdušno obavljanje ubilačkoga zanata bez obzira da li je netko starac, žena ili dijete i ideološko opravdavanje barbarstva tvrdnjom da se suzbija i istrebljuje manje vrijedan ljudski život. To sve nije karakteristično samo za njemački imperijalizam. Zajednička su bila sredstva i metode osvajanja i njegova opravdavanja

koja je primjenjivao svjetski imperijalizam. Uvijek se, na kraju krajeva, radilo o tome da se postigne vlastiti kapitalističko-imperijalistički interes, da se područje vladavine održe, prošire i strukturiraju prema zakonima profita. Billi su odsanjeni dječjački snovi, tj: socijalne utopije progresivnoga građanstva u usponu o jednakosti svega onoga što nosi ljudsko lice i o Zemlji koja pruža svima prostor.

Ono što je Evropa u 19. i početkom 20. stoljeća doživjela izdaleka i što je masa stanovništva staroga kontinenta dijelom pozdravila, većinom primila ravnodušno i ne protusloveći — jer samo se socijalistički radnički pokret, prije nego što je u njega prodoro revizionizam, kao cjelina usprotivio kolonijalizmu i kolonijalnomu barbarstvu —, to se dogodilo generaciju kasnije usred te Evrope, i to u razmjerama i u organizacijsko-tehničkoj perfekciji naspram kojih su povijesne preteče i uzori izbljedenili. Ali imperijalističko masovno ubijanje ne dobiva novu kvalitetu time što su ga vršili Evropljani nad Evropljanima umjesto nad Azijcima, Afrikanima ili stanovnicima Oceanije.

Fašistička NSDAP ponudila se 1918. godine potučenom njemačkom imperijalizmu ne samo kao politička snaga koja je htjela »do temelja« istrijebiti radničku klasu i republikansko-demokratske tendencije. Ona se od početka ponudila kao nosilac ekstremno nehumane agresivne ideologije, koja je, opet, predstavljala mješavinu najrazličitijih reakcionarnih učenja i teza. Unutar te eklektičke ideologije pretendirao je na posebno mjesto rasizam, prije svega u svome »antisemitskom« (u stvarnosti antižidovskom) izdanju. Taj rasizam — antisemitizam bio je povijesno konkretan. Njegova svojstva nisu izražavala naprosto opću mržnju prema Židovima, njih su od početka određivali aktualni i perspektivni unutrašnjopolitički i vanjskopolitički interesi njemačkoga imperijalizma. To se pokazalo isprva i prije svega time što su antisemitizam i antikomunizam u fašističkoj ideologiji sklopili kobnu vezu, kako to potvrđuju glavne parole nacista o »boljševičkom židovstvu« ili o »židovskom boljševizmu«. U njima se odražavao dvostruki ili bolje rečeno dvostrani interes: na unutrašnjemu planu trebalo je pobornike revolucije, posebice KPD, difamirati kao nenjemačku snagu, koja je vođena izvana, kao »židovsko-boljševičku« agenciju, izolirati i likvidirati. A prema vani bile su te parole podesne da oklevetaju rusku revoluciju i da predstavte ruski narod da je dospio pod vlast onih židovskih snaga od kojih treba sačuvati njemački narod. Koliko god apstruzne bile nacističke parole, utoliko je bio realno proračunat interes kojemu su služile. Tako je primarna funkcija rasizma-antisemitizma u Vajmarskoj republici bila antirevolucionarna, antikomunistička i antisovjetska. Na trijeznoj proračunatosti zadržavala se i ona izgradnja fašističke rasističke ideologije koja se služila demagoškim razlikovanjem »građanskoga« (navodno židovskoga) i »stvaralačkoga« (navodno arijskoga) kapitala. Ona je imala da priguši anti-

kapitalistička raspoloženja u njemačkom malogradanstvu i da ih skrene na, kapitalizmu kao sistemu bezopasne, čak korisne tokove. Jednostavni proizvođači robe, koje je pridobila fašistička NSDAP, počeli su sagledavati svoga neprijatelja ne u monopolističkom kapitalu, koji je vladao u državi i društvu, nego u visokom postotku židovskih trgovaca (posjednika robnih kuća što su se širile) u privatnim bankarima, u sucima i državnim tužiteljima židovskoga porijekla itd. Kada su jednom prihvatili taj način mišljenja, onda su bili u velikom stupnju imuni prema pokušajima revolucionarnoga radničkog pokreta da pridobije milijunski sloj malogradanstva za borbu protiv kapitalizma. Tako se druga funkcija rasizma-antisemitizma u Vajmarskoj republici sastojala u tome da se narodne mase podvoje i pomoću rasističke ideologije i radnička klasa zavadi s malogradanstvom. Rasna borba a ne klasna imala je, prema obećanjima fašističkih agitatora, riješiti socijalne probleme njemačkoga naroda.

Rasistička je ideologija u vajmarskoj državi konačno dobila treću efikasnu funkciju kao sredstvo podjarivanja protiv građansko-parlamentarnih prilika, koje su difamirane kao nenjemačke i »židovske«. Fašistička NSDAP stalno se služila apstruznom parolom o »židovskoj republici«, kako je nazivala državu osnovanu 1919. u Weimaru. Činjenica da je novembarska revolucija, koju je nosila radnička klasa, ostvarila pravnu jednakost ljudi židovskoga porijekla i stvorila daljnji prostor za napredovanje procesa asimilacije, navođena je također kao dokaz za »židovsku« bit režima kao i istaknuti položaj pojedinih političara (kao npr. Mathiasa Erzbergera, Waltera Rathenau i dr.), pri čemu fašističkim demagogizma nije bilo stalo do toga da li su oni koje su uvredljivo nazivali »Židovima« stvarno imali židovske pretke ili nisu.

Fašistička je propaganda stvorila već u godinama Vajmarske republike čudovišno lažnu sliku o navodnim neprijateljima njemačke (»nacionalsocijalističke«) narodne zajednice. Ta je slika nastala kao montaža komunista, socijalista, demokrata i Židova, na koje je svaljena odgovornost za nacionalnu situaciju i socijalnu bijedu. Njihovo isključivanje iz političkoga života (povratak »njemačkoj« politici) bilo je pretpostavkom ponovnoga uspona. Protiv toga podjarivanja, koje je očito protuslovlilo slovu i duhu državnoga ustava i kulminiralo u teror i ubojstvima, poduzimala je vajmarska država sasvim neprikladne mjere.

Sudeći prema djelatnosti NSDAP između 1920. i 1932. godine, bilo je nedvojbeno da se ta partija htjela služiti sredstvom rasističkoga podjarivanja za svrhe unutrašnje ali i vanjske politike — rasizma koji je implicirao osporavanje prava na život drugim grupama ljudi. Već je u »Mein Kampf« Hitler napisao i osnovanu i bestjalnu misao kako se rat mogao dobiti da je samo 12 tisuća Židova otrovano plinom. Hitler jer za vrijeme svojih susreta s vodećim monopolistima

otvoreno razgovarao o upotrebi rasizma. To nije smetalo njegovim slušateljima. Ne, rasizam, nego upravo demagoške socijalno-revolucionarne parole NSDAP uznemiravale su najtjecajnije krugove njemačkoga monopolističkoga kapitala. Njihovi prijedlozi i zahtjevi za modificiranjem fašističke ideologije i politike odnosili su se stoga samo na tu socijalnu demagogiju, iz čijega širenja su vidjeli kako niče mogućnost revolucionarne akcije fašističkih sljedbenika.

Iz programatskih izjava NSDAP i primjene rasističke ideologije i prakse bilo je već prije 1933. godine vidljivo da je taj instrumentarij trebalo hladno proračunato upotrijebiti da bi se njemački narod ujedinio i formirao za rat, a da je rasizam trebalo da ima ne samo unutrašnju ulogu, koja bi prigušivala klasne opreke, nego da postane bitnim sastavnim dijelom ratne ideologije i prakse fašističke države. Zato se mogu razlikovati kratkoročne i dugoročne funkcije fašističkoga rasizma-antisemitizma, koje su se na izvestan način poklapale što se više fašistički režim približavao danu X kada je izazvao rat. Uvjeravanja promicatelja fašističkog pokreta nakon 1945. godine da su podržavali fašizam ne zbog neke unatoč njegovu rasizmu, dakle samo se pomirivali s tim sastavnim dijelom njegove ideologije i politike, mogu se ocijeniti samo kao neistinite isprike.

To se shvaćanje potvrđuje i razvojem nakon 30. siječnja 1933. godine. Već prva antižidovska akcija, pogrom 1. travnja 1933. godine, nije izazvala nikakve načelne prosvjede iz krugova monopolističkoga kapitala. Zabrnutost njemačke buržoazije, izuzevši naravno onu židovskoga porijekla, koncentrirala se u tom času samo na to koje će posljedice antižidovski teror imati za njihove profite. Štaviše: organizacije i udruženja kapitala kao i pojedini kapitalisti sudjelovali su u opravdavanju te rasističke politike i služili su se u tu svrhu službenim providnim argumentom da se ne nastoji ništa drugo nego korektura izvjesne »židovske prevage«. Čak niti sasvim građanske organizacije Nijemaca židovskoga porijekla nisu prihvatile izazov i ograničile se se na to da traže modus vivendi s fašističkim vlastodržcima. Taj se stav zasnivao na iluziji da je antižidovski val iz ožujka/travnja 1933. godine bio samo privremena popratna pojava nacionalsocijalističke »revolucije«.

Kao cijela fašistička ideologija, služio je i rasizam nakon predavanja vlasti fašistima potpunom potiranju socijalnih klasnih frontova. Tu funkciju pojašnjava parola »Židovi su naša nesreća«, koja je, između ostaloga, stajala u svim izloženim sandučićima tjednika »Der Stürmer«, što ga je izdavao Julius Streicher. »Židovi« u Njemačkoj i inozemstvu prikazivani su kao krivci svemu i svakome: za opadanje vanjske trgovine, za nedostatak deviza, za prehrambene teškoće u Njemačkoj, dakle za teškoće koje su nužno nastajale iz protuslovlja socijalnoekonomske formacije ili su bile

rezultat ekonomskoga pripremanja za rat njemačkog imperijalizma. »Židovi« su bili odgovorni i za vanjsko-političku situaciju Njemačke jer nisu dopuštali mirne prilike i jer su kovali u Moskvi i Parizu vojne paktove protiv navodno miroljubljivoga nacionalsocijalističkog režima. »Židovi« a ne užasna proganjanja njemačkih antifašista sramotili su i prjali ime Njemačke u oje-lome svijetu. I tako dalje ad infinitum. Pomoću raz-ma-antisemitizma stvarana je iz dana u dan na poja-vama unutrašnje i vanjske politike potpuno apstruzna socijalna i politička svijest, koja je sve veći dio nje-mačkoga naroda duhovno izručivala vlastodržcima.

Iracionalna i univerzalna slika Židovskoga ne-prijatelja služila je u fašističkoj državi opravdavanju progona Nijemaca Židovskoga porijekla, a samo na nj-ma se rasizam mogao isprva izvijavljati. Iskustva koja su stjecali Nijemci koji nisu bili Židovi sa svojim su-građanima i koja su se protivila toj slici neprijatelja odbacivali su fašistički demagozi bez ustezanja uz primjedbu da »vječni Židov« postoji u najrazličitijim prikrivenim likovima i da se ne može promijeniti jer je njegov rušilački stav prema drugim narodima krvno uvjetovan.

Politički, sudski, ekonomski i ostali progono Židova u Njemačkom Reichu nanijeli su im najteže patnje, ali to se zapravo nije događalo zbog njih. Ti su progono služili nizu svrha. Prvo, trebalo je da de-monstriraju da je u toku promjena što preokreće društvu iz koje će u dugom, konačno je rečeno: višesto-ljetnom povijesnom procesu nastati »nacionalsocijali-stička narodna zajednica«. Dok su u stvarnosti ostajale nedimute kapitalističke prilike imperijalističkoga stupnja i neispunjena sva socijalnerevolucionarna obećanja, zavaravao je napad na Židovsko malograđanstvo, Židovsku inteligenciju (isprva protiv pravnika u držav-noj službi i liječnika u državnim i komunalnim bolesnič-kim institucijama) i Židovske kapitaliste (pretežno tr-govce) da se radi o temeljitom prevratu vlašničkih od-nosa. Drugo, praksa progona Židova, čiji su nosioci posebice bile jedinice SA, SS i Hitlerove mladeži, su-gerirala je članovima tih fašističkih organizacija da su navodno novo društvo i nova država bili djelo njihovih akcija. Antižidovski javni izgređi i akcije usred noći odvraćali su pažnju fašističkih sljedbenika, omamljiva-li su ih i radali su u njihovim redovima svijest o neo-graničenom posjedovanju sile. Oni koji su sudjelovali u progona stjecali su sami pri tome totalno pogrešnu predodžbu o svojoj vlastitoj ulozi, a to je i bila na-mjera. Treće, antižidovske su akcije širile jednu vrstu iracionalnoga straha od fašističkih moćnika. Dok su komunisti, socijalisti, socijaldemokrati, demokrati — ukratko: politički protivnici Hitlera najrazličitijega tipa gonjeni, tučeni, ubijani, mogli su i milijuni ljudi koji se nisu suprotstavljali fašističkome režimu reći s izvjesnim pravom da nisu izravno ugroženi. Ali duhovni i praktični napadi na Nijemce Židovskoga porijekla bili su usmjereni gotovo isključivo protiv ljudi koji nisu

nikada izazivali režim, niti su mu se igdje i ikada su-protstavljali, koji su živjeli u strahu i često prema na-čelu da pogrdne, poniženja i sve još gore strpljivo pod-nose i prežive. Neuračunljivi progono Židova djelovali su i izvan kruga neposredno pogođenih i do najrazi-čitijih narodnih krugova. Teroristički je djelovanje pojačano time što su Nijemcima nežidovskoga porijekla fašistički demagozi stalno iznova utuđivali da se mo-raju prestano preispitivati da li misle ili osjećaju njemački (tj. fašistički) ili da čak sami ne podliježu »Židovskim« (tj. antifašističkim) utjecajima. Četvrto, progono Židova služili su golom kapitalističkom i ma-lograđanskom bogaćenju. Tzv. ariziranje Židovskoga ka-pitala započelo je mnogo prije »kristalne noći Reicha«. Dionice i akcionarski udjeli prodavani su po politički iznuđenoj cijeni. Zarana su mali proizvođači robe u gradovima profitirali od sve većih poteškoća u koje su zapadali njihovi Židovski konkurenti. »Arizir-je« su dolazili na mjesta koja su prema antižidovskim zakoni-ma 1933. godine postajala slobodna u pravosuđu, zdrav-stvu, u državnim znanstvenim institucijama i drugdje.

Progon Nijemaca Židovskoga porijekla formi-razo je svijest u fašističkoj državi, a to je bila njegova važna funkcija. Doduše, većina Nijemaca nije aktivno sudjelovala u progona i nije spadala u one koji su pri tome ekonomski i socijalno profitirali. Ali oni su se privikli da žive ne protuslovesci i ne opiruci se u režimu terora i rasizma, da podnose nepravdu, samo-voľju, razaranja, da gledaju u stranu i okrenu se od toga. Taj je način ponašanja morao utjecati na njih sa-me. Ali fašistički su moćnici htjeli još više. Njihova priprema za rat smjerala je na stvaranje masovne ar-mije rasističkih ratnika s fašističkim uvjerenjem, koji su se borili za interese njemačkoga imperijalizma s pogrešnim uvjerenjem da ostvaruju svoj životni zada-tak i stječu svoje povlastice. To se činilo u prvome redu u fašističkoj školi i u organizacijama Hitlerove mladeži.

Progon Židova u raznolikim oblicima značio je pripravnu školu za omalovažavanje i nepoštivanje ži-vota drugih ljudi i grupa ljudi u ratu. Bez toga bi teško bilo moguće ono što se kasnije zbivalo u gra-dovima i selima i poduzećima Njemačkoga Reicha: Rašireno neprijateljstvo i ravnodušnost prema dovuče-nim ratnim zarobljenicima i civilima iz najrazličitijih evropskih zemalja, koji su izrabljivani bez obzira i skrupula i lošije živjeli nego stoka.

Protiv toga ideološkoga pripremanja rata upo-razno se i poštovno borio pokret otpora a ispred svih KPD. Ona je razotkrivala i vezu između rasizma-anti-semitizma i progona Židova i podizala je svoj glas pro-tiv svake antižidovske akcije protestirajući i ukazu-jući na posljedice. Hitlerovski su fašisti stalno upo-trebljavali rasizam i osobito antisemitizam kao borb-eno sredstvo protiv revolucionarnoga radničkog pokre-ta, koji se sada borio u ilegalnosti. Dovoljno je spome-

nuti govor Josefa Goebbelsa na partijskom kongresu NSDAP 1935. godine koji može poslužiti kao primjer kako su nacisti pokušavali stalno huškati njemački narod protiv radničkoga pokreta i posebice protiv Komunističke internacionale, koja je prikazivana kao glavni oblik židovske svjetske zavjere. Specijalni fašistički instituti za proučavanje povijesti »židovstva« radili su na tome da dokažu za sve značajne vođe njemačke radničke klase, tako na primjer i za Karla Liebknechta, da su imali židovske pretke. Nijemac ne misli u kategorijama klasne borbe — prema tome zaključku bila su usmjerena sva takva nastojanja — dok ga na to ne navedu židovski zavodnici.

Ali je nacistički rasizam-antisemitizam imao već i prije rata mnogostruku funkciju, usmjerenu prema inozemstvu. Bio je, što je lako uočljivo, adresiran na fašističku »petu« kolonu u svim državama i imao je da budi simpatije za fašistički režim među antisemitima svih zemalja. U propagandnom smislu imao je zadatak da zavarava vladajuće krugove u Francuskoj i Engleskoj i druge snage, koje su se tamo zalagale za politiku appeasementa, da se fašistički Njemački Reich može i da će se sporazumjeti pa i pomiriti sa svim silama svijeta, ali samo ne s »boljševičkim svjetskim židovstvom«. Tako se nacistička rasističko-antisemitiska propaganda uklopila u druge manevre, koji su smjerali na ideološko i praktično razoružavanje rivala na Zapadu.

Rasističko-antisemitisku politiku vodilo je fašističko rukovodstvo zajednički već u predratnim godinama i ona nije bila nikako samo proizvodom inicijative jedne grupe nacističkih vođa. Nade vezane za razlike u mišljenjima pokazale su se neopravdanim jer se očitovale da su razlike između šefova pojedinih resora fašističke diktature bile taktičke prirode. U vrlo kratkom vremenu završene su i rasprave o taktici tzv. »divljih akcija« protiv Nijemaca židovskoga porijekla, kršćanskih službenika i drugih stvarnih ili tobožnjih protivnika režima, koje su donijele uzbuđenja nakon govora Hjalmar Schachta u Königsbergu u kolovozu 1935. godine. Ali upravo je njihov tok pokazao da je vodeće načelo fašističke politike bilo materijalno i ideološko pripremanje za rat, a ne rasizam-antisemitizam. On je podređen tom pripremanju. Hitler je sam bdio nad time — premda nerado jer je bio pun hladne proračunate mržnje prema Židovima — da se rasizam-antisemitizam ne primjenjuje tako da bi cjelokupni interes režima mogao biti ozbiljno pogođen i oštećen. Ako je ta opasnost prijetila, onda se povlačio i »neprijatelj Židova br. 1«, kako se označavao Julius Streicher.

Premda te i druge činjenice protuslove tezi prema kojoj je rasizam bio os vrtnje fašističke politike, ipak se tvrdi da je kruto inzistiranje na samome rasizmu dokaz da je on dominirao režimom. I da je fašistički režim i u vanjskoj politici trpio štetu zbog toga principa. Zalsta je predlagano u krugovima Mini-

starstva vanjskih poslova da se napusti generalni rasizam i ograniči na antisemitizam. Time su se diplomati nadali većoj vanjskopolitičkoj akcionoj slobodi u azijskim i latinskoameričkim državama. I u tome slučaju nije se nepomirljivo načelo ispriječilo prihvaćanju prijedloga. Trijezno su odmjereni i usaglašeni dugoročni i kratkoročni interesi. Povrh toga, povijesno gledano, imali su pravo Hitler i drugi protivnici modifikacije rasističke ideologije. Ona nije smetala ni zaključivanju Osovine Berlin—Rim—Tokio niti diplomatskim spletkama, koje su kulminirale u Minhenskom sporazumu i u toleriranju likvidiranja dviju evropskih država, Austrije i Čehoslovačke, usred mira. Šteta, koja je iz rasističke politike i ideologije išla na uštrb vanjske politike, nije bila velika, gledano u cjelini. Ali dugoročna je prednost bila znatna. Ministar unutrašnjih poslova Reicha Wilhelm Frick izjavio je već 1935. godine da rasizam mora ostati netaknut jer da se ne smije tek u ratu razvijati i širiti ideologija koja opravdava osvajanje i potčinjavanje.

Ratna ideologija, prema kojoj su od 1939. godine milijuni Nijemaca, osobito godišta odrasla u fašističkoj diktaturi krenuli u Poljsku, Sjevernu, Zapadnu i jugoistočnu Evropu i na koncu u SSSR, bila je konglomerat različitih agresivno-ratnih teza i učenja. Najvažnijim treba smatrati: tezu o ratu kao vječitom životnom zakonu naroda i o bojnomoj polju kao mjestu najjače potvrde muškaraca, geopolitičko učenje o narodu bez prostora, rasističku doktrinu s osnovnom tezom o višoj vrijednosti Nijemaca (Germana, arijaca) i nižoj vrijednosti drugih naroda i ljudskih grupa iz koje je izvedena vlastita povlastica na život i ništavnost prava na život drugih. U tu ratnu ideologiju ušla su tradicionalna nacionalistička i šovinistička raspoloženja.

Gotovo cijeli naš kontinent nosi krvavi trag te barbarske ideologije, kojom je njemački imperijalizam zarazio velike dijelove naroda u fašističkom Reichu. Godine od 1939. do 1945. pokazale su na stradan način čovječanstvu šta je rasizam u stanju učiniti. One su ostavile pouku da se podjarivanje i raspirivanje nacionalističkih, šovinističkih i rasističkih misli i osjećaja u bilo kojoj državi ne može jednostavno smatrati njezinom unutrašnjom stvari, nego se mora ocijeniti kao ugrožavanje mira i ljudskih života — osobito kada ta država raspolaze ekonomskim, demografskim i znanstveno-tehničkim potencijalima, koje je osposobljavaju za agresiju.

Desetljeće borbe protiv rasizma, koje je proklamirala OUN, stoji stoga u direktnoj vezi s borbom za stvaranje i stabilizaciju nedjeljivoga svjetskog mira.

U vrijeme agresije njemačkoga imperijalizma osobito se jasno razotkrio pragmatički način na koji su fašisti upotrebljavali rasističku ideologiju, što je dulje trajao rat i što je više nacistički režim potkivan na stazu poraženoga, to samovoljnije su mijenjane i tu-

mačene rasističke doktrine. Prema potrebama šaroliko skupljenoga i stisnutoga fašističkog bloka sila, prema interesima kolaboracije, za svrhe propagande u inozemstvu izdavane su stalno nove direktive o tumačenju rasizma. Kada je trebalo mobilizirati sve snage protiv velike antihitlerovske koalicije, stvorene 1941. godine, dostigla je vrhunac rasistička propaganda o zavjeri svjetskoga židovstva s centrima Moskva, London, Washington, usmjerenoj protiv njemačkoga naroda. Kada su 1944/45. godine poduzimali očajnički pokušaji da se koalicija razbije, postale su nužne nove izmjene prilagodene tome interesu, i one su provedene. Još se mora napisati ukupna povijest ove mijene, u kojoj su se na oseban način odražavali i mogli pratiti ratni ciljevi njemačkoga imperijalizma, tok rata, reakcije i protureakcije fašističkoga režima.

Ali fašistički se režim najviše izživljavao kao instrument okupacione, tj. izrabljivačke i otimačke politike. On je služio opravdavanju svakoga zločina, deportacija, odvlačenja i uništavanja na prisilnome radu, masovnoga likvidiranja ljudskih života. Naredba kolonama sovjetskih ratnih zarobljenika da «komesari i Židovi» istupe razotkrivala je na posebno okrutan način antisovjetsku, antikomunističku oštricu fašističkoga rasizma-antisemitizma. Ovdje nećemo navoditi niti jedan popis ratnih zločina i zločina protiv čovječanstva, koje su nakon 1945. godine otkrili Međunarodni vojni sud i sudovi najrazličitijih država. Bill bi nemođuz bez ubijanja ljudskoga mišljenja i osjećanja pomoću rasizma. Među krvavim trgovinama fašističkih napada na narode, uništavanje milijuna Židova iz gotovo svih evropskih nacija onaj je trag koji ne samo što nadmašuje svaku moć predočavanja, nego izgleda da se opire i svim racionalnim pokušajima objašnjavanja. Nije li ovdje jednostavno trijumfiralno načelo ubijanja navodno rasno manje vrijednoga života? Staviše: nije li ono dominiralo nad svim drugim interesima režima? Zar nemamo ovdje dokaz da su ideološke maksime determinirale fašističku diktaturu i njezin pokret, a ne socijalno-ekonomska protuslovlja i imperijalistički klasni interesi? Na ova pitanja daje idealistička istoriografija pozitivan odgovor. Vlakovi prema Auschwitzu s nemoćnim stvorenjima, dok je istovremeno vojna transportna situacija bila do kraja napeta, služe kao odlučan dokaz za, u krajnjoj liniji, zagonetnu ideološku bit fašističke vladavine.

Takvome promatranju uništavanje milijuna ljudi židovskoga porijekla izgleda kao događaj mimo ratnoga zbivanja, čak protiv njegovih zakona i potreba. Ali u stvarnosti to je masovno ubijanje bilo u višestrukoj vezi s fašističkim ratom. Prvo, u vremenskome odnosu, jer bez rata, što je očito, ne bi evropski Židovi pali u ruke ubojicama i hez njega se na teritoriji Njemačkoga Reicha protiv ljudi židovskog porijekla, koji su tamo živjeli, ne bi ono učinilo što se dogodilo pod ratnim uvjetima u istrebljivačkim logorima u srednjoistočnoj Evropi. Drugo, progono, stjeravanje, depor-

tacija Židova i potpuna neizvjesnost njihove sudbine koja se miješala s tjeskobnim slutnjama, to je u okupiranim zemljama imalo dalekosežnu ulogu, koja je širila strah, užas, jezu — slično onoj ulozi koja je već prije 1939. godine isprobana na cijelome njemačkom narodu. Progoni Židova imali su paralizirajući utjecaj, kojemu se suprotstavio samo onaj hrabri broj boraca otpora i onih koji su se unatoč vlastitoj zebnji solidarizirali, pomogli ljudima u smrtnoj opasnosti da pobjegnu, sakriju se, prežive. Treće, antisemitizam, progono Židova i masakr nad Židovima potpomagali su i učvršćivali zajednički front s kolaboracionistima. U tome je bio važan interes fašističkoga vodstva, koje je, kada je ratna situacija za njega postajala nepovoljna, hladno spekuliralo da će strah od kazne i osvete stvoriti nerazdvojne veze. Četvrto, fašistički su se vlastodršci bojali da će, nakon što su jednom već pokrenuli mašineriju rasistički motiviranih progona i istrebljenja, preživjeli ljudi židovskoga porijekla konačno najdosljednije povesti osvetnički pokret. Na razmišljanja u tome pravcu može se naići već u predratnome dobu u nacističkom vodstvu. Stav prema cionističkom planu, a i prema drugim projektima da se stvori država za ljude židovskog porijekla, određen je pogotovo time što je ta zajednica od početka smatrana kristalizacijom točkom svih onih snaga i sila koje bi se suprotstavile fašističko-imperijalističkoj svjetskoj vladavini.

To su sve racionalni činitelji koji ukazuju na odnose između svjetskoga rata i plana svjetske vladavine, s jedne strane, i između rasizma, antisemitizma i rasistički motiviranoga genocida s druge strane. Rasizam nije ni u ratu izgubio svoju funkciju, nego je upotrebljavan u okviru kratkoročnih i dugoročnih planova fašističkoga režima, pre čemu su — prije rata — mogli kolidirati interesi i dolaziti u opreku ispunjavanja jednih s osiguranjem drugih interesa. Ali za to postoji u fašističkoj diktaturi tuca, pa i stotine primjera. Kakva je odluka padala u fašističkim vrhovima između ukupnoga i pojedinačnog interesa između konkurentskih poslova istoga ranga, to naravno ni izdaleka nije bilo u svim slučajevima objektivno uvjetovano. Na odluke su djelovali subjektivna gledišta, osobni interesi i uvjerenja. Mržnja prema Židovima, cinički hladno proračunata ili pojačana do misionarske svijesti, vodila je mišljenje i djelovanje Hitlera, Himmlera, Heydricha, Eichmanna i mnogih drugih. Ona je utjecala na odluku o tome što je u datom momentu imalo prioritet. Ipak je rasizam-antisemitizam ostao podređen režimu i nije ga razbio. Čak ni u svojim sa stajališta vojnoga ratnog toka prividno najbesmislenijim akcijama rasizam nije ni na kakav presudan način oslabio vladajući sistem a kamoli da ga je razrušio. Ta konstatacija ne znači da se negiraju negativne posljedice ubilačke akcije «konačno rješenje» za druga područja fašističkoga vladajućeg sistema. Ali koji bi drugi režim izrabljivačke klase optimalno reagirao s obzirom na svoju propast na pomolu ili čak u času svoje agonije? Za fašistički

režim mogu se dokazati, a od toga pogotovu žive memoari njegovih bivših vođa, masovne odluke — spomenimo samo one na području ratne privrede — koje naknadno izgledaju da su slabile sistem, a katkada su i bile takve. Mogu se naći elementi samouništanja u završnoj fazi fašističke diktature, ali to nas ne smije zavesti da cijeli sistem označimo samouništavalačkim. Njegovo razbijanje bilo je djelo sila i snaga anti-hitlerovske koalicije i u posebnoj mjeri djelo njihove socijalne, političke i vojne glavne snage, SSSR-a. Ovim prikazom nije ni izdaleka odgovoreno na sva pitanja koja samo dalji, usmjereni rad može razjasniti. On se mora osloboditi skromnosti čistoga opisivanja kao i izbjeći izolirajuće načine promatranja. Jer je rasizam-antisemitizam bio dijelom ideologije i politike fašističke diktature, koja je do svoga kraja ostala imperijalističkim oblikom vladanja. ■

nacionalsocijalizam, konceptije i posljedice u svijetu

2. nove teorije o nacionalsocijalizmu i njihova teleološka pozadina*

Historičari, ekonomisti i politolozi Zapadne Njemačke (ne svi, ali dobra većina) trude se da dokažu kako je III Reich bio zapravo rezultat nejasnih ideja, pobrkanih pojmova o privredi i politici, i kako su postojala u stvari dva svijeta pri izvodenju tog državnog eksperimenta: Nacistička stranka (NSDAP) i predstavnici industrije koji su imali druge poglede na unutrašnju i vanjsku politiku vlade.

Historijska analiza dokazuje da su stavovi fašističke stranke o svim bitnim problemima unutrašnje i vanjske politike, bili identični s držanjem velikih monopola, naročito što se tiče represije radničkoga pokreta, reorganizacije državnog uređenja, mogućnosti povećanja industrijske proizvodnje, transformacije privrede za potrebe rata, ukidanje odluka Versajskog ugovora, brzog formiranja moderne kontinentalne armije. Vođe nacista bili su svjesni da monopoli ne namjeravaju nikada ustupiti svojevrijedno svoje položaje pred zahtjevima radništva ili malograđanstva. Nacisti su također znali da je prva briga monopola kako prebroditi krizu uz pomoć državnog aparata, ali naravno bez vjarskog instrumentarija, parlamenta i njegovih vodećih ljudi. Samo reforma države mogla je osloboditi veliki kapital dvaju mačeva koji su visjeli nad njihovim glavama, a to su kriza i pritisak radničkih masa koje bi u danom slučaju, ako se kriza pogorša, mogle eventualno nastupiti i vanparlamentarnim akcijama. Jesu li reakcionarni krugovi monopola svi jednako mislili kako da se provede državna reforma — to je pitanje za sebe. U svakom slučaju, velika većina tog sloja društva odobrava političku taktiku i idejne konceptije nacionalsocijalista. Primarno je da su predstavnici monopola poznavali i program i metode rada nacističke stranke i da su prema tome znali kome povjeravaju položaj predsjednika vlade i resore unutrašnjih poslova Reicha i Pruske države. Imenovanja Wilhelma Fricka za ministra unutrašnjih poslova Reicha i Hermana Göringa za ministra, odnosno komesara unutrašnjih poslova Pruske države u Hitlerovoj vladi, dokazuju da je vlada »nacionalne koncentracije« odlučila obračunati administrativnim putem s opozicijom, a naročito s radničkom opozicijom, to jest s komunistima i socijaldemokratima. Ti isti krugovi odlučili su da se Hitlerovoj vladi izglasaju zakonska punomoćja od 23. III 1933, takozvani

*Tekst Eduarda Čalića objavljen u ovoj knjizi ulomak je veće autorove studije »Nacionalsocijalizam, konceptije i posljedice u svijetu«, razime kojega je autor izložio na Simpoziju »Fašizam i neofašizam«.

«Ermächtigungsgesetz», čime je u stvari zakonodavna vlast parlamenta prešla na vladu.

Naravno, u Trećem Reichu zbog toga vlada raspolaze pojačanim prerogativima, ali ne prema odlučujućim koncernima privrede, jer ona niti može niti kani dirati u privatno-vlasničke interese produkcijskih sredstava ili u samu organizaciju proizvodnje, koja ostaje u potpunoj autonomiji vlasnika, odnosno njihove birokracije. Politička vlast djeluje primarno prema radništvu, i to restriktivno, zakonima i naredbama o radnoj snazi. Vlada time zapravo osigurava nesmetano funkcioniranje industrije. Naoko izgleda da su radnici i poslodavci tretirani ravnopravno, ali analiza zakona dokazuje da primjena takozvanog «principa općenitosti» nije ništa drugo nego diktatura državne vlasti u korist monopolističkog kapitala. Država, prema tome, osigurava i materijalnu i psihološku osnovu postojećeg ekonomskog poretka, da se ne razbude ili razviju socijalistička stremjenja radničkih masa. Na taj način država i privreda imaju mogućnost da pronađu izlaz iz krize, i to ekonomijom naoružanja, zahvaljujući uštedevini postignutoj na bremenu širokih narodnih slojeva, u prvom redu radništva.

Država odlučuje, putem tarifa i propisa o radnom mjestu, o radnom vremenu, o godišnjem odmoru, o radničkom osiguranju, o penziji. Prema poznatim zakonima država je bila uvela do 12-satno radno vrijeme, prisilno premještanje radnika u druge struke i u druga mjesta, pa čak i u specijalne komande paramilitarnog karaktera, kao što je »Tehnička pomoć«, »Organisation Todt« i slično. »Njemačka fronta rada«, u koju su prisilno začlanjeni svi radnici, nema nikakve sindikalne aktivnosti. Ona je samo propagandna mašina koja djeluje među radnicima, koja osigurava organizacijsku i psihološku funkcionalnost kapitala u vezi sa radnom snagom. Dakle, ni tu politika nema primat nad ekonomijom, ona je samo refleks ekonomskih odnosa. Rivaliteti između pojedinih privrednih grupa, grana, koncerna, organizacija ili institucija vlasti dokazuju kako se i mimo države, kao regulatora svih odnosa, ne mogu izbjeći žestoki sukobi koji proistječu iz ekonomskih interesa pojedinih grupa. Ali kada je u pitanju tretman radništva, fašistička zajednica ne poznaje te rivalitete: poslodavci i vlast su uvijek istog mišljenja. Naravno, u državi postoje sukobi koji se ogledaju u odnosu raznih državnih službi i njihova aparata, ali oni su opet samo refleksi ekonomskog rivaliziranja. Historičari koji taj problem promatraju kao sukob ideja i navodne političke različitosti ne objašnjavaju otkuda dolaze te ideje i ti razni pogledi; oni tvrde jednostavno da je tu posrijedi neka vrst opozicije odlukama centralne vlasti, čega je bez sumnje i bilo, ali to nije osnovni uzrok tih učestalih sukoba; uzroci su u konstantnom traženju privilegija raznih nosilaca državne vlasti. Zbog toga nije ispravno tvrditi da u Trećem Reichu nije postojao monolitni način vođenja javnih poslova ili da je čak postojala neka pluralistička me-

toda primjene zakona i odredaba. Jasno je što se time hoće dokazati: s jedne strane, da industrija i činovništvo nisu bili slijepi aparat totalitarnog režima, a s druge, da ni teror režima nije bio tako satanski kako se to obično prikazuje. Ako se pri tome još želi dokazati kako taj režim nije imao razradenu koncepciju svoje djelatnosti i planove o svojoj političkoj i zločinačkoj taktici i strategiji, onda je očito da se Treći Reich želi in capite et in membris rehabilitirati. Na putu te rehabilitacije ističe se zapadnonjemački historičar Hans Mommsen. On tvrdi da u fašističkoj državi, u Trećem Reichu, nije postojao »smisao za državni red i organizaciju birokracije uopće.«¹⁾

Mommsen pokušava neznanstveno, bez solidnog istraživačkog rada, često pozivajući se na svjedočanstva glavešina Trećeg Reicha, osloboditi naciste od njihovih velikih zločina, kao što su: palež Reichstaga, pokolj antifašista u Köpenicku, krvoproliće 30. lipnja 1934, itd., da bi tako mogao paušalno proklamirati kako Njemačka »nije bila žrtva hladnokrvnih realpolitičkih manipulatora koji su planirali«²⁾ svoja zlodjela, nego »glupo-ciničkih kondotjera, koji su iznosili svoje motive u javnost.«³⁾

Prema Mommsenu za mnoge zločine, koji se pripisuju nacistima, odgovorne su »političke legende koje imaju nevjerojatne posljedice.«⁴⁾ Vjerojatno zato on i kuje svoje legende!

Ako se nastojanju i tvrdnjama Mommsena još doda teorija o isključivoj profesionalnoj ulози Industrije, koja nema ničega zajedničkoga s političkom vlašću, onda je historijska rehabilitacija potpuna. Djeca u školama ne treba drugo nego da uče sve detalje o velikim bitkama, o »generalu zlimi« koji je pobijedio njemačke vojnike pred Moskvom i kako je nova njemačka vlada od svog početka bila žrtva klevetničke kampanje iz inozemstva, naročito od strane komunističke i Židova, i kako nije čudo što su vlasti Trećeg Reicha, baš zbog toga, progonile predstavnike tih falsifikatora u zemlji. To je cilj kojemu teže skriveni i javni apologetici nacizma. Ti isti historičari navode kao dokaz političke, a time i moralne neodgovornosti za uspon i akciju fašizma, kako je sama industrija bila žrtva birokratskih odredaba vlade, i kao dokaz iznose: racionalizaciju sirovina, uslijed čega su stradala mnoga poduzeća, zabranu slobodne produkcije, određivanje cijena, devizne restrikcije i plansko dirigiranje investicija. Na-

1) Hans Mommsen, Das Beamtenamt in Dritten Reich, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Nr. 13, Stuttgart, 1966, str. 64.

2) Hans Mommsen, Reichstagsbrand und seine politischen Folgen, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 4/1964.

3) Isto.

4) Isto.

ravno da se takvim argumentima služe oni koji nemaju jasne pojmove o privredni naoružanja i načina njezlog financiranja. Mi ne možemo ovdje detaljno prikazivati blagotvorno djelovanje tih »birokratskih odredaba« za Industriju — odredbe koje su uostalom uvijek bile predmet međusobnih i prethodnih savjetovanja — jer bi nas to pitanje odvelo iz okvira ovog referata. Navedimo ovdje samo da su predstavnici monopolističkog kapitala Thyssen, Vöglér, Flick, Schröder, Wolf, Bosch, Siemens, Finck, Diehm (IG-Farben), Krupp i drugi aktivno surađivali pri donošenju zakona, da su ih svi vjerno primjenjivali prema ugovorenoj podjeli rada, radi efikasnosti proizvodnje i što bržeg ostvarenja naoružanja za potrebe rata. Sam čovjek njihova povjerenja, banakar Hjalmar Schacht, kao član vlade bio je glavni savjetodavac za pitanje financiranja naoružanja. Napomenimo još da analiza kronologije i terora donesenih zakona i naredaba dokazuje nedvojbeno da je postojala tijesna suradnja između birokracije velikih koncerna i Reichs-grupa te birokratskog aparata države, koji nije mogao samostalno odlučivati o poslovanju monopola. Što se tiče samo reorganizacije privrede, ona je bila izvedena u korist velikih monopola i ta reorganizacija omogućila je da je privreda u pet godina bila kadra dotirati fašističkoj državi najmodernijom i najjačom armijom na kontinentu. Analiza zakonodavstva o državnim financijama i privredi, od 1933. do 1939. godine, dokazuje uvjerljivo kako se država i privreda sistematski i paralelno preobrazuje za potrebe rata i kako se u pragmatički obliku komponenti ogledaju planovi buduće vojne strategije, koja je baš s obzirom na mogućnost proizvodnje determinirana i vremenski i prostorno.

O političkoj i vojnoj strategiji na osnovu materijalnih mogućnosti bit će sigurno govora u diskusiji ovog simpozija.

Što se tiče same analize zakonodavstva na polju financija i privrede, ukazujem na moj referat »Njemačka ratna privreda i drugi svjetski rat« (Konferencija »Snage i putovi rata i mira«, održana u Zagrebu mjeseca rujna 1975). Privredna integracija u Trećem Reichu dokazuje da su predstavnici velike Industrije imali jasne predodžbe o svrhovitosti mjera koje je poduzimala država na polju racionalizacije sirovina, produkcije potrošnje i investicija.

Međusobne svade između predstavnika industrije i fašističke stranke ne predstavljaju nikakvu podvojenost, što se tiče generalne ekonomske i političke linije. Obična trvenja odraz su klikaške borbe lovac na uplívne i financijske donosne položaje administratora države. Isto tako ne bi se moglo reći da država zauzima apsolutni primat nad ekonomijom kada, u slučaju spora, između dvaju monopola administracija igra ulogu posrednika ili suca. U svakom slučaju jedna od tih ekonomskih grupa dobiva pravo i njezin

se zahtjev ili plan provodi u život. Odluka administrativne vlasti, odnosno resornog ministarstva, donesena je pod tim prilikama uvijek u interesu zajedničkih ciljeva države i industrije, a ne separatno u interesu neke treće fiktivne interesne grupe, koja bi zbog toga postala tipična fašistička eksteriorizacija i koja nema veze s ekonomskom podlogom i njezinim procesom reprodukcije.

Iz te prakse i same proizvodnje ratnog oružja industrijalci su bili svjesni kuda to sve vodi. Iz toga slijedi da ostvarivanje materijalnih uvjeta za agresiju ili ostvarivanje stratezijskih ciljeva nije bila samo stvar vlade nego i privrednih krugova. Naravno da su same planove o ratnim operacijama izrađivali visoki oficiri generalštaba, kao što je to praksa u svim državama.

Zbog toga se ne može reći, u ovom slučaju, da je jedna stvar zarađivanje na proizvodnji oružja, a druga planiranje budućih oružanih operacija, i da prema tome predstavnici industrije nisu odgovorni za ratne pripreme. Obratno: iz svega slijedi da je fašistička tvorevina zapravo običan instrument reorganizirane privrede u cilju povećanja proizvodnje, osiguranja dobrog poslovanja, te ostvarenje potpune racionalizacije u svrhu zavođenja autarkične »Wehrwirtschaft« (obrambene) privrede, koja je samo prva faza ka prijelazu u sistem »totalne ratne privrede« kada izbije rat. Racionalizacija i autarkija od stranih izvora za slučaj blokade, to je bio glavni cilj industrije i države pri uvođenju sistema organizacije »Četverogodišnjeg plana« pod rukovodstvom Göringa, koji je, zahvaljujući novim koncernima, postao jedan od najbogatijih ljudi u Evropi; on je sam sebi poručivao kod Führera zakone za svoja poduzeća. O interesima zajednice ili radnog naroda tu nije bilo govora.

Fašistička država, premda je osigurala većinu u parlamentu, donosi zakone posredstvom svoje vlade. Vlada stavlja Reichstag — i to samo prilikom velikih događaja, kad je riječ o »sudbini nacije« — pred fait accompli. Obična diktatura koja radi nezavisno od privrednih krugova, ne djeluje tako planski i tim intenzitetom, a niti izgrađuje svoje političke strukture paralelno s organizacijom privrede za ratne potrebe. Kada se donose presudne odluke o ratu i miru, o tome odlučuje — u principu — u svim zemljama izvršna vlast u suglasnosti s parlamentom. I Hitler saziva u takvim slučajevima Reichstag da on formalno odobri vladine odluke. Što parlament u fašističkoj državi ima samo simbolički ili propagandni karakter, to ne znači da predstavnici monopola nisu suglasni s odlukama vlade ili sa čitavom transformacijom političkih institucija u državi. Ostvarenje imperijalističkih ciljeva, moć novoga Reicha na kontinentu i u svijetu, zavise samo o uspješnoj kolaboraciji između monopola fašističke stranke koja se je s vremenom polstovetila s državnim aparatom, kada su vodeći povjerenici privrede preuzeli sve ključne položaje ekonomske administracije.

Zahvaljujući suradnji države i vodećih privrednih grupa, Treći Reich kao fašistička država osigurava sebi materijalna sredstva, oružje i najmodernije naoružanje za budući rat, koji će prema planovima generalštaba biti »munjeviti« (Blitzkrieg), i to »totalan« (totaler Krieg), jer on mora u prvom naletu osigurati upotrebu sirovine i ropsku radnu snagu. Taj rat, do u tačnice zamisljen i planiran, trebalo je odmah da odluči o budućoj vojničkoj, privrednoj i biološkoj osnovi našeg kontinenta.

Dok su zalihe u oružju bile znatno veće od protivnika i sam Hitler se je pokazao kao veliki strateg; njegova koncepcija iznenadnih agresija je trljumfirala.

Koncepcija nacističke partije, strmjeljenje samog Hitlera, mentalitet njegovih najbližih suradnika poklapa se s realnim željama velike industrije. Vodeći nacisti se penju sa istog ideološkog horizonta, oni dolaze iz iste imperijalističke škole kao i sami vrhovi monopola. Obje grupe, stranka i industrija, obećavaju sebi velike materijalne dobiti kod podjele poslijeratnog plijena. Hitlerovci su nezakonita djeca aristokratsko-monopolističkog društva koji svojom masovnom strankom pružaju svu garanciju industriji da se pod lozinkom takozvanoga »Volksgemeinschafta« ili »narodne zajednice« neće ništa izmijeniti u osnovama ekonomskog sistema. Ceremonijal i uniformiranost nacističkog pokreta zapravo je veliko uvježbavanje masa za budući rat. Industrija je svjesna da novi Reich može samo na bazi tih koncepcija i te političke i vojne strategije primijeniti politiku »entweder oder« prema onima koji su pobijedili u svjetskom ratu. Revanšizam je zajednički nazivnik fašističke stranke i krugova velike industrije. Bez imperijalnih ideja i neostvarenih planova Prvog svjetskog rata i njegovih posljedica nikada hitlerovci ne bi bili u stanju zamisliti i razraditi svoju političku i vojnu strategiju. Ekonomska osnova koja nije izmijenjena 1918. godine i liberalno-demokratski sistem determiniraju ofenzivu i taktiku nacističke stranke. Mentalitet i politička akcija te stranke uslovljena je materijalnim i političkim uvjetima koji su uvriježeni u Vajmarskoj republici. Ti uvjeti, usko povezani i isprepleteni, ne mogu se jednostavno raščlaniti na privredu i politiku koje navodno djeluju separatno i imaju razne ciljeve.

To što država kontrolira dobit velikih monopola ne znači da ta mjera treba skršiti njihovu moć. Kontrola dobiti služi zajedničkoj organizaciji za reprodukciju proizvodnih sredstava i racionalne investicije u korist ratne privrede. Uostalom, time što se organizirala prema planovima vlade, industrija se i politizirala, a država koja je sredstva proizvodnje ostavila u rukama privatnika stavila je samu sebe u zavisni položaj prema monopolima. Veliki korisnik te ekonomsko-političke operacije su monopoli, ali nikako ne mase u čije se ime ona provodi, i to nasilno.

Naravno da postoje razni pogledi o putevima za ostvarenje zajedničkih ciljeva, o prioritarnim zadacima u pojedinim resorima državne djelatnosti kada je u pitanju privreda, ali sve to ne dokazuje da se zbog toga može industrija danas odrješiti svoje odgovornosti, pogotovo kada se vrlo lako može dokazati svrshodnost takvih interpretacija. Sva ta nastojanja prolijeću i danas iz materijalnih osnova društva i njezine sadašnje političke nadgradnje, koja se manifestira u ideološko-oportunističkom stavu publicista i znanstvenika, koji žele pod svaku cijenu da zločine, ukoliko su oni počinjeni i dokazani, prebace isključivo na mali broj političkih faktora Trećega Reicha. Nema sumnje — kako istakosmo — da je osnova na kojoj je izgrađena nacistička Ideologija kapitalistička proizvodnja i primjena rasne teorije. Jedna komponenta bez druge ne da se ni zamisliti u nacističkoj državi.

Kada se dokaže, i to na temelju znanstvenog istraživanja, da su za posljedice drugoga svjetskog rata odgovorni ne samo Hitler i njegovi najbliži suradnici, nego i čitava elita jedne generacije građanskog društva, onda se diže povika mnogobrojnih historičara i politologa kako je to očita zabluda samo marksista ili komunista. Da bi dokazali protivno, ti su profesionalci primorani razvijati teorije o »nepredviđenim događajima«, o »improvizacijama« nacionalsocijalista na sve neočekivano, o »đavoljskoj moći« uvjeravanja Hitlera, o »teroru tiranina« nad vlastitim suradnicima itd. Prema tim historičarima uspjeh nacionalsocijalizma ne treba zahvaliti ni ciljevima, ni planovima, ni tehnološkom potencijalu totalitarne Njemačke, koliko slučajnostima koje su nosiocima vlasti nanošile u dobi čas. Ta melodrama treba da nas uvjeri kako hitlerovci nisu bili sposobni da nešto planiraju i konzekventno provedu u život, oni su zapravo bili samo vulgarni improvizatori, kako to tvrdi već spomenuti historičar Hans Mommsen. Samom tom teorijom, hitlerovci su rehabilitirani od mnogih zločinstava koje oni navodno nisu počinili jer o tome ne postoje dokumenti. Po onoj latinskoj »quod non est in actis, non est in mundo« treba hitlerovce osloboditi krivnje da su velikim i spektakularnim provokacijama nastojali postići ono psihološko »jedinstvo naroda« neophodno za agresiju. Elita, prema tome, nije mogla biti upućena u zločinačke akcije i planove nacista pošto takva praksa nije uopće postojala. I britanski historičar Hugh Trevor-Roper zastupa tezu da su hitlerovci bili više ili manje improvizatori i da su radili bez planova. Trevor-Roper, kao i historičari koji svjesno slijede njegov primjer, zapostavljaju dokumente i žive svjedoke, oni se radije pozivaju na svjedočanstva bivših najbližih suradnika Hitlera, Göringa, Goebbelsa, Himmlera ili Speera. Svi su oni našli svjedoka koga su trebali u Albertu Speeru, prema kome je nacizam u stvari nemili historijski slučaj, koji je mogao odigrati tako presudnu ulogu i baciti čovječanstvo u katastrofu, samo jer je sticajem prilika, s jedne strane došao na vlast jedan »ganjalni

diktator», koji je mogao da se nesmetano služi tehnološkim potencijalom jedne industrijalizirane zemlje. Speer tvrdi da Hitler nije nikada govorio o ratnim planovima ili pripremama za rat. Ali Speer je zaboravio protokol Hosebaha od 5. rujna 1937. godine iz kojega se lijepo vidi kako je Hitler krio ratne planove u prisustvu svojih generala. Speer tvrdi također da je on, kao i drugi eksperti u Reichu, obavljao samo svoj profesionalni posao, uvjeren da služi jednoj legalnoj vladi i dobrobiti naroda. I za Speera je postojao dualizam u Trećem Reichu: politička aktivnost vrhovne državne vlasti i profesionalna radinost ili dužnost tehničara. Prema tome, danas postoji ne samo legenda o dualizmu patronata industrije i političke vlasti, čiji su predstavnici Papan i Kruppovci (legenda koju su usvojili toliki historičari), nego i «legenda Speera» o dualizmu unutar samog državnog aparata, već prema tome je li riječ o resorima «političke» ili «privredno-tehnološke» djelatnosti. Protiv Speerove legende ustao je dobrim argumentima Karl Dietrich Bracher na simpoziju o drugome svjetskom ratu 1970. godine.⁵⁾

Žaloso je da Speerovi memoari iz senzacionalnih razloga i s time povezanom financijskom dobiti doživljaju publicitet i tu rasprostranjenost u svijetu. Speerovi memoari ne sadrže naravno sve ono što je najvažnije, on se, izgleda drži one Goetheove prema kojoj sve što je najvažnije ne ulazi u akte. Međutim danas kada historičari — na primjer Trevor-Roper — želi interpretirati neki važan događaj oni se redom pozivaju na tog paladina Trećega Reicha s argumentom «on mora da zna jer je bio prisutan». Austrijska televizija dala je još 5. studenoga 1975. prilikom Speeru da u formi intervjua reklamira prodaju svojih knjiga i nesmetano prepričava svoju legendu o «nepolitičkom tehnokrati» Trećega Reicha, kakav je on, eto, bio. Ne Industrija, nego «zavedeni tehnokrati» proizveli su ekonomsko čudo tako da su zaveli red stručnjaka u proizvodnju, na žalost prekasno. Sve su to postigli nepolitički i zato «lako zavedeni tehnokrati» jednog autokrata, tvrdi Speer i nikoga nema da mu protuslovi: «Oprostite, kada ste Vi postali ministar naoružanja u veljači 1942. godine Vaš Veliki Njemački Reich je bio u proces ratne produkcije sedam milijuna stranih robova i raspolagao je izvorima sirovina cijele Evrope, osim toga s Vašim blagoslovom su se škodala zvana sa crkava okupiranih područja, rezali svi još neupotrebljivi kablovi za proizvodnju bakra, i osim toga našilno se kupilo staro željezo i rekvirirali neupotrebljivi strojevi. Prije toga vremena, pogotovo dok je Reich proizvodio, samo u svojim granicama i svojim zalihama,

nisu se naravno mogla dogoditi takva 'privredna čuda'».

Svojim fazima Speer protura svoju legendu kako je on genijalno i brzo podvostručno proizvodnju tenkova i aviona, što sve nema veze, naravno, ni s politikom ni s režimom nacionalsocijalizma.

Historičar Ernst Nolte pokušao je šest godina prije Speera definirati ili razviti jednu sličnu apstraktnu teoriju o fašizmu. On se nije služio poput Speera vlastitim iskustvom, ali je takozvanom analizom raznih istraživačkih metoda došao do sličnog rezultata, to jest da su ideje i praksa nacionalsocijalizma prešle sve mogućnosti i zahvatile neočekivano univerzalne razmjere. Nolte je navodno upotrijebio razna stajališta: transpolitičkometafizičko, liberalno-političko, religiozno-kršćansko, konzervativno, psiho-političko, psihoanalitičko, sociološko, socijalističko i komunističko, da bi došao do svoje definicije o pojmu fašizma. Prema njemu: «Fašizam je antimarksizam, koji nastoji uništiti svoga protivnika uvijek u okviru nacionalnog samoodržanja i autonomije, i zato on kreira radikalnu suprotno postavljenu, ali ipak susjednu (ili srodnu, o.a.) ideologiju i primjenom gotovo identičnih, ali ipak karakterističnih neoblikovanih metoda».⁶⁾

To pretenciozno djelo o fašizmu dokazuje:

1) koliko su u teoriji Noltea zapostavljeni ili zabačeni materijalni izvori fašizma,

2) koliko je tu fašizam identificiran svojim vanjskim aspektima i atributima, i to još samo dijelom (antimarksizam nalazi se u definiciji, a nije uzet u obzir primarni aspekt antisemitizma, odnosno rasna teorija).

3) teorija Noltea o fašizmu dokazuje koliko se fašizam, pri traženju definicije o tom zločinačkom sistemu, nastoji identificirati ili usporediti sa socijalističkim stremljenjima protivnika fašizma, i koliko se propagandističko-instrumentalnim elementima želi, u formi navodno znanstvene analize, kompromitirati jedna od pravih žrtava fašizma.

Da bi Nolte pokazao svoje svestrano poznavanje fašizma, on analizira ideologiju «Action française» i Maurasove koncepcije o «aristokratskoj državi». Mušolinijeve eksperimente i hitlerovsku ideologiju i metode, da bi na kraju mogao zaključiti da je fašizam zapravo poseban sistem, «transpolitički fenomen», koji se pojavio u građanskom društvu u doba jedne velike krize. Prema Nolteu, fašizam je u neku ruku otpor za nacionalno samoodržanje. On pri tome barata socijalističkim pojmom «transcendencije», i da bi tako mogao svom spekulativnom argumentu osigurati naučnu ili metafizičku «podlogu», on govori o nadnaravnom fenomenu, prema kojemu je fašizam neutralno društveno strukturalno uređenje, koje dokazuje kako jedna ideja

5) Vidi: Bracher, Die Speer-Legende, u zbornom izdanju JAZU «Simpozij 'Drugi svjetski rat i mir među narodima'», Zagreb, 1972, str. 231, 232, 233.

6) Ernst Nolte, Der Faschismus in seiner Epoche, München, 1963, str. 51.

prelazi sve postojeće da bi stvorilo novu i apsolutnu cjelinu. Prema njemu fašizam je jednostavna antiteza marksizma, koji djeluje gotovo -identičnim, ali ipak karakteristično neoblikovanim metodama⁷⁾.

Tako želi Nolte, i svi oni koji poput H. Mommsena ili Speera razvijaju apstraktne spekulativne teorije ili legende, da se otaras odgovornosti što je liberalno-gradanski poredak, koji je 150 godina dominirao na evropskom kontinentu, blo zagazalo na put tuđeg i vlastitog uništenja.

Mi nemamo ovdje vremena, da prikazujemo sve zablude spekulativnog istraživanja o fašizmu, ali ipak moramo spomenuti nekoliko autora čija djela predstavljaju standardne priručnike kada se u parlamentnim demokracijama govori o fašizmu.

U te autore spada u prvom redu Talcott Parsons, prema kome je fašizam mogao uspjeti u Njemačkoj, a ne u Engleskoj i Americi ili negdje drugdje jer se, navodno, baš u toj zemlji nije mogao razviti demokratski princip u isto vrijeme s kapitalizmom koji ga je proveo u život prema načelima političkog liberalizma kao sistem svoje vladavine⁸⁾.

I Ralf Dahrendorf, poznati zapadnonjemački ekonomist, zastupa istu ili sličnu tezu. Oba autora, Parsons i Dahrendorf, vide mogućnost razvoja fašizma u Njemačkoj isključivo u činjenici što kapitalistička Njemačka svojim ustavnim institucijama nije bila identična s ostalim kapitalističkim zemljama s obzirom na svoju socijalnu strukturu i društvene tendencije koje su utjecale na razvoj događaja. Pomoću tog spekulativnog argumenta oni žele da objasne zašto se u iznimno-njemačka demokracija mogla preobraziti u nacionalsocijalizam i u državni totalitarizam. Prema njima, u demokratskom ili liberalnom kapitalizmu parlament ima ulogu regulatora društvene harmonije. On određuje odnose između društvene stvarnosti i ustavnih struktura. Ako Parsons vidi u društvu konstantnost, Dahrendorf smatra da se postojeće društvo s vremenom mijenja, zbog raznog zbivanja i neizvjesnosti u budućnosti. Neizvjesnost stvara nuždu, a ona opet izaziva konflikte, pa iz tih odnosa rezultira preobrazba. Prema Dahrendorfu ta metamorfoza društva mora prosteći u skladu s vladajućim formama političkog ili parlamentarnog liberalizma. Parsons je nešto stroži; on traži trajno postojanje sadašnjih parlamentarnih struktura; Dahrendorf dozvoljava njihovu legalnu izmjenu, ali nikako tako daleko da bi ona ugrozila osnovni privatno-vlasnički odnos u procesu produkcije na kojemu počiva politički liberalizam⁹⁾.

Prema Parsonsu osnovni uzročnik fašizma je su slaba primjena liberalizma i nedovoljan odgovor na liberalističkom duhu u Njemačkoj, što je omogućilo intervenciju države u sferu postojećih institucija, a time i industrije i financija. Sve leži, prema njemu, u staroj feudalnoj aristokraciji koja je preuzela državnu birokraciju i vojsku i time prak-

ticirala zakonski »formalizam«; zbog toga je Njemačka mogla tako brzo racionalizirati svoj ekonomski potencijal. Ovom ekonomsko-birokratskom formalizmu kao osnovnom izvoru fašizma Parsons dodaje još nacionalni »romantizam«, koji je bio zastupljen u svim slojevima naroda. Taj romantizam podijelio je narod u dvije ekstremne grupe: u konzervativnu i radikalnu, koje se nisu mogle ujediniti posredstvom demokratskih procedura, ali su zato zajedničkim nastupom stvorile nešto novo: one su reformirale državu i na taj način mogla se država poistovetiti s nacionalsocijalističkom strankom. Očito se vidi kako Parsons izbjegava da krivnju za stvaranje i uspon fašizma baci na specifične slojeve njemačkog društva ili predstavnike njihovih interesa. On je zato pronašao poseban pojam, prema kojem je fašizam »moderni uzorak romantizma« u naše doba. I prema Parsonsu i prema Dahrendorfu izgleda kao da se fašizam iskristalizirao iz antagonizma ili rivaliteta, na političkoj tribini zbivanja, i to između konzervativnih i radikalnih grupa. Međutim, Parsons i Dahrendorf griješe: nacizam nije uzmogao preuzeti vlast zato što su zatajile institucije liberalnog parlamentarizma, nego isključivo zato što je Hitlerova stranka bila masovna organizacija na koju se vodeći sloj građanstva mogao osloniti pred takozvanom »komunističkom opasnošću« a koju su fašisti tako vješto iskorištavali za sistematsko i postupno uništenje Vajmarske republike. Ali historijska analiza dokazuje da se monopolistički kapital nije odlučio za svoju toliko željenu »državnu reformu« u prvom redu zbog »komunističke opasnosti« (KPD predstavljala svega 16% glasača) ili zbog resentimenta prema pobjednicima od 1918. Poraz u svjetskom ratu igrao je bez sumnje važnu ulogu pri odlukama vodećih krugova kapitala, baš kao i samo postojanje Sovjetskog Saveza, s njegovim izvorima sirovina koje se nisu eksploatirale u funkciji jačanja nejmačke industrije, nego izgradnje velikog svjetskog kolosa, ali to nisu bili neposredni uzroci za fašističku opciju u uređenju države. U tom pogodnom času hitna briga krugova industrije bila je: kako izaći iz krize? Parlamentarni sistem je zatajio, po svom sastavu on nije bio spreman da rješava krizu prema željama velikog kapitala, a to znači: na autoritarni na-

7) Isto.

8) Upućujem na knjigu: Talcott Parsons, *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland von der Zeit des Nationalsozialismus*, njemačko izdanje »Soziologische Geschichte«, Berlin und Neuwied, 1964.

9) O sukobu političkih ideja i preobrazbi vidi: Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München, 1961, str. 111; upućujem također na knjigu istog autora: *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland*, München, 1959.

čin i putem naoružanja. Socijaldemokrati su morali voditi računa, kako ćemo još vidjeti, o raspoloženju narodnih masa, a naročito radništva.

Da su postojale posebne koncepcije ili različite varijante između industrije i nacističke strane o uređenju države — o tome nema sumnje. Ali oni su imali osnovnu i zajedničku crtu, a to je antivajmarska, antisocijalistička i autoritativna. Zbog toga je naivno kada historičari pišu kako su prepređeni Hitlerovci zapravo prevarili i industrijalce i oficirske kor.

O ulozi njemačke industrije i kapitala napisane su ipak i dobre rasprave na Zapadu i na Istoku. Nemoguće je ovdje iznositi sve pojedinosti o tome. Ovdje želimo da ukažemo na rad Eberharda Czichona, koji je dobro ocrtao povezanost državne vlasti i velikog kapitala, i kako su monopoli jedva dočekali da listisu Englesku i Francusku od utjecaja u srednjoj Evropi i na Balkanu. On je točno pokazao kako su njemački koncerni paralelno sa pripremanjem vojnih operacija spremali ekonomsko podjarmljenje industrije jugoslovenske Evrope¹⁰). Czichon je ukazao kako su vodeći bankari zbog pomaganja njemačkom imperijalizmu bili u neseni posljednje rata, u liste «ekonomskih ratnih zločinaca». Jedan citat je dovoljan da nam ilustrira povezanost kapitala i fašističkog prodiranja u strane zemlje. Američki Istražni suci u Nürnbergu ustanovili su naročito pogubnu ulogu Njemačke banke (Die Deutsche Bank). U jednom dokumentu stoji napisano: «Njemačka banka gospodina Absa (riječ je o Hermannu Absu, kasnijem financijskom magnatu Zapadne Njemačke, o. a.) radila je kao vrhunska institucija njemačke vlade; ona je služila ekonomskom infiltriranju u satelitske države»¹¹).

Za bolje upoznavanje odnosa financijskih krugova i vlade ukažemo na djela američkih istraživača: A. Schweitzer¹²) i G. W. Hallgarten¹³).

Kao što se pišu tendenciozni prikazi o ulozi i položaju industrije u Trećem Reichu, isto tako nazovi-naučna literatura je proizvela seriju apologetskih djela o nezavisnoj suradnji armije (Reichswehr) sa hitlerovskom državom. Na tom području odlikuje se na-

ročito Manfred Messerschmidt koji ulogu generaliteta u postavljanju fašističke diktature svodi na želju da se prebrode «poteškoće demokracije», «radi unutrašnje konsolidacije», jer je generalima ležalo na srcu «narodna zajednica i smisao za obrambene mjere» (Volks-gemeinschaft und Wehrge-sinnung), armija je navodno imala druge ciljeve jer je ona polazila sa stanovišta da će NSDAP u «Führe»-ovoj državi izmijeniti svoje poglede na svijet». Više nego naivno! Sve drugo moglo se očekivati od te stranke, nakon što ona prigrabi vlast, negoli napuštanje svoje ideologije. I taj historičar komada fašističku stranku na «radikalne i umjerene elemente». Prema Messerschmidtu njemačka vojska je najposlije podlegla «pokvarenom umijeću partijskih sim-plifikatora»¹⁴).

Što je generalitet želio nastaviti tamo gdje je neuspio 1918. godine i što je svim svojim utjecajem radio na uspostavljanju diktature radi naoružanja i koji su viši oficiri bili glavni pobornici te politike — o tome Messerschmidt šuti. Uopće u zapadnonjemačkoj historografiji postoji tendencija da se Wehrmacht prikaže kao dostojni nasljednik «pruskih vojničkih tradicija». Evo i dva primjera za apologetiku vojničkih vrhova njemačkog vojnika. Andreas Hillgruber izdao je knjigu o «problemima Drugog svjetskog rata», u kojoj sa više suradnika prikazuje razne aspekte velikog oružanog konflikta. Čitaocu Hillgruberove knjige sve izgleda tako kao da je do napada na razne države došlo zbog «ludačkih predožaba» samoga Hitlera. Nigdje nema govora o ambicijama njemačke industrije da se dočepa izvora sirovina u Francuskoj, Belgiji, Skandinaviji, na Balkanu, u Sovjetskom Savezu. Nadalje, historičar Karl Hnilička opisuje avanturu povlačenja njemačke vojske kroz Balkan a naročito kroz Jugoslaviju.. Knjiga je u stvari epopeja posvećena njemačkom vojniku i oficiru koji su izdržali sve opasnosti. Zločinstva su naravno počinili samo stanovnici među sobom uslijed građanskog rata koji je tamo vladao. Hnilička se žali da jugoslavenska «službena» historiografija prikazuje Wehrmacht isključivo prema Hitlerovim ispadima 27. ožujka 1941. godine, kada je govorio o intervenciji svojih oružanih snaga na Balkanu¹⁵).

Nigdje kod Hniličke ni riječi o ekspanzionističkim pretenzijama Njemačke na Balkanu; nigdje riječi o pokolju u Kragujevcu.

Izborom dokumenata iz raznih arhiva i privatnih kolekcija njemačkih oficira Hnilička smatra da je izvršio svoju dužnost kroničara, jer je dokazao da je Wehrmacht zapravo obavljao samo svoju vojničku dužnost na Balkanu.

Drugi historičari stavili su sav svoj talenat u službu dokazivanja kako je njemačka armija od 1938. pa nadalje do 20. srpnja 1944. nastojala svim sredstvima da se otarasi Hitlera i njegove okoline. Možemo se s pravom pitati kako je Hitler kao obični amater za

10) Eberhard Czichon, *Der Bankier und die Macht, Köln, 1970, str. 97.*

11) Isto djelo, str. 146.

12) A. Schweitzer, *Big Business in the Third Reich, Bloomington, 1965.*

13) G. W. Hallgarten, *Hitler, Reichswehr und Industrie, Frankfurt, 1962.*

14) Manfred Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat, Hamburg, 1969, str. 483.*

15) Karl Hnilička, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Göttingen, 1970, str. 351.*

vojnu strategiju, sa svojim «ludačkim predodžbama», mogao organizirati svoje «munjevite» operacije i zadati toliko brige i toliko iskušenja čitavom čovječanstvu, ako je on bio stalno okružen saboterima i urotnicima. Svi su se oficiri tako reći, uvukli u fašistički vojni aparat da bi u najpodesnijem času mogli nešto poduzeti protiv diktature ili tiranije. Nije li logičnije priznati da je vodeći sloj građanstva — na čelu s velikom Industrijom, s akademskom obrazovanom inteligencijom, s generalitetom i s predsjednikom Hindenburgom — znao vrlo dobro tko i zašto preuzima vlast u Njemačkom Reichu 30. siječnja 1933. ■

otto roegele
münchen

nacionalsocijalizam i propaganda

preveo s njemačkoga boris hudoletnjak

Slijedeći prilog nastao je iz uvodnog i popratnog komentara, izrečenog uz prikazivanje isječka iz filma «Marš k Führeru». U prvotnom planu simpozija o «Fašizmu i neofašizmu» bilo je predviđeno, da se film izvede u cijelosti i, nakon kratkog predavanja o njegovu nastanku i njegovoj funkciji u nacionalsocijalističkoj propagandi, znanstvenici različitih disciplina diskutiraju u razgovoru za okruglim stolom. Nažalost, zbog različitih razloga nije došlo do te prilike da se dokument nagovarateljske publicistike uz pomoć međunarodnog kruga eksperata iskoristi za istraživanje fašističkih metoda i da se otuda izvuku pouke za borbu protiv neofašizma. Kao što je pokazala diskusija što je uslijedila za prikazivanjem isječaka filma, konfrontacija s tim audiovizuelnim dokumentom nacionalsocijalističke propagande izazvala je stanovite emocionalne reakcije, koje se pak mogu uzeti kao potvrda teze da seriozno znanstveno bavljenje fenomenom fašizma ne može zaobići aspekt masovne komunikacije (retorika, publicistika, propaganda).

Propagandni naponi nacionalsocijalističkog partijskog i državnog vodstva daju se, grubo rečeno, podijeliti u tri vremenska odsjeka:

1) Od osnivanja NSDAP (Nacionalsocijalističke njemačke radničke partije) u godini 1933. do Hitlerova «uzimanja vlasti» 30. siječnja 1933.

2) od Hitlerova naimenovanja za kancelara Reicha u siječnju 1933. do izbijanja drugoga svjetskog rata 1939.

3) za vrijeme drugog svjetskog rata do kapitulacije Njemačkog Reicha 8. svibnja 1945.

1) Za prve faze Hitler i njegova partija nastojali su širiti svoje ciljeve i ideje, manje medijima tehničke komunikacije (novinstvom i radiom), a više izravnom retorikom. Partijska štampa u to vrijeme bila je bez većeg značenja; ona se niti nakladom niti žurnalističkom kvalitetom nije mogla mjeriti s «velikom štampom» Vajmarske republike. Hitler je uopće slabo cijenio štampu; on je svoju propagandnu strategiju gradilo na drugim instrumentima: tu su pripadali masovni zbor, govor narodu pod otvorenim nebom, demonstracija, koračnica, zastava, uniforma, borbeni pozdrav, plakat, letak, ulične bitke i tučnjave u dvoranama. Josef Goebbels primijenio je ta sredstva s velikim uspjehom u velikim gradovima, prije svega u Berlinu. U godinama nakon 1929. sistematski su se provocirali tvorni obračuni s političkim protivnicima, među ostalim sa svrhom da se omrznuta «velika štampa» privede na opširne izvještaje o zborovima i demonstracijama NSDAP. Hitlerova nesklonost prema štampi počivala je uglavnom na tome, što se novine obraćaju u prvom redu kritičkom razumu čitaoca, što one traže racionalno-diskurzivni tok misli i nisu prikladne za kolektivni konzum.

2) Nakon što je Hitler zadobio u ruke raspolaganje državnim aparatom vlasti Njemačkog Reicha, koristio je

na rigorozan način sve time pružene mogućnosti utjecanja na mase. Radio, izdvojen već 1932. godine »reformom« rajshkancelara Franza von Papena iz svoje federativne raščlanjenosti i kruto centraliziran, prvi je postao najvažnijim sredstvom vođenja. Pomoću zapovijedenog »zajedničkog prijema« u tvornicama, nadleštvima, kasarnama, stambenim četvrtima itd. osiguralo se da čitava nacija bude izložena Hitlerovoj retorici u istome trenutku i pod sugestivnim okolnostima.

Film je igrao posebnu ulogu u Hitlerovoj propagandnoj strategiji. To potječe možda iz jednog doživljaja iz njegovog bečkog razdoblja koji ga se snažno dojmio. Tada je Hitler gledao film prema romanu »Tunel« Bernharda Kellermanna i potom je bio nekoliko dana potresen, dapače poremećen. Nije ga napuštala pomisao na snažan dojam tog filma.

Premda je Hitler nakon »zauzimanja vlasti« novinstvo mogao staviti u pogon u velikom stilu, on je ipak imao više povjerenja u učinak radija te ga je koristio prije svega kao organ proglašavanja aktualne politike, pomoću kojega je on svijetu obznanjivao dalekosežne odluke, često vanjskopolitičke naravi. Pokraj toga on se oslanjao na film kao na dojmovima najsnažnije oružje dugoročnijeg i trajnog utjecanja na duhove, za preušešavanje emocija, za suzbijanje građan-sko-liberalnih, slobodarskih, kršćanskih i socijalističko-komunističkih misli, za koje je dobro znao da su u mnogim Nijemcima ostale žive i nakon 30. siječnja 1933.

3) U trećoj periodu propaganda nacionalsocijalizma bila je u cjelini uperena na rat. Obračunavanja s unutarnjim protivnicima potisnuta su pri tome u pozadinu, no ipak nisu sasvim iščezla. Budući da nacionalsocijalistički sistem vlasti nije bio niti bez pukotina niti u sebi logički konstruiran, dapače u povišenoj mjeri rastrojen sukobima kompetencija i unutarnjim proturječjima, u toj je fazi bilo ponekih pojava u literaturi, teatru, filmu i publicistici koje se nisu podudarale s linijom režima.

Film »Marš k Führeru« potječe iz godine 1938. On prema tome pripada u ovdje skiciranu drugu periodu Hitlerove propagande. On je težio zadobivanju slojeva naroda koji su nacionalsocijalizmu bili neprijatelji ili mu barem nisu bili naklonjeni. Prilikom zadnjih izbora za Reichstag, koji se još mogu smatrati do stanovite mjere slobodnima, 5. ožujka 1933, NSDAP bila je dosegla doduše 17,3 milijuna glasova (= 44%) i na taj način postala najjačom partijom u Reichstagu. No ona nije dostigla apsolutnu većinu, premda je posjedovala apsolutnu premoć u propagandi a vode protivničkih partija bili su zatvoreni ili pod pritiskom. Od tog doba Hitler je točno znao da više od polovice Nijemaca nije stajalo na njegovoj strani i on to nije zaboravio ni onda, kada su se — u slijedu koncesije stranih sila, koje su bile uskraćene njegovim demokratskim pret-

hodnicima a njemu omogućene — pokazivali prvi vanjskopolitički uspjesi.

Da bi protivnike i one koji nisu bili uzajam pridobio za nacionalsocijalizam Hitler se u svojoj propagandnoj strategiji nadovezao na tradicije, vrijednosti, ideje i osjećaje što ih je mogao pretpostaviti u toj narodnoj većini:

— na prirodni osjećaj vezanosti uz zavičaj, uz domovinu,

— na ljubav naroda prema svojoj povijesti, svojoj kulturi, svojoj umjetnosti,

— na bogatstvo i raznovrsnost krajeva i provincija Njemačke,

— na respekt širokih krugova naroda prema »pruskim vrlinama« kao što su vjernost državi, hrabrost, štedljivost, nepotkupljivost, poslušnost višima,

— na historijsku traumu Nijemaca, koji su stoljećima bili podijeljeni na brojne države i tek mnogo kasnije od svojih susjeda pronašli — uostalom nepotpuno — nacionalno jedinstvo.

Premda je dramaturgija filma naročito usmjerena prema tome da se pokaže pokret: marširanje u zatvorenim formacijama, »poredana narodna zajednica«, »put Führera kroz narod«, ipak se u scenariju vidljivo pojavljuje i statička komponenta: arhitektura nimbrijskih partijskih građevina. One su bile izgrađene posebno u svrhu tih manifestacija što su priređivane jednom godišnje. One su trebale dati dojmivi okvir i kao »riječ iz kamena« (tako je glasio naslov jednog filma iz godine 1938. o »Nacionalsocijalističkoj arhitekturi«) samim prikazom djelovati propagandistički.

Film »Marš k Führeru« omogućuje da se jasno vidi kako su se bez uestzanja iskoristile tradicionalne vrijednosti i izražajni oblici sasvim drugačijeg podrijetla, kako bi nacionalsocijalizmu privukli one koji su mu daleko. Nema nijednog primjera u ranijoj njemačkoj povijesti koji bi iskazao iskorištavanje svih tehničkih i retoričkih sredstava takvom konsekvencnošću, bezobzirnošću i sistematičnošću.

Ni religijski krug nije ostao pošteđen od te pljačke. Hitler, koji u svojoj besjedi omladini (prikazano u filmu) izbjegava riječ bog i govori samo o »providnosti« dopušta da se ta mladež usprkos tomu zaklinje uz svečano prizivanje boga. Masovni kor na početku manifestacije u Nürnbergu odgovara koralnom pjevanju u protestantskoj službi božjoj koje je raširio Luther. Prizvuci oblika katoličke liturgije javljaju se u više navrata (manifestacija mladeži u Nürnbergu odigravala se vazda prije otvaranja »Dana partije Reicha« ona je bila njegov »obred benedja«¹⁾; završavanje zvjezdanog marša noćnom manifestacijom u tvrđavi Landsberg uz zvukove zvona podsjeća na pučka hodočašća; »nacionalsocijalistička svečana godina« jasno je

bila napravljena po uzoru na kršćansku crkvenu go-dinu i trebala ju je potisnuti itd.).

Pri tome je veliku ulogu igralo preuzimanje vojnih tradicija (parada, mirozov, zakletva). Nisu neznatnije ni pozajmice koje je prije svega »Hitler—Jugend« preuzeo od svijeta formi i ideja (prvotno socijalistički inspiriranoga) njemačkog Jugendbewegung (pokreta omladine). »Povorka fanfara« Hitlerove omladine podjednako su bez ženiranja kopirale Schalmeyen korove radničke omladine, kao što su nastupni marševi vješto međusobno vođenih, isprepletenih redova preuzeti iz običaja socijalističkih omladinskih saveza, gdje su oni imali zadaću da budu simbolom bratskog susreta, solidarnosti i spremnosti za međusobno ispo-maganje. Naposljetku je Hitler iz socijalističkog vokabulara preuzeo oslovljavanje »Parteigenosse**« (»Volksgenosse«), kako bi učinio vidljivom i čujnom zajedničku pripadnost članova partije i njihovo razgraničenje od ostalog društva.

Film »Marš k Führeru« izvješćuje o zvjezdanom maršu 27 grupa s njihovim stjegovima, ukupno otprilike 2000 omladinaca prosječne starosti od 17 godina, iz njihovih zavičajnih područja prema Nürnbergu, zatim o paradi pred »Deutsche Hoffom« u Nürnbergu, manifestaciju na stadionu 10. rujna 1938. i zaključnu svečanost u Landsbergu. Teški, pauzama za odmor prekidani marš — za Pomerance dugačak preko 800 km — prikazuje se kao jedina priprava za susret s Hitlerom. Obilje slika iz krajolika, umjetnosti i života različitih područja Njemačke postaje na taj način ogromnim stubištem koje vodi Nürnbergu kao hramu i Hitleru kao slici božjoj.

Pobuda za taj film došla je iz samog Hitler-Jugenda. Radna grupa članova organizacija napisala je scenario. Za tonske snimke naručeni su profesionalni filmski snimatelji. Čini se, da je film za »Trećeg Reicha« prikazivan pretežno na omladinskim priredbama.

Danas film nalazimo u ediciji »Instituta za znanstveni film« u Göttingenu (direktor prof. dr. inž. G. Wolf). Namijenjen je primjeni u istraživanju i vsko-koškolskoj nastavi, ne za javno prikazivanje i za škole. Obraden je pod vodstvom prof. dra K. F. Reimersa, kome je savjetom bio od pomoći pedagoški seminar Getingenškog univerziteta. Dr W. Lütgert (Bielefeld) piše popratni materijal, čije objavljivanje pred-stoji (iskreno zahvaljujemo za dozvolu uvida u ruko-pis.)

1) Usp.: *Karlheinz Schmeer*, Režija javnog života u Trećem Reichu, München, 1956.

**) = partijski drug.

*) Tj. Bednjak.

Film »Marš k Führeru« tako je karakterističan i poučan dokument nacionalsocijalističke propagande, za-to što je on istodobno sačuvao isječak iz »režije javnog života«, pomoću kojeg je Hitler umio držati nje-mački narod u stalnom gibanju. On i njegovi savjetnici su znali da se mase najprije mogu odvratiti od kritičkog razmišljanja o njegovoj politici ako pođe za rukom držati narod pod stalnim utjecajem nacionalsocijalističkih parola. Politička vještina rukovođenja za nj se sastojala u tome da svijetu treba prikazati predstavu, koja se igra na javnoj pozornici. On je znao da za to nije dovoljno utvrditi tok radnje i sastaviti dijaloge, nego da se ta drama mora s punim učinkom postaviti na scenu!).

Demokratska »Vajmarska republika« od 1919. do 1933. godine tek je veoma nepotpuno umjela koristiti mogućnosti koje su nudili moderni masovni mediji. Štampa je bila stvar partija, koje su jedna protiv druge polemizirale te se tek malo brinule oko uspo-stave i izgradnje demokratskog konsensusa. Radio — pod utjecajem Hansa Bredowa — nije se doduše htjelo držati »slobodnim od države« all zato slobodnim od partijskopolitičkih utjecaja; to je u praksi vodilo do pretežno »nepolitičkog zabavljačkog radja«, koji također nije bio voljan niti u stanju da aktivno jača demokratsku nastrojenost. Političari Republike nisu spoznali ili su tek odviše kasno spoznali značenje medija za učvršćivanje, štoviše za preživljavanje demokratske forme države. Oni su se pokazali i krajnje ekstremno bespomoćnima i loše pripremljenima, kada su se, do-duše rijetko, odlučili obratiti narodu preko filma i radja. Pretpostavke za djelotvornu retoriku pred mikro-fonom i kamerom bile su im strane.

»Institut za znanstveni film« izdao je veću seri-ju dokumenata za razvitak njemačkog »Tjednog pre-gleda«, koji pokazuju na uvjerljivim primjerima kako je različito bilo držanje Republike i nacionalsocijalističkog režima prema masovnim medijima, koliko je Republika propustila na tom području i koliko bes-krupulozno su se nacionalsocijalisti služili tim mogućnostima, pogotovo nakon dolaska na vlast. Pobjednički pohod fašizma u Italiji i nacionalsocijalizma u Njemačkoj ostaje nerazumljiv tako dugo, dok se u razmatranje ne uključiti i aspekt propagande, iskorištavanje ma-nipulatornih mogućnosti retorike i masovnih medija. Ako znanstveno bavljenje fašizmom ne treba ostati bez posljedica, nego omogućiti korisne spoznaje za borbu protiv neofašističkih i drugih opasnosti, koje ugrožava-ju slobodarsku demokraciju, mora se uzeti u razma-tranje i pitanje masovnih medija i njihove uloge u toj borbi.

Za djelotvorno suzbijanje tih opasnosti neiz-bježno je prije svega, da se spriječi povratak slične situacije, u kojoj se ugrožena demokratska država gra-đaninu države javlja kao nedovoljno atraktivna stvar, kao svakodnevica ispunjena dosadom, sivo u sivom,

ne više od sadržajno-trezvene zgrade državnosti, kao jedan više loše no dobro funkcionirajući stroj upravljanja koji na kraju zanima samo političare od poziva i prema kojoj se ne može gajiti ništa više do «korektne, hladne neutralnosti» — dok sve emocionalno, slikovito, životno, svečano, pustolovno, napeto, sve, što ljude podsjeća na ono lijepo u svijetu i njihovoj zemlji, na umjetnost i povijest, na zavičaj i tradiciju, ostaje prepušteno protivnicima demokracije.

Iz takvih razmišljanja valja povući više različitih konzekvencija, koje se ovdje ne mogu raspraviti u potankostima, npr. o ulozi religije i njena samoprikaza u javnom životu. Može se formulirati samo najvažniji zaključak u našoj svezi: tko hoće spriječiti da protivnici demokracije zavode narod svojom propagandom, ne smije dozvoliti nastanak vakuuma javnih potreba komunikacije, nikakav krupni deficit političke simbolike.

Naravski, to ne može značiti da se demokrati služe istim metodama, da bi oni trebali imitirati Hitlera u njegovoj propagandi. Slobodarska država mora naći vlastite, njoj primjerene a istodobno dojmovima snažne forme samoprikaza i njih približiti narodu uz pomoć mogućnosti koje pruža moderna komunikacijska tehnika. Demokracija ne može i ne treba oponašati Hitlerovu gigantomaniju, njegov pompozni kult ličnosti, njegove pseudoreligiozne nastupe. Ni u tom slučaju nikakva još tako dobra svrha ne opravdava rđava sredstva. Demokracija mora razvijati časne, vjerodostojne forme državne reprezentacije, koje građaninu prenose čuvstvo njena dostojanstva i njene vrijednosti. Ona mora tako prikazati povijesne događaje i događaje vlastita života, da ih jednostavni «čovjek s ulice» razumije — i to ne samo, u najboljem slučaju, glavom nego i srcem. ■

paolo alatri
rim

o ideološkim korijenima talijanskog fašizma

prevela s talijanskoga vera franješ

Korijeni i porijeklo fašizma mogu se istraživati na različitim razinama. Može se pozornost usmjeriti, prije svega, na dinamiku klasne borbe i vidjeti kako u *posve osobitim uvjetima* neki društveni slojevi mogu biti, ili su mogli biti zainteresirani da, s namjerom da održe svoj vladajući položaj, uspostave diktaturu fašističkog tipa. Kako je, ipak, jasno da se to može dogoditi jedino u *posve osobitim uvjetima*, samo uočavanje takvih uvjeta moglo bi predstavljati drugu razinu istraživanja i proučavanja. Štoviše, rekao bih da je prva razina nerazdvojna od druge, i obrnuto. Treća razina, koju je moguće samo apstraktno i uvjetno odvojiti od prvih dviju, ideološka je razina. Fašističkoj je pobjedi na ideološkome planu pripremio put onaj širok intelektualni, elitarni i antidemokratski pokret koji se počeo razvijati u Evropi u posljednjoj četvrtini devetnaestoga stoljeća i koji je u Italiji dobio sasvim osobita obilježja. Napokon, potrebno je proučiti pojedine ličnosti odgovorne za slabosti i nedostatke onih režimâ koje je fašizam oborio, odnosno za sposobnost fašizma da osvoji vlast, da je zadrži, da je provede u djelo i, napokon, da uspije privoljeti na neki način narod na pristanak; tu smo već na biografskome području, a ono — zadržimo li se na talijanskome primjeru — pruža relevantne elemente za historijsko polmanje pojave fašizma. Dovoljno je samo upozoriti na ličnosti kao što su, na primjer, Giolitti ili Mussolini.

Svim tim područjima talijanska se historiografija intenzivno bavila posljednjih godina i dala brojne, često vrlo vrijedne radove. Moglo bi se čak reći da je područje suvremene povijesti — koje u slučaju Italije obuhvaća razdoblje liberalnog jedinstva, sudjelovanje u prvome svjetskom ratu, krizu nakon prvoga svjetskog rata, rađanje i dolazak fašizma na vlast, dva desetljeća fašističke vladavine i, napokon, trideset godina Republike — najzastupljenije u historiografskim proučavanjima i da se ni na kojem drugom području nije toliko uradilo i postiglo toliko značajnih rezultata. To je lako objasniti: Italija se 1945. godine oslobađala diktature koja je potrajala više desetljeća, diktature koja nije dopuštala nikakvu mogućnost ozbiljnog i objektivnog znanstvenog pristupa zbivanjima iz prošlosti i sadašnjosti zemlje. Zbog toga se osjetila prijevaka potreba da se objasne događaji koji su se razvijali na tako dramatičan način. Treba napomenuti da su tu potrebu najjače osjećali mladi koji su zahtijevali od znanstvenika, očevidaca fašizma, da im ukažu na mogućnosti i smjernice interpretiranja fašizma, da im ukažu na mogućnosti i smjernice interpretiranja fašističke pojave i uopće cjelokupnog toka suvremene talijanske povijesti. O tome svjedoče, s jedne strane, sve češće i uspješnije inicijative koje se poduzimaju u tom smjeru, počevši od ciklusa predavanja i dokumentacija o fašizmu i antifašizmu održanih u raznim gradovima Italije. Neka od njih postigla su takvu razinu da su mogla biti objavljena u nekoliko zbirki najpoznatijih talijanskih izdavačkih kuća. S druge strane, to što je suvremena povijest, nakon što su prevladane stare i ukorijenjene tradicije, dobila akademski status discipline dostojne da bude uvrštena u red predavanja na katedrama naših,

sveučilišta. Upravo je zbog toga, prilikom posljednjih natječaja, najviše radnih mjesta otvoreno upravo za to područje.

Rekao bih da je prvo pitanje koje je potaklo istraživački rad na problematici fašizma bilo: kako se moglo dogoditi da vladajuća klasa, koja je sama za sebe tvrdila da je liberalna i demokratska, odgoji u vlastitim njeđrima tako duboko nasilnički, antiliberalan i antidemokratski pokret kao što je fašizam. To pitanje i potreba da se na nj odgovori objašnjava dvije stvari: razloge zbog kojih je historiografija o fašizmu pošla od izvora i nastanka fašizma, zadržavajući se dugo na njima da bi se, tek mnogo poslije, upustila u samo proučavanje fašističkoga režima kao takvog, njegovih institucija i metoda vladanja, njegove ekonomske, socijalne i kulturne politike; i, drugo, razloge zbog kojih se tako dugo nije obraćala pozornost stavovima što su ih zauzimala ostale političke i društvene snage, a ponajprije radničke partije, iako su upravo one bile protuteža dijalektičkog odnosa povijesnih zbivanja koja su omogućila dolazak fašizma. Kao što su to jasno pokazala prva proučavanja, fašistička je pobjeda — bez obzira na slabosti partija radničke klase, koje su bile krupne i u stanovitom smislu kobne — bila, prije svega, posljedica savezništva između fašizma i vladajuće liberalnodemokratske klase koja je, osim časnih iznimaka, pratila okrutne skvadrističke pothvate s odobravanjem i simpatijom. Ona je, sa svoje strane, pomagala fašistima ostvarenje njihovih političkih ciljeva i dolazak na vlast jer su kažnjavali one radnike koji su se na trenutak usudili povjerovati i ponadati se da će moći smijeniti staru vladajuću klasu i sudjelovati u upravljanju zemlje. Tako se, kao protagonist političkih zbivanja toga doba, još jedanput pojavila klasa koja je i dotad bila vladajuća klasa jedinstvene talijanske povijesti, dok su klase radnog naroda ostale i dalje u potčinjenju položaju: bile su pasivne, nisu djelovale na događaje nego ih podnosile.

S obzirom na takvu polaznu točku, postaje izuzetno zanimljivo, ako ne i neminovno, vratiti se korak unatrag da bismo otkrili društvene korijene, ideološko usmjerenje, tradiciju vladanja te vladajuće klase i da bismo, ispod ovojnice liberalnodemokratskih oblika, ušli u trag klicama autoritarne degeneracije koja je utrla put fašizmu. Dvije uporišne točke toga razmatranja bile su, i ostale, formiranje talijanske jedinstvene države (a to znači cijeli proces risorgimenta i njegov ishod) i kriza liberalnodemokratske države nakon prvog svjetskog rata. Veza je između tih dviju točaka stupanje Italije u prvi svjetski rat.

Kao posljedica pobjede umjerenih nad demokratima, nastala je oligarhijska država kojom je, na području institucija i političkoadministrativne organizacije, potpuno ovladala vrlo malobrojna vladajuća klasa koja je u početku predstavljala agrarni a poslije kapitalistički blok. Ona je iz javnoga života isključila go-

lemu većinu pučanstva koja je svoje stavove izražavala političkim protestom u sklopu dviju struja: klerikalne i pučke. Pučka je linija isprva slijedila anarhističke tokove a poslije, počevši od posljednjih godina devetnaestoga stoljeća, socijalističke. I u klerikalnim redovima došlo su do izražaja izvorne pučke struje pa nije slučajno što su se za ustanaka, kao što je, na primjer, bio onaj u Palermu 1866. našli rame uz rame anarhisti i klerikalci, kao što se nije slučajno zblilo da su se 1898. godine najteže državne represalije sručile ne samo na socijalističku partiju, koja im je bila glavni cilj, nego i na mnoge ličnosti i organizacije katoličke orijentacije. Ipak, upravo u razdoblju između 1866. i 1904. godine, sazrijeva unutar katoličkoga pokreta (kojemu se također počelo pristupati, iako s velikim zakašnjenjem, s istim znanstvenim kriterijima s kojima i radničkome pokretu) odbojnost prema bilo kakvu nastojanju ili pokušaju usmjeravanja vjernika u demokratskom pravcu i sve se više učvršćivao, ne nailazeći ni na kakav otpor, klerikalnomjereni smjer koji će se pridružiti najprije nacionalizmu a poslije fašizmu.

Unutar te malobrojne vladajuće klase koja je upravljala Italijom mogla se uvijek nazreti jedna manje ili više skrivena tanka autoritarna nit koja se provlačila političkim i ideološkim temeljima. Način kako je pacificiran Jug, ugušivanje pokreta sicilijanskih *fascija* 1894. godine, represija u Milanu 1898, nastojanja Rudinija i Pellouxa da institucionaliziraju reakciju, sve su to bili samo vrhovi ledenjaka koji su virili iznad ledenice površine a kojima je glavni dio bio duboko urojen u društveno i kulturno tkivo vladajuće klase.

Ako je nedvojbeno jasno da Ideološki korijeni fašizma potječu, prije svega, iz nacionalizma koji se u Italiji razvio između 1903. i 1904. s nacionalizmom je također snažno izbila u prvi plan, kao što je to ispravno primijetio Franco Gaeta, snažna matica nacionalne kulture devetnaestoga stoljeća: ona je bila klasicistička, akademska, za koju je patriotizam bio manje činjenica a više »retorička vještina, profesionalna kvalifikacija« (to su Gramscijeve riječi). Kao što je istakla Delija Frigesea, ličnosti poput Corradinija i Prezzolinija, Papinija i Borgesea, dakle prvih ideologa nacionalizma, bile su, u doba svojega mladenačkog sazrijevanja, svjedoci poraza što su ga doživjele vlade Crispija i Pellouxa, pa su morale osjetiti gorak okus razočaranja zbog stanja u koje su zapale vladajuće klase, partije i Institucije, parlamentarni sistem i monarhija, što je sve nužno ostavilo dubok trag u njihovim dušama. Ako je ispravno pripisati nacionalizmu sasvim određenu povijesnu funkciju, koju je dobio početkom Giolittijeve ere da bi se razvio u izrazito politički pokret počevši od 1906—1907. ne smije se istodobno zanemariti ni njegovo daleko revanšističko porijeklo: sav onaj konfuzni prtljag aspiracija, pretekstâ i mitova koji su dobro došli nacionalizmu da protestira protiv takozvane *Italiëte* kakva se oblikovala u razdoblju nakon risorgimenta, umbertinske i liberalne *Italiëte*. Tako su

se osnovne teme nacionalista svele poslije na odbijanje parlamentarne demokracije, a ona je otkrivena da je omogućila trijumf broja i kvantitete nad kvaliteto i nad aristokratskim vrednotama. Te su ideje, napokon, dovele do egzaltacije manjine unutar jedne klase, štoviše, do egzaltacije natčovjeka, *ducea*, uklapajući se u orijentaciju i mučna previranja o kojima kraj devetnaestoga stoljeća pruža brojna svjedočanstva.

Tako je rasprava o ideološkim korijenima fašizma vraćena na njegove početke, na onu generaciju intelektualaca koja je imala sreću da prisustvuje završnoj fazi ujedinjenja Italije, koja se poslije suočila sa složenim ekonomskim, društvenim i kulturnim problemima »nove Italije«, zauzela stav polemčkog uzdizanja i slavljenja davnih pobjeda i oštre, moralističke osude i negacije suvremenog društvenog života, prepoznajući se u fanatizmu nacionalnog jedinstva i autoritarnoj praksi Crispija i Sonnina. Od Carduccija do Pascolija, od Pietra Ellera do Pietra Sbarbara i Rocca de Zerbi, od Verge do Capuane, od Alfreda Orianija do Guida da Verone, od Gaetana Negrija do Emilija Viscontija Venoste, možemo pratiti kako na stablu opsejstive nacionalnog jedinstva, socijalnog konzervatizma i reakcionarstva izbijaju nove grane čiji će najzreliji i najotrovniji plodovi sazreti u militantnom nacionalizmu Glottittjeve ere i u poslijeratnom fašizmu.

Još od 1879, po uzoru na Carduccijeve inektivne protiv prosječnosti domovine i njegovu uporno pozivanje na staru rimsku slavu, Pietro Ellero osuđuje buržoaziju kao »bijednu i egoističnu, skeptičnu i materijalističku«, što će poslije reći i Papini i Prezzolini, nastojeći u njoj probuditi klasnu svijest. Zajedno s buržoazijom, napadao je Ellero i plutokraciju i socijalizam, koji će poslije, u jednoj vrsti demagoškog sinkretizma, postati mete nacionalističkih i fašističkih polemika. Nekoliko godina poslije, Pietro Sbarbaro (ličnost neobično karakteristična za umbertovsku Italiju, političar, grafoman, ucjenjivač i peranoik) i Rocca de Zerbi (novinar i zastupnik desnice, završio samoubojstvom nakon što je bio kompromitiran i umiješan u aferu Rimske banke) ponavljali su tirade protiv političke i moralne propasti zemlje priželjkujući ekspanzionističke ratove i more krvi koja bi poslužila kao katarza pokvarenom talijanskom životu.

Potreba za ekspanzionističkim ratom i antiparlamentarizam našli su u Pasqualeu Turiellu (koji je napisao *Vlada i podanici u Italiji*, 1882) svoju organsku sistematizaciju u jednoj zaokruženoj i složenoj političkoj viziji: za njega parlamentarni sistem, koji on shvaća

kao ukidanje povlastica što ih je kralj Carlo Alberto svojim Statutom¹ dao monarhiji (to je ona ista linija koja se nalazi u napisu Sidneya Sonnina *Vratimo se Statutu* iz 1897), ima, osim ostaloga, i tu slabost da favorizira zahtjeve siromašnih klasa i radnika (»takozvanih poniznih koji su« — kako je on pisao — »obično najagresivniji») a krajnji mu je rezultat da rasipa državni novac na beskorisne socijalne reforme umjesto da ga uložiti u »zdravu« ekspanzionističku politiku.

Giovanni Verga reagira tada na vijesti o pokretima u Milanu 1898. oštrim, sarkastičnim riječima na adresu vladajućih krugova koji su nesposobni da nastave Crispijevim imperijalističkim putem. Svoj listup Verga zaključuje izrazima kvalunkvističkog nepovjerenja prema cjelokupnoj vladajućoj klasi, izrazima kojima je prožeta njegova parola: »Od svake slobode i od svake zakonitosti draže mi je jedinstvo domovine.« I Luigi Capuana, u svojem romanu *Kralj Bracalone*, izlaže program unutrašnje politike u kojemu su sažete sve autoritarne težnje dvorske stranke, težnje koje su poslije 1898. postale idejna baština reakcionarne buržoazije. Capuana zamišlja da se njegov kralj obraća zastupnicima na ovaj način: »Bit ćemo (...) strogi i neumoljivi s unutrašnjim neprijateljima (...). Čvrsto se nadam, gospodo, da se nećete dati zavesti glupom sentimentalnošću o nekom univerzalnom miru, o razoružanju, i ne manje glupim sentimentalnostima o ekonomskoj jednakosti i o zajedništvu dobara, zamkama pomoću kojih neki lukavci, koji nemaju nikakvih dobara da bi ih priložili zajednici i koji ne osjećaju potrebu da rade, golicaju najniže apetite težačkih i radničkih slojeva. Moja će vlada u tom smislu predložiti potrebne reforme da bi još više učvrstila ustrojstvo vojske i oružanih snaga (...). Valja raskrstiti s agitacijama koje su već stvorile neku vrstu države u državi, neodgovornu vladu koja se štrajkaškim nasiljem želi nametnuti postojećoj vladi (...). Od toga trpi nacionalno dostojanstvo; moramo izgraditi plemenitu nacionalnu gordost, dotjerati je do vrhunca (...). Budete li, gospodo, (...) zaboravili osobne hirove, stranačke zadjevice, razne grupe i grupice, utoliko bolje (...), u suprotnom znajte da sam odlučio otpustiti vas kućama i da ću vas otpustiti sve dotle dok se biračko tijelo ne urazumi.« To je upravo jezik nacionalista, a to će biti i jezik Mussolinija u njegovu govoru o parlamentu, kao »nijemoj i sivoj dvorani« koja bi lako mogla biti pretvorena u »vojarnu za fašističke odrede«.

Pascoli je stvorio sliku Italije kao »proleterske nacije«, sliku koja pojam klasne borbe prenosi na internacionalni plan, ali ga istodobno i mistificira; ta je slika, upravo ta transpozicija, imala neobično mnogo uspjeha u ideologiji fašizma i nacionalizma. Alfredo Oriani sažima u svojim djelima sve motive i sve težnje prednacionalističke književnosti. Prorok »nacionalne veličine«, Oriani, svojom imperijalističkom doktrinom stapa u jedno demokratsko-revolucionarni element tradicije risorgimenta s konzervativnim i autoritativ-

¹Statuto — statut, zapravo ustav što ga 4. kolovoza 1848. Izdao sardinski kralj Carlo Alberto; taj je statut poslije preuzet kao Ustav novoosnovane Kraljevine Italije i vrijedio je sve do proglašenja Republike, 2. VI 1946. (Op. prev.)

nim. Nije njmalo slučajno što se fašizam pozivao upravo na njega kao na svojega velikog preteču, jer je u njemu nalazio spoj tih dvaju elemenata: prvi će od njih izvrsno poslužiti Mussoliniju da oživotvori masovni rektacionarni režim kojemu je demagoški plašt bio apsolutno potreban.

Valja upozoriti da su sva djela pisaca koja sam upravo navodio nastajala posljednjih dvadeset godina prošloga stoljeća, to jest u godinama kad se prvi put stvara čvrsta veza između teške industrije, koja još nije konkurentna, i zacrtavanja Imperijalističke politike, u godinama kad protekcionistička politika, najavljena carinskom tarifom 1887, omogućuje savez između industrijalaca sa Sjevera i latifundista s Juga bacajući u ekonomsku krizu cijeli Jug koji je, uostalom, već bio iscrpljen vladinom politikom prethodnih trideset godina, a koji je, sam po sebi, bio vrlo značajna zapreka na putu prema demokratskom razviku. Tako je na tim prednacionalističkim piscima odnos između nepreljivo rodoljubne, ekspanzionističke, autoritativne, antidemokratske ideologije i kapitalističkog razvoja po sve očit.

Istodobno se, potkraj osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća, zahvaljujući prije svega D'Annunziju, širi u Italiji ideologija imperijalističkog ekspanzionizma. Godine 1888, ta ideologija sile, slave, pobjede Italije na moru dobiva izraz u člancima koje D'Annunzio objavljuje u "Tribuni", a posvećuje ih vojnopomorskoj moći Italije. Usporedo s tim, upravo kao kontrapunkt idealima veličine, gaženje i prijezir prema slabopnosti, parlamentarnoj Italiji. Ta se ideologija pothranjuje dalje mitom o natčovjeku, mitom koji D'Annunzio nalazi kod Nietzschea, usvaja ga i unosi u talijansku književnost i u građansku svijest. D'Annunzijevo poznavanje Nietzschea datira gotovo sigurno još od 1892, kad ga on prvi put citira u članku objavljenom u napuljskome dnevniku "Il Mattino". Godine 1894, u posveti romana *Trijumf smrti* slikaru Michettiju, D'Annunzio najavljuje pojavu natčovjeka u svojoj umjetnosti. I, napokon, u siječnju 1895, kad u prvome broju časopisa "Convito", što ga je izdavao Adolfo de Bosis, objavljuje prvi nastavak svojega romana *Le Vergini delle Rocce*, natčovjek se javlja i službeno ba likom Claudijsa Cantelma dobiva potpuno dovršen oblik u D'Annunzijevoj umjetnosti. Upravo tada, u članku kojim je prikazuje časopis "Convito", D'Annunzio daje neku vrstu programatskog manifesta te nove struje. Kao što je upozorio Carlo Salinari u svojem djelu o talijanskoj dekadenciji, "tu se nimalo ne krije partijska težnja da se umjetnost upotrijebi kao akcija, kao jedini oblik akcije dopušten u to doba". D'Annunzio izražava nadu da će svezati "čvrst snop" ("fascio-!) borbenih energija koje će biti kadre spasiti ljepotu i ideal iz priljivih valova vulgarnosti, što se već posve prelijeva preko odabrane zemlje u kojoj je Leonardo stvorio svoje gospodstvene žene a Michelangelo svoje nepokorive junake". Razočaranje u epohu poslije risorgi-

menta, gađenje nad suvremenom Italijom, otvoreni poziv na borbu upućen "ljudima od intelekta", kako bi "s oružjem podržali stvar Duha protiv Barbara", sve to isprepliće se u toj fazi D'Annunzijeva stvaranja i sve će to ostati trajno u njegovoj književnosti i njegovu pretvaranju književnosti u akciju, sve do riječke puštolovine 1919—1920, uoči dolaska fašizma na vlast, kojemu je ta puštoloвина generalni pokus ili barem neophodna pretpostavka.

Pročitajmo neke odlomke iz romana *Le Vergini delle Rocce*: "Svijet je predodžba senzibilnosti i misli rijetkih viših ljudi koji su ga stvorili, proširili i uresili u toku vremena i koji će ga i dalje širiti i ukrašavati u budućnosti. Svijet, kakav nam se danas ukazuje, zapravo je veličanstven dar što ga rijetki dadoše mnogima, slobodni robovima: oni koji misle i osjećaju onima koji moraju raditi." "Čekajte, dakle, i pripravljajte taj ishod. Na svu sreću, država koja se zasniva na općem pravu glasa [zapamtimo dobro, nalazimo se u 1895, a tada je pravo glasa vrlo ograničeno, što ostaje značajkom talijanskoga izbornog zakona sve do Giolittijeve reforme provedene 1912—1913] i jednakosti, koja se održava zahvaljujući strahu, nije samo nedolična nego i vrlo ruševna građevina. Država mora biti samo institucija koja je ustrojena upravo tako da potpomogne postupno uzdizanje povlaštene klase prema idealnom obliku egzistencije. Nasuprot ekonomskoj i političkoj jednakosti kojoj teži demokracija, vi ćete, dakle, učvrstiti novu oligarhiju, novu vladu sile; a onda ćete, prije ili poslije, u malom broju, uspjati da prihvatite uzde i ukrotite masu na vlastitu korist. Da pravo kažem, i neće biti tako teško natjerati stado na pokornost. Pučina je uvijek roblje jer ima urođenu težnju da predaje ruke lancima. Ona neće u sebi nikad, do kraja svijeta, imati osjećaj slobode." "Kad sve bude profanirano, kad svi oltari Misli i Ljepote budu oboreni, kad sve urne idealnih mirisa budu razbijene, kad zajednički život potone do takve točke degradacije za koju će se činiti da ju je nemoguće premašiti, kad se u velikoj pomrčini bude ugasnula i posljednja zadimljena baklja, tada će se Gomila zaustaviti, zahvaćena panikom koja će biti veća od bilo koje što je dosad potresla njezinu bijednu dušu: pa kad najednom nestane one opojnosti koja ju je zasljepljivala, ona će se osjetiti izgubljenom u toj pustoši posijanoj ruševinama, ne videći pred sobom nikakva izlaska, nikakva svjetla. Tada će se na nju spustiti potreba za Herojima; i ona će zavapiti za Željeznim šibama koje će je ponovo dovesti u red."

"Tako danuncijevski natčovjek, u svojoj prvoj najavi — komentira Salinari — pokazuje značajke koje bi se mogle sažeti ovako: kult *vladalačke energije*, bilo da se očituje kao sila (nasilje), bilo kao užitak, odnosno ljepota; traženje vlastite povijesne tradicije u poganskoj civilizaciji; aristokratska koncepcija svijeta i, sljedstveno tome, preziranje masa, puka i parlamentarnog režima koji se na njima zasniva; ideja *mislje*

sile i veličine talijanske nacije, a to se mora ostvariti prije svega vojnom *slavom*; posve negativan sud o Italiji poslije njezina ujedinjenja 1870. I nužna potreba za novim energijama koje će je podići iz blata; bio je to naturalistički koncept koji se temelji na krvi, na porijeklu i na ostalim fizičkim elementima, bilo nacije bilo natčovjeka koji je određen da je utjelovi i vodi.

Ta se ideologija, kako smo već upozorili, vrlo rano pojavila u sklopu talijanske kulture, a očituje se i razvija u cjelokupnom proznom i poetskom djelu Gabriella D'Annunzija. Ako su njegove *Vergini delle Rocce* politički manifest teorije o natčovjeku, *Trijumb smrti* svakako je njegov senzualni, a roman *Oganj* njegov književni manifest. *Pomorske ode* ubacuju D'Annunzija izravno u političku kampanju za kolonijalni ekspanzionizam, dok roman *Možda da, možda ne* predstavlja, u doba libijskoga rata (1912), otvorenu egzaltaciju nacionalističkog mita što ga podržava Industrijski kapitalizam.

Jasno je, dakle, da nacionalizam, s jedne strane, nalazi u D'Annunziju već raskrčen i otvoren put, da se, naime, nacionalizam i danuncijizam susreću i postupno stapaju u jedno. S druge strane, da su mnoge teme — koje su poslije postale temeljne i karakteristične za fašizam — najavljene ili već postoje u danuncijevskom nacionalizmu.

Talijanski nacionalistički pokret rađa se negdje na razmeđu književnosti i politike, oko 1903. Prvi svoj izraz nalazi on u nekim firentinskim časopisima: «Leonardo», «Hermes», «Il Regno», poslije «La Voce». Giovanni Papini, Giuseppe Prezzolini, Giuseppe Antonio Borgese, Enrico Corradini njegovi su glavni eksponenti.

Osnovna je značajka toga pokreta zauzimanje negativnog stava prema demokraciji i socijalizmu, radi obrane buržoazije; štoviše, to je poziv kapitalističkoj buržoaziji da se i ona klasno osvijesti i započne protofenzivnu protiv proletarijata. U nekoj vrsti manifesta, objavljenog 1903. u reviji «Leonardo» pod naslovom *Buržoaska dekadencija*, Prezzolini je pisao: «Da je buržoazija onakva kakvom nam je opisuju socijalisti, da se ona služi snagom intelekta, lukavošću i dovijetljivošću dijalektike, učenim istraživanjima i retoričkim smjelostima, krepciinom stiha i oporošću proze, snagama društvenog organizma i onima što ih je tradicija nagomilala u njezinu korist, kako bi obranila i u svojim rukama zadržala bogatstva što su joj ih povlastice, štednja, krađa i igra — najefikasniji izvori moći — zatim spretnost, snaga, prijevara i naplaćivanje usluga dati u nasljedje, tada buržoazija ne bi bila u dekadenciji. Kad bi bila istina da ona spretnim sustavom zakona, snagom vojske, uz pomoć popova i servilne uprave nastoji silom isključiti iz bogatstva, iz moći, iz počasti proletersku klasu, kad bi bila zatvorena i gorda kao drevni zamak, kad bi iz pokoljenja u pokoljenje prenosila ne-taknutu krv, plemenitost i krepkost, kad bi se pokazala kadrom za aristokratske vrline, o, tada, svakako, ja

bih bio na njezinoj strani i pomogao bih joj u borbi.» A evo programa što ga je Prezzolini u tom istom članku predlagao buržoaziji: «Protiv klasne borbe, što je najavljuju njezini neprijatelji, povesti rat otvoreno i do očaja, svim sredstvima i svim snagama, dovinuti se do aristokratske svijesti i radije prihvatiti lijepu smrt u borbi nego lagano senilno truljenje.»

Puk, gomila, prostota: to su neprijatelji na koje počinje ukazivati Papini. Gomila nije subjekt ni slobode ni povijesti. Nad njom se, dakle, s punim pravom izdiže superioran čovjek, natčovjek. Nietzsche i D'Annunzio predstavljaju se tako kao zaštitnička božanstva novorođenoga talijanskoga nacionalizma.

Ono što obilježava te nacionaliste činjenica je da su oni svoje klasne ideologije potpuno svjesni i da su na nju ponosni, oni je ističu s gordošću i s jasno izraženom voljom da je oživotvore borbom. «Ako ml. buržoaski monarhisti — izjavljuje Papini — «želimo zadržati mjesto rukovodeće klase, vladajuće klase, one koja posjeduje i naređuje, moramo voditi, prije svega, nacionalnu politiku.» No, sav se nesporazum krije u posljednjem pridjevu: jer cijeli njegov tekst dobiva dvostruk smisao, a to znači da buržoazija, da bi mogla zadržati svoju funkciju vladajuće klase, mora biti kadra obavljati funkciju koja će biti korisna za cijelu naciju; no, istodobno i to da je jedina politika koja odgovara obrani i jačanju buržoazije kao «vladajuće kaste koja posjeduje i zapovijeda», buržoazije kao povlastene kaste koja svim sredstvima brani svoje povlastice, da je ta jedina politika nacionalistička: vanjska politika koja vodi brigu o prestižu, o imperijalističkoj ekspanziji, a to će omogućiti uspavlivanje, pa čak i gušenje unutrašnjih zahtjeva što ih postavljaju narodni slojevi pritičući odozdo. Tu drugu interpretaciju potvrđuje još jedan citat istoga Papinija: «Budući da je buržoazija troma i nepokretna, ona ne misli na svoje spasenje, čak i ne vidi sredstva kojima da se spasi; a jedno od njih bio bi nacionalizam, to jest nastojanje oko ciljeva koji bi usredotočili sve snage, svih pojednaca i svih klasa, na taj jedini cilj.» U poznatom pismu Vilfredu Paretu, Prezzolini 1904. piše: «Vi u aristokratskoj teoriji vidite znanstvenu teoriju; ja, pak, vidim u njoj znanstveno opravdanje za jednu svoju sadašnju potrebu.» To je posve točno, ali istodobno najočitiije otkriva klasnu usmjerenost nacionalističke ideologije.

Teorija aristokracije, koja se uklapa u elitistička, antiparlamentaristička strujanja što zahvaćaju cijelu Evropu, negdje od početka osamdesetih godina XIX stoljeća (tu valja, naravno, osim Pareta, pomicljati i na Ibsenovu dramu *Neprijatelj naroda*, iz 1882: iste se godine javlja i djelo Pasqualea Turiella *Vlada i podanici u Italiji*; osim toga, Norvežanin Ibsen dugo je boravio u Italiji između 1875. i 1891); ukратно, ta teorija elite stavlja krinku na jednu društvenu zbilju koja se može izraziti ovako: nacionalizam je odista za svoju taktiku imao mase srednjeg i malog građanstva koje je bilo

zadano retorikom i nazovikulturom; no, glavni štab te vojske bila je krupna kapitalistička, agrarna i industrijska buržoazija. Razbuditi buržoaziju značilo je, u namjerama nacionalista, staviti je u izravnu i još efikasniju službu socijalnih kasta. Evo kako u tom smislu piše Papini: »Razbuditi građansku klasu pomoću aristokracije i povesti je protiv socijalističke, odnosno nazovisocijalističke demokracije. To jest, izvesti na scenu nacionalnog života slavnu industrijsku aristokraciju a onda, vrativši cijeloj klasi energiju i disciplinu, upravit će je u borbu protiv nasilja i nasrtaja onih snaga koje rastuću domovinu.«

Posve je jasno, dakle, da je ideologija domovine i jedinstvene, snažne, moćne nacije u funkciji točno određenog klasnog programa.

Zadano nacionalističkom ideologijom, koja u potpunosti emanira i izražava njezine ciljeve, buržoazija počinje razornu akciju napadajući liberalne, demokratske i parlamentarne institucije. Ukloniti te institucije, u uvjerenju da su one istinski korijen socijalizma, da su one teren na kojemu se socijalizam može razviti i afirmirati, značilo je dokinuti slobodnu utakmicu političkog nadmetanja. Ostaje, dakle, samo jedan put: diktatura. »Klasa je« — piše Papini — »instrument nacije, stoga se klasa ponekad može svesti na najužu oligarhiju, može se svesti čak na jednoga jedinog čovjeka.« A Prezzolini: »Dosađ nam je nedostajao primjer, glas: to jest, jedan čovjek.«

Ta jasna svijest o smislu vlastite ideologije, udružena s čvrstom voljom za akciju i borbu na političkom i društvenom terenu, još se jače potvrđuje pojavom lista »Il Regno« Enrica Corradinija. I on želi biti intelektualni i politički mentor talijanske razbuđene buržoazije u početku dvadesetoga stoljeća protiv proleterske i socijalističke avangarde. Ali, ne liberalne, dolitijske buržoazije koja je iz krize potkraj stoljeća izvukla poticaj da potraži točku na kojoj bi se mogla ostvariti konzervativna ravnoteža između zahtjeva rada i kapitala, između vlastite hegemonističke volje i priznanja nužnosti da se proširi baza države, nego, naprotiv, najambicioznijih i najdinamičnijih buržoaskih skupina koje su, u burnom razviku kapitalizma imperijalističkog razdoblja, oslanjajući se na brojna uporišta reakcionarne političke fronte, imale za cilj osvajanje države i njezino institucionalno mijenjanje u autoritativnom smislu. S tim u vezi Delia Frigessi primjećuje: »Iako su intelektualci, okupljeni oko časopisa 'Il Regno', slutiti tko su mu vođe i inspiratori, ipak se dogodilo da su im se pokorili i da su postali tumačima onih ekonomskih i društvenih interesa za koje su smatrali da je njihova 'misija' u tome da ih razbude. Tako su se pretvorili u lutke onoga kapitalizma koji će petnaest godina poslije postati najveća snaga fašizma.«

Značajke koje su izbile na vidjelo u nacionalističkoj književnosti prije Corradinija dobivaju u nje-mu jednostavnu ali vrlo efikasnu razradu. Karakteristič-

na je za njega uporna apologija nacije, koju on defini- rira kao »organ najveće aktivnosti i najveće produk- cije u povijesti svijeta«: njezina je misija jasna među vođama, »tamna u masama.« U Corradinija neprekidno postoji dihotomija između suverena i podanika države apsolutističkog tipa: »Oni koji stoje na čelu nacije mo- raju proživljavati život nacije. U nekim trenucima nji- hova je volja volja nacije.« Teorija kao stvorena za providne elitističke obmane na račun većine.

Corradinijeva »nacija« služi kao plašt intere- sima vladajuće klase i polstovećuje se s njima. Razvi- ja se tako autoritativna koncepcija koja dovodi do kul- minacije kritiku predstavničkog sistema. »Namjesto književnog i ideološkog nacionalizma, koji je bio sazdan od riječi i uspomena, koji je slavio pobjede i slavio intelekt« — piše u vezi s tim Papini — »došao je ekono- mski nacionalizam, sav sastavljen od brojaka, sagra- đen na sadašnjosti, poštovatelj produktivnih snaga, za- govornik ekspanzije ljudi i dobara.«

Pojačava se propaganda ekspanzije; ali je taj ekspanzionizam jasno shvaćen, ne samo kao traženje tržišta za talijansku industriju i narudžbe za ratnu pro- izvodnju nego je on, možda, prije svega, sredstvo za vođenje unutrašnje politike, instrument za rušenje po- stojećeg ravnovjesja talijanskih političkih snaga. U vezi s tim »Il Regno« piše: »Najbolji je način da se srede i pitanja u kući da se iz nje izide prvom prilikom.« A Vil- freda Pareto, još 1904: »Dode li do velikog evropskoga rata, socijalizam će biti bačen za pola stoljeća natrag, a buržoazija će se za to vrijeme spasiti.«

Ekspanzionizam se odmah pretvara u militari- zam. »Nacionalisti možemo biti na samo jedan način« — piše Corradini — »imperijalistički. Instrument? Isti kao i uvijek: rat.« i dalje: »Kao što je socijalizam poučio proletarijat o vrijednosti klasne borbe, tako i mi moramo poučiti Italiju o vrijednosti međunarodne borbe. Ali, borba je rat? Pa neka, nonda onda bude rat.« Već od libijskoga pohoda ratna je egzaltacija sama po sebi postala *leitmotiv* svih talijanskih nacionalista, pa čak i onih poput Prezzolinija koji se, nakon prvotnog razdoblja odobravanja, počeo odvajati od nacionalistič- ke grupe, a sad se ponovo našao s njima. Upravo Prezzolini od zanosa spram rata prelazi na zanos spram nasilja, terora, razaranja: »Terorist« — piše on — »vri- jedi više od sveučilišnog profesora kad je riječ o to- me da se podigne barikada ili da se provale vrata na nekoj banci. Pa, ako je ponekad potrebno izvesti udar, nasilje, koga ćemo zvati da to učini?« Tako se, preko kulta rata i nasilja, dolazi do teoretskog opravdanja skvadrizma.

Još nešto valja napomenuti u vezi s nacionali- stičkom ratobornošću. Da se rat uznosio sam po sebi, kao katarza, kao otkrivač ljudske energije i istodobno kao neminovna nužnost za talijansku naciju, to je doka- zala politička praksa i stav što su ga nacionalisti zauze- li u početku svjetskoga rata. Oni će se tada izjasniti za

talijansku intervenciju u korist Centralnih sila; no tek pošto, u roku od samo nekoliko tjedana, spoznaju nemogućnost da prihvate intervencionizam trojnog sporazuma koji je, zbog stava cjelokupnoga javnog mišljenja, postao karta koja gubi, karta koja se ne može korisno izigrati, tek tada će se oni naglo preorijentirati i obratiti se u intervencioniste na strani Antante.

Sa Centralnim silama, dakle, ili sa snagama Antante, glavno je da Italija krene u rat: konkretni ciljevi intervencije prebačeni su očito u drugi plan. Na dan 15. kolovoza 1914. Alfredo Rocco, jedan od glavnih vođa nacionalističkog pokreta i budući zakonodavac fašističkog režima, u jednom od svojih članaka što ih je objavljivao u »Il Doveri Nazionale« pisao je: »Protiv Trojnoga sporazuma, a za dvojni austro-njemački sporazum, bili su oni koji se dive neobuzdanoj energiji germanske rase, njihovu društvenom i vojnom poretku, čudesnoj ljepoti njemačke kulture (...). Stanovitu sklonost spram Centralnih sila, osobito spram Njemačke, osjetili su oni koji se boje nezdrava utjecaja francuskih poroka na javni i društveni život Talijana, koji bi više željeli da se naš nacionalni život oblikuje po uzoru na daleko zdraviji i snažniji, kao što je život Njemačke.«

Pored danuncijanizma, nacionalizam se, u razdoblju libijskoga rata, susreće s još jednom političko-literarnom strujom: s futurizmom. Zajedničke su značajke nacionalizma i futurizma egzaltacija rase i krvi, nacija kao totalitet iznad igre klasa i političkog nadmetanja, teorija elite kao predstavnika euforičnih i optimističnih vrednota nacije, mit nasilja kao škola hrabrosti i slijepa pokornost idealima i disciplini koja slavi »izabranog« pojedinca da bi ga utopila u objektivnost nacije-države i, prije svega, na jednom općem planu, ideja sukoba kao moralno pozitivne kategorije koja ne povezuje samo nacionaliste i futuriste nego, također, i revolucionarne sindikaliste, što je druga važna komponenta fašizma iz njegove početne faze.

Prvi se Futuristički manifest iz 1909. temelji na trinomu: »ponos, snaga i nacionalna ekspanzija«. Drugi Futuristički manifest, što ga je Marinetti izdao nakon okupacije Tripolija listopada 1911. govori o »ratu kao higijeni«, o »nacionalnom ponosu«, o potrebi »orijskog rasta nacionalnih ambicija«. Futuristički politički program, objavljen u povodu općih izbora 1913. (prvi izbori u kojima je muški dio pučanstva dobio pravo glasa), završuje da bude opširnije citiran jer sadrži gotovo sve kanone kasnije fašističke politike: »Riječ ITALIJA mora biti iznad riječi SLOBODA (...). Snažnija flota i snažnija vojska; narod koji treba da se diči time što je talijanski, mi smo za rat kao jedinu higijenu svijeta i za veličinu Italije koja će biti poljoprivredno, industrijski i trgovački moćna (...). Cinična, lukava i agresivna vanjska politika. Kolonijalna ekspanzija (...) Iredentizam. Panitalijanizam. Primat Italije (...). Antisocijalizam. Kult progressa i brzine, sporta, fizičke snage, neustrašive hrabrosti, heroizma i opasnosti, protiv zaokupljenosti kulturom, protiv klasične naobrazbe, mu-

zeja, biblioteka i slavni ruševina (...). Mnogo zavoda za fizički odgoj. Svakodnevna gimnastika u školama. Nadmoć gimnastike nad knjigom. Najmanje što je moguće profesora, advokata, mnogo poljoprivrednika, inženjera, kemičara, mehaničara i poslovnih ljudi.«

Kao što je primijetio Angelo Romanò, futuristički proglasi protiv tradicije, prošlosti, akademije imaju praktične i političke pobude i aktivističke i mobilizatorske ciljeve koji futurizam čine srodnim s improvizatorskim i retoričkim vidom nacionalizma, a time i sa subverzivnim ciljevima na državnom i općenito cijelome političkom području.

Ta jedinstvena fronta, koju čine intervencionisti između 1914. i 1915. godine, konačna je i zajednička platforma različitih ali srodnih komponenta u kojima su već jasno zacrtani najvažniji budući razvojni pravci: nacionalizam, danuncijanizam, futurizam, musolinizam. I upravo to će Mussolini vješto iskoristiti u poslijeratnom razdoblju i spretnim taktiziranjem i manevriranjem svim tim elementima podrći i, doduše postupno, učiniti bezopasnim za vlastitu hegemoniju sve ono što bi se unutar pojedinih struja moglo suprotstaviti njegovoj zamisli apsolutne vlasti. ■

literatura

Enrico Corradini, *Il nazionalismo italiano*. Milano, Treves, 1914.

Giuseppe Papini — Giuseppe Prezzolini, *Vecchio e nuovo nazionalismo*. Milano, Studio Editoriale Lombardo, 1914; ristampa anastatica, Roma, 1967.

Giuseppe Prezzolini, *Il tempo della Voce*. Milano-Firenze, Longanesi-Vallechi, 1960.

Gianni Gentile, *Guerra e fede*. Napoli, 1919.

Francesco Ercole, *Dal nazionalismo al fascismo*, Roma, 1928.

Alfredo Rocco, *Scritti e discorsi politici*, Milano, Giuffrè, 1928.

Paolo Ungari, Alfredo Rocco e l'ideologia giuridica del fascismo, Brescia, Morcelliana, 1963.

Gioacchino Volpe, *Italia moderna*, nuova ediz., Firenze, Sansoni, 1973.

Gioacchino Volpe, *Storia del movimento fascista*, Milano, 1939.

Luigi Salvatorelli, *Nazionalfascismo*, Torino, Gobetti, 1923.

Paolo Alatri, *L'ideologia del nazionalismo e l'esperienza fascista*, in «Bellagor», 1948, ora in *Le origini del fascismo*, Roma, Editori Riuniti, 5ª ediz., 1971.

F. Rizzo, *Appunti per una storia del nazionalismo*, in «Nord e Sud», febr. 1956, ora in *Nazionalismo e democrazia*, Manduria, 1960.

Sergio Bertelli, *Incunabili del nazionalismo*, in «Nord e Sud», apr. 1961. *La cultura italiana del '900 attraverso le riviste*.

I. «Leonardo» «Hermes» «Il Regno», a cura di Della Frigessi.

II. «La Voce» (1908—1914), a cura di Angelo Romanò.

III. «Lacerba» «La Voce» (1914—1916), a cura di Gianni Scalis.

IV. «L'Unità» «La Voce politica», a cura di F. Golzio e A. Guerra. Torino, Einaudi, 1960—62.

R. Molinelli, *Per una storia del nazionalismo italiano*, in «Rassegna storica del Risorgimento», 1963.

R. Molinelli, *I nazionalisti e l'intervento*, Urbino, Argalis, 1973.

Franco Gaeta, *Nazionalismo italiano*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1965.

La stampa nazionalista, a cura di Franco Gaeta, Bologna, Cappelli (1966).

Carlo Vallauri, *Dal nazionalismo al fascismo*, in «Storia e Politica», 1966.

Carlo Vallauri, *Il programma economico nazionalista e la genesi del corporativismo fascista*, in «Storia e Politica», 1968.

Silvio Lanaro, *Nazionalismo e ideologia del blocco corporativo-protezionista*, in «Ideologia», 1967, n.2.

Carlo Salinari, *Miti e coscienza del decadentismo italiano*, Milano, Feltrinelli, 1960.

Mario Isnenghi, *Il mito della grande guerra*, Bari, Laterza, 1970.

Emilio Gentile, *Papini, Prezzolini, Pareto e le origini del nazionalismo italiano*, in «Clio», 1971, n.1.

Emilio Gentile, «La Voce» e l'età giolittiana, Milano, Plan, 1972.

Emilio Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista*, Bari, Laterza, 1975.

Emilio Ghidetti, *Introduzione a: PAOLO VALERA, Le terribili giornate del maggio '98*, Bari, De Donato, 1973.

Giancarlo Lehner, *Il nazionalismo in Italia e in Europa*, Messina-Firenze, D'Anna, 1973.

Valerio Castronovo, *La stampa italiana dall'Unità al fascismo*, Bari, Laterza, 1970 e 1973.

Lucia Strappini, CLAUDIA MICOCCI, ALBERTO ABRUZZESE, *La classe dei colti. Intellettuali e società nel primo Novecento italiano*, Bari, Laterza, 1975.

Enzo Santarelli, *Il movimento politico futurista e Pareto e la destra fascista*, in *Fascismo e neofascismo*, Roma, Editori Riuniti, 1974.

Manlio Di Lella, *Vita di Giovanni Gentile*, Firenze, Sansoni, 1975.

nacionalizam u genezi i politici talijanskog fašizma

O nacionalizmu kao važnom faktoru u objašnjavanju talijanskog fašizma napisao je već prve godine nakon uspona fašizma na vlast lucidne stranice talijanski povjesničar Luigi Salvatorelli¹⁾ a i kasnije su brojne povijesne studije o fašizmu i poznatija djela o povijesti Italije isticala usku vezu između nacionalizma i fašizma²⁾ iako su neki opravdano upozorili također da ta dva pokreta ne treba identificirati³⁾.

U ovom se referatu uglavnom osvjetljavaju oni aspekti geneze, doktrine i političke prakse talijanskog fašizma koji su osobito zanimljivi za nas jer su povezani s našom poviješću, odnosno s talijansko-jugoslavenskim odnosima i, posebno, s jadranskim pitanjem. Jugoslaveni su, naime, imali prilike da upoznaju fašizam već u njegovim prvim počecima, u doba kada je Italija, nakon prvoga svjetskog rata, okupirala veći dio istočne obale Jadrana a pogotovo kasnije kad je fašizam došao na vlast. Tako su oni prije od mnogih drugih naroda mogli upoznati njegovu prirodu i osjetiti jače upravo njegovu nacionalističku i imperijalističku crtu te steći dojam kako fašizam uvelike nastavlja politiku koju su vodile pretfašističke liberalne vlade.

To iskustvo govori u prilog tezi koja je, čini se, dominantna u suvremenoj talijanskoj historiografiji, naime da fašizam nije neki iznimni fenomen bez dubljeg korijena u talijanskoj povijesti i da nije neka anti-teza talijanskom liberalizmu nego da se upravo i rodio u krilu liberalne buržoazije i da stoga povijesno objašnjavanje pojave fašizma valja tražiti također i u sistemu koji je liberalna buržoazija izgradila nakon ujedinjenja Italije⁴⁾. To je na unutrašnjem planu prevlast izvršne vlasti nad parlamentom, upravna centralizacija, identifikacija vlade s državom i velike ovlasti policije u interesu čuvanja »reda i poretka«, tako da su neki talijanski povjesničari i postavili pitanje je li liberalna Italija bila zaista demokratska i liberalna⁵⁾.

1. Idejne korijene talijanskog nacionalizma⁶⁾ valja tražiti u razočaranju zbog neuspjeha koje je doživjela Italija u svojim imperijalističkim nastojanjima, naročito u abesinskom ratu 1896. godine, kada se u traženju uzro-

1) L. Salvatorelli, *Nazionalfascismo*, Torino, 1923.

2) A. Tasca, *Nascita e l'avvento del fascismo*, Firenze, 1950; L. Salvatorelli e G. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino, 1956; P. Alatri, *Le origini del fascismo*, Roma, 1955; F. Chabod, *L'Italia contemporanea*, Torino, 1961; R. Vivarelli, *Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo*, Napoli, 1972.

3) A. Del Noce, *Per una definizione storica del fascismo*, Firenze, 1970.

4) R. Vivarelli, *L'Italia liberale e fascismo*, »*Rivista Storica Italiana*«, 1970, br. 3; N. Tranfaglia, *Il deperimento dello Stato liberale in Italia*, »*Quaderni storici*«, 1972, br. 2; C. Giovannini, *Alle origini del fascismo: il ritorno dell'interpretazione radicale*, »*Il Mulino*«, 1972, br. 223.

5) G. Salvemini, *Fu l'Italia prefascista una democrazia?*, »*Il Ponte*«, 1952, br. 2-3.

ka poraza bacalo krivicu na liberalnu buržoaziju i demokratsko-liberalni sistem, kojemu se prigovaralo da nije mogao stvoriti dovoljno snažnu Italiju da bi se mogla uspješno teritorijalno širiti i izgraditi kolonijalno carstvo.

Nacionalisti su bolno osjećali slabost svoje domovine kao najmanje među velikim silama i smatrali da je za talijanski narod životno važno da se unutar zemlje provedu antidemokratske promjene kako bi se mogli uspješno riješavati gorući ekonomski i socijalni problemi. Jedan od prvaka talijanskih nacionalista, Enrico Corradini, pod dojmom problema suviše radne snage koja mora tražiti zaposlenje preko mora, smatrao je da bi upravo osvajanjem teritorija u Africi Italija mogla konačno riješiti taj problem. On je iznio koncepciju o proleterskim i plutokratskim nacijama i istakao kao povijesnu nuždu da siromašne nacije, kao što je bila Italija, pvedu borbu protiv bogatih nacija za svoje «mjesto pod suncem», dakle prebacio je klasnu borbu na međunarodni teren. Za njega je imperijalizam siromašnih nacija bio logičan nastavak i proširenje nacionalizma⁷⁾.

Klasna borba u međunarodnim odnosima značila je uistinu rat. Nacionalisti su smatrali da se cjelokupan život nacije mora podrediti vanjskoj politici ekspanzije i stoga su se zalagali za uvođenje stroge nacionalne discipline, ukidanje demokratskih sloboda, stvaranje čvrste vlasti i razvijanje ratničkih osobina u narodu. U nacionalističkom pokretu, koji nastupa 1903. sa časopisom «Il Regno», nisu se, doduše, svi slagali s takvim koncepcijama, ali pred libijski rat, nakon kongresa nacionalističkog pokreta 1910. godine, prevladavaju u pokretu upravo takve ideje koje su propovijedali Enrico Corradini, Luigi Federzoni, Alfredo Rocco i Francesco Coppola. Uoči rata protiv Turske 1911. godine nacionalisti vode žestoku kampanju za rat u kojemu vide početak nove imperijalističke politike Italije.

Zanimljivo je da nacionalisti nisu u to vrijeme pokretali pitanje tzv. «neoslobođenih teritorija» (terre irredente)⁸⁾ i da su bili uvjereni pristaše saveza Italije s Austro-Ugarskom i posebno s Njemačkom, koja im je imponirala svojom snagom i disciplinom. Međutim, irendentizam je u početku XX stoljeća oživio te se u talijanskoj javnosti obnovila propaganda za «dovršenje talijanskog ujedinjenja» i «oslobođenja» Trentina⁹⁾, Trsta i Istre, a među Talijanima pod Austrijom razvijao se novi irendentizam koji nije temeljio svoje nacionalne težnje na načelu narodnosti nego na potrebi prevlasti Italije na Jadranu kao preduvjeta za ekspanziju na Sredozemlju.

Jedan od prvaka trčdanskkih nacionalista Ruggero Fauri-Timeus isticao je 1914. godine kako su Italiji potrebni teritoriji istočne obale Jadrana upravo radi njenog daljeg širenja i upozoravao da Italija može naći ključ za prodor na Balkan i Bliski Istok samo u

Trstu. Po njemu, Italija mora stvoriti imperij bez obzira na nepravde koje može time nanijeti drugim narodima i u svojoj borbi ne smije se obzirati na načelo narodnosti¹⁰⁾. Drugi nacionalist, Giovanni Giurliati, upozoravao je u listopadu 1914. da se Trst ne može držati bez Pule, niti Pula bez Rijeke i kvarnerskih otoka a Italija može sačuvati te krajeve, kada ih jednom osvoji, samo ako anektira Dalmaciju i postigne apsolutnu prevlast na Jadranu¹⁰⁾.

Nacionalistički će pokret u toku prvoga svjetskog rata usvojiti te misli te će irendentizam postati sastavni pa i bitan dio njegova imperijalističkog programa¹¹⁾. Tome će se priključiti i misao o «svetom egoizmu» Italije kao temeljnom kriteriju za novu talijansku politiku. Jedan od prvaka nacionalista, Coppola, objašnjavat će u listopadu 1914. godine što je to «sveti egoizam» te pisati kako se iznad Jadranskog irendentizma nalazi mediteranski irendentizam a iznad mediteranskog irendentizma pak svjetska politika Italije, jer Italija mora postati svjetska velesila¹²⁾. Za njega je «sveti egoizam» Italije isto što i irendentizam shvaćen kao imperijalizam, dakle nešto sasvim suprotno tradicionalnim demokratskim gledištima irendentizma iz doba Risorgimenta.

Taj amalgam irendentizma, nacionalizma i imperijalizma, koji bismo mogli nazvati nacional-imperijalizmom, nosio je u sebi izrazitu antislavensku notu jer su mu korijeni bili u kampanjističkom irendentizmu Istre i Trsta. Nacionalisti su, naime, kao glavnu prepreku na putu imperijalističke ekspanzije Italije smatrali upravo Slavene, posebno Hrvate i Slovence; stoga je talijanski nacionalizam posvećivao glavnu pažnju Jadranskom pitanju, tražeći da se nadasve poradi na uspostavljanju apsolutne talijanske prevlasti na Jadranu.

Gledišta vladinih krugova na vanjsku politiku Italije bila su u to vrijeme vrlo bliska nacionalističkim.

6) O talijanskom nacionalizmu epominjem samo neke radove: P.M. Arcari, *Le elaborazioni della dottrina politica nazionale fra l'Unità e l'Intervento 1870-1914*, Firenze, 1934-1939; G. Volpe, *Italia moderna, Firenze, 1948-1952*; F. Gaeta, *Il nazionalismo italiano, Napoli, 1965*; R. Molinelli, *Per una storia del nazionalismo italiano, Urbino, 1966*.

7) E. Corradini, *Il volere d'Italia, Napoli, 1911*; *Isti, Il nazionalismo italiano; Isti, Discorsi politici, Firenze, 1923*.

8) F. Rizzo, *Nazionalismo e democrazia, Manduria-Bari-Perugia, 1960*; R. Molinelli, *I nazionalisti italiani e l'Intervento, Urbino, 1973*.

9) R. Fauri, *Trieste, Roma, 1914, str. 210-211*.

10) G. Giurliati, *La vigilia, Milano, 1930, str. 251*.

11) F. Gaeta, *La stampa nazionalista, Bologna, 1965*.

12) C. Cianci, *F. Coppola e «Idea Nazionale» od 3. i 20. X 1914*.

* Trentino je područje oko Trenta ili Tridenta u Južnom Tirolu, pripalo Italiji 1919. godine.

Vlada Antonija Salandre već prilikom prvih dodira sa silama Trojnog sporazuma, koje su nastojale uvući Italiju u rat, pokušavala je postići strategijske granice na Jadrano. Ona je to opravdavala potrebom obrane od Austro-Ugarske, ali također, još i više, »slavenskom opasnošću« koja bi mogla iskrnuti poslije rata ako bi se na tom moru stvorila jugoslavenska država pod zaštitom Rusije¹³). Salandra govori pred zastupničkom komorom u Rimu o »svetom egoizmu Italije« i kada njegova vlada u ožujku 1915. ulazi u formalne pregovore sa silama Trojnog sporazuma o uvjetima talijanske intervencije u ratu, ministar vanjskih poslova Sidney Sonnino traži strategijske granice na istočnoj obali Jadrana koje će Italiji osigurati prevlast na tom moru. Dio obale koji ne bi pripao Italiji imao se podijeliti između triju jugoslavenskih država: Hrvatske na sjevernoj obali (od Voloskog do sjeverne granice Dalmacije) te Srbije i Crne Gore južno od Neretve, što je značilo da se ne bi dopustilo da se Hrvati, Srbi i Slovenci iz Austro-Ugarske ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu. Londonski ugovor od 26. travnja 1915. na temelju kojeg je Italija ušla u rat protiv Austro-Ugarske (aprva ne i Njemačke), nije obćavao Italiji sve što je tražila u Dalmaciji, ali je sadržavao član koji je isključivao jugoslavensku ujedinjenju¹⁴).

Valja spomenuti da je Italija proživljavala tešku političku krizu nakon potpisivanja tajnog Londonskog ugovora jer je većina naroda i Parlamenta bila za neutralnost. Ali vlada Salandre je savladala protivnike intervencije izvanparlamentarnim metodama uz pomoć ulice, uz znatnu pomoć nacionalista i nacionalističkog barta obnove imperije pjesnika Gabriellea D'Annunzija, pa je Parlament pod velikim pritiskom izglasao ulazak Italije u rat¹⁵). Time je parlamentarna demokracija bila »načeta« te je započeo proces njene dezintegracije koji će se nastaviti u poslijeratnom razdoblju.

13) D. Sepić, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb, 1970, str. 7—8.

14) Isto, str. 50—51, i 71—75.

15) L. Salvatorelli, Tre colpi di Stato, «Il Ponte», travanj 1950; B. Vigezzi, Le «radice glornate» dal maggio 1915 nei rapporti del partito, «Nuova Rivista Storica», 1959—1960.

16) R. Vivarotti, Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo, nevedeno, str. 92—100.

17) O tome prvi su pisali C. Maranelli i G. Salvemini, La questione dell'Adriatico, Roma, 1919, str. 244.

U zemlji je nastao duhovni rascjep. Između intervencionista (među kojima su najbučniji i najekstremniji bili nacionalisti) i neutralista (među kojima su bili pristaše Giollittija i socijalisti), vodila se žestoka politička borba, u kojoj su neutralisti bili proglašavani unutrašnjim neprijateljima, tako da se u zemlji stvorila psihoza hladnoga građanskog rata koja je pogodovala jačanju nacionalista i desnice uopće. Uvođenje autoritativnih metoda upravljanja i jačanja državne vlasti, a to je bila nužna posljedica ratnih prilika, pogodovalo je nacionalistima, kao što im je išlo u prilog i jačanje položaja vojske i utjecaja teške (ratne) industrije. U toku rata primjećuje se na svim poljima života aktiviranje reakcionarnih snaga talijanskog društva, koje su već i prije rata bile vrlo utjecajne. To je značilo da jačaju pozicije političkih snaga koje su se protivile parlamentarnoj demokraciji i osobnim slobodama. Najglasniji pobornici tog antidemokratskog kursa bili su nacionalisti. Oni su se otvoreno zalagali za jačanje prerogativa Krune i organičenja prava Parlamenta¹⁶).

U toku rata talijanska je politika bila zaokupljena prvenstveno jadranskim pitanjem, koje je u očima šire građanske javnosti iz godine u godinu poprimalo sve veću važnost kao da je posrijedi pitanje od kojega zavisi sudbina pa i sam opstanak talijanskog naroda. Propaganda se vodila ne samo za teritorije na istočnoj obali Jadrana koje su bile Italiji obćevane u Londonskom ugovoru, nego i za Rijeku, koja je u tom ugovoru bila predviđena Hrvatskoj, te za cijelu Dalmaciju, pa se u javnosti stekao dojam kao da i ti teritoriji pripadaju u ratne ciljeve Italije. Za maksimalan jadranski program naročito su se zalagali u svojoj propagandi nacionalisti, prikazujući netočno etničke odnose u Istri i Dalmaciji i ističući da su one historijski talijanske a Slaveni da su u njima samo uljezi. Granice na Julijskim Alpama i Dinaru označavali su prirodnim granicama Italije a o Jadranskom su moru pisali kao o »talijanskom zaljevu«, nužnome za sigurnost Italije i za njenu ekspanziju na Balkanu i Sredozemlju. Po njima, Južni Slaveni su iskonski neprijatelji Talijana, stoga se ne smije dopustiti da se ujedine, nego treba nastojati da ostanu podijeljeni kako bi se prema njima mogla voditi politika »dijeli pa vladaj« a za krajeve koji će se nakon rata anektirati preporučivali su vođenje politike nasilne denacionalizacije kako bi se postiglo da »oslobodeni teritoriji« postanu i etnički talijanskima¹⁷).

Tako je u toku rata podgrijavana mržnja spram Jugoslavena (a osobito Hrvata), koja je talijanskom patriotizmu i nacionalizmu davala izrazito antislavensko obilježje. Službeni krugovi i šira građanska javnost smatrali su aksiomom talijanske politike da se ne dopusti ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i stvaranje jugoslavenske države. Stoga je bilo i otežano svako traženje razumna sporazuma o budućoj jugoslavensko-talijanskoj granici. Demokratski su se intervencionisti doduše hrabro zalagali za jugoslavensku ujedinjenje,

za kompromisno rješenje pitanja jugoslavensko-talijanske granice (jadranski kompromis) i za politiku pomaganja borbe potlačenih naroda Austro-Ugarske za oslobođenje (politika narodnosti), ali bili su odviše malobrojni i nedovoljno utjecajni a da bi za svoj program mogli pridobiti građansku javnost koja je bila opterećena predrasudama spram Slavena i podlijeerala nacionalističkim shvaćanjima.

Doduše, nakon poraza talijanske vojske kod Kobarida, u izmijenjenoj političkoj situaciji nakon ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat i ruske revolucije, vlada V.E. Orlanda inaugurira novu politiku i izjašnjava se, barem formalno, za «politiku narodnosti» i «jadranski kompromis». U travnju 1918. godine održan je u Rimu Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske, ali već nakon neuspjeha austrougarske ofenzive na Piavi, u lipnju 1918. godine, u Italiji se obnavlja kampanja za maksimalni irendentistički program i, unatoč tome što je talijanska vlada u rujnu 1918. godine pristala, barem u načelu, da se prizna pravo Srba, Hrvata i Slovenaca na ujedinjenje, oživljavaju napadi na njih i na njihove nacionalne težnje, tako da su nakon sloma Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države nacional-imperijalističke koncepcije o rješenju jadranskog pitanja prevladale¹⁸⁾. Okupacija jadranskih teritorija do linije Londonskog ugovora i nešto preko toga ulijevala je službeno Italiji i javnosti nadu da će okupirani teritoriji biti i definitivno zadržani.

2. Talijanska je vlada odbila da prizna Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, i u prosincu 1918. godine čak je prihvatila plan o njenom unutrašnjem slabljenju i rušenju. U okupiranim pak krajevima vojna je uprava progonilo Slovence i Hrvate i gušila njihova nacionalna prava takvom žestinom da je njih više desetina tisuća moralo pobjeći preko granice. Tako su se planovi koje su u toku rata nacionalisti preporučivali počeli već na početku talijanske okupacije provoditi u život¹⁹⁾.

Već prije Konferencije mira, u Italiji su prevladavala mišljenja, koja su širili ponajviše nacionalisti, da teritorijalne promjene ne treba provoditi u skladu s načelom narodnosti, koje je Antanta proglasila jednim od temeljnih načela svoje politike, nego — kao što se to ističe u jednom programskom manifestu nacionalista — vodeći prvenstveno računa o tradicijama i civilizaciji spornih krajeva, kako se ne bi dogodilo da «nekulturna brojčana većina» stanovništva vlada «kulturnom etničkom manjnom».

«Politički manifest», objavljen 15. prosinca 1918. u prvom broju časopisa «Politica» (koji su osnovali Rocco i Coppola) vrlo je važan za nacionalističku ideologiju. U njemu su sažete osnovne misli nacionalističkog pokreta koje su bile poznate i iz prijašnjih spisa i štupa nacionalista, ali tu su one međusobno organski povezane oko jedne misli, naime one o državu, koja će biti kasnije usvojena u doktrinl fašizma.

U tome se manifestu ističe kako je borba temeljni zakon društvenih organizama i kako se pomoću te borbe utvrđuju i razvijaju najzdraviji i najvitalniji organizmi, pomažući time prirodnu evoluciju naroda i rasa. Demokratskim idejama o jednakosti ljudi i ravnopravnosti naroda suprotstavljaju se hijerarhički odnosi među ljudima, čvrsta disciplina u unutrašnjemu političkom životu i slobodno takmičenje i borba među narodima u vanjskopolitičkom životu. U tom se manifestu ističe kako u državi nalaze svoje logično mjesto sve institucije i svi društveni fenomeni a pojedinac se javlja samo kao instrument i organ državnih ciljeva. Stoga, po nacionalistima, i ideja slobode može naći svoju osnovu samo u volji i koncesiji države a ne u nekim prirodnim pravima čovjeka. Načelo narodne suverenosti suprotstavlja se koncepciji vladavine najsposobnijih, što po nacionalistima znači onih koji se po tradiciji, kulturi i socijalnom položaju, mogu uzdići «iznad slučajnih interesa jedne generacije» da bi ostvarili velike historijske interese države.

Po mišljenju nacionalista, u odnosima među državama je pravilo takmičenje i borba. Svaka država teži ostvarenju vlastitih ciljeva a snaga države označava i granicu ciljeva koje može postići. Zakon je međunarodne pravde da svatko dobiva prema snazi, stoga je prva dužnost države da bude snažna. Između snage države i prava nema suprotnosti jer je upravo snaga konstitutivni element prava. Takva je snažna država (Stato-forza), tvrdi se u manifestu, latinske i talijanske inspiracije i nosi u sebi tradiciju Rima, Machiavelija i Vica.

U manifestu se dalje kaže da je u XIX stoljeću nosilac napretka bila nacionalna država, ali da sve velike nacije, nakon uspjeha britanske kolonizacije, moraju poći putem kolonijalne ekspanzije ako žele da napreduju. Stoga i Italija mora težiti stvaranju svog imperija. Ako sada, nakon pobjede u ratu, u tome ne uspije i veže se uz načelo narodnosti (koje je doduše bilo temelj njena ujedinjenja, ali je sada za nju postalo «mrtav teret»), bit će u opasnosti da ostane u podređenome međunarodnom položaju. Ali da bi se mogla pripremiti za rat potrebno je da se obnovi autoritet države, izgradi unutrašnja disciplina i povede takva ekonomska i socijalna politika koja će klasnu borbu zamijeniti klasnom solidarnošću (a za taj su cilj najpogodniji instrumenti sindikati) i takva kulturna politika koja će narodu uliti svijest o vlastitoj tradiciji, kao i takva vjerska politika koja će uspostaviti duhovno jedinstvo nacije i ukloniti rascjep koji postoji između dr-

18) D. Šepić, Talijanska vlada i javnost prema pitanju jugoslavenskog ujedinjenja, «Zadarske revije», 1966, br. 1.

19) D. Šepić, Istra uoči konferencije mira, Talijanska okupacija Istre 1918. i Istarski Hrvati, «Zbornik Historijskog Instituta JAZU» IV, Zagreb, 1961.

žave i katoličke crkve, koja treba da dobije mjesto koje je imala u prošlosti.

Očito je da je tu izražena koncepcija totalitarne države koja ukidanjem osobnih sloboda i klasne borbe i podvrgavanjem cijelog društvenog života disciplini jedne strogo hijerarhijski organizirane »države proizvođača« treba da se osposobi za vođenje Imperijalističke politike ekspanzije.

Sastavni dio te totalitarne koncepcije bio je nacionalni sindikalizam o kojem su već prije pisali Rocco i Corradini, ali koji je tek u ožujku 1919. godine bio prihvaćen kao sastavni dio nacionalističkog programa i razrađen mjesec dana kasnije u »Nacionalističkom programu«. Tu se kao temeljni zakon života nacije ističe nacionalna solidarnost, koja ima za posljedicu nacionalnu organizaciju s organiziranim kolektivima a ne pojedincima kao organima društvenog života. Sindikat, kojime valja obuhvatiti ne samo radnike nego i ostale proizvođače, treba da postane Instrument za suzbijanje klasnih antagonizama, tako da korporativizam postane temeljem političkog života Italije. U programu se nadalje zahtijeva reforma Senata na temelju korporativizma i ukidanje »opasne svemoći Parlamenta« i takva reforma izbornog reda koja će osigurati »izbornu listu na najširoj bazi«.

Treba dodati da nacionalisti nakon rata izgrađuju dalje ideju Imperijalizma i u nju unose tradiciju Rima, u čemu su prije bili dosta suzdržljivi. Tako Coppola 1919. godine u svojim spisima identificira Rim s veličinom i civilizacijom. Rim za njega znači red, hijerarhija u redu te red u državi i obitelji, red u javnom i privatnom životu, u mjernosti klasicizma a u vjerskom životu katolicizam²⁰⁾.

3. Kako se prema takvim koncepcijama nacionalista odnosio Mussolini?²¹⁾

Taj socijalistički dizident nije u prvim godinama rata poricao svoju socijalističku prošlost i njegov list »Il Popolo d'Italia« nosio je podnaslov »socijalistički dnevnik«. Mussolini je pripadao lijevim demokratskim intervencionistima, ali postepeno, iz godine u godinu, sve se više približavao nacionalizmu. Kolo voza 1918. godine njegov list dobiva podnaslov »dnevnik boraca i proizvođača«. Mussolini u to vrijeme hvali »proizvođačku i imperijalističku ulogu buržoazije«, što sigurno nije promaklo pažnji krupne buržoazije, koja ga počinje financijski pomagati, pogotovo kada u pi-

sanju njegova lista dolazi sve jače do izražaja antisocijalistička nota.

U pogledu vanjskopolitičkih koncepcija Mussolini već potkraj 1916. godine prihvaća program apsolutne prevlasti Italije na Jadranu. On se u to doba zalaže za talijanska »prava« na Trentino, Goricu, Trst i Istru, te povrh toga na Rijeku i Dalmaciju sve do Neretve, a 1917. godine počinje da se izjašnjava protiv primjene načela narodnosti u pitanju istočne granice Italije i traži da se uzmu u obzir povijesni i strategijski argumenti. No, 1918. godine, u suprotnosti s takvim gledištem, prihvaća »politiku narodnosti« koja je izražena na rimskom Kongresu potlačenih naroda Austro-Ugarske, napada Sonnina i hvali Wilsonove ideje, tako da se činilo kao da je spreman prihvatiti i sporazum o kompromisnom rješenju jugoslavensko-talijanske granice. No, to se kolebanje prekida u studenome 1918. godine, nakon sloma Austro-Ugarske, kada ustaje protiv novostvorene jugoslavenske države i ponovno zahtijeva za Italiju liniju Londonskog ugovora a povrh toga i Rijeku i cijelu Dalmaciju. U siječnju 1919. godine ističe doduše kako talijanski zahtjevi na Jadranu nisu imperijalistički, ali ujedno upozorava da »talijanska pobjeda ne smije biti osakaćena pod izlikom demokratizma ili vilsonizma tumačenih na hrvatski način« i traži da se onemogući djelatnost sabotera pobjede, među koje ubraja dolitajevce i socijaliste. Mussolini piše 8. siječnja 1919. godine da je najdemokratskije rješenje jadranskog pitanja ono koje ne žrtvuje »talijansku kulturniju manjinu, dakle sposobniju za dalji napredak, primitivnoj i divljačkoj slavenskoj većini«, a 10. siječnja napada oštro glavnog pobornika »jadranskog kompromisa« Leonidio Bissolatiu i 11. siječnja sudjeluje, zajedno s nacionalistima, futuristima i arditima, u demonstracijama protiv njega, da bi konačno 15. istog mjeseca u svom listu objavio D'Annunzijevo »Pismo Dalmatincima« u kojem se iznosi maksimalni jadranski program te žestoko napadaju Jugoslaveni i Saveznici.

Teško bi bilo vjerovati da su Mussolinijevi politički istupi bili posljedica unutrašnjeg idejnog sazrijevanja. Vjerojatnije je da je on, čuvajući svoj identitet, samo slijedio dominantnu struju javnog građanskog mišljenja, za koju je očekivao da će pobjediti. Međutim, kao bivši socijalist, nastojao je da svoju propagandu podesi i prema težnjama radnih masa i stoga je u to doba govorio o ratu kao najvećoj revoluciji, o potrebi da rat dobije svoj socijalni sadržaj i da se postigne »pomirenje između proletarijata i domovine« na temelju klasne suradnje, tako da se Italija društveno obnovi pomoću nacionalnog sindikalizma odnosno korporativizma. Revolucija za koju se zalagao trebalo je da nosi »rimski i latinski pečat bez tatarskih i moskovskih utjecaja«. Na osnivačkom kongresu milanskog borbenog fašija (fasci di combattimento), 23. ožujka 1919. godine, Mussolini govori o imperijalizmu kao temelju života svakog naroda koji želi da se ekolo-

20) F. Coppola, Il mito democratico e l'imperialismo, »Politica« 1/2, 19. 1. 1919.

21) O odnosu Mussolinija prema nacionalizmu u: R. De Felice, Mussolini il rivoluzionario 1883-1920, I. R. Vivaldi, Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo, nevedeno, str. 219-238.

nomski i duhovno proširi a za Italiju traži položaj »kojoj joj pripada« u svijetu.

Prema tome, Mussolini je u to doba po svojim koncepcijama vrlo blizak nacionalistima i prihvaća neke od njihovih glavnih ideja vodilja. Ali on neće da se identifikira s nacionalistima i nastojat će sačuvati slobodu akcije kako bi mogao, nevezan bilo kojom strankom ili ideologijom, iskoristiti svaku povoljnu priliku da afirmira svoj fašistički pokret kao jednu od važnih političkih snaga Italije i, po mogućnosti, preuzeti i vlast u zemlji.

Na njegovu putu do vlasti bilo je mnogo odlučnih činilaca koji su u historiografiji dobro obrađeni, no važnu je ulogu odigrala i nacionalistička egzaltacija, poznata pod imenom »jadranske strasti« (*la passione adriatica*) koja je nakon rata stvorila povoljnu klimu za jačanje i pobjedu fašizma.

Jadransko se pitanje, naime, zaoštrilo do krajnjih granica. Orlandova je vlada na konferenciji mira u Parizu tražila granice Londonskog ugovora i povrh toga Rijeku. Predsjednik SAD Woodrow Wilson odlučno se protivilo tim zahtjevima i zalagao za kompromisno rješenje a i francuska i britanska vlada bile su sklone razumnom kompromisu u tom pitanju. Zato se pitanje granice na Jadranu odugovlačilo i sve više zaoštravalo, tako da se u Italiji stvarao teren povoljan za sve jaču nacionalističku kampanju. Nacionalisti su postajali sve utjecajnije i pridobijali sve više pristasa za svoje antidemokratske koncepcije o rješenju jadranskog pitanja u skladu s »pravom jačega« i sa »svetim egoizmom« Italije. U klimi nacionalističke egzaltacije što se razbuktalata stvarao se mit o »osakaćenju pobjedi« koji je lansirao D'Annunzio a vladina štampa podržavala. Kada se talijanska delegacija na čelu s Orlandom i Sonninom nakon sukoba s Wilsonom u travnju 1919. privremeno vratila u Rim, bačena je parola o »savezničkoj izdaji«, što je u Italiji stvorilo osjećanje frustracije zbog nepravde koja se tobože čini talijanskom narodu.

Nakon neuspjeha da riješi jadransko pitanje u skladu s nacionalističkim težnjama Italije, Orlandova je vlada demisionirala a novu je vladu sastavio Francesco Nitti, koji je nastojao da nađe neko srednje rješenje. No, protiv Nittija se organizirala sistematska kampanja nacionalista, irendentista, fašista. organizacija bivših boraca, arditia i futurista a počeli su se kovati planovi za vojne ekspedicije na jugoslavensku obalu i za nasilno rušenje vlade. Irendentističko udruženje »Trento-Trieste« razvilo je silnu aktivnost sazivajući zborove po cijeloj Julijskoj Krajini, na kojima je zahtijevana aneksija Rijeke i sve Dalmacije. Ono je imalo punu podršku okupacionih vlasti pa i Ministarstva vanjskih poslova u Rimu. U Trstu i svoj Julijskoj Krajini uspostavljena je tijesna suradnja vlasti s nacionalistima i irendentistima. Ona se opravdavala potrebom borbe protiv neprijatelja koji tobože nastoji onemogućiti

ostvarenje talijanskih nacionalnih ideala za koje se vidio rat. Kao vanjski neprijatelj označavani su Jugoslaveni a kao unutrašnji socijalisti, tako da se širilo uvjerenje kako talijanstvu tih krajeva prijeti najveća opasnost od »slavo-boisčevna«²²).

U takvim prilikama D'Annunzijevo »pohod na Rijeku« pozdravila je gotovo cjelokupna talijanska građanska javnost. U Rijeci, gdje je pod D'Annunzijevo proglašenje ujedinjenje tog grada s Italijom, stvara se baza za buntovničke planove subverzivne desnice koja se sada već osjeća dovoljno jakom da se može suprotstaviti službenoj politici vlade. Vojne vlasti i državni aparat tolerirali su, ako već nisu otvoreno pomagali, nedisciplinu i pobunu u vojsci, a građanske stranke nisu bile spremne prihvatiti politiku koja bi silom nametnula uspostavljanje reda²³). Tako je upravo jadransko pitanje dalo povoda da se manifestira slabljenje duha zakonitosti u javnom životu Italije i da se potpunosti osjeti kriza liberalne države. Subverzivna buntovna desnica je ojačala zahvaljujući nacionalističkoj psihozi što je stvorena u zemlji, a jadranski je kompleks bio jedan od bitnih elemenata te psihoze.

Fašizam je vješto iskoristio takve prilike da bi se istakao kao nacionalni pokret koji može ujediniti sve građanske političke stranke u interesu obrane talijanskih interesa na Jadranu. U Julijskoj Krajini njegove udarne grupe (squadre) teroriziraju Slovence i Hrvate te socijaliste i uništavaju sjedišta njihovih društava i novina. Osobito su teški napadi bili izvršeni u srpnju 1920. godine, kada su u Trstu i Pulji spaljeni slovenski »Hotel Balkan« i hrvatski »Narodni dom«. Jedan od ciljeva napada bio je da se odnosi s Jugoslavijom toliko zaoštire da pošlane nemoguće postići sporazum u jugoslavensko-talijanskoj granici, što je nastojala vlada Giovannija Giolittija u kojoj je Carlo Sforza bio ministar vanjskih poslova.

Mussolini u to doba mnogo govori o Jadranu. U svom govoru u Trstu 20. rujna 1920. godine ističe kako je talijanska trobojka na crkvi sv. Giusta u Trstu sveta, ali da je svetija trobojka na Snježniku a još svetija trobojka na Dinari, dok u Pulji stoji dana upozorava da Italija, ako želi ostvariti svoj mediteranski san, mora dobiti Jadran, »koji je uistinu talijanski zaljev«, i da granice Italije moraju biti povučene na Brenneru, Snježniku i Dinari. »Prema inferiornoj i barskoj rasi kao što je slavenska« — govorio je on — »ne smije se voditi politika šećera nego batine«²⁴).

22) C. Silvestri, Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere 1919—1922. u »Fascismo-guerra-resistenza«. Trieste, 1969, str. 13—100.

23) P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano, 1959.

24) cit. u G.A. Chirco, Storia della rivoluzione fascista, vol. II, Firenze, 1929, str. 123, 270, i 271.

Između Italije i Kraljevine SHS ipak je bio 12. studenog 1920. godine u Rapallu potpisan ugovor kojim je bilo riješeno pitanje granica. Fašisti su protestirali protiv tog ugovora što je ostavio Rijeku i gotovo cijelu Dalmaciju izvan granica Italije. U Juljskoj Krajini su sve većom žestinom nastavljali napade na Slovence, Hrvate i socijaliste pod parolom borbe protiv »slavo-bolsčevica« i uspjeli okupiti oko svog programa gotovo sve građanske stranke. Na parlamentarnim izborima u svibnju 1921. godine, održanima u znaku fašističkog terora, nacionalni blok građanskih stranaka pod vodstvom fašista uspjewa pobijediti i fašizam afirmirati svoju snagu. Vlasti otvoreno pomažu fašističkim bandama da uništavaju slavenske i socijalističke kulturne i političke organizacije. Fašisti sudjeluju i u upravi pokrajine te su još prije pohoda na Rim, u listopadu 1922. godine, u Juljskoj Krajini preuzeli stvarnu vlast²⁵⁾.

4. Kada je Mussolini osnovao svoju prvu vladu, u njoj su se nalazili i predstavnici građanskih stranaka. Fašizam u to doba još nije imao svoje ideologije ili doktrine, ali — kao što je već spomenuto — u tijeku borbe za vlast sve se više približavao koncepcijama nacionalističkog pokreta, izraženima u »Političkom manifestu« od 15. prosinca 1918. godine i u »Programu nacionalista« od 14. travnja 1919. godine. A kada nacionalisti 1923. uđu u fašistički pokret — tada već Nacionalnu fašističku stranku — njihove će koncepcije sve više utjecati na gledišta fašističke stranke i napokon će, uz neke izmjene, biti prihvaćene kao fašistička doktrina.

Kako su se nacionalističke koncepcije odražavale u organizaciji fašističke države i u političkoj praksi fašizma, odnosno u njegovoj unutrašnjoj i vanjskoj politici?

Potpuni odgovor na to pitanje mogla bi dati tek iscrpna povijest Italije pod fašizmom²⁶⁾. Mi se možemo zadržati samo na nekim kratkim napomenama.

Mussolini je u svojoj politici postupao oprezno i išao prema svojim političkim ciljevima postupno, vodeći računa o mogućnostima. Bio je poklonik »Realpolitike«. On se često lomio u dvojbama i znao povlačiti i prikriti, da bi se u povoljnijim prilikama vratio na neke svoje osnovne ideje i ciljeve.

On je tradicionalni liberalni i parlamentarni sistem Italije razgrađivao oprezno i postepeno je uvodio ustanove koje su konačno izgradile tip takozvane »autoritativne demokracije«, odnosno totalitarne države. Do ukidanja višepartijskog sistema došlo je tek nakon što je opozicija 1924. godine, nakon ubojstva Giacomina Matteottija, napustila Parlament i stala zasjedati na Aventinu. Do 1926. godine bile su zabranjene sve stranke osim fašističke i raspušteni socijalistički i katolički sindikati da bi konačno bio osnovan jedinstveni fašistički sindikat. Sav javni nacionalni život potpao je pod kontrolu režima. Posrednik između suverene vlade i naroda bila je Nacionalna fašistička stranka. Na čelu države, doduše, nalazio se kralj, ali je apsolutna vlast bila u rukama »predsjednika Vlade i Vođe fašizma« Mussolinija. Uz njega je kao savjetodavni organ postojalo Veliko fašističko vijeće; zakonodavna uloga Zastupničkog doma i Senata bila je ograničena a izbori su od 1929. godine provedeni za jednu jedinstvenu izbornu listu. Zastupnički dom pretvoren je u Dom fašija tek 1939. godine. Nakon donošenja »Povelje rada« 1927. godine, Italija je proglašena korporativnom državom, u kojoj su radnici i poslodavci bili organizirani u fašističkim sindikatima a štrajkovi zabranjeni. Od 1933. osnovane su korporacije u kojima su bili predstavljeni proizvođači raznih privrednih djelatnosti. Privreda je, u predviđanju budućeg rata, bila autarkična a režim je posvetio veliku pažnju izgradnji ratne industrije i ratobornom odgoju omladine²⁷⁾. Ako znamo sve to, ne začuđuje što su nacionalisti u organizaciji fašističke države gledali ostvarenje većeg dijela svojih koncepcija.

Osobito jak pečat nacionalističkih shvaćanja nalazimo u fašističkoj politici prema nacionalnim manjinama u krajevima koje je Italija anektirala nakon rata²⁸⁾. Kao što je već spomenuto, politiku talijanizacije tih krajeva počele su provoditi već liberalne vlade posljednjeg Italije, ali dosljednu sistematsku denacionalizaciju i talijanizaciju povelja je tek fašistička vlada. U njoj izradi i primjeni sudjelovali su irendentisti i nacionalisti, pa ne začuđuje što je ona odgovarala i onim planovima koje su oni još u toku rata preporučivali.

Fašizam je već u prvim godinama vladavine posebnim zakonima i uredbama ograničio upotrebu slovenskoga, hrvatskoga i njemačkog jezika u javnim službama, u školi, pa i u privatnom životu. Godine 1923. zabranjena je upotreba »lokalnog jezika« u upravi, a 1925. i na sudu. Zatim su talijanizirana sva topografska imena i svi natpisi na trgovinama, izlaženje novina na jeziku manjina je otežavano a tiskare su uništavane. Školska reforma ministra prosvjete Giovannija Gentilea odredila je 1923. godine postepeno uvođenje talijanskog jezika kao nastavnog u sve osnovne škole, tako da je nastava na jeziku manjina u nekoliko godina potpuno ukinuta. Nakon atentata na Mussolinija u listopadu 1926. godine, kada su u Italiji bile zabranje-

25) C. Silvestri, Dalla redenzione al fascismo, Trieste, 1918—1922; Udine, 1959.

26) Najcjelovitije: navedeno djelo L. Salvatorellija i C. Mire.

27) R. De Felice, Mussolini il fascista, II: L'Organizzazione dello Stato fascista 1925—1929, Torino, 1968.

28) O tome najiscrpnije L. Čermelj, Slovenci In Hrvatje pod Italij med obema vojnama, Ljubljana, 1965.

ne sve opozicione stranke i ustanove, raspuštena su i politička i kulturna društva, zadruge i čitaonice nacionalnih manjina a njihovi su listovi bili zabranjeni. Godine 1926. su donijeti propisi o obvezatnoj promjeni njemačkih prezimena u Južnom Tirolu a 1928. godine ti su propisi protegnuti i na slovenska i hrvatska prezimena u Julijskoj Krajini, tako da su sva prezimena službeno morala biti talijanizirana. Nakon toga, na temelju zakona o zabrani »nemoralnih« i »smiješnih« osobnih imena, otpočela je izmjena i netalijanskih krsnih imena. Talijanizacija je provedena posredovanjem škola, dječjih vrtića, analfabetskih tečajeva i obvezatnih fašističkih organizacija a također pomoću crkve, jer su vlasti prisiljavale svećenike da poučavaju vjeronauk samo na talijanskom jeziku. Povrh toga, vlasti su radile i na iseljavanju inorodnog stanovništva i naseljavanju Talijana u »nove pokrajine«. U početku 1931. godine fašistička organizacija u Trstu je izradila prijedlog za osnivanje posebnog zavoda koji bi imao organizirati kolonizaciju Talijana u Julijskoj Krajini, što se nazivalo »etničkom melioracijom« (bonificazione etnica). Predviđalo se da se svake godine u te krajeve naseli dvije tisuće talijanskih obitelji tako da bi u toku deset godina bilo naseljeno 100 000 Talijana. U kolovozu 1931. godine osnovan je »Nacionalni zavod za agrarni preporod Triju Venecija*«, kojemu je bio zadatak da ubrza i sistematizira eksproprijaciju i kolonizaciju.

Iskustva stečena u Julijskoj Krajini primijenjivana su u Dalmaciji nakon njezina pripojenja Italiji 1941. godine. I tu su nastojali provoditi talijanizaciju ne samo pomoću škola nego i protjerivanjem preko granice i kolonizacijom. »Nacionalni institut za preporod Triju Venecija« proširio je svoju djelatnost na tu pokrajinu a osnovan je uz to i poseban »Ured za jadranske teritorije« koji je nastojao da uskladi cjelokupni rad na denacionalizaciji pripojenih područja na istočnom Jadranu, a objavljeni cilj bila je »eliminacija slaventstva«²⁹⁾.

Što se tiče vanjskopolitičke doktrine fašizma, ona se temeljila na koncepcijama Coppole i Rocca. Bilo bi, dakako, pretjerano tvrditi da je vanjska politika fašizma u svim svojim razvojnim fazama i u svim međunarodnim okolnostima i problemima vođena dosljedno nekim već unaprijed utvrđenim programom i planom. Ona u prvo doba i ne odgovara očekivanjima nacionalista; često oscilira između suprotnih težnji i u njoj naoko nema dosljednosti. Stoga bi je bilo potrebno temeljito proučiti u svim njenim fazama i promjenama i to na osnovu iscrpnih arhivskih istraživanja³⁰⁾. Ali, već i dosadašnja proučavanja pokazuju da je imperijalizam u smislu nacionalističkih koncepcija bio bitna crta fašističke vanjske politike i da je Mussolini vođio vanjsku politiku vodeći računa prvenstveno o »svetom egoizmu« Italije, te je nastojao, koliko su mu to prilike dopuštale, stvoriti Italiji uvjete za ekspanziju i stvaranje imperija. U tome je on nastavljao

vanjsku politiku prefašističke Italije, naročito Francesca Crispija i Sidneya Sonnina, i na smjerove ekspanzije koje su zacrtali i oni i nacionalisti. U njegovoj vanjskoj politici nema nekih specifičnosti, osim u stilu i metodama. U Africi je učvrstio vlast Italije i 1936. godine osvojio Etiopiju, tako da se talijanski kralj mogao proglasiti carem Etiopije. U Evropi je vodio revizionističku politiku kojoj je bila svrha uklanjanje francuskog utjecaja iz Srednje Evrope i s Balkana, ali također i stvaranje pozicije za obranu od ekspanzije Njemačke, naročito nakon dolaska Hitlera na vlast. No, kada uviđa da je Njemačka isušivše osnažila a da bi mogao da je zadrži u njenom širenju, Mussolini postiže s Hitlerom sporazum o podjeli interesnih sfera, prema kojemu je Italiji priznata prevlast u balkanskim zemljama što graniče sa Sredozemljem, koje je Hitler priznao kao zonu talijanske ekspanzije. Mussolini nastoji da se Italija širi uz pomoć Njemačke, vodi paralelna osvajanja, i ulazi u savez s Hitlerovom Njemačkom (Čelični pakt u svibnju 1939). Svojom politikom Mussolini je nastojao postići apsolutnu prevlast Italije na Jadranu i pretežni utjecaj na Balkanu. U tom je cilju podržavao revizionističke težnje Bugarske i Mađarske, učvrstio talijanski utjecaj u Albaniji (ugovornima zaključenima u Tirani 1926. i 1927. godine), koju je 1939. godine i priključio Italiji. Unatoč oscilacijama u politici prema Jugoslaviji, može se reći da je njegov krajnji cilj bio njeno rušenje, mada se neko vrijeme možda zanosio i mišlju da bi je mogao trajnije vezati uz Italiju. Dugo je čekao da iskoristi unutrašnje slabosti Jugoslavije kako bi je napao i kada mu se u travnju 1941. pružila povoljna prilika to je i učinio uz pomoć Njemačke i njenih satelita. Pomogao je razbijanje Jugoslavije, anektirao južni dio Slovenije i veći dio Dalmacije, te postigao da se stvori satelitska tzv. Nezavisna Država Hrvatska pod talijanskim protektoratom, nadalje je ostvario »protektorat« nad Crnom Gorom, a Albaniji je pripojio dijelove Kosova i Makedonije. Tako je uspio uspostaviti apsolutnu prevlast Italije na Jadranu i ostvariti jadranski program talijanskog nacionalizma.

29) D. Šepić. La politique italienne d'occupation en Dalmatie 1941—1943, *zbornik radova »Les système d'occupation en Yougoslavie«*, Beograd, 1963.

30) O vanjskoj politici fašizma ima mnogo djela, ali sva razdijeljena i problemi nisu još dokumentarno obrađeni. Spominjem samo: G. Salvemini: Mussolini diplomate, Paris, 1932; Isti, *Prelude to World War II*, London, 1953; M. Toscano, *Le origini del Patto d'Acciaio*, Firenze, 1956; Isti, *Pagine di storia contemporanea*, Milano, 1963; E. Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana 1919—1923*, Padova, 1980; F. d'Amoia, *La politica estera dell'Impero*, Padova, 1967; G. Rumi, *Alle origini della politica estera fascista 1918—1923*, Bari, 1968; G. Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista 1925—1929*, Bari, 1969.

* Veneto, Furlanija (Friuli) i Julijska Krajina (Venezia Giulia).

. . .

Iz ovoga sumarnog osvrta na ulogu nacionalizma u genezi, doktrini i politici fašizma s posebnim obzirom na jadransko pitanje i na fašističku politiku prema Jugoslaviji može se zaključiti da je fašizam po svom postanku, shvaćanjima i političkoj praksi bio u velikoj mjeri uvjetovan nacionalizmom i talijanskom predfašističkom politikom. Uostalom fašizam, kao što je već na početku napomenuto, i ne može da se shvati kao neki fenomen izdvojen iz talijanske povijesti jer se rodio u krilu liberalne države kakva se izgradila nakon ujedinjenja Italije a i došao je na vlast zahvaljujući težnji liberalne buržoazije da sačuva svoje bitne klasne interese. ■

anton bebler
ljubljana

fašizam u španiji

Danas, 36 godina nakon krvavog vojnog poraza naprednih republikanskih snaga u Španiji bliži se kraju vladavina generalisima i «kaudilja» (Francisca Bahamondea Franca). On je posljednji diktator koga je doveo na vlast talas evropskih protirevolucionarnih i protisocijalističkih pokreta krajnje političke desnice. Mada je reč o brojnim pokretima koji su izrasli u različitim istorijskim, klasnim i ekonomskim uslovima zovemo taj talas i prema italijanskom uzorku zajedničkim imenom «fašizam».

Postavlja se pitanje da li i kako se pokret krajnje desnice u Španiji 30-ih godina uklapa u talas fašizma. Španski pokret krajnje desnice se oblikovao kao reakcija na društvene promene koje je donela (ili je pokušala da donese) sa sobom relativno napredna građansko demokratska druga republika (1931—1939). Druga republika je ukinula monarhiju Burbona, odvojila crkvu od države, ograničila društveni uticaj katoličkog sveštenstva, pokušala je sprovesti agrarnu reformu i ograničiti veleposede, priznala je autonomna prava dotada ugnjetavanih nekastiljanskih naroda (pre svega Katalonaca i Baska), smanjila je brojno stanje vojske i naročito njenog oficirskog kora i dr. Međutim verovatno je najveći «greh» Druge republike bio da je omogućila znatnu aktivizaciju i jačanje radničkog pokreta i pokreta dela siromašnih seljaka i bezemljaša. Na podlozi te aktivizacije je jačao uticaj političkih partija leveice (prema brojnosti): socijalista, anarhista, komunisti i trockista, kao i sindikata...

Otpor već sprovedenim i strah pred novim promenama je zbližio dotada dosta nejedinstvene političke vođe krajnje desnice. Klasnu podršku je ta desnica crpila u doskora vladajućim društvenim grupama: pretežno delu veleposednika, delu industrijskog, finansijskog i trgovačkog kapitala, katoličkom kleru, većem delu oficirskog kora i delu civilne birokratije. Ovaj politički blok je uspeo, naročito uz pomoć katoličke crkve, da obezbedi za sebe podršku dela sitnograđanskih slojeva, zaostalih seljaka i lumpenproletarijata.

zajedničke osobine španskog fašizma i drugih fašističkih režima u evropi

Za razliku od socijalizma, politički pokreti koje zovemo fašističkim nisu izgradili celovite ideologije zasnovane na zajedničkom ili veoma sličnom posebnom tumačenju istorije. Ideološka plitkost, eklekticism i pretežno negatorski stavovi (odlučno, sa penom u ustima odbacivanje socijalizma, društvene jednakosti i političke demokratije) su osobine koje su bile zajedničke pokretima krajnje desnice u evropskim zemljama, uključujući i Španiju. Naredna zajednička osobina je poricanje klasne borbe i propagiranje umesto nje klasne

sloge pod jakim državnim pokroviteljstvom. Zatim sledi posebno podučan autoritarizam države i kult »vođe«. Uzdižanje sile i vojničkih vršina, kao i vojnicizacija celog niza društvenih aktivnosti su naredne zajedničke osobine, mada španska reakcija u tom pogledu nije nikad otišla toliko daleko kao nemačke i Italijanska.

Uporedo sa tim zajedničkim ideološkim crtama ldu i sličnosti u političkoj praksi. Odbacivanju »trule« građanske političke demokratije odgovara veoma široka i samo taktičkim razlozima sputavana upotreba gole sile za preuzimanje vlasti, a zatim neobuzdan politički teror i fizičko uništenje organizovane opozicije. Veoma zaostreno protivocijalističko usmerenosti odgovara naročito žestina terora prema levcima, socijalistima i komunistima. Pri tome se španska reakcija posluživala i poslužuje kako klasičnim tako i savremenim tehničkim sredstvima za zastrašivanje političkih protivnika režima, za masovnu političku indoktrinaciju stanovništva i naročito omladine.

Po uzoru na većinu drugih fašističkih država je Francov režim uveo jednopartijski, ili tačnije jednopokretni režim sa zvaničnom zabranom svih ostalih organizovanih političkih grupa. U taj vladajući pokret španski je režim potpuno uklopio »vertikalne« sindikate, a njihovim vođama je osigurao položaje u državnom aparatu (doduše drugorazredne). Po uzoru na neke fašističke režime, a naročito na Italijanski, Franco je proglasio Španiju korporativnom državom. Međutim u stvarnoj praksi je Franco uveo samo neke njene ustave a zatim je obustavio dograđivanje sistema.

Španska reakcija je stvorila politički pokret sa opisanim osobinama u tridesetim godinama XX stoljeća.

Situacijski se to razdoblje u Evropi odlikovalo: reakcijom građanskih slojeva i (naročito u ekonomski slabije razvijenim zemljama južne i istočne Evrope) veleposednika na prvu pobedu socijalističke revolucije (u Rusiji); porazom socijalističkih revolucionarnih pokreta u Nemačkoj, Mađarskoj, Finskoj, Litvaniji, Letoniji i Estoniji; velikim poremećajima u sistemu zapadnoevropskog kapitalizma kao posledicom prvog svetskog rata i uvođenjem »versajskog« sistema; teškom svetskom ekonomskom krizom.

U tom spletu okolnosti pokret španske reakcije pratio je sa određenim zakašnjenjem najjače fašističke pokrete i u njihovim privremenim pobeđama crpao je snagu.** Od priprema za izvođenje državnog udara je španska reakcija bila neposredno povezana sa ta-

dašnjim fašističkim režimima u Italiji, Nemačkoj i Portugaliji. Od njih je u godinama 1936—1939. dobijala oružje i opremu, novac, »dobrovoljce« i kompletne vojne jedinice u formacijama do divizije, tehničku i »ideološku« pomoć, kao i spoljopolitičku podršku. U ograničenom obimu je Francov režim kasnije i sam učestvovao u »antikomunističkom krstaškom pohodu«. Od leta 1941. do oktobra 1943. se na severnom delu nemačko-sovjetskog fronta borila španska »Plava divizija« kao divizija Wermachta broj 250. Njen komandant je bio brigadni general A. Munoz Grandes, kasnije (1962—1967) potpredsednik španske vlade. Divizija je brojala 20 hiljada vojnika, pretežno dobrovoljaca. Ukupno je u borbama te divizije učestvovalo oko 40 hiljada frankista od kojih je 4 hiljade palo i 8 500 bilo ranjeno. »Plavoj diviziji« je sledila »Plava legija« SS u jačini bataljona koja je uništena u proleće 1944. godine. Nekoletko stotina španskih fašista se borilo na istočnom frontu sve do pada Berlina.

Sličnost socijalnih izvora, ideološke platforme, političke prakse (pre i nakon osvajanja vlasti) kao i vojnopoliitičko savezništvo i međusobna pomoć — sve to je više nego dovoljno da uvrstimo pokret španske krajnje desnice 30-ih godina ovog veka u talas evropskog fašizma.

Ali tu postoji i nekoliko »međutim«. Veliki broj, i možda većina aktivnih pripadnika tog španskog pokreta poriče i subjektivno se ne oseća »fašistima«. Ovde stvar nije samo u tome što je glavnina evropskog fašizma izgubila svoju istorijsku bitku, a svojim nasilničkim metodama i višemilionskim žrtvama je prouzrokovala duboko gnusanje kod širokih slojeva stanovništva. Doslovce u Španiji nije nikad bilo fašističke partije; osnivač i glavni ideolog španske »Falange« José Antonio Primo de Rivera** u godinama 1933—1936. odbijao je identifikovanje te partije sa fašistima, odbicao je učešće na tzv. Fašističkoj internacionali u francuskom gradu Montreuxu 1934. godine; A. Hitler nije ubrajao špansku Falangu među fašističke pokrete itd. itd.

posebnosti španskog fašizma

U tesnoj vezi sa pitanjem subjektivne pripadnosti talasa fašizma je i problem klasne, političke i ideološke raznorodnosti snaga koje su se u toku građanskog rata udružile u blok krajnje desnice. Posebnost je Španije, po kojoj se ona razlikuje od Italije i Nemačke, u tome što istorijsku pobedu nije izvojevala neka fašistička partija nego velika grupa profesionalnih vojnika. U Španiji je u god. 1936—1939. ustvari uvedena vojna diktatura tradicionalne desnice, a vođea grupa generala je privukla u blok raznorodnih desničarskih snaga na početku veoma neznatnu i slabiju političku partiju (»Falanga«) čiji je program imao *dođime tačke* sa ita-

** Prvi pokušaj stvaranja jedinstvenog pokreta krajnje desnice s nekim osobinama fašizma bio je učinjen za vreme vojne diktature generala Miguela Primo de Riveru u god. 1923—30. Taj pokušaj je propao i pokopao je, barom privremeno, špansku monarchiju.

** Sin ranije spomenutog diktatora.

lijanskim fašizmom. To jezgro radikalnog fašizma bilo je izrazito mladi partner u koaliciji sa tradicionalnom desnicom i veoma brzo se pretvorilo u njeno političko oruđe. Koalicijski karakter političkog bloka španske krajnje desnice sa manjinskim i *specijalizovanim* učešćem elemenata radikalnog (doktrinarnog) fašizma ostao je sve do danas. U tom pogledu je španski fašizam verovatno najbliži svom danas već odavno nrtvom bratu — mađarskom fašizmu pod admiralom Miklóšem Horthyjem. Kao i u Mađarskoj, oštra politička podela unutar desničarskog bloka među pristalicama i protivnicima monarhije.

Španski fašizam je došao na vlast na sličan način kao i mađarski fašizam. Za razliku od svih drugih fašističkih pokreta, mađarski i španski fašizam izvojevali su vojne pobeđe nakon pobuna 1919. odnosno 1939. nad centralnim vladama koje su vodile relativno napredne, odnosno levičarske političke partije. Španski fašizam je uvukao svoju zemlju u daleko duži i krvaviji građanski rat, a i u većoj je meri morao biti zahvalan stranoj vojnoj pomoći*. U toku 32 meseca ogorčenih borbi je u Španiji palo preko jednog miliona žrtava, iz države je pobešlo oko 650 hiljada ljudi, dok su španski fašisti nakon svoje pobeđe pobili preko 200 hiljada ljudi. Fašisti su oterali ili fizički uništili veći deo španske političke levice i pripadnika republikanske vojske.

Sigurno je da fašizam u Španiji ne bi pobeđio bez neposredne i dosta efikasne vojne i druge pomoći triju fašističkih država — Nemačke, Italije i Portugalije. Te tri sile, pre svega Portugalija, pružile su pomoć desničarskim zaverenicima protiv legalne španske vlade još za vreme pripremanja puča. Samo nekoliko dana nakon njegovog izbijanja (17. jula 1936. godine) u španskom protektoratu u Maroku Nemačka i Italija neposredno su pomogle prilikom prebacivanja dela pobunjeničkih trupa u kontinentalnu Španiju. Za vreme građanskog rata se na strani »nacionalista**» borilo oko 120 hiljada italijanskih, 50 hiljada nemačkih, 20 hiljada portugalskih i 100 hiljada marokanskih najamnika***. S obzirom na pravovremenu i obilatnu spoljnu pomoć »nacionalistima« možemo reći da je *fašizam bio naturen Španiji spolja*.

Španski fašizam je 1939. pobeđio u relativno ekonomski zaostaloj zemlji južne Evrope koja do tada još nije doživela pravu industrijsku revoluciju. Iz te okolnosti sledi niz osobina koje španski fašizam zbližavaju sa fašističkim pokretima u ekonomski slabije razvijenim zemljama Istočne Evrope i Balkana, a po kojima se on razlikuje od fašizma u Nemačkoj, Austriji a delimično i u Italiji.

Španska »Falanga« nije, sve do pobeđe »nacionalista« u građanskom ratu, imala pristalica među španskim radništvom. Ni pobunjenički generali ni ukupna tradicionalna desnica nisu želeli, a nisu videli ni

potrebe, da koketiraju barem sa nekim socijalističkim i protikapitalističkim idejama ili pak iz taktičkih razloga koriste socijalističke simbole (neke izraze i parole, crvene zastave, proslave 1. maja itd.).

Iz sličnih razloga ideologija španskog fašizma nije nikad bila ateistička, već je naprotiv podvlačila duboki katolicizam kao jednu od osnovnih crta »španstva«. Velika doza »klerofašizma« približava španski fašizam poraženim fašističkim pokretima odnosno njihovim delovima u Austriji, Mađarskoj i Jugoslaviji (Hrvatska i Slovenija).

Katolički obojen španski fašizam nije istupao sa rasističkim parolama, a njegov šovinizam je bio »odbranaški«. Francov režim je u nekoliko mahova podizao u državnim sredstvima javnog obaveštavanja protivbritanske kampanje (zbog Gibraltara) ali ni taj oblik šovinizma nije postao značajna osobina španskog fašizma. S obzirom da je španska inkvizicija radikalno rešila »jevrejski problem« još 1492. godine antisemitizam u Španiji nije ni izdaleka imao istu težinu kao u Nemačkoj, Poljskoj, Mađarskoj i Rumuniji. Stoga ga španski fašizam i nije usvojio, u čemu se on vidno razlikovao od nemačkog i austrijskog nacional-socijalizma****.

S obzirom da je postao oruđe *tradicionalne* krajnje desnice španskom radikalnom fašizmu su onemogućili da razvije ideje o temeljitom preobražaju društva prema nekim novim načelima. Još manje su mu konzervativni generali dozvolili da takve promene izvrši nakon pobeđe nad levicom.

Pogledi španskog fašizma su bili pretežno usmereni u »zlatnu prošlost« Kraljevine Španije, nekadašnje svetske velesile. Uzdizanje tradicionalnog španstva bilo je i ostalo kod fašista nostalgično žaljenje za prohujalim danima španskog kolonijalnog imperija. U tom pogledu španski fašizam nije bio jedini ali je ta crta bila jače izražena kod fašista u Španiji nego u drugim evropskim zemljama.

Podvlačenje svemoćne i svuda prisutne države i njene ekonomske uloge je bilo u Španiji daleko

*) Mađarski fašisti — francuskim okupacijskim snagama i rumunjskoj vojsci.

**) Tako su sebe zvali pobunjenici. To ime izvire iz zvaničnog naziva vođstva zaverenika — »Junta de Defensa Nacional« (Savez nacionalne odbrane).

***) Nesuprot njima je u pomoć republikanskoj Španiji doputovalo ukupno oko 35 hiljada antifašista dobrovoljaca iz 53 države Evrope, Amerike i Azije, kao i oko 2 hiljade sovjetskih vojnih savetnika. Možemo da budemo ponosni što je među dobrovoljcima bilo i 1664 Jugoslavena od kojih je približno polovina pala u Španiji.

****) Za vrijeme drugog svetskog rata se u Španiju sklonio ne mali broj Jevreja iz drugih evropskih zemalja, uključujući i deo Jevreja iz Jugoslavije.

slabije izraženo nego u »totalitarnima« Nemačkoj i Italiji. U svojoj stvarnoj ekonomskoj politici španski je fašizam bio dosta tradicionalan, nije stvorio sistem naglašene neposredne državne intervencije u privredi i sasvim otvoreno je sprovodio politiku u interesu domaćih privatnih kapitalista i veleposednika. Ne samo u privredi nego i na drugim područjima društvenog života ruka države u Španiji je bila kraća i slabija nego u Nemačkoj i Italiji i nije se protezala, recimo, do slobodnog vremena, porodice i pokušaja usmerene biološke selekcije stanovništva i dr.

U tom smislu je španski fašistički režim čak u svojim najrnijim danima (1939—1946) bio manje »totalitaran« nego njegova snažnija i starija braća.

Španski fašistički režim u spolnoj politici nije ispoljio agresivnost nemačkog i italijanskog fašizma. Njegov vođa Franco se pokazao kao realan i oprezan političar, svestan vlastitih ograničenja. Spretno je iskoristio posebnosti geopolitičkog položaja svoje države (relativnu udaljenost od poprišta glavnih oružanih sukoba u drugom svetskom ratu i strateški značaj Iberijskog poluostrva za SAD u eventualnom trećem svetskom ratu); zvanično je u godinama 1940—1945. sprovodio politiku vojne neutralnosti i nije dozvolio napade na saveznike sa španske teritorije; na vreme se napola »odlepilo« od »osovine«, poveo tajne pregovore sa zapadnim saveznicima i rasformirao »plavu diviziju« (oktobra 1943); preživeo je tešku političku izolaciju (1945—1950) i zaplovio je mutnim antikomunističkim talasima »hladnog rata«; godine 1953. je postao de facto vojni saveznik SAD i dobro je unovčio pravo Amerikanaca da podignu na španskom tlu značajne vojne baze.

Kao što vidimo španski fašistički režim se održao do današnjeg dana zahvaljujući geopolitičkom položaju zemlje (da je Španija bila bliža poprištima glavnih vojnih sukoba u Evropi režim bi skoro sigurno propao 1944—1945. godine); usled odsustva želje zapadnih saveznika u prvim posleratnim godinama da ga silom sruše i kasnije u priličnoj meri zahvaljujući podršci SAD i nekih drugih razvijenih kapitalističkih zemalja

(najzrazitije Francuske i SR Nemačke). U svojoj spolnoj politici je španski fašistički režim umeo da iskoristi mogućnosti da preživi, koje mu je nudio promenljivi međunarodni položaj. Svojim spoljnopoličkim ciljevima Francov je režim delimično prilagođavao i unutrašnju politiku. Kako bi postao prihvatljiviji partner država-članica NATO-a, Franco je u posleratnim godinama postupno odstranio neke simbole i ustanove totalitarne fašističke države. U istu svrhu je izgrađivao fasadu, privid liberalnijeg političkog režima. Međutim, priroda Francovog režima i društvene snage na koje se on naslanjao su dosta jasno ograničavale upotrebljivost unutrašnje politike kao sredstva za spoljnopoličko manevrisanje. Na ovom mestu biće dovoljno da kažem da je spoljna politika dosta dobro poslužila Franca da održi bitne osobine svog diktatorskog režim i da ga kao takvoga održi u životu.

razvoj fašizma u španiji

Već dosad sam morao spominjati pojedine delove fašističkog pokreta u Španiji. S obzirom na njegovu početnu i kasniju socijalnu i političku raznorodnost kao i zbog promena za poslednjih 40 godina nije jednostavno tačno opredeliti (a) ko su bili i (b) ko su danas fašisti u Španiji. Pripadnici (a) nisu u velikom broju slučajeva isti kao pripadnici (b). Sadašnje fašiste u Španiji mogli bismo sa dosta osnovu već smatrati neo-fašistima, koji postoje i deluju u posebnim društvenopolitičkim okolnostima.

Istraživači španskog fašizma (R. Carr, H. Thomas, S. Payne i dr.) poistovećuju ga sa političkom organizacijom »Falangom«. To jednostavno rešenje nije sasvim ispravno. Pored »Falange« su postojale u Španiji i druge grupe i grupice koje valja svrstati u talas fašizma. Pored toga sastav i položaj »Falange« su se bitno menjali tokom vremena; to poistovećivanje ne razjašnjava odnose između »falangizma« i »frankizma«, odnosno »frankizma« i »fašizma« itd.

Jednu od polaznih tačaka organizovanog i kontinuiranog španskog fašizma* možemo tražiti u manjim političkim grupicama pod nazivom »Jurisna nacional-sindikalistička udruženja« (Juntas Ofensivas Nacional-sindicalistas, skraćeno J. O. N. S., osnovana 1931. god.) i »Falange Espanola«. Pomoću organizacija je osnovao advokat José António Primo de Rivera, treći markiz od Estele. 1934. godine su se te grupice udružile u zajedničku organizaciju sa dugačkim nazivom »La Falange Espanola de las J. O. N. S.«. Vođa udružene organizacije je postao José António, dok su simboli (slični simbolima i Italijanskih fašista) i crvenocrna zastava prihvaćeni od J. O. N. S. Ni udružena organizacija nije nikad svojim vlastitim naporima postala masovna partija. Procenjuje se da je 1935. Falanga brojila između 8 i 10 hiljada pripadnika, najviše u Madridu, te u oko

* Ideološki — izvori španskog fašizma su dosta sterili, dok vojnu diktaturu generala Primo de Riveru možemo smatrati prvim pokušajem uspostavljanje polufašističkog režima. Primo de Rivera je pokušao da uspostavi i masovnu organizaciju »Savez domoljube«.

lini Valladolida i Seville. Većinu članova su činili pripadnici sitno i srednjegradanskih slojeva (pretežno studenti), zatim nešto radnika u uslužnim delatnostima (taksisti i kelneri), malobrojni poljoprivredni radnici iz okoline Valladolida i lumpenproleterii. U pogledu nacionalnog sastava članstvo je bilo skoro isključivo kastiljansko i shodno tome izrazito unitaristički raspoloženo. Finansijsku podršku Falanga je dobijala od krajnje desničarskih pripadnika krupnog kapitala i veleposednika, mada je u ideologiji i programu Falange («26 tačaka») bilo antikapitalističkih zahteva (nacionalizacija banaka i javnih službi).

Te note u delima jedinog ideologa Falange Joséa Antónija izvirale su iz aristokratske kritike skrojevičkog i zelenaškog kapitalizma. Društvenim razdorima koje kapitalizam donosi José António je suprotstavljao navodno patrijarhalnu slogu iz «starih dobrih vremena» velike Španije.* José António je odbacivao kako socijalizam (zbog njegovog materijalizma i učenja o klasnoj borbi) tako i liberalnu građansku političku demokratiju sa njenim socijalnim razdorima i političkim partijama. Umesto toga špansko društvo mora biti organizovano na osnovama zanimanja, porodica i lokalnih zajednica (opština). José António se zalagao za «totalitarnu državu koja će pružiti koristi kao siromašnima tako i moćnima». Na putu ka ostvarivanju zacrtanih ciljeva falangisti ne treba da se zaziru upotrebe nasilja «za zaštitu pravde i domovine». U političkoj misli Joséa Antónija bilo je pored toga i dosta katoličke mistike.

U vreme stvaranja zajedničke organizacije Falange José António je bio tridesetogodišnji poslanik španske skupštine Cortesa (izabran je bio 1933. kao monarhist). Sa gore opisanom političkom platformom su José António i njegovi manje obrazovani i istančani pajdaši želeli da se nametnu kao «treća sila» između dva jaka politička bloka. U naprednom bloku zvanom Narodni front istupali su građanski republikanci, socijalisti, anarhisti, komunisti kao i autonomistički pokreti Katalonaca i Baska. Nasuprot Narodnom frontu je na sudbonosne opšte izbore 16. februara 1936. izašla udružena desnica («Nacionalni front»), koji su tada sačinjavali konzervativci, klerikalci, dve jake struje monarhista («karlisti» i «alfonsisti») i dr. Ti poslednji izbori republikanske Španije završeni su pobedom Narodnog fronta (4,7 miliona glasova) nad udruženom desnicom (4 miliona glasova) i tzv. centrom (450 hiljada glasova). Najgore je na izborima prošla Falanga. Ona nije uspevala da se nametne kao nekakva «treća sila». Štaviše, Falanga je izgubila svoj jedini poslanički mandat.

Međutim, u zaključno doba Druge republike Falanga nije bila jedini nosilac talasa fašizma. Oduševljenih simpatizera nemačkog, italijanskog i austrijskog fašizma bilo je i u drugim španskim političkim partijama i grupama. Među njima valja spomenuti zna-

čajnu struju u klerikalnoj «hrišćanskodemokratskoj partiji» (CEDA); organizaciju Katolička omladina sa Francovim pašenogom Serranom Sunerom na čelu; značajni deo monarhističkog pokreta «karlista» (karlistički pukovnik Rada je uvežbavao oružane odrede Falange); dve tajne političke organizacije desničarskih oficira u španskoj vojsci — «Vojnu hunt» i «Španski vojni savez» (UME). S obzirom da su dve potonje organizacije odigrale ključnu ulogu u svrgavanju zakonite republikanske vlade i u političkom udruživanju Španske desnice moram kazati nešto više o njima. U «Vojnoj hunti» su bili povezani aktivni, penzionisani i degradirani generali, protivnici republike i pretežno zagriženi monarhisti. Vojnu hunti je vodio general Sanjurjo, koji je nakon neuspelog vojnog puča 1932. godine kovao zavertu iz susednog fašističkog Portugala. Drugi najistaknutiji članovi «Vojne hunte» su 1936. bili generali E. Mola (vojni komandant u Navari), F. B. Franco (vojni komandant na Kanarskim ostrvima) i M. Godeđ (komandant na Balearskim ostrvima). Generali Godeđ i Mola održavali su vezu između «Vojne hunte» i organizacije srednjih, nižih oficira i podoficira UME. Ta organizacija je 1936. godine brojala 3436 aktivnih oficira, 1843 rezervnih i penzionisanih oficira i 2131 aktivnog podoficira.

Pošto je doživela poraz na biralištima španska se desnica odlučila da smakne Drugu republiku silom. Svoj oslonac i zaštitnika ona je našla u delu oficirskog kora. Izložito političko savezništvo između stubova buržoaskoveleposedničke Španije i generalske «Vojne hunte» sklopljeno je u leto 1936. g. Objektivno se ono zasnivalo na zajedničkom suprotstavljanju već provedenim građanskodemokratskim reformama (doduše blagima i nedoslednima), mogućim daljim koracima republikanske vlade, kao i opštem jačanju političke leve i pokreta radnika i dela seljaštva. Deo španskih profesionalnih vojnika aktivno se uključio u desničarski blok kako iz ideoloških i ličnih tako i iz uskih staleških interesa. Druga republika je naime za polovinu smanjila broj divizija u kontinentalnoj Španiji, broj oficirskih i generalskih mesta, i penzionisala priličan broj oficira. Druga republika, a naročito neke partije Narodnog fronta, izražavala je dosta raširen antimitarizam. Politička propaganda levih partija je potkopavala društveni ugled i autoritet oficira u kasarnama. Savezništvo između «civilne» političke desnice i dela oficirskog kora je izgrađeno na sledećoj političkoj platformi: oštri antisocijalizam, katolički klerikalizam, «red», «čvrsta ruka», unitarizam, vrline tradicionalne Španije (hijerarhija, poslušnost, odanost itd.). Ova prilično konvencionalna platforma španske krajnje desni-

* U tome su njegovi stavovi ličili na platforme brojnih političkih struja u Evropi XIX — početka XX veka a među njima i «populista» (narodnjaka).

ce *nije morala* da dobije posebnu fašističku boju, međutim se to ipak dogodilo zbog spleta istorijskih okolnosti na međunarodnom i unutrašnjem planu.

Promenjen način borbe za političku vlast doveo je do prestrojanja snaga u desničarskom logoru. Umesto neuspešnih civilnih političara vodeću političku ulogu su preuzeli zaverenički generali. Njihova politička težina je izvirala iz snage prinude onog dela oružanih snaga koji su generali uspeeli privući u tabor desnice. Od izbijanja pobune 17. jula 1936. generala je »Hunta nacionalne odbrane« (sa generalom Sanjurjom* na čelu) postala vodeći subjektivni činilac španske desnice. 29. septembra 1936. su pobunjenički generali predali diktatorska ovlašćenja generalu Francu. Novi »generalisimus« je veoma brzo postao oličje španske reakcije. To je bio početak »frankizma« kao posebnog oblika fašizma u španskom ruhu. Sa razvojem »frankizma« se bitno promenio položaj Falange unutar tabora krajnje desnice.

Uprkos pokušaja zvaničnih istoričara da naknadno falsifikuju pojedina poglavlja u istoriji Francovog režima znamo da početni odnosi između Falange i zavereničkih generala nisu bili najbolji. Franco je svoje vreme odobio da stupi u vezu sa Falangom, dok je José António (svetao Francovog režima) zapisao niz kritičkih primedbi i na račun desničarskih generala i na njihovu pobunu. Ta pobuna se dogodila bez znanja i bez učešća Falange, sem u Valladolidu. Građanski rat u Španiji je u suštini počeo kao obračun između preteženog dela španske vojske, sa jedne strane, levičarskih i radničkih organizacija, sa druge strane. Osnovnu snagu »nacionalista« (frankista) su činili: španska stranačka legija, otprilike polovina jedinica kopnene vojske i nešto veći procenat oficira i podoficira, većina kadeta vojnih škola, većina žandara, manji deo mornarice i vazduhoplovstva. Od naoružanih poluvojnih organizacija su u taboru desnice bile najznačajnije jedinice »karlista« (pred kraj rata su brojale oko 80 hiljada pripadnika).

Posledice generalske pobune su teško pogodile i skoro potpuno uništile Falangu kao političku i poluvojnu organizaciju. Još od proleća 1936. je većina njenih rukovodilaca ležala po zatvorima. (Njihov »Jefevoda José António se nalazio u zatvoru u gradu Alicante). Svuda gde je pobuna bila poražena republikanske vlasti i radničke milicije tretirali su zatvorene falangiste kao podstrekače i saučesnike pobune. Najznačajniji rukovodioci Falange su bili uskoro streljani. José António, Ruiz de Alda, Ledesma, Redondo i dr. Organizacija sa otprilike 25 hiljada pripadnika je bila na taj način obezglavljena.

Na područjima koja su zauzeli frankisti ostale su manje značajne čelije Falange sa drugorazrednim vodama. Taj deo Falange je učestvovao, zajedno sa pobunjeničkom vojskom, karlistima i drugim naoružanim desničarima, u pobijanju levičara i naprednih republikanaca.

Svoju istorijsku šansu Falanga je dobila iz ruku desničarskih generala. Partije tradicionalne desnice, pre svega katolička partija, raspale su se u uslovima građanskog rata. Generalima je bila potrebna neka vrsta političke organizacije, sredstvo za političku propagandu i regrutovanje novih pristalica i boraca. I pored teških gubitaka Falanga je počela da obavlja te funkcije *vojne diktature* i na taj način postala njena poluzvanična politička organizacija. Takav položaj u odnosu na frankističke vlasti ubrzo je ojačao samu Falangu. U njene redove počeli su se slivati bivši pripadnici tradicionalnih desničarskih partija (klerikalci, monarhisti), kao i mnogobrojni oportunisti, bivši anarhisti i socijalisti. U proleće 1937. godine Falanga je brojila već oko 200 hiljada članova a njene centurije plavokošuljaša borile su se na frontovima kao posebne jedinice frankističkih oružanih snaga. Nakon smrti Joséa Antónija na njeno je čelo došao skoro nepismeni bivši mehničar Manuel Hedilla.

Taj momenat prvog poleta bio je istovremeno i kraj prave Falange. General Franco odlučio je da jednim udarcem reši dva problema: (1) da politički organizaciono (makar i na silu) ujedini snage španske desnice i (2) da spreči razvoj Falange kao mogućeg rivala vojnoj diktaturi. Vodi Falange je Franco postavio klopku, optužio ga je da kuje zaveru i na više godina strpao u zatvor. Aprila 1937. »generalisimus« je preuzeo partiju kao njen zvanični »voda«, dok je za organizatora postavio svog pašenoga S. Sunera. Otada do 1957. jedina se dozvoljena partija u frankističkoj Španiji zvala »Falanga Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista« (ili skraćeno FET).

Zašto je Franco naturio falangističku kapu celoj španskoj desnici mada sam nije delio neke nebeznačajne postavke njenog osnivača i ideologa Joséa Antónija? Pored već spomenutog odsustva druge efikasne političke organizacije, na Francov su izbor nesumnjivo uticali i snažni spoljni činioci. Njegov uspeh u građanskom ratu je u velikoj meri zavisio od neposredne pomoći fašističkih država Nemačke, Italije i Portugala. Strategijski je Franco tada vezao slobinu svog režima za talas »novog reda« u Evropi. Falanga, njena ideologija i organizacija su bili pogodno sredstvo za ostvarivanje i međunarodopolitičkih ciljeva frankizma.

Budući da je Falanga postala politička organizacija režima u njenim vrstama se okupio veliki broj

*) General Sanjurjo je poginuo u avionskoj nesreći uskoro nakon izbijanja pobune.

karijerista i »realista«. Članstvo partije-pokreta kretalo se ovako:

februar 1936 — 25.000
 1937 — 240.000
 1938 — 362.000
 1939 — 650.000
 1940 — 725.000
 1941 — 890.000
 1942 — 932.000
 1942—1957 — do 950.000

Međutim ni za razdoblje 1937—1957. ne bi bilo tačno potpuno izjednačenje Falange i španskog fašizma («frankizma»). Sa jedne strane, svi ili skoro svi ubedeći »frankisti« u tom su periodu stvarno bili članovi Falange, sa druge pak je partija imala i priličan »balast« formalnih članova. Aktivno fašističko jezgro Falange činili su tada (a delimično čine i danas) pripadnici udruženja veterana građanskog rata.

Falanga kao organizacija nije nikada postala nosilac najviše vlasti već je bila specijalizovano oruđe vojne diktature. Da bi ublažio strahovanja generala od Falange i njene naoružane milicije Franco je na kraju građanskog rata rasformirao njenih 114 bataljona sa 45 hiljada pripadnika.* Iz istog razloga je Franco nakon odlaska S. Sunera na položaj generalnog sekretara Nacionalnog saveta (operativnog rukovodioca) Falange imenovao svog kolegu, brigadnog generala A. Munozu Grandesa. U vojnocivilnoj koaliciji koja se oblikovala iza fasade Francove diktature Falanga je postala jedan od stubova režima. Njeno vodstvo je bilo posebno zaduženo za ideološki rad i izvanškolsku indoktrinaciju omladine; za vođenje sredstava informisanja i sindikata; za nadzor nad lokalnom upravom. Istaknuti falangisti dobili su ministarske portfelle za propagandu i za rad, kao i više mesta gradonačelnika, sreskih načelnika itd. Ključna ministarstva su pak vodili viši oficiri, poznati monarhisti i katolički tehnokrati.

Ideologija Falange, izražena u delima Joséa Antónija, postala je zvanična ideologija Francovog režima. Španski državni radio je svakog dana nekoliko puta emitovao falangističku himnu:

*«Okreni se prema suncu ...
 Izarevaću kad me bude preuzela smrt ...
 Ustajte osvajački bataljoni ...
 Probudite se, ovde počinje Španija!
 Španija — jedina; Španija — velika;
 Španija — slobodna; Španijo ustani.»*

Falangistički simboli su prekrili svu državu, svako selo i crkvu. Međutim u izgrađivanju »nove« države je Franco preuzeo samo neke delove političke platforme Falange dok je ostale prečutno odgurnuo u stranu. Na primer jedna od značajnih tema Joséa An-

tónija bila je društvena svojina kojom bi upravljali svi učesnici u procesu proizvodnje (odnosno korporativistički sindikati). Lična, porodična, opštinska i nacionalna (državna) svojina su trebale da dopunjavaju društvenu (korporativnu) svojinu. Na taj način je José Antonio zamišljao prevazilaženje klasnih sukoba koji su se izražavali u klasnom sindikalizmu i borbama političkih partija.

Od te vizije budućeg španskog društva Franco je preuzeo i uveo u politički sistem pojedine elemente korporativističke države, na primer jedinstvenu i jedino dozvoljenu sindikalnu organizaciju neposredno kadrovsko povezanu i potčinjenu jednoj političkoj partiji — pokretu (FET). S obzirom na tesnu vezu između države i FET to je praktički značilo potpuno podržavanje sindikalnog pokreta. Nacionalno-sindikalističke centrale («vertikalni sindikati») trebalo je da »hrisćanskoj zajednici« ujedine sve »Španske proizvođače«. («La Ley de Bases de la Organización Sindical»** 6. XII 1940). Na osnovu načela »jedinstvo, sveukupnost i hijerarhija« su u vertikalnim sindikatima udruženi po privrednim granama poslodavci i radnici (deklaracija XIII, »Fuero del Trabajo«, 9. III 1938.). Sve druge sindikalne organizacije su zabranjene a članstvo u vertikalnim sindikatima je postalo obavezno.

Međutim u istom ustavnom dokumentu »Fuero de Trabajo« Franco je proglasio privatnu svojinu i privatnu inicijativu (tj. klasičnu kapitalističku svojinu) osnovom ekonomskog poretka svoje države. Državna intervencija treba samo da dopunjuje privatnu inicijativu i da se izražava pre svega u uticaju na određivanje radnih normi i nadoknada za rad. Preduzeće je hijerarhijska proizvodna ćelija pod vodstvom šefa. Istim zakonom su u Španiji zabranjene sve vrste štrajkova i drugih oblika otpora (usporeni rad i dr.). Franco nije nikad ohrabrivao pa i sprečavao kadrove Falange da se zanose idejama o nacionalizaciji ključnih privrednih grana što bi bilo u skladu sa nekadašnjim programom Falange. Državna intervencija u Francovoj Španiji se u pretežnoj meri svela na jaku državnu kontrolu nad radništvom. Španija je ustavnim dokumentima proglašena »nacionalnom državom koja kao sveobuhvatno sredstvo u službi otadžbinskog i sindikalističkog jedinstva i kao reakcija protiv liberalnog kapitalizma i marksističkog materijalizma nastoji sprovesti revoluciju ...»

Francó nije otišao daleko u oponašanja Mussolinijeve korporativne države i još manje ustanova ne-

* Kad su tu miliciju ponovno formirali na početku drugog svetskog rata, neposredno su je podredili vojsci.

** Temejni zakon u Sindikalnoj organizaciji.

mačkog nacionalsocijalizma". Dalja izgradnja »nove« države je obustavljena na početku drugog svetskog rata. Najavljeni novi veliki ustav koji bi trebalo da pravno oblikuje Francovu državu nikad nije ugledao svet. To se dogodilo kako zbog prvih velikih poraza evropskog fašizma tako i iz unutrašnjepolitičkih razloga. Fašistička država u Španiji nije dograđena i zbog političkih razmimoilaženja u taboru krajnje desnice. Francova politika je u toku poslednjih skoro četrdeset godina bila da sve desničarske struje drži na okupu i kontroliše na taj način da svakoj obeća i da nešto. Međutim nijednoj struji ili ustanovi (vojsci, tajnoj policiji, crkvi, Falangi) Franco nije nikad dozvolio da preгази neku drugu niti je potpuno zadovoljio njene zahteve i želje. U tom se balansiraju pokazao kao velik majstor. S obzirom da je španska krajnja desnica, uključujući i fašiste**, bila (i danas je još) podeljena u odnosu prema uspostavljanju monarhije, Franco je stvar radije ostavio pravno nedorečenom. Od 1947. do 1967. je Španija ustavno bila kraljevina ali bez dinastije kralja ili prestolonaslednika.

Generalisimus Franco je na vreme prozreo vojni poraz svojih nekadašnjih nemačkih i italijanskih pokrovitelja. Pored odgovarajućih spoljnopolitičkih poteza (vojnog neutraliteta, tajnih pregovora sa saveznicima, rasformiranja »plave divizije« itd.) Franco je i na unutrašnjem planu preduzeo niz pripremnih mera. Najzloglasnije prijatelje nemačkih i italijanskih fašista su privremeno skinuli sa vidnih položaja. U julu 1942. stvorena je »skupština« (»Cortes Espanolas«) kao najviši organ »učesća španskog naroda u državnim poslovima«. Doduše, skupština je imala samo savetodavnu ulogu, veliki broj poslanika (»prokuratora«) je imenovala izvršna vlast i nijedan nije bio neposredno biran. Na dan 17. jula 1945. je zvanično proklamovana »Povelja Španaca« (Fuero de las Espanoles). Povelja je bila zamišljena (pre svega za spoljni svet) kao deklaracija osnovnih građanskih prava (jednakost pred zakonom, sloboda izražavanja, sloboda biranja prebivališta, habes corpus, sloboda udruživanja, pravna sigurnost itd.). Pored deklarativnog proklamovanja niza uobičajenih pravnih normi građanske države »Povelja Španaca« sadržala je i niz posebnosti: zvanično potvrdu katoličke prirode španske države; uslovljavanje svih gore navedenih građanskih prava zaštitom »osnovnih načela države« (što je u praksi značilo negiranje više tih prava); zabranu kolektivnih petlji i potvrdu posebne zaštite privatne svojine.

Oktoobra 1945. je posebnim zakonom uvedena ustanova nacionalnog referenduma a u julu 1947. je sproveden prvi takav referendum (o nasledstvu na položaju šefa države). Ove i druge delimične reforme su imale za cilj sačuvati bit Francovog režima, ukloniti spoljne znakove totalitarne fašističke države i režimu dati liberalno ruho.

španski neofašizam

Tako je počeo postupni proces »defašizacije« frankizma i prilagođavanja desničarske vojne diktature promenama u međunarodnoj okolini. Ta je »defašizacija« bila veoma oprezno dozirana (kako se ne bi bitno poremetila unutrašnja ravnoteža) i dobila je oblik »defalangizacije« režima. Falanga je 1945. godine zvanično prestala da bude državna partija a ukinut je i fašistički pozdrav uzdignutom rukom. Nakon sukoba između vrhova armije i falangističkog rukovodstva Franco je 1957. raspustio Falangu. Naredne godine je posebnim zakonom stvoreno »Nacionalni pokret« (koji je doduše u velikoj meri preuzeo ranije funkcije FET, veliki deo njenih kadrova ali ne i njene simbole, plave uniforme itd.) Falangisti (unutar »Nacionalnog pokreta«) izgubili su monopol u rukovođenju sindikatima a i deo rezervisanih mesta u Cortesu. Španski je radio 1962. godine prestao da emituje falangističku himnu itd., itd. »Zakon o Nacionalnom pokretu« (1958) i »Organski zakon« (1967) obeležili su promenu boje frankizma i prestrojavanje političkih snaga unutar režima.

Pogrešno bi bilo misliti da su posleratne promene u Španiji bile isključivo formalnopravne prirode. Franco se i dalje oslanjao i oslanja na tradicionalni blok ostataka aristokratije, buržoazije, snažne katoličke crkve (1970. godina imala je 22 913 sveštenika), civilne i vojne birokratije kao i delova drugih klasa i društvenih grupa; na strah masa od novog građanskog rata; na dosta efikasan aparat nasilja (tajna policija, armija, žandarmerija, civilna policija, sudstvo). Sa takvim osloncem Franco je sebi mogao dozvoliti delimičnu liberalizaciju javnog života koja je usto olakšala njegov spoljnopolitički položaj, uzbrala ekonomski razvoj zemlje i ublažila neke društvene probleme (recimo nezadovoljstvo radnika i nezaposlenost).

Nakon višegodišnje politike ekonomske autarkije Franco je krajem pedesetih godina dozvolio da se i Španija u velikoj meri otvori stranom kapitalu i tehnologiji; milionima zapadnoevropskih i američkih turista; stranim sredstvima javnog obaveštavanja; da se ukine prethodna cenzura; da se Špancima masovno dozvole putovanja u inostranstvo i zapošljavanje u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Špansko radništvo je i u samoj zemlji dobilo niz poboljšanja: više garantovane nadnice, zdravstveno i socijalno osigura-

***) Vidi upoređenje prakse u fašističkim državama u delu Otta Bauera »Drei Schriften aus dem Exil«, Dietz, Berlin, 1974, str. 264—289.

**) Falangisti su bili oštri protivnici dinastije Burbone i monarhije.

nje i dr. Knjižare današnje Španije nude veći izbor marksističke i levičarske literature nego knjižare većine socijalističkih zemalja. Prema rečima generalnog sekretara KP Španije S. Karilla, frankizam je izgubio niz fašističkih osobina. Najznačajnija promena je verovatno ta da Francov režim veoma retko ubija nosioce opozicionih pogleda koji ne vode i ne pripremaju oružanu borbu protiv režima.

Međutim i u svom modernizovanom *neofašističkom* izdanju^{*} frankizam je zadržao svoje bitne osobine: socijalnoklasnu podlogu (doduše već prilično potkopana); institucionalni okvir; veliki deo kadrova; oslanjanje na nasilje ili pretnju nasiljem. Već poznate struje španske desnice su i danas prisutne u Francovom režimu. Njegov u suštini koalicijski značaj je institucionalizovan u već »tradicionalnoj« deleni visokih položaja. Generali stalno drže tni vojna ministarstva a ponekad i još poneko (recimo, ministarstvo unutrašnjih poslova). Karlisti obično vode ministarstvo pravde i prosvete. Bivšim falangistima kao uvek pripada ministarstvo za rad i obično vođstvo u »vertikalnim« sindikatima. Klerikali vode ministarstva Inostranih poslova, informacija i privredne resore. Sadašnji predsednik vlade A. Navarro je dugogodišnji šef tajne policije. Vrh katoličke hijerarhije (koja je verovatno najviše »zaslužna« za dugi život Francove diktature) lepo je zastupljen u Savetu regenata. Taj savet treba da odigra ključnu ulogu u trenutku promena na državnom kormilu.

Centralno mesto u političkom sistemu španskog neofašizma zauzima isti »kaudiljo Španije«, generalissimus Franco. On je šef države odgovoran samo »pred bogom i istorijom«, vrhovni predstavnik nacije, očišćenje državnog suvereniteta, najviša politička i administrativna vlast, vrhovni komandant oružanih snaga itd.

Jedina dozvoljena politička organizacija — pokret u Španiji je »El Movimiento Nacional«. Taj pokret je integralni deo španskog ustavnog sistema. Svaki kandidat na (ograničenim) izborima mora da se javno izjasni za programsku načela pokreta. Šef države je istovremeno vođa pokreta; najviši organ pokreta, »Nacionalni savet«, visoki je državni savetodavni, nadzorni i delimično zakonodavni organ; sastancima »Nacionalnog saveta« po funkciji predsedava predsednik vlade; generalni sekretar pokreta ima rang državnog ministra a sto članova »Nacionalnog saveta« istovremeno su poslanici Cortesa. Članstvo pokreta se kreće između 930 i 950 hiljada.

Međutim, kao i u slučaju klasičnog fašističkog razdoblja, ne bi bilo ispravno polistovećivati »Nacionalni pokret« sa neofašističkim izdanjem frankizma. Pokret nije politički jedinstven i unutar njega deluju skoro legalno brojna udruženja, klubovi, kružici i dr. Za pravo neofašističko jezgro Nacionalnog pokreta va-

ži udruženje veterana građanskog rata i »plave divizije« (oko 372 hiljade članova). Ali i među veteranima deluju više političkih struja.

Krajnju klerikalnu desnicu unutar Nacionalnog pokreta predstavlja grupa oko bogatog »nacionalnog savetnika« Blasa Pinara. Grupa izdaje časopis »Fuerza Nueva« (Nova snaga) i propagira savez bivših falangista i karlista pod zastavom »nacionalnih častanstva«. Grupa zvana »Stara garda« koju vodi Karlos Pinilla; »Doktrinarni kružici Josúa Antonija«; udruženje »Distrito Centro«; »Grupa bivših članova Omladinskog fronta« kritikuju Francov režim (sa različitom oštrinom) sa palaznih tačaka »originalne« Falange koju je aprila 1937. godine »progutao« frankizam. Godine 1968. osnovana je još jedna organizacija mladih falangista pod nazivom »Nacionalni front slobodnog saveza«. Za svog vođu grupa je izabrala bivšeg »istorijskog« vođu Falange M. Hedilla. Front traži uspostavljanje novog »ekonomskog uređenja«, promene u španskom kapitalizmu i »premoć rada nad kapitalom«. Među bivšim falangistima deluju i grupe »levih falangista« (naprimer grupa C. del Castilla) koje podvlače antikapitalističke i socijalističke elemente u misli Josúa Antonija. U skladu sa time »levi falangisti« traže zajedničke tačke sa partijama tradicionalne i nove levice koja se bori protiv Francovog režima.

Frankizam je nadživeo sve ostale evropske fašističke režime i ispoljio je visoki stepen prilagodljivosti. U tom prilagođavanju, u delimičnim i postupnim reformama crpeo je životnu snagu. Ipak frankizam i njegovo očišćenje ostareli generalissimus nisu izbegli da postanu anahronizam u svojoj zemlji i u današnjem svetu. Dani španskog neofašističkog režima su odbrojani. Ispod njegove kore je već izrasla nova građanskodemokratska Španija. ■

značajniji izvori

- S. Payne, »Falange«, Paris 1964.
- Ho Thomas, »The Spanish Civil War«, London 1961.
- Pišu učesnici »Spanija«, Beograd, 1971.
- I. Sole-Tura »Introducción al regimen politico Español«, Barcelona, 1971.
- »La loi organique de l'état Espagnol«, Paris, 1967.
- S. Woolf, ur. »European Fascism«, New York, 1968.

*) Napominjemo da je simpozij »Fašizam i neofašizam« održan prije Francove smrti i promjena u režimu koje su uslijedile 1976. godine.

salazarizam kao specifičan oblik fašizma

U spletu različitih fašizama i fašističkih orijentacija Portugal iz vremena Salazara zauzima, svakako, posebno mjesto. Tu vrstu fašizma¹⁾ nemoguće je neposredno odrediti i komparirati s ostalim fašističkim sistemima bez prethodnog poznavanja specifičnosti portugalskih društveno-političkih i ekonomskih prilika, koje su izbacile Salazara na površinu, ali isto tako i njegovih osobnih odlika, koje su pridonijele tome da je punih 40 godina bio na čelu fašističke države.

Ako se za dio vodećih fašističkih sistema može ustvrditi da su stajali u velikoj mjeri u znaku i pod velikim utjecajem stanovitih autoritativnih vođa i njihovih ideja, to posebno vrijedi za Portugal kome se Salazar nametnuo za dugo vremensko razdoblje kao neprikosnoveni kreator ideja i vođa. Čitav društveno-politički i ekonomski sistem, mjere unutrašnje politike kao i cjelokupna vanjska politika nalazili su se u rukama Salazara, koji je disponirao neograničenim diktatorskim ovlastima, djelujući na osnovu strategije koju je samostalno zacrtao.

I koliko god ta dugogodišnja salazarovska etapa portugalske političke povijesti izgleda danas u daljena od prakse suvremenih portugalskih zbivanja, čini nam se, da je nemoguće razumjeti mnoga današnja traženja i krivudanja u portugalskom razvoju bez prethodnog poznavanja diktatorskog sistema, što ga je bio stvorio, razradio i dugi niz godina održavao profesor António de Oliveira Salazar.

1. salazarov put do vlasti

Nacionalizam i duboko religiozno uvjerenje vodili su Salazara kroz cijeli život i pomagali su mu u njegovim najvažnijim životnim opredjeljenjima. Sin skromnih i siromašnih roditelja iz zaostalog zemljoradničkog kraja našao je u katoličkoj crkvi jedinu mogućnost svoje naobrazbe i podizanja svog osobnog statusa. A usporedo s tim postupnim intelektualnim razvojem nacionalizam se u Salazara pojavljuje kao glavno sredstvo koje će ga voditi postizanju i održavanju političke vlasti.

¹⁾ Na VII kongresu Kominternu 1935. godine, dakle u doba kada je fašizam već vladao u Italiji, Njemačkoj i Portugalu, Georgi Dimitrov kao podnosilac referata pod naslovom: «Ofenziva fašizma i zadaće III internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma» posebno je insistirao na činjenici da se fašizam ne pojavljuje u istim oblicima i da taj proces ne teče niti jednostavno niti vrlo brzo. Zbog toga, kako je govorio Dimitrov, ne treba misliti da «...tamo neki komitet finansijskog kapitala odlučuje da će tog i tog dana uvesti fašističku diktaturu. U stvarnosti fašizam obično dolazi na vlast u uzajamnoj ponekad oštroj borbi sa starim buržoaskim partijama ili s jednim njihovim dijelom... Sve to zajedno ne umanjuje značenje činjenice da prije postavljanja fašističke diktature buržoaske vlade prolaze obično kroz nekoliko pripremnih etapa i primjenjuju mnogo reakcionarnih poteza koji otključavaju fašizmu dolazek na vlast...» — G. Dimitrov, Pisma Wybrane, Warszawa, 1954, str. 52. i dalje.

Salazarov duboki katolicizam bio je sasvim normalna pojava, koja je proizlazila iz paternalističkih utjecaja, kulturnih tradicija i indoktrinacije, što je sve zajedno bilo karakteristično za tadašnji Portugal kao i većinu njegove inteligencije. S druge strane, nacionalistička uvjerenja koja su postupno sazrijevala bila su čvrsto zasnovana na prihvatanju i isticanju ustaljenih nacionalnih vrijednosti onako kako ih je dugi niz godina postavljala portugalska vladajuća klasa. Čvrsto opredijeljen kao katolik i istodobno pripremajući se za svoj budućí svećenički poziv, Salazar već u sjemeništu veličkom pozornošću prati portugalska politička kretanja. I još prije nego je došlo do stvaranja svjetovne Republike, Salazar je jasno stavio do znanja svojim duhovnim pretpostavljama da ne želi postati svećenik, vjerojatno imajući na umu pravac i perspektive tadašnjeg političkog razvoja događaja.²⁾

Napustivši sjemenište u kojemu je stekao uvjete³⁾ da upiše pravni fakultet Salazar odlazi u tadašnju portugalsku tvrđavu kršćanskih znanosti, Sveučilište u Coimbru, gdje započinje novo poglavlje njegovog života. Istodobno, to su i vrlo značajni dani u političkoj povijesti Portugala koji će ubrzo izmijeniti tu zemlju i zacrtati neke potpuno nove i nepovratne tokove.

Dugogodišnja bitka pobornika svjetovne republike urodila je u Portugalu plodom i 8. listopada 1910. godine proglašena je Republika. U zatvorenoj i politički izoliranoj sredini ta promjena imala je golemo značenje. U to doba, osim zaostale carske Rusije i susjedne španjolske, nije bilo u Evropi tako zaostale države poput Portugala, vjekovima zatvorenog i isključenog iz evropskog i svjetskog razvoja.⁴⁾

Čitava tadašnja kršćanska Evropa gledala je s velikim podozrenjem na novu Republiku, nastojeći da uz pomoć diplomatskih, a poglavito snažnih vatikanskih utjecaja, na razne načine kompromitira novo uređenje. S druge strane, unutar Portugala stvaranje Republike označilo je značajan preporod i neočekivani prelazak iz vjekovne letargije i tradicionalne zaostalosti. Mase stanovništva su se po prvi put aktivirale u nekom političkom kretanju i unatoč njihove zaostalosti i činjenice da su nosioci novih kretanja dolazili iz redova srednjeg staleža i gradskih centara čak i brojno seosko stanovništvo prihvatilo je Republiku kao mogućnost poboljšavanja svojih životnih uvjeta.

No portugalska republika niti u svom programu niti u kasnijoj realizaciji nije imala gotovo nikakvih klasnih karakteristika. Liberalni intelektualci okupljeni oko Republikanske stranke još od 1876. godine težili su svrgavanju monarhističkog režima i stare aristokracije, uvjereni da su oni glavna zapreka bržem društvenom i ekonomskom razvoju zemlje. Neposredno nakon svrgavanja monarhije crkva koja je u Portugalu stoljećima bila glavni stub vladara našla se na udaru republikanaca. Odvajanje crkve od države, sekularizacija

obrazovanja, tjeranje Jezuita, uvođenje građanskog braka, nacionalizacija crkvenih dobara i stvaranje svjetovnih sveučilišta jasno su pokazali pravac novog razvoja zemlje i unatoč složene situacije te promjene su naišle na dobar odjek u većine stanovništva.

Naravno, Salazar je već tada bio jasno kršćansko-nacionalistički opredijeljen, a jedne strane, i, s druge strane, svjestan novih opasnosti koje dolaze s Republikom. Još po dolasku na Sveučilište u Coimbru on je postao tajnik katoličke studentske grupe (CADC — Centro Academico de Democracia Crista — Akademski centar kršćanske demokracije) koji je odmah po dolasku republikanaca na vlast bio privremeno zatvoren.

Organiziran još 1901. godine, CADC je upravo u danima Republike odigrao svoju značajnu ulogu, okupljajući većinu katoličke inteligencije iz čitave zemlje. Istodobno, u CADC ne samo da su se kristalizirale ideje o budućem razvoju Portugala, već su i u kadrovskom smislu iz njegovih redova bili kasnije birani glavni lideri salazarovskog sistema.

Glavni nosioci akcije bili su intelektualci udaljeni od portugalskih širokih masa isto tako kao što su i prvi republikanski lideri imali vrlo malo veze s bazom. Vjerni svom programu: kršćanski i nacionalističkim opredjeljenjima oni zapravo nikada nisu došli u pozicije da znatnije prošire svoje redove, niti pak da postanu neka masovna politička stranka. Za razliku od fašista u Italiji i Njemačkoj, CADC nije mogao postati jezgro stvaranja masovnog političkog pokreta, jednim dijelom zbog prevelike vezanosti s monarhističkom prošlosti a i zbog uskog elitarnog karaktera samog CADC.

U skladu sa specifičnim razvojem događaja, te prošlosti Portugala, kršćansko-monarhistički mislioci u redovima CADC, mnogo prije stvaranja »Mein Kampf«, postali su pioniri fašizma. Proučavajući djela Pape Lava XIII, a posebno njegovu encikliku »Rerum novarum«,

2) To posebno podvlači katolički pisac H. Kay koji je inače napisao obimnu biografiju Salazara. — H. Kay, Salazar and Modern Portugal, London, 1970, str. 11.

3) Sjećajući se kasnije početaka svog intelektualnog uspona Salazar je pisao: »Nikada neću zaboraviti one dobre svećenike koji su me držali, gotovo bez ikakve naplate u toku tih godina (1900—1908) i kojima, pored mnogo toga ostaloga, dugujem obrazovanje i intelektualnu disciplinu.« — Cit. po: A. de Figueiredo, Portugal: Fifty Years of Dictatorship, London, 1975, str. 24.

4) Vidi o tome: V. de Bragança-Cunha, Revolutionary Portugal (1910—1936), London, 1937; W. C. Atkinson, A History of Spain and Portugal, London, 1960, str. 326—338.

zanim radove izrazito reakcionarnih francuskih pisaca Charlesa Maurrassa i Leona Bloya, stvarao se postupno novi teorijski model korporativne države. Iako su svi ti radovi glavnih inspiratora korespondirali s prethodnim razdobljem povijesti, za Salazara i njegove istomišljenike to je u portugalskim uvjetima trebao biti čvrst okvir novih alternativa idejama francuske revolucije, tekovina industrijske revolucije i internacionalizmu marksističkih ideja.

U tim danima nastao je i koncept «Lusitanskog integralizma» koji se također čvrsto naslanjao na portugalsku romantiziranu sliku povijesti i prošlih dana. I dok su fašistički pokreti u Njemačkoj i Italiji u svojim specifičnim uvjetima industrijskog rasta tražili odgovore na pitanja položaja radništva i daljnjeg razvoja industrijaliziranih društava, portugalski integralisti su isticali duhovnu i sentimentalnu apstrakciju kao model novih odnosa zasnovanih na prošlosti i ne vodeći računa o budućnosti, a posebno ne o novim tokovima društvenog i ekonomskog razvoja.⁵⁾

Uostalom, čitav dotadašnji razvoj Portugala zasnivao se na stalnom isticanju slavne prošlosti koja je vjerojatno kao ni u kojoj drugoj zemlji služila kao glavni orijentir akcije u sadašnjosti i budućnosti. Zahvaljujući svom izoliranom položaju, monarhističkom sistemu i organiziranim naporima vladara Portugal nije zahvatila niti francuska revolucija, niti industrijska, niti socijalistička a na kraju niti tehnološka. Autoritativni karakter vlasti, čvrste veze i suradnja između države i crkve i odlučujuća uloga vojske u presudnim trenucima glavne su karakteristike portugalske povijesti. No da bi se zadržao razvoj zemlje i nesmetano prenošenje klasnih privilegija s klase na klasu bilo je potrebno uz cenzuru i prinudu pronaći i neka druga sredstva koja bi mogla zaustaviti utjecaje ideja što su dolazile izvana. U traženju sredstava koja bi mogla parirati takvim novim idejama, koje su se širile Evropom nastala je nacionalistička ideologija kao skup ideja i načela i vrlo pojednostavljenih romantiziranih vizija prošlosti.

5) Lusitanski integralizam posebno je zagovarao pisac Antonio Sardinha, koji je bio jedan od nosilaca tzv. portugalskog ultranacionalizma. — A. de Figueiredo, Portugal... str. 28.

6) Ponesen svojim nacionalističkim viđenjem Portugal i njegove prošlosti Salazar je pisao: «Bačeni na zapadni dio Poluočuka, između moćnih susjeda i oceana, čitavo naše postojanje nužno je duga drama: ali u naklonost Providnosti možemo izbrojiti osam stoljeća mukap i patnji, borbi i slobode... Imamo pravo ne našoj strani, pravo okupacije, osvajanja, otkrića i kolonizacije.» Govoreći zatim u istom velikom nadahnuću o portugalskim kolonijalnim osvajanjima Salazar je rekao: «Mi smo sinovi i nasljednici stare civilizacije, čija je misija bila u obrazovanju i pripremanju naroda da prihvate višu ideju života, da ostvare pravog čovjeka podređujući materijalno duhovnom, a Instinkt razumu...» Salazar Says, Lisbon (bez datuma): A. de Figueiredo, Portugal... str. 34—35.

7) W. C. Atkinson, A History of Spain and Portugal... str. 339.

U takvim uvjetima Salazar nije trebao ništa posebno dodavati portugalskom nacionalizmu. Njegov kršćanski odgoj, obrazovanje koje je stekao, položaj u krugu Sveučilišta i intelektualnog kršćanskog pokreta jasno su podržavali takvu sliku portugalskog nacionalizma, koji treba postati nova motorna snaga okupljanja svih Portugalaca. Videći Portugal kao malu zemlju kojoj su međutim predodređene velike zadaće, kako u obrani rimske i kršćanske civilizacije, tako isto i u novim uvjetima kada se ponovno Portugal pojavljuje kao nasljednik starih civilizacija i dužan je izvršiti svoju «civilizatorsku misiju», Salazar nije imao teškoća u povezivanju kršćanskih uvjerenja i nacionalizma prilikom stvaranja svog budućeg političkog programa⁶⁾.

S druge strane, politički razvoj kretao se u pravcu novih kriza koje se, uostalom, moglo i očekivati. Nosioci republikanskih ideja našli su se suočeni s velikim unutrašnjim problemima, pritiskom izvana a isto tako i vlastitim različitim stavovima o tome što treba činiti dalje. Svrgavanje monarha i ograničavanje uloge crkve bile su prve mjere koje su, međutim, po svom značenju bile i najveće. Suprotnosti unutar nosilaca novih kretanja, predstavnika srednjeg građanskog sloja, neodlučnosti u poduzimanju daljnjih mjera i odsustvo bilo kakvih klasnih elemenata doveli su do postupnog gubitka povjerenja u Republiku i u nosioce republikanskih ideja.

Radnička klasa koja je unatoč svoje malobrojnosti pokazala izvanrednu organiziranost i zrelost nije mogla doći do izražaja kao značajniji politički činilac. Iako je upravo iz redova radništva dolazila najveća podrška Republici, njegov položaj nije se bitno izmijenio. Pravo na štrajk postalo je, istina, njihovo snažno oružje, ali u uvjetima opće nestabilnosti i nedostatka političkog programa doprinijelo je daljnjem slabljenju političke vlasti. S druge strane, seljaštvo je postalo vrlo skeptično prema Republici.

Unatoč postojanju republikanskog Ustava iz 1911. godine, kojim su građanima bila zajamčena prava i istodobno utvrđeni i osnovni oblici najviše političke vlasti (Parlament i Senat), zemlja je počela živjeti u znaku previranja. Veliki štrajkovi, organiziranje monarhističke opozicije, teror i politička ubojstva postali su karakteristike Republike uz stalno pogoršavanje ekonomskog položaja zemlje. Izbijanje prvog svjetskog rata i priključivanje Portugala na stranu saveznika nije, međutim, dovelo do punopravnog prihvatanja Portugala. Pokušaj zavođenja autokratskih ovlasti također nije uspio, te je razdoblje od 1910. do 1926. godine vjerojatno najnestabilnije u političkoj povijesti zemlje.

U tom razdoblju u prosjeku je svake godine dolazilo do izbijanja jedne revolucije a u prosjeku tri vlade godišnje su pokušavale uvesti red. Samo jedan od šest predsjednika dovršio je svoj četvergodišnji mandat, kroz vladu je prošlo više od 500 osoba a u ekonomskom i financijskom smislu Portugal je bio doveden na rub siroma⁷⁾.

Izvan Portugala nije bilo zemlje koja bi podržala Republiku. Ocjenjujući portugalska kretanja kao eventualnu mogućnost razvoja socijalističkih ideja glavne evropske države nisu htjele pružiti ekonomsku pomoć, a Vatikan je sa svoje strane uložio napore da se što prije potpuno diskreditira Republika koja se tako drsko usudila dirnuti u crkvu.

Međunarodni uvjeti također su bili specifični i nikako nisu išli na ruku Republici. Hitler se, nakon objavljivanja »Mein Kampf«, oporavljao od neuspjela nacističkog puča u Münchenu, Mussolini se učvrstio u Italiji, a M. Primo de Rivera zasnovao je čvrstu diktaturu u susjednoj Španjolskoj. U Portugalu sva ta kretanja nailazila su na odobravanje u redovima intelektualaca okupljenih oko CADC, koji su postupno nazirali kraj unutrašnje nestabilnosti i mogućnosti za realizaciju vlastitog političkog programa.

I kada je iz drevnog katoličkog grada Brage, inače sjedišta portugalskog nadbiskupa primasa i mjesta sa sedam sjemeništa, krenuo general Gomes da Costa u rušenje republikanske vlasti u Lisabonu, kršćanski intelektualci bili su među prvima koji su u tom potezu vidjeli priliku za sebe. Uostalom, nezadovoljstvo zbog postojećeg stanja bilo je tako veliko da general u podmaklim godinama nije niti naišao na neki ozbiljniji otpor. Uspoređujući svoj pohod, vjerojatno, s Mussolinijevim osvajanjem Rima, Gomes da Costa izložio je i neke svoje političke ideje, koje su naravno imale širu pozadinu:

»Parlamentarni sistem je preživio ... ono što danas trebamo jest stvarno nacionalna vlada, koja će omogućiti da država izvršava svoju misiju na osnovu pravde i časti. Međutim, samo armija može zasnovati takvu vladu, samo armija može dati građanima sigurnu slobodu i zdravu slobodu koju oni žele.«⁸⁾

U toj novoj situaciji, kada je vojni trljumvirat⁹⁾ došao na čelo zemlje, sigurno da je i Salazar vidlo stanovito olakšanje. Kao dobar katolik, on se nikada nije pomirio s režimom koji je donijela Republika, a posebno ne s onim odredbama koje su se ticale Crkve. Polazeći uvijek od zahtjeva za ostvarenjem takve države u kojoj će vladati red i zakon on je s najvećim zadovoljstvom pratio borbe različitih frakcija unutar republikanaca vjerujući da će to pomoći da se mrski režim slomi i da se, s druge strane, Portugal ponovno privede svojoj misli. Za razliku od nekih romantičnih liberala, Salazar je čitav svoj život bio odlučno protiv uvođenja masa u politički život, sigurno ne samo zbog prihvaćanja klasnih odlika društva u kojemu se kretao i koje je kasnije vodio, nego i zbog želje da se održi red koji bi definitivno odstranio »pravila gomile«, »ulične snage« i »subverzivju masa«. Njegovo shvaćanje slobode bilo je striktno podređeno potrebama održavanja reda i nekih viših načela, jer po njemu: »istinska sloboda može postojati samo u duhu čovjeka ... u duhu može postojati apsolutni autoritet; nikada

tamo ne može biti apsolutne slobode; red je uvijek bio istinski uvjet ljepote«¹⁰⁾.

Vjerojatno je i vojna sila, koja je nakon puča 1926. godine došla na vlast, značila za Salazara takva organiziranog nosioca reda i poretka. Nakon šesnaest godina vladavine republikanaca, u kojima su dominirali nemiri i nestabilnost, uz stalno ekonomsko nazadovanje, sada se ukazivala prilika svim onim snagama koje su bile protiv Republike i njezinih tekovina. A kako je u kraćem razdoblju 1921. godine Salazar bio jedan od triju katoličkih poslanika u Parlamentu on je mogao i s tih perspektiva ocijeniti probleme s kojima se suočavala Republika. Uvjeren tada da ne može mnogo pridonijeti njezinu rušenju, on se vrlo brzo povukao u sveučilišni mir Coimbre, gdje je zajedno sa svojim istomišljenicima dočekao vojni puč¹¹⁾.

Ipak, akcija generala — koliko god bila bliska Salazaru i njegovim istomišljenicima — nije bila na istoj liniji s njihovim razmišljanjem o novom Portugalu. Ona je zapravo tek trebala poslužiti realizaciji njihovih planova. Vjerojatno ocjenjujući na taj način novi vojni režim Salazar se tako i postavio prema njemu kada je bio pozvan da u kritičnoj ekonomskoj situaciji, kao mlad i talentiran profesor ekonomije, prihvati resor ministra financija. Suočavajući se s jedne strane s golemlim ekonomskim problemima i s druge strane s interesom vojnih moćnika, Salazar je ubrzo završio svoju kratkotrajnu misiju, vraćajući se ponovno na Sveučilište u Coimbri.

Sa svoje strane vojna je hunta započela tražiti načine ekonomskog održavanja zemlje. Najprije je riješeno pitanje golemih britanskih potraživanja, a malo kasnije vojna garnitura obratila se za pomoć Lige naroda u Ženevi. Specijalna komisija Lige naroda, nakon svestrane analize portugalske situacije, ostavila je otvorenom mogućnost dobijanja kredita, ali pod uvjetom da se ostvare određeni preduvjeti. Oni su se svodili na potrebu balansiranja budžeta sljedećih godina, zaustavljanje inflacije i devalvacije, konsolidiranje državnih dugova i eventualno zamjenjivanje kredita Lige

8) A. de Figueiredo, Portugal... str. 58.

9) Iz trljumvirate je kasnije izšao Carmone kao vođa i jedini šef. Detaljnije o liku generala, a kasnije maršala Carmone vidi: W. L. Smyser, General Carmone: Dictatorship without Dictator in Portugal, Contemporary Review, September 1930.

10) Salazar Says, str. 31.

11) Utjecaj širih međunarodnih kretanja osjećao se u redovima portugalskih kršćanskih orijentiranih intelektualaca, među kojima se posebno isticao Marcelo Caetano, koji će kasnije u kraćem razdoblju pokušati realizirati salazarizam bez Salazara. Kao urednik političkog tjednika Ordem Nova (Novi poredak) Caetano je dao program akcije »Anti mударan, anti liberalan, anti demokratski, anti boljševički časopis: Katolički, apostolski i rimski, monarhistički, netolerantan.« — Cit. po: A. de Figueiredo, Portugal... str. 57.

naroda međunarodnim kreditom. Sve te mjere trebala je nadgledati specijalna komisija Lige naroga.

Sasvim su u pravu oni autori koji ističu da su ti uvjeti omogućili po prvi put da se gledišta poražene demokratsko republikanske opozicije nađu zajedno s gledištem Salazara i njegovih intelektualnih kršćanskih kolega. Kršćanstvo i nacionalizam vodili su i ovoga puta Salazara u ocjeni ponuđenih uvjeta koje je on javno nazvao milostinjom, suprotstavivši se njihovu prihvaćanju¹²⁾. Kako je i vojna hunta bila otprilike istog mišljenja situacija je postala toliko složena da su generali već ozbiljno pomišljali na predaju vlasti.

U takvoj situaciji ponovno je pozvan profesor ekonomije António da Oliveira Salazar, kojemu je ponudeni položaj ministra financija s gotovo neograničnim ovlaštenjima. U svom govoru pred portugalskim kabinetom u travnju 1928. godine novi ministar iznio je svoj plan financijskog ozdravljenja, koji je posebno težište stavljao na rad Ministarstva financija i na osobu ministra, stvarajući tako vrlo konkretne mogućnosti za daljnji svoj uspon. Kao da je to tada vrlo jasno vidio i sam Salazar, koji je u završnom dijelu svog ekspozea rekao:

«Znam vrlo dobro što hoću i kuda idem, ali molim da se ne traži postizanje mog cilja u nekoliko mjeseci. Ostalo vrijeme neka zemlja izučava, neka sugerira, neka zahtijeva, neka diskutira, ali kada dođe moje vrijeme da dajem naređenja, očekivati ću da ona budu izvršena.»¹³⁾

Koristeći postojeću situaciju, nemoć vojne hunte da organizira društvenoekonomski život zemlje i njenu otvorenu spremnost da podrži «financijskog diktatora», profesor Salazar započeo je stvarati svoj sistem. Diktatura, započeta rješavanjem ekonomsko-financijskih problema, punih će četrdeset godina dobivati nove oblike da bi postala čvrsto organiziran sistem vlasti, koji je bio pronikao u sve pore portugalskog života kao i u daleke prekomorske posjede. Salazar je stvarno znao što hoće i kuda ide!

Odlučan u sprovođenju svog mogli bi reći poznatog cilja — stabilizacije financija — Salazar je bio nemilosrdan i prema stanovništvu i mnogim oblicima potrošnje. Rezultati nisu izostali i od zatečena duga u visini od 3 milijuna funti sterlinga već sljedeće godine pojavio se suficit od 16.000 funti. Naravno, to nije bilo samo djelo vještog ekonomskog teoretičara, koji je dobio priliku da se ogleda u praksi, nego isto tako i organizirani napor da se drastično smanji potrošnja, podignu porezi stanovništva i otvori mogućnost vlastita daljnjeg političkog uspona. Javne službe, zdravstvo, školstvo i socijalna briga prvi su se našli na udaru, da bi se ubrzo enormno povećali svi oblici poreza i taksa koji su postali, kako je sam Salazar govorio, «siromaštvo, suze i krv nacije»¹⁴⁾.

Novom situacijom bili su zadovoljni glavni Salazarovi oslonci. Katolička je crkva bila sigurna da Salazar nikako neće poduzeti mjere koje bi mogle okrnjiti njezine pozicije u društvu, te je crkvena hijerarhija najtešnje surađivala s ministrom financija, a od 1932. godine s premijerom Salazarom. Vojni krugovi također su bili zadovoljni. Slavni profesor ekonomije izvukao je zemlju iz krize, uveo je «financijski red» i omogućio je održavanje režima kojem se na čelu našao maršal Carmona. No, osim toga, vojska je bila posebno zadovoljna jer je Salazar, iako vrlo štedljiv na ostalim područjima, bio izrazito darežljiv kada je po srijedi bio vojni budžet. Prvih godina njegove vlasti kao ministra financija vojska je dobivala oko četvrtine čitavog državnog budžeta, što je u to doba portugalsku vojnu potrošnju stavljalo na prvo mjesto u Evropi¹⁵⁾.

Iako je nekoliko puta profesor Salazar tvrdio kako je bio prisiljen napustiti «visoko profesorsko zvanje i krenuti težim putem noseći teži križ», sigurno da je njegova želja za vlasti bila toliko snažna da ga nije nikada napuštala, barem ne u tolikoj mjeri da bi ozbiljno pomišljao na napuštanje započete aktivnosti. Stalno akumuliranje vlasti i jačanje njegovih diktatorskih ovlasti ubrzo su mu omogućili da u Portugalu izgradi specifičan svoj sistem, te da istodobno bude i glavni diktator.

2. osnovne karakteristike salazarizma

Tridesete godine u Evropi bile su za Salazara vrlo pogodne. Adolf Hitler je postao Reichsführer, Italijanski je fašizam tražio prostore svoje ekspanzije u Africi, a u susjednoj Španjolskoj fašistička partija i Falanga, osnovani 1932. godine, krenuli su u borbu da realiziraju nacional-fašističku «hispanidad»¹⁶⁾. Upravo ta bitka na Iberijskom tlu jačala je Salazarovo uvjerenje o potrebi ujedinjavanja snaga istomišljenika u naporima za očuvanjem kršćanske civilizacije i posebno sa-

12) Ibid., str. 61.

13) Ibid., str. 62.

14) Ibid., str. 63.

15) Ibid., str. 64.

*) Španjolsko

lazaravog sistema. Razvoj međunarodnih događaja i ofenziva fašističkih država s kojima je Salazar otvoreno simpatizirao ubrzali su svakako ostvarenje Salazareva programa akcije, koja je dobila svoje sasvim jasne glavne elemente. «Mi smo antiparlamentarci», — pisao je Salazar — »antidemokrati, antiberali i mi smo odlučni u formiranju korporativne države.»¹⁶⁾

U tim samostalnim akcijama profesora Salazara leži i jedna od bitnih odlika njegova sistema koji ga u velikoj mjeri razdvaja od ostalih fašističkih režima¹⁷⁾. Naime, vojna diktatura koja je srušila republikance bila je bez ikakva ozbiljnoga političkog, a pogotovo ideološkog programa, osim za promjenu nosilaca vlasti i stanovitih korektiva u društvenopolitičkom razvoju zemlje. Ministar financija, koji je uveo na ekonomskom planu red i koji je ubrzo postao doživotni premijer Portugala dobio je isto tako i konkretne mogućnosti da ispuni postojeći političko-ideološki vakuum. Za razliku od talijanskih i njemačkih fašista, koji su imali svoje političke pokrete, Salazar je imao samo svoje kršćanske intelektualce u prvom redu iz CADC, zatim naklonost crkve i armije, ali ne i striktno organiziranu političku snagu koja bi mogla iza njega stati i izvršavati postavljeni program.

Težeci ostvarenju tih većih zadata, Salazar je 30. srpnja 1930. godine u prisustvu svih članova kabineta, pročitao Manifest Nacionalne unije, koja je postala jedino legalno političko udruženje u zemlji. Privremeno uvedena cenzura postala je stalna odlika portugalskog života, a politička policija PIDE, u početku školovana od specijalista Gestapoa, dobila je neograničena sredstva i ovlasti¹⁸⁾. Po uzoru na Hitlerovu Njemačku, i Salazar je stvorio uz regularnu armiju svoje posebne oružane odrede — Legião Portuguesa (Portugalska legija) i Udarne brigade. Omladina je bila svrstana u redove Mocidade Portuguesa (Portugalska mladež) čiji je prvi nacionalni komesar postao profesor Marcelo Caetano. Seosko stanovništvo našlo se udirano u tzv. narodnim kućama (casas do povo) a ribari u casa dos pescadores. Vertikalno postavljeni sindikati zamijenili su sva radnička udruženja i saveze iz dana Republike, a osnovne ideje novih sindikata preuzete su iz talijanskog fašističkog sistema i njegovih pravnih odredbi. Privatna radna organizacija je interesantna državi, stoga se zaposleni pojavljuju kao aktivni suradnici poduzeća, dok upravljanje pripada poslodavcu koji za njega odgovara.

Sve te mjere zajedno bile su upravljene prema jednom cilju — stvaranju korporativne države zasnovane na novom poretku. Jer, po Salazaru »ljudi imaju manju potrebu za suverennošću nego za tim da se njima vlada«, te je njegova stalna briga bila da kvalificirani kadrovi upravljaju državom kao i pojačano uvjerenje o neophodnosti stvaranja potpuno novih državnih fundamenata¹⁹⁾.

Ustav iz 1933. godine, nakon prethodno obavijenih konkretnih poslova jačanja režima, trebao je fiksirati postojeće stanje i odrediti glavne pravce budućeg razvoja zemlje. Uvelike pod utjecajem talijanskog fašizma, «Estado Novo» trebao je prije svega odgovoriti na izazove svog vremena. Unatoč velikih sličnosti s izvanjskim političkim istomišljenicima, sigurno je da je sama ideja korporativizma, koja se postavlja kao središnja nit, u velikoj mjeri nastala kao izraz Salazarove nesposobnosti da parira tekućem društvenom i ekonomskom razvoju.

Za Salazara vrijeme kao da se bilo zaustavilo, a njegovo totalno nepoznavanje svijeta i uporno odbijanje da se s tim svijetom upozna²⁰⁾, kao da su još više pomogli da se uz svoje stare nacionalističko-kršćanske odrednice okrene konceptu koji svakako nije mogao zadovoljiti ni vrijeme ni potrebe zemlje. Suprotstavljajući se tekovinama industrijske i tehnološke revolucije, zainteresiran jedino da Portugal sačuva od boljševizma, Salazar je u korporativizmu vidio jedini izlaz koji je istodobno trebao dati najbrže i najbolje rezultate.

Nova država, čije je doktrinarne i praktične temelje Salazar stvorio, morala je biti »snažna i otporna, da bi mogla suzbiti revolucionarne tokove, da bi osigurala narodu jedinstvo, da bi uskladila djelatnost raznih činilaca, poduzela i ostvarila pravu revoluciju»²¹⁾. Međutim, »revoluciju« takve vrste bila je spremna podržati portugalska kapitalistička oligarhija, u čije se ime i stvarao nov sistem. Udaljavanje Portugala od tekućih evropskih zbivanja, suzbijanje utjecaja socijalističkih ideja i stvaranje sistema koji će na temelju jasno istaknute kršćansko-nacionalističke doktrine osigurati red i poredak — zadovoljavalo je glavne interese vladajuće klase. Taj novi sistem, nastao Ustavom iz 1933. godine, mogao bi se stoga okarakterizirati kao autoritativni kapitalizam u kojem su se točno znale uloge klase eksploatatora i eksploatiranih.

Estado Novo po Salazarovim je zamislama trebalo postati »unitarnom korporativnom republikom« ko-

16) A. de O. Salazar, *Doctrine and Action; Internal and Foreign Policy of the New Portugal, 1929—1939*, London, 1939, str. 29.

17) O sličnostima i razlikama u odnosu na ostale fašističke režime vidi: S. Dymek, *Neofaszizm Przystosowany, Warszawa, 1974*, str. 186—187.

18) A. de Figueiredo, *Portugal...*, str. 68—69.

19) W. C. Atkinson, *A History of Spain and Portugal...*, str. 340.

20) Zanimljivo je svekadno da je Salazar državnici i isto tako i organizator velikog portugalskog imperija, u toku čitavog svog života proveo samo nekoliko dana u inozemstvu. Još u mladosti, dok je krenuo na crkveni skup u Liège, Salazar je usput borovio par dana u Parizu i to su mu bili jedini trenuci izvan Portugala.

21) O. Salazar, *Revolucja pokolowa*, Warszawa, 1939, str. 124.

ja bi bila zasnovana na klasnoj solidarnosti. Predsjednik države imao je mandat od sedam godina, ali nisu uvedene nikakve odredbe koje bi onemogućavale ponovni izbor, što je u praksi omogućilo da maršal Carmona bude doživotni predsjednik. Savjetodavnu funkciju trebalo je imati Državno vijeće sastavljeno od 15 osoba: deset od njih dobilo je tu titulu također doživotno. Uloga skupštine (Assembleia Nacional) znatno je smanjena i svedena isključivo na davanje savjetodavnih mišljenja u odnosu na vladu i njezine akte. Korporativna komora — koju su tvorili predstavnici samoupravnih vlasti, crkve i sindikata — također je dobila minimalno značenje.

Posebno je zanimljivo mjesto Korporativne komore, koja je trebala biti najviša predstavničko tijelo nacionalnih ekonomskih interesa. Za razliku od čvrste vertikalne organizacije falangističke Španjolske, u Portugalu je bila postavljena horizontalna formula s integracijom radničkih sindikata i poslodavačkih gilda. Na samom vrhu tog tijela bili su članovi koje je posredno ili neposredno postavljala vlada. Njihova uloga svodila se u prvom redu na davanje stručnih mišljenja o pojedinim zakonima koji su predlagani unutar vlade i njezinih organa. Sav taj sistem najviših tijela Estado Novo jasno je pokazivao da se mehanizam vlasti postavlja tako da bi odgovarao postojećem režimu, te je i funkcioniranje skupštine ili korporativne komore imalo vrlo malo praktičnog značenja u stvarnom političkom djelovanju Salazarova sistema.

Prema Ustavu, a i prema stvarnom stanju stvari, najviša izvršna vlast bila je, unatoč formalne ovisnosti od predsjednika, u rukama šefa vlade. On nije trebao odgovarati pred parlamentom, ali je po slovu Ustava mogao biti opozvan od strane predsjednika države. Iako je nekoliko puta situacija bila prilično složena za Salazara, ipak nikada nije došlo do takvog stanja, te je on nesmetano sve do svoje teške bolesti (1968) djelovao kao predsjednik vlade. Istodobno, koristeći svoje ovlasti, on je uspio proširiti svoju vlast, te

je izdavanje dekreta bez ikakvih konzultacija s parlamentom bilo redovna pojava punih trideset godina.

Pravo sudjelovanja na izborima bilo je priznato isključivo muškarcima starijima od 21 godine. Međutim, i tu su se tražili posebni uvjeti. Na biralištu se mogao pojaviti tek muškarac koji je znao čitati i pisati i koji je plaćao najmanje 100 escuda poreza. Od žena mogle su glasati jedino one koje su završile srednju naobrazbu. Kako su ti uvjeti bili ostvarivani u praksi evidentno je iz podataka da je npr. 1934. godine na izborima sudjelovalo samo 6% ukupnog broja stanovnika, dok je u doba Marcela Caetana njihov broj porastao tek na 20%⁽²²⁾. To je svakako bio praktičan rezultat Salazarove štednje na polju obrazovanja i svih ostalih »neproduktivnih djelatnosti«, a i odraz ekonomskog stanja zemlje.

Po Ustavu štrajk je bio zabranjen. Proširena su ekonomska i politička prava crkve koja je na taj način postala jedan od glavnih stubova Estado Novo.

Odlučno se izjašnjavajući u prilog korporacionizmu, tj. za vertikalnim postavljanjem svih struka pod čvrstom kontrolom države, za miješanje klasi i društveno solidariziranje, Salazar nije skrivao svoje neprijateljstvo prema demokraciji i parlamentarizmu⁽²³⁾. Pri tome je često isticao da se za stvaranje diktature traži: »poslušnost, jedinstvenost i čistoća ideala«. Iz Salazarovih govora i rijetkih novinskih intervjua iz tog doba može se vidjeti često pozivanje na vrijednost razuma, dobrote, morala i umjerenosti u političkom životu. Sve to zajedno odgovaralo je njegovim kršćanskim uvjerenjima, a isto tako i velikoj nacionalističkoj viziji. »Nova era« koja je nastajala i u kojoj je Salazar imao središnje mjesto trebala je, po njegovim riječima, povećati prestiž Portugala, »ubrzati krvotok Portugala i omogućiti da u miru počiva pepeo naših heroja koji više nisu s nama«.

Iako ponesen tim velikim riječima, Salazar nikada nije zaboravljao kome je ustvari odgovoran i od koga proizlazi njegova diktatorska vlast. Oligarhija zemljoposjednika, bankara i industrijalaca, armija i crkva imali su u Salazaru spretnog organizatora, koji je omogućavao održavanje postojećih klasnih odnosa i osiguravao njihovo postupno unapređivanje. A njegov poletni nacionalizam tvorilo je osnovu društveno-političke doktrine po kojoj se razvijao Portugal.

Ocjenjujući tu doktrinu Salazar je između ostalog pisao: »Ne tražimo mnogo. Pojam i osjećaj dobra naše domovine i nacionalne solidarnosti, porodica kao društvena ćelija; autoritativna hijerarhija; viši smisao života i poštovanje ljudske jedinice, obaveza rada; vriednost čednosti; svetost religijskih osjećaja — to su elementi koji tvore bit umnosti i moralnosti građanina nove portugalske države... Neprijatelji smo internacionalizma, komunizma, anarhoidnog sindikalizma... Mi smo protiv borbe klasa.«⁽²⁴⁾

22) S. Dymek, *Neofaszyszizm Przystosowany...*, str. 183—184.

23) A. de Figueiredo, *Portugal...*, str. 70.

24) O. Salazar, *Revolucja...*, str. 25.

Vjerojatno ponesen prvim rezultatima i vjeran svom opredjeljenju, Salazar je bio sasvim decidan u najavi svojih gledanja na budućnost političkog razvoja Evrope. 1935. godine, dakle u doba početaka funkcioniranja Estado Novo, on je jasno stavio do znanja da »ukoliko ne dođe do nazadovanja u političkoj evoluciji za dvadeset slijedećih godina u Evropi neće biti ni jedne zakonodavne skupštine«²⁵). To je trebalo na neki način potvrditi univerzalnu vrijednost portugalskog diktatorskog razvoja i najaviti mogućnosti njegove ekspanzije.

Ako se pokuša odrediti veze i sličnosti između salazarizma i ostalih tadašnjih fašističkih sistema u Evropi, evidentno je da je fašizacija Portugala nastupala postupno i da je i sam Salazar isticao specifičnu portugalskog diktatorskog sistema. »Ne možemo i nećemo, to je jasno, kopirati talijanski sistem, to znači uključivati preko države vojnu i nacionalističku organizaciju 'Balilla' — govorio je Salazar godinu dana nakon što je postao šef vlade da bi istodobno ponovo istaknuo da u njegovu shvaćanju značenja Portugala i njegova puta — »djelo portugalske diktature, uz očuvanje proporcija i odnosa prema sredini, nije manje od djela fašističke diktature... Naša diktatura je slična fašističkoj diktaturi zbog učvršćenja vlasti, zbog borbe s nekim principima demokracije, zbog svog nacionalnog karaktera i društvene zainteresiranosti«²⁶). Tu svakako treba tražiti i sličnosti i razlike između Portugala i ostalih fašističkih država.

Profesor Salazar i njegov sistem političke vlasti koji se postupno širio lansiran je u politički život u posebnoj situaciji kada je portugalska armija, nesposobna da riješi pitanja daljnega ekonomskog razvoja, potražila vrlog ekonomista. Ta je činjenica svakako bila presudno značajna za cjelokupan razvoj i Salazara kao političara i političkog sistema koji je on izgradio. Tu je i nastala prva specifična portugalskog diktatorskog sistema u odnosu na njemački ili talijanski fašizam, koji su uspjeli prije preuzimanja državne vlasti izgraditi svoje vojno-političke organizacije, da bi ih kasnije obilno i sistematski koristili u borbi za osvajanje i održavanje vlasti.

U Portugalu je proces išao drugim smjerom. Portugalska Nacionalna unija, osnovana 1930. godine, postala je pravom monopolističkom partijom fašističkog tipa tek 1932. godine, dakle nakon što je Salazar preuzeo položaj premijera. Poluvojna organizacija Portugalska legija, vrlo slična po organizaciji i ustrojstvu njemačkim Schutzabteilungen (SA), nastala je tek 1936. godine, dakle poslije učvršćenja velikih Salazarovih ovlasti i proklamiranja Estado Novo. U to isto doba stvorena je i Portugalska mladež uniformiranih zelenih košulja, te udruženje učenika i studenata Vanguarda (Avangarda).

Portugalski je politički sistem (vođači računali su činjenici da je diktaturu zamislio i konkretno oformio profesor Salazar) posebno istaknuo osobu vođe, a Salazar je postupno širio svoje ovlasti. Našavši se jednom na položaju on je spremno proširivao svoje kompetencije na jednoj strani, dok je na drugoj stvarao organizirane snage koje su trebale osigurati stalan proces širenja njegove vlasti. Počevši kao ministar financije, dakle prije svega kao stručnjak pozvan da unese reda u financijsko-ekonomska pitanja, Salazar je ubrzo postao premijerom, zatim se u njegovim rukama našao položaj ministra pravde, da bi u kritičnim danima 1936. godine, kada se vodila bitka protiv Španjolske Republike, preuzeo položaj ministra rata, a nekoliko mjeseci kasnije i ministra vanjskih poslova. Uz postojanje formalnog predsjednika Carmone Salazar je tako postao stvarni diktator koji nije trebao voditi računa o svojim političkim suradnicima, sve dotle dok je izvršavao zadatke koje mu je nametala kapitalistička oligarhija. Ako bi sve te ovlasti koje je prisvojio Salazar promatrali u odnosu spram ostalih fašističkih vođa, onda je sasvim sigurno da u, formalnom smislu, niti jedan od njih nije imao toliko funkcija.

I, na kraju, moglo bi se tvrditi da je portugalski sistem, isto kao i njemački ili talijanski fašizam, pokazao i svoju vlastitu spremnost za ekspanzijom, ali također u drukčijim uvjetima. Dok se u Njemačkoj tvrdilo da je potrebno osigurati novi Lebensraum, a Italija je svoju ekspanziju već započela u Africi, Salazar se okrenuo postojećim portugalskim posjedima. Za razliku od nekih portugalskih državnika i političkih pisaca koji su smatrali da su kolonije veliki teret, Salazar je shvatio da one mogu imati niz prednosti²⁷). U sklopu Estado Novo one su postale sastavni dio Portugala²⁸). To golemo područje moglo je apsorbirati priraštaj portugalskog stanovništva i na taj način smanjiti zahtjeve za provođenjem agrarne reforme u zemlji. Jačanje pomorstva, trgovine i organiziranja poljodjelstva na golemim prostorima kolonijalnog imperija trebalo je isto tako osigurati specifičnu podjelu rada u kojoj bi se bijeli doseljenici pojavili kao suvereni gospodari u odnosu na milijune domorodaca. Taj veliki pohod portugalskog imperijalizma, koji je zahvatio kolonije nesmiljenom žestinom, dio pisaca naziva specifičnim primjerom imperijalizma kao produženog oblika feudalizma.

25) Cit. po: W. C. Atkinson, A History... str. 342.

26) Cit. po: S. Dymek, Neofaszyzm... str. 185—186.

27) Vidi detaljnije: W. Minter, Portuguese Africa and the West. London, 1972, str. 13—36.

28) Kolonijalni aktom iz 1930. godine Salazar je praktički inkorporirao sve portugalske kolonije u jedinstvenu cjelinu, što je u znatnom stupnju još više pogoršalo položaj kolonijalnih naroda. — V. de Bregança-Cunha, Revolutionary Portugal... 1937, str. 234 i dalje; A. de Figueiredo, Portugal... str. 74—83.

imajući na umu ekonomska sredstva i društvene karakteristike tadašnjega zaostalog Portugala. Međutim, u tom kravom osvajačkom naletu Salazarov sistem je, upotrebljavajući najoštrija sredstva, počeo dobivati i prve značajne koristi na ekonomskom planu.

3. salazarova vanjska politika

Za vanjskopolitičku djelatnost Portugala u doba Salazara može se tvrditi da je u potpunosti bila u rukama šefa vlade. Iako su dvije fašističke države — Italija i Njemačka — po mnogo čemu bile uzor Salazaru, on ipak nije želio stupiti ni u kakve formalne veze, koje bi bilo kako mogle ograničiti vlastite portugalske akcije. S druge strane, zaokupljen rješavanjem vlastitih problema i izgradnjom svoga specifičnog sistema, Salazar barem u početku svoje vladavine nije posvećivao veću pažnju međunarodnim odnosima koji su se odvijali na razini normalnog međudržavnog komuniciranja.

Tek je španjolski građanski rat skrenuo Salazaru pažnju na potrebu detaljnijeg planiranja i ustaljivanja vanjskopolitičkih kontakata koji su neočekivano dobili na važnosti. Španjolsku Republiku — neposrednog i jedinog susjeda Portugala — Salazar je ocijenio kao »boljševički pohod« koji može nakon eventualnog stabiliziranja u Španjolskoj okrenuti svoj pravac i prema Portugalu. Za Salazara nije bilo nikakvih dilema u izboru strane koju treba podržavati i pomagati. Republika u kojoj su u vladi bili i komunisti, nije mogla imati ničega zajedničkoga s Portugalom I, bez obzira na eventualne mogućnosti stvaranje jedinstvene iberijske federacije država, sve simpatije Salazara, a svakako i vladajuće portugalske oligarhije, bile su na strani protivnika Španjolske Republike.

Antirepublikanske snage u Španjolskoj predvođene generalom Francom obratile su se za pomoć Italiji i Njemačkoj koje su dobile u zadatak da pomognu »spašavanju Španjolske pred komunizmom«. Njemačke i talijanske divizije pojavile su se kao branitelji kršćanske i zapadne civilizacije, a Salazar, koji je s velikim strahom promatrao unutrašnja previranja u Španjolskoj i posebno antikataličke poteze Republike, s najvećim

je zadovoljstvom pružio pomoć fašističkim snagama generala Franca.

Unatoč stalnih pritisaka izvana, u kojima se zahtijevalo da Portugal ostane striktno neutralan u španjolskom građanskom ratu, Salazar je rezervirajući pravo akcije na granici »u slučaju napada« vrlo vještim političko-diplomatskim manevrima nastojao barem formalno udovoljiti tim traženjima, i istodobno pružiti Francu maksimalnu pomoć i podršku. Formiranjem specijalne »Lagião de Viriato«, — legije nazvane po velikom vojskovođi koji je 200 godina prije Krista vodio bitku rimskih osvajača, Salazar je istakao značenje zadaća i ciljeve koje treba postići zajedno s Francovim armijama, kao i fašističkim saveznicima iz Italije i Njemačke. Ukupno se u Španjolskoj borilo oko 20.000 Portugalaca od kojih je gotovo polovina to platila svojim životima²⁹⁾.

Međutim, uz tu neposrednu vojnu pomoć, vojni stratezi koji su se bavili pitanjima španjolskog građanskog rata ističu i činjenicu da je za sve vrijeme svojih napada s istočne strane portugalske granice Franco imao punu podršku Salazarova Portugala. Opetovana upozorenja Lige Naroda i njezine zahtjeve da se na španjolsko-portugalsku granicu pošalju predstavnici Komiteta za nemiješanje, Salazar je spretnim potezima odugovlačio da bi ih na kraju odbio. Umjesto komiteta Lige Naroda on ih, vjerujući u potrebu održavanja tradicionalno dobrih odnosa s Velikom Britanijom ponudio da se na granicu uputi promatračka britanska misija³⁰⁾.

Velika bitka protiv Španjolske Republike, osim pružanja pomoći Francu, imala je svakako za rezultat jačanje i približavanje Portugala izrazito fašističkim državama — Njemačkoj i Italiji — koje su sa svoje strane svojim divizijama gušile »komunističku opasnost«. To je bila prilika da se uspostave novi odnosi suradnje i razumijevanja, pa iako nije bio potpisan nikakav službeni dokument o zajedničkim akcijama, suradnji ili uzajamnoj pomoći, sve zemlje su vrlo sukladno djelovale i pomagale Francu na njegovu putu likvidiranja Republike. A čitavom tom aktivnosti u Portugalu je slobodno i nesmetano rukovodio sada već u potpunosti diktator Salazar, siguran da ispunjava veliku »misiju zaštite kršćanstva«, ali i svoga vlastitoga Estado Novo.

U govoru kojim je bila proslavljena pobjeda Franca i rušenje Republike u Španjolskoj, Salazar je pokazao svoje umijeće pretvaranja, pokušavajući izraziti svoje zadovoljstvo zbog značajne pobjede, ali isto tako nastojeći da ne irritira međunarodnu javnost, koja je bila svjesna Salazarove uloge u rušenju Republike. Tvrdi da je unatoč organiziranih državnih napora da se Portugal ne nađe umiješan u unutrašnja zbivanja na španjolskom tlu, nekoliko tisuća Portugalaca našlo načina da se priključi Francu, te da su neki od njih i poginuli za Španjolsku, Salazar je rekao: »Isplunjava me ponosom to što su oni poginuli za dobru

29) H. Thomas, *The Spanish Civil War*, London, 1965, str. 794.

30) Odgovarajući na Salazarov poziv, britanska je vlada izrazila svoje zadovoljstvo ukazanim povjerenjem ističući da je to daljnji dokaz »prijateljstva i razumijevanja koje postoji između dviju vlada«. — A. de O. Salazar, *Doctrine and Action*, ... str. 333.

stvar i da će preživjeti i mrtvi ispisati novu stranicu u povijesti Poluotoka. Na svakom području gdje smo to mogli slobodno učiniti i koliko je to težalo u našim mogućnostima, pomogli smo stvar španjolskog nacionalizma i kršćanske civilizacije.³¹⁾

Ponesen slavom pobjede i zaboravljajući na sva ona uvjeravanja dana Ligi Naroda i drugim državama o tome da je Portugal sasvim neutralan, te da ne pruža nikakvu pomoć niti jednoj strani u sukobu, Salazar je oduševljen velikom pobjedom tvrdio: »Bez proračuna, bez pomisli na neke probitke mi smo bili prvi, kao što je to i bila naša dužnost, da budemo iskreni prijatelji Španjolske i istiniti sinovi srca Poluotoka. Uz stalne napore i gubitke života podijelili smo rizik i patnje; i ništa ne tražimo za uzvrat, nemamo nikakva računa koji bi trebalo da podnesemo. Pobijedili smo i to je dovoljno.«³²⁾

Sasvim je sigurno da se i iz ovoga, kao i mnogih drugih brižljivo pripremljenih Salazarovih govora, mogla vidjeti jasna namjera da se održe veze prijateljstva i da se zajedništvo dvaju iberijskih vrlo sličnih političko-ideoloških sistema i dalje razvija. Jer, kako je to ispravno tvrdio Salazar, rizik je bio zajednički, a i pobjeda koju su snage fašističke Falange i njezina vođe generala Franca izborile bile su također zajedničke. Sasvim je sigurno da je taj značajan uspjeh i sudjelovanje Portugala u borbi s drugim fašističkim državama imao bitna utjecaja na novo portugalsko vanjskopolitičko postavljanje.

Prvih godina svoje vlasti Salazar je nastojao prije svega održavati prijateljske odnose s Velikom Britanijom koja je bila vjekovima smatrana specijalnim saveznikom Portugala. No pobjeda fašističkih snaga u španjolskom građanskom ratu i značajna uloga koju je u tome imao Portugal, kao da je na stanovit način uvjerila Salazara da bi se mogli potražiti neki drugi saveznici. To se svakako odnosilo na saveznike »po oružju«, kojima iako nije trebalo podnositi nikakve »račune da ih podmiru« te nije bilo teško ni uspostaviti prijateljske odnose.

Salazarov smisao za spretno političko manevriranje posebno je došao do izražaja i prigodom polaganog mijenjanja pravaca vanjske politike. Idejno okrenut fašističkim evropskim državama, a tradicionalistički ipak vezan uz specijalni odnos savezništva s Velikom Britanijom, Salazar nikako nije želio uznemiriti Britance i iznenada pristupiti savezu sa silama osovine.

U ožujku 1939. godine Španjolska se pridružila Antikominternu paktu, i istodobno je potpisan Ugovor o prijateljstvu između Njemačke i Španjolske. Na taj je način Španjolska bila opredjeljena. Da bi na neki način ojačao barem posredne veze sa silama osovine, Salazar je ponovno vrlo diskretno pristupio pripremama za potpisivanje ugovora o prijateljstvu sa Španjolskom, koji mu je omogućio indirektnu vezu s ostalim fašistič-

kim državama. U Lisabonu je 17. ožujka 1939. godine potpisan Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između Portugala i Španjolske koji je strane potpisnice obvezivao na »apsolutno poštovanje njihovih granica i teritorija i suzdržavanje od bilo kakva akta ili oblika agresije u uzajamnim odnosima«. Istodobno, Ugovor je trebao vrijediti u slučaju napada izvana kao i u slučaju »unutražnje subverzije«. Upravo pri naznaci unutrašnje subverzije sasvim je sigurno da su oba iberijska diktatora imala na umu tek završeni građanski rat u Španjolskoj, te da su svoje savezništvo iz rata htjeli posebno učvrstiti i proširiti.

Iste godine Portugal je počeo sve više učvršćivati svoje veze s Južnoafričkom Unijom, nalazeći značajnog saveznika na afričkom tlu koji je na neki način trebao pomoći da se parira donekle izoliranu položaju Portugala u Evropi, gdje najveći dio država ipak nije mogao zaboraviti ponašanje Portugala u Španjolskoj.

S takvom bilansom Portugal je dočekao drugi svjetski rat, koji je Salazar odmah ocijenio kao najveću opasnost za portugalski Imperij. Evropa, od koje je bio izoliran, činila se iz Salazarove perspektive vrlo udaljenom i nevažnom u odnosu na potencijalnu opasnost koja je prijetila čvrsto integriranom kolonijalnom Imperiju. Koristeći njemačke i britanske izjave o spremnosti da se Portugalu prizna status neutralne države, Salazar je uložio goleme napore da Portugal ostane izvan ratnih zbivanja i, da s druge strane, rat iskoristi na najbolji mogući način.

Prvi neposredan rezultat rata za Salazara bilo je povećanje izdataka za naoružanje, jer on je bio uvjeren da će mu armija trebati u održavanju kolonija. S druge strane, smanjeni su ionako minimalni izdaci za obrazovanje, socijalnu zaštitu i zdravstvo. Portugal je postao glavni snabdjevač Njemačke i Italije volframom

31) A. de Figueiredo, Portugal... str. 87.

32) Ibid.

i tungstramom, značajnim stratezijskim sirovinama, nužnima u vođenju rata. Iako je takvo ponašanje bilo sasvim suprotno neutralnosti Salazar nije mogao zaboraviti veze koje su ga povezivale s fašističkim državama. Portugal i njegovi prekomorski posjedi pružali su pune mogućnosti širenja nacističke propagande, toleriralo se djelovanje, prvenstveno, njemačkih obavještajaca i centara kontrole plovidbe. S druge strane, Lisabon je postao značajno mjesto tranzita izbjeglica iz okupiranih zemalja u SAD, što je na stanovit način trebalo izbalansirati portugalske pozicije i pružiti kakvu takvu sliku neutralne države.

Tek nakon bitke kod Staljingrada, kada su i Salazaru postale jasnije mogućnosti daljnjeg ratovanja, nakon mnogih upozorenja i prijetnji, postignut je sporazum kojim se Portugal obvezivao na prodaju 75% svog volframa Reichu a ostatak od 25% trebali su dobiti saveznici³³⁾. Polovinom 1944. godine, dakle u doba kada više nije bilo nikakvih dilema u ishodu rata, Salazar je donio dekret kojim se zabranjuje prodaja volframa »u svim pravcima«. To je značilo da se Portugal počinje priklanjati novoj evropskoj situaciji. Ali ipak ni nova međunarodna situacija ni dani koji su nastupali nisu spriječili Salazara da na dan Hitlerove smrti proglasi općenarodnu žalost u čitavom Portugalu, što je zapravo bio simbolički znak kraja fašističkog savezništva.

»Neutralni« Portugal iz rata je izašao³⁴⁾ ekonomski ojačan, a vrlo povoljnom trgovinskom bilansom i sačuvanim kolonijalnim Imperijem. S druge strane, poslijeratna hladnoratovska klima vrlo brzo je omogućila da se Portugal nađe na čelu »boraca protiv komunističke opasnosti«. Stanovite mjere unutrašnje političke prirode trebale su, također, pomoći da se brže izbrise sjećanje na fašistički salazarovski sistem, koji je u novim uvjetima postao vrlo potreban u okvirima

američke globalne strategije. Za iznajmljene baze na Azorima Salazar je dobio moderno američko naoružanje, a odlučan Salazarov antikomunistički stav omogućio mu je da postane originarni član NATO-a 1949. godine. I, da paradoksi budu veći, portugalsko-španjolski Iberijski pakt iz 1942. godine poslužio je ovaj put španjolskoj, koja je zahvaljujući ugovoru s Portugalom, a kasnije i sa SAD, iako nije i formalno postala članicom NATO-a, također bila integrirana u sistem tzv. slobodnog svijeta. Jedino što su se ovom prilikom promijenili nosioci saveza, odnosno posredničke uloge.

Iako su poslijeratne promjene utjecale na stanovite korektore unutar salazarovskog političkog sistema, ipak je António de Oliveira Salazar uspio ostati i dalje neprikosnovenim diktatorom, koji je umro u svojoj funkciji ne dočekavši neizbježni kraj: i svog sistema i velike Imperije. Uostalom, totalitarne fašističke diktature njemačkog i talijanskog tipa trajale su kraće vrijeme, te je sasvim sigurno da su poslijeratni međunarodni uvjeti omogućili produljeno vegetiranje sistema, koji je od svog samog početka bio neprihvatljiv portugalskim širokim masama. Ali u novim izmijenjenim međunarodnim uvjetima, kada su: pravo na nacionalnu suverenost, demokratski razvoj i progres postali glavne karakteristike akcije golemog broja članica međunarodne zajednice portugalski Imperij, koji je sve te elemente desetljećima negirao i grubo gušio, morao je pasti. A padom kolonijalnog imperija nepovratno je pao i salazarizam kao specifičan oblik fašizma. ■

33) H. Kay, Salazar and Modern Portugal, str. 178.

34) Govoreći ne sam dan pobjede, 8. svibnja 1945. godine, u portugalskom parlamentu, Salazar je rekao: »Nitko među nama nije propustio da naš nacionalni interes identifikira s pozicijom Engleske i Commonwealtha. I sada vidimo da se Engleske, iako krvavi iz mnogih rana, ponovo diže ne samo pobjedonosna nego i neuništiva, i nakon što je sredila svoje veze s Commonwealthom ona se predstavlja svijetu, stojeći među najvećima, kao istinski odgovoran naroda i majka svih nacija.« — Cit. po: A. Figueiredo, Portugal... str. 105.

35) Indikativno je da je upravo u godinama pojačane borbe kolonijalnih naroda za njihovo oslobođenje američka pomoć Portugalu bila najveća, te da je pojedinih godina iznosila polovinu, a nekih čak i više od polovice ukupnog portugalskog vojnog budžeta. Tome svakako treba dodati i pomoć ostalih članica NATO-a: Francuske i SR Njemačke, koje su gotovo do samog kraja pomagale portugalske kolonijaliste, štiteći tako svoje ekonomske i financijske interese u bogatim afričkim kolonijama. — W. Minter, Portuguese Africa... str. 46. i 100-128; A. M. Hasanov, Zakat portugalskog kolonijalizma, Moskva, 1972.

aurica simion
bukurešt

fašističke organizacije u rumuniji - „peta kolona” trećeg reicha. borba rkp protiv fašizma

prevedeno s rumunjskoga
u ambasadi sr rumunjske u srij

Plod protivrečnosti svojstvenih kapitalističkom sistemu u trenutku njihovog krajnjeg zaoštavanja, fašizam je postao ugrožavajuća snaga na evropskom kontinentu sa dolaskom na vlast u Italiji 1922. godine, a naročito posle preuzimanja rukovodstva u Nemačkoj, 1933. godine.

Stavljajući u prvi plan svoje političke akcije socijalnu demagogiju i nasilje, rasizam i ubistva, fizičko istrebljivanje političkih protivnika, a posebno demokratskih elemenata, ispoljavajući prezir prema svim principima međunarodnog prava i volji naroda da žive slobodno i da budu gospodari svojih sudbina u okviru nacionalnih granica, fašističke države su pojačavale tempo naoružavanja i vodile politiku teritorijalnih reviziranja. One su pribegavale provokacijama po pitanju posleratnih granica, huškanju nacionalnih manjina i špijunaži, stvarajući atmosferu pogodnu za otpočinjanje rata.

Naročito agresivno se ispoljavao nemački nacizam, najdivljačkiji od svih fašističkih režima. Ubrzo nakon što su se dočepali vlasti, hitlerovci su otpočeli razulareni divljački teror protiv radničkog i demokratskog pokreta u Nemačkoj. Komunistička partija Nemačke stavljena je van zakona, a njeni članovi hapšeni. Ista sudbina je bila namenjena i Socijaldemokratskoj partiji. Ukinute su sve demokratske slobode, zatvori i koncentracioni logori bili su puni patriota, anti-fašista. Na javnim trgovima nemačkih gradova na lovačama su spaljivana dela velikih kulturnih radnika, humanista.

U spoljnopolitičkom programu nacističke Nemačke, otpočinjanje drugih nacija — o čemu je nedvosmisleno Adolf Hitler pisao u svojoj knjizi *„Mein Kampf“* — postalo je neposredni cilj. Stavljajući u osnovu svoje politike geopolitičke i rasističke teorije, nacistička partija je pokušavala da svoje agresivne akcije motivise tzv. neusklađenošću granica Nemačke sa prostorom koji joj je neophodan. Prema nacistima rešenje za pitanje „životnog prostora“ Nemaca nalazi se u ratu i istrebljivanju naroda koji su smatrani nižima — Jevreja i Slovena — dok drugi, „nearijevski“, treba da budu pretvoreni u robove Trećeg Reicha.

Nastojeći da obezbede sebi svetsko gospodstvo, nacisti su pribegavali najbrutalnijim metodama podiranja i zastrašivanja: korišćenju agentura stvorenih na teritorijama ugroženih zemalja, potkupljivanju novinskih organa i pojedinih novinara i političara, raspirivanju mržnje između država i naroda putem podsticanja razdora i pogoršavanja odnosa između njih u skladu sa principom „divide et impera“, ubijanju državnika i političara koji su se suprotstavljali njihovoj ekspanziji, privrednoj i vojnoj agresiji.

Težeći tim ciljevima nemački nacisti su se udružili sa italijanskim fašistima i japanskim militaristima, stvorivši vojnopolitički blok koji se ispoljavao kao smrtni neprijatelj nacionalne nezavisnosti naroda, demokratije i ljudske civilizacije. Brutalno gazići principe međunarodnog prava, hitlerovci i njihovi savez-

nici su kranuli u pohod: Etiopija 1935, Španija 1936—1939, Austrija 1938, Čehoslovačka 1938—1939, godine i Albanija 1939. godine — pale su jedna za drugom kao žrtve fašističke agresije.¹⁾ Ostvarenje svih ovih

1) Maree conflragrate a secolulul XX. Al doilea razboi mondial. (Veliki sukob XX veka. Drugi svjetski rat.) Ed. politica 1974. str. 25—28, 56—59.

2) Isto, str. 67—74.

3) Arhiva Ministarstva unutrašnjih poslova, specijalni dosije br. 162, tom 3. fascikla 16—20.

Januara meseca 1932. uspostavljeni su prvi kontakti između rukovodilaca nacističke partije i Šale Lige nacionalno-hrišćanske odbrane A. C. Cuze. U proljeće 1933. svega nekoliko mjeseci nakon Hitlerovog dolaska na vlast, jedan od šefova LNHO, George A. Cuza, posetio je Nemačku. On se u Münchenu sastao sa Hitlerom i Allredom Rosenbergom. Šefom ureda za spolnju politiku nacističke partije. Kao što je to izneo G. A. Cuza po povratku iz Nemačke, Hitler mu je tom prilikom dao «sva neophodna uputstva za organizovanje juršnih bataljona» prema modelu hitlerovskih bataljona. Istovremeno, Hitler je obćao da LNHO-u stavi na raspolaganje «veliku količinu materijala za uniforme i deset automobila ... kao poklon od njegove strane i od strane berlinske hitlerovske organizacije. Istom prilikom je određeno da ubuduće LNHO zavisi od Bečke centrale N. S. D. A. P. Auslands-organisation, koja se u to vreme nalazila u organizovanju i koja je trebalo da preuzme usmeravanje rada na nacističkoj propagandi u Bugarskoj, Mađarskoj, Jugoslaviji i Rumuniji.

4) U tom smislu rečite su izjave predsjednika ministarskog saveta i ministra unutrašnjih poslova u razdoblju 1929—1933. godine, Aleksandra Vaida-Voevoda. On je 1934. godine izneo: «Lično sam doopravo kontrolisao ciljeva Gvozdena garde ... usmeriši pažnju organizacije na suzbijanje komunizma i struje koja su tešile njenom slabljenju». (Prema: Constanta Bogdan, Baza social-economica a fascismului în România, [Društveno-ekonomске osnove fašizma u Rumuniji] u tomu «Impotriva fascismului» [Protiv fašizma], Editura politica, 1970. str. 33—35.

5) Tako je na parlamentarnim izborima Jula 1931. godine Gvozdena garda dobila svega 1,2% datih glasova, brojka koja se nalazila ispod minimuma od 2% koji bi joj dozvolili da bude zastupljena u parlamentu. Godinu dana kasnije, na izborima Jula 1932. godine, tako je garda uspjela da u parlament uputi pet poslanika, sa svega 2,37% dobijenih glasova, još jednom se videlo da rumunski narod odbija da pruži podršku fašističkim grupacijama. (Arhiva Mihail Florescu, Alegariile parlamentare în lumina cifrelor si faptelor (1918—1937) [Parlamentarni izbori u svjetlosti brojki i činjenica 1918—1937], Editura P. C. R., 1945., str. 17.

6) Arhiva Ministerstva unutrašnjih poslova, specijalni doalje br. 162, tom 4. fascikla 202—205. Svote, koje su nacisti davali za plaćanje njihovih agentura u Rumuniji, rasle su iz godine u godinu, tako da su 1938. dostigle 20 miliona maraka. [Arhiva Velike narodne skupštine, dosije br. 487/460. Dokument «Ekspanzija Nemačke na Istoku i Jugo-Istoku Evrope»]. Značajne su tekode informacije koje je pružio šef kancelarije Rajha, dr. Lamara u izveštaju upućenom Ministarstvu spoljnih poslova Reicha. On je pisao: «Gvozdena garda prima podršku izvesnih izvora iz Nemačke ... 17.000 kg. štampanih stvari upućeno je na adresu nemačke škole u Bukureštu. Samo ove pomoć može objasniti enormnu propagandnu aktivnost Gvozdena garde (za vreme parlamentarnih izbora decembra 1937. godine — p. a.), koje je svuda bile prisutne na samo sa znatnim količinama štampanog propagandnog materijala, već i sa enormnim brojem tekstila i kamiona». [Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse vol. V. L'Allemagne et la Pologne. Les petites puissances de l'Europe. Livre I. (Juin 1937 — Mars 1939) Pion, Paris, 1954. doc. 154.

agresija, koje su bile preludijum drugoga svjetskog rata, bilo je moguće zbog toga što su velike imperijalističke sile, tadašnji vladajući krugovi brojnih država, usvojili stav ustupaka i kompromisa prema zahtevima nacističke Nemačke i nisu shvatili neophodnost jedinstvene borbe protiv agresora i to uprkos snažnih antifašističkih pokreta koji su postojali u svim zemljama Evrope, sve odlučnijih zahteva naprednih snaga, koje su upozoravale na opasnost fašističke agresije. U atmosferi sumnjičenja izazvanoj sukobima protivrečnih interesa glavnih evropskih sila, umesto da se preduzmu odlučne akcije za okončanje svake nove agresije i za spasavanje mira, svaki je nastojao da odlučivim nemačkim napad skrene u suprotnom pravcu. U takvim okolnostima, 23. avgusta 1939. godine, u Moskvi je potpisan sovjetsko-nemački ugovor o nenapadanju.²⁾ Ubrzo posle toga hitlerovci su gurnuli čovečanstvo u dotle najstrašniji poznati svetski pokolj, koji je odneo skoro 60 miliona žrtava i doveo do uništenja neocenjivih materijalnih i duhovnih dobara.

U planovima ekspanzije nacisti, koji su preuzeli staru parolu nemačkog imperijalizma «Drang nach Osten», Rumunija je bila jedan od važnih ciljeva i to zbog njenih sirovinskih resursa i strateškog položaja.

Nezadovoljni politikom Rumunije koja je težila očuvanju mira i sprečavanju rata, održavanju teritorijalnog statusa-quo, određenog versajskim sistemom mirovnih ugovora, hitlerovci su delovali u pravcu unutrašnjeg podpiranja otporne moći zemlje kako bi doveli do promene u orijentaciji rumunske politike. U tom cilju Berlin je pribegao sve obilnijem finansiranju fašističkih organizacija u Rumuniji, podržavajući i usmeravajući njihove uporne napore da prošire uticaj u redivima masa sa namerom da se dočepaju vlasti i da prokreće put podčinjavanja Rumunije interesima Trećeg Reicha.

U prvo vreme pažnja hitlerovaca bila je usmerena na Ligu nacionalno-hrišćanske odbrane³⁾, reakcionarnu organizaciju koja je antisemitizam pretvorila u glavnu temu svoje agitacije, da bi počev od sredine četvrte decenije glavni favoriti nacističke partije postala Gvozdena garda.

Gvozdena garda, koju su osnovali najreakcionarniji krugovi rumunske buržoazije i zemljoposjednika, da bi je koristili kao manevarski instrument u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta,⁴⁾ zahvaljujući zločinačkim metodama borbe protiv političkih protivnika, bila je godinama na periferiji rumunskog političkog života, pošto je javnost nije prihvatila.⁵⁾ Tek posle dolaska hitlerizma na vlast u Nemačkoj, uz velika sredstva primljena iz Berlina (koji je do juna meseca 1934. godine, za «unutrašnje probleme u Rumuniji i organizovanje Gvozdena garde» izdvojio 750 000 maraka u zlatu⁶⁾), Gvozdena garda je otpočela da biva realna opasnost za sudbinu demokratije u Rumuniji i za samu budućnost rumunskog naroda.

Izdržavana od hitlerovskog Reicha, od koga je primala direktive i uputstva, Gvozdena garda je delovala u skladu sa svojim statusom nacističke agencije. Ona je unapređivala politiku koja je služila Berlinu i bila suprotna nacionalnim interesima Rumunije, rumunskog naroda. Članovi Gvozdena garde bili su među glavnim protivnicima politike kolektivne bezbednosti koju je unapređivala Rumunija i čiji je sjajni protagonist bio Nicolae Titulescu. Uostalom, 1. decembra 1937. godine, vođa Gvozdena garde, Corneliu Zelea Codreanu, javno je izrazio privrženost državama Osovine i svoje suprotstavljanje odbrambenim telima kolektivne bezbednosti. On je tvrdio: »Ja sam protiv velikih zapadnih demokratija, ja sam protiv Male antante, ja sam protiv Balkanskog sporazuma i ne osećam nikakvu privrženost prema Društvu naroda, u koje ne verujem. Ja sam za spoljnu politiku uz Rim i Berlin ... 48 časova nakon pobede Legionarskog pokreta, Rumunija će biti u savezu sa Rimom i Berlinom⁷⁾. Codreanuova izjava bila je u potpunosti suprotnost sa nacionalnim interesima rumunskog naroda pošto su kako Društvo naroda, tako i regionalne alijanse Mala antanta i Balkanski sporazum, koje je on dezavuisao, bila tela kolektivne bezbednosti na kojima je Rumunija zasnivala svoju bezbednost. Odobravajući politiku nacističke Nemačke, Gvozdena garda je samim tim odobrala politiku teritorijalnih revindiranja koju su ona i njeni saveznici sproveli, a koja je težila i raščlanjivanju Rumunije, stvorene borbom i žrtvama brojnih okoljenja preteča.

Drugi glavni element nacističke pete kolone u Rumuniji sačinjavale su fašističke organizacije nemačke etničke manjine. Još juna meseca 1933. godine Hitler je njima zacrtao »program nacionalsocijalističke ofanzive u Rumuniji« i ukazao na način kako su trebale da deluju za sprovođenje ovog programa u život.⁸⁾ Kao i Gvozdena garda, i organizacije nemačke manjine u Rumuniji delovale su u pravcu potpunog potčinjavanja zemlje interesima hitlerovskog Reicha. Također kao sastavni deo pete kolone delovala je i Mađarska partija. Nakon što ju je napustilo demokratsko krilo, koje se konstituisalo u Savez radnih ljudi Mađara, (MADOSZ), Mađarska partija, ostajući partija mađarske buržoazije u Rumuniji, agitovala je u korist Osovine, propagirala je šovinističke ideje, ideje nipoštaavanja rumunskog naroda i države, zalagala se za revindiranje granica u prilog hortističke Mađarske.

Teška opasnost stvorena po bezbednost Rumunije usponom fašističkih partija i organizacija, a posebno Gvozdena garde, koja je na izborima od decembra 1937. godine dobila 15,8% ukupnih glasova i koja se pojavila kao pretendent za preuzimanje vlasti sa osvedečenom namerom da Rumuniju potčini hitlerovskom Rajhu, navela je rumunske vodeće krugove da preduzmu mere za presecanje aktivnosti ove inostrane agencije. Posle uspostavljanja kraljevske diktature, februara 1938. godine, glavni rukovodioci Gvozdena

garde, sa Corneliuom Zeleom Codreanuom na čelu, bačeni su u zatvor i ubijeni.

Jedan deo šefova Gvozdena garde uspeo je da napusti zemlju i da nađe utočište kod svojih zaštitnika u Berlinu. Oni su nastavili da deluju kao obični instrumenti hitlerovaca, podrivajući na sve moguće načine otpornu kod Rumunije pred neprekidnom ofanzivom hitlerovskog Reicha. Grupa legionarskih zločinaca ubila je 21. septembra 1939. godine premijera Rumunije, Armanda Calinescu, koji je u vladi bio glavni pobornik politike otpora Reichu. Likvidiranje Armanda Calinescuo bilo je deo šireg plana hitlerovaca, koji je predviđao istovremenu opštu pobunu gardista i invaziju Rumunije od strane jedinica Wehrmachta, sa desnog krila trupa koje su operisale u Poljskoj.⁹⁾

Nemačka je 1939. godine dospela do širokih sektora rumunske granice. Nakon potpisivanja ekonomskih i političkih sporazuma sa SSSR-om, avgusta meseca iste godine, politika kolektivne bezbednosti, čiji je aktivni pobornik bila i Rumunija, konačno je pretrpela krah, a Treći Reich je konsolidovao svoje pozicije u Evropi. Porazi koje su zapadne sile pretrpele u proleće i u leto 1940. godine, raspršili su i poslednje nade vladajućih krugova na spoljnu podršku, koja bi im omogućila da odole nacističkoj Nemačkoj, koja je povećala svoj pritisak na Jugoistočno kontinenta. U tim okolnostima Carol II je pokušao da se sporazume sa Berlinom i sa Gvozdenom gardom. On je proklamovao tazokvanu politiku »nacionalnog izmirenja«, pustio je legione iz zatvora i uključio ih čak u vladu. Ta promena orijentacije nije donela, međutim, poboljšanje spoljno-političkog položaja zemlje, već naprotiv.

Nakon ultimatumata sovjetske vlade i saveta Berlina, vlada Gheorghiea Tatarescu i Carol II bili su 26. juna 1940. godine primorani da Sovjetskom Savezu ustupe Besarabiju i severni deo Bukovine, drvene rumunske teritorije.¹⁰⁾ Zatim je, 30. avgusta, došlo do

7) »Timpul« (list »Vreme«) od 1. decembra 1937. g.

8) Arhiva Ministarstva unutrašnjih poslova, specijalni dosije br. 162 tom 3, fascikle 16–20. U najrazličitijim prilikama rukovodioci nacističkih organizacija nemačke manjine u Rumuniji, izrazili su solidarnost sa Hitlerovom agresivnom politikom i svoju privrženost Trećem Rajhu. Tako je u govoru na brestalovskom Kongresu Nemaca izvan granica Rajha, generalni sekretar V. D. R., Alfred Bontert, izjavio: »Pošto je Hitler jedini rukovodilac svih Nemaca u svetu, nemačka manjina u Rumuniji je ostro germanizma između Karpata i Tise, te je uvek spremna da se telom i dušom žrtvuje za njega i Rajh«. (Stefan Musat, Colocana a cincea hitlerista în România. (Peta hitlerovska kolona u Rumuniji), u »Anale de Istorie« (Istorijski anali) br. 6/1970. str. 138.

9) Lucruti Patrascanu, Sub trei diktaturi, (Pod trime diktaturama), Editura politica, 1970. str. 156; Alexander Crețianu, »The last opportunity«, Jonathan Cape, London 1957. str. 32–33.

10) Gh. Zaharia, I. Cupes, Al. Vianu, Al. dollea razboj mondial, (Drugi svetski rat) Editura politica, Bucuresti, 1975. str. 79–80.

bečkog fašističkog diktata, kojim je Rumuniji nametnuto ustupanje severoistočnog dela Transilvanije horthyjevskoj Mađarskoj, što je učinilo da se pralije čaša gneva i nezadovoljstva rumunskog naroda.¹¹⁾

Špekulirajući sa opravdanim nezadovoljstvom narodnih masa zbog teritorijalnog rasparrčavanja Rumunije, koje je izazvalo slabljenje odbrambene moći rumunskog naroda, najreakcionarniji, fašistički i prohitlerovski rumunski politički krugovi i grupacije, na čelu sa Gvozdenom gardom, dočapali su se početkom septembra meseca 1940. vlasti, uz podršku hitlerovske Nemačke i fašističke Italije. Carol II je abdicirao u korist svoga sina Mihaila I i napustio je zemlju. General fon Antonescu formirao je 14. septembra novu vladu, u kojoj je Gvozdena garda imala većinu ministarskih portfelja.¹²⁾

Razdoblje u kojem su se legionari nalazili na rukovodstvu države (septembra 1940 — januar 1941), značilo je trenutak maksimalnog uspona fašizma u Rumuniji i bilo najcrnja stranica u modernoj istoriji rumunskog naroda. Podigavši teror na rang državne politike, legionari su hapsili, maltretirali i ubijali komunističke borce, kao i niz buržoaskih političara, državnika i viših funkcionera, koji su se tokom svoje aktivnosti, u izvesnim periodima, suprotstavljali Gvozdenoj gardi i ekspansionističkoj politici hitlerovskog Reicha.

Na spoljnom planu, antoneskuovsko-legionarska vlada vodila je politiku potčinjavanja Rumunije Reichu. Oktobra meseca 1940. godine, pod izgovorom da se radi o obuci rumunske vojske, u Rumuniju su ušle trupe Wermachta, a 23. novembra 1940. godine potpisani su dokumenti o pristupanju Trojnom paktu. Taj događaj je obeležio uključivanje Rumunije u vojno-politički blok, koji se nalazio pod hegemonijom hitlerovskog Reicha. Ekonomskim sporazumom, potpisanim 4. decembra 1940. godine, Rumunija je bila obavezana da prilagodi svoju privredu zahtevima nemačkog im-

perijalizma i da prihvati kontrolu hitlerovskih stručnjaka u raznim granama privredne delatosti. Istovremeno, nemački «savetnici» i «eksperti» kontrolisali su administrativni aparat države, naročito na centralnom nivou, propagandu i prosvetu, kao i druge departmane.¹³⁾

Zločini, huliganski postupci, pljačka, istovremeno i svervilnost prema nacistima razobličili su i konačno kompromitovali Gvozdenu gardu u očima rumunskog naroda.

Ubrzo nakon zavođenja legionarsko-antoneskuovske diktature otpočela je borba za prevlast između generala Antonescua i njegovih podržavalaca, s jedne strane, i Gvozdena garde, s druge strane. Pokušaj legionara da pobunom od 21—23. januara 1941. godine obore Antonescuja i uspostave čisto legionarsku vladu, bio je slomljen. Iz različitih su razloga rumunska armija a i nemačka vlada podržale Antonescua.

Nakon zbacivanja Gvozdena garde sa rukovodstva države, Antonescuov diktatorski režim nije više imao kao političku osnovu neku fašističku partiju. Antonescu je vladao oslanjajući se na represivne organe, na reakcionarne elemente u centralnom i lokalnom administrativnom aparatu i u armiji. Njegova osnovna podrška, bilo je, međutim, prisustvo trupa Trećeg Reicha u Rumuniji i brojnih nemačkih savetnika i stručnjaka, koji su se ubacili u osnovne sektore države i privrede.

Odlučivši se ponovo na izgnanstvo, rukovodilci Gvozdena garde našli su utočište u Nemačkoj. Nacisti su ih držali kao rezervnu ekipu za eventualnost da Antonescu odbije da do kraja ide uz nacističku Nemačku.

U trenucima teškog iskušenja, kada je rumunski narod ugrožavala fašistička opasnost, Rumunska komunistička partija, jedino odlučna i dosledna anti-fašistička i antihitlerovska politička snaga u čitavom pejzažu rumunskog političkog života, prihvatila je za datak, koji je nalagao vrhovni Imperativ vremena, da otkrije tešku opasnost koju predstavlja fašizam, da aktivizira i ujedini sve snage koje se suprotstavljaju fašizmu, kako bi se stvorio demokratski antihitlerovski front sposoban da brani osnovne interese zemlje.

Na osnovi sopstvenog iskustva i pouka koje su u antifašističkoj borbi izvučke komunističke partije drugih zemalja, Centralni komitet Rumunske komunističke partije odredio je taktiku borbe za stvaranje jedinstvenog radničkog fronta, osnovnog stuba oko koga bi se izgradio *Antifašistički narodni front*, široka koncentracija demokratskih snaga.¹⁴⁾

Oslanjajući se na raspoloženje radničke klase, većine naroda, koji su bili protiv fašizma, komunisti su pronašli sredstva da prošire veze sa najrazličitijim partijama, organizacijama, političkim, kulturnim i patri-

11) A. Simion, *Dictatul de la Viena (Bečki diktat)*, Editura Dacia, Cluj, 1972. godine.

12) Gh. Zaharia, *Caracterul regimului politic din România instaurat în septembrie 1940. (Karakter političkog režima zavedenog u Rumuniji septembra 1940.) u tome »Impotriva fascismului», (Protiv fašizma)*, str. 183.

13) Ion Popescu-Puturi, *România în timpul celui de al doilea razboi mondial. (Rumunija za vreme Drugog svetskog rata)*, u »*Analimabr.* 5/1966. str. 53.

14) Petre Constantinescu-Iasi, *La lutte pour la formation du Front Populaire en Roumanie, Bibliothèque Historique Roumaine*, 1968; Gh. I. Ionita, *Pentru Front popular antifascist în România. (Za narodni antifašistički front u Rumuniji)*, Editura politica, 1971.

otakim udruženjima, pojačali su aktivnost u okviru strukovnih saveza, svuda gde su se nalazile mase i ličnosti koje su mogle biti mobilisane za odbranu demokratije i kulture od fašizma, za odbranu nacionalne nezavisnosti, protiv ekspanzije nacističke Nemačke.

U okolnostima neposrednog približavanja opasnosti od agresije hitlerovsko-hortističkog fašizma na Rumuniju, taktika Rumunske komunističke partije odražavala je povećanu preokupaciju za one osnovne ciljeve koji su se ticali nacionalnog bića rumunskog naroda, odbrane integriteta, nezavisnosti, dostojanstva i slobode Rumunije. Marta meseca 1939. godine, Rumunska komunistička partija je stavila u zadatke svojim članovima i simpatizerima da se prijave vojnim jedinicama i da se bore «za jačanje političke i moralne snage armije protiv hitlerovske Nemačke i revizionističkih država».¹⁵⁾

Porast poleta antifašističkog pokreta u Rumuniji odražen je u velikim demonstracijama organizovanima 1. maja 1939. godine, pod znakom protivljenja rumunskog naroda ekspanziji fašističke Nemačke, za demokratske slobode, za odbranu nezavisnosti zemlje.¹⁶⁾

Komunistička partija je čvrsto preplitala aktivnu borbu protiv fašističke opasnosti sa borbom za prijateljstvo i savez sa Sovjetskim Savezom, sa brojnim manifestacijama simpatije, podrške i solidarnosti prema borbenim akcijama drugih naroda.¹⁷⁾

Herojska borba, koju je u tim godinama vodila komunistička partija na čelu radničke klase i širokih naprednih snaga pod zastavom demokratije, realistički stav pojedinih buržoaskih političkih grupacija i ličnosti zaustavili su za izvesno vreme uspon fašističkih organizacija ka vlasti i porobljavanje zemlje od strane nacističke Nemačke. U Rumuniji fašizam nije mogao da preuzme vlast sopstvenim snagama. U istorijskoj konjunkturi leta 1940. godine, njega je na rukovodstvo države nametnula hitlerovska Nemačka, koja je dospela do vrhunca svoje moći.

U uslovima vojno-fašističke diktature u Rumuniji je nastao pokret antihitlerovskog otpora, koji je dobio nacionalni karakter. On je obuhvatao veoma različite političke krugove i društvene slojeve, počev od radničke klase i njene komunističke partije, pa do krugova kraljevskog dvora, koji su se u ovoj ili onoj formi izjašnjavali za izlazak Rumunije iz rata vođenog zajedno sa fašističkom Nemačkom, za prelazak zemlje uz Sovjetski Savez i ostale zemlje antihitlerovske koalicije.¹⁸⁾

23. avgusta 1944. godine otpočeo je ustanak koji je pokrenula Rumunska komunistička partija, a koji je ona organizovala i vodila zajedno sa ostalim antihitlerovskim snagama. U povoljnim uslovima stvorenim sovjetskom ofanzivom na južnom krilu sovjetsko-nemačkog fronta, ustanici su za osam dana borbi oslo-

bodili dve trećine tadašnje teritorije Rumunije, izvukli zemlju ispod vladavine nacističke Nemačke i priključili je Ujedinjenim Nacijama.¹⁹⁾ Nova koaliciona vlada, formirana na osnovi Nacionalnog demokratskog bloka, ostala je gospodar situacije uprkos očajničkih pokušaja nemačke komande da u krvi uguši ustaničke snage.

Oduševljenje sa kojim se rumunski narod avgusta meseca 1944. godine podigao u oružanu borbu za obaranje antoneskuovske vlade i proterivanje hitlerovsko-hortističkih porobljivača sa rodne grude, bezbrojni lični i kolektivni herojski podvizi rumunskih vojnika u borbi protiv fašista, potpuno angažovanje materijalnih i ljudskih napora Rumunije, uz trupe Ujedinjenih nacija, protiv nacističke Nemačke sve do postizanja konačne pobeđe,²⁰⁾ još su jedan dokaz da je rumunski narod ostao veran demokratskim, humanističkim tradicijama. Ispoljavajući odlučno svoj stav protiv fašizma.

Nacionalni antifašistički i antiimperijalistički ustanak avgusta 1944. godine, i učešće u antihitlerovskom ratu bili su kulminirajuća tačka, pobeđonosno okončanje borbe protiv fašizma, koju su tokom dugih godina herojski i samopregorno vodile demokratske i patriotske snage, sa komunistima na čelu.

Posle 23. avgusta 1944. Gvozdena garda se izjašnjavala protiv nove orijentacije u spoljnoj politici zemlje, koja je odgovarala nacionalnim interesima rumunskog naroda. Koristeći nemačke radio-stanice, koje su im stavili na raspolaganje njihovi hitlerovski pokrovitelji, rukovodioci Gvozdene garde, nastavljaajući izdajničku aktivnost, pozivali su rumunski narod, ru-

15) *Časopis* «Lupta de clasa» (Klasna borba), br. 6/1939.

16) *Olimpiu Matchescu*, 1. Maj 1939. moment semnificativ în lupta poporului român împotriva primejdiei fasciste, pentru spargerea independentei și suveranității naționale, (1. maj 1939. — značajan moment u borbi rumunskog naroda protiv fašističke opasnosti, za odbranu nezavisnosti i nacionalnog suvereniteta), *Ediura politică*, 1974.

17) *Voluntari români în Spania, 1936—1939. Amintiri și documente*, (Rumunski dobrovoljci u Španiji, 1936—1939. Uspomene i dokumenti), *Ediura politică*, 1972; *Ion Babici*, Solidaritate militantă antifascistă 1933—1939. (Borbena antifašistička solidarnost), *Ed. politică*, 1972.

18) *Gh. Zaharia*, Pages de la rezistența antifascistă în România *Editions Meridiane*, 1974.; *Gh. I. Ionita, A. Șimion*, Clasa muncitoare forta socială fundamentală a marelui antifascistă din România, (Radnička klasa, osnovna društvena snaga antifašističkog pokreta u Rumuniji), *Ed. politică*, București, 1974.

19) *Insurecția din august 1944 și semnificativele ei istorice*, (Ustanak avgusta 1944. i njegov istorijski značaj) *Ed. militară*, 1974.

20) *România în războiul antihitlerist 23 August 1944—9 Mai 1945*, (Rumunija u antihitlerovskom ratu 23. avgusta 1944—9. maja 1945.), *Ed. militară*, 1966.

rumunske vojnike koji su se nalazili u ofanzivi zajedno sa njihovim sovjetskim drugovima za oslobođenje severnog dela Transilvanije ispod tuđinske okupacije, da obustave borbu i da izdaju otadžbinu, prelazeći na stranu vermahta.²¹⁾

U godinama koje su usledile završetku velikog svetskog sukoba, ostatak Gvozdena garde pretvorili su se u filijalu inostrane špijunaže koja je radila protiv rumunskog naroda. Ovaj njen poslednji ropac nije učinio ništa drugo do da potvrdi da je Gvozdena garda praktično nestala sa rumunske političke scene zajedno sa slomom onih koji su je finansirali i koji su usmeravali čitavu njenu aktivnost, suprotnu najvišim interesima rumunskog naroda.

* * *

Nedavno se navršilo 30 godina od poraza hitlerovske Nemačke i likvidiranja najagresivnijeg i najbrutalnijeg oblika ispoljavanja fašizma — nacizma — koji je, otpočevši Drugi svetski rat izazvao nelzorne patnje čovečanstva i velike materijalne gubitke. Može se, dakle, tvrditi da fašizam, kao društvena i politička pojava pripada prošlosti. Pa ipak, njegovo svestrano proučavanje i analiziranje u svim aspektima, predstavlja neophodnost. Istoriji pripada između ostalog, i zadatak da iz analize prošlosti izvuče zaključke koji važe za današnjicu i sutrašnjicu i koji treba da doprinesu izbegavanju pojedinih grešaka, a posebno vrednovanju onih vrlina koje čine snagu svake nacije, kao i čitavog

naprednog čovečanstva. Zaključak istorije je taj da ne treba izgubiti iz vida činjenicu da ideološki ostaci fašizma nisu potpuno iščezli zajedno sa njegovim porazom i političkim i vojnim krahom. Ovi ostaci su našli utočište u shvatanjima pojedinih ljudi, u njihovom načinu da vide i ocenjuju slične pojave. Da bi se pomoglo njihovom iskorenjivanju, najefikasniji put je objektivna, naučna i ubedljiva analiza onoga što je fašistička pojava predstavljala u svim domenima, ukazivanja na duboke moralne i materijalne rane koje je on nanео ljudskom rodu.

Izrada takvih studija je utoliko neophodnija, ukoliko se, kako je to podvukao generalni sekretar Rumunske komunističke partije, drug Nicolae Ceausescu, u izveštaju podnetom na XI kongresu Partije «u mnogo pogleda savremeni međunarodni život može porediti sa situacijom u godinama pre prvog i drugog svetskog rata».²²⁾ U pojedinim razvijenim kapitalističkim zemljama dolazi — kako se to podvlači u nekim saopštenjima podnetim na ovom simpozijumu — do izvesnog vaskrsavanja fašizma u obliku neofašizma. I pored toga što su organizacije ovog tipa još uvek slabe, istorijsko iskustvo nameće jačanje jedinstva radničke klase, svih revolucionarnih i naprednih snaga, kako bi se još u začetku likvidirala svaka ponovna pojava fašizma u ovoj ili onoj zemlji. U tom pravcu prvostepeni značaj imaju saradnja i jedinstvo komunista i socijalista, kako bi se došlo do pravog istorijskog izmirenja partija radničke klase kao i njihovog izmirenja sa ostalim neproleterskim snagama koje se izjašnjavaju za društveni napredak, za mir, za novi međunarodni ekonomski i politički poredak, za slobodan i nezavistan razvoj svake nacije putem civilizacije i dobrobiti. ■

21) Mihai Fatu, Ion Spălateiu, Garda de Fier — organizatie terorista de tip fascist, (Gvozdena garda — teroristička organizacija fašističkog tipa), Ed. politica, 1971. str. 393—405.

22) Nicolae Ceausescu, Izveštaj na XI kongresu Rumunske komunističke partije, Editura politica, 1974. str. 15.

fašizam i antifašizam u jugoslaviji

utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku hrvatske do travnja 1941. godine

1.

Danas možemo kategorički tvrditi da je Jugoslavija poslije 1935. godine predstavljala »neslužbeno carstvo-nacionalnocijalističke Njemačke na privrednom planu i da je Treći Reich uspijevao izvući više privrednih dobara iz samostalne Jugoslavije nego za ratnih godina kada su ti krajevi bili većim dijelom pod političkom upravom Njemačke.¹⁾ No, privredne veze između Njemačke i Jugoslavije do drugoga svjetskog rata istraživane su intenzivnije tek u novije doba, kada se počelo smatrati da uzrok drugome svjetskom ratu treba tražiti u vremenu velike svjetske krize.²⁾ U svakom slučaju, Jugoslavija je izlaz iz teške privredne situacije i privredne krize pronašla u povezivanju s privredom Trećega Reicha, kao što je prije krize tražila oslonac u fašističkoj Italiji.

Ali, osim privrednog, Jugoslavija se sve više izvirgavala utjecaju fašizma i na drugim područjima kulturnog i socijalnog života. Otpor tom utjecaju bio je dosta slab i oscilirao je razmjerno političkoj situaciji i nosiocima vanjske politike. U svakom slučaju, teza dra Dragoljuba Jovanovića iz zemljoradničke ljevice da je neutralna Stojadinovićeve politika značila, zapravo, opredjeljivanje za fašizam potvrdila se konkretno na razvoju političke situacije u Jugoslaviji, koja je sve više skretala udesno.³⁾ Iako nikada nije došlo do administrativne integracije Jugoslavije u državnu cjelinu nacističke Njemačke, analiza državno-pravnog razvoja, uz istodobno uočavanje bitnih ekonomsko-socijalnih problema, ukazuje na jako oslanjanje Jugoslavije, a osobito Banovine Hrvatske na fašizam, koja u razdoblju pred rat proživljava slične etape razvoja koje je prošla Austrija prije spajanja s Njemačkom.

2.

Prikazat ću ukratko tok privrednih odnosa Jugoslavije s Njemačkom smatrajući da je to potrebno radi razumijevanja daljeg izlaganja. Već nekoliko mjeseci na-

1) Ovo je ustvrdio i dr Seifert u referatu »Die industriewirtschaftlichen Folgen des Rückganges (und Zuwachses) des deutschen politischen Einflusses auf Südosteuropa seit 1938«, Izrađeno za potrebe njemačkog ministarstva gospodarstva (Arhiv Jugoslavije (daje: AJ), mikrolim 71, rola 47—441938). Seifert kaže da je 1938. godine cijela Jugoslavija bila pod njemačkim utjecajem a jugoslavenska trgovina posve vezana kliringom. Nasuprot tome, Nijemci su za rata to područje morali dijeliti s Italijom, a djelomično i s Mađarskom i Bugarskom.

2) Ovo stajalište zastupaju dr Vasa Čubrilović iz SANU, te Hans Jürgen Schröder u referatu »Jugoslovena Evropa kao 'nezvanično carstvo' NS Nemačke, primer Jugoslavije 1933—1939«, održanom X 1973. na simpoziju »Treći Reich i Jugoslavija« u Beogradu (dalje citiram radove s tog simpozija »Treći Reich i Jugoslavija«).

3) AJ, Stojadinovićeve zbirke, 20. letak »Spoljna politika Stojadinovićeve vlade« od 6. II 1937.

kon što je Hitler došao na vlast, postalo je aktualno pitanje uspostavljanja trgovinskih odnosa s Jugoslavijom. Naime, 6. III 1933. isticao je njemačko-jugoslavenski trgovinski sporazum, sklopljen 6. X 1927., te je nakon toga došlo do gotovo potpunog zastoja izvoza njemačke robe u Jugoslaviju, od čega su trpjele obje strane. Radi obostranog interesa zaključen je stoga već 29. VII 1933. provizorni trgovinski sporazum kojim su sebi obje zemlje garantirale pravo najvećih povlastica u trgovini. To je pravo poslije Njemačka izigrala visokim cijenama industrijske robe, ali je u tom trenutku Treći Reich uspio u nastojanju da sebi stvori jaki privrednopolitički oslonac unutar Male antante i da Jugoslaviju sve više i jače veže uz sebe. Učvršćivanju tih veza pomogli su razni pojedinci i privredne ustanove. U veljači 1934. godine bio je osnovan Nacionalni komitet jugoslavensko-njemačke trgovinske komore koji je radio na produbljivanju ekonomskih odnosa i u njegovome upravnom odboru našli su se vrlo relevantni privrednici i znanstvenici.⁴⁾ Prvoga maja 1934. — dakle na sam nacionalsocijalistički praznik — potpisan je dugotrajniji trgovinski sporazum. Sa dvadesetak njegovih dodatnih tajnih ugovora Njemačka je sebi osigurala jugoslavensko tržište pružanjem preferencijala, a osobito plaćanjem viših cijena za poljoprivredne proizvode od cijena na svjetskom tržištu. To je značilo prestanak privredne krize za Jugoslaviju koja, zbog autarhične politike evropskih država nakon velike svjetske krize, nije više nigdje mogla plasirati svoje poljoprivredne proizvode. Ali, ubrzo se pokazalo da siromašna Jugoslavija ne potražuje njemačku industrijsku robu u vrijednosti izvezene robe. Zbog razlike u klirinškom saldu, Jugoslavija je na taj način kreditirala njemačku ratnu privredu u prvoj fazi njezina razvoja. Kako bi se smanjio debalans, povećan je 1936. godine uvoz njemačke industrijske i ratne robe u Jugoslaviju, a sa sve snažnijim prodorom te robe dolaze u zemlju i njemački stručnjaci, njemački kapitalisti pa i njemački kapital. Udio Njemačke u jugoslavenskoj vanjskoj trgovini naglo raste ... Od 13,9 posto cjelokupnog jugoslavenskog uvoza 1934. godine, Treći Reich je 1939. imao više od 50 posto jugoslavenskog uvoza. U izvozu istodobno povišava taj procent od 13,9 posto na više od 40 posto. U drugoj polovini 1940. izvoz u Njemačku bio je za 70 posto veći nego za isto razdoblje 1939., a dvostruko veći nego 1938. godine.⁵⁾ Time je došlo do uravnoteženja bilance i od 1935. Njemačka se nalazi na prvom mjestu u jugoslavenskom uvozu i izvozu.

Narednih godina Treći Reich samo je dalje izgrađivao stvoreni sistem njemačko-austrijskim i njemačko-talijanskim sporazumijevanjima i nesporazumijevanjima za račun Jugoslavije. Nakon pripajanja Austrije Njemačkoj i raspada Čehoslovačke, naglo je porastao i investicioni kapital Trećega Reicha u Jugoslaviji, te otad Nijemci daju kapital i ideje i kupuju gotove proizvode i sirovine, sugerirajući i gajenje nekih poljoprivrednih kultura potrebnih ratnoj industriji Njemačke.⁶⁾ U industriji Jugoslavije, njemački kapital dolazi

sa trinaestoga na prvo mjesto.⁷⁾ Deutsche Bank i Dresdener Bank dobile su utjecaj na cjelokupno jugoslavensko bankarstvo posredovanjem austrijskog kapitala koji je držao u svojim rukama Jugoslavensku union banku i Hrvatsku sveopću banku, koje su još jake usprkos slomu bečkog Kreditanstalta u doba krize.⁸⁾ Preko svojih afilijacija, njemački trust IG Farbenindustrie imao je cijelu kemijsku i farmaceutsku industriju Jugoslavije u svojim rukama, a slično je bilo i u nekim drugim privrednim granama, osobito u metalnoj industriji.⁹⁾

Ne treba zaboraviti ni talijanski kapital koji je držao sve dominantne privredne pozicije u Dalmaciji. Tih i bez velike galame najveća talijanska banka za

4) U upravnom odboru bio je *Joso Lakotaš*, direktor najvećeg jugoslavenskog privrednog lista *Jugoslavenski Lloyd*, generalni sekretar Industrijske komore u Zagrebu *Mirko Bauer*, te generalni direktor slavonskobrodsk^{ih} tvornica vagona inž. *Ormat Hen* (izvještaj predsjedništva Nacionalnog komiteta Jugoslavensko-nemačke trgovinske komore za 1938. Beograd 1939. 12). Potkraj 1938. taj je komitet imao 150 članova, a u veljači 1941. povezuje se s novooosnovanim Njemačkim znanstvenim institutom u Beogradu (*Neues Wiener Tagblatt*. 27. II 1941.).

5) V. opširnije *Rudolf Bičanić*, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*. Zagreb, 1939. 67—83. i *H. J. Schröder*, cit. ref.

6) *R. Bičanić*, n. dj., 79.

7) *Isto*.

8) *AJ*, film 81. 544 — izvještaj *Presediensta Hanse Nr 2252 od 16. IV 1941* «Strani kapital u Jugoslaviji».

9) Vidi detaljnije *S. Dimitrijević*, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd, 1958. te *B. Jurković*, *Das ausländische Kapital im ehemaligen Jugoslawien*. Stuttgart/Berlin, 1941.

trgovinu, Banca commerciale Italiana iz Milana, kupila je još polovicom 1928. sve akcije Hrvatske banke a. d. u Zagrebu, a i Netunsko konvencije olakšale su prodor talijanskoga kapitala na naše područje.¹⁰⁾ Taj je prodor bio ponešto zaustavljen prekidom jugoslavensko-talijanske trgovine za abesinskog rata 1935. godine.

Nijemci koriste svaku priliku da učvrste svoje privredne pozicije. Budući da je u bankama, industriji i trgovini Hrvatske prevladavao židovski kapital, nacističko-rasistička ideologija Trećega Reicha našla je na području Hrvatske vrlo pogodno tlo, te su i antisemitske ideje — udomačene već otprije — dobile moćan poticaj, što je također djelovalo na izmjenu strukture kapitala u Hrvatskoj. Uslijed fašističke pro-

pagande, tu i tamo sve se češće javljaju zahtjevi domaće buržoazije da se smanji židovski utjecaj u privredi, a ti zahtjevi sve više dobivaju na snazi i zamahu teritorijalnim proširenjima Trećega Reicha.¹¹⁾ Bojeći se opravdano daljih proširenja Njemačke, neki su Židovi nastojali nakon Anschlussa unovčiti dionice uložene u jugoslavenska poduzeća. Te dionice kupuju Nijemci ili Talijani, odnosno njihovi predstavnici, čime je opet ojačan fašistički utjecaj u privredi.¹²⁾ Prema službenim iskazima, 14. VI 1941. na području tadašnje NDH, njemački je kapital bio angažiran u 113 poduzeća, od čega je 29 bilo posve u vlasništvu Nijemaca, a u 26 poduzeća njemački je kapital imao više od polovice dionica.¹³⁾

Osim preorijentacije industrijske i agrarne proizvodnje Jugoslavije potrebama nacionalsocijalističke Njemačke, uoči drugoga svjetskog rata Jugoslavija potpomaže i odlazak radne snage iz pasivnih područja ili prenaseljenih krajeva na rad u Njemačku. Prema mojim istraživanjima, na rad u Njemačku otišlo je u razdoblju od 1933. do ožujka 1941. godine 40.600 radnika iz Jugoslavije, ne računajući ovdje vrlo brojno radništvo koje je otprije živjelo na teritoriju Austrije ili u rudarskim rajonima Westfalije i Porajne, kao ni ilegalno prebjegnute osobe.¹⁴⁾

Godine 1939. — iako je Stojadinović sve izraziti eksponent Hitlerove Njemačke već maknut s vlasti — Jugoslavija je već posve zapletena u mrežu Hitlerove politike, te je njezina privredna sloboda još samo fikcija. Iako Jugoslavija nije službeno u ratu, njezina je privreda čista ratna privreda, te se čak odriče trgovine sa zemljama koje su u ratu s Njemačkom kako ne bi povrijedila svojega moćnog susjeda.¹⁵⁾

Uoči drugoga svjetskog rata, monopolistički položaj nacističke Njemačke u jugoslavenskoj trgovini i njezini ratni uspjesi djeluju tako da za Jugoslaviju trgovina s Njemačkom nije bila više povoljna. Raznim sredstvima — nedopuštenima u jednakopravnim trgovačkim odnosima — Njemačka je počela ucjenjivati i zastrašivati jugoslavenske privrednike. Treći Reich zahtijevao je čak i dio proizvodnje potreban domaćem jugoslavenskom tržištu, on povisuje znatno cijenu svoje industrijske robe koju na temelju kliringa isporučuje Jugoslaviji, svojevoljno obračunava marke, forsira izvoz luksuzne i jugoslavenskom narodu nepotrebne robe, a razvlačenjem ostvarenja ugovora obvezuje isporučene sirovine i poljoprivredne jugoslavenske proizvode. Jeftino isporučuje robu samo tamo gdje su postojali domaći jugoslavenski proizvodi tog tipa te, sistemom dumpinga, mnoga omanja industrijska poduzeća, koja nisu bila zaštićena sistemom kartela, dolaze na rub propasti.¹⁶⁾

Tako to ide sve do 27. III 1941, kada je nacionalsocijalistički režim osjetio da je njegovo neslužbeno carstvo na Balkanu ugroženo. Oružanom silom Jugoslavija je bila pokorena i rasparcelirana, pri čemu

10) Ekspanzija italijanskog kapitala u Jugoslaviji, Radnički novine, Beograd, 13. VI 1928.

11) Takve ideje gajl ustaški list Mlada Hrvatska (v. broj od 15. IX 1938).

12) Arhiv sekretarijata inostranih poslova u Beogradu, KPO Jug/231/1940, fasc. X, sv. 2. Značajno je da je i država nastojala potisnuti židovski utjecaj u privredi, te s tom namjerom osniva Pogod koji preuzima od Židova trgovinu šitom u svoje ruke (AJ, III 81, 544, Uj Magyarorság, 1. II 1941). Stojadinović se prividno zalagao za neutralnu politiku prema Židovima (AJ, Stojadinović, referat »Ni za Jevreje ni protiv Jevreja«). Ali, u to su se doba pojavile u Zagrebu prve javne antisemitske parole. Tako su se 10. V 1938. na nekim kućama pojavili natpisi »Pazi, Židov — Ne kupuj!«. Povodom toga, ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo je da se takve akcije spriječe jer ministarstvo smatra "... da se u našoj Kraljevini ne može pokrenuti još jedno pitanje — jevrejsko pitanje (Arhiv Hrvatske, Savska banovina (dalje AH, SB), 1704-19002/1938). Prvo lice pokazao je režim prvo prema siromašnim Židovima, izbjeglicama iz Njemačke i Austrije. Njima ministarstvo uskraćuje dozvolu boravka na području Jugoslavije, a istodobno pazi da se u štampu ne provuče neki članak koji bi osuđivao postupak protiv Židova u Austriji (AH, SB, 1160-Pov 11271 od 19. IV 1937. Državno tužilaštvo u Zagrebu zbrabnilo je 26. XI 1938. br. 11 časopisa Nova Evropa radi članka Č. Molitva za Jevreje, str. 384). Poslije su poduzete akcije i protiv bogatijih Židova, te im se u listopadu 1940. ograničava kako školovanje (Službene novine, 15. X 1940), tako i trgovine (Narodne novine, 9. X 1940), te su upravo kod tih poduzeća postavljani prvi povjerenici reda.

13) Gospodarstvo, Zagreb, br. 79 od 25. XII 1941.; Nijemci su još 1937. poslali Ing Paula Clausa iz Glauchausa da ispita veće njemačkih firmi i Židova u Jugoslaviji, a s namjerom da se njemačka za postupa oduzmu od Židova. Prema kartoteci AHA očuvan je zapis njemačkih firmi koje su u Jugoslaviji u listopadu 1937. zastupali Židovi (AH, SB, 1672-DZ 31061 od 19. X 1937).

14) M. Koler Dimitrijević, Kretanje radne snage između Trećeg Reicha i Jugoslavije 1933—1941, Treći Reich i Jugoslavija, referat.

15) Vidi pobliže L. Cvijetić, Težnja i planovi nacističke Nemačke o uključivanju Jugoslavije u tzv. njemačko veliko privredno područje, Treći Reich i Jugoslavija, referat. I V. Schumann, Aspekti i pozadina trgovinske i privredne politike Hitlerove Nemačke prema Jugoslaviji, na istom skupu.

16) To je pogodilo tvornicu metalne robe u Karlovcu, a i tvornica vagnone u Slavonskom Brodu jedva životari uslijed konkurencije Kruppa (Z. Šimončić, Utjecaj njemačke privredne politike na razvoj privrede u Hrvatskoj od svjetske krize do drugog svjetskog rata, Treći Reich i Jugoslavija, referat.).

su mnogi činovnici iz upravnog aparata Banovine Hrvatske ostali i dalje u službi NDH, ako su bili poznati zbog svoje profašističke orijentacije.

3.

Zbog važnosti Jugoslavije za ratnu privrednu politiku Njemačke, utjecaj Trećega Reicha postajao je sve intenzivniji i na političkom planu. Uvozom njemačkih strojeva stvarno se uvezio i fašizam, a svaka veća pošiljka bila je praćena reklamom i propagandom kojoj su podlijegali germanofilski elementi u Hrvatskoj.¹⁷⁾ Doba Stojadinovića pokazalo je da ne postoji neutralnost ako postoji privredna ovisnost. Nastojanje Male antante da intenzivira privredne odnose s Jugoslavijom, kako bi se smanjio utjecaj Trećega Reicha, bilo je neuspješno jer je Njemačka privrednim vezama vezala, zapravo, Jugoslaviji ruke ne samo u njezinu vanjskoj privrednoj politici nego je djelovala i na njezinu vanjsku političku opredijeljenost.¹⁸⁾ Osim toga, Treći Reich, uvrstivši svoje ekonomske pozicije u Jugoslaviji, počeo je osvajati taj prostor fašističkim idejama. Ta je ideologija bila gotovo podjednako ubitačna kao i rat, jer su postupno narušavale demokratske slobode naroda i slabile njegovu otpornu moć fašizaciji.

Utjecaj fašizma jačao je često kao suprotnost jačanju komunizma. Nakon Anschlusa, Stojadinović se usudio otvoreno izjaviti šefovima parlamentarnih klubova u Beogradu da je to pripojenje dobro za naše unutrašnje prilike, osobito za Hrvate, koji će se, u strahu pred komunizmom, složiti i uz pomoć »saveznika«¹⁹⁾ raditi na očuvanju državne cjeline.²⁰⁾ Stojadinović, kao predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova, očito se sve više uživljavao u ulogu neke vrste jugoslavenskog dućea. Organizacija njegove Jugoslavenske radikalne stranke bila je provedena posve po fašističkom uzoru (zelene košulje, pozdrav itd.).²¹⁾ Hrvatska seljačka stranka (dalje HSS), odnosno Hrvatski radnički savez (dalje HRS) kao njezina radnička sindikalna organizacija, također su imali dosta elemenata toga tipa, utoliko više što je u narodu, uslijed loše organizacije prehrane i sve veće skupoće, dolazilo postupno do sve veće radikalizacije masa, pa se fašistički oblici i usvajaju kao antiteza toj radikalizaciji. Ta je boljševizacija, pa prema tome i fašizacija, bila naročito intenzivna 1939. i 1940. godine, kada je narod u Hrvatskoj bio već razočaran politikom HSS-a.²²⁾ Zapravo, u nastojanju da se ne oneraspolože sile Osovine, Mačekova politika mogla se okarakterizirati kao politika »oprezne neutralnosti«²³⁾, budući da sam Maček nije bio sklon fašističkim metodama otvorenog tipa. Fašizam prodire u zemlju nečujno i polagano, a fašističke se ideje prerađuju i tako predradene sve više udomaćuju.²⁴⁾ Javno, Maček nije vodio profašističku politiku ... Ipak, propaganda fašizma sve više jača, što je bilo omogućeno strukturom up-

ravnog aparata Banovine Hrvatske u kojemu su radili činovnici dobrim dijelom školovani u Austriji ili Njemačkoj, često nakloni fašističkom utjecaju i prostaški raspoloženi.²⁵⁾ Ustaška propaganda znatno je pripomogla tom usmjeravanju. U svojoj štampi ustaše veličaju novi evropski poredak u koji je trebalo da se uklopi i hrvatski narod, a prema ideolozima ustaškog pokreta, to je uklanjanje moralo biti psihološki, politički, kulturno i ekonomski potpuno jasno određeno kao početak nove epohe koja će obuhvatiti cijeli svijet.²⁶⁾

* * *

Utjecaj nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke

17) N. Kršić, Četiri godine fašističke privrede u Njemačkoj, Zagreb, 1937, 15.

18) *Minhenskim sporazumom Male antante faktički je prestala postojati.*

19) *Na tu izjavu, u dvorani je nastao žamor i upiti »Kojih saveznika?».*

20) Arhiv CK SKJ u Beogradu (dalje ACK SKJ), zbirka Korac, dokument 372 — Stojadinovićeve izjave šefovima parlamentarnih klubova 15. III 1938.

21) *Suviše otvorena sklonost fašizaciji očito je i potakla knez Pavla da organizira pad Stojadinovićeve vlade (B. Krizman, Skripta iz diplomatske historije jugoslavenske države 1918—1941, Zagreb, 1972, 132—134 a).*

22) Lj. Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, zbornik radova Istorija XX veka, II, Beograd, 234.

23) *Izjave njemačkog poslanika u Zagrebu von Hoerena o Mačeku (B. Krizman, Vanjsko politički položaj Jugoslavije uoči Pete zemaljske konferencije KPJ, zbornik radova »Ratna zemaljska konferencija KPJ«, Zagreb, 1972, 135.*

24) *Još je početkom 1937. u Novom Sedu osnovana Srednjoša zadruga književnih i prosvetnih zadruga, preko koje se u zemlju usnosila hitlerovska propagandistička literatura i raspećavala među Nijemcima. Zadruga je osnovale i liližale na području Slavonije (AH, SB, 1636-3407 od 1. II 1937). U Zagrebu je, pak, već 1938. radilo Društvo prijatelja Njemačke koje je imalo sjedište na Washingtonovu trgu i koje je često organiziralo predavanja u pronjemačkom duhu. U veljači 1941. osnovane je u Zagrebu i posebne Njemačko-hrvatske trgovinske komora.*

25) *F. Jelić-Butić smatra da je to bio razlog zbog čega vodstvo HSS-a nije išlo do kraja u obračunu s ustaškim pokretom (F. Jelić-Butić, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. Časopis za suvremenu povijest, 1—2/1969, 86).*

26) *I. Oršanić, Uklapanje u novi poredak, Hrvatska smotra, 1940, 565. Inače, Pavelić se već 1936. deklarirao kao pristaša novog evropskog poretka, ali Treći Reich, s obzirom da je Hrvatska prema dogovoru ulazila u interesnu sferu Italije, nije dugo pokazivao interes za rješavanje hrvatskoga pitanja (Vidi: F. Jelić-Butić, n.d.j., 71). Od II 1938. do III 1940. izlazilo je ustaški tjednik Nezavisnost, preko kojega je Stjepan Buč propagirao nacionalsocijalističke ideje u Hrvatskoj i otvoreno zagovarao pronjemačku orijentaciju (Isto, 67). Naime, ustaše su bile protiv sporazuma Cvetković-Meček, te je banska vlast Banovine Hrvatske službeno poduzimala mjere radi sprečavanja ustaške aktivnosti (Isto, 83). U lipnju 1940. godine, Buč je osnovao*

Italije izrazio se u unutrašnjoj politici Jugoslavije u tri pravca:

1. U nacionalsocijalističkoj propagandi, koja iz godine u godinu postaje sve intenzivnija.²⁷⁾

2. U socijalnoj politici, gdje dolazi do oponašanja njemačkih i talijanskih formi.

3. U elementima ratne privrede.

Budući da su sva ta tri elementa u uzajamnoj vezi, razmotrit ćemo posebice svaki pravac posvetivši, jasno, najviše pažnje drugome elementu.

Hrvatska nacionalsocijalističku stranku. U programu, koji je izradio dr. Juraj Veselić, izište se da se stranka bori za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, koja će biti u najužem prijelazstvu s Trećim Reichom. Preko te stranke provodila se u zemlji nacionalsocijalistička propaganda i vrbovali radnici za privremeni rad u Njemačkoj. Na tom je poslu bio angažiran i Hrvatski radnički pokret Veselića, Slavka Govedića i Stjepana Ševerinca, neka vrsta radničke organizacije u-staša (Isto, 85 i AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova [dalje: AJ, MUP], 20 — Bilten od VIII 1939).

27) Zanimljivo je da se pravni odjel Radničke komore u Zagrebu koristio gotovo isključivo knjigama nastalima u Njemačkoj u doba Trećega Reicha (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond Radničke komore [dalje: AIHRPH, RK], 575/2-1134/1940 — poklon njemačkih knjige: 582/1-4622 od 7. V 1940 — popis knjige: 501/3-12007/XII 1940 — traženje Antuna Ilika za nabavu njemačkih knjiga. U ovim popisima susrećemo knjige Heinersdorfa, Schachta, Denzera, Niemann, Hoffmanna itd.

28) A. Mitrović, Ergänzungsirtschaft, Treći Reich i Jugoslavija, referat.

29) AH, SB, 1732-42359/20. X 1938. — kongres Nijemce u Inozemstvu.

30) Z. Krnić, Prilog izučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941. godine, Zbornik Historijskog Instituta Slavonije, 6, 1968, 17.

31) Isti, 18; U Slavoniji je Kulturno i dobrotorno udruženje Nemaca, na čelu s Josipom Beerom, fuzionirano s Kulturbundom 1938. godine, te je tada dobilo jedinstvene ciljeve (AJ, MUP, 20 — Bilten odelenje za diževnu zaštitu od I 1939).

32) Ovak je pojav nastao za španjolske revolucije, kada je general Mola izjavio da Madrid neće zauzeti ni jedna od četiri marširajućih kolona, nego pet, sastavljena od simpatizera Franca u anarho-Madridu (AJ, mikrofilm 81, kola 509/40/3/69 — DaD, Berlin, 25. V 1940).

33) Tako, npr., 29. I 1937, pred posve punom dvoranom Novinarskog doma, Oswald Pohl držao predavanje »Put Njemačke do privredne slobode« (AH, SB, 1656-3396/30. I 1937); 29. I 1938. Šel policije iz Frankfurta na Majni držao predavanje u »Kofu«: »Pet godina nacionalsocijalističke Njemačke« (AH, SB, 1692-3068/30. I 1938), iste godine, 30. IV, održana je velika proslava njemačkog narodnog praznika u Zagrebačkom zboru, te su tom prilikom istaknuti kukasti križevi (AH, SB, 1704-14544, 12250/1. V 1938). Neke su predavanja imale zatvoreni karakter, a tek su neke (manje važne) ipak bile i zbranjene radi umirenja narodne savjesti (tako je redarstveno ravnotejstvo u Zagrebu zabranilo 16. XI 1940. predavanje »O današnjoj Njemačkoj i Adolfu Hitleru« (AIHRPH, RK, 589/3-12076/16. XI 1940).

4.

Nacionalsocijalistička propaganda imala je razne nivoe i oblike i ovisila je o općoj političkoj situaciji, reagirajući spontano na sve uspone i depresije. Neke knjige, unešene u zemlju kao propagandna literatura, bile su posve znanstvenog karaktera i izrađene od najboljih njemačkih privrednih, geografskih i historijskih stručnjaka. One su nastale kao rezultat rada nekoliko njemačkih instituta koji su se bavili jugoistočnom Evropom, a svima je bila svrha da dokažu nužnost vezanosti agrarne privrede jugoistočne Evrope za visokoindustrijaliziranu njemačku privredu, ili pak historijsku pripadnost dunavskome prostoru.²⁸⁾

Drugi materijali bili su izrazito propagandističkog karaktera, često i priručnik raznim kulturnobunđskim organizacijama u procesu njihova uklopanja u »auslandsdeutschtum«. Naime, na kongresu Organizacije njemačke nacionalsocijalističke radničke stranke za Nijemce u inozemstvu, koji je održan od 28. VIII do 24. IX 1938. u Stuttgartu, zauzeto je stajalište da je njemački državljanin u inozemstvu i pripadnik njemačke manjine sastavni dio Nijemaca izvan Njemačke. Na tom je kongresu ministar unutrašnjih poslova Trećega Reicha dr. Frik izjavio: »Nijedan Nijemac ne smije zaboraviti da je on u svako doba i u svakom kraju dio Njemačke.«²⁹⁾ Budući da je kod nas 1931. godine samo u Slavoniji živjelo 69.236 Nijemaca, njemačka propaganda na razvijanju tog procesa bila je na našem području vrlo intenzivna i učestala.³⁰⁾ Kulturbund je na području Slavonije postao vrlo aktivan već 1937. godine, a sa sve većim mišanjem Nijemaca u unutrašnja pitanja Jugoslavije, i Kulturbund prelazi s kulturno-prosvjetnih na političke zadatke, pri čemu njemačke čitaonice postaju sve više središta preko kojih se u zemlju ubacuje nacistička literatura i ostali propagandni materijal.³¹⁾

Osim pripadnika njemačke manjine, »petu kolonu«³²⁾ predstavljali su i strani radnici iz Njemačke i Austrije, koji su se u znatnom broju nalazili uklopljeni u privredu Jugoslavije, a osobito Hrvatske, bilo kao monter ili kao povjerenici stranog njemačkog kapitala. Sa sve većim utjecajem njemačkog kapitala, i njihov priliv i utjecaj sve više raste, a dolazi i do sve učestalije razmjene znanjaja, lektora i drugih između Njemačke i Jugoslavije. Ta je frekvencija bila osobito živa na području Hrvatske, gdje je bilo mnogo stanovnika koji su znali njemački. Centar okupljanja

profesističkih elemenata i pripadnika pete kolone bilo je njemačko poslanstvo u Zagrebu, koje često organizira pronjemačka predavanja i proslave.³³⁾

* * *

U širenju nacionalsocijalističkih ideja na području Hrvatske, ipak treba razlikovati dvije vremenske etape.

U prvoj, koja se podudara sa Stojadinovićevom vladavinom, fašistička propaganda prodire nesmetano i otvoreno, te se samo «sramežljivo» nastoji spriječiti ulazak i raspačavanje te štampe u zemlji ... jer ona nije u našem interesu, ali se njeno sprečavanje širenja, zbog održanja dobrih odnosa s Njemačkom, treba izvršiti na diskretan način.³⁴⁾ S tog razloga cenzura ne propušta u našoj štampi napise koji su napadali Stojadinovića zbog profašističke politike, kao i radove izrazito lijevo orijentirane.³⁵⁾ Išlo se je čak tako daleko u podilaženju da su, prilikom posjeta devedeset njemačkih željezničara, na željezničkoj stanici u Zagrebu bile izvještene njemačke zastave, a kako se odnosi s Njemačkom ne bi zaoštrili uslijed sve učestalijih protesta naroda protiv pojave kukastih križeva koje nose njemački turisti, banska uprava Savske banovine posebno je okružnicom upozorila sva kotarska načelstva i sve policije da sprječavaju takve incidente, koji «... ne samo da štete naše privredne interese, nego mogu izazvati i štetne reperkusije na našim građanima koji žive u Njemačkoj».³⁶⁾ U to doba učestali su i posjeti njemačkih turista, tj. pripadnika njemačkog Wermachta na Jadran, a sve je veća frekvencija i posjeta.³⁷⁾

U drugoj etapi, koja teče od odlaska Stojadinovića s vlasti pa sve do 27. III 1941, fašistička je propaganda prikriivenija i rafiniranija zbog negodovanja naroda. Ali, ona je i intenzivnija. U tom se razdoblju njemačkoj fašističkoj propagandi pomalo pridružuje i ustaška, te zajednički, a s istim ciljem, pripremaju plodno tlo za buduću fašizaciju Hrvatske.

Trpljena, iako ne službeno beneficirana, fašistička propaganda prodire raznim sredstvima u razne sredine izazivajući pri tom i različite odzre. Naime, različita shvaćanja o fašizmu, kao i kolebanje između talijanskih i njemačke fašističke ideologije, stvorilo je u glavama kreatora ekonomske i socijalne politike u Banovini Hrvatskoj veliku raznolikost. Iako slobodnija u unutarnjem razvoju nakon sporazuma, Banovina Hrvatska nalazila je uzore svom ponašanju u fašističkoj Njemačkoj i Italiji, te se pod utjecajem propagande i unutrašnja politika sve više fašizira, a Banovina ima pasivnu profašističku orijentaciju.

Kao i prije, i sada se cenzurovano masovno zabranjuju novine i časopisi koji su kritizirali aktivnost fašističke Njemačke.³⁸⁾ Tu i tamo, a samo po forma, zabranjuju se i novine fašističke orijentacije. Ali, upravo pri tom upravne vlasti na području Hrvatske nikad nisu išle do kraja, te su obično propuštale članak slične profašističke orijentacije u sljedećem broju zabranjenih novina ili časopisa. Tako je indirektno pomagano širenje i sve veće bujanje nacionalsocijalističke propagande na našem području, što je poprimilo osobito široke razmjere 1940. godine, kada je na području Banovine Hrvatske Kulturbund osnovao zasebnu župu na čelu s drom Branimiram Altgayerom, koji je

pružio podršku politici Mačeka dobivši zauzvrat dobrohotnu podršku.³⁹⁾

5.

Sva ta propaganda, u koju je Treći Reich uložio golemu novčana sredstva, nesumnjivo je odigrala znatnu ulogu u usmjeravanju socijalne politike Jugoslavije, a osobito Hrvatske. Primjena korporativnog sistema na našem teritoriju govori u prilog toj tezi ... Što je, zapravo, korporativni sistem? To je zajednička organizacija ili suradnja radništva i kapitala (poslodavaca), pod vodstvom državne vlasti. Sistem je prvobitno uveden u Italiji, i već 1925. godine poslodavci su zaključivali kolektivne ugovore isključivo s konfederacijom fašističke radne organizacije. Od 1926. godine, u Italiji je bio zabranjen i štrajk, čime je bilo onemogućeno djelovanje svih drugih radničkih organizacija. Korporativni sistem bio je onda izgrađen radnim ustavom

34) AH, SB, 1796-7982/11. III 1938 — akcija povodom resturiranja zidnog njemačkog kalendaru. Isto i Pov II — 9121 od 21. III 1938. za njemačku plesmaricu. Očito je da se takvo ponašanje poklopilo sa Stojadinovićevom izjavom da se mi «unutar zemlje moramo sve više prilagođavati etatiističkim režimima naših klijenata» (A. Stojadinović, 20 — izjava Stojadinovića novinarima o tijesnoj vezi s vanjskom i privrednom politikom). Nešto rigoroznije mjere protiv njemačke propagande poduzimaju se samo na području Slovenije, gdje je otpor naroda fašizaciji znatno veći nego drugdje (D. Bilber, Nectizam in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljano, 1966, 129—166).

35) U prvu skupinu pripada ilegalna brošura Dimitrijevića, «Poruka fašističkom šogrtu» (AH, SB, 1796-3974/5. II 1938), kao i članci u Proleteru od siječnja i veljače 1938. o kojima je u Stojadinovićevu arhivu očuvan cijeli referat (A. Stojadinović, 34). U drugu skupinu ide letak «Fašizam hoće rat» (AH, SB, 1796-39816/3. X 1938), brošure «Što treba seljak znati o fašizmu i seljaštvu, o Hitleru i Stojadinoviću, o događajima u Rusiji» (AH, SB, br. 21203/20. VI 1938, odeljenje Državne zaštite), knjiga B. Pragošskog, Zadaci fašističke ideologije (AH, SB, 1796-Pov II DZ 19234/3. VI 1938) i mnogi drugi radovi.

36) AH, SB, 1703-Pov II DZ br. 50335/17. XII 1938. — postupak s njemačkim državljanima. Vještanje križeva na željezničkoj stanici izrazilo je i protest čeških turista (AH, SB, 1708-21191/20. VI 1938).

37) Nakon pada Čehoslovačke, Nijemci postaju glavni turisti na našem Jadranu, osobito na sjevernom dijelu Hrvatskog primorja. Što se tiče izmjene zenetlija, one su provedene ponekačice preko Hrvatskog Radića, a i Zanatska komora u Zagrebu razvila je izmjenu s Njemačkom radnom frontom i nakim drugim njemačkim privrednim organizacijama (AH, SB, 1704-14516/IV 1938). Ponekad posjete organiziraju i političke organizacije. Tako je omladinska organizacija Jugoslavenske radikalne zajednice za Savaču banovinu pružila gostoprimstvo studentima Visoke političke škole (AH, SB, DZ, 20141/10. VI 1938).

38) Zabranjivali su se i vrlo ugledni časopisi. Tako je Nova Evropa br. 6/26. V 1939. zabranjena radi članka «O životnom prostoru naroda» i «U odbranu Čeha». a Književnik br. 9 od rujna 1939. zbog članka «Rat».

39) Z. Krnić, n.d.j., 18.

od 21. III 1927. i Zakonom o korporacijama od 5. III 1934.⁴⁰⁾ U Njemačkoj je primijenjen sličan sistem, ali ipak sa stanovitim modifikacijama.

Na području Baštinice Hrvatske, bio je do travnja 1941. gotovo potpuno uveden korporativni sistem. Ali, na našem teritoriju, uslijed otpora Komunističke partije i komunistički orijentiranih sindikata i uopće progresivnih snaga, bilo je potrebno posebno zabraniti reformističke URSS-ove sindikate, budući da su oni i nakon niza uređaba i pravilnika kojima su štrajkovi zapravo bili zabranjeni, ipak vodili ilegalne štrajkove. Da je proces fašizacije uvelike zahvatio našu socijalnu politiku, pokazuje utvrđivanje minimalnih nadnica, otežano vođenje štrajkova, potpisivanje kolektivnih ugovora za cijele privredne grane isključivo s režimskim HRS-om, preuzimanje svih radničkih organizacija i ustanova od HRS-ovaca (Radničke komore, socijalnog osiguranja itd.), formiranje radnih sudova i povjerenika rada, te progoni naprednih ljudi i otvaranje koncentracijskih logora.

Početak tog procesa zabilježen je znatno prije. Već je frankovac dr Milan Sulfaj htio hrvatskom narodu nametnuti talijanski fašistički jaram.⁴¹⁾ No, utjecaj fašizma, osobito talijanskoga — koji se razvio prije od njemačkoga — počeo se osjećati na našem prostoru već početkom tridesetih godina. Kao i kod drugih naroda, on je i na našem teritoriju razvio stonovite osobitosti. Za Hrvatsku je tipična fašistička socijalna ideologija pod vodstvom klerikalaca.

Tu na prvome mjestu moramo spomenuti dra Milana Ivšića, profesora ekonomske i socijalne politike na Pravnome fakultetu u Zagrebu, koji je propagirao solidarizam sviju klasa kojima će dominirati staleška organizacija sindikata i ekonomska organizacija zadruga, te Ivšić, prema tome, kalem talijanski fašizam na naše zadrugarstvo.⁴²⁾

Paralelno s Ivšićem radi dr Juraj Ščetinec, profesor Visoke ekonomske komercijalne škole u Zagrebu i dugogodišnji suradnik Radničke komore u Zagrebu.⁴³⁾ Na taj su način oba relevantna fakulteta, fakulteti koji su stvarali stručnjake za privredu i upravu, stajala pod utjecajem profašistički orijentiranih profesora socijalne politike. Po mišljenju Ščetinaca, rezultat borbe između liberalizma i socijalizma bio je kaos i uzor novog sistema društvenog reda i gospodarskog života nalazi u korporativizmu prema nauci pape Pija XI i njegove enciklike *Quadragesimo anno*. Ščetinec također prilagodio sistem korporativizma hrvatskim prilikama, te ne traži korporativnu državu nego korporativno uređenje društva, podrazumijevajući pod tim »profesionalnu organizaciju na socijalno-ekonomskom području, koja kao slobodna organizacija »društva« dolazi prema državi u određeni odnos.«⁴⁴⁾ Prema tome, država koja je predala funkcije uređivanja gospodarskih, a dobrim dijelom i socijalnih odnosa korporacijama, oslobađa se velikog tereta i tako postaje slobodnija u svojem političkom i upravnom djelovanju. Od 1933. kada je izdao svoj prvi rad na temu socijalne politike pod naslovom »Demokratizacija radnog odnosa.«⁴⁵⁾ Ščetinec svake dvije godine štampa jednu knjigu o korporativizmu ili nacionalsocijalizmu. Godine 1935. izlazi mu »Socijalna organizacija fašizma« u kojoj objašnjava socijalni program talijanskog fašizma i ne spominjući kritički rad Mije Mirkovića iz 1929. godine. Godine 1937. izlazi knjiga »Nacionalni socijalizam, idejni osnovi i socijalno-ekonomska izgradnja«, posvećena socijalnoj politici u Trećemu Reichu, dok u 1938. godine izlazi knjizica, »Korporativizam i demokracija«, govori o primjeni korporativizma demokratskog tipa u Portugalu, Švicarskoj, Nizozemskoj, Belgiji i Francuskoj. Svojim zalaganjem za kršćanski korporativizam Ščetinec se nije zalagao za totalitarni ili autoritarni korporativizam kakav je bio proveden u Italiji i Njemačkoj, ali je svojim radovima približio kreatorima socijalne politike u Hrvatskoj fašističku socijalnu ideologiju i pokrenuo reformu socijalne politike u Hrvatskoj. Koristeći se isključivo nacionalsocijalisti-

40) U Jugoslaviji postojale je opsežna literatura o tom pitanju. Neki su radovi bili pisani kritički (M. Mirković, Socijalni program fašizma, Beograd, 1928; M. Mirković, Problemi rada i socijalna politika u Italiji, Socijalni arhiv, 1930, 1-144-156; B. Krakić, Sindikati i fašizam, Beograd, s.a.; članak »O fašizmu«, Hrvatski radnik, 15. V 1938; M. Magdić je u to doba također promerikalistički orijentiran (M. Magdić, Fašizam i radnička klasa, Zagreb, 1935). U tu skupinu treba ubrojiti i prijevod Siloneove knjige »Fašizam« (Zagreb, 1935). Druga skupina radova pisane je s profašističkom orijentacijom (radovi Ivšića, Ščetinca, brošura »Fašizam osvaja proletarijat«, Zagreb, s.a.; P. Pejićinović, Italijanski korporativizam, Beograd, 1940, itd.

41) Povodom ubojstva doktora Milana Sulfajca, Proleter, V 1931, reprint izdanje, 106.

42) M. Ivšić, Razvatak hrvatskoga društva u drugoj polovici 19. stoljeća, Zagreb, 1936; Politička i socijalna svijest u razvoju hrvatskog naroda, Zagreb, 1937; Socijalna i privredna kriza duha, Zagreb, 1937; Ciljevi i putevi zadrugarstva, Beograd, 1937 i niz drugih radova. Vidi M. Magdić, Klerikalizam nastupa..., Zagreb, 1934, 30-31.

43) Juraj Ščetinec rođen je 19. IV 1898. u Koprivnici. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1924. a zatim završio jednogodišnji komercijalni tečaj na Trgovačkoj akademiji. Nakon toga odlazi u Pariz, na škole libre des Sciences politiques, sekciju za ekonomiju i sociologiju, te se nakon toga vraća u zemlju gdje radi kao sudac i advokat u Đakovu, Koprivnici i Bjelovaru. Od 1928. angažiran je u Radničkoj komori u Zagrebu kao pravni savjetnik, te zadržava taj posao i poslije kada postaje profesor na Ekonomskoj komercijalnoj visokoj školi (AIHRPH, RK, 232/2-3695, 387/1-7968/20. IX 1935, 346/1-7735/34 i 351/4-10116/1934.).

44) J. Ščetinec, Korporativizam i demokracija, Zagreb, 1938, 86.

45) Mjesečnik Pravnčkog društva, VI—VII 1933, 308—324, i IX—X 1933, 299—414.

kom i fašističkom literaturom, Ščetinec je zapravo postao propagator i širitelj fašističkih ideja na polju socijalne politike na području Hrvatske, od čije su primjene kapitalisti očekivali mnogostruke koristi.

U praksi, Ščetinec nije surađivao na reformi socijalne politike Banovine Hrvatske. Njegov zadatak, a i život, uskoro nakon toga, bio je završen već 1938. godine, kada je dovršio zadnju knjigu iz ciklusa o fašističkoj socijalnoj politici.⁴⁶⁾

* *

Na socijalnoj reformi dalje rade dr Milan Ivšić i niz osoba zaposlenih u Radničkoj komori u Zagrebu (pravi referent Milivoj Magdić, voditelj statističkog odjela dr inž. Ernest Marks, tajnik Radničke komore dr Vinković), a svi progresivni elementi, na čelu s drom Ivom Politeom i Božidarem Adžijom, suprotstavljaju se toj reformi. Svi »reformatori« pristaje u HSS-a i izravno zainteresirani za HRS. Došavši na vlast nakon sporazuma Cvetković—Maček u VIII 1939. i postavši tako režimski sindikat, HRS je, primjenjujući nasilničke metode, a uz čestu intervenciju vlasti, grubo istupao protiv ostalih sindikalnih organizacija, nastojeći eliminirati iz socijalne politike njihov utjecaj.⁴⁷⁾ HRS u Hrvatskoj, kao i JUGORAS u ostaloj Jugoslaviji,⁴⁸⁾ potpuno su u tome uspjeli, budući da su nakon zabrane URSS-ovih sindikata, potkraj 1940., zbog njihove promarksiističke orijentacije, ostali jedini sindikati s većim brojem članova. HRS postaje zastupnik radnika u većini poduzeća, on je jedini s kojim organi uprave žele pregovarati u postupku zaštite interesa radnika pred navalom kapitala. HRS sklapa kolektivne ugovore za radnike određene grupe na području Banovine, on se uopće smatra jedinim službenim i legalnim predstavnikom radnika, poput fašističkih sindikata u fašističkim zemljama.⁴⁹⁾

Kako je to bilo moguće?

Sporazumom je stvorena atmosfera u kojoj je došlo do još intenzivnijeg potčinjavanja Hrvatske silama Osovine, a taj je proces bio praćen poštovanjem političkih zakona i gušenjem naprednih ideja.⁵⁰⁾ Nakon sporazuma, HRS je izveo prodor u Radničku komoru u Zagrebu, iz koje su bili istisnuti, odnosno, bolje rečeno, izbačeni komunistički nastrojani URSS-ovci na čelu s predsjednikom Eugenom Štarkom. Podjednaka borba, kao na vrhu, vodila se u svakom radničkom povjereništvu i u svim organima koji su predstavljali radnike pred vlastima.

Neki, kao na primjer Milivoj Magdić, »prilagodili« su se novim uvjetima i posve prekinuli s promarksiističkom orijentacijom, uključivši se u »novu stvarnost«.⁵¹⁾ A ta je stvarnost išla preko desnoga krila HSS-a u fašizam ... Zbog toga i HRS nije nakon sporazuma bio više apolitički sindikat, nego postaje iz-

raziti politički sindikat, favorizirajući politiku primjene fašističkih metoda u socijalnoj politici.

Preuzimanjem rukovodstva u radničkim ustanovama od HRS-a, bio je otvoren put fašizaciji socijalnog radničkog zakonodavstva, osobito nakon što je izveden gotovo potpun raskid sa svim centralističkim radničkim ustanovama (Centralnim sekretarijatom radničkih komora u Beogradu, Središnjom upravom za posredovanje rada itd.)⁵²⁾

Kao prvo, trebalo je onemogućiti štrajkove, koji su upravo bujali 1939. godine uslijed pogoršanja životnog standarda radnika zbog sve više rastuće skupoće i pretjeranog izvoza prehrambenih namirnica u Njemačku. Pokazivala se tendencija da štrajkovi potresu privredu u tolikoj mjeri kao 1936. godine. Budući da je slična situacija, iako nešto manje izražena, bila u cijeloj zemlji, donesena je 4. V 1940. *Uredba o rješavanju radnih sporova s naredbom o obrazovanju i po-*

46) Riječ je o već spomenutoj knjizi »Korporativizam i demokracija«. Osim toga, *Ščetinec je na temu štampao i rad »Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav«, Zagreb, 1935., a u taj ciklus treba ubrojiti i neštampanu raspravu »Intervencija države u radnim odnosima«, poznata po radovima M. Magdića. Sve otvorenilj simpatizer tih metoda postaje i katolički dnevnik Hrvatska straža, glasilo klerikalne Pučke stranke (J. Horvat, Povijest novinstva Hrvatske, Zagreb 1962., 406).*

47) Vidi opširnije B. Janjatović, Hrvatski radnički savez 1935—1941, Zagreb, 1972., *disa. u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.*

48) Na sjednici Centralnog sekretarijata radničkih komora, od 24. do 25. III 1939. u Skoplju, donijet je zaključak da se radi o jedinstvenim državnim radničkim sindikatima, odnosno Jugorasu. Jugoras je i postao režimski sindikat na cijelom istočnom području, ali u Hrvatskoj ne može konkurirati HRS-u koji drži sve dominantne pozicije. Prema tome, u cijeloj su Jugoslaviji vladale slične tendencije, iako možda ne tako jako izražene kao na području Hrvatske (dr Leopold Petrič, Prijedlog za osnivanje jedinstvenih sindikata, Hrvatska smotra, 1939., 276). Kao i HRS, tako se i Jugoras zalaze za socijalnu suradnju, a ne za klasnu borbu (brošura »Socijalna suradnja a ne klasna borba«, b.m., 1938).

49) Tako su bili potpisani kolektivni ugovori za Šumske, grafičke, mesne i tekstilne radnike (Narodne novine, 4. III 1940., 30. i 1941., 7. IX 1940.).

50) B. Janjatović HRS, n.d.j., 34.

51) Milivoj Magdić nastijedio je referadu Ščetince u Radničkoj komori još 1934. Sve do 1939. on je promarksiistički simpatizer, a tada modificira u fašistički orijentiranog propagatora, otkrivajući se svog prijašnjeg uvjerenja da marksizam može jedini spriječiti opasnost »zapadenja u fašističko barbarstvo« (M. Magdić, Fašizam i radnička klasa, Zagreb, 1935., 28). Zbog te promjene čini se da su komunisti pretukli Magdića (M. Magdić, Intelektualci prema marksizmu i liberalizmu, Zagreb, 1942., 3). Magdić postaje zastupnik primjene korporativizma na našem prostoru, a sve to u sklopu seljačke hrvatske politike (M. Magdić, Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj, Zagreb, 1940., 35).

52) Dr M. K. o socijalnoj politici i o radničkim socijalnim ustanovama, Socijalni arhiv, 1940., 1-160-161; Mnogoštvo dokumenata u Radničkoj komori u Zagrebu iz 1939. i 1940.

slovanju radnih sudova.⁵³⁾ Tom su uredbom legalni štrajkovi bili gotovo potpuno onemogućeni. Prije štrajka imala se, naime, izvršiti višekratna arbitražna vlasti, i tek ako ona ne bi uspjela, radnici su imali pravo da se glasanjem izjasne za štrajk. Štrajk se pak mogao provesti ako je za nj glasala većina radnika i nakon što je bio uredno prijavljen kod policije. Nekim vrstama radnika (promet, javnooprskrbna poduzeća, poduzeća od državnog značenja) štrajk je bio uopće zabranjen, ali se u praksi ova zabrana, »prema potrebi« i prema »vezama industrijalca«, protezala i na ostale vrste radnika.⁵⁴⁾ Ta je uredba vrijedila za cijelu Kraljevinu.

Međutim, Banovina Hrvatska tražila je još radikalniji zahvat u socijalnu politiku i nije bila zadovoljna Uredbom, te je tražila slobodnije ruke u kreiranju socijalne politike i otcepjenje od centralnih fondova kako za posredovanje rada, tako i za socijalno osiguranje.

53) Narodne novine, 6. V 1940.

54) O pravu na štrajk pavela se je oštra diskusija u narednom periodu, a osobito nakon formiranja radnih sudova, ali je pravo uvijek bilo na strani poslodavca. Primjer *Botinog poduzeća iz 1940.*, kada je banska viest zauzela stenošite da je ovo poduzeće općeg državnog značenja i da samo radni sud u Osijeku, a nikako radnici ne mogu odlučivati, pokazao je da štrajk često nije uopće moguće provesti (D. C., *Pitanje radničkog štrajka sa etičkog gledišta, Hrvatska smotra, 1940, 230—231*). Predgovor i tumač Uredbi, štampano kao posebna brošura u Zagrebu napisao je M. Magdić, *Istakvši da u Uredbi gleda ston liberalne socijalne politike i »zaštitu socijalne pravde«* (5).

55) Narodne novine, 16. XII 1940. *Ovaj je prijenos predviđen već sporazumom od 26. VIII 1939, ali se i tada, a i poslije, u Uredbi o prenosu poslova Ministarstva socijalne politike na Banovinu Hrvatsku, pomijalalo na osnivanje Savjeta koji bi usklađivalo stavove.*

56) *Socialis. Uređenje sindikata po fašističkom primjeru, Hrvatska smotra, 1941, 52.*

57) *Reforma radničkih sindikata, Hrvatska smotra, 1941, 175.*

58) Narodne novine, 31. I 1941. *Uredba je donesena dan prije.*

59) Radnički i namještenički povjerenici, Vjesnik Radničke komore, VII—VIII 1940, 214. *Taj sistem razvili su okupatori do savršenstva za rata, što im je omogućilo da održe u pogonu niz relevantnih radnih industrija i rudnika.*

60) *Ideju klasnog mira na našem teritoriju Milorad Ekmečić pripisao je pravačima, utvrdivši da svi pokreti koji u svoje programe ugrađuju taj element vode, prije ili poslije, u fašizam (M. Ekmečić, Odgovor na neke kritike »istorije Jugoslavije«, JIČ, 1—2/1974, 278).*

61) Uredba o rješavanju radnih sporova, Zagreb 1940, 4—5. *Termin »zaštita socijalne pravde« Magdić je preuzeo iz fašističke brošure »Fašizam osvaja proletarijat«, Zagreb, s.a., 45. Magdić je uopće samo kompilator tuđih ideja i kod njega ima vrlo malo originalnih misli. Zbog toga su njegovi radovi često dosta nejasni e misli nedorečene.*

Uredbom o ovlaštenju bana za uređenje pitanja minimalnih nadnica, sklapanju i zaštiti kolektivnih ugovora i donošenju propisa o radnim sudovima i osnivanju Vrhovnog suda rada, pitanja iz tog resora prenesena su potkraj 1940. godine potpuno na bana Banovine Hrvatske.⁵⁵⁾ Naime, pokazalo se da se Uredba od 6. V 1940. ne može uopće provesti bez radikalnog zahvata u socijalnu politiku, promjenu značenja kolektivnih ugovora i radničkih povjerenika, a to je bilo moguće samo temeljitom promjenom socijalnog zakonodavstva po fašističkom uzoru.⁵⁶⁾ O toj reformi govori se u toku 1940. i 1941. posve otvoreno. I inž. Košutić, jedan od prvaka HSS-a na skupštini HRS-a, izjavio je da će narodna vlast pristupiti organizaciji radne snage »... pri čemu treba stvoriti obligatornu, obvezatnu radnu zajednicu.«⁵⁷⁾

Tek što je prošlo nekoliko dana od donošenja Uredbe o prijenosu poslova o socijalnom zakonodavstvu na bana, donesena je *Naredba o postavljanju povjerenika za radne odnose pri privrednim poduzećima.⁵⁸⁾* Naredbom je, po uzoru na adekvatnu njemačku instituciju, određeno da se u svim poduzećima od državnog značenja može postaviti povjerenik rada. Njegov je zadatak da radi u interesu zajednice, a u suradnji s poslodavcem (čl. 8 naredbe). Zapravo, njegov je glavni zadatak bio da sprečava štrajkove te da se zaobiđu odredbe pozitivnog radničkog zakonodavstva iz Zakona o zaštiti radnika (donesenog 1922), koje je na taj način dobrim dijelom bilo ukinuto i izigrano.

Kao i u fašističkim državama, tako se i kod nas počelo ukazivati na to da je nadnica ovisna o organizaciji proizvodnje i o tržištu te da, prema tome, stari radnički povjerenici (mislim dotadanji) nemaju uopće mogućnosti da se u interesu radnika bore za bolje radne uvjete, već je njihov glavni zadatak da budu nosioci objektivnog kolektivnog gledišta, odnosno, u krajnjoj liniji, zaštitnici interesa kapitala i države kao kolektivne cjeline. Već u jesen 1940, Radnička komora u Zagrebu zauzela je gledište da je djelovanje radničkih povjerenika »partizansko« i da, kao takvo, treba pretrpjeti bitne reforme. Naredbom oni gube svoju ulogu i svoja prava, a država je postala glavni arbitar o pitanju radnih odnosa, te se i učvrstila u toj poziciji davaoca posla, izravno ili preko poslodavaca, hranioca i branioca radne snage.⁵⁹⁾

Mirno rješavanje sporova između radnika i poslodavaca zapravo je fašistički »klasični mir« u kojemu nema klasne borbe i u kojemu sve prednosti stoje na strani poslodavaca koje štiti država.⁶⁰⁾ »Zaštita socijalne pravde«, kako je rekao Milivoj Magdić za reforme te vrste u kojima se tražilo »jedinstvo i harmoniziranje socijalne i državne teorije«⁶¹⁾ zapravo je, najjednostavnije rečeno, »fašiziranje« pri kojemu se, u strahu pred komunizmom, srednji slojevi priklanjaju postupcima te vrste.

Kako bi se nadnice radnicima mogle regulirati «odgo- go», osnovan je — po uzoru na njemačku ustanovu istoga tipa — u Zagrebu Hrvatski socijalni institut sa zadatkom da prati kretanja na tržištu rada kako bi se kapitalu osigurala najekonomičnija radna snaga. Prilikom otvaranja tog instituta, 6. XII 1940, autor programa instituta, dr Ernest Marks,⁶²⁾ istakao je «je- dinstvenost narodne cjeline koja postoji iznad pojedinca kao stvarnost.»⁶³⁾ Zagrebački socijalni institut osnovan je po uzoru na institut Njemačke fronte rada dra Leya, osnovanog 1935. godine. Radi proučavanja te ustanove, Marks je boravio u Berlinu u travnju 1940. godine i razgovarao s najprominentnijim ličnostima In- stituta Njemačke fronte rada i međunarodnog ureda «Rad i veselje» (glavnim tajnikom Njemačke fronte rada, drom inž. Mantheom, šefom Inozemnog odjela drom Treftzom, referentom za jugoistočnu Evropu drom Stubenrauchom, šefom socijalne štampe Böttche- rijem, i urednikom časopisa *Rad i veselje* Krauseom). Marks je 10. IV bio gost šefa Njemačke fronte rada Selznera, te se vratio u zemlju očito pod dojmom tih izvrsno organiziranih fašističkih organizacija kojima je uspijevalo držati u pokornosti radnu snagu, tako po- trebnu njemačkoj ratnoj industriji. Na povratku u zem- lju, Marks je donio sa sobom gomilu propagandnog materijala i postao najgorljiviji zagovornik osnivanja analogne ustanove na našem teritoriju.⁶⁴⁾ Analogno institutu Njemačke fronte rada, i Hrvatski socijalni in- stitut trebalo je da se sastoji iz znanstvenog, statističkog i književnog (arhivskog) odjela.⁶⁵⁾ Kopirajući njemačke uzore, Marks je išao čak tako daleko da je predlagao da se osnuje nacionalni komitet za surad- nju s uredom Rad i veselje, koji je uoči drugoga svjet- skog rata bio potpuno fašiziran. Po mišljenju Marksa, suradnja s tim uredom podigla bi reputaciju hrvatskih socijalnih ustanova, pa se on zalagao da se u Zagrebu priredi izložba te organizacije.⁶⁶⁾

6.

Uoči drugoga svjetskog rata, Njemačka je dobivala iz Jugoslavije rude, prehrambene namirnice i radnu sna- gu. Uslijed pretjeranog izvoza privredno nerazvijene Ju- goslavije, u zemlji se počela osjećati nestašica hra- ne. Izlaz iz te situacije Banovina je vidjela u primjeni iskušanih metoda fašističkih država.

Fašistički izum primjene radne službe, odnos- no besplatnog rada na državnim radovima, primjenji- van je sve više i kod nas na javnim radovima, s tom razlikom što je kod nas ipak postojala nekakva nad- nica, ali ona je bila posve nedovoljna za životnu eg- zistenciju. Osim toga, radnici na tim radovima u Ju- goslaviji nisu bili socijalno osigurani, te je rad na

javnim radovima, koji su postali opsežniji nakon 1934. godine, uvelike sličio prisilnom radu.⁶⁷⁾

Pa i pri ograničenju potrošnje hrane u Jugo- slaviji upotrebljavaju se metode preuzete iz fašistič- kih država. Dva bezmesna dana u tjednu,⁶⁸⁾ maksimi- ranje cijena hrani i robi uopće,⁶⁹⁾ narodni kruh,⁷⁰⁾ or- ganiziranje aprovizacijskih ustanova,⁷¹⁾ prisilni otkup žitarica,⁷²⁾ osnivanje Ureda za opskrbu⁷³⁾ govore u prilo- g teza da je Banovina Hrvatska bila izložena istom utjecaju kojima i fašističke zemlje u ratu, te se i slu- žila istim — tek nešto modificiranim metodama kao i te zemlje. Prema tome, sve što Nijemci traže od Ju- goslavije, jugoslavenska vlada izvršava na polju eko- nomске politike, te se zemlja nalazila u sličnim pril- ikama kao da je u ratu. Jasno je da se zemlja, izlo- žena istom pritisku, morala koristiti i sličnim mjera- ma i metodama u ekonomsko-socijalnoj politici.

7.

Radnička klasa bila je oduvijek glavni borac protiv fašizma. Radništvo malih agrarnih država osjećalo je

62) Inž. dr Ernest Marks rođen je u Turbetu kod Travnika. Pravni fakultet i Ekonomsko komercijelnu visoku školu polazio je u Zagre- bu, a doktorat ekonomskih nauka stekao je u Pragu. Radio je u Ne- pretkovoj zadrugi, te u Bičaničevu zavodu Gospodarske škole. Svoje obrazovanje nadopunio je u Ekonomskom institutu Svevske banovine dra Lameru, a od 13. I 1940. bio je voditelj statističkog odjeljenja Radničke komore i iz tog je područja objavio nekoliko radova (AIHRPH. RK. 575/2-1119/1940).

63) Hrvatski socijalni institut. Vjesnik Radničke komore, 1941. 8.

64) AIHRPH. RK. 557/4-11307/28. X 1940 — Izvještaj E. Marksa o boravku u Berlinu od 1—14. IV 1940.

65) Sačuvani su prijedlozi i nacrti Marksa za taj institut (AIHRPH. RK. 582/1-4622/1940 i 582/4-9351/7. IX 1940). Na temelju očuvanog materijala može se rekonstruirati potpuna zamisao o organizaciji tog zavoda. Institut je bio osnovan pri Radničkoj komori i nastao je In- tegracijom Socijalnog instituta SHPN i prijašnjeg statističkog odjela Radničke komore. Institut nije dovršio nikakve radove.

66) AIHRPH. RK. 588/1-7398/29. VII 1940. Plan o potrebi primjene tog sistema nalazio se i kod drugih (M. K. N., Rad i odmor, Vjesnik Radničke komore, 1940. 222—225). Najgorljiviji pristaša te or- ganizacije u Beogradu bio je bivši socijaldemokrat i čak njemačkih škola dr Miloslav Stojadinović (M. Stojadinović, Što predstavlja ve- liki međunarodni pokret Rad i radost, Beograd, s.a.).

67) Zakon o javnim radovima, novi nepad buržoazije na radničku klasu, Proleter, VII 1934, reprint izdanje, 295.

68) Narodne novine, 18. V 1940.

69) U toku 1940. maksimirane su cijene gotovo svih prehrambenih artikala.

70) Naredba od 24. VII 1940.

71) Narodne novine, 22. XI 1940. i 21. XII 1940.

72) Narodne novine, 9. I 1941.

73) Narodne novine, 24. I 1941. 12. II 1941, 20. II 1941.

opasnost od fašizma već na početku njegova uspona, te su Jugoslavenski i rumunjski radnici tražili od svojih vlada osnivanje socijalne Male antante, analogno istoimenoj političkoj organizaciji već početkom velike svjetske krize.⁷⁴⁾ Kretanje ka fašizmu vide i druge progresivne snage ili pojedinci. U doba Stojadinovića otvoreno se piše o tom trendu. Poslije je politika prikrivenija, maglovitija, sakrivena ipak nejasnijom fraza enciklika i zato sve opasnija. Iza tri mjeseca nakon sporazuma Cvetković—Maček, Miloš Jelaska iz Šibenika, član glavnog odbora Samostalne demokratske stranke, upozoravao je odbor u Zagrebu: »Vidi se da HRS i SHPN [Savez hrvatskih privatnih namještenika], tj. točnije, njihova vodstva, rađe na nekoj vrsti fašiziranja. To je posljedica uvlačenja fašističkih raspoloživih elemenata raznih struja u te mlade i nove generacije, a mi ne smijemo nikako tim nastojanjima nasjesti nego se, naprotiv, moramo protiv toga boriti svim silama ako se zalista bude išlo u smjeru fašizacije. Ne samo to, nego bi se tada moralo upozoriti vodstvo HSS na upliv skrivenih elemenata.«⁷⁵⁾ Vidi se da se na terenu naprosto nije vjerovalo da bi HRS vodio profašističku politiku. Ali, upravo stoga što je ta poli-

tika odista provedena kroz HRS, i do sredine travnja 1941. i izrađena gotovo u svim detaljima, možemo ustvrditi da se pravi karakter rukovodstva Banovine Hrvatske vidio kroz socijalnu politiku. HSS, kao vladina stranka, ujedno je i stranka buržoazije, a nikako seljačkog naroda, kako je isticalo vodstvo stranke. U strahu pred komunizmom i radničkim buntom, vodstvo je poseglo za fašističkim metodama koje provodi kroz HRS, što je dokazano brojnim primjerima s terena, u malim mjestima i velikim gradovima Hrvatske. Primjena fašističke metode u socijalno-ekonomskoj politici predstavljala je, zapravo, reakciju na tada neprovedenu socijalnu revoluciju.

Ostaje samo pitanje kada i u kolikoj se mjeri vodstvo HSS-a opredijelilo za fašizaciju i u kolikoj je mjeri taj postupak bio svjestan.⁷⁶⁾ U svakom slučaju, već u pravila HRS-a iz sredine tridesetih godina bilo je uneseno da i poslodavac može biti član HRS-a, te se, očito, već tada pomišljalo na suradnju poslodavaca i radnika, odnosno na klasi mir nasuprot klasnoj borbi.⁷⁷⁾ Činjenica je da je socijalni program HRS-a imao ugrađene elemente korporativizma, te je upravo HRS indirektni nosilac fašizacije Hrvatske do travnja 1941.⁷⁸⁾

Najjači otpor primjeni fašističkih metoda u zemlji pružala je KPJ kojoj je, nakon 1936, jedna od osnovnih parola postala okupljanje svih progresivnih snaga za borbu protiv fašizma.⁷⁹⁾ Parole protiv fašizma počele su se isticati još 1935. godine,⁸⁰⁾ i one, iz godine u godinu, postaju sve brojnije, praćene čestim istupima masa.⁸¹⁾ Dolazak njemačkih predstavnika u Jugoslaviju — predsjednika Reichsbanke dra Schachta i tvorca klirinškog sistema, te Neuratha, Stahla, Göringa, Funka i drugih, obično je bio praćen masovnim demonstracijama naroda. Jedna od najvećih masovnih demonstracija bila je provedena 3. XII 1939. u Zagrebu uz povike »Dolje hrvatski fašizam.«⁸²⁾ Leteci mitinzi 1941. bili su također usmjereni protiv profašističke politike vlade, a u travnju 1941. godine, komunisti su, na čelu s Pavlom Gregorićem i Antunom Robom, tražili od komandanta IV armijske oblasti u Zagrebu generala Jurišića da naruži radništvo Zagreba za borbu protiv Nijemaca.⁸³⁾

Borba protiv fašizma vodi se također putem štampe. Ali, zbog oštre cenzure vlade, koja pred moćnim susjedom savija šiju, nakon što je Austrija pripojena Trećem Reichu, na borbu protiv fašizma pozivaju samo židovski i marksistički orijentirani listovi i časopisi. Tu i tamo javlja se poneki ilegalni list s tom tematikom.⁸⁴⁾ Napise protiv fašizma, osim Proletera, objavljuju i neki drugi listovi koji izlaze izvan zemlje.

8.

Ovaj rad i ne treba posebnog zaključka. Očito je da je, u strahu pred novom ekonomskom i financijskom kri-

74) *Socijalna mala antanta, Radničke novine, Beograd, 15. II 1929.*

75) AIHRPH, HRS, 18 — zapisnici Upravnog odbora — pismo od 22. X 1939.

76) To pitanje postavila i B. Janjatović u svojoj disertaciji, s tom razlikom što ona govori o opredijeljivanju za ustaski pokret, a ne za fašističke smjernice (B. Janjatović, HRS... n.d.j., 161). U krajnosti, ta su dva pojma na našem području često sinonim. Vinko Krišković smatrao je da je fašizam praktičnom politikom potisnuo demokraciju (V. Krišković, Na izmaku ove naše demokracije, Zagreb, 1940, 13—14).

77) B. Janjatović, HRS... 189.

78) B. Janjatović misli da socijalni program HRS-a ima elemente korporativizma, ali da se ne može s njim identificirati (B. Janjatović, HRS... 195). Smatram da je HRS nosilac korporativizma na našem teritoriju, koji se jasno — kao ustosloj i u drugim zemljama — mora prilagoditi specifičnim prilikama kraja i ljudi.

79) AJ, MUP, 20 — odluke plenuma Centralnog komiteta od travnja 1936. pod naslovom »Polozaj u zemlji i zadaće KPJ«.

80) Borba protiv fašizma i Imperijalističkog rata. Proleter, II—III 1935. U tom članku govori se o proglašenju međunarodnog biroa svjetskog komiteta za borbu protiv Imperijalističkog rata i fašizma.

81) I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb, 1972, 201—231.

82) S. Cvetković, Bilećki koncentracijski logor, zbornik radova Istorija XX veka, II, 270; Arhiv CK SKJ, memoarska građa 2793/3 — sjećanja Vanča.

83) Arhiv CK SKJ, Memoarska građa 2620 — sjećanja Vlade Mutaka.

84) List Alarm, koji je počeo izlaziti 1939. nastojao je uzbuđiti svijest građanstva protiv fašizma. U njemu se ponekad oštro kritizirao fašizam (članak »Što je nacizam Nijemcima dao, a što im je oduzeo« u br. 6 od 9. I 1940). te su gotovo svi brojevi suđski zabranjeni.

zom, Jugoslavija otvorila vrata njemačkom kapitalu, a time i njemačkim utjecajima. Prodiranje fašizma imalo je vrlo različite oblike i različit intenzitet, a kao krajnji cilj imalo je privredno i političko potčinjavanje Jugoslavije i vezanje uz sile Osovine. Neobuzdan razvoj njemačkog imperijalizma nije se obazirao na strovinške i prehrambene mogućnosti Jugoslavije, te je maksimalno eksploatirao prirodna bogastva zemlje, što je premašivalo i onu eksploataciju iz doba rata. Djelovanje Njemačke na području Hrvatske osjeća se tako kao da jedno golemo i dobro organizirano trgovačko poduzeće sve više prodire u njezinu privredu i dirigira potrošnju. Stanovit, iako mali broj privrednih stručnjaka uočavao je opasnost tog djelovanja za bitne životne interese naših naroda.⁸⁵⁾ Zanimljivo je da je za vlade Cvetković—Maček to prodiranje bilo snažnije nego za Stojadinovićevo doba, što se objašnjava zajedničkim istupom Austrije i Njemačke nakon Anschlusa, odnosno povezanošću njihova financijskog kapitala. U to se doba pod parolom demokracije progone komunisti, radnička klasa se obezglavljuje, državni aparat radi protiv radnika, jača antisemitski pokret i sve se više gubi sloboda štampe. U socijalnoj i ekonomskoj politici također se primjenjuju fašistički uzori, a država svoje savezništvo s kapitalističkom klasom prikriva klasnim mirom s radnicima.⁸⁶⁾ Tome je pogodovala heterogenost i razjedinjenost sindikalnih organizacija, prouzrokovana socijalnom strukturom i porijeklom radničke klase.

Da je fašizam socijalna pojava i da su njegovi nosioci i pokretači kapitalisti, najbolje je dokazano primjerom na našem teritoriju, gdje se počinju primjenjivati fašističke metode — jer je to bilo u interesu kapitalističke klase, koja na taj način guši slobodni radnički pokret — iako zemlja nije bila fašistička i iako je politički smatrana neutralnom. Kapitalistička klasa — kao dominantna klasa u kapitalističkoj Jugoslaviji — usvojila je tekovine fašističkih zemalja jer su se one u to doba činile relevantnima i provjerenima, zastavljajući interese radničke klase i radnog naroda u Hrvatskoj. ■

85) R. Bičanić. Pogled iz svjetske perspektive... n.d., 83.

86) Zanimljivo je spomenuti da je ministar socijalne politike dr Andrej Gosar još 1936. zauzeo stanovište da treba na našem području spriječiti nastajanje modernog proletarijata i da treba forsirati socijalno-romantičnu, a ne marksističku ideologiju, koristeći se sporazumom, a ne klasnom borbom (A. Gosar, Osnovni problemi naše socijalne politike, Jugoslavenski državni almanah, Beograd-Zagreb, 1936, 11).

ustaše u drugom svjetskom ratu

U pristupu ovoj temi, neophodno je početi od pitanja što bi u historijskom smislu trebalo razumijevati pod pojmom ustaša i ustaštva? Prvi element u formuliranju odgovora na ovo pitanje ogleda se u samom nastanku ustaške skupine. Ovom prilikom dovoljno je konstatirati da je riječ o jednoj ekstremnoj političkoj tendenciji koja je u određenom trenutku izbila na površinu one sve uzavrelje političke svakodnevnice hrvatskoga i jugoslavenskoga građanskog društva. I po svojim nosiocima i po programatskim formulacijama, i po strategiji i taktici svoje političke akcije, ta je tendencija od samoga nastanka (kraj dvadesetih — početak tridesetih godina) dobila osnovna obilježja koja će joj ostati ujedno i bitne konstante.

Smatram da upravo o tome treba voditi računa kada je riječ o sagledavanju uloge ustaške grupacije u cjelini, tj. od njezina nastanka do nestanka. Riječ je o ovim konstantama: 1. Ustaška grupacija i ustaštvo nastaju i ostaju kao marginalna pojava u hrvatskom političkom razvoju; 2. Riječ je, dakle, o političkom faktoru koji nije mogao stvoriti širu društvenu osnovicu; 3. Put k ostvarenju osnovnog cilja, stjecanja političke vlasti, nalazio se u isključivoj službi vanjskih faktora, tj. u sklopu ostvarivanja njihovih imperijalističkih i revizionističkih tendencija i planova prema Jugoslaviji. U tom smislu ustaštvo nije moglo imati svojstva političkog pokreta, kako je sebe inače označavalo.

Ustaštvo, kao određenu historijsku pojavu, nije moguće promatrati u sklopu postojeće ekonomske i ideološke strukture predratnog hrvatskog i jugoslavenskog društva po onim uzorima koji vrijede za njemački nacionalsocijalizam i talijanski fašizam. Postoje tako duboke razlike u stupnju razvijenosti spomenutih društvenih struktura da se ne može govoriti o nekoj potpunijoj istovjetnosti nastajanja političkih pokreta i tendencija o kojima je riječ. Premda u traženju konkretnijeg odgovora na to pitanje treba, na žalost, još i sad polaziti od toga da nemamo istraženu ekonomsku i ideološku strukturu našeg predratnog društva u takvom metodološkom smislu i stupnju da bi poslužilo za potpunija historijska razmatranja pojave ustaštva — kao uostalom i niza drugih povijesnih pojava — ipak se može početi od nekih teza koje imaju svoje polazno značenje za daljnja razmatranja.

Prve klice nastajanja ustaške skupine uočavaju se potkraj dvadesetih godina. Riječ je o onoj političkoj tendenciji što je svoja gladišta o rješavanju hrvatskog pitanja sve više izražavala parolom o »neovisnoj hrvatskoj državi« koja bi nastala razbijanjem Jugoslavije. Sama je pak politička praksa istodobno ukazivala da ta koncepcija ima vrlo usku društveno-političku osnovicu i da se glavni nosilac akcije za rješavanje hrvatskog pitanja u sklopu hrvatske građanske politike nalazi u Radićevoj Hrvatskoj seljačkoj stranci. Spomenuta je parola, koja je bila uvod u daljnju razradu separatističke koncepcije o rješavanju hrvatskog pitanja, dobila svoje nosioce u neznatnom broju onih političkih nezadovoljnika — poglavito intelektualaca — koji su se formirali u krilu Hrvatske stranke prava, a čiji su

članovi više poznati pod imenom frankovaca. Prema tome, za Antu Pavelića, koji je postao predvodnik tih elemenata, te za njegove najbliže pristaše i suradnike, odlazak u emigraciju označavao je početak nove faze u političkoj akciji. Separatistička koncepcija rješavanja hrvatskog pitanja, koja je od uvođenja šestojanuarskog režima počela vidljivije izbijati na površinu, našla je u Paveliću i emigrantima oko njega svoje prave nosioce.

S obzirom na mogućnosti realizacije takve koncepcije, težilo se, ponajprije, zainteresirati pojedine faktore u inozemstvu, kod kojih bi se mogao dobiti potreban ostanak, u prvom redu u onim susjednim državama koje su izražavale revizionističke tendencije spram Jugoslavije.

Zahvaljujući tome što je dobio podršku i oslonac na tlu fašističke Italije, Pavelić je mogao pristupiti i formalnom organiziranju svojih istomišljenika, ustaša, i formuliranju programatskih koncepcija ustaškog pokreta, kako je sebe počela nazivati ta organizacija čijoj je djelatnosti terorizam davao osnovno obilježje.

Neosporno je da se ustaštvo u procesu svojega ideološko-političkog konstituiranja konstantno pozivalo na Antuna Starčevića i njegovo pravaštvo, ali bi isto tako trebalo biti izvan sumnje doslovno prihvaćanje takvog gledišta kada je riječ o historijskom sagledavanju. U tzv. starčevićanstvu mogle su se crpiti ideje o historijskom pravu, o precjenjivanju vlastitog naroda i nacionalnom ekskluzivizmu, o antisrpsstvu, pa i o «klasnom miru», ali sve su one u konstituiranju ustaštva dobile vidljivo iskrivljen oblik. Njihova hipertrofija i vulgarizacija, koja će od kraja dvadesetih godina dobivati uzlazni tok, bile su bez sumnje vidljiv prilog formiranju hrvatskog nacionalizma u jugoslavenškoj državi, a to znači i ustaštva, ali to nam ne bi smjelo dati za pravo da u Starčeviću doista gledamo pravog utemeljitelja takvog nacionalizma i ustaštva.

Smatram da je u vezi s tim problemima za sagledavanje samog procesa konstituiranja ustaštva od prvorazrednog značenja uočavanje karaktera i sadržaja te njegove nacionalističke komponente. Riječ je naime o tome da je ustaštvo sebe, u prvome redu, utemeljilo kao najekstremniju tendenciju hrvatskog nacionalizma težeći i teoretski i praktično-politički za maksimalnim izživljavanjem u tom smislu. Ali, njegova ipak marginalna pozicija u sklopu političkog razvoja u Hrvatskoj vodila je istodobno pribjegavanju nalaženja vanjskog oslonca za realizaciju vlastitih ciljeva. Na toj liniji je nalaženje utočišta kod Mussolinija i nastojanje za naklonost Hitlera bilo i nalaženje spoja s fašizmom u najširem smislu riječi.

Kada je riječ o uočavanju društvene osnovice ustaštva, onda bi također trebalo voditi računa o nekim neospornim tezama. U vezi s tim treba prvenstveno poći od činjenice da spomenuta marginalna pozicija nije mogla ustaštvu osigurati neku masovnu bazu. Za-

sigurno je, naime, da su oni malobrojni pripadnici ustaške organizacije bili regrutirani iz svih društvenih slojeva, što znači da bi bilo neispravno neki socijalni sloj određivati kao glavno uporište. U tom pogledu trebalo bi svakako sustavno i minuciozno istražiti političko ponašanje hrvatske buržoazije, kako bi se moglo odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri, zapravo, ustaštvo bilo reprezentant ciljeva i interesa velikohrvatske buržoazije, kako se to uobičajava najčešće isticati.

S obzirom na ulogu formulatora i glavnog propagatora političkog programa, ustaštvo je u malobrojnoj, krajnje nacionalistički orijentiranoj inteligenciji našlo glavnog predvodnika. Pri tom je bitno da se glavna koncentracija te strukture nalazila u Zagrebu. U dinamičkim svakodnevnim političkim zbivanjima, ona je u pojedinih momentima — ispoljavanjem svojih političkih strasti i vidljive agresivnosti — znala davati poseban ton, dobivajući zasigurno i podršku jednog dijela malograđanskih elemenata.

Dolazak ustaša na vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, proglašenoj u doba travanjskog rata 1941, bilo je, zapravo, logična posljedica dotadašnjeg razvoja. Zbog svega toga potrebno je u tom razmatranju poznavati određeni kontinuitet, na što je utjecalo niz faktora i momenata. U prvome redu, treba istaći da su ustašku skupinu doveli u NDH na vlast izravno Treći Reich i fašistička Italija u sklopu ostvarenja njihova plana o okupaciji i razbijanju Jugoslavije. Za samu Italiju bio je to logičan ishod u ostvarivanju dugogodišnjeg ekspanzionističkog plana prema Balkanu, gdje su u priprema za njegovo izvršavanje Pavelić i ustaše u tridesetim godinama dobili konkretnu poziciju i zadaću. U Rimu se, naime, izuzevši pojedine momente, u planovima ekspanzije prema Jugoslaviji, s obzirom na pitanje Hrvatske, konstantno računalo sa ustašama. Prema tome, s obzirom na isticanje vanjskopolitičkog uporišta, tj. značenja oslonca na sile Osovine, Italija se nalazila u prvom redu interesa ustaša u emigraciji, što je objektivno i bilo shvatljivo jer mu je ona pružala glavno utočište. U pogledu približavanja Trećem Reichu, koji je do 1941. djelatnost ustaša pratio s nešto odstojanja. Pavelić je težio da također neposrednije zainteresira i njemačke političke krugove za koncepcije ustaša i mogućnosti njegovih usluga u razbijanju Jugoslavije. Deklarirajući se kao pristaša tzv. novog evropskog poretka, on je nastojao određenim krugovima u Berlinu dati do znanja kako nješenje hrvatskog pitanja postavlja u okvir njemačke revizionističke politike prema evropskom versajskom sistemu.

Uzimajući sve navedene momente u obzir, ustaše su, u sklopu spomenutih planova Rima i Berlina, dobili ulogu kvislinškog faktora na području Hrvatske te Bosne i Hercegovine. U tome se, zapravo i ogledala jedina mogućnost njihova dolaska na vlast.

Prema tome, proglašenje NDH 10. travnja 1941. bilo je jedan od neposrednih ishoda kratkotrajnog rata

sila Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije. Motivacija za izvršenje tog čina nađena je u podršci separatističkim tendencijama u Hrvatskoj, koje su svoje nosioce imale u malobrojnoj ustaškoj skupini. S obzirom pak na svoju snagu i utjecaj, ta je skupina u odnosu na druge snage bila najmanje značajna u dotadašnjem političkom razvoju Hrvatske. Svi ti momenti nedvojbeno ukazuju da su se politički interesi ustaša — s obzirom i na vanjsku i na unutrašnju komponentu — mogli postovećivati samo s interesima okupacionih sila.

Ustašama se otad kao prvenstvena zadaća nametnula težnja da širokom političkom propagandom predstavte NDH u hrvatskom narodu kao izraz «konačnog nacionalnog oslobođenja». U tom pogledu najčešće se inzistiralo na isticanju kontinuiteta u borbi ustaša za stvaranje «samostalne hrvatske države», pri čemu se prvenstveno pozivalo na Načela ustaškog pokreta (1933) kao temeljni programatski dokument. Načela su definirana kao «osnovni zakon» po kojemu treba da se organizira cjelokupni život naroda u ustaškoj državi. Osnovni smisao Načela u vezi s tim ogledao se, s jedne strane, u isticanju značenja historijskog prava hrvatskog naroda kao jednog od glavnih temelja ustaške države, a s druge, u naglašavanju potrebe totalitarnog uređenja takve tvorevine kao jedine sigurne perspektive za opstanak nacije. Takav spoj spomenutih bitnih obilježja — koje čine suštinu ustaštva kao oznake za ideologiju pokreta — trebalo je da ukáže na to da koncepcija ustaša ima dublje povijesno korijenje i da je njezino ostvarenje osigurano samo u sklopu izgradnje tzv. novog evropskog poretka, što je konkretnije značilo da ona ima svoj životni smisao u podršci Italije i Trećega Reicha.

Na toj liniji ustaška je propaganda uprezala maksimalne napore u isticanju parole da je NDH «najsudbonosniji događaj» u povijesti hrvatskog naroda, te da u tom svjetlu treba sagledavati i značenje «povijesnih zasluga ustaškog pokreta». Sve bjesomučniji intenzitet te propagande ubrzo je pokazao providnost njezine osnovne tendencije da se prekriju stvarne okolnosti nastanka NDH, njezina statusa i prave uloge.

Već se u određivanju granica NDH jasno ogleđala njezina potpuna ovisnost o okupacionim silama. Granice su, naime, bile isključivi diktat tih sila, što je osobito došlo do izražaja u odnosu spram Italije, koja je anektirala najveći dio hrvatske jadranske obale (Rimski ugovori). Status okupacionih sila na području NDH bio je daljnji pokazatelj njezina položaja. Demarkaciona linija, koja je do jeseni 1943. dijelila teritorij Jugoslavije na njemačko i talijansko okupaciono područje, upravo je na teritoriju NDH pokazivala svoju pravu funkciju. Dok su talijanske trupe pokazivale tendenciju širenja okupacionog područja sve do spomenute linije, što se u pojedinim razdobljima i situacijama gotovo potpuno i ostvarivalo, dotle su Nijemci iz godine u godinu sve više povećavali svoje vojne snage u sjevernom dijelu NDH. Dakako, takva su naprezanja njemač-

ke i talijanske vojne sile u prvome redu uzrokovana pojavom i konstantnim rastom narodnooslobodilačkog pokreta, čiji se uspon na području NDH osobito vidljivo manifestirao (npr. veliki oslobođeni teritorij u jesen 1942. sa središtem u Bihaću, koji je obuhvaćao gotovo polovicu ukupnog teritorija NDH). Spoznaja Nijemaca i Talijana o neophodnosti njihova još većeg vojnog angažiranja kao jedinog jamstva da očuvaju svoje strategijske pozicije, uzrokovana je ujedno i nemoći oružanih snaga NDH da se uspješno suprotstave jedinica NOVJ. Budući da NDH od ljeta 1942. pa sve do svojega sloma postaje poprište velikih vojnih operacija, ona je ubrzano gubila obilježja i onog upravno-političkog sistema koji su ustaše pokušali uspostaviti, i poprimila karakter pravog okupacionog područja.

Narodnooslobodilački pokret bio je glavni unutrašnji faktor koji je nedvojbeno pokazivao da je NDH vještačka tvorevina okupacionih sila, koja nema čvrstog vlastitog oslonca. Nasuprot ustaškim pokušajima da se izgradi vlastiti upravno-politički sistem u NDH, konstantno se širila mreža organa narodne vlasti na oslobođenim i neoslobođenim područjima, čime se stalno sužavalo provođenje efektivne vlasti ustaša.

Svi navedeni faktori sadržavaju i jasne dokaze da NDH nije imala nikakva svojstva državnosti, na čemu je ustaška propaganda osobito inzistirala.

Svakako su pokušaji ustaša u izgradnji samog političkog sistema u NDH najbrže vodili k spoznaji o stvarnim mogućnostima jačanja njihova političkog utjecaja. Politička propaganda na toj liniji pokazivala je također, u prvome redu, tendenciju isticanja težnji ustaša da se NDH izgradi po uzoru na totalitarne sisteme sila koje su je osnovale. Koncepcije koje su se u tom pogledu formirale bile su poglavito kopija uzora iz nacionalsocijalizma i fašizma, dok se njihova primjena svodila tek na nekoliko nuspjelih pokušaja. Glavni su pak koraci učinjeni u organiziranju ustaškog pokreta. Prvotna težnja da se pristupi totalnom «poustašivanju» Hrvata i Muslimana, od kojih bi trebalo da se stvori «ista hrvatska nacija», doživjela je potpuni neuspjeh, tako da se ustaški pokret sveo u granice uske organizacije, kojoj se kao bitna zadaća nametnula potreba za potpunom koncentracijom vlasti u svom okviru. U tome se, naime, očitovalo jedino jamstvo daljnjeg održavanja onih pozicija koje su dobivane zahvaljujući volji Nijemaca i Talijana. U organizacionom pogledu ustaški je pokret uspostavio posebnu hijerarhiju. U njegovu sklopu tokom političke prakse formirao se niz grupacija u kojima su vodeća mjesta imali ustaše emigranti, kao najbliži Paveličevi suradnici. Sam Pavelić, kao ustaški poglavnik, trebao je — po uzoru na Hitlera i Mussolinija — da bude «vođa pokreta i države».

Treba posebno ukazati na to što je obilježavalo onu neobično široku i intenzivnu političku kampanju koju su ustaše započeli u NDH. Svakako je ideja o «samostalnoj Hrvatskoj», kao ishodu borbe za «oslo-

bođenje ispod jarma velikosrpske hegemonije», bila glavna parola I ustaša i njihovih zaštitnika. Ta je parola trebala da bude glavni kapital u provođenju daljnje politike. S jedne strane, trebalo je da ona bude onaj privlačni faktor u politici ustaša koji će biti najznačajniji za širenje vlastitog utjecaja i stvaranje političke osnovice, a s druge, služila je kao jedno od glavnih oružja u ideološko-političkoj argumentaciji opravdanosti razbijanja Jugoslavije u politici okupacionih sila. Spomenuta je kampanja bila, dakle, prvenstveno obilježena upravo ispoljavanjem najekstremnijeg nacionalističkog i šovinističkog raspoloženja, pri čemu je osobito bila vidljiva težnja da se takvo raspoloženje javno istakne kao izrazaj stvarnih težnja cijelog naroda. Svakako je važno ukazati na teze koje su trebale podgrijavati takvo raspoloženje. To su: posebni pogledi na prošlost hrvatskog naroda; naglašavanje i iznalaženje izuzetnih posebnosti i svojstava po kojima se Hrvati bitno razlikuju od drugih južnoslavenskih naroda, osobito od Srba, što je utjecalo na formuliranje posebne teorije o neslavenskom porijeklu Hrvata; ideja o »hrvatskoj državi« kao isključivom životnom prostoru hrvatskog naroda; teza o istočnoj granici »hrvatske države« u Drini, koja ujedno ima i ulogu »granice dvaju svjetova«; u tom okviru je osobita pažnja bila posvećena isticanju uloge Bosne i Hercegovine, kao neospornih hrvatskih zemalja, bez kojih je nezamisliv integritet »hrvatske države«; teza i akcija o dokazivanju hrvatstva Muslimana, pri čemu se pridavala sudbonosna uloga islamu u konstituiranju i očuvanju hrvatstva; teza o sudbinskoj orijentaciji hrvatskog naroda prema zapadnoj evropskoj kulturi i civilizaciji. Uz ukazivanje na stvarnu činjenicu da je NDH proglašena pristankom sila Osovine, koje su povele rat protiv Jugoslavije, okupirale je i dijelile, ustašama je osobito bilo stalo do toga da spomenuti čin označe kao rezultat »nacionalne revolucije«, a njihova akcija definira kao stvarni izraz težnji i interesa hrvatskog naroda.

Ustaše su istodobno pristupili i organizaciji vlastitih redova sa ciljem da se ona provodi u vezi s potrebama što ih nameće nova situacija. Radilo se, dakle, o tome da je ustaška skupina težila da kvalitetno mijenja svoj dotadašnji status, tj. da se iz ilegalne i polulegalne organizacije pretvara u masovni politički pokret. To je značilo da ona mijenja svoju organizacionu strukturu na taj način što bi od malobrojne organizacije, vojnički okupljenih članova, prešla u široki pokret koji bi politički i ideološki organizirao najveći dio hrvatskog naroda. Davanje biljega ustaštva, kao osnovnog u ponašanju cijeloga naroda, postalo je težište u ustaškoj propagandi.

U realizaciji koncepcije o ustaškoj državi, tj. njezinom političkom i društvenom sistemu, pitanje rasne politike postavljalo se kao temeljno u praksi ustaškog režima. Po svojim metodama i oblicima, ta se politika u NDH od samoga početka izgrađivala u pravi sistem genocida. U cilju ostvarivanja osnovne tenden-

cije te politike: da od NDH treba stvoriti »čisti hrvatski životni prostor«, koji će omogućiti egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, za što je životni uvjet »istrebljenje« u prvome redu Srba i Židova, koji su proglašeni »najvećim neprijateljima hrvatskog naroda«, te »nijma nema mjesta u Hrvatskoj« — nastojalo se cijelom tom sistemu dati karakter legalnosti, počevši od političke propagande ustaških predstavnika do stvaranja posebnog kaznenog zakonodavstva i odgovarajućih ustanova.

Drugi bitan aspekt za potpunije razumijevanje politike stvaranja »čiste hrvatske nacije« ogledao se u tendenciji tzv. »unutrašnjeg prečišćavanja«, tj. »istrebljenja« svih onih Hrvata i Muslimana koji su, zbog svojega »nehrvatskog ponašanja«, označeni kao izdajnici koji čine »ljagu na tielu čiste hrvatske nacije«. Prema tome, uzimajući u cjelinu navedene tendencije, može se govoriti o sistemu i politici terora ustaša u NDH. Dakle, sistem ustaškog terora imao je, s jedne strane, svoju izrazitu rasnu komponentu koja se ogledala u biološkom uništavanju i progonima srpskog i židovskog stanovništva, a s druge, komponentu spomenutog radikalnog »unutrašnjeg prečišćavanja«, koja se ogleda u fizičkom uklanjanju i onemogućavanju svih onih snaga u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu koje se nisu mogle pomiriti s politikom novog režima u najširem smislu riječi. Upravo se u takvom pristupu najvjernije ogleda ustaško poimanje hrvatske nacije.

Sagledavanje svih dimenzija sistema i politike genocida ustaškog režima, zahtijeva, dakle, uzimanje u obzir mnogobrojnih faktora. Dok je politika istrebljenja Srba i Židova, te Roma, popirmila najšire razmjere već od samoga početka, temeljeći se na rasističkim motivima i zahvaćajući stotine tisuća ljudi, ona nije mogla imati slične konzekvence s obzirom na hrvatsko i muslimansko stanovništvo, jer joj pristup nije bio isti. Radilo se o veoma jasnoj propagandi i provođenju tendencije biološkog uništavanja prvih u ime zaštite drugih.

Ali, ubrzo je nastupio i proces sve vidljivijeg terora ustaškog režima i u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, motiviran i potican sve vidljivijim otporom upravo toj politici koja se u ime njega vodila. Zbog toga će u daljnjem razvoju i cjelokupni sistem terora gubiti onako jasno zacrtno spomenute komponente, i pretvarati se poglavito u jedinstvenu praksu masovnog krvavog nasilja unutar čitavog stanovništva NDH, koji je bio prvenstveno motiviran potrebom borbe protiv snaga naroda što su se pojavile kao rušitelji ustaškog režima i NDH. Po tome se, s druge strane, i sistem terora sve više podređivao zahtjevima cjelokupnog okupacionog sistema Nijemaca i Talijana.

Kada je riječ o pokušaju utemeljenja društveno-političke osnovice ustaškog režima, onda ovom prilikom treba prvenstveno istaći da su upravo ti pokušaji sami po sebi bili neobično jasan demanti s obzirom na primjenu naprijed izložene koncepcije kao odrede-

nog sistema. Ustaški je režim u društveno-političkom i ideološkom smislu mogao, kao i prije rata, naći svoje uporište samo u malobrojnim i uskim strukturama hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Pripadnici su se, dakle, mogli naći u svim društvenim slojevima na liniji ispoljavanja nacionalističkih i šovinističkih strasti ili vjerovanja u nadošli trenutak kao izuzetnu mogućnost za ostvarenje vlastitih materijalnih i drugih probitaka. Što se pak tiče političkog raspoloženja u najširim društvenim razmjerima, neosporno je da se ono poglavito kretalo suprotnim tokom, bilo u smislu početne pasivizacije, karakteristične prvenstveno za seljačke mase, bilo sve vidljivije političke diferencijacije koja je tendirala protiv ustaštva. Dok je teror, provoden u masovnim razmjerima, pokazivao potpuni unutrašnji politički debakl Pavelićeve politike, dotle je javna kapitulacija pred Mussolinijem bila dokaz vanjskopolitičkog debakla. Drugim riječima, nesumnjivo se pokazalo da je prvi faktor bio jasan pokazatelj nedostatka unutrašnjeg oslonca ustaškom režimu, a drugi nedvojbena znak njegove isključive ovisnosti o onima koji su ga omogućili.

Svakako, proces političkog opredjeljivanja stanovništva na području NDH složena je i za istraživanje neobično zanimljiva pojava. U tom je pogledu tendencija opredjeljivanja za narodnooslobodilački pokret postala ona konstanta koja je sve više i ubrzanije ispoljavala uzlazni tok. Narodnooslobodilački pokret na taj se način pojavio kao glavna rušilačka snaga cjelokupnog okupacionog sistema, pa prema tome i njegovih kvislinških komponenata, kao što je bila u prvom redu NDH. Upravo s obzirom na to, spomenuti proces na tlu NDH ispoljava sebi svojstvene pojave i obilježja. Radilo se o sve vidljivijoj akciji pribiranja različitih građanskih političkih skupina (misli se prvenstveno na ustaše, četnike, Hrvatsku seljačku stranku), koje su, pod pritiskom spoznaje o izrastanju narodnooslobodilačkog pokreta u odlučujući faktor, tražile način za zajednički izlaz na podlozi klasnog jedinstva i kontrarevolucije. Shvatljivo je da su u nepovratnom slomu tih snaga nestali i ustaše i NDH. Jedna paradoksalna politička koncepcija o konačnom nacionalnom oslobodenju hrvatskog naroda uz pomoć okupacionih sila, i jedna apsurdna politička praksa, mogle su, dakle, potrajati samo onoliko koliko su se uspjele održati i pozicije tih sila. ■

prva reagiranja komunističkog pokreta u jugoslaviji na pojavu fašizma

1.

U želji da podsjeti na doba u kojemu je radnički pokret u Evropi bio prvi puta suočen s fašističkom opasnošću, ovaj referat bilježi reagiranja komunističkog pokreta u Jugoslaviji na pojavu fašizma. Temeljne su vremenske odrednice 1922. godina, u kojoj fašizam u Italiji dolazi na vlast, i 1923. godina, u kojoj nacionalsocijalizam u Njemačkoj izvodi prvi, neuspjeli pokušaj da pučem Hitler-Ludendorff dođe do vlasti. Obuhvaćena su i neka zbivanja prije i poslije tog temeljnog vremenskog određenja. Takvo zaokruživanje teme uvjetovano je i prilikama u kojima djeluje komunistički pokret u Jugoslaviji. Dok su prve vijesti o Mussoliniju i o talijanskome fašizmu zabilježene u legalnim glasilima KPJ 1920. godine, zajedno s optimističkim i poletnim prognozama o crvenom predvečerju neizbježne socijalne revolucije u Italiji, slijedeće ćemo moći zabilježiti tek nakon dvije godine. Toliko je bilo potrebno Komunističkoj partiji Jugoslavije da se, poslije zabrane i izvanrednih zakona, toliko konsolidira i u ilegalnosti organizira da uzmogne izdavati legalni list. Bila je to *Borba* koju je KPJ pokrenula 1922. u Zagrebu kao nezavisni politički i društveni list. Već 1923. godine komunistički je pokret uspio osnovati jednu legalnu radničku političku stranku, Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije (NRPJ), što je omogućilo pokretanje novih glasila, pa čak i jedne teorijske revije, marksističkog časopisa *Borba*. Sve to stvorilo je mogućnosti da se, paralelno s procesom izgradnje ilegalne partijske organizacije, odvija i razgranata javna propaganda i politička aktivnost. Posebno mjesto — po ozbiljnosti pristupa, količini priloga u partijskim listovima, političkim ocjenama i prvim teorijskim analizama — dano je pojavi fašizma kao najreakcionarnijeg oblika buržoaske kontrarevolucije u Evropi. Istodobno je počelo i uključivanje u prve međunarodne antifašističke akcije te organiziranje i izgradnja proleterске samoobrane.

2.

Prve teorijske analize i pokušaji određenja fašizma i fašističkih tendencija u okvirima buržoaske kontrarevolucije zabilježeni su 1923. godine na stranicama marksističkog časopisa *Borba*, u zagrebačkoj *Borbi*, beogradskom *Radniku* i ostalim glasilima NRPJ. Iz iste je godine i prva posebna rezolucija KPJ o fašizmu, prihvaćena na trećoj konferenciji KPJ i javno publicirana kao rezolucija NRPJ u svim njezinim glasilima. Uz vlastite teorijske analize, registrirani su i istovetni naponi u okvirima međunarodnog komunističkog pokreta, u Komunističkoj Internacionali i u komunističkim partijama Italije i Njemačke koje su bile najneposrednije i najjače suočene s fašizmom. Bilježene su rezolucije Komunističke Internacionale, proglaš, govori, referati s njezinih kongresa i plenuma o fašizmu i antifašističkom organiziranju radničke klase.

U pokušajima da se spoznaju i teorijski analiziraju pojave i oblici buržoaske kontrarevolucije, najveća je pozornost obrađena talijanskom fašizmu, s obrazloženjem da je on najdalje otišao u svojem razvoju, da je u njemu najjasnije izraženo ono što je bitno u fašizmu općenito i da je već prošao one faze u kojima se nalaze takvi pokreti u nekim drugim zemljama. Ističe se i to da su se u Italiji skupile sve one okolnosti u kojima se fašizam javlja kao nužna pojava i koje mu osiguravaju uspjeh.

Analize talijanskog fašizma polaze od posljednje ratne krize, izražene u najoštrijem obliku, što je stvorilo vrlo revolucionarnu situaciju. Pod utjecajem tih objektivno revolucionarnih okolnosti, ali i pod ne malim utjecajem ruske revolucije, pokušala je revolucionarna avangarda pokrenuti talijanski proletarijat u borbu za vlast. Slijedi ocjena o ponašanju reformista i sindikalne birokracije kao o kontrarevolucionarnoj sabotaži koja je omela revolucionarne snage proletarijata, populoproletarijata, gradske i seoske sitne buržoazije. Iste su snage slomile i posljednji veliki revolucionarni pokret zauzimanja tvornica koji je predvodila revolucionarna ljevica. Time je stvorena tragična situacija: aparat državne vlasti kapitalističke klase nije bio kadar svladati proletarijat, a proletarijat nije imao sve potrebne uvjete da tu vlast sruši i uspostavi svoju. Dolazi do situacije na koju se u analizama upozorava kao na ključnu: kapitalistička se klasa razočarala u svoju staru, »preživjelu« državu, a proletarijat u svoju socijalističku partiju, što omogućava munjevit uspjeh fašističke reakcije. Fašistički pokret postaje privlačan i za razočaranu sitnoburžoasku masu ali i za krupni kapital. Bez razumijevanja te faze u razvoju fašizma, ističe se, nije moguće shvatiti povijesni i socijalni značaj fašizma. Vrlo je zanimljivo upozorenje da toj fazi u razvoju fašizma nisu dovoljno pozornosti obratili čak ni oni pripadnici proleterskog pokreta koji su najbolje shvatili razliku između fašističkog i ostalih oblika reakcije. Od tog trenutka fašizam se više ne može definirati kao težnja sitne buržoazije da se posluži krupnim kapitalom kako bi ponovo zadobila vlast tamo gdje je osjeća uzdrmanom. Upravo suprotno tome, fašistički vođe stavljaju neposredno u službu krupnog kapitala sitnoburžoasku masu i lumpenproletarijat. Spomenuto mjesto u analizama talijanskoga fašizma osobito je interesantno jer ukazuje na problem definiranja fašizma na koji je mnogo godina poslije u svojim *Lekcijama o fašizmu* upozoravao i Palmiro Togliatti. Godine 1923. i 1924. dane su različite ocjene o tome je li u fašizmu bitan element sitna buržoazija ili je bitan element krupni kapital koji taj pokret podvrgava svojim interesima. Pretežale su ocjene o sitnoburžoaskom karakteru fašizma, pa je u tom kontekstu i značaj upozorenja na krupni kapital koje nalazimo u analizama fašizma kod nas. Nakon saveza s krupnim kapitalom, cilj fašističkog pokreta postaje uspostavljanje potpune diktature kapitala u zemlji, snaženje državne i vojne moći za vođenje im-

perijalističke vanjske politike. Jedna je od bitnih odlika fašizma, ističe se, to da on u krvi slama revolucionarne napore proletarijata i razbija mu organizacije. Slamanje i uništavanje fašističke opasnosti neposredni je interes radničke klase, ali i obaveza koju joj namjenjuje historija. U analizama razvoja talijanskoga fašizma, nalazimo i ocjenu da stvaranje korporacija dovodi fašizam u proturječje s principom ekonomskog liberalizma koji je proklamirao, jer se sistemom korporacija država neposredno upleće u privredni mehanizam.

O njemačkom fašizmu nema tako opsežnih studija i analiza kao o talijanskom, ali zabilježena su neka zanimljiva opažanja i ocjene. Hitlerov pokret ocijenjen je kao sitnoburžoaski fašizam i njega je, zavodeći izvanrednog stanja a zatim i vojne diktature generala von Seeckta, pobijedio krupnokapitalistički i veleposjednički fašizam. Tom klasnom diktaturom krupnog kapitala demaskirana je prava bit fašizma. Pobjeda krupnokapitalističkog fašizma izazvat će trvenja u Reichswehru u kojemu dominiraju sitnoburžoaski elementi i to će oslabiti bazu fašizma i krupnokapitalističke diktature. I u njemačkom slučaju upozorava se na izdajničko držanje Socijaldemokratske partije i sindikalne birokracije.

Na primjeru prevrata koji je u Španjolskoj izveo Primo da Rivera 1923. godine, objašnjavano je kako taj prevrat nije fašistički iako ga se često tako naziva. Napominje se da je fašizam oruđe industrijskog i financijskog kapitala te da je fašistički prevrat u Italiji izveden u interesu tog kapitala, dok se prevratnici u Španjolskoj ne oslanjaju na moderni kapital, kao fašisti, nego na konzervativni veleposjed.

U teorijskim analizama vrlo se često upozorava da nisu sve borbene organizacije buržoazije fašističke, kao što ni sve diktature buržoazije nisu fašističke. U političkim ocjenama pridjevak »fašistički« proteže se na sve oblike u kojima se pojavljuje buržoaska kontrarevolucija. Tako je i prevrat u Bugarskoj, izveden u lipnju 1923, više puta označavan kao fašistički a rezolucija KPJ o fašizmu baš je njega, uz španjolski, uzela za primjer državnih militarističkih udara koji se oslanjaju na vojsku i koji, nakon dolaska na vlast, osnovicu svoje diktature nastoje proširiti naknadnim stvaranjem fašističkih organizacija.

Rezolucija treće konferencije KPJ o fašizmu, prihvaćena u siječnju 1924. godine, bila je prvi put publicirana kao projekt rezolucije za zemaljsku konferenciju NRPJ u listopadu 1923. Kao referent o toj rezoluciji bio je označen Rajko Jovanović, što je značilo da je on izradio tekst rezolucije. U rezoluciji se program antifašističke politike izvodi iz teorijskih ocjena fašizma, sistematizirajući saznanja do kojih je pokret mogao doći prateći njegov razvoj.

U prvome dijelu rezolucije analiziraju se uzroci koji su doveli do pojave fašizma. Fašizam se sma-

tra najboljim dokazom za potpuno privredno i političko rasulo buržoazije, koja u kritičnim trenucima napušta demokratski i parlamentarni oblik vladavine i pribjegava izvanparlamentarnim udarima, pa čak i građanskom ratu, da bi svladala svoje klasne protivnike, prvenstveno proletarijat. U tom kontekstu treba promatrati i pojavu bijele garde u nizu zemalja, koje je buržoazija formirala kao svoje privatne borbene organizacije, naručavajući se kao klasa. Iako je tu riječ o borbenim organizacijama kapitala — upozorava se u rezoluciji — to nije fašizam. Fašizam je pokret sitnoburžoaskih masa, pa čak i manje svjesnih dijelova proletarijata, pokret onih društvenih slojeva kojima je ubrzano raspadanje kapitalističke privrede uništio dotadašnje uvjete života. Dio tih masa, koje čine podlogu fašističkog pokreta, odmah poslije svjetskog rata slijedio je socijaliste. No, socijaldemokracija se, umjesto u borbi za socijalizam, angažirala na učvršćivanju kapitalističkog poretka na znoju i krvi sitne buržoazije, kako se ističe u rezoluciji, i to je bilo uzrokom da se sitnoburžoaske mase odvrte od klasne borbe proletarijata, od svake borbe za socijalizam. Krupni, naročito industrijski kapital, iskorištava taj pokret jer su mu potrebne borbene organizacije protiv proletarijata, a i za nove oblike klasne vladavine buržoazije, jer dotadašnji instrumentarij buržoaske države tu vladavinu ne može osigurati.

U mnogim zemljama buržoazija svoju diktaturu ubrzava državnim udarima koje izvode razne militarističke klike oslonjene na poslušnu vojsku. U takvim se slučajevima pokušava naknadno organizirati fašističke pokrete kako bi se proširila baza takvih vladavina.

Drugi dio rezolucije posvećen je ideologiji fašističkog pokreta i fašizmu na vlasti. Fašistička ideologija ocijenjena je kao pseudorevolucionarna jer joj određeni pečat daju maglovite polusocijalističke i antikapitalističke težnje sitnoburžoaskih masa. No, bit fašizma je kontrarevolucionarna, pogotovu od one faze kada u tom pokretu najvažniju ulogu preuzima krupna buržoazija. To dokazuje ponašanje fašizma na vlasti u Italiji koji vodi politiku u interesu krupnog kapitala, protiv proletarijata, ali i protiv interesa sitne buržoazije koja ga je na svojim leđima iznijela do vlasti. Vanjska politika fašizma na vlasti ocijenjena je u rezoluciji kao politika imperijalističkih avantura. Iz prethodnih analiza izvodi se zaključak da za antifašističku proletersku akcionu politiku treba koristiti upravo sukob suprotnih interesa između radnih masa i kapitalističkih vrhova u samom fašističkom pokretu.

Fašizam koji nije lokalni pokret nego međunarodna pojava javlja se u sve više zemalja, ovisno o brzini raspadanja kapitalističkog sistema. Tako se i u Jugoslaviji, prema ocjenama koje se iznose u rezoluciji, razvija jaki fašistički pokret. Srpska buržoazija formira svoje fašističke organizacije da bi održala svoju hegemoniju i ugnjetavala podjarmljene nacije. Kao fa-

šističke organizacije srpske buržoazije označene su i »Orjuna« i »Srnao«, prva pod utjecajem demokrata i s programom borbe za održanje narodnog jedinstva, a druga pod radikalno-militarističkim utjecajem s programom održavanja i pobjede srpskog imperijalizma. Fašistička organizacija hrvatske buržoazije »Hanao« ima pak za cilj obranu od srpskog imperijalizma. Svim tim organizacijama zajedničko je neprijateljstvo spram revolucionarnog proletarijata i njegovih organizacija. Fašističke tendencije postoje i u organizaciji »Narodne obrane« kojom nastoji zagospodariti militaristička organizacija »Bele ruke«, da bi, oslanjajući se na srpske fašističke organizacije, stvorila bazu za uvođenje otvorene diktature.

Organizacije koje su u rezoluciji ocijenjene kao fašističke, bile su prvenstveno nacionalističke, ali su u njima očito postojale fašističke tendencije, a terorizam i napadi na radničke organizacije, kojima su se obilno služile, bile su metode iz fašističkog arsenala.

Ako pokušamo rezimirati ono što je rečeno u prvim teorijskim pristupima fenomenu fašizma u jugoslavenskom komunističkom pokretu, moramo istaći da su uočena bitna obilježja fašizma i da je to bio rezultat vlastitih napora, ali da su u fond saznanja o fašizmu ulazili i rezultati analiza i ocjena međunarodnog komunističkog pokreta. Vrlo je interesantno da prevladava ocjena kapitalizma, prema kojoj se on nalazi u krizi raspadanja, i ta je ocjena isticana ne samo u jugoslavenskom nego i u međunarodnom pokretu. Samo ponekad i pongdje naći ćemo ocjenu da taj proces raspadanja kapitalističkog sistema može biti i dugotrajan.

U partijskoj štampi objavljujani su i dokumenti Komunističke internacionale i drugih komunističkih partija, kao što su rezolucije, manifesti i proglosi o fašizmu i borbi radničke klase protiv njega. Bilježimo tako u 1922. godini izvještaje sa IV kongresa Komunističke internacionale, među kojima referat Amadea Bordiga o talijanskome fašizmu, u 1923. godini rezoluciju o fašizmu proširene egzekutive Komunističke internacionale i u 1924. godini izvještaje o radu V kongresa Kominterne, među njima i referate o talijanskom (Bordiga) i njemačkom fašizmu (Freimuth — najvjerojatnije pseudonim). Objavlivanjem spomenutih dokumenata međunarodnog komunističkog pokreta u legalnim listovima KPJ, širio se krug osoba koje su upoznavaale antifašističku politiku i akcije Komunističke internacionale i partijskih članica. Članovi KPJ mogli su pratiti i specijalna izdanja Kominterne i partijske dokumente koje su dobivali u svojim ilegalnim organizacijama. Time se fond saznanja o fašizmu širio i produbljivao u međunošću vlastitih napora i napora pojedinih komunističkih partija odnosno cjelne komunističkog pokreta.

3.

Političkih ocjena i analiza fašizma vrlo je mnogo i nalazimo ih prvenstveno u partijskoj štampi. Reagira se gotovo trenutno, pa tako nije rijedak slučaj da o nekom važnom događaju čitamo brzojavne vijesti, postoje i specijalni izvjestitelji koji šalju redovite izvještaje o osobito zanimljivim zbivanjima, na primjer iz Njemačke, ili pojedinačne dopise iz Italije i Njemačke. Stoga i ima najviše vijesti, ocjena i komentara o talijanskom fašizmu i zbivanjima u Njemačkoj, o razvoju fašističkog pokreta, o skoro očekivanoj njemačkoj proleterskoj revoluciji, te o antifašističkom organiziranju proletarijata i pokušaju da se osnuje antifašistička liga.

Vijesti o prilikama u Italiji, o talijanskom fašizmu na vlasti, bilježe hapšenje komunista, socijalista-maksimalista i anarhista, uz komentar da to Mussolini sad čini pomoću državne vlasti, dok je to prije bio posao fašističkih bandi. Istodobno je zabilježen gest proleterske solidarnosti — pomoć koju je njemačka Komunistička partija poslala talijanskim komunistima uz poruku da KPN obraća pozornost cijele njemačke radničke klase na režim bivšeg socijalista Mussolinija. U jednom opsežnom dopisu iz Rima analiziraju se povijesni uvjeti za pojavu fašizma baš u Italiji i izvještava o najnovijim potezima fašističke vlasti na gospodarskom polju. Bilježe se i reagiranja talijanskih buržoaskih opozicionih listova koji Mussoliniju priznaju protuboljševičke zasluge, ali se boje da bi taj režim mogao loše završiti, što bi bio kraj cijeloga društvenog sistema. O krizi u talijanskom fašističkom pokretu, u vezi s problemima koje ima fašistička vlada na unutarnjem planu i u vanjskoj politici, opsežno je pisano. Upozoreno je na suprotnost između Mussolinijeve politike «u korist teške industrije» i težnja organiziranih fašista u provinciji, pretežno pripadnika sitne buržoazije koji vode politiku na svoju ruku, što je dovelo do raspuštanja mnogih fašističkih organizacija i sukoba između manjih, srednjih i najviših vođa fašističke stranke. Opća ocjena koja se izvodi iz analiza spomenutih događaja upozorava da je to proces rastvaranja fašizma, što će neposredno koristiti osvajavanju proletarijata u Italiji i cijeloj Evropi — jer pokazuje da se u određenim epohama klasna borba rješava silom i da dolazak proletarijata na vlast ovisi o njegovoj snazi i organiziranosti. Ako proletarijat izvede ispravne pouke iz događaja koji se odvijaju, na mjesto fašizma, koji će nestati, nastupit će vlast proletarijata. Spomenute političke analize dokazuju kako se u to doba vjeruje da su unutrašnje krize fašizma tako snažne da će ga uništiti i tako pružiti proletarijatu mogućnost da na ruševinama buržoaske reakcije osvoji vlast. To je jedna crta optimizma koja nije karakteristična samo za ocjene talijanskih prilika, usprkos žestokom teroru nad organizacijama proletarijata, nego, pogotovu, za njemačke prilike gdje se očekuje pobjedonosna proleterska re-

volucija. Među vijestima iz Italije zabilježeno je i hapšenje delegacije talijanskih komunista i socijalista-maksimalista jer je njihovo sudjelovanje na IV kongresu Komunističke internacionale, na kojemu se raspravljalo i o talijanskom fašizmu, kako se kaže u vijesti, silno ogorčilo Mussolinijevu vladu. Uz delegaciju uhapšeno je još nekoliko stotina komunista i maksimalista s optužbom za veleizdaju i urotu protiv sigurnosti države. Jedini članovi delegacije koji nisu bili uhapšeni članovi su talijanskog parlamenta koji je odbio njihovo izručenje. U zagrebačkoj *Borbi* bio je objavljen čak i jedan intervju Slavka Cihlara, njezina dopisnika iz Berlina, s »jednim vođom talijanskog proletarijata« protiv kojega je pedeset fašističkih tribunala diglo optužbu zbog veleizdaje i na čiju je glavu raspisana ucjena, pa Cihlar zato ne spominje njegovo ime. Spominje samo da je taj talijanski drug u jednom velikom talijanskom industrijskom gradu bio nazivan «crveni komandant», te da je bio jedan od najboljih govornika u talijanskom parlamentu. Razgovarali su o fašizmu i njegovu usponu u Italiji. Talijanski drug govorio je o ponašanju Talijanske socijalističke partije koja je u doba zauzimanja tvornica inzistirala na mirnom putu smatrajući da revolucija nije potrebna. Iskorištavajući neodlučnost socijalista, talijanska buržoazija organizirala je kontrarevoluciju pomažući i oružajući fašiste. Fašizam je pobjedio zbog nesposobnosti vodstva socijalističke partije, zbog toga što je ona izgubila seljake, koje su fašisti oružjem natjerali u svoje sindikate, i što je nesvjesni dio nezadovoljnika, koji su se bučno opredijelili za revoluciju, napustio socijalističku partiju i prišao fašistima. Fašizam se kao aktivna stranka pojavio poslije zauzeća tvornica i tada ga je bilo, po mišljenju talijanskog druga, moguće slomiti jednim generalnim štrajkom. Iznio je zatim vrlo zanimljive ocjene Mussolinija kao ambicioznog političara koji teži za vlašću i koji je «od nacionalnog boljševika postao kapitalistički agent». U intervjuu je najzanimljivije mjesto o budućnosti fašizma. Talijanski je drug ocijenio da opozicija protiv fašizma sve više raste, iako je o jednoj aktivnoj radničkoj opoziciji u tom trenutku nemoguće govoriti jer su najbolji radnički borci ubijeni, u zatvorima ili u progonstvu. Ipak je prvoga maja 1923. u Milanu štrajkalo oko 75 posto radnika, usprkos fašističkom teroru. Stoga je talijanski drug prognozirao pad fašizma u krvavoj borbi s radničkom klasom. Po podacima koji su izneseni o intervjuiranom, moglo bi se pretpostaviti da je riječ o Egidiju Gennariju koji je 1919. i 1920. rukovodio velikim štrajkovima, bio član CK KPI i komunistički poslanik u talijanskom parlamentu, djelovao u Kominterni do 1923. kada se vratio u Italiju gdje je ilegalno radio pod pseudonimom Vecchini. To je zaista samo pretpostavka jer je premalo podataka da bi se sigurno moglo utvrditi o kojemu je rukovodiocu KPI riječ. Na intervju smo se opsežnije osvrnuli da bi se vidjelo koliko su raznovrsnih, brzih i svježih informacija o fašizmu dobivali aktivisti revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji.

Osim spomenutih tekstova, objavljivane su i vijesti o nezaposlenosti i ekonomskoj emigraciji, o parlamentarnim izborima, vanjskoj politici, jednom riječju, o svim važnijim događajima u Italiji, prvoj evropskoj zemlji s fašističkom vladom.

Najviše vijesti u godinama koje pratimo bilo je o Njemačkoj i to ne samo o fašizmu — koji se tada organizirao, pa čak i pokušao udarom doći na vlast i kojemu je posvećivana velika i ozbiljna pozornost — nego i o proleterskoj revoluciji koja se sa sigurnošću očekivala.

U prvoj godini izlaženja, 1922, zagrebačka *Borba* počela je objavljivati »Pisma iz Njemačke« Slavka Cihlara. On je posebno bilježio težak položaj njemačke radničke klase koja je zbog Versajskog ugovora dospjela u dvostruko ropstvo — njemačkom i francuskom kapitalu — pa je to nazvao versajskom kalvarijom njemačkog proletarijata. Godine 1923. Cihlar je bio posebni dopisnik *Borbe* iz Njemačke i iz njegova pera bile su prve vijesti o Hitleru u našoj radničkoj štampi. On je ocjenjivao da je fašizam iz faze individualnog terora prešao na organizirano nastupanje, da je vojnički potpuno opremijen. Sjedište mu je u Bavarskoj, a voda mu je »neki austrijski bivši sobliker Hitler«, »koji se rado naziva njemačkim Mussolinijem«. Hoće li Hitler doista postati njemački Mussolini, ovisi — po Cihlarovoj ocjeni — u prvom redu o njemačkoj socijalnoj demokraciji koja, usprkos rastućem pritisku radničke klase, još sjedi na dva stolca. U analizama političke situacije u Njemačkoj, u vezi s rhuskom krizom, ocijenjenom kao vanjskom i unutrašnjom ekonomskom krizom, upozorava se da vode fašističkog pokreta, bivši šef generalštaba Ludendorff i šef bavarskih »Hakenkreuzlera« Hitler, u zajedništvu s mnogim oficirima Reichswehra, pripremaju građanski rat. Bavarski, južnonjemački fašisti pripremaju puč u Bavarskoj i pohod na radničke vlade u Saksoniji i Tiringiji, dok se sjevernonjemačke organizacije spremaju na borbu protiv berlinskog i hamburškog proletarijata. Upozorava se i na opasnost od uspostavljanja fašističke diktature u interesu veleindustrijalaca. Za Njemačku u budućnosti, smatra se, postoje samo ove alternative, ili će biti fašistička država po uzoru na Italiju, ili država industrijskih i poljoprivrednih radnika s koalicijom vladom komunistima i socijalista. Borba koja se u Njemačkoj sprema odlučit će sudbinu evropskog radničkog pokreta u dolazećim godinama — zaključak je analize o situaciji u Njemačkoj. Prateći dalji razvoj situacije u Njemačkoj, zabilježen je Hitler-Ludendorffov puč, uvođenje izvanrednog stanja predajom posebnih ovlasti ministru vojske Gessleru. Dani koji slijede, ocijenjeni su kao sudbonosni za Njemačku jer se vodi borba između radničke revolucije i fašističko-monarhističke kontrarevolucije, a Saksonija i Tiringija označene su kao crvene tvrđave proletarijata, odnosno svjetske revolucije u borbi protiv svjetske reakcije. Saksonija i Tiringija imale su tada koalicione vlade lijevih socijaldemokrata i ko-

munistu. To je doba kada se u redovima međunarodnog komunističkog pokreta očekuje osvajanje vlasti u Njemačkoj od radničke klase, kao druga etapa (poslije ruske revolucije) svjetske proleterske revolucije. To se vidi ne samo iz proglašavanja upućenih radnicima sviju zemalja, nego i iz serije članaka o problemima njemačke revolucije koju je napisao predsjednik Kominterne Zinovjev. No, uskoro su zabilježene vijesti o raspuštanju socijalističko-komunističkih vlada u Saksoniji i Tiringiji i stavljanje izvan zakona KP Njemačke. Zabilježeno je da je prelazak KPN u ilegalnost uspio potpuno i brzo te da ona ima oko šesto tisuća članova. U jednom proglasu komunističke frakcije njemačkog Reichstaga, zabilježenom kod nas poslije neuspjelog listopadskog pokušaja pokretanja revolucije nizom ustanaka, od kojih je izbio samo jedan, u Hamburgu, nazvana je njemačka socijalna demokracija pomoćnikom fašizma jer je diktatura generala von Seeckta označena kao fašistička i upozoravano da mu je izvanredne ovlasti dao socijaldemokratski predsjednik Ebert, kojeg stranka nije zbog toga isključila iz svojih redova. Proglas je pozivao na borbu protiv vojne diktature i ustanak za ostvarenje proleterske diktature. Početkom 1924. godine zabilježen je u nas proces protiv Hitlera i Ludendorffa, optuženih za pokušaj monarhističko-fašističkog puča koji je mizerno propao. Ludendorff i Hitler optuženi su za velezdjaju zbog proglašavanja svrgavanja berlinske vlade i najave marša na Berlin. Naši komentari upozoravaju kako se s njima postupa vrlo blago, iako su teško optuženi, jer to su ipak samo zabludjela djeca buržoazije.

Politički komentari događaja u Italiji i u Njemačkoj, koji su ovdje prikazani, ukazuju na shvaćanje opasnosti koju je donosio fašizam, ali i na optimističku notu u procjenama o održanju fašista na vlasti u Italiji, a u slučaju Njemačke očekivanje revolucije koja će onemogućiti i sâm pokušaj fašizma da dođe do vlasti. Znamo da je doba o kojemu govorimo, usprkos krizama i problemima, označavalo zapravo početak poslijeratne stabilizacije kapitalizma, no još nisu bile daleko ni godine u kojima su revolucije i revolucionarne krize potresale Evropu pa tu treba tražiti korijene spomenutog optimizma. Iako su komunistički pokret i pojedine komunističke partije tada imale mnogo problema sa svojom konsolidacijom a proletariat bio razjedinenj pripadnošću političkim i sindikalnim organizacijama desnih socijalista, centrista i komunistu, što nije baš pogodovalo revoluciji, to je bilo doba u kojemu su još mnogi pripadnici revolucionarnog pokreta očekivali dalji korak u hodu svjetske revolucije proletarijata.

4.

Antifašističko organiziranje u jugoslavenskom komunističkom pokretu provodi se u okvirima i formama koje

inicira Komunistička internacionala. Ono ima ideološku i organizacionu komponentu. Prva sadrži upoznavanje biti fašizma, da bi ga se moglo shvatiti i prepoznati i tako provoditi antifašističku agitaciju i akcije. Organizaciona komponenta antifašističke borbe traži organiziranu samoodbranu proletarijata pa se osniva, po uzoru na njemačke stotine, proleterske čete za borbu protiv fašizma. Osim tih specijalno pripremljenih proleterskih borbenih ili akcionih grupa, jednim od bitnih oblika za borbu proletarijata smatra se jedinstvena antifašistička fronta koju treba stvarati od radnika bez obzira na njihovu političku i sindikalnu pripadnost raznim organizacijama. Proleterske akcione čete KPJ (PAČ) imale su zadatak da brane radničke manifestacije od terorističkih napada nacionalističkih organizacija. Najviše je sukoba s »Orjunom« bilo u Dalmaciji, odmah po njezinu osnivanju, a najpoznatiji je bio sukob PAČ-a s orjunašima u Trbovlju 1924. godine, kada su orjunaši ubili jednog radnika i nekoliko ih ranili. To je izazvalo proteste širokih razmjera, pa je u raznim protestnim manifestacijama došla do izražaja spontana solidarnost radničke klase, bez obzira na organizacionu pripadnost, a ponegdje su im se pridružili i seljaci.

Kod nas je bio objavljen i poziv za stvaranje međunarodne antifašističke lige u studenom 1923. godine. U inicijativnom komitetu bili su i Clara Zetkin, Henri Barbusse, Romain Roland, Anatol France. Komitet je pozivao sve antifašističke odbore da mu se priključe, kako bi vodili zajedničku borbu protiv fašističke opasnosti koja ugrožava svijet.

5.

Rezimirajući ono što je rečeno o reagiranju komunističkog pokreta u Jugoslaviji na pojavu fašizma, možemo reći:

Fašizam je shvaćen kao ozbiljna opasnost, prvenstveno za radničku klasu. Činjeni su napor da se u vlastitim redovima, koristeći saznanja o fašizmu do kojih je došao međunarodni komunistički pokret, spozna i teorijski osvijetli pojava fašizma.

Uočene su najbitnije odlike fašizma kao najreakcionarnije forme buržoaske kontrarevolucije, kao pokreta širokih masa sitne buržoazije pa i dijelova proletarijata sa pseudorevolucionarnim programskim koncepcijama koje krupni kapital koristi za uspostavljanje svoje diktature. Značajno je i saznanje da sve vrste buržoaske kontrarevolucije nisu fašizam jer se koriste i militaristički prevrati i razni drugi oblici diktature za očuvanje kapitalističkog poretka.

U političkim ocjenama najkarakterističnije su one koje smatraju da se fašizam neće održati. Takve ocjene nisu davane samo u našem komunističkom po-

kretu nego i u Komunističkoj internacionali, a vezane su i uz očekivanje uspješne proleterske revolucije u Njemačkoj koja bi zadala ozbiljan udarac kapitalističkoj reakciji.

U to doba nalazimo i klice onih shvaćanja koja će godinama razjedinjavati proletarijat u antifašističkoj borbi, shvaćanja koja su socijaldemokraciju ocjenjivala kao saveznika fašizma i kao buržoasku partiju, iako je ona u svojim redovima u pojedinim zemljama okupljala znatne dijelove radničke klase. Takav je odnos otežavao ostvarenje programa jedinstvene proleterske antifašističke fronte za borbu protiv fašizma. Ipak, moramo istaći da već u tom razdoblju nalazimo klice svih onih oblika masovnog otpora fašizmu koji će postati dominantan u kasnijim velikim antifašističkim pokretima u Evropi. ■

komunistička partija jugoslavije i fašistička agresija

Priroda i karakter fašizma kao novog društvenog fenomena, nastalog između dva svjetska rata u okviru kapitalističkog sistema, zapravo u funkciji njegova očuvanja, očito su pokazali da je riječ o pojavi totalitarnog, agresivnog poretka, koji se unutar vlastite zemlje okomljava na sve progresivne društvene snage, prije svega na radničku klasu, a prema vani teritorijalnim pretenzijama, koje je spreman da ostvaruje i ratom, ugrožava nezavisnost drugih naroda i država.¹⁾

U političkoj platformi KPJ kao konstanta prisutan je stav da je borba protiv fašizma historijska nužnost. Komunistička partija Jugoslavije polazila je od procjene da agresivno nastupanje fašizma u Evropi postavlja pred sve narode, osobito male, pitanje očuvanja nezavisnosti i nacionalnog opstanka uopće. Pobjeda fašističkih sila u Evropi, ocijenila je KPJ, »značila bi dug period terorističke hegemonije njemačkog imperijalizma nad svijetom i krvavog fašističkog obračunavanja ... kraj nacionalne nezavisnosti i teritorijalno komadanje«²⁾. Ali, Partija ne ostaje samo na proklamacijama protiv fašizma. Zavisno od konsolidacije svojih radova, ona izlazi iz ilegalne začahurenosti, napušta lijevu frazeologiju i sve više prodire u politički život zemlje i pristupa organiziranju masovnih političkih akcija usmjerenih na osnivanje antifašističkog bloka. Stvara narodni front odozdo, a ne koalicijom.

Sve otvorenija agresija Trećega Reicha i Mussolinijeve Italije polovinom tridesetih godina, koja se manifestirala u zahtjevima za novom podjelom svijeta, unošenjem metoda prijetnji i ucjene u međunarodne odnose, ratnom huškanju i aspiracijama za tuđim teritorijima, bili su nagovještaji novog svjetskog sukoba. Sagledavajući rastuću opasnost od fašističke agresije, Centralni komitet KPJ već u martu 1935. daje direktivu partijskim organizacijama da počnu stvaranje »široke antifašističke narodne fronte«³⁾ Za utvrđivanje strate-

1) Georgi Dimitrov, na VII kongresu Komunističke internacionale, u svojem je referatu rekao: »Fašizam ... to je organizacija terorističkog razračunavanja s radničkom klasom i revolucionarnim dijelom seljaštva i inteligencije. Fašizam u vanjskoj politici — to je šovinizam u svojoj najgrubljoj formi, kultivirana zoološka mržnja protiv drugih naroda«. (Georgij Dimitrov, Doklad na VII Vsemilnom kongresu Komunističeskogo Internacionala 2. avgusta 1935 goda. U: Izabrani proizvedenija, Moskva, 1975).

2) E. Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1959, str. 11

3) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1960, str. 344—351.

4) Iz referate Blegoje Parovića, O frontu narodne slobode, Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 353.

5) »Proleter«, Izdanje Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, str. 391.

6) »Borba«, br. 8 i 9, 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. I, str. 145.

7) Iz proglaša CK KPJ u povodu napada na Čehoslovačku, Peti kongres KPJ, stenografske bilješke, Zagreb 1949, str. 38.

8) Na primjer, demonstracije prilikom dolaska u Beograd profa Glasa i njemačkog ministra von Neuratha; manifestacije prijatelji-

gije i taktike KPJ u borbi protiv fašizma izuzetno je značajan bio Splitski plenum CK KPJ, održan 9. i 10. juna 1935. Plenum je istakao tezu da je »fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva«.4) Polazeći od takve ocjene fašizma, zatim od ocjene i zaključaka VII kongresa Kominterne, KPJ u narednim godinama razvija široku političku akciju na okupljanju masa u antifašistički front za obranu zemlje, protiv profašističkih režima. Organ CK KPJ »Proleter« br. juli—august 1935. piše da je »potreba više nego ikada, na osnovu jedinstvenog fronta i narodnog fronta slobode i mira, mobilisati najšire narodne mase na borbu protiv ratne opasnosti... Upravo u toj mobilizaciji i organizaciji najširih narodnih masa na borbu protiv fašističkih izazova rata za očuvanje mira sastoji se glavna zadaća komunista«.5) U narednim godinama KPJ razvija intenzivno političko djelovanje, okuplja mase u antifašistički i protivratni front — Front narodne slobode. Partija je okupljanje svih progresivnih snaga društva u široki antifašistički pokret smatrala neophodnim uvjetom za očuvanje nacionalne nezavisnosti.

Komunistička partija Jugoslavije na spomenutom Splitskom plenumu zauzima stajalište da državna zajednica naroda Jugoslavije ima svoje povijesno opravdanje, čime korigira svoj prijašnji stav — tretiranje Jugoslavije isključivo kao »versajske tvorevine«. Ali, ona smatra da je prvi uvjet za očuvanje nezavisnosti i za uspješnu obranu zemlje rješenje nacionalnih i socijalnih suprotnosti Kraljevine Jugoslavije, odnosno društveni preobražaj zemlje, u kojoj bi svaki narod trebalo da vidi najbolju garanciju svoje nezavisnosti i uvjete nesmetanog razvitka. Jedino takva politika mogla je biti »zalugom uspješne obrane nezavisnosti« —

smatrao je Tito.6) Prema tome, koncepcija CK KPJ u pogledu mogućnosti obrane zemlje bila je jasna: »Nezavisnost Jugoslavije može se očuvati od najezde fašističkih osvajača ako se narodu dadu njegova demokratska i nacionalna prava i ako se radničkoj klasi prizna i garantuju njena politička i socijalna prava.«7) Tako se u praksi jugoslavenskog revolucionarnog pokreta sve više sjedinjuje borba protiv fašističke opasnosti izvana s borbom protiv reakcionarnih buržoaskih režima za preobražaj u zemlji.

Široko prodirući u politički život zemlje, KPJ aktivira sve napredne snage, naročito omladinu, u akcijama solidarnosti s republikanskom španjolskom, u svim antiratnim i antirežimskim akcijama.8) Slanjem dobrovoljaca u Španjolsku, Partija je najznačajnije izražavala svoju antifašističku politiku. Ona otvoreno ustaje protiv fašističkih metoda u zemlji i vezivanja Jugoslavije za fašističke sile.9) Partija takvu politiku naziva guranjem Jugoslavije »na opasni put ratnih pustošlina«.10) U svojoj štampi, proglasima, agitaciono-propagandnom materijalu, KPJ ukazuje na posljedice takve politike, jer »novi rat prijete da ovakvu Jugoslaviju razbije u paramparčad i da svim narodima Jugoslavije, bez izuzetka, donese jaram krupnih fašističkih država«, piše u uvodniku »Proletera« oktobra 1936.11) »Proleter« dalje podvlači: »Samo državna zajednica organizovana na osnovu ravnopravnosti naroda, demokratije i socijalne pravde može biti tvrđava mira na Balkanu.«12)

U doba neposredne ugroženosti Jugoslavije, dolaskom nacističkog Trećeg Reicha na njezine granice nakon Anschlusa, obrana nacionalnog suvereniteta postaje osnovna komponenta politike KPJ. Partija svim svojim političkim akcijama ukazuje na golemu opasnost koja prijete narodima Jugoslavije od fašističkih sila. Ona poziva sve rodoljube da sruše »izdajničku vladu Stojadinovića — agenta Hitlerova i Musolinijeva« i da podrže stvaranje vlade »narodne sloge i odbrane«.13) Ugroženost Jugoslavije još su više potencirali Minhenski sporazum, kojim je žrtvovana Čehoslovačka, i talijanska okupacija Albanije (aprila 1939). Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina politička snaga koja je beskompromisno osuđivala fašističku agresiju i ukazivala na put obrane zemlje. Opozicione građanske stranke bile su okupirane unutrašnjim problemima, izbornom agitacijom — »kao da se na granicama Jugoslavije ništa ne dešava«. Centralni komitet KPJ u decembru 1938. ističe: »Uoči predstojeće opasnosti za Jugoslaviju, osnovna zadaća Komunističke partije u ovom času je pokrenuti i organizirati sve narode Jugoslavije u borbi za obranu nedjeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv njemačkih i talijanskih fašističkih agresora i njihovih pomagača.«14) Istodobno, predsjednik kraljevske vlade M. Stojadinović daje izjavu lojalnosti i vjernosti silama Osovine i nastoji uvjeriti javnost kako Jugoslaviji ne prijete nikakva opasnost. U povodu Anschlusa, on je izjavio: »Nama je od strane zvaničnih predstavnika Rajha potvrđen princip apsolutne nepovredivosti jugoslovenske granice prema Njemačkoj.«15)

●●
skog raspoloženja prema Čehoslovačkoj za posjeta Beogradu predsjednika Beneša, itd.

9) U ton, se periodu režim Kraljevine Jugoslavije sve otvorenije povezuje sa fašističkim zemljama, prvenstveno s Njemačkom. Predsjednik kraljevske vlade M. Stojadinović praktično je razbio Matu antantu i Balkanski sporazum, s Bugarskom je sklopio pakt o »vječnom prijateljstvu«, a s fašističkom Italijom potpisao tzv. Beogradski ugovor. U unutrašnjem uređenju zemlje Stojadinoviću za uzor stuje fašističke metode u Italiji i Njemačkoj. Pod okriljem vlade u zemlji niču razne fašističke i profašističke organizacije: »Zbor«, »Bom-bači«, »Obnovitelj«, »Kulturbund« itd. Socijalne i nacionalne probleme Stojadinovićeve je vlada »rješavala« i političkim ubojstvima.

10) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 381.

11) »Proleter«, str. 456.

12) Isto.

13) Arhiv CK SKJ, reg. br. 14523/VI, 1—2/38.

14) Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, Vojnoistorijski Institut, Beograd 1969, dok. br. 29.

15) V. Dodijer, Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, Čirilcom, str. 263.

fetizma što je potvrdila i intervencija CK KPJ u vezi s parolom o demobilizaciji.²²⁾

U materijalima KPJ evidentna su odstupanja od općih stavova Kominternu, naročito od tzv. proljetne krize 1940. godine, odnosno nakon gubitka nezavisnosti skandinavskih zemalja, Nizozemske i Belgije, što KPJ ocjenjuje kao ulazak rata u »novu fazu«. Kominternu tada vodi »dosljednu antizapadnu« politiku i inzistira na shemama o revoluciji, dočim KPJ zauzima sasvim jasan i određen stav prema njemačkoj i talijanskoj agresiji, odnosno prema porobljavanju naroda Evrope.

U danima kad međunarodni položaj zemlje postaje sve teži, kad osovinске trupe neposredno ugrožavaju Jugoslaviju, u Zagrebu se, oktobra 1940, održava Peta zemaljska konferencija KPJ. U uvodnom je referatu generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito realistički i s punom jasnoćom iznio ocjenu međunarodne situacije: »Ovaj drugi svjetski rat, koji su započeli fašistički osvajači, na čelu sa Hitlerovom Njemačkom, koji je zapravo samo nastavak prošlog svjetskog imperijalističkog rata, mnogo je strašniji, bezobzirniji i krvaviji od prošlog imperijalističkog rata. ... Osovinska imperijalistička klika potčinjava sve svojim ratnim ciljevima, ona ne poznaje nikakve neutralnosti malih i slabih država, ne poštuje ničiji nezavisnost ni bilo kakva prava malih naroda. Tzv. totalitarne imperijalističke sile nameću svoju volju malim evropskim narodima drsko i brutalno ... Protunarodna vlada Cvetko-

vić—Maček čini sve da narode Jugoslavije upregne u imperijalistička ratna kola osovinskih sila ... Ali narodi Jugoslavije neće fašizam, neće totalitarni sistem, neće da postanu roblje njemačke i italijanske finansijske oligarhije ...»²³⁾

Konstatirajući da se ratni požar širi »radi nove podjele svijeta«, da se traže »nova ratišta«, da se rat »prenosi na Balkan« i da se opasnost »sve neposrednije nadvija nad Jugoslavijom«, Peta zemaljska konferencija ocjenjuje da je porasla uloga komunista i njihova odgovornost za sudbinu Jugoslavije, pogotovu zbog držanja buržoazije koja »ne poznaje nacionalne interese«, koja »prodaje nezavisnost svoje zemlje samo ako je uvjerena da će osvajači štiti njene interese«, koja svojom politikom dovodi u pitanje opstanak države.

Na osnovi razmatranja i procjene razvika političke situacije sa stajališta očuvanja nezavisnosti Jugoslavije, Konferencija je istakla da je KPJ »za istinsku odbranu nezavisnosti ... Radi današnje osnovne perspektive i opasnosti sa strane osovine mi danas ne postavljamo zadatak revolucionarnog defetizma, već hoćemo da branimo nezavisnost ... Danas hoćemo da narodi Jugoslavije očuvaju svoju samostalnost, da se ne dopusti Osovini da zauzme nove pozicije ovdje protiv SSSR i revolucionarno-proleterskog pokreta.«²⁴⁾

Pridajući posebno značenje akutnoj opasnosti od fašističkih zemalja, rukovodeći komunisti Jugoslavije razmatrali su političke i organizacione mjere za obranu zemlje. Na Konferenciji je podnjet poseban referat »O radu u vojsci« i odlučeno da se pri CK KPJ formira Vojna komisija i da se, također, pri nižim rukovodstvima formiraju vojne komisije.²⁵⁾

Partija je i prije nastojela da radom u vojsci stvara antifašističko raspoloženje među vojnicima i oficirima kako bi »bili spremni da se stave u borbu protiv nadirućeg nemačkog fašizma« i da se »vojnici — uniformisani radnici i seljaci ... povežu sa revolucionarnom borbom radničke klase«.²⁶⁾ Prvi kontakt i partijske veze uspostavljani su, potkraj 1937. godine, s vazduhoplovnim oficirima. Taj rad, koji se dalje razvijao, sumiran je na Petoj zemaljskoj konferenciji. Partija je na tom sektoru djelatnosti postigla uspjehe, »ali sve je to bilo suviše malo da bi se moglo u vrijeme napada fašista na Jugoslaviju zaustaviti rasulo armije i organizovati vojsku« (Tito). Ipak je utjecaj Partije u vojsci došao do izražaja u aprilskom ratu, a osobito poslije, u ustanku, u kome su sudjelovali mnogi niži oficiri vojske Kraljevine Jugoslavije.²⁷⁾

Polazeći od ocjene Pete zemaljske konferencije da je Jugoslavija najneposrednije ugrožena, Partija nastavila još odlučniju borbu protiv kapitulantske politike režima, a za obranu zemlje. U proglašenju od novembra 1940, CK KPJ ukazuje na to da se pravi neprijatelji nezavisnosti zemlje nalaze upravo u vladi i

22) Kod nekih pojedince u Partiji javilo se shvatanje da su stavovi KPJ o obrani zemlje taktički potez, ne što je utjecalo i sklapanje Pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a. Partijsko rukovodstvo, osobito Peta zemaljska konferencija KPJ, osudilo je takva shvaćanja i oštro kritiziralo parolu o demobilizaciji (=revolucionarni djetelizam).

23) Komunist, br. 1, 1946, str. 57.

24) Tekst u navodnicima je, prema zapisniku Pete zemaljske konferencije, sastavni dio diskusije E. Kardelja: njegov politički referat nije sačuvan. (P. Damjanović, n. č., str. 78 i 79).

25) Tito, Deset godina narodne revolucije, Beograd, 1961, str. 116.

26) Referat M. Bakića »O radu u vojsci«, održan na Petoj zemaljskoj konferenciji (Arhiv CK SKJ), reg. br. 114).

27) Šire o tome u prilogu M. Bakića u ediciji Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 3, Beograd 1960.

vojnim vrhovima, koji otvoreno rade »u interesu imperijalističkih sila Osovine Rim—Berlin« i koji »na sve moguće načine sabotiraju pripreme na odbrani zemlje«. U vezi s rastućom opasnošću za sigurnost zemlje, KPJ je postavljala zahtjeve da se iz vojske odstrane petokolonaši i defetistički raspoloženi oficiri i da se vodi borba protiv otvorenih profašističkih elemenata — frankovaca i ljotičevaca. Isticala je i zahtjev da prestane »dvoilčna vanjska politika i tražila uspostavljanje prijateljske saradnje i pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«. Partija je ukazivala na pravi smisao pristupanja Trojnom paktu: »Imperijalističke osovine sile, Njemačka i Italija, iz petnih žila se naprežu da sve zemlje u Podunavlju i na Balkanu potpuno pretvore u svoje kolonije, da porobe narode ovih zemalja ... Najkarakterističniji način osvajanja tih zemalja jeste tzv. pristupanje Trojnom paktu, koje se sada traži otvorenom prijetnjom i od pojedinih naroda na Balkanu« (kurziv F. T.)²⁸⁾

Početkom 1941. godine, Njemačka je vršila direktan pritisak na Jugoslaviju da se priključi Trojnom paktu.²⁹⁾ Tokom februara i marta došlo je do nekoliko posjeta D. Cvetkovića i A. Cincar-Markovića Berlinu.³⁰⁾ Hitlera je 4. marta posjetio i knez-namjesnik Pavle, poslije čega su Krunsko veće i vlada, na zajedničkom sastanku (20. marta 1941), donijeli odluku o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Budno prateći razvoj događaja i izdajničku djelatnost vlade, CK KPJ je sredinom marta 1941. izdao proglas »Protiv kapitalucije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«. U proglasu se kaže: »Ovih dana započela je vlada Cvetković — Maček pregovore sa Njemačkom, koji znače početak te odvratne trgovine životnim interesima naroda Jugoslavije ... Posljednji je čas da sprječimo najnovije i najopasnije izdajstvo vlade Cvetković — Maček — Kulovec ... Danas treba glasnije nego ikada da čitav narod podigne svoj glas protesta protiv svakoga pokušaja kapitulacije pred zahtjevima njemačko-talijanskih imperijalista ...«³¹⁾

Saznavši da vladini predstavnici putuju u Beč radi potpisivanja Protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, 24. marta, izdaje proglas: »Današnja vlada sprema izdaju. Za neki dan treba da se potpiše Trojni pakt, koji znači sigurnu i sramnu smrt našoj državi, našoj slobodi i našem narodu. Prvi put u našoj istoriji treba pred tiranima da kleknemo, da na kolenima potonemo u beščašće i ropstvo ... Zločin koji priprema vlada biće sprečen u poslednjem trenutku ... Nećemo da položimo oružje ... Hoćemo vladu nacionalne sloge i odbrane!«³²⁾ To je bio poziv na uzbuđivanje protiv kapitulacije.

Porijeklo antifašističke orijentacije KPJ, njezine borbe za odbranu nezavisnosti zemlje i jasnoća njezine političke linije prema tom egzistencijalnom pita-

nju, potiče od prvih akata fašističke agresije. Komunistička partija Jugoslavije održala je kontinuitet svoje antifašističke borbe, koju je neprekidno povezivala s borbom protiv reakcionarnih režima, i borila se za rješavanje socijalnih i nacionalnih suprotnosti u zemlji. Ona je to mogla postići zato što je nekoliko godina prije rata sve više postajala politički samostalna. Svoju političku liniju utvrđivala je na osnovi unutrašnjih i vanjskih uvjeta u kojima se nalazila Jugoslavija. U toj revolucionarnoj borbi, naročito od dolaska na njezino čelo Josipa Broza Tita, KPJ je sve više postajala subjekt, napuštajući ulogu objekta, u koji su položaj komunističke partije stavljali Kominterni i Staljinovo izvrtnje pojava i suštine internacionalizma. Svoju ideju i političku zrelost KPJ je potvrdila u neposrednom reagiranju na događaje, bez čekanja suglasnosti »odogo«, što će imati dalekosežne posljedice u prijelomnom povijesnom periodu za narode Jugoslavije — u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945. i poslije.

Politika KPJ prema fašističkoj agresiji dolazi do punog izražaja već prvih dana agresije na Jugoslaviju. Generalni sekretar KPJ Tito, 10. aprila 1941, saziva sjednicu CK KPJ u Zagrebu na kojoj je odlučeno da se nastavi borba protiv agresora, da Partija proklamira nastavak borbe protiv agresora, odnosno okupatora, bez obzira na sudbinu Kraljevine Jugoslavije i njezine vojske, koju je zahvatilo rasulo već u prvim sudarima s agresorovim armijama. Proglas CK KPJ od 15. aprila 1941, kojim se pozivaju narodi Jugoslavije da nastave borbu protiv okupatora, sadrži društveno-klasnu koncepciju predstojeće oslobodilačke borbe »iz koje će se rađati novi svijet« i »ostvariti bratska zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda«. Pokretanje i organiziranje oslobodilačke borbe bilo je uvjetovano socijalnim oslobođenjem i osiguranjem nacionalne ravnopravnosti u novoj državnoj zajednici.³³⁾

U procjeni međunarodnih uvjeta koji su utjecali na mogućnost vođenja oružane borbe protiv fašističkih okupatora, KPJ polazi, u prvome redu, od

28) »Proleter«, 725.

29) Računajući na blagonaklonost jugoslavenskih režima, Hitler je nastojao da bez rata pokori Jugoslaviju. No, za slučaj potrebe, predvidio je, već u novembru 1940, da se »Jugoslavija priključi oružjem«. (»Process des grands criminels ...«, knj. VII, str. 365.)

30) U svom izlaganju Hitleru 14. februara 1941. D. Cvetković je, između ostalog, rekao: »Jugoslavija visoko ceni Fierrove namere u pogledu očuvanja mira i dobri voju koju on manifestuje prema Balkanu«. (Izvod iz zapisa o razgovorima Hitler—Cvetković, Documents on German Foreign Policy, serije D, knj. XII, dok. br. 48.)

31) Arhiv CK SKJ, reg. br. 205/II, 1—3/41.

32) Arhiv CK SKJ, reg. br. 15455.

33) Zbornik, tom V, knj. I.

postojanja SSSR-a. Mada je u to doba bio na snazi pakt između Njemačke i Sovjetskog Saveza, i SSSR bio izvan ratnog sukoba, u KPJ je prevladalo čvrsto uvjerenje da će prva zemlja socijalizma imati presudnu ulogu u razrješavanju međunarodne krize izazvane novim svjetskim ratom.

Napadom fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. nastao je korjenit prijelom u međunarodnoj vojnoj i političkoj situaciji. U vezi s tim događajem stavovi i akcije KPJ su poznati. Partija poziva narod na ustanak.³⁴⁾ Pokretanje ustanka protiv fašističkih okupatora proizlazilo je iz dotadašnje politike KPJ. Tada u politici Kominterne ponovo dolazi do zaokreta. Ona u povodu napada Njemačke na SSSR poziva sve komunističke partije, osobito one u porobljenim zemljama Evrope, da podrže borbu SSSR-a, njegove Crvene armije, koja preuzima glavni teret borbe protiv fašističkih sila i donosi slobodu porobljenim narodima, čime će se stvoriti uvjeti za izvođenje socijalističke revolucije u tzv. drugoj etapi, tj. nakon razbijanja fašističkih sila. Dakle, Kominternu i dalje inzistira na shemama o revoluciji: prva etapa nacionalnooslobodilačka borba, druga etapa — proleterska revolucija. Pokušaj primjene koncepcije Kominterne javlja se i u politici sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šarla Šatorova, koji — odmah poslije okupacije Jugoslavije — preuzima stavove KP Bugarske i u proglasima PK poziva narod da istraje u vjeri u pobjedu Crvene armije, koja će donijeti oslobođenje i omogućiti stvaranje »sovjetske Makedonije«. On smatra da borbu treba razvijati samo na razini gerile (komitske družine). Takav kurs je, praktično, značilo očekivanje oslobođenja izvana i pripremu za preuzimanje vlasti u momentu pobjede Crvene armije.

Stavovi KPJ o borbi protiv fašizma i ulozi SSSR-a u toj borbi razlikovali su se od izloženih stavova Kominterne. Te stavove formulirao je Tito u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ augusta 1941: Crvena armija glavni je nosilac borbe protiv fašističkih sila i garancija pobjede u toj borbi: napadom Njemačke na

SSSR, stvoreni su povoljni međunarodni uvjeti za oslobodilačku borbu porobljenih naroda; narodi Jugoslavije pozivaju se na ustanak koji treba da preraste u općenarodni rat, tj. u borbu za oslobođenje koja će ujedno donijeti i socijalistički preobražaj («nema povratka na staro»). Tito u članku »Zašto se narodni partizani bore« (augusta 1941) izričito podvlači: »Ko će nama donijeti slobodu, ako se mi sami nećemo boriti!«³⁵⁾ Prema tome, Titovo je shvaćanje da istinsku slobodu porobljenim narodima ne može nitko donijeti ako se oni sami ne budu borili, bez obzira što će Sovjetski Savez svojim domovinskim ratom odigrati presudnu ulogu u razbijanju fašističkog osovinskog bloka.

Očite su razlike između izvorne koncepcije KPJ i koncepcije Kominterne o vođenju oslobodilačke borbe porobljenih naroda Evrope protiv fašističkih okupatora. U tim razlikama, uglavnom, nalazi se i izvor nesporazuma Kominterne i Staljina, s jedne, i rukovodstva KPJ, s druge strane, o pitanjima strategije i taktike NOR-a i revolucije naroda Jugoslavije.³⁶⁾ Ti nesporazumi, gotovo stalno prisutni, dostižu vrhunac u poznatoj rezoluciji Informbira 1948, kojom je Staljin, usporedo sa svim mogućim pritiscima i napadima na Jugoslaviju, pokušao ozakoniti neravnopravne odnose između socijalističkih zemalja i komunističkih partija. ■

34) Istog dana, samo nekoliko sati poslije napada hitlerovske Njemačke na SSSR, Politburo CK KPJ održao je sjednicu na kojoj je ocijenio da je nastupio pravi trenutak za pokretanje oružane oslobodilačke borbe i pozvao narode Jugoslavije u borbu protiv okupatora i njegovih slugu, koji će, ujedno, svojom oružanom borbom potpomogni i borbu Sovjetskog Saveza [Zbornik, tom I, knj. 1, str. 11—17].

35) Zbornik, tom II, knj. 1, str. 19 i 20.

36) Šire o ovom pitanju vidi: P. Morača, Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine, »Jugoslovenski letorisički časopis«, br. 1—2, 1963.

spoznaja fašizma u seoskim sredinama uoči rata i prvih dana ustanka 1941. godine

izvori i faktori spoznaje suštine fašizma u seoskim sredinama

Malo su seljaci, naročito oni u zaostalim sredinama, a takvih je najviše bilo, znali o suštini fašizma uoči drugoga svjetskog rata i prvih dana okupacije i dizanja ustanka. Izvori spoznaje bili su više nego oskudni, povremeni, nepotpuni, a često i netačni. Ima više razloga kojima se može objasniti takvo stanje od kojih ćemo navesti nekoliko.

Ekonomska i kulturna zaostalost u selu, iznad svega masovna nepismenost, izuzetno težak život, nisu ostavljali mnogo prostora seljaku da se bavi politikom, a najmanje svjetskom (a fašizam u Italiji i Njemačkoj spadao je u takozvanu svjetsku politiku).

Za fašizam su se ljudi iz sela interesovali više posredno nego neposredno — hoće li biti rata, koga će taj Hitler napasti, hoće li nas nekako zaobići — to su bila pitanja preko kojih se ponešto saznavalo o fašizmu, a više o »Švabi«, o Njemačkoj kao sili.

Informacije o ratu koje su, u oskudnoj formi i u još oskudnijem sadržaju, dopirale do sela, sužavale su i onako uske izvore spoznaje o suštini fašizma. Strah od rata (okupacija Čehoslovačke, Poljske, Francuske i drugih evropskih zemalja) sužavao je moć racionalnog rasuđivanja i stimulirao emotivne procjene situacija. Rat kao pojava nije novo u životu seljaka — oni su preturili preko glave pokoji rat, a i naslušali su se priča od očeva i djedova o minulim ratovima. I šta sad tu ima novo? Ništa! Eto, izgleda dolazi još »jedno rato«, biće »novo rato« — govorili su stari i mladi u selu. Prema tome, rat je u pitanju, a ne nekakav fašizam, o njemu se najviše diskutuje i saznaje, a o fašizmu skoro ništa ili veoma malo. Uostalom, rat je već počeo, istina, tamo negde daleko — Italija je napala nekakvu daleku zemlju Etiopiju (o ovom ratu se često disuktovalo u seoskim sredinama spominjući cara i vladara napadnute zemlje).

Ljudi su u selu, dakle, više raspravljali o spoljnoj strani i politici fašističkih zemalja (one izazivaju novi rat), a manje ili skoro ništa o unutrašnjem stanju koji je doveo do takve spoljne politike, to jest do rata. Samo su politički obrazovani ljudi znali da između spoljne i unutrašnje politike ima nekakve veze ističući poznatu misao da je spoljna politika (u ovom slučaju rat) samo produžetak unutrašnjeg stanja.

Nadalje, predstave o fašizmu (Hitlerovom, njemačkom i italijanskom) bile su zaklonjene tradicionalnim predstavama seljaka (naročito bosanskohercegovačkih) o »Švabama« iz prvoga svjetskog rata, o »dobrom« periodu Austro-Ugarske (ne dâ bog hvaliti joj vjeru ni namjeru). Stari ljudi su pričali o tome kako izgleda taj »Švabo« kao kupator napominjući da je to bio napredak u odnosu na turskog, gdje nije bilo reda ni zakona.

Relativno mirno, da ne kažemo «dobro» držanje i ponašanje Nijemaca prvih dana okupacije stare Jugoslavije kao da je potvrđivalo tradicionalno mišljenje bosanskohercegovačkih seljaka o «Švabi», kao državi od reda i zakona. Prvi dodiri seljaka i njemačkih vojnika nisu govorili skoro ništa o suštini fašizma niti o opasnosti koja prijete drugim rasama i nacijama. Poznato je da su njemačke trupe brzo umšarile u našu zemlju i da su još brže prošle glavnim magistralnim pravcima, zaposjeli gradove, nešto kasnije seoske opštine, a u selima nisu se pojavljivali nekoliko nedjelja pa i mjeseci nakon okupacije Jugoslavije. Ljudi su kao i ranije odlazili u grad i na pijacu, «izviđali» na svoj način situaciju i čudili se toj novoj sili koja tako brzo pregazi Evropu i, eto, dođe i do nas. Malo je ko iz sela tada znao da se «Švabi» žurilo na istočni front koji je odgođen upravo radi obaranja Trojnog pakta i parole: «Bolje rat, nego pakt» i «Bolje grob, nego rob» koju su komunisti i patrioti istakli 27. marta 1941. godine. «Dobro» ponašanje «švapskog» okupatora prvih dana okupacije još je više otežavalo i odlagalo proces spoznaje suštine fašizma kao nove aveti dvadesetoga vijeka. Ljudi skromnog znanja bili su skloni da o novoj pojavi (fašizmu) sude preko ljudi koji su pretstavljali, reprezentovali tu pojavu. A to su bili njemački okupatorski vojnici, koji, eto, istina, okupiraju i porobiše zemlju, ali ne ubijaju, ne pale, čak i vojnike stare Jugoslavije šalju kući ili ih odvođe u zarobljeništvo (pa i prije je bilo zarobljeništva, to nije ništa novo u ratu).

Jedini potpuniji izvor spoznaje suštine fašizma formirali su i razvijali komunisti i progresivne snage. Ali je, kako je poznato, takvih izvora bilo veoma malo u selu i oni su povremeno, a ne stalno, funkcionisali. Komunisti takoreći nije bilo u selima, naročito u zaostalim, ili su to bile izuzetne situacije (poneki član Komunističke partije, povremeni odlazak u sela za ljetnih ferija, izleta i sastanaka). Tamo gdje su komunisti djelovali (to ćemo vidjeti u sljedećim poglavljima ovog saopštenja) češće, seljaci su imali priliku da nešto potpunije i brže spoznaju o fašizmu kao najreakcionarnijem vidu kapitalizma, kao mračnjaštvu koje prevazilazi mračni srednji vijek.

Da rezimiramo:

Nije ovde riječ o svima, nego samo o nekim izvorima i faktorima spoznaje suštine fašizma u seoskim sredinama, i to prije svega na jednom ograničenom regionu — na nekim prostorima Bosne i Hercegovine.

Pojava fašizma uoči drugoga svjetskog rata spada, gledano seoskim očima, u takozvanu svjetsku politiku za koju seljak nije imao mnogo vremena ni interesa. Njegov interes jedva je prelazio granice imanja, zaseoka, sela i dostizao tamo negdje do gradske pijace koja je bila veoma važna u životu seljaka. Sa-

bijen u granice srodstva i uskih teritorija (u grupiranju sela dominirala su dva osnova: biološko-krvno i teritorijalno, dok je profesionalno funkcionalno bilo nerazvijeno), seljak je teško svojim interesom i interesovanjem prelazio svoju najbližu okolinu.

Tako sabijen u osudne ekonomsko-socijalne uslove, bez novina, radija, političkih skupova, seljak je malo šta mogao čuti i saznati o fašizmu kao novoj pojavi koja se negde daleko iza brda valja.

Saznanja o fašizmu u selu išla su zaobilaznim, posrednim putem i imala su «incidentalno» obilježje. Saznanja o ratu donosila su mrvice saznanja o fašizmu, a priče o ratu bile su povremene — onda kada Hitler pregazi neku zemlju, kada napravi neki novi incident koji je mirno posmatran od velikih sila, pobjednica u prvome svjetskom ratu. Prodor vijesti u selo o fašizmu skoro da je zavasio od broja incidenata koje je pravio Hitler okupirajući jednu po jednu zemlju. Međutim, priče i saznanja o novom ratu nisu bile dovoljne (za seljaka) da nešto više sazna i o fašizmu, o ratu koja pokreću fašisti.

I na kraju, seljaci su imali dva modela «dobrog» ponašanja, odnosno ne baš kao što se priča tako lošim ponašanju «Švaba». Ulazak Austro-Ugarske u Bosnu i boravak u njoj, te ulazak Hitlerovih vojnika i njihovo ponašanje prvih dana okupacije ne govori tako crno o tom fašizmu. Vojska ko vojska, zauzima zemlju, odvodi u zarobljeništvo i traži poslušnost kao i svaka država. Naše analize pokazaće kako su skupo platili mnogi seljaci naivnu predstavu o «Švabi» i koliko su komunisti i partizani imali teškoća dok su seljake upoznali sa pravim stanjem stvari (fašističkih, a ne samo okupatorskih). Istina, proces spoznaje suštine fašizma «pomoć» i sami fašisti koji će za nekoliko nedjelja ili mjeseci pokazati pravo lice (ubijanja nevinih seljaka, paljenje imovine, odvođenje u logore).

spoznaja fašizma pomoću analogije iz prvoga svjetskog rata

Kada nemaju bolju i novu informaciju o novoj pojavi ljudi se obično služe starom informacijom i analogijom. Slabo informisani seljaci mogli su da prosuđu o drugom svjetskom ratu pomoću analogije i iskustava iz prvog rata.

Pošto nije imala drugih pouzdanijih izvora spoznaje, omladini i drugima nije ništa drugo preostalo nego da se koristi iskustvima i spoznajom starijih, upravo onih koji su doživjeli prvi rat.))

Međutim, nikakve analogije i saznanja iz prošlosti nisu bili dovoljni da se spozna surova stvarnost (fašistička), a najmanje je to bilo dovoljno da se predviđi kako će se ponašati fašisti i oni koji ih slijede (prvo ustaše, a zatim i četnike). Ostao je u mnogim sredinama (tamo gde još nisu stigli komunisti) jedini izvor spoznaje oblika i suštine fašizma: na vlastitim primjerima vjerjeti se šta je to fašizam, da li je to isto kao i okupacija jedne zemlje u ratu. Ali vlastiti primjeri su suviše skupi i oni daju pojedincima i grupama informaciju nakon protaka događaja, a ne uoči izbijanja samog događaja. Saznati šta je to fašizam tek nakon klanja nekoliko desetina i stotina ljudi u selu — to je zalista bilo skup izvor informacija. Pa ni prvi zločini fašista nisu ponekad i ponegdje bili dovoljni da ljudi saznaju pravu istinu o fašizmu. Ubistva se dešavaju uvijek o prevratu, kada se smjenjuje vlast, poslije će nastupiti red i zakon — tako pojedinci razmišljaju.²⁾

Iako ustaše kao najeminentniji predstavnici fašističkog poretk prvih dana okupacije otvoreno prijetje Srbima, komunistima i jevrejima i počinju da hapse ljudi još vjeruju da je to prolazna pojava i da će u novoj državi biti reda. Još uvijek se smatralo da su uzgredni incidenti izazvani od pojedinaca njihovim nezmotrenim postupkom s jedne ili s druge strane. Tako, primjera radi švevcer, ustaški pristalica, koji je dobio monopol na odvoz kukuruza u selo, ne dijeli Srbima kukuruz, ne prodaje im ga i ironično dodaje: «Kad vi Srbi pasući travu savrnate nos sa čelom i bradom onda ćete dobiti kukuruz za paru». Ali narod je tog čovjeka zvao imenom «Bleso» i malo ga je ko zvao pravim imenom (Josip T. M. iz Prkosa) pa nije ni čudo što taj bleso tako beslavno priča i nevinim ljudima prijeti.³⁾

Kada ustaše počinju da strijeljaju ljudi se pitaju i na svakom koraku čude: «Šta je to sad, ni Otomanska Carevina, ni Austro-Ugarska, nisu činile ovakve zločine nad nekućnim narodom». Nemajući prave pretstave o fašizmu mnogi su bili «donekle skloni da poveruju starijim ljudima koji su govorili da je bilo dobro za vrijeme Austrije, pa će dobro biti i sada».⁴⁾

Vjerovanja u državu, red i zakon (švapsku i nje-mačku) i iskustva iz prvog svjetskog rata su još uvijek bila jača od surove stvarnosti koju su donosile ustaše na bajonetima. Nijemci i ustaše najavljuju progon i biološko istrebljenje Srba i Jevreja i počinju da ubijaju ali »u prvo vrijeme među srpskim življem gajene su neke nade da će se u novoj državi ipak naći načina za normalizovanje stanja i da će se moći ostvariti snošljivi uslovi za život ljudi. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, te su nade bile sve manje. .... Maja mjeseca 1941. u naš kraj su stigle porodice Slovenaca koje su Nijemci protjerali sa njihovih ognjišta. U isto vrijeme stizale su i porodice Jevreja protjerane iz Bihaća, a među protjeranim je bilo i srpskih porodica».⁵⁾

Bio je to, kako pišu očevici i svjedoci sporig procesa spoznaje fašizma, prvi šok za ljude iz sela koji nisu imali pravu pretstavu o tome šta je to fašizam. «Prvi šok Vrtočani su doživili protjerivanjem Srba iz Bihaća. Oni su u koloni seoskih kola, sa oružanom pratnjom prošli kroz Vrtoče i poslije su razmješteni u susjednim selima. Svako se čudio tome, tražio razloge i na kraju u sebi zaključio da smo i mi takode ovdje Srbi kao i ovi koje protjeruju i da nam se to isto može dogoditi. Utjehu ili bar malu nadu poneko bi pronalazio u tome da su ovi što ih protjeruju građani, koji su ko zna šta skrivili?».⁶⁾

Prelomni momenat u procesu spoznaje, prema pričanju citiranog hroničara nastupa tek onda kada ustaše i u njihovom selu, »rano ujutro 28. VII 1941«, iznenadnim upadom hvataju oko 30 ljudi koje odvođe u

1) Ali «iskustva starijih ljudi iz prvoga svjetskog rata bila su mnogolovna i nedovoljna da se koriste kao iskustva za novo vrijeme. Stariji ljudi su prvoga svjetskog rata predviđali dalji razvoj situacije. Naigranijima i logicanjem, mehaničkim prenošenjem prilika iz prvoga svjetskog rata na nove prilike pokušavali su da predvide kakvi će biti dalji postupci okupatora. Pitali su se hoće li biti rada i hljeba i da li će zahtjevi i režim okupatora biti snošljivi. Sjedeći do kasno u noć pred svojim kućama seljaci su diskutovali o nastalom vremenu i pokušali da predvide šta se sve može očekivati. Međutim, ni najcrnja predviđanja nisu mogla nastoliti da će se desiti ono što se desilo ... Jedni bi govorili: «Ne može nam biti gore nego što jeste», drugi dodavali: «Bolje je bilo za vrijeme Franje Josipa, nego za vrijeme monarhije», tračili bi sa uzdahom procijedili onu narodnu: «Teško zemlji kojom vojska prođe». Niko od njih nije mogao predvidjeti takav stepen divljaštva i razbojništva kakav su uskoro doživjeli ... Ljudi su ... bezazleno i naivno vjerovali da ih niko ne može prougoniti i maltretirati tek onako, bez razloga — ni krive ni dužne. Naivnost je dotle sezala da su mnogi i pored glasova o hapšenjima i dalje odlazili u grad ... Svako od seljaka je tvrdoglavio vjerovao i rezonovao: «Ja nisam nikome ništa skrivio i nema razloga da me bilo ko dira». Na žalost, zbog takvog rezonovanja mnogi su kolebljivost i naivnost platili glavom». (Petrovac u NOB, Zbornik sjećanja, Sarajevo, 1974, knj. I, str. 293—294, Milorad Djilas.)

2) «Krajem juna počinju hapšenja i ubijanja u Petrovcu. Ustaše hapse i ubijaju trgovce i videnje ljude, a iz sela uzimaju taoce. Iz sela Smoljane su bili taoči Dako Kacman, Stole Stojanović i Dane Branković. Narod u selima je mnogo uznemiren, a naročito omladina. Pristižu izbjeglice iz Bačke i ostalih dijelova Vojvodine. Mađari protjeruju koloniste i sve im oduzimaju. Poneki stariji ljudi smiruju narod i govore da će nova, takovana NDH zavesti red, da je ovo samo kratak prevat. Stari ljudi pričaju da su doživjeli četiri prevrata ... tursko ropstvo, austrougarsku vladavinu, zatim vlast Kraljevine Jugoslavije, a sada Pavelićevu i švapsku tvorevinu. ... Pamte ljudi da nikad nije bilo gore i nesigurnije nego sada, za vrijeme ovog »prevrata«. (Petrovac u NOB, n.d.j., knj. I, str. 179—180, Vlado Prošić.)

3) Petrovac u NOB, n.d.j., knj. II, str. 53, Dušan Balaban.

4) Isto, str. 76, Milenko Počanec.

5) Isto, str. 473, Savo Novaković.

6) Isto, knj. I, str. 224 i 228, Miloš Kacman.

7) Isto, str. 465, Lazo Radošević.

nepoznatom pravcu to jest na klonicu. »Hvatanje ljudi od strane ustaša i bjegstvo Vrtočana u šumu (onih koje ustaše nisu uspjeli da uhvate — S. T.) značili su prelomne momente u životu i daljoj sudbini Vrtočana. Vrtoče je stupio na put ustanka i oružanog otpora na kojem će dosljedno istrajati do konačnog oslobođenja naše zemlje. Bili su to dani velikog preokrata, a istovremeno i velike neizvjesnosti za sve Vrtočane»⁹⁾.

ponašanje okupatorskih (fašističkih) organa prvih dana okupacije i spoznaja fašizma

Fašistička okupatorska država, porobljavajuću Evropu i našu zemlju i prekrivajući je fašističkim institucijama

ispoljila je, uslovno govoreći, dva modela ponašanja: jedan je bio manje, a drugi bolje vidljiv, jedan je pokazivao odmah, a drugi nešto kasnije pravo lice fašizma.

Prvim modelom ponašanja možemo uslovno nazvati one situacije koje su ukazivale na pravu suštinu fašizma, na njegovu konačnu strategiju, na njegove krajnje ciljeve. Strategija i krajnji ciljevi fašizma bili su poznati samo onom dijelu stanovništva koji je bio nešto više politički obrazovan. Samo su takvi ljudi odmah u početku pojave fašizma prozreli i znali generalne, krajnje, stratezijske namjere Hitlerove Njemačke — ne samo porobljavanje, okupiranje zemalja i naroda, nego i fizičko uništenje drugih rasa i nacija. Znaajući za takve namjere fašizma i okupatora iskusni ljudi su se na vrijeme opredijelili protiv fašizma uoči i neposredno nakon izbijanja drugog svjetskog rata i porobljavanja pojedinih zemalja.

Komunisti, progresivni ljudi, antifašisti — oni su se na vrijeme jasno politički opredijelili: svim snagama, sa svim poštenim ljudima suprotstaviti se fašizmu kao Ideologiji i kao okupatoru.

Iako je dobro poznato kako su se komunisti Jugoslavije na vrijeme suprotstavili pojavi fašizma, neće biti suvišno navesti nekoliko detalja koji ilustriraju taj proces u pojedinim seoskim sredinama. U selu Bukovači, na Malu Gospojinu (21. septembra), komunisti govore seljacima, okupljenim na grobu ubijenog radnika Petra Dronjka, pored ostalog «... o solidarisanju režima sa nacističkom intervencijom u Španiji, o Hitlerovoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji, predočavajući njihove agresivne planove i sve veću ekspanziju sila Osovine koje više nisu ni krile svoje prave namjere, o Hitlerovim idejama u knjizi 'Mein Kampf' i hitlerovskoj propagandi da su Sloveni niža rasa koju treba silom potčiniti»¹⁰⁾. ... Na pojedinim sastancima u selu proradivana je brošura «Fašizam i radnička klasa» Dimitrova¹⁰⁾. Ljudi iz zabačenih bosanskih sela su što šta saznavali o fašizmu i borbi protiv njega skoro sasvim slučajno: putujući u druge zemlje, slušajući razgovore upućenijih ljudi — komunisti i drugih¹¹⁾.

Drugi model ponašanja fašističkog okupatora, koji je uticao na spoznaju o fašizmu, možemo uslovno označiti kao taktički model ponašanja. Iako nije odustao od svojih krajnjih, stratezijskih ciljeva (uništenje naroda i država) njemački okupator prvih dana ulaska u gradove i sela Jugoslavije nije ni ubijao niti hapsio. Naprotiv, bio je «lojalan» kao okupator i za mnoge «dobar» (opet, ne dao mu bog hvaliti ni vjeru, niti namjere — kako su govorili neki seljaci odlazeći u grad da vide tog «Švabu»). Poznato je da su pojedinci i čitave grupe seljaka stalno pratili ponašanje Nijemaca kao okupatora, oni su odlazili u grad i u opštinu, pitali šta ima novo, šta namjeravaju «Švabo» i te ustaše. Odlazeći u grad ljudi su vidjeli da je stanje skoro normalno, iako je okupator u njemu («Formalno je izgledalo da se

●●
8) Isto, str. 466.

9) Isto, str. 70, Miloš Keeman.

10) Isto, str. 144, Solija Vekić.

11) O tome čitamo jedan zapis Vlade Prošića iz sela Smoljane kod Bosanskog Petrovca koji kao pomorac saznao o Španiji i Francovom fašizmu, a kasnije doživljava bombardovanje svoga broda u početku napada fašista na Jugoslaviju.

«Kao pomorac, prije rata, 1938. godine, putovao sam školskim brodom 'Jedran' na šestomesečno putovanje Dubrovnik—Njujork. Na izlasku iz Gibreltera oko 10—12 nautičkih milja na Atlantiku dočeka nas je jedan Frankov razarač sa uperenim topovima na naš školski brod, radi legitimisanja. Na brodu je nastala nervoza i zabuna. ... Jedan kapetan, ... koji nam je predavao maritimnu obuku i jedan poručnik, nastavnik za navigaciju, informisali su nas da je u Španiji građanski rat i da se naši jugoslovenski komunisti prebacuju brodovima do španskih i francuskih luka i bore se na strani republikanaca. Svi trgovачki i ribarski brodovi, koji su bili sumnjivi za Frankove oficire ... bili su 'legitimisani', ponekad pretraživani, a sumnjive brodove odvodili su u španske luke. ... Svih 25 dana, koliko smo proveli na plovidbi, od Dubrovnika do Njujorka, najviše smo razgovarali, po grupama, o građanskom ratu u Španiji. Bilo je članova koji su više-manje bili informisani o događajima u svijetu i o opasnostima od fašizma, od Njemačke i Italije. Prvi put dočimh pomalo do saznanja za revolucionarno kretanje, koje su meni i mojim drugovima onda bile jako interesantne. ... Rat me je zatekao 1941. godine, na razaraču 'Zagreb' u Boki Kotorskoj. Iznenada su nas napeli njemački i italijanski avioni.» (Isto, str. 177—178.)

u mjestu nije ništa promijenilo. Rad je i dalje tekao normalno. Uprava — direkcija i Žandarmi. Sve je ostalo isto».¹²⁾

Pošto prvih nedelja, a negde i mjeseci okupator takoreći nije stigao mnogo šta da učini da bi pokazao svoje fašističko lice, a domaće i sa strane dovedene ustaše nisu bile još počele sa zlodjelima (što će kasnije nadoknaditi) to je proces spoznaje o fašistima bio nešto usporen. Bio je to period posmatranja, izviđanja, odmeravanja, nagađanja i iščekivanja.

Pogledajmo malo konkretnije situaciju prvih mjeseci okupacije 1941. godine, a koja je uticala na proces spoznaje formi i suštine ponašanja fašizma kao okupatora.

Pošto starojugoslavenska vojska nije pružila nikakav otpor (sem malih izuzetaka), to okupator pri likom ulaska u Jugoslaviju nije ni imao šanse a ni potrebe da odmah pokaže svoju okrutnost.

Miran prolazak Nijemaca kroz gradove i neka sela i njihovo fizičko odsustvo govore kao da se nije bogzna šta promijenilo, kako su to govorili onda i kasnije seljaci.

Nijemci će kao fašisti pokazati pravo lice prvih dana okupacije indirektno — preko ustaša, a nešto kasnije i preko četnika koji započinju genocid koji je propovijedao Hitler, a koji sada nalazi izvršioce u licu ustaša, četnika i drugih izdajnika. Koliko su potresno djelovali prvi događaji, prvi genocidi, govori nam i kazivanje Đorđa Dojčića, koji na detaljima saznaje šta je fašizam te se odmah opredjeljuje i odlazi u partizane:

— *U meni je sve puklo kada sam vidio protjerivanje Srba preko Save na potezu Račinovci — Brezovo Polje. Prizor kako se skela pretrpana beskućnicima probija ne kroz vodu već bukvalno kroz leševe, me i sada poslije više od trideset godina budi. Kada sam vidio čovjeka kako u beznađu uzima dvoje djece u naručje i skače u Savu, bio sam spreman, ali mi još uvijek nije niko prilazio. Bio sam duboko ubijeđen da nisam sam i čkao sam.»¹³⁾*

Nije prošlo mnogo vremena od prvih dana okupacije do prvih akata i postupaka njemačkih, ustaških i drugih jedinica i institucija koji su pomogli seljacima da se trgnu i da im pukne pred očima. Događaj za događajem, postupak za postupkom, zločin za zločinom donosili su ljudima nove lične, porodične i masovne nesreće i tragedije i nova saznanja. Skoro u svakom regionu evidentirali smo listu sljedećih događaja:

1) — oduševljen doček njemačkih trupa od strane domaćih ljudi — pristalica fašizma, koji narušavaju dojučerašnje dobrosusjedske odnose i počinju da prijetu i progone civilno stanovništvo («Jedne nedelje sakupili su se ljudi oko opštine i birtije u selu. Neko je došao da nešto kupi, a najviše su se ljudi sakupili da nešto čuju o novonastaloj situaciji. Odjednom, od-

nekud izbi Božo Ivanov. Mali mršavi čovječuljak sa rijetkim brčićima, bujavih očiju, nosio je sjekiru. Sjekiricom je ukucavao trn na puteljak kojim su ljudi godinama prolazili. Zatim je došao među ljude i ozbiljno im saopštio: Ja imam ovdje njivu, a sada ko ima tri čiste neka prede preko njive! Došlo je mojih pet minuta i sad znajte da je tako». Ljudi se zgledaše. Niko ništa nije progovorio... Očito je da je Božo sa svojim trnom bacio ulje na vatru i raspalio gnjev... Svi ranije dobri komšijski odnosi, izrazite međusobne pažnje, sa ovim Božinim trnom bile su izbrisane»¹⁴⁾. Ili, navedimo još koji primjer u prilog prve vrste događaja: «Ulazeći u središte sela, u kome se nalazilo nekoliko gostiona i par trgovina, Nijemci su opkolili te kuće, među kojima i žandarmerijsku stanicu. Znajući valjda da im se tu priprema dobrodošlica, jedan njemački oficir, pošto se kolona zaustavila, izašao je iz bornih kola, a u istom momentu iz gostionice Josipa Matijaševića istrčala je grupa ljudi sa hrvatskim trobojnicama, mašući maramicama uz poklike: Hajl Hitler!»¹⁵⁾.

2) — progon Srba i Jevreja prvih dana okupacije, naročito Srba iz Slavonije koje su tjerali preko Drine, zatim pljačke jevrejskih i srpskih radnji;

3) — prva ubistva u selima od strane ustaša, a nekoliko mjeseci od strane četnika i drugih saradnika okupatora;

4) — prve naredbe okupatorskih vlasti u kojima se zahtjeva poštovanje reda i zakona (okupatorskog), predaja svih vojnih stvari, naročito oružja, prijava vojnih obveznika njemačkim vlastima koje su ih odvodile u ropstvo (iz pojedinih sela je prvih dana posljiye prvog poziva odvedeno u zarobljeništvo u Njemač-

12) Isto, str. 267. Mirko Lukač.

13) Magnetogram «Revolucija, politička participacija i samoupravljavanje». Fakultet političkih nauka, Sarajevo.

14) Petrovica u NOB, n.d.j., knj. I, str. 358. Jovo Medić.

15) Isto, knj. II, str. 51—52. Dušan Balaban.

ku po nekoliko stotina seljaka iz svakog sela: 310 vojnih obveznika — Srba iz sela Batkovići, 44 iz Bogutova Sela, odnosno nekoliko hiljada iz Semberije);

5) — pokolj srpskog (od strane ustaša), odnosno muslimanskog i hrvatskog stanovništva (od strane četnika) i to u početku od ljudi dovedenih sa strane koji su započinjali klanje jer je domaće stanovništvo bilo teško do te mjere zavadi. Na primjer: »Vrlo je malo Hrvata i Muslimana aktivno podržavalo ustašku vlast, a neposredni učesnici u zločinima protiv srpskog stanovništva svodili su se na manje grupe pojedinaca, regrutovanih po pravilu, iz redova ološa i pljačkaša. Da bi mogla sprovesti svoj plan istrebljenja Srba ustaška je vlast dovela specijalne odrede zločinaca iz drugih krajeva...« (knjiga 2, strana 9). Slično su radili i četnici koji su dovodili »elitne trupe« — koljače iz drugih krajeva da bi otpočele pokolj muslimanskog i hrvatskog stanovništva.

Na sve pomenute i druge događaje ranije ili kasnije, zavisno od snaga i prilika, reaguje Komunistička partija ukazujući seljacima šta sve donosi i šta će još učiniti fašizam. Kako je prodirala svijest kod seljaka o fašizmu — to je svakako tema za sebe o kojoj ovom prilikom neće biti detaljnije govora pretpostavljajući da je to za ovu priliku dovoljno poznato.

spoznaja fašizma ili samo pojedinih fašističkih grupacija

Da je spoznaja fašizma od strane seljaka u pojedinim regionima bila površna, nedovoljna, govore nam mno-

16) O tome postoji obima literatura koja ilustruje ovu tezu. Navodimo nekoliko detalja prema knjizi »Podgrmeč u NOB«, Zbornik sjećanja, Beograd 1972:

— »Na dijelu podgrmečke teritorije su se počela javljati i mišljenja da Italijani nisu tako surovi okupatori kao Nijemci... Takva gledišta su stvarala dosta teško stanje u ustaničkim redovima. U jesen 1941. mi smo zapali u dosta tešku političku krizu, koju smo mogli prebroditi samo upornim političkim radom. Sada smo ponovo morali da se borimo za mnoge seljake koji su se bili ohladili od ustanka — da ih politički pridobijemo za pokret« (knj. II, str. 62).

— »Pošto uprkos svih naših napora ustanci još nisu bili spremni da se bore protiv Italijana, borbeni duh naših jedinica mogli smo održavati samo organizovanom odbranom naših sela od ustaša i postavljanjem zasjeda na cestama i napadima na manje neprijateljske garnizone« (knj. II, str. 208).

— »Naša partizanska agitacija i propaganda protiv italijanskih fašista u cjelini su bile vrlo jake i imale su uspjeha, ali se moralo uzorno djelovati nepuna četiri mjeseca dok smo uspjeli da organizujemo prve napade na Italijanske jedinice« (knj. II, str. 173).

— »Na Otaševcu je sredinom oktobra 1941. održano partijsko savjetovanje, jer su se na terenu opet počele javljati mišljenja da Italijane ne treba tretirati kao Nijemce. Takvo mišljenje postojelo je kod znatnog dijela naroda koji je inače išao za nama, a čak ga je zastupao i poneki komunist« (knj. III, str. 43).

grobnoj detalji iz kojih vidimo da su seljaci razlikovali pojedine fašističke grupacije — njemačke, italijanske, mađarske, bugarske, ljotičevske, nedičevske, ustaške, četničke i druge. Neupoznati sa suštinom fašizma (vuk dlaku mjenja, ali nikada i čud) u mnogim seoskim sredinama nastaje kolebanje čim se pojavi »nova« vrsta fašista: Italijani su bolji od Nijemaca, ljotičevci i nedičevci nisu tako loši kao druge okupatorske i fašističke formacije. Nedovoljno obaviješteni i politički neiskusni ljudi sude o jednoj suštini (o fašizmu) na osnovu prvih iskustava i spoljnih i lako vidljivih pojava. Prvih dana okupacije neki su govorili da Nijemac nije tako loš kao ustaša, a nekoliko mjeseci kasnije se zaključivalo kako su Italijani bolji i od ustaša i Nijemaca jer, eto lijepo postupaju sa ljudima iz ustaničkih partizanskih krajeva.

U nekim krajevima, u kojima je poveljena masovna borba protiv ustaša i Nijemaca, dolazi do naglog zastoja na frontu nakon što je izvršena zamjena fašističkog okupatora: umjesto ustaša i Nijemaca stigao je italijanski, po nečemu »bolji« okupator. Do juče borbene partizanske jedinice, sastavljene mahom od seljaka, naglo prekidaju paljbu protiv Italijana i na nekim sektorima partizanskog fronta dolazi do zastoja i zatija skoro četiri mjeseca. Tek kada su seljaci — partizanski borci, uz velike napore komunisti, spoznali da je i italijanski fašizam isto kao i njemački, tek tada su počele borbe i protiv italijanskih trupa.¹⁶⁾

Podaci govore da su komunisti uz velike napore i nakon nekoliko mjeseci uspjeli da otvore front borbe protiv italijanskog fašizma tretirajući ga kao i njemački i svaki drugi. Kao da se znalo da je važno samo otpočeti — prije par mjeseci protiv Nijemaca i ustaša, nakon par mjeseci protiv Italijana, a nešto kasnije i protiv četnika. Svaka »nova« fašistička i profašistička formacija zahtijevala je nove napore da bi ljudi shvatili suštinu fašističkog pokreta. Fašizam kao ideologija i pokret mračnija povukao je mnoštvo formi djelovanja, vojnih formacija i fašističko-okupatorskih institucija, ali koje su uprkos »razlikama« vodile jednom cilju: uništenju naroda i država. Takvo mnoštvo formi i načina djelovanja otežavalo je ljudima u selu da to odmah shvate i da u svemu tome sagledaju fašističku ideologiju (u licu njemačkih regularnih trupa, ustaša, Crne legije, »Muslimanske milicije«, Zelenog kadra, »Handžar divizije«, SS divizije, domobrana, komita, četnika, italijanskih, mađarskih, bugarskih, nedičevskih i drugih trupa).

Otpočeti borbu protiv tek pridošle »nove« fašističke formacije značilo je postići veliki uspjeh u političkoj orijentaciji i političkom saznanju. Prve borbe protiv italijanskih trupa značile su preokret u redovima novoformirane, mlade ustaničke partizanske seoske mase. »Te prve borbe protiv italijanskih grupa imale su snažan odjek i izazvale veliko interesovanje među borbama i narodom Podgrmeča. Ali do prvog okršaja s itali-

janskih trupama u Podgrmeču došlo je tek u decembru 1941. Ustanički odredi s komandirima Đurom Banjcem i Đurom Predojevićem na čelu sukobili su se s italijanskim snagama nedaleko od Sanskog Mosta i iz ovog okršaja izašli kao pobjednici. Banjac je poslije te borbe odlazio i u druge jedinice i na sastancima pričao ustanicima o odvažnom i postojanom držanju svojih boraca, pred čijim su jurišem glavačke bježali brojno nadmoćni italijanski vojnici, da bi se zaustavili tek u Sanskom mostu.¹⁷⁾

Slična kolebanja u odnosu na italijanski fašizam zapažamo i u drugim krajevima — oko Bosanskih Petrovca, Drvara, u Hercegovini. »Prodor Italijana u Bosanski Petrovac i Bihać nepovoljno se odrazio na dalji razvitak ustanka u ovom kraju«. Sticajem raznih objektivnih i subjektivnih okolnosti... u nekim krajevima dolazi do pasivizacije ustaničkih masa pa i do osipanja boračkih jedinica i vraćanja boraca kućama.¹⁸⁾ Sličnu pojavu zapažamo i u Hercegovini, o čemu u svojim Zapisima govori Rodoljub Čolaković:

»Tada (to jest nakon rasplamsanog ustanka u Hercegovini — S. T.) su se, u septembru 1941. godine ponovo pojavili u Hercegovini Italijanski okupatori, koji su u junu predali vlast ustašama. Sada su se pojavili kao »zaštitnici« Srba. Pojava Italijana zbnunila je jedan dio ustnika. Oni u povratku Italijanskih okupatora nisu vidjeli pokušaj da se ustanak razbije, nego »spasavanje Srba« od ustaškog terora. Srpski petokolonaši pomagali su — italijanskim okupatorima... Sve je to, nesumnjivo, zadržalo razvitak ustanka u istočnoj Hercegovini. Mnogo vremena izgubili su aktivisti naše Partije u razbijanju iluzija kod inače čestitih i borbenih ljudi. Ali, najkritičniji period je prošao. Operativni štab za Hercegovinu... oslanjajući se na niz naših odličnih ljudi... uspio je da organizuje partizanske odrede. Oni su već u oktobru mjesecu započeli borbu protiv Italijana i dosad izvršili niz krupnih akcija na željezničke komunikacije i fašističke garnizone. Manevar italijanskih okupatora je propao.«¹⁹⁾

umjesto rezimea

1) Onoliko koliko je neophodno istraživati i razgovarati o fašizmu i neofašizmu kao političkom pokretu i političkom poretku, o dolasku fašista na vlast i o porobljavanju drugih naroda najmanje je toliko potrebno istraživati i razgovarati o procesu spoznaje suštine i formi fašizma od strane pojedinih slojeva stanovništva — radnika, seljaka, službenika u pojedinim vremenskim razdobljima poznatim po kolebanjima i neizvjesnostima. Komunisti Jugoslavije su na vrijeme uočili svu opasnost od fašizma, ali je proces spoznaje sporije išao u drugim sredinama, naročito u nekim seoskim, zaostatim, višenacionalnim.

2) Vrijeme saznanja prave istine o fašizmu (na vrijeme, sa većim ili manjim zakašnjenjem) sudbonosno je uticalo na političko opredjeljenje i političko ponašanje stanovništva, naročito seoskog, o čemu smo dovoljno govorili u ovom saopštenju. U mnogim sredinama selo je kasnilo u spoznaji suštine i svih varijanti fašizma, a to zakašnjenje je skupo plaćeno životima ljudi čitavih sela i regija.

3) Hitlerova Njemačka nije imala potrebe a ni mogućnosti da se u pravom licu prvih dana pokaže jer nije bilo otpora od strane vojske stare Jugoslavije, a osim toga žurilo im se na istočni front, a svoju (fašističku) ulogu povjerila je domaćim izdajnicima ustaško-četničkom tipa. Prema tome ljudi bosansko-hercegovačkih sela (i ne samo iz sela) nisu imali odmah u početku mogućnosti da vide šta je to Hitlerov fašizam (u Srbiji za vrijeme prve ofanzive 1941. godine je bila drugačija situacija, jer su Hitlerove trupe bile glavne snage protiv partizana, uz pomoć Nedića, a kasnije i četnika). Oni su lice Hitlerovog fašizma prepoznali kroz prizmu ustaša — dakle domaćih izdajnika. pa su neki pomisljali da Nijemac nije tako loš kao ustaše, sjećajući se »dobrih« uspomena iz prvog svjetskog rata kada »Švabo« nije bio tako loš. Sama činjenica da su donosio, prenosioci i izvršioi fašističkih ideja u mnogim sredinama, naročito seoskim, bili domaci ljudi, a ne Nijemci iz Njemačke, uticala je na proces spoznaje suštine i oblika fašističkog djelovanja. Kod mnogih ljudi slike o fašizmu bile su iskrivljene, razum pomućen šovinističkom mržnjom i međusobnim klanjem, a za što su češće osuđivani domaći izdajnici, a manje neki Hitler koji je negdje daleko.

4) Od posebna je interesa naučno istraživati i politički raspravljati proces spoznaje fašizma u redovima seljaka zavedenih od strane ustaša, nediečevaca, četnika, domobrana i drugih. Prodor fašističke ideologije i prakse unošen je u razne sredine na razne načine — na jedan način su to činile ustaše u hrvatskim i muslimanskim selima, na drugi način su radili ljotičevci, nediečevci i četnici u srpskim selima, na treći način bugarski fašisti i okupatori u Makedoniji, vjerovatno na osoben način belogardejci u Sloveniji. Ciljevi su bili isti, ali su metodi bili različiti kao i tempo unošenja. prihvaćanja i odbijanja fašističkih ideja i prakse.

5) Političke kulture naroda na području stare Jugoslavije bile su različite, pa i iskustva sa okupatorom drugačija. Na jedan su način doživjeli »Švabu« bo-

17) Podgrmeč u NOB. knj. II. str. 14.

18) Isto. str. 634—635.

19) Rodoljub Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, Sarajevo-Beograd, 1966. knj. II. str. 297—298. R. Čolaković prema pričanju Uglješe Danilovića.

sansko-hercegovački seljaci, od kojega su očekivali izvjesno olakšanje poslije duge turske okupacije, na drugi su se način vojvodanski seljaci susreli, i susrećali u prošlosti, sa mađarskim okupatorom, sasvim drugačije političko iskustvo iz prošlosti imali su makedonski, crnogorski, dalmatinski, slavonski, slovenački i kosovski seljaci sa »svojim« okupatorom. Takva različita politička iskustva bila su prisutna i prilikom prodora fašističke ideologije i vojske u razne krajeve. Razne fašističke vojske dolazile su i porobljavale staru Jugoslaviju, pa je i to različito uticalo na proces spoznaje i političkog opredjeljenja seljaka prema fašizmu.

6) Nije manje važno istraživati i politički procjenjivati današnje stanje znanja i političke svijesti seljaka (i ne samo seljaka) o fašizmu i neofašizmu koji egzistira u različitom obimu i u različitim formama u svijetu, a koji nastoji da prođe i u našu sredinu. To je tim potrebnije ako imamo u vidu da najveći broj radne snage u inostranstvu ide iz selâ, mahom nerazvijenih i zaostalih, te kao takvi mogu biti predmet uticaja neofašističke i šovinističke ideologije.

Iz našeg saopštenja se vidi da su manje politički iskusni seljaci nešto teže razpoznavali novog fašističkog neprijatelja, iako su se već nekoliko mjeseci borili protiv jednog (slučaj nakon dolaska Italijana). Danas neofašisti djeluju u novom ruhu, pokazuju drugo lice i naličje nastojeći da prikriju pravo lice. Ljudi od političkog iskustva i sa potrebnim racionalnim predstavama o suštini fašizma će lakše prepoznati svaku »novu« varijantu fašizma i neofašizma, dok će to biti znatno teže onim ljudima koji nemaju minimalno teorijsko i političko saznanje o suštini i pojavnim oblicima fašizma i neofašizma. ■

tone zorn
ljubljana

nacizam i slovenska manjina u austrijskoj koruškoj do napada na jugoslaviju travnja 1941. godine

preveo sa slovenskoga hotimir burger

Kada je prije dvije godine suradnik bečkog časopisa «Die Republik» Hannes Haas¹⁾ razmatrao pojave prošlosti u suvremenom životu Austrije, upozorio je da se poslije drugoga svjetskog rata u određenim krugovima austrijskog društva razvila posebna neonacistička subkultura. Ona se, među ostalim, od pedesteih i šezdesetih godina na dalje pokazuje i u takozvanom »pograničnom nacionalizmu«, tj. u pitanju koje nas ovdje posebno zanima. Od krugova u kojima se razvila takva orijentacija Haas posebno spominje Nacionalnodemokratsku stranku (Nationaldemokratische Partei), utemeljenu godine 1967, čiji se sociološki sastav i ideologija potpuno podudaraju s odgovarajućim organizacijama u Saveznoj Republici Njemačkoj. Razlika bi bila samo u tome što je austrijska stranka relativno krhka (upozorenju dodajemo da je na čelu NDP dr Norbert Burger, koji se šezdesetih godina »proslavio« protutalijanskim bombaškim napadima u Južnom Tirolu). U NDP i u njoj bliskim krugovima posrijedi je, prema Haasovoj analizi, očito velikonjemačka orijentacija, čiji se odjeci danas mogu naći osobito u austrijskoj Koruškoj. Stoga također ne iznenađuje dokumentirana suradnja NDP sa središnjom protuslovenskom organizacijom, nazvanom Kärntner Heimatdienst, u poznatim protuslovenskim akcijama posljednjih godina u Koruškoj.²⁾ Činjenica je da NDP pri tome nastupa izrazito protuslovenskim i protujugoslavenskim geslima.³⁾ Ovdje treba još istaknuti izjavu austrijskog ministra unutrašnjih poslova Röscha, prema kojoj pripadnici NDP surađuju s »radikalnim grupicama u Koruškoj«⁴⁾, pri čemu je ukazao na vrlo utjecajni Kärntner Heimatdienst te na društva i saveze koji su u nj učlanjeni. Pri ocrtavanju karaktera ove organizacije poslužiti ćemo se još jednom konstatacijama Hannesa Haasa. Prema njima, Kärntner Heimatdienst »djeluje sredstvima prijetnje i prisile, i to također prema odgovornim vladinim uredima u Beču...« Haas također konstatira da se Kärntner Heimatdienst nipošto ne orijentira prema željama južnih Korusača njemačkoga govora, nego prema opečm stanju evropskog fašizma. On zatim nabraja glavne protuslovenske istupe ove organizacije: zahtjev za »ustanovljavanjem« slovenske manjine, zahtjev za ograničavanjem prava slovenske zajednice na području školstva i na području uvođenja dvojezičnih topografskih natpisa, a sve to je, po njemu, povezano s »nacionalističkom politikom huškanja kojoj u Evropi u načinu postupanja nema ravne«. Nadalje valja istaknuti izjavu Heimatdientista iz vremena pedesetogodišnjice koruskoga plebiscita

1) Hannes Haas, Neofaschismus in Österreich, Die Republik, Wien, br. 3, 1973, 8—17; isti: Der Neofaschismus in Österreich, Der neue Mahnruf, Wien, travanj, 1974, br. 4.

2) Kleine Zeitung, Klagenfurt, 2. kolovoza 1974, br. 175.

3) Zbirka letaka NDP u arhivu Instituta za narodna pitanja u Ljubljani.

4) Hannes Haas, cit. djelo.

5) Ruf der Heimat, Klagenfurt, 1970, br. 10.

1970. godine, prema kojoj »povijest u Koruškoj još ni- je rekla svoju posljednju riječ. U odnosu na dva na- roda ona će biti izrečena tek tada kada jednoga od njih više ne bude. Tako je obrambeni rat iz 1920. go- dine i 1970. godine još i sada obrambeni rat s oružjem srca i duha i on će to ostati tako dugo dok ovdje po- stoji njemački a tamo slovenski narod.«⁵⁾ U povodu toga Haas upozorava na velikonjemačku usmjerenost spomenutih snaga austrijskoga društva, koje Korušku smatraju »zemljom njemačkog govornog područja, nje- mačkog kulturnog kruga i njemačkoga naroda«. Poseb- no treba naglasiti njegovo upozorenje da je austrijska Koruška danas »zbilja najtvrdokornije uporište neofa- šizma... u Austriji«, te da tu »velikonjemački fašisti ponovno« imaju »svoje prste«.

Razmatranje spomenutih upozorenja u vezi s događajima u Koruškoj u doba prve Austrijske Repub- like, osobito pak s onima tridesetih godina, pokazuje svestranu povezanost sadašnjih lstopa njemačko-nacio- nalnih koruških organizacija prema slovenskoj manjini s tadašnjim postupcima. Osim toga, treba uzimati u obzir da tridesetih godina fašizam u Austriji nastupa u dva oblika: u obliku austrofašizma i nacizma. Riječ je o njihovju usporednom nastupanju i takmičenju, ko- je je s jedne strane imalo potporu Italije (austrofaši- zam, često nazivan i klerofašizam) a s druge Njemačke (nacizam).

Poznata je sudbina njihova uzajamnog nastu- panja s priključenjem Austrije nacističkoj Njemačkoj ožujka 1938. (poznati »Anschluss«), te konačna i tota- litarna prevlast nacizma. Isto je tako poznata uloga Mussolinijeve Italije, koja je do tog vremena doduše podupirala autoritativni Dollfuss-Schuschniggov režim, ali je u završnoj fazi Austriju prepustila Hitlerovom im- perijalizmu. Iako je od 1933. godine austrofašizam bio zbilja na vlasti, nacizam je cijelo vrijeme podrivao vo- deću ulogu, jer sve do ožujka 1938. godine nastupa kao zbiljski suparnik režima. Nacistički puč 1934. go- dine, kada je ubijen Dollfuss, stoga je samo bolan uda- rac za naciste i prelazak njihove partije u »ilegalnost«, ali stranka se oporavlja već iduće godine. Ta činjenica i zatim pritisak Njemačkog Reicha zatim se konačno ozbiljuju u ožujku 1938. godine.

5) O pitanju kulturne autonomije vidi uz ostalo: Theodor Veltner, Die slowenische Volksgruppe in Kärnten, Wien-Leipzig, 1909; Tone Zorn, Koruški Slovenci v letih 1920—1930. Koruški plebiscit, uredili Janko Pieterski, Lojze Ude, Tone Zorn, Ljubljana, 1971.

7) Tone Zorn. Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo. Vestnik koruških partizanov, Ljubljana, br. 2, 1972 (prema disertaciji Alexan- dra Spiegelfelds, Das Minderheitsproblem in Kärnten, Graz, 1948.)

8) Tone Zorn. Delovanje Kärntner Heimatdiensta v letih 1834—1942. (Tiskano; u tisku).

U ovom napisu ograničavamo se na odnos austrijskog nacizma prema slovenskoj manjini u Ko- ruškoj tridesetih godina. Prije toga spomenimo samo neke aspekte odnosa Dollfuss-Schuschniggova režima prema koruškim Slovencima. Možemo reći da su se u tome pokazivale dvije tendencije: s jedne strane na- stojanje Beča da, tražeći podršku, nađe pozitivan odjek i u Slovenaca i u njemačkim nacionalnim pogledima svojih predstavnika. Valja naglasiti da su se pogledi predstavnika bečkog režima na slovensko pitanje u mnogo čemu podudarali s onima koje je zagovarao njemačkonacionalni tabor a, zajedno s njime, i nacisti. Dokumentacija upozorava da je autoritativni režim, do- duše, razmišljao o uređenju slovenskoga pitanja zado- voljavajućim uređenjem manjinskog školstva a, kako pokazuje tadašnje novinstvo, bilo je riječi i o uvode- nju kulturne autonomije za slovensku zajednicu⁶⁾, to jest o planu koji je postojao dvadesetih godina, ali je odmah na početku naišao na osporavanje koruškog njemačkog nacionalizma. Isto se zbilo i s nastojanjima Dollfuss-Schuschniggova režima, tako da su svi nje- govi pokušaji ostali neostvareni. Njemački je nacionali- zam u to doba postigao čak da je koruška služba si- gurnosti zabranila glasilu koruške slovenske manjine da za označavanje slovenskih koruških općina upotrebl- java slovenska imena te je zahtijevala da list od tada na dalje objavljuje isključivo njemačka imena tih mje- sta. Od tog je vremena nadalje list, sve do prestanka izlaženja (za napada na Jugoslaviju), donosio na prv- om mjestu njemačke nazive općina a tek za njima slijedili su slovenski nazivi. Najteži udarac režima ma- njini bio je njegov pokušaj da ukine sve nerežijske političke i kulturne organizacije. Tako je moralo obu- staviti rad Političko i gospodarsko društvo za Slovence u Koruškoj, njihovo političko predstavništvo, a i sre- dišnja slovenska kulturna organizacija. No, manjina je ipak uspjela spriječiti njeno raspuštanje odnosno uklju- čenje u odgovarajuću režimsku organizaciju. Time je Slovenski prosvjetni savez tada preuzeo ulogu politič- kog zastupanja manjine te je, u danim mogućnostima obavljao tu dužnost do nacističke agresije na Jugo- slaviju u travnju 1941. godine. Zbog toga ocjena o zbilj- skom poboljšanju položaja slovenske manjine za Dol- lfuss-Schuschniggova režima, koju nalazimo u austrij- skoj literaturi, ne može izdržati kritiku.⁷⁾

Tridesete su godine u cjelini doba snažnijeg djelovanja tadašnje središnje protuslovenske organiza- cije u Koruškoj, nazvane Kärntner Heimatbund, pret- hodnice današnjega Kärntner Heimatdiensta, koji po- slije ožujka 1938. godine u cjelini prelazi u koruški dr- žavni aparat nacističke stranke.⁸⁾ U doba »ilegalnosti« nacističke stranke (od 1934. do ožujka 1938) ta je or- ganizacija jedno od uporišta koruškoga njemačkog na- cionalizma i nacizma. Pri tome je poučno da je tajnik Kärntner Heimatbunda, Alois Maier Kaibitsch, 1938. go- dine postao članom prve nacističke državne vlade, a kasnije je uz ostalo stao na čelo takozvanog »pogra-

ničnoga ureda Nacističke stranke, koji ne samo da je preuzeo dotadašnji aparat Kärntner Heimabunda nego i zadatke u vezi s narodnosnim pitanjem, tj. problematiku slovenske manjine u zemlji. Tako je Alois Maier Kaibitsch 1942. godine bitno sudjelovao u pokušaju potpunog iseljavanja slovenskoga živilja Koroške. Kako je poznato, prvi val iseljavanja zbivao se u travnju 1942. godine, ali su porazi fašističkoga Reicha te početak antifašističkog rata koroških Slovenaca onemogućili potpunu izvedbu toga plana.

Razmatrajući problematiku njemačko-nacionalnog tabora u državi i problematiku prethodnika i nosilaca nacističkih pogleda, austrijska literatura upozorava da socijalna struktura, koja je njihov nosilac, proizlazi iz srednjega građanskog sloja.⁹⁾ To u mnogome važi i za Korošku i za njen južni dio, namnožen Slovencima. Ondje među članovima Nacionalsocijalističke radničke partije Austrije (NDAP, kasnije NSDAP) u pogledu njihove orijentacije ili po društvenom položaju prevladava prije svega malograđanski sloj. Taj su sloj činili veliki liberalni poljoprivrednici, trgovci i gostioničari, pripadnici slobodnih profesija, njemački doseljenici (među njima osobito žandari i carinici), a utjecaj socijalnih gesla nacizma mogao se zapaziti i u dijelu radništva, osobito željezničara, a i u dijelu seoske sirotinje. Treba uzimati u obzir da je Koroška u godinama između dva svjetska rata i kasnije nadalje agrarna zemlja, sa snažnom njemačkom liberalnom tradicijom. Austrijski stručnjak za koroško pitanje, Theodor Veiter mogao je još 1936. godine¹⁰⁾ ustanoviti da je nacizam u Koroškoj još odavna endemičan i to u obliku liberalnoga nacionalizma. Činjenica je da je njemački liberalni sloj u Koroškoj tridesetih godina većinom zagreao u nacizam i u nj unio svoje poglede na slovensko pitanje. U brojnom stanju članstva NSDAP ustanovljeno je primjerice da je Koroška zajedno s Istočnom Koroškom, priključenom za nacizma, imala 60000 organiziranih nacista, što znači da je u nacističkoj partiji bila obuhvaćena desetina cjelokupnog stanovništva.¹¹⁾ Ako uzmemo u obzir da je stranka primala prije svega one koji govore njemački (i na području južne Koroške), tada se postotak — budući da se razmatra samo njemački živalj — još znatno povećava. Spomenuta brojnost pripadnika NSDAP imala je svoga odjeka i po svršetku drugog svjetskog rata, kada su obje vodeće političke stranke — Socijalistička (SPO) i Narodna (OVP) — te »jučerašnje« nastojali privući u svoje redove. Dostupan je podatak, prema kojem je Narodna stranka prihvatila 8000 dotadašnjih nacista, dok su ih socijalisti prihvatili 6000.¹²⁾ Zanimljivo je i zapažanje Lutza Holzingera o priridi njemačkog koroškog nacionalizma. Pišući o današnjoj situaciji u Koroškoj on spominje da je u južnom dijelu zemlje neosporna prevlast seoske buržoazije. Njoj pak može od stanovnika Koroške nenjemačkog tj. slovenskog jezika pripadati samo onaj tko deklarira svoju spremnost da se asimilira u većinski narod ili da se odrekne slovenstva (takozvani »vindišari«). On također upozorava

da je u vrijeme poslije 1945. godine u obje vodeće austrijske političke stranke, u narodnu i socijalističku, bio uključen »fašistički (tj. nacistički, op. a.) kadar.«¹³⁾

Prije 1938. godine smeđa je ideologija prevladavala osobito među koroškim učiteljima i zato nije slučajno da je baš u Koroškoj još dvadesetih godina bila osnovana nacistička učiteljska organizacija, prva na tlu budućega Velikoga Njemačkog Reicha; ta je organizacija 1927. godine nastupila na tadašnjim državnim staleskim izborima¹⁴⁾. I nacistička je štampa ustanovljavala da je Koroška imala procentualno najveći broj članstva u nacističkoj partiji od svih njemačkih pokrajina, te da je bila »najsivjesniji okrug od svih njemačkih pokrajina« (prema »Völkischer Beobachter«)¹⁵⁾. O žilavosti smeđe ideologije još i poslije drugog svjetskog rata svjedoči konstatacija J. Mednera, pisca djela o suvremenoj Koroškoj, koji je još 1966. godine pisao: »još dugo poslije 1945. godine znači hrabrost ako se netko deklarira kao Hitlerov protivnik«¹⁶⁾.

Činjenica je da je austrijska štampa dvadesetih godina, a i ranije, zauzimala stajališta koja je kasnije preuzeo nacizam. Na pameti imamo jedan od glavnih sastojaka njemačko-nacionalnih pogleda — antisemitizam i rasizam. Naglasili bismo konstataciju R. Ardelta, prema kojoj su načela »rasne čistoće« na području Austrije važila još u »predmartovsko doba«.¹⁷⁾ Neposredno u nacizam vodio je i glavni zahtjev njemačkih nacionalista i njihovih organizacija, zahtjev za »rasnom hijijenom«. Istaknimo još Ardeltovu konstataciju da je »antisemitizam, posebno u Austriji« bio »još davno prije Hitlera dosegnuo oštrinu koja ni po čemu nije zaostajala za nacizmom u proganjanju građana židovskog porijekla«.

9) Uspor. Rudolf G. Ardel, Zwischen Demokratie und Faschismus. Deutschnationale Gedenkgut in Österreich 1919—1930. Wien-Salzburg, 1972.

10) Theodor Veiter, Die Slowenische Volksgruppe in Kärnten, Wien-Leipzig, 1938, 109.

11) Tone Zorn, Prispevek k problematiki nacistične raznarodovane politike na (austrijskem) Koroškem in okupirani Gorenjski v letih 1938—1943. Vestnik koroških partizanov, 1974, br. 4, 28.

12) Članek Wernera Stanzla iz Sterna prenesen u Našem tedniku, Celovec, 13. ožujka 1975, br. 11.

13) Članek Lutza Holzingera u bečkom časopisu Neues Forum, br. 226—7, prosinac 1972.

14) Tone Zorn, Koroško učiteljsko glesilo in slovenska manjina. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, 1973, br. 1, 27.

15) Citirano prema bečkoj reviji Profil, 13. travnja 1973.

16) Josef Medner, Gegenwartsgeschichte Kärntens, Klagenfurt, 1966, 228.

17) R. Ardel, cit. djelo.

Od otvorenih pitanja koja su objektivno uvjetovala nastupanje nacizma u austrijskom društvu poslije 1918. godine spomenuli bismo i neriješeno nacionalno pitanje, jer je dio stanovništva rješenje postojećih socijalnih i ekonomskih teškoća, koje je donio svršetak prvog svjetskog rata, vidio u oslanjanju i uključanju Austrije u njemački Reich. Nastojanja pak za očuvanjem austrijske državne samostalnosti zapazimo tek poslije 1930. godina, kada se austrofašistički režim pokušava braniti od nastupajućeg nacizma. Riječ je o stajalištu koje je šire prodrlo tek s katarzom za drugog svjetskog rata. Tridesetih godina nije imalo odlučujućeg odjeka ni stajališta Komunističke partije Austrije da su Austrijanci samostalan narod, nezavisan od šireg njemačkog prostora.

Sve spomenute činjenice ostavljale su traga i u Koroškoj, a pridružili su im se još i spomenuti pogledi koji su vodili u nacizam, a označava ih pojam »zagraničnog« i »pograničnog Nijemstva«¹⁸⁾. Tome se pridruživao njemački koroški liberalizam s naglašenom protuklerikalnom notom. Zbog konzervativne slovenske politike on je u Slovencima i u slovenstvu vidio nešto nazadnjačko, dok je njemački element trebao značiti ono napredno u zemlji. To, kao i dotadašnja gospodarska i socijalna prevlast njemačkog življa u zemlji uvjetovali su mnijenje o višoj vrijednosti Nijemaca i germanstva, što bismo u izvjesnoj mjeri mogli povezati i s rasnom teorijom, naime s isticanjem Nijemaca kao više (nordijske) rase. Od nastojanja njemačkog koroškog nacionalizma koja su našla punu potvrdu i ostvarenje za vrijeme nacizma treba spomenuti prije svega nastojanje za narodnosnim jedinstvom zemlje, drugim riječima, nastojanje za ovakvim ili onakvim odstranjenjem slovenskoga življa iz zemlje. To odstranjenje tre-

balo je postići s jedne strane germanizacijom Slovenaca, s druge pak strane njihovim izgonom iz domovine (do travnja 1941. godine progonom u Jugoslaviju, možda kao zamjena za tamošnju njemačku manjinu, a poslije okupacije Jugoslavije raseljavanjem u unutrašnjost Reicha odnosno u osvojenju Ukrajinu). Germanizacija slovenskoga življa bila je osnovno geslo cijelog koroškog njemačkog nacionalizma i objektivno su je u ovom ili onom obliku zagovarale sve političke stranke većinskoga naroda. Izuzetak su bili samo austrijski komunisti. Ipak o tom pitanju nalazimo, bar što se tiče taktike, razlike između dva smjera fašizma u Koroškoj, između austrofašizma i nacizma. Već smo spomenuli nastojanja Beča u vrijeme autoritativnog režima da djelomično uredi položaj slovenske manjine. Početkom tridesetih godina nastupila je među slovenskom manjinom generacija mladih klerikalnih političara koja je počela zagovarati bezuvjetnu podršku Slovenaca kršćansko-socijalnoj partiji i kasnije Domovinskom frontu Dollfuss-Schuschniggova režima, u duhu enciklike »Quadragesimo anno« pape Pija XI o korporativnoj državi. Na njih se austrofašistički režim pokušao oslanjati. Ali baš su nastojanja slovenskih klerikalnih političara započela voditi ka određenoj polarizaciji u manjini, jer su socijalno napredno orijentirani Slovenci počeli tražiti nove puteve; slovenski napredni tabor oblikovao se konačno u doba narodno-oslobodilačke borbe za drugoga svjetskog rata. Nacizam nije mogao imati pristaša među nacionalno osviještenim koroškim Slovencima. Izuzetak su bili samo oni žitelji Koroške slovenskog govora koji su se do tada podvrgnuli njemačkom koroškom nacionalizmu i njegovim ciljevima. Prije svega treba naglasiti da su, osim malograđanskog elementa na slovenskom i jezično mješanom području Koroške, zagovornici nacizma osobito bili doseljenici s područja njemačkoga Reicha, koje je Kärntner Heimatbund počeo planski naseljavati u drugoj polovici dvadesetih godina na raspoložive slobodne slovenske posjede.¹⁹⁾

Tako je koroški Slovenac već po prirodi stvari bio protivnik nacionalsocijalizma. I to utoliko prije jer su već početkom tridesetih godina bile poznate nacističke namjere uništenja koroških Slovenaca. Njih je već 1932. godine obznanio jedan od vodećih koroških nacista Hugo Herzog, u to doba voditelj nacističke frakcije u koroškoj pokrajinskoj skupštini, na jednom zboru nacističke stranke. Tom je prilikom on zaprijetio da će nacisti poslije zauzimanja vlasti svim sredstvima nastupati protiv afirmacije slovenskog življa, a njegov nastup pokazuje i to da su se već u to doba širila govorkanja da će nacisti prognati Slovence iz njihove domovine.²⁰⁾ Kao što znamo ta su se govorkanja počela ostvarivati poslije deset godina, 1942. taj i drugi nastup pokazali su slovenskoj manjini što je čeka poslije priključenja Austrije nacističkoj Njemačkoj. Ona je zato poslije ožujka 1938. godine pokušala učiniti sve da nacisti nemaju povoda za protuslovenske istu-

18) Uz ovaj izraz uspor. Michael Siebert, Die Randdeutschen, Neues Forum, Wien, prosinac 1972.

19) Tone Zorn, Iz germanizacijskih prizadevanj na Koroškem med obema svetovnim vojnama, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1970, br. 3/3, 279—281.

20) Dar Vormarsch, 14. srpanj 1932.

pe. Tako nije čudno da su povodom najavljenog glasa-
nja, koje je 10. travnja trebalo potvrditi uključenje
Austrije u Treći Reich, slovenske organizacije pozvale
manjinu da glasa za taj akt. Danas znamo da je baš
taj poziv i činjenica da su mu se Slovenci odazvali
onemogućio provedbu niza planiranih mjera koroških
nacističkih protiv njih. Slično kao i Slovenci pri glasa-
nju su postupili i bečki Česi, ali oni su — suprotno
Slovincima — morali glasati zasebno, odvojeno od su-
građana njemačkog govora. Vjerojatno nismo daleko
od istine ako kažemo, da je do ovog zahtjeva bečkog
gaulajtera Bürckla dovela s jedne strane želja da se
dobiye uvid i pregled nad češkom zajednicom, s dru-
ge pak strane taj se zahtjev najvjerojatnije već ukla-
pao u budući nacistički nastup na čehoslovačku dr-
žavu.²¹⁾

Poslije konačnog nacističkog preuzimanja vla-
sti, ožujka 1938. godine, na nacističkoj se strani iska-
zala dvostruka taktika u odnosu prema Slovincima:
s jedne strane uvjerenje koroških nacista da je nastu-
pilo vrijeme skorog uništenja slovenskog kulturnog i
gospodarskog života. S druge pak strane možemo uo-
čiti umjerenije stajalište centralnih nacističkih vlasti,
uvjetovano vanjskopolitičkim odnosom Njemačkog
Reicha prema Jugoslaviji. Za ilustraciju možemo upo-
zoriti da je 27. ožujka 1938. godine Auswärtige Amt
Reicha upozorio svoje predstavnništvo u Beču da u in-
teresu odnosa s Jugoslavijom posebnu pažnju posveti
postupanju sa slovenskom manjinom. Brzojav dalje ka-
že: »Molim brzojavnu obavijest o razvoju i položaju
u manjinskom području kao i da se u slučaju potrebe
odmah poduzmu koraci. Moraju se onemogućiti (oni)
koji prejdiciraju naše odnose prema manjini, i time u
Jugoslaviji daju materijal poziciji protiv Stojadinovi-
ća i štete položaju naše vlastite manjine u Jugoslavi-
ji.«²²⁾ Ali istina je da se ni Berlin ni koroški nacisti
nisu razlikovali u pogledu konačnog cilja, uništenja ko-
roških Slovenceva. Ipak je objektivno blaža taktika sre-
dišnjih vlasti Reicha barem u početku omogućavala
više pomirljivih izjava o slovenskoj zajednici, prije sve-
ga dalje izlaženje lista *Koroški Slovenec* te određeno
uvažavanje Slovenskog prosvjetnog saveza u zastupa-
nju manjine. Ali to ne znači da već na početku nacistič-
koga razdoblja nije bilo niza protuslovenskih prijet-
nji; prva od njih je svakako bila prijetnja dra Hansa
Steinachera, koroškog plebiscitarnog radnika, poslije
1933. godine vođe Volksbunda für das Deutschtum im
Ausland, koji je prigodom priprema za glasanje za
»anschluss« u Pliберку (Bleiburg) napao slovenske »re-
dentiste«. Tom su oznakom u doba prve Austrijske
Republike njemački nacionalisti napadali nacionalno
orientirane Slovence i time ih htjeli prikazati kao ele-
ment suprotan Koroškoj i Nijemcima, kao element
koji treba izdvojiti. Poslije ožujka 1938. godine uslje-
dila su i hapšenja niza uglednih Slovenceva i njihov
progon u unutrašnjost Reicha ili u koncentracione lo-
gore.

Osobit udarac nacisti su pripremili dotadaš-
njem manjinskom školstvu na području južne Koroške.
Kako je poznato, na tom je području još u doba habs-
burške monarhije djelovala posebna dvojezična škola
u kojoj su djecu slovenskoga govora podučavali mate-
rinskom i njemačkom jeziku, a njena je svrha bila pri-
je svega to da slovenske učenicke uvodi u njemački
jezik i u njemačku nacionalnu svijest. Škola takve vr-
ste djelovala je i u prvoj Austrijskoj Republici.²³⁾ Važ-
no je napomenuti da je nacistički udarac, usprkos nje-
noj usmjerenosti na germanizaciju, bio uperen i protiv
dvojezične škole. Isto je tako značajno da je poticaj
za ukidanje dvojezične osnovne škole i za uvođenje
isključivo njemačke škole dalo koroško učiteljstvo, ko-
je je do tada već bilo nacificirano na ovaj ili onaj
način. Drugi nacistički zahtav na odgojnom području
poslije »Anschlussa« bilo je uvođenje niza njemačkih
vrtića, čija je svrha prije svega bila germanizacija, o
čemu je tadašnja štampa javno pisala.

Nacisti pak nadalje ozakonjuju takozvanu
»vindišersku« teoriju. Tim ozakonjenjem svoju je ko-
načnu potvrdu dobila diskriminacijska tvrdnja njemač-
kih koroških nacionalista iz druge polovice dvadesetih
godina, prema kojoj se stanovnici Koroške slovensko-
ga govora dijele međusobno na dvije zasebne skupine,
na »nacionalne« Slovence i na takozvane »Windischen«,
koji se u svemu podređuju Nijemcima i njihovim il-
ljevima. Prema tom nazoru, koji je još danas u Au-
striji živ, slovenski karakter priznavao se samo onom
dijelu slovenskoga stanovništva koje se aktivno bori
za ravnopravnost naroda. »Windisch« bi trebao biti
onaj element, koji se iz najrazličitijih uzroka podre-
đuje njemačkom nacionalizmu i ne istrajava na rav-
nopravnosti naroda. Pedesetih godina, tj. poslije svr-
šetka drugog svjetskog rata, desničarski krugovi Au-
strije čak su tvrdili da »Windische« potječu od pose-
bnog plemena Venda, koje da nije imalo ništa zajed-
ničkog sa Slovincima. Kako nacisti, tako i njihovi idej-
ni nasljednici, pritom su svjesno zanemarili činjenicu
da je sve do prvoga svjetskog rata izraz »Windisch«
značio tek njemačku oznaku za koroškog Slovenca. No
to je historijsko označavanje s vremenom dobilo pod-
rugljiv prizvuk pa su ga dvadesetih godina prošloga
stoljeća postupno počeli nadomještati izraz Slove-
nen, slowenische Sprache i slično. U suprotnosti s
tom činjenicom, trebala je prema tvrdnjama sloven-
skih protivnika dotadašnja često i podrugljiva oznaka

21) *Tone Zorn*, Nacistično ljudsko štetje 1939 na Koroškem. Zgodovinski časopis, 1973, br. 1/2, 91—105.

22) *Dušan Biber*, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana, 1966, 106.

23) *Višič o tej temi: Lojze Ude*, Zgodovine slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1909 do danes; u *Zborniku Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969*, Ljubljana, 1970.

«vindiš» za Slovenca dobiti novo značenje i označavati onog stanovnika Koroške slovenskoga govora koji se u cjelosti podvrgava njemačkom nacionalizmu u zemlji i u širem njemačkom svijetu.

Ta je podjela do «anšlusa» bila privatna teza njemačkih nacionalista i njihovih različitih organizacija, otada pak ona ulazi u službenu politiku režima prema slovenskoj zajednici. Usporedno s Koroškom, «vindišerska» se teorija širila i iz gornjštajerskog Gradeca/Graza, a bila je namijenjena slovenskome dijeļu Štajerske ili, točnije rečeno: za pripremu zahtjeva za otcjepljenjem Štajerske od Jugoslavije i priključenje tog dijela Slovenije Austriji i, posredstvom nje, njemačkom narodnom tijelu. Slično kao i za područje južne Koroške, prema štajerskoj inačici ove «teorije», u slovenskom dijelu zemlje prebiva u njemačku manjinu još većinsko vindišersko stanovništvo, koje se u svemu podređuje Nijemstvu te nema ili ne želi imati ništa zajedničkog sa Slovincima. Nije čudo da su nacisti poslije «anšlusa», slično kao i u Koroškoj, htjeli provesti tu «teoriju» i na onaj dio štajerskih Slovenceva koji su poslije prvog svjetskog rata ostali u austrijskoj Štajerskoj.

Ozakonjenje «vindišerske» teorije osobito se pokazalo prilikom popisa stanovništva 1939. godine, kada su nacisti uz dotadašnja dva govorna jezika, njemački i slovenski, pokušali uvesti — kako u Koroškoj tako i u Štajerskoj — još i novi «vindišerski» govorni jezik, a uz to su ispitivali za posebnu «vindišersku» narodnost. Za onoga tko proučava službene jezične podatke dotadašnjih austrijskih popisa zacijelo je poučna činjenica da su tom prilikom nacističke vlasti u različitim jezičnim kategorijama nabrojale više Korošaca slovenskoga jezika nego oba popisa stanovništva u prvoj Austrijskoj Republici. Prema popisu 1934. godine bilo je u Koroškoj još samo 26 797 pripadnika slovenskoga kulturnoga kruga, dok je 1939. godine iznenada porastao broj pripadnika slovenskoga govora na 44 708. Među uzrocima za takav «porast» nalazimo i činjenicu da su nacisti ipak nastojali dobiti potpuniju jezičnu sliku zemlje nego nekadašnje austrijske vlasti. Je li im to i uspjelo svakako je drugo pitanje, jer već usporedba podataka popisa s podacima školskih vlasti o jezičnoj strukturi učenika u 76 južnokoroških osnovnih škola školske godine 1937/38. pokazuje, da bi popis 1939. godine morao zahvatiti barem 68 000 Koro-

šaca slovenskoga govora i to valja smatrati donjom, prilično niskom granicom za ustanovljavanje tadašnje jezične strukture južnokoroškog stanovništva. O nacističkim namjerama prilikom popisa godine 1939. ili odmah poslije toga govori činjenica da su se u južnokoroškim općinama pripremali spiskovi svih onih koji su prilikom popisa potvrdili svoju slovensku narodnost. Jedan od sačuvanih spiskova pokazuje da je vlasti zanimala kako slovenska napredna orijentacija pojedinaца i članova njegove obitelji, tako i njegov gospodarski položaj. Upravo ta činjenica vodi zaključku da su ti i slični spiskovi bili jedno od ishodišta iz kojih je u slijedeće dvije godine prizašao plan o progonu oko 50 000 Korošaca slovenskoga govora. Što se pak tiče uvođenja «vindišerske teorije» prilikom popisa 1939. godine, te kao i njene upotrebe u sva tri popisa stanovništva u drugoj Austrijskoj Republici (1951, 1961, 1971), austrijski je stručnjak Theodor Veiter nagovijestio da to uvođenje ima namjeru da «razdobi»²⁴⁾ slovensku manjinu.

Tu namjeru jasno potvrđuje i tadašnja dokumentacija. Tako su izvještaji s popisa posebno isticali vindišersku jezičnu kategoriju, a tim su se izvještajima pridružile interne obavijesti NSDAP; njihova je zajednička svrha bilo nastojanje da se Slovinci odreknu svoje jezične i narodne pripadnosti u korist «vindišerstva». U kojoj im je mjeri to uspjelo govori činjenica, da su u cijeloj Koroškoj nabrojali samo 109 deklariranih «vindišera»! O samom pak popisu izvijestio je *Koroški Slovenec* da su popisivači samovoljno pripadnicima manjine pripisivali neslovenski govorni jezik. Za prosuđivanje o valjanosti podataka popisa 1939. godine govori činjenica da su se prije popisa širile vijesti prema kojima će nacisti sve one koji su se prijavili u «slovenskoj narodnoj obitelji» prisilno iseliti i zamijeniti ih za Nijemce u Jugoslaviji, da će Slovincima biti oduzete socijalne pogodnosti i slično. Zbog toga ponetko nije prilikom popisa naveo svoju jezičnu pripadnost slovenstvu. No bez obzira na to kasniji događaji upozoravaju na istinitost glasina o izgonu manjine, o kojima je izvještavalo glasilo manjine. To naročito potvrđuje početak iseljavanja koroških Slovenceva 1942. godine.²⁵⁾

Ocijenjujući odnos nacista prema slovenskoj zajednici ne možemo mimoći izjavu već spomenutoga Huga Herzoga, danu još u prvoj polovici tridesetih godina zastupniku koroških Slovenceva u pokrajinskoj skupštini, dru Francu Petku, da će poslije osvajanja vlasti nacisti uništiti koroško Slovenstvo.²⁶⁾ Kao što vidimo, poslije ožujka 1938. počela se Herzogova prijetnja ispunjavati, iako je, zbog vanjskopolitičkih razloga, režim povremeno na nekim područjima morao dozvoljavati manjini da u svojem glasilu naglašava stajalište obrane nacionalnosti, što bi inače, nadalje pak poslije travnja 1941. godine, bez sumnje vodilo pred sud ili u koncentracijski logor. Dakako da su s travnjem 1941. pale i zadnje prepreke u odnosu na

24) Kärntner Tageszeitung, Klagenfurt, 21. travnja 1971, br. 90.

25) Vidi nap. br. 20.

26) Franc Peterk, Iz mojih spominova, Velikovec, 1960. Strojem pisane sjećanja u redakciji dra Janka Pleterškog, pohranjeno u arhivi Instituta za narodnosna pitanja u Ljubljani.

koruške Slovence i prema nacističkim planovima tada je trebala nestati i posljednja slovenska riječ, što je uz ostalo trebalo postići progonom Slovenaca iz njihove zemlje te uništenjem svega što bi moglo ukazivati na prisutnost slovenskoga življa. Uz ostalo, trebali su nestati čak i slovenski natpisi na grobovima. Na osnovu poznavanja nacističke dokumentacije danas možemo reći da se od druge polovice 1939. godine — tj. od sklapanja sporazuma Hitler—Mussolini o preseljenju južnih Tirolaca i kanalskih Nijemaca u Reich — slovensko pitanje povezivalo još s tim preseljenjem, jer je za optante Reicha trebalo naći odgovarajuće posjede i zemlju. Za razumijevanje položaja Slovenaca u prvoj godini nacističke vladavine ovdje ćemo zaključno preuzeti pregled nad stanjem što ga je na općem saboru Slovenskog prosvjetnog saveza 1939. godine dao njegov predsjednik dr Joško Tischler. Pošto je naglasio lojalnost manjine prema državi i na kulturnu povezanost s »materinskim narodom« u Jugoslaviji, on je rekao da je poslije »anšlusa« nestalo »mnogo od onoga što smo imali: nestalo je 67 dvojezičnih (= utrakvističkih) škola, koje je prema službenim statistikama školske godine 1936/37. pohađalo 10 253 slovenske djece, nestala je slovenska čitanka, zabranjena je čak latinica, veliki broj učitelja sposobnih za nastavu na slovenskom premješteno je u njemačke krajeve. Pospešavanju germanizacije trebaju pomoći i dječji vrtići, čiji se zadaci u ponjemčivanju javno priznaju u novinama.«²⁷⁾ Navedena bilanca pokazuje tek početak nacističkog nastupanja protiv manjine, koje privremeno još sputava vanjskopolitički motiv, naime pokušaj da se Jugoslavija priključi silama Osovine. U momentu kada ta prepreka nestaje, pokazuje se pravo lice nacizma u brutalnom pokušaju fizičkog uništenja koruškog Slovenstva. Samo rezultatu drugoga svjetskog rata zahvaljujemo to da su nacističke nakane u pogledu sudbine koruških Slovenaca ostale na pola puta. ■

27) *Tone Zorn*, Nekatera vprašanja slovenskega razvoja v času med obama svetovnim vojnima, Koroški koledar (za godinu) 1973. Celovec. 52—54.

dušan biber
Ijubljana

britanske ocjene stojadinovića i njegove politike

«Ni iz kakvih razloga izručiti Stojadinovića, a još manje zbog razloga, navedenih u Campbellovom br. 284, da bi on mogao biti čak koristan za kontakte sa Nemačkom», lično je 1. aprila 1941. g. zabeležio predsednik britanske vlade Winston Churchill i u tom smislu Instruisao britanskog državnog sekretara za spoljne poslove Anthonyja Edena.

Naime, predsednik nove jugoslovenske vlade svoje puča od 27. marta, general Dušan Simović, zamolio je 3. aprila ujutro britanskog poslanika u Beogradu, Campbella, da britanske vlasti vrate Stojadinovića barem u Atinu, ako ne već i u Beograd, a da knez Pavle bude iz Atine proteran na Peloponez ili na Krit.

«On može da mi garantuje da Stojadinović uopšte nije opasan čovek, on je samo provodio politiku kneza Pavla za zbliženje sa Nemačkom i Italijom i onda postao uobražen. On je nepopularan i nema nikakvih pristalica ili uticaja, a narod je potpuno odbacio politiku koju je on provodio. On je znatno manje opasan nego gospodin Ljotić, koji ima nešto pristalica. On je aljkav i lako se ga može kontrolisati. On (general Simović) je njegov prijatelj, i preuzeo bi za ovo odgovornost. On ga ne želi učiniti mučenikom: njegova žena je bolesna i ne može ga pratiti daleko. Stojadinović bi mogao biti čak koristan za kontakte sa Nemačkom».

Britanski poslanik stekao je utisak da je Simović prilično naivan, sve mu se činilo prilično glupim, ali je ipak preporučio, da se do daljih instrukcija Stojadinović zadrži u Adenu.¹⁾ Srpska radikalna stranka poslala je 29. marta iz Beograda u Aleksandriju pozdravni telegram Stojadinoviću «sa najboljim nadama u novi režim slobode i pravde».²⁾ Međutim, Eden je naredio da se taj telegram ne uruči Stojadinoviću, dok je Simoviću trebalo objasniti da je lađa već na putu za Mauricius i da neće biti lako pronaći transportne mogućnosti za Stojadinovićev povratak. «Ne treba preduzeti nikakav pokušaj da se lađa vrati u Aden», saopštio je Eden.³⁾

Prema tome, navodi Stojadinovića u njegovim memoarima suštinski su tačni, osim što intervencija Simovića nije usledila sutradan nakon 27. marta, nego 3. aprila, dakle kada je dr Maček konačno odlučio da preuzme položaj potpredsednika u Simovićevoj vladi.⁴⁾ Dok se Simović nadao da će pomoću Stojadinovića otkloniti ili barem odložiti Hitlerov napad na Jugoslaviju, premijer Churchill ranije pretpostavlja da će vest o

1) Public Record Office (dalje PRO), London, FO 371/30251, R 3462/2477/92 i FO 371/30255, R 3493/2752/92. Autor zahvaljuje vodstvu britanskog državnog arhiva za dozvolu korišćenja «crown-copyright records».

2) PRO, FO 371/30251, R 3587/2477/92

3) PRO, FO 371/30251, R 3598/2477/92

4) Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Rijeka, 1970, 660.

proterivanju Stojadinovića i njegovom izručivanju Britancima pomoći da se naljuti Hitler i knez Pavle dovede na čisto. Prvo se 21. marta nastojalo da se to objavi preko američke štampe, ali je 22. marta 1941. godine, zbog pogoršanja položaja u Jugoslaviji i očitih znakova o skorom pristupu zemlje Trojnom paktu, sa britanske strane zvanično objavljeno i potvrđeno da je Stojadinovića, »istaknutog pristalicu prosovinske politike«, »jugoslovenska vlada izručila britanskim vlastima«. ⁵⁾

U jednom pismu vojvodi od Kenta 18. augusta 1941. godine (ocenjenom u Foreign Officeu kao potpuno neubedljivom) knez Pavle se žalio, između ostalog, da je valjda bio jedini šef neke strane zemlje, koji je Britancima davao sve moguće informacije, pa čak i originalne dokumente, skretao pažnju na svakodnevne dokumente u Foreign Officeu i nastavio:

»Osim toga ja ne bih zatražio od Anthonyja (državnog sekretara spoljnih poslova Edena — nap. pis.) da se pobrine za Stojadinovića, najvećeg germanofila u zemlji (što je on odmah i najljubaznije prihvatio), da sam imao nameru da se sam predam Nemačkoj. Stojadinović je nekoliko dana pre našeg odlaska bio silom sproveden kroz Grčku i to svakako nije bilo po volji Nemaca.

Sada je ta svlnja na Mauriciusu i verovatno se sa njim postupa kao sa nama u Keniji; u svakom slučaju ne lošije! Život je stvarno neverovatan i teško ga je shvatiti.« ⁶⁾

Sutradan nakon puča u Beogradu, 28. marta 1941. godine, sir Vansittart je na vest o nameri kneza Pavla da preko Grčke otputuje u Veliku Britaniju, primetio između ostalog: »Ovde će nastati jako nezadovoljstvo ako se sa tom nesretnom i izdajničkom krea-turom ne postupi drukčije nego sa odlučnošću. (...) Svako pogodno ostrvo bilo bi dovoljno dobro.« ⁷⁾

Nameće se, dakle, pitanje — kakve su bile britanske ocene Stojadinovića i njegove politike, spoljne i unutrašnje? Koliko je ta politika identifikovana sa politikom kneza Pavla? Naravno, u prigodnom referatu može se ukazati samo na neke najznačajnije komponente i ocene te politike, koliko su one vidljive iz britanskih dokumenata koji su nedavno postali pristupačni.

Isti general Simović, koji je 3. aprila 1941. godine još prikazivao Stojadinovića kao pukog sprovedioca kneževske politike, u razgovoru sa lordom Moyneom 1. avgusta 1941. godine tvrdio je da je Stojadinović kao lični prijatelj kneza Pavla, koji se tada još kolebao, upotrebio čitav svoj uticaj u korist osovine, te da je želeo da bude jugoslovenski »Führer«. ⁸⁾ Ministar spoljnih poslova Simovićeve vlade dr Ninčić napisao je krajem 1941. godine pamflet o knezu Pavlu, štampan za privatnu cirkulaciju, u kojem je, između ostalog, tvrdio da »se veruje da će Stojadinovićeve pri-

jatelji, koji su još uvek u dobrim odnosima sa Nemcima, na kraju dobiti punu informaciju« — o nagodbi kneza Pavla i Hitlera posredstvom grofa Toeringa, šta da se čini posle puletoštva kralja Petra II 6. septembra 1941. godine! ⁹⁾ Sam Stojadinović je po odlasku na Mauricius naglašavao da su mu Simović i Ninčić dobri prijatelji i da mogu potvrditi njegovu lojalnost Srbiji! ¹⁰⁾

U svojim memoarima Stojadinović navodi da je u leto 1938. godine šef Csanogovog kabineta Filippo Anfuso doneo fotokopiju diplomatskog izveštaja britanskog poslanika u Beogradu Ronalda Campbella, gde se postavljalo i pitanje ko stvarno rukovodi spoljnom politikom Jugoslavije, knez ili predsednik vlade? Prema Stojadinoviću, knez Pavle je dva puta pročitao taj dokument, naročito se zadržao na tom pasusu koji mu se nije sviđao, a bio je vrlo osetljiv zbog tako izražene sumnje. ¹¹⁾

Ustvari, Ronald Campbell je tu dilemu postavio već u svom izveštaju od 20. novembra 1936. godine, naglašavajući da Stojadinović i knez Pavle u »bliskom partnerstvu« rukovode spoljnom politikom zemlje, ali je nastavio:

»Ko je od njih dominantan partner, pitanje je na koje još nisam našao odgovor. Iako se općenito pripisuje knezu Pavlu da je izvor nadahnuća, ja imam utisak da Stojadinovićeve praktičan duh ne deluje samo kao kočnica impulsivnosti Njegovog Kraljevskog Visočanstva, već da više oblikuje njegovo mišljenje nego on to primećuje. Bilo kako bilo, njih dvojica sastavljaju bez sumnje sposoban team.« ¹²⁾

Posle potpisivanja pakta o prijateljstvu sa Italijom u Beogradu, poslanik Campbell zapisao je 26. aprila 1937. godine: »Njih dvojica rade u bliskoj kombinaciji, i, kako sam već ranije izvestio, teško je saznati ko je od njih dominantan partner. Moj vlastiti utisak je da predsednik vlade polako, ali stalno povećava svoj uticaj u sferi, u kojoj je u početku jedva uradio

5) PRO. PREM 3/510/3 str. 62; FO 371/30251, R 2687/2477/92; FO 371/30253, R 2638/2706/92

6) PRO. FO 371/30255, R 10412/2752/92. Up. Stojadinović, n. d., 680.

7) PRO. FO 371/30255, R 3103/2752/92

8) PRO. FO 371/30251, R 7488/2477/92

9) PRO. FO 371/33448, R 85/85/92 Prince Paul of Yugoslavia, 31 str.

10) PRO. FO 371/30251, R 7478/2477/92, R 9787/2477/92

11) Stojadinović, n. d., 543—545. Up. Jakob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934—1941, bez mesta izdanja, 1964, 180—181

12) PRO. FO 434/3, No. 122; FO 371/20436, R 7105/1627/92

nešto više sem da je primao naredbe od kneza Pavla.¹³⁾

Prilikom najavljena poseta nemačkog ministra spoljnih poslova von Neuratha Beogradu, poslanik Campbell je 5. juna 1937. godine zapisao o Stojadinoviću da je »jaka ličnost, verodostojan i ubedljiv, uspostavlja sve veći uticaj na kneza Pavla i sada ima čak i jači glas u određivanju politike ove zemlje, nego što bi Njegovo Kraljevsko Visočanstvo priznalo, ili čak više nego je ono toga verovatno svesno.«¹⁴⁾

Ipak, posle Stojadinovićeve posete Berlinu grčki kralj Đorđe smatrao je 26. januara 1938. godine da je knez Pavle u svakom slučaju odlučujući faktor u spoljnoj politici Jugoslavije.¹⁵⁾ A posle Münchena britanski poslanik Campbell nije imao više nikakvih dilema i bio je veoma kategoričan:

»Nema nikakvog osnova za verovanje, rasprostranjeno u nekim krugovima, da je knez Pavle pod vlašću g. Stojadinovića. Ja češće vidam Njegovo Kraljevsko Visočanstvo nego bilo ko od mojih kolega i mogu da tvrdim da barem u spoljnim poslovima on ima prvu i poslednju reč.«¹⁶⁾

Takve su konstatacije date i u dužoj analizi jugoslovenske spoljne i unutrašnje politike kao i ličnosti kneza Pavla, datiranoj sa 21. novembrom 1938. godine, pre kneževе posete Londonu. Još pre Stojadinovićevog odlaska u Berlin poslanik Campbell je 3. januara 1938. godine zapisao između ostalog:

»Konačno, ponovo bih svoje mišljenje da spoljnom politikom Jugoslavije u širokim crtama rukovodi knez namesnik i da prema tome eliminisanje g. Stojadinovića, koje tako žarko priželjkjuju Čehoslovaci i barem sve do nedavno Francuzi, ne bi popravilo stvari. G. Stojadinović je za protivtežu svojim greškama, miran, hrabar i jak. Ako bi njegov naslednik bio više susretljiv u odnosima sa starijim prijateljima, on bi skoro sasvim sigurno bio slabiji u odnosima sa novim prijateljima. Ukratkо, smenjivanje g. Stojadinovića sa-

mo bi povećalo rizik, koji se ne može odvojiti od politike koju ova zemlja vodi i koju će i dalje voditi.«¹⁷⁾

Posle pada Stojadinovićeve vlade poslanik Campbell je 27. februara 1939. godine zapisao: »Iako je možda spoljna politika Jugoslavije poslednjih godina povremeno bila pod pečatom ličnosti g. Stojadinovića, nju u njenim glavnim crtama nikada nije prestajao da vodi knez namesnik. Stoga spoljna politika u bilo kom fundamentalnom aspektu neće biti ničim pogodena poslednjom promenom vlade.«

Jedinu moguću promenu predviđao je britanski poslanik u pogledu metoda i akcenta: da će knez Pavle ubuduće sve više težiti prema Berlinu, za razliku od Stojadinovića, za koga se činilo da je u poslednje vreme sve više naginjao Rimu.¹⁸⁾ Posle nemačke okupacije Praga i uspostavljanja češko-moravskog protektorata, poslanik Campbell promenio je mišljenje i pretpostavljao da bi knez Pavle mogao smatrati Italiju sigurnijim prijateljem nego Nemačku.¹⁹⁾

Inače, osnove spoljnopolitičke orijentacije kneza Pavla i Stojadinovića uočio je dobro britanski poslanik Henderson, poslednji britanski ambasador u Berlinu u predveče izbijanja drugoga svetskoga rata, kada je 1934. godine izveštavao o politici kralja Aleksandra:

»Ja sam ubeđen da Jugoslavija jedino traži vreme i priliku da dođe do bliskog sporazuma sa Nemačkom. Njena politika u Srednjoj Evropi prilagodit će se, verovatno, tom konačnom cilju koliko god to bude moglo biti u saglasnosti sa njezinim obavezama prema njezinim saveznicima.«²⁰⁾

Prilikom svoje prve posete Londonu posle preuzimanja funkcije kraljevskog namesnika, knez Pavle je 26. novembra 1934. godine u Buckinghamskoj palati obavestio sir Johna Simona da Jugoslavija ne namerava da se baci u zagrljaj Nemačkoj, ali da neće biti ni vazal Nemačke ni vazal Francuske.²¹⁾ Poslanik Henderson je već 13. oktobra 1934. godine predviđao da će za položaj kneza Pavla najveću potoškoću i najveću opasnost značiti stara srpska armija:

»Intenzivna ljubav Srbina prema intrigama, njegova demokratska zavist prema svakome na višem položaju od njegovog, njegovo gospodstvo i neumerna strasti te njegova nesprennost da se podredi bilo kome sem najčvršćoj ruci — u tome je pored armije najozbiljnija opasnost po stabilnost novog namesništva.«²²⁾

Poslanik Henderson je odmah posle smrti kralja Aleksandra ocenio da su savez Jugoslavije sa Francuskom i Mala Antanta samo empirička lekovita sredstva protiv revizionizma i otvorenog neprijateljstva Italije i Mađarske i da je jugoslovenska spoljna politika sasvim balkanska:

»Njezin savez sa Francuskom stoga neće je sprečiti da zaključi ugovor sa Italijom, niti će je taj

13) PRO, FO 434/4, No. 49, R 2948/835/92

14) PRO, FO 434/4, No. 62, R 4043/835/92

15) PRO, FO 434/5, No. 58, R 1014/1146/92

16) PRO, FO 371/22479, R 9558/1060/92

17) PRO, FO 434/5, No. 81, R 147/147/92. *Slično je i teza Stojadinovića, n. d., 650*

18) PRO, 434/6, No. 189, R 1435/409/92

19) PRO, FO 371/23983, R 2148/409/92

20) PRO, FO 434/1, No. 134, R 1544/1287/3

21) PRO, FO 434/1, No. R 6666/5524/92

22) PRO, FO 434/1, No. 28, R 5743/30/92

ugovor sprečiti da sklopi još jedan sa Nemačkom ili, konačno, četvrti sa Rusijom».

Statičku bazu spoljne politike Jugoslavije Henderson je rezimirao u jednoj rečenici: »Ne treba da bude stranog uplitanja na Balkanu«. Dodao je da »vođe snage ove zemlje vrlo jasno shvataju da jugoslovenski interesi leže u jugistočnoj a ne u srednjoj Europi«. Suštinu stvari video je u konstataciji: »Jugoslavija pre svega hoće mir za jednu ili dve generacije.²³⁾

Kada je Stojadinović još u Jevtićevoj vladi preuzeo dužnost ministra finansija, poslanik Henderson je smatrao da je to imenovanje sa britanske tačke gledišta samo od koristi, jer je Stojadinović bio direktor dvaju britanskih koncerna u Jugoslaviji, »Yarrowa« i »Marconija«.²⁴⁾

Posle preuzimanja dužnosti predsednika vlade i ministra spoljnih poslova, Stojadinović je naglasio otpravniku poslova Balfouru da će nastojati da održava prijateljske odnose sa svim velikim zapadnoevropskim silama i da neće kao njegov prethodnik prilagođavati svoju politiku isključivo diktatu Francuske.²⁵⁾ Novi britanski poslanik Ronald Campbell, koji je nasledio Hendersona, u dužoj analizi jugoslovenske spoljne politike 2. marta 1936. godine, neposredno uoči nemačkog marša u demilitarizovano područje oko Rajne, naglasio je da se Jugoslavija plaši Nemačke i, ne znajući kakvu pomoć može da očekuje od Francuske, neće ništa učiniti protiv Nemačke, osim u vrlo jakom društvu.

»Jugoslavija pre svega najviše želi da bude gospodar nad svojom vlastitom sudbinom«, smatrao je poslanik Campbell i dodao da sve to važi samo dok su knez Pavle i Stojadinović ili neko njihovog mišljenja na vlasti.²⁶⁾

Međutim, već 24. jula 1936. godine britanski otpravnik poslova Balfour bio je veoma impresioniran izjavom kneza Pavla da počinje da se pita nije li postojanje rivalskih konstelacija među velikim silama najbolja garancija interesa malih zemalja kao što je Jugoslavija. Knez je smatrao da je italijanskim napadom na Etiopiju kolektivna sigurnost dobila smrtni udarac.

»Istina je da je knez namesnik, koji ima obiteljske veze sa Nemačkom i izražava duboke simpatije za nemačku kulturu, pronemački orijentisan u tom smislu da vidi u nacističkom režimu bedem protiv boljševizma. Ako bi bilo prinuđeno da bira, Njegovo Kraljevsko Visočanstvo svakako bi više volelo da vidi Jugoslaviju pod dominacijom Nemačke, nego da je Italija pregazi preko Albanije ili da bude prepuštena na milost i nemilost komunistima. Predsednik vlade isto tako može da bude optužen za pronemačke simpatije utoliko koliko je, činil se, kao finansijer ubedio samog sebe da je poželjno pojačati trgovinske odnose

sa Nemačkom koja pruža pogodno tržište za jugoslovensku robu».

Balfour je ipak ostao ubeđen da je »jugoslovenska politika i dalje nadahnutu žarkom željom da izbegne strane zaplete i da »ni knez Pavle ni g. Stojadinović neće, osim u krajnjem i očajnom slučaju, rado obavestiti svoju zemlju nemačkim savezništvom.«²⁷⁾

Poslanik Campbell ocenio je 20. novembra 1936. godine da politika kneza Pavla i Stojadinovića »u prvom redu i pre svega teži tome da spreči da Jugoslavija postane tuđe oruđe u igri bilo koje velike sile«. Knežev strah od komunizma britanski poslanik je označio kao manju, a za Stojadinovića je zaplasao:

»Doktrina Balkan balkanskim narodima privlači ga sve više kako kontinentalne velike sile sve više i više teže da se podela na fašistički i antifašistički blok. G. Stojadinović vidi sve prednosti u tome da održi Balkan slobodnim od igre njihovog rivalstva, bez obzira da li će sukob između ovih protivničkih grupacija pre ili kasnije sudbinski dovesti do međusobnog hvatanja za gušu.«²⁸⁾

Posle članove posete Beogradu i potpisivanja jugoslovensko-italijanskog pakta o prijateljstvu poslanik Campbell je ocenio da je Stojadinović bio stvarno iskren u svom govoru, kada je rekao da ne vodi ni germanofilsku, ni frankofilsku, ni anglofilsku ili italofilsku već samo jugofilsku politiku.

»Njegov prvi cilj jeste da sačuva svoju zemlju od opasnosti od rata; drugi jeste da podstiče mir u Evropi uopšte, u granicama koje nameru mogućnosti Jugoslavije. Što god se može misliti o njegovim metodama, nema nikog ko bi osporavao njegove Intencije«, smatrao je poslanik Ronald Campbell. On se ipak plašio da će Stojadinović, opijen uspesima, želeti da ide suviše daleko i suviše brzo.

»Stojadinović, iako nije nikakav obožavatelj nacističkog režima, bez sumnje je impresioniran ne-

23) PRO, FO 434/1, No. 56, R 6368/1708/92

24) PRO, FO 434/1, No. 71, R 7335/30/92

25) PRO, FO 434/2, No. 100

26) PRO, 434/2, No. 83, R 1288/42/92

27) PRO, FO 371/20436, R 4727/1627/92

28) Kao nep. 12

mačkom snagom i nemačkom efikasnošću. On nikada ne zaboravlja da bi za malu zemlju, kao što je Jugoslavija, bilo nerazumno da se ispreči na putu Nemačkoj», konstatovao je britanski poslanik i spomenuo da mu je Stojadinović često naglašavao da se najviše plaši nemačko-italijanskog sporazuma na račun Jugoslavije.

«Veliki je obožavatelj britanskih tradicija i britanskih institucija i ja sam uvek našao da je pažljiv prema svakom savetu koji sam mu dao. (...) Čak i bez uticaja kneza namesnika, g. Stojadinović bio bi uvek veoma nesklon da zauzme kurs dijametralno suprotan onome koji sledi Velika Britanija, iako bi u manjim stvarima mogao ići svojim putem bez obzira na naš savet.»²⁹⁾

Povodom von Neurathove posete Beogradu u junu 1937. godine, poslanik Campbell je smatrao da je pogreška Stojadinovića pre svega u metodu vođenja spoljne politike, stavljanja saveznika pred svršen čin. Međutim, britanski poslanik nije isključivao mogućnost da Stojadinović koketira s idejom da bi u budućem ratu neutralna Jugoslavija prodavala hranu zaštićenim stranama i tako se obogatila.³⁰⁾

Anthony Eden, britanski državni sekretar spoljnih poslova, u razgovoru sa francuskim ministrom spoljnih poslova Delbosom u Ženevi saznao je da Francuska predviđa skoriji pad Stojadinovića. Delbos je molio Edena da Velika Britanija ne učini ništa za spas Stojadinovića i o tome je 20. septembra 1937. godine obavestio britanski poslanik u Beogradu.³¹⁾

«Ona smatra da je on (Stojadinović — nap. pis.) suviše blizak osovini Rim—Berlin i ja se plašim da ona ima nekog osnova za takvo verovanje u odnosu na obojicu, njega i kneza namesnika», smatrao je Eden i tražio Campbellovo mišljenje. Britanski poslanik je međutim ponovo naglasio, da Stojadinović nije tako blizak osovini, kako se na mnogim mestima pretpostavlja, i da za razliku od kneza Pavla, koji u Ne-

mačkoj vidi bedem protiv komunizma, jasnije shvaća i uviđa da je bezbednost Jugoslavije povezana sa politikom Velike Britanije i Francuske.³²⁾

Stalni državni podsekretar u Foreign Officeu sir Orme Sargent smatrao je poželjnim da se francuskom ministru Delbosu skrene pažnja neka ostavi Stojadinovića na miru, te je zapisao o francuskoj politici Intriga protiv Stojadinovića: «Mi smo, mislim, uvek smatrali tu politiku kratkovidnom i sračunatom na promašaj vlastitih ciljeva.»³³⁾

Britanski ambasador u Parizu Phipps stvarno je u tom smislu sredinom oktobra 1937. g. razgovarao sa generalnim sekretarom Quai d'Orsaya Légerom, sa predsednikom vlade Blumom i ministrom Delbosom. Njih dvojica su se konačno ipak, iako miako, složili sa britanskim gledištem, ali su smatrali da Stojadinović gubi popularnost i da bi bilo preterano pružiti mu bilo kakvu aktivnu podršku u njegovoj borbi protiv opozicije.³⁴⁾

«Moglo bi izgledati čudnovato, dok Česi intrigiraju zajedno sa levim demokratima, da Francuska želi da dovede na vlast velikosrpsku desnicu», komentarisao je Shone, sekretar britanskog poslanstva u Beogradu.³⁵⁾

Ipak, još krajem juna 1938. godine Blumel, bivši šef Blumova kabineta, preporučio je u razgovoru sa jednim članom britanske ambasade u Parizu da britanska vlada ubedi kneza Pavla da se otarasi Stojadinovića, jer će inače Stojadinović biti ubijen. Sve je to sokiralo britansku diplomatiju, dok je poslanik Campbell u Beogradu smatrao da je to više stav francuskih socijalista pod utecajem Lazice Markovića, koruptnog političara. Međutim, sličnim se idejama zanosi i g. Palewski, poverenik Paula Reynauda.³⁶⁾

Sir Robert Vansittart bio je međutim skeptičan u pogledu Stojadinovića pa je povodom Neurathove posete Beogradu primetio: «Stvarno pitanje nije da li možemo »implicite« imati poverenje u g. Stojadinovića, već da li možemo uopšte imati poverenje u njega?»³⁷⁾ «Da, g. Stojadinović je prilično loš, ali su drugi još gori. Budimo dakle iskreno učtivi prema njemu», primetio je g. Rose, kada se u jesen 1937. godine pripremala Stojadinovićeva poseta Londonu.³⁸⁾ Tada su Eden i Stojadinović razgovarali dva sata. Stojadinović je odnose Jugoslavije sa Italijom i Nemačkom kao dvojicom potencijalnih neprijatelja uspoređio sa igrom dve mačke sa mišom, smatrajući da je u pravu ako nastoji sa njima održati dobre odnose.

«Općenito, moj razgovor potvrdio je vaš utisak da sadašnji ministar predsednik Jugoslavije, iako barem na izgled nastoji da održi dobre odnose sa Nemačkom i Italijom, potpuno dobro shvaća da interesi njegove zemlje danas u krajnjoj liniji zavise od sa-

30) Kao nap. 13

31) Kao nap. 14

32) PRO, FO 371/21197, R 6319/175/92

33) PRO, FO 371/21197, R 6737/175/92; FO 434/4, No. 43

34) PRO, FO 371/21197, R 6432/175/92

35) PRO, FO 371/21197, R 6654 i R 6795/175/92; up. FO 371/21140, R 7974/770/67

36) PRO, FO 371/21196, R 6231/175/92

37) PRO, FO 371/22476, R 5905, R 6500, R 6560/234/92

38) PRO, FO 371/21141, R 4272/4067/92

39) PRO, FO 371/21197, R 6519/175/92

radnje sa dvema zapadnim demokratijama», javio je Eden poslaniku Campbello.³⁹⁾

Eden se međutim uznemirio povodom kasnijih Stojadinovićevih izvaja decembra 1937. godine prilikom njegove posete Rimu, a kako znamo iz literature, uskoro je izašao iz britanske vlade zbog svog neslaganja sa Chamberlainovom politikom prema Italiji. »Ne mogu da verujem da se g. Stojadinović opredelio za osovину Berlin—Rim. Čak ako pretpostavljamo da njegove lične sklonosti idu tim pravcem — što ja ne verujem — on zna, da se njegova zemlja nikad toga neće pridržavati«, smatrao je 17. decembra 1937. godine poslanik Campbell.

On je citirao pitanje koje je Stojadinović više puta postavljao britanskom poslaniku:

»Pretpostavimo da se nađem na crnoj listi Nemačke i jednog jutra, kada se probudim, vidim da ste se vi sporazumeli sa Nemačkom. Gde ću se onda ja naći?«

Inače, poslanik Campbell ovako je ocenio Stojadinovićevu politiku: »Vidim ga kao žonglera koji drži lopte u igri i dodaje jednu po jednu, sve dok njihov broj ne pređe onaj kojim još može ovladati, te odjednom sve ne padne na zemlju. Ta politika zasnovana je više na komercijalnom instinktu nego na državništvu. Ta politika isto tako preći da prekriši jedan od njegovih osnovnih principa, jer bi pritisak dveju jakih država, koje mu se udvaraju, mogao završiti nametanjem obaveza kojima se on neće moći više odupreti.«⁴⁰⁾

Ipak, britanski je poslanik posle Anschlusa smatrao da će se Jugoslavija samo praviti kao da ozbiljno uzima nemačke garantije, dok će sa druge strane svim mogućim sredstvima jačati svoju odbranu i nastojati da stekne simpatije Francuske i Velike Britanije. Predviđao je čak mogućnost sklapanja tajnog ugovora između Jugoslavije i Italije o međusobnoj pomoći.

»Razmišljajući, došao sam do zaključka da je ovaj narod i suviše hrabar i nezavisan u mišljenju da bi apatično prihvatio da bude pratnja Nemačke«, zaključio je britanski poslanik.⁴¹⁾

Posle Münchena poslanik Campbell je ocenio da su knez Pavle i Stojadinović izgubili veru u zapadne demokratije i nastoje da se pomire sa neprijateljem pred svojim vratima: »U najboljem slučaju oni će moći da odlože koban dan u nedogled, a u najgorem slučaju oni dobijaju odloženu dobrodošlicu«, primetio je on. »U tim okolnostima politika Jugoslavije, kako njom rukovode knez Pavle i g. Stojadinović, jeste što duže ostati van konflikta, u kojem Jugoslavija ne bi ništa dobila, a mogla bi da izgubi sve.«⁴²⁾ U dugom razgovoru sa Stojadinovićem početkom novembra 1938. godine poslanik Campbell »učvrstio je verovanje, koje

sam uvek izražavao i koje je u suprotnosti sa široko rasprostranjenim mišljenjem, da on (Stojadinović — nap. pls.) nije u džepu Nemačke ili da se sprema da političku budućnost Jugoslavije poveže sa Nemačkom.«⁴³⁾

Pitanje smenjivanja Stojadinovića češće se postavljalo kao mogućnost u diplomatskim analizama, ali najviše za vreme konkordatske krize. Na direktno pitanje poslanika Cambella knez Pavle je odgovorio da je Stojadinović »sa svim svojim slabostima gigant među pimejocima, kada se upoređuje sa mogućim rivalima«. U jednom izvještaju od 27. septembra 1937. godine Campbell je zapisao: »G. Stojadinović barem ima hrabrosti i snagu karaktera. Otvoreno je pitanje, ne bi li neki njegov neotporan naslednik mogao makar protiv svojih sklonosti završiti tako da više postane igračka u rukama Nemačke i Italije nego što je to do sad za sebe pokazao Stojadinović.«⁴⁴⁾

Pred kneževu posetu Londonu, u jeku izborne kampanje, poslanik Campbell je o Stojadinoviću napisao u analizi (21. novembra 1938. godine): »Za glavu viši od svakog rivala, on je istaknuta ličnost u današnjoj Jugoslaviji. Njegovo eliminisanje u sadašnjim okolnostima bacilo bi Jugoslaviju natrag u kaos iz koga se polako izvlači. Može se preporučiti knezu namesniku da za sada i dalje pruža g. Stojadinoviću svoje poverenje.«⁴⁵⁾

Ipak, već 16. januara 1939. godine, više na osnovu instinkta i vrlo nepreciznih reči, poslanik Campbell je stekao utisak da je kneževu poverenje u Stojadinovića nešto poljuljano. Taj izveštaj g. Noble pratio je u Foreign Officeu komentarom: »Mislim da bi knez Pavle učinio dobro ako bi još malo duže zadržao g. Stojadinovića. On možda nije potpuno pouzdan ali je sa znatnom veštinom vodio spoljnu politiku Jugoslavije. U najbolju ruku je neizvesno da li bi g. Korošec radio isto tako dobro. Ne mislim, da je neko drugi na vidiku.«⁴⁶⁾ Konačno je već 19. januara 1939. godine knez Pavle u najstrožem poverenju saopštio poslaniku Campbello da je odlučio otarasiti se Stoja-

39) PRO, FO 434/4, No. 50, R 6882/835/92

40) PRO, FO 434/4, No. 79, R 8374/835/92

41) PRO, FO 371/22475, R 3556/147/92

42) PRO, FO 371/22475, R 8552/147/92

43) PRO, FO 434/5, No. 155, R 8925/147/92

44) PRO, FO 434/4, No. 40, R 6519/175/92, FO 371/21197

45) Kao nap. 16

46) PRO, FO 371/22875, R 629/20/92

dinovića i da se već sporazumeo sa drom Mačekom o njegovom ulasku u novu vladu.⁴⁷⁾

Ne ulazeći u inače vrlo interesantne okolnosti Stojadinovićevog pada, sadržane u britanskim dokumentima, glavni razlog je — prema saznanjima poslanika Campbella — bio »stalno rastući apetit g. Stojadinovića za ličnom vlašću«. Majmunsko podržavanje diktatora dovoljno je razdražilo i naljutilo kneza, jer je sve ukazivalo da Stojadinović nastoji uspostaviti punu ličnu diktaturu. Prvobitna namera da se sa obaranjem Stojadinovića sačeka do postizanja sporazuma sa Mačekom nije mogla biti realizovana, jer bi u međuvremenu Stojadinović naimenovanjem svojih pristalica na mesto predsjednika Skupštine i u druge organe suviše učvrstio svoj položaj.

»Kao padaju moćnici! Kvalitete g. Stojadinovića zatamnila je njegova stalna greška, ambicija, koja je u prvom redu odgovorna za njegov pad. Kada je došao na vlast, bio je demokrat, ali posedovanje vlasti zavrtilo mu je glavu«, komentarisao je britanski poslanik. Primetio je da niko nije žalio zbog Stojadinovićevog odlaska, da je knez Pavle pokazao »veliku hrabrost i taktičku veštinu«.

»Kao strani predstavnik koji sam imao posla sa njim, nemam na šta da se požalim. Uvek sam ga našao ljubaznog, spremnog da sluša, istinoljubivog, iako povremeno evazivnog (...). Nedostajće mi njegova genijalnost i njegov smisao za humor.« Ipak poslanik Campbell predviđao je mogućnost da bi Stojadinović pokušao uz pomoć stranih sila da se osveti, da zloupotrebli svoje znanje.⁴⁸⁾

Inače, još pre dolaska Stojadinovića na vlast, britanska diplomatija pratila je česte dileme o vladavini »čvrstom rukom« ili liberalnim demokratskim metodama. Henderson je npr. izveštavao da je Jevtić često najavljuvao liberalni kurs ali je dolaskom na vlast postupio upravo obrnuto. Henderson je ipak dodao da Jugosloveni »shvaćaju samo vladu čvrste ruke«. Već tada se u beogradskoj čaršiji pričalo kako se knez Pavle sprema da odigra ulogu Richarda III, da Velika

Britanija nastoji da kneza Pavla dovede na kraljevski prestol (kasnije je to pripisivano Hitleru), a da bi Francuska više želela republiku.⁴⁹⁾

»Kada je g. Jevtić preuzeo dužnost i raspustio Skupštinu, ljudi su svugda smatrali da nijedna vlada ne bi mogla biti gora i nijedna skupština manje reprezentativna i korumpirana od poslednje«, javljao je Henderson i dodao da je ubrzo prevladalo uverenje da ni nova skupština neće biti ništa bolja.⁵⁰⁾ Posle petomajskih izbora 1935. godine knez Pavle se, prema Hendersonovim informacijama, nadao kombinaciji Živković — Maček — Stojadinović, dok je Henderson smatrao da bi baza nove vlade bila šira i višenacionalna ako bi uključivala dra Korošca, dra Spaha i Ljubu Davidovića i ako bi uvela veće poštenje u državnoj administraciji i dala veće slobode štampi i ljudima.⁵¹⁾ Međutim, dr Maček je u konsultaciji sa knezom Pavlom tražio raspuštanje parlamenta, formiranje činovničke vlade, dok bi diktatura, po Mačekomov mišljenju, bilo jedino rešenje do formiranja ustavotvorne skupštine koja bi donela konačne odluke. Tek tada je, prema Hendersonu, knez Pavle odlučio da mandat poveri Stojadinoviću.⁵²⁾

»Jugosloveni su tvrdoglav i svojeglav narod i njihova politika je leglo ličnih ambicija i zavisti«, javio je Henderson, smatrajući opravdanom nadu da je moguć liberalniji režim.⁵³⁾ Ipak, Stojadinović je u razgovoru sa otpravnikom poslova Balfourom, krajem avgusta 1935. godine, odbio svaku mogućnost federalizma, tvrdeći da Hrvatska nije homogena i da je nezamislivo da bi jedna tako mala država kao Jugoslavija mogla snositi troškove izdržavanja barem tri separatne administracije. Balfour je smatrao da je dolaskom Stojadinovića na vlast završen period ličnog apsolutizma ali da će se Stojadinović naći pred opasnošću da se sukobi sa dominantnom i korumpiranom srpskom klikom, koja će i ubuduće kao i ranije neizbežno imati glavnu nadzornu ulogu u jugoslovenskoj politici.⁵⁴⁾

Maček se sa svoje strane zalagao za federalni sistem u kome bi centralna vlada imala u svojim rukama samo spoljne poslove i opći sistem odbrane, dok bi postojale dve federalne jedinice, svaka sa vlastitom vojskom. »Mi se vekovima bili pod zapadnim uticajima i nama se ne može vladati istočnjačkim metodama«, govorio je Maček britanskom konzulu Rappu u Zagrebu.⁵⁵⁾

Poslanik Campbell je krajem 1936. godine ocenio Stojadinovića kao najsposobnijeg jugoslovenskog političara, koji je pre svega praktičan biznismen, u odličnim odnosima sa knezom namesnikom, uz svu knezevu podršku. »Stvarno, njegova slaba tačka je da sam svojom rukom rukovodi svim ministarstvima, čiji titularni ministri nisu mnogo više od njegovih privatnih sekretara i kao sa takvima se sa njima i postu-

47) PRO, FO 371/23738, R 1079/111/67

48) PRO, FO 371/23875, R 1093/20/92

49) PRO, FO 434/2, No. 94, R 1483/219/92

50) PRO, FO 434/3, No. 113, R 2508/219/92

51) PRO, FO 434/2, No. 132, R 3348/219/92

52) PRO, FO 434/2, No. 147, R 4023/219/92

53) PRO, FO 434/2, No. 15, R 4223/219/92

54) PRO, FO 434/2, No. 34, R 5313/219/92

55) PRO, FO 434/2, No. 184, R 6797/219/92

pa.⁵⁶⁾ Shone je npr. 1. avgusta 1937. godine pisao da su osim dra Korošca, dra Spaha i ministra vojske Marića svi ostali ministri u Stojadinovićevoj vladi samo beskičmenjaci.⁵⁷⁾

Poslanik Campbell je smatrao da je knez Pavle u srcu istinski demokrata, koji se oduševljava i stvarno divi engleskim političkim i socijalnim ustanovama. Knez je rekao, ako uspije živ dočekati kraj svog namesničkog mandata, da želi da se nastani jedino u Engleskoj.⁵⁸⁾ Međutim, u razgovoru sa lordom Cranborneom, 31. januara 1936. godine, knez Pavle je kritikovao demokratsku vladu u Grčkoj i rekao: »Demokratija je najbolji sistem vladavine na svetu, ali za sada nijedna nacija nije sposobna za nju sem Engleske.«⁵⁹⁾

Slične misli nalazimo i u pismu koje je iz internacije na Mauritiusu Stojadinović uputio Bruceu Lockhartu: »Kada mi je ugledni član britanskog parlamenta govorio o uvođenju engleskog parlamentarnog sistema u Jugoslaviji, ja sam mu odgovorio: Importirati engleski sistem nije tako teško, ali kako ovde pronaći Engleze?«⁶⁰⁾

Takva su mišljenja postepeno nalazila odraza u izveštajima i ocenama britanskih diplomata. Tako je npr. sekretar britanskog poslanstva u Beogradu Shone 1. avgusta 1937. godine pisao da je iskustvo pokazalo da Jugoslavija nije još sazrela za demokratiju kakvu poznaju Englezi i da bi se u odsustvu jake ruke ponovo vratilo stanje kakvo je bilo pre uvođenja diktature kralja Aleksandra.⁶¹⁾

»Nema ljudi koji ne bi zloupotrebili privilegije demokratije ako nisu za nju postepeno odgajani. Još samo pre pedeset godina Turci su bili u Beogradu. Zemlju su stalno razarali ratovi. Postoje samo uspomene na unjetoavanje, nema tradicija na kojima bi se izgrađivali moralni zakoni. Sve je novo, počev od kraljeve palate do seljačke kolibe, nema starih kuća u Beogradu ni starog pokućstva. U takvim uslovima demokratska vlada može se izgrađivati samo postepeno. Ako je to donekle bilo izvodljivo u predratnoj Srbiji, postalo je teže primenjivati posle dobljanja novih naroda na veoma različitim stupnjevima civilizacije. Čak i oni elementi koji su ranije u izvesnoj meri koristili demokratiju, nisu za nju još sazreli u engleskom smislu«, navodio je poslanik Campbell Stojadinovićeve reči u vreme, kada je on u finansijskoj komisiji, posle posete Rimu, govorio da je njegov krajnji cilj uvođenje prilagođene forme engleskog parlamentarnog sistema.⁶²⁾

Tako je poslanik Campbell 6. novembra 1938. godine, u jeku izborne kampanje, razmišljajući o elementima fašističkih metoda koje je kopirao Stojadinović, zapisao i sledeće: »Iako sam ne volim diktatorske metode, moram posle trogodišnjeg boravka u ovoj zemlji da priznam da ovaj narod još nije zreo za demokratsku vladu u engleskom smislu. Ustvari, kralj

Aleksandar je 1929. godine uveo diktaturu zbog kaosa u koji je zemlju bacilo zloupotrebljavanje političke slobode.«⁶³⁾

Posle Cianove prve posete Beogradu 1937. godine poslanik Campbell načinio je dužu karakteristiku ličnosti Stojadinovića i između ostalog zapisao: »On je u najboljim godinama života, neumorni radnik i pošten patriot. Njegova finansijska i ekonomska sposobnost veoma su značajne za zemlju čija je najveća potreba razvoj. U međunarodnim poslovima izgleda da ima nedvojbeno dobar nos. Protiv tih kvaliteta treba ustanoviti duševno ustrojstvo cirkusanta, veliku ličnu ambiciju, veruje, lako zasad opravdanje, u svoju sretnu zvezdu i konačno tendenciju da grubo postupa sa svojim saradnicima. Štogod bi se moglo reći za ili protiv njega, nema dvojbe da je on danas najспособniji čovek na vidiku.«⁶⁴⁾

Već povodom konkordatske krize i zaoštavanja hrvatskog pitanja sredinom 1937. godine poslanik Campbell je primećivao da je Stojadinović postajao sve više tašt, grub prema saradnicima, sve manje prijemčiv za savete i sve više osetljiv za kritiku. »Nema sumnje da je danas sloboda govora još više ograničena nego za vreme kralja Aleksandra«, pisao je britanski poslanik ali je verovao da je Stojadinović još uvek demokrata po svom ubedenju i da će uvesti liberalne metode, čim završi Izgradnju svoje stranke Jugoslovenske radikalne zajednice i stekne pristalice, iako u međuvremenu sve više koristi diktatorske mere.⁶⁵⁾ Sekretar poslanstva Shone se čak nadao da će Stojadinović, ako ostane na vlasti, »možda ubuduće manje naginjati tome da sa svojim protivnicima postupa sa takvim prezirom i da tako bezobzirno upravlja zemljom, kako je to u prošlosti pokazivao.«⁶⁶⁾

I dok je Ciano prilikom Stojadinovićeve posete Rimu decembra 1937. godine ocenio predsednika jugoslovenske vlade kao fašistu prema koncepcijama shvaćanja uloge stranke i države, u tom se smislu

56) PRO, FO 434/3, No. 113, R 6709/42/92

57) PRO, FO 434/4, No. 33, R 5347/175/92

58) Kao nap. 12

59) PRO, FO 434/3, No. 74, R 681/125/67

60) PRO, FO 371/33449, R 102/102/92

61) Kao nap. 57

62) PRO, FO 434/5, No. 4, FO 371/22476, R 960/234/92

63) PRO, FO 434/5, No. 156, R 8926/234/92

64) Kao nap. 13

65) PRO, FO 434/4, No. 81, R 4041/175/92

66) Kao nap. 57

zabrinuo i britanski državni sekretar spoljnih poslova Anthony Eden. U odgovoru na njegovo raspitivanje o nadiranju fašističkog oblika vladavine u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, poslanik Campbell je pisao da dosad nije nailazio na dokaze da se Stojadinović odrekao svojih liberalnih i demokratskih pogleda iz ranijih dana. Međutim, počeo je regrutovati omladinu i obukao bi ju već u obojene košulje, kad ga u tome ne bi sprečavao knez Pavle.

«Sada naginjem mišljenju da slika kako Duce i Führer tako jednostavno i djelotvorno postupaju sa svakom formom opstrukcije, počinje da djeluje na čoveka kao kočica opozicija — koja upotrebljava sva sredstva, poštena i nepoštena, da bi ga izgurala — i koji nema tako kvalitetan karakter da bi ga sprečio da menja plašt. Transformacija nije potpuna, ali mislim da je počela.»⁶⁷⁾

Slična su bila Campbellova zapažanja uoči Stojadinovićevog puta u januaru 1938. godine u Berlin. «Sa druge strane imam razloga za verovanje da g. Stojadinović postaje sve više i više impresioniran prednostima fašističkog sistema u vođenju unutrašnjih poslova. (...) Sve više se sakuplja dokazi koji ukazuju da on gubi veru u demokratske principe, koje je sve do sada propovedao.»

Ipak, britanski poslanik nije smatrao da je Stojadinović rešio da se poveže sa totalitarnim silama: «Ja sam često opisivao g. Stojadinovića kao u prvom redu i pre svega biznismena koji je istovremeno u neku ruku kockar. Te karakteristike, otežane njegovim nezlečivim optimizmom, jasno dolaze do izražaja u njegovoj današnjoj politici. Videći da Nemačka i Italija, koje su za sada u neku ruku još spekulativne obeznicke, mogu da mu donose velike prihode, on kupuje svoje akcije dok je cena još niska. Dok nastoji da zaradi povećanjem kapitalne vrednosti, u međuvremenu ubire značajne dividende, koje donosi njegova investicija», smatrao je poslanik Campbell.⁶⁸⁾

67) Kao nap. 40

58) PRO. FO 434/5. No. 50; FO 371/22475, R 590/147/92

69) Kao nap. 17

70) Kao nap. 62

I dok su Nemačka i Italija nastojale da Jugoslaviju privuku u svoju orbitu, a Velika Britanija i Francuska da to spreče, poslanik Campbell ocenio je: «To je ujedno sreća i nesreća za g. Stojadinovića. To godi njegovoj taštini i omogućuje mu da igra nesrazmerno značajnu ulogu u evropskim poslovima; sa druge strane primorava ga da se klanja čaršiji na obe strane. Knez namesnik i g. Stojadinović ili ne mogu ili neće da vide opasnost takvih metoda. (...) Dok se Nemačka i Italija ne dogovore (ako to ikada urade) o zajedničkoj dugoročnoj politici, svaka mora da bude nepoverljiva prema drugoj da se suviše ne učvrsti u Jugoslaviji. Verujem da je to stvarni položaj. Takav položaj konačno je drag g. Stojadinoviću i omogućuje mu da izigrava jednog prosca protiv drugog, a istovremeno obojicu izigrava prema starim ljubavima, čijih nežnosti još uvek treba i želi da ih zadrži.»⁶⁹⁾

Poslanik Campbell je posle Stojadinovićevog povratka iz Berlina stekao utisak da Stojadinović polako priprema predstavnike demokratskih zemalja na iznenađenja koja će uslediti, ali da «ima i onih koji veruju da je on u srcu još uvek demokrata i da samo nastoji da se dopadne diktatorima, koji ga obavijaju pažnjom i da samo pravi predstavu kako se okrenuo njihovim metodima.»

Međutim, poslanik Campbell bio je ubeđen da se Stojadinović stvarno više promenio nego se to pretpostavljalo, da reorganizuje Jugoslovensku radikalnu zajednicu nedvojbeno prema fašističkim i nacističkim uzorima.

«U tom procesu on će do određene mere imati podršku kneza namesnika, koji sam sebe proglašava čovekom najliberalnijih pogleda u kraljevstvu ali ipak pati od iskrivljavanja vlastite procene, strahujući od komunizma. G. Stojadinović je dovoljno vešt da igra na tu slabost, propisujući serum protiv bolesti, za koju Njegovo Kraljevsko Visočanstvo smatra da u toj zemlji dobija izvesno uporište.»

Konstatujući da Stojadinović nije uspio da dobije pristalice u zemlji i da zbog razloga, koji nisu sasvim jasni, ostaje krajnje nepopularan, poslanik je zapisao: «Njega mrze kao autokratu bez skrupula ali on ne uživa prednosti kao stvarni autokrat. Možda je sada rešio da je njegova najbolja šansa ako učutka svoje kritičare i uplaši svoje rivale posuđivanjem metoda, koje tako uspešno upotrebljavaju Signor Mussolini i Herr Hitler.»

Prema Campbellovoj proceni, primarni razlozi bili su unutrašnjepolitičke prirode, ali još nije bilo dovoljno dokaza da će Stojadinović početi igrati ulogu diktatora i meriti snage sa knezom namesnikom, već će kao oportunistu uvek okretati plašt prema vetru, iako se «u poslednje vreme inficirao autoritarnim virusom.»⁷⁰⁾

Winston Churchill je u vrlo zapaženom članku u »Evening Standardu«, 29. oktobra 1937. godine, skrenuo pažnju na sporazum udružene opozicije u Jugoslaviji i nastavio: »Pokušava se da razlike između stranaka budu predstavljene kao slične onima koje postoje između nacističke diktature i demokratskog parlamentarnog režima. Nema dvojbe da postoje elementi nacizma na jednoj i elementi komunizma na drugoj strani. Međutim apsurdno je predstaviti konflikt u toj formi.«

Zbog toga i Benešovih saveta žalio se knez Pavle britanskom poslaniku: »Čak je i g. Winston Churchill, nedvojbeno sa najboljim namerama, dao svoj savet. G. Churchill je pokazao da ne poznaje prilike u toj zemlji. Narod nije saznao za demokratiju u engleskom smislu, kako je to ustanovio kralj Aleksandar. Slobode koje je potkresala diktatura moraju se naravno obnoviti, ali to treba učiniti postepeno i sa velikom pažnjom.« Slično kao i Stojadinović, i knez Pavle je tada zastupao mišljenje da bi uvođenje autonomnih federalnih jedinica dovelo do raspada Jugoslavije, a povodom Benešovog saveta da nađe puta i načina za smirenje Hrvata, knez Pavle je pitao poslanika Campbella:

»Hteo bih da znam šta bi rekao predsednik ako bih ga ja požurivao da svojoj manjini sudetskih Nemaca da autonomiju?«⁷¹⁾

Kada je krajem maja 1938. godine poslanik Campbell izvestio da JRZ sve više dobija na terenu, da se stvara polufašistička omladinska organizacija, ali da je prema njegovom utisku Anschluss privremeno zakočio Stojadinovićevu revnost, u Foreign Officeu to je popraćeno komentarom:

»Za sada je njegova diktatura blaža od nekih drugih i on još nije dovoljno jak da izbací g. Mačeka iz njegovih uporišta; međutim, g. Stojadinović izučava nemačke i italijanske metode, tako da se svakog trenutka mogu očekivati događaji, osim ako on sam ne bude prvi eliminisan. G. Stojadinović sam, kako se čini, nema naročite sklonosti ni prema desnici ni prema levici, ali očito je da on u srcu nije demokrata i nije iznadajuće da više naginje Berlinu i Rimu nego Londonu i Parizu.«⁷²⁾

U analizi krajem novembra 1938. godine poslanik Campbell je konstatovao da je Stojadinović, doduše, uvek pokazivao liberalne ideje, ali je zbog stranačkih intriga, zloupotreba postojećih političkih sloboda, porasta komunizma i uticaja primera Nemačke i Italije počeo sve više naginjati poludiktatorskoj formi vladavine, koju je sam nazvao »dirigovana demokratija«:

»On je uspeo da sobom povede kneza namesnika vešto igrajući na njegov strah od komunizma. Pitanje je da li Njegovu Kraljevsko Visočanstvo uvida kako je daleko otišlo uvođenje autoritarnih metoda.

Ipak, ne može se poreći da zemlja u celini još nije sazrela za demokratsku vladu u engleskom smislu i da joj je potrebna disciplina, koju sada dobija.«⁷³⁾

Sekretar britanskog poslanstva Shone konstatovao je 9. septembra 1938. godine da Stojadinovićevi metodi sve više potsećaju na totalitarizam, da je za dobijanje državnog posla potrebno članstvo u JRZ, čiji članovi po Italijanskom uzoru nose partijske značke na reveru, da se sve više gomilaju dokazi o korupciji u stranci, o kojoj čak i vatrene pristalice Stojadinovića govore sa prezirom.

»Teško je očekivati da bi politika bila bez ovakvih grešaka u zemlji, koja je još uvek zaostala u mnogim pogledima, bez obzira na veliki napredak; malo ljudi koji su neko vreme proveli u Jugoslaviji, poricati će da je vladavina čvrstom rukom neizbežna, iako nije sasvim dobra. Ako su neke metode g. Stojadinovića podložne kritici, za sada nema nikakvog znaka o nekoj drugoj političkoj figuri njegovih sposobnosti i odlučnosti ciljeva«, zaključio je Shone, predviđajući da će Stojadinović biti nesporni lider stranke koju stvara.⁷⁴⁾

O kampanji pre decembarskih izbora 1938. godine poslanik Campbell je detaljno izveštavao. Konstatovao je da su »oduševljenje« na predizbornim mitinzima organizovali Stojadinovićevi telohranitelji i postavio:

»Niko ne bi mogao da učini više u vremenu ili obzirom na poteškoće, koje je morao savladati. Ipak on ostaje bez prijatelja i nepopularna osoba. Ja mogu samo da pretpostavim da je uzrok tome vrlo prošireno verovanje da igra u prvom redu na svoju vlastitu ruku i rastuće uverenje, da on polako ali sigurno uspostavlja formu vladavine, koja je anatomia slobodoljubivom i nedisciplinovanom narodu«.

71) PRO. FO 371/21197. R 7514/175/92

72) PRO. FO 434/5. No. 73; FO 371/22476. R 5183/234/92

73) Kao nap. 16

74) PRO. 434/5. No. 75. R 7633/234/92

Poslanik Campbell je primetio da je uvođen pozdrav »vođa«, da mnogi smatraju da će posle izbora Stojadinović otvoreno isticupiti kao diktator po Mussolinijevom uzoru, ali je sam bio vrlo skeptičan:

»On mora da zna da njegovi zemljači, strastveni individualisti, nisu od takvog testa da bi pokorno prihvatili disciplinu i restrikcije autoritarne vladavine. On isto tako mora da zna da bi svaki pokušaj smanjenja autoriteta šefa države naišao na opoziciju kneza namesnika, koji će smatrati svojom obavezom častiti da taj autoritet zadrži u interesu mladog kralja.«⁷⁵⁾

Verovanje mnogih bilo je, prema poslaniku Campbellu, da je Stojadinović krajnji cilj bio da posle kraljevog punoletstva za sebe stvori sličan položaj kakav je Mussolini imao prema savojskoj dinastiji.⁷⁶⁾

Stojadinović je na izborima očekivao barem 60—70% glasova, a rezultate je dočekao sa razočarenjem. Mali broj glasova za njegovu vladu poslanik Campbell je tumačio ličnom nepopularnošću Stojadinovića i općim verovanjem da sprema uvođenje autoritarnog sistema. U beogradskim kafanama odmah su počeli kružiti glasovi o skorom padu Stojadinovićeve vlade.⁷⁷⁾

Rezultati decembarških izbora 1938. godine popraćeni su u Foreign Officeu karakterističnim komentarima:

»Ubedljiviji nego totalitarni plebsciti«.

»Sa spoljnopolitičke tačke gledišta još jednom 4 godine g. Stojadinovića možda je toliko dobro koliko možemo očekivati; alternativna bila bi verovatno na kraju gora.«

»Efikasan čovek u neefikasnoj zemlji je naravno doveden u iskušenje da bude autokratski.«⁷⁸⁾

75) PRO, FO 434/5, No. 189, R 9778/234/92. Poslanik Campbell je 7. novembra 1936. godine (FO 434/3, No. 113, R 6709/42/92) izveštavao da je Stojadinović smanjio nezaposlenost uvođenjem javnih radova i podizanjem nadnica industrijskim radnicima policanjem štrajkova (though it must be admitted that this method of achieving this — that of encouraging strikes with an eye to electoral advantages — was not entirely commendable).

76) Kao nap. 63

77) PRO, FO 434/5, No. 200, R 10179/234/92

78) PRO, FO 371/22477, R 9778/234/92 i R 9884/234/92

79) PRO, FO 371/25031, R 5789/298/92

80) PRO, FO 371/25030, R 5422/89/92

81) PRO, FO 371/25030, R 5499/89/92

82) PRO, FO 371/25033, R 6979/415/92

83) PRO, FO 371/25030, R 6707/89/92

Posle svoga pada, osnivanje nove srpske radikalne stranke, isključenja iz JRZ itd., Stojadinović je bio 19. aprila 1940. g. uhapšen i policijski sproveden u Internaciju prvo u Rudnik, kasnije u Karan i konačno u Ilidžu. Julian Amery je telegrafisao u London: »Njegovu hapšenje je verovatno rezultat njegovih ličnih sukoba sa predsednikom vlade.«⁷⁹⁾

Poslanik Campbell je međutim u privatnom i strogo poverljivom pismu sir Alexandru Cadoganu zapisao: »Knez namesnik mi je rekao da su bili nađeni dokumentovani dokazi, koji dokazuju da se on upustio u igru sa Nemcima u takvom opsegu, da to ne bi verovao kad ne bi video hartije.«⁸⁰⁾ Britanski poslanik — lako kasnije nije izveštavao o sadržaju tog dokaznog materijala — smatrao je da je malo dvojbe o tome da je Stojadinović bio povezan sa nemačkim agentima u Jugoslaviji i tumačio je Stojadinovićevo hapšenje kao znak da jugoslovenske vlasti kontrolišu nemačku petu kolonu. Ipak, smatrao je mogućim da je Cvetković hteo sprečiti širenje raznih pamfleta od strane Stojadinovića.⁸¹⁾

Kasnije se u prvom planu pojavljuju tumačenja o Stojadinovićeve vezama sa Italijanima. Britanski je poslanik 10. avgusta 1940. godine telegrafisao o razgovoru sa knezom Pavlom: »Govoreći o pritisku Osovine (Italijani su uvek požurivali Nemce u tom smislu), naš prijatelj je rekao da vrše pritisak za povratak g. Stojadinovića na vlast. Međutim, to bi jednostavno značilo predati Hrvatsku Italijanima (sa kojima je Stojadinović povezan), jer je on jedan od onih koji misle samo na Srbiju i na ulogu koju bi mogli odigrati u cilju njenog povećanja. Zato je Ciano hteo upravo njega.«⁸²⁾

Prema Campbellovim izveštajima, još sredinom oktobra 1940. godine Rim se zalagao za povratak Stojadinovića na vlast. Cvetkovićevu akciju da se širenjem pamfleta o Stojadinoviću kao engleskom agentu Nemcima oteža isticanje Stojadinovićeve kandidature i diskredituju njegovi malobrojne pristalice, poslanik Campbell je oštro osudio u razgovoru sa Smiljanicom, pomoćnikom ministra spoljnih poslova, kao štetnu po anglo-jugoslovenske odnose.⁸³⁾

Krajem februara 1941. godine pre polaska poslanika Campbella na referisanje državnom sekretaru Edenu u Atinu knez Pavle je prvi put spomenuo mogućnost protjerivanja Stojadinovića. Zvanično je predsednik vlade Cvetković zamolio poslanika Campbella 15. marta 1941. godine da Stojadinovića Englezi stave pod svoju kontrolu u Egiptu ili na nekom drugom teritoriju, tvrdeći da prisutnost Stojadinovićeve omogućuje Nemačima vršenje pritiska. Upravnik grada Beograda rekao je britanskom konzulu da Stojadinović vredi dve nemačke divizije, a jugoslovenska vlada se obavezala da plati sve troškove za internaciju bivšeg predsednika vlade.

»To je veoma ohrabrujući simptom. Sve dok je u Jugoslaviji, g. Stojadinović je stalna pretnja našim interesima i bio bi veliki dobitak, ako bi on bio pod našom kontrolom u Egiptu«. smatrao je g. R. W. Bowker u Foreign Office-u.⁸⁴⁾

Eden je 16. marta 1941. godine dao svoj pristanak, spominjući kao mogućnost Sudan ili Palestinu. »Sa Stojadinovićem treba postupati sa punom kurtozizmom koliko to dopušta bezbednost«, poručio je Eden u Atinu. »Stojadinovićeve afera pobuđuje nadu da je jugoslovenska vlada u suštini pouzdana bez obzira na sve manevre koje bi mogla da izvede pod nemačkim pritiskom«, javio je Eden Campbellu.⁸⁵⁾ Predsednik grčke vlade međutim je izrazio želju da se Stojadinović sa grčko-jugoslovenske granice šajje direktno u Solun i tamo preda Britancima. Egipatska vlada isto tako nije želela zadržavanje Stojadinovića u Egiptu, pa je Stojadinović predviđao najviše dva, tri dana u tu svrhu, a Churchill predložio kao moguće mesto internacije Cejlon. Posle konsultacije sa ministarstvom za kolonije 19. marta je odlučeno da se Stojadinović pošalje na Mauricius, naravno uz pretpostavku da će sve troškove snositi jugoslovenska vlada.⁸⁶⁾ Uzimana je u obzir i mogućnost prebacivanja avionom iz Soluna u Atinu, dok se predsednik grčke vlade bavio idejom o transportovanju plombriranim vagonom od Đevdellije do jugoslovenske slobodne zone u Solunu.⁸⁷⁾

Premijer Winston Churchill 28. marta je dao ličnu direktivu da se sa Stojadinovićem u pogledu hrane i komfora postupka kao sa interniranim pukovnikom. »Sa njim treba postupati sa formalnom kurtozizmom ali ga držati pod stalnim nadzorom. On je loš čovek koji je sigurno bio finansijski korumpiran od Nemaca u godinama pre rata i bio bi u sadašnjem konstelaciji bez dvojbe potenoijalni srpski Quisling«, poručio je britanski premijer guverneru Mauriciusa. Priđjev »srpski« je pri odašiljanju telegrama preinačen u »jugoslovenski«. ⁸⁸⁾

U međuvremenu, neposredno nakon pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, direktor političkog odeljenja grčkog ministarstva spoljnih poslova, ranije poslanik u Beogradu smatrao je Stojadinovića srpskim patriotom, koji nije antibritanski orijentisan i mogao bi kasnije biti koristan. Mauricius ga je posećao čak na Napoleonovu internaciju na Sv. Heleni.⁸⁹⁾ Stojadinović je, međutim, nešto pre ponoći 18. marta 1941. godine, posle dužeg lutanja jugoslovenske policijske pratnje, u jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu izručen britanskom vojnom atašeu u Grčkoj pukovniku Bluntu. Zadovoljan tada, što se našao u engleskim rukama, on je prilikom prevoza jahtom »Calanthe« molio da se knezu Pavlu prenesu izrazi njegove lojalnosti. Pretpostavljajući da je žigosan kao pronemački element, Stojadinović je uveravao britanskog vojnog atašea da je on jedino za svoju naciju, spreman da služi kneza namесnika kod kuće ili u inostranstvu itd.⁹⁰⁾ Vrlo povoz-

ljan utisak ostavio je Stojadinović i na kapetana Jonesa, koji ga je pratio iz Aleksandrije u Suez, tako da je g. Rose to popratio komentarom: »Kao toliki crni gardisti, izgleda da g. Stojadinović poseduje priličan šarm.«⁹¹⁾

Ne ulazeći u sve peripetije oko Stojadinovićeve internacije na Mauricius, treba ukazati na neke bitne aspekte. Tako je npr. početkom septembra 1941. godine, kada se državni sekretar za kolonije lord Moyne interesovao za mogućnost olakšanja uslova Stojadinovićeve internacije, Winston Churchill zapisao: »Ne. On ne zaslužuje nikakve posebne blagonaklonosti. On je neprijatelj i varalica.«⁹²⁾ Slično je Churchill zapisao sredinom oktobra 1941. godine: »Ako vi ne budete oprezni, on će se maziti i milovati do odvratne mere, imajući u vidu njegovu prošlost, javnu i privatnu. Učinio je zlo, a još veće zlo bi učinio da je imao vlast.«⁹³⁾ Eden sa svoje strane odgovorio je Amerjju povodom njegovog zauzimanja u korist Stojadinovića: »Uvek postoji opasnost da bi ga Nemci, ako bi bio pristupačan, na jedan ili drugi način dobili u svoje ruke i ponudili mu posao, koji su sada dodeli Nedjicu.«⁹⁴⁾ Izbeglička Simovićeve vlada međutim nije htela ni da čuje o plaćanju troškova za Stojadinovićevo internaciju, pravdajući da nije ona nego Cvetkovićeve vlada izručila Stojadinovića Englezima.⁹⁵⁾

Stojadinović je, upoznat sa pučem od 27. marta, još iz Adena poslao telegram kralju Petru sa izrazima lojalnosti i molbom za oslobođenje i povratak kući, a to je ponovio sa Mauriciusa, čestitajući mu rođendan 6. septembra 1941. godine. Dobio je međutim odgovor: »Vaš položaj posledica je međusobnog delovanja događaja o kojima se prema mišljenju kraljevske vlade ne može raspravljati u ovom trenutku.«⁹⁶⁾

84) PRO, FO 371/30251, R 2477/2477/92

85) PRO, FO 371/29780, R 2554, R 2575/113/67

86) PRO, FO 371/29781, R 2578/113/67

87) PRO, FO 371/29781, R 2578, R 2569, R 2597, R 2642, R 2643, R 2682/113/67. Dokumenti R 2640 i 2647 još nisu pristupačni!

88) PRO, FO 371/30251, R 3077/2477/92; PREM 3 510/3

89) PRO, FO 371/30251, R 3190/2477/92

90) PRO, FO 371/30251, R 4946/2477/92

91) PRO, FO 371/30251, R 4535/2477/92

92) PRO, FO 371/30251, R 4449/2477/92

93) PRO, FO 371/30251, R 3580/2477/92

94) PRO, FO 371/30251, R 3579/2477/92

95) PRO, FO 371/33449, R 551/102/92

96) PRO, FO 371/30251, R 3488, R 6293 i H 8880/2477/92

Bez efekta ostali su kasnije i njegove čestitke kraljici Mariji i kralju Petru.⁹⁷⁾

Ilustrovani magazin »Kolo« pod nemačkom je okupacijom u Beogradu posvetio 7. marta 1942. godine dugačak članak o internaciji na Mauriciusu, ilustrovan fotoslima dobitjenima od Stojadinovićeve supruge Auguste. Međutim, taj primerak nije uručen Stojadinoviću.⁹⁸⁾ S obzirom na japanske ofanzivne operacije na Pacifiku u proleće 1942. godine razmatrana je i mogućnost premeštanja Stojadinovića na sigurnije mesto, kako ne bi došao u ruke sila osovine. »Mi sumnjamo da li bi on mogao da učini više od Nedića u okupljanju Srba ili bi, kao Laval, mogao učiniti više da pomogne Nemcima«, smatrao je g. Howard u Foreign Officeu.⁹⁹⁾

Po završetku drugog svetskog rata Stojadinović se pismom obratio novom britanskom premijeru Clementu Attleeju, tvrdeći da je za vreme njegove vlade »spoljna politika Jugoslavije bila u potpunoj harmoniji sa britanskom spoljnom politikom u ono vreme.« Stojadinović je naglasio da on nije nikada potpisao bilo koji politički ili vojni sporazum sa Nemačkom, a da je to učinila Cvetkovićeve vlada, na čiji je zahtev on bio interniran. Stojadinović je pisao da nema nameru vratiti se u politiku, ali je skrenuo pažnju da bi sa svojim kolegama, Izabranima decembra 1938. godine, morao da sedi u tadašnjem parlamentu u Beogradu. Pet godina internacije dovoljna je kazna, ako je učinio pogrešku koje nije svestan.¹⁰⁰⁾

Rezultat svih brižljivih analiza u Foreign Officeu bio je: »Stojadinović nije bio kvisling ili kolaboracionista jer nije imao prilike da to postane, ali bi skoro sasvim sigurno to bio, da je imao šansu.« Konstatovano je da »čak među balkanskim političarima

ima istaknutu prošlost korupcije i mita«. Smatralo se da je Stojadinović sakupio nekoliko milijuna funti sterlinga i da bi mogao ubuduće da se sam stara o svom izdržavanju, te da bi ga trebalo osloboditi pod uslovom da se ne upliće ni u kakvu političku aktivnost ako ostaje na britanskoj teritoriji. Sekretar spoljnih poslova Ernest Bevin međutim je smatrao da bi puštanje Stojadinovića moglo da izazove nerazumevanje u Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Državama Amerike. Odlučeno je stoga da se internacija Stojadinovića produži za još šest meseci. Međutim, kako znamo, ona je produžena sve do 1948. godine.¹⁰¹⁾

U ovom prilogu, naravno, nije bilo moguće ulaziti u šire okolnosti spoljne i unutrašnje politike Stojadinovićeve vlade. Zainteresovani mogu se sami upoznati sa postojećom naučnom literaturom.¹⁰²⁾ ■

97) PRO, FO 371/33449, R 241, R 5308/102/92

98) PRO, FO 371/33449, R 2653/102/92

99) PRO, FO 371/33449, R 2602/102/92

100) PRO, FO 371/48909, R 15127/979/92, pismo od 2. 8. 1945. g.

101) PRO, FO 371/48909, R 12477/979/92

102) Ljubo Boban, Mačok i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, I, II, Zagreb, 1974; Isti, Sporazum Cvetković — Mačok, Beograd, 1965; Dušan Biber, O padu Stojadinovićeve vlade, Istorijski XX veka, VIII, 5—71, Beograd, 1966; Isti, predgovor knjizi: M. Stojadinović. Ni rat ni pakt, Rijeka, 1970, VII—XXXV; itd.

teorije o fašizmu

kominternu i fašizam

1. tragična podvojenost

Podvajanje radničkog pokreta, do kojeg je došlo nakon okotobarske revolucije, kada su pripadnici jednih radničkih partija pozivali na ubijanje drugih (pa ih i ubijali), nesumnjivo je olakšalo pobjedu fašističkih režima u Evropi.¹⁾ Nerazumijevanje položaja boljševičke partije, koja je preuzela političku vlast u velikoj, ali nedovoljno razvijenoj zemlji s malobrojnim proletarijatom, i koja je u jeku najžešćih borbi na život i smrt — u vrijeme strane intervencije i građanskog rata 1918—1920. — morala uvesti najžešću diktaturu proletarijata, bio je glavni razlog za to podvajanje.²⁾ Ali njemu je pridonijela i jednostrana ocjena boljševičke partije, koju su ubrzo preuzele i druge komunističke partije, da je glavni krivac za neuspjelo proširenje socijalističkih revolucija oportunistički zapadnoevropske socijaldemokracije, prvenstveno njemačke.

Jaz između socijaldemokratskog i komunističkog dijela radničkog pokreta, iskopan u doba krize kapitalističkih sistema 1919—1920, produžio se i nakon stabilizacije kapitalizma, bez obzira na Lenjinova upozorenja na IV kongresu Kominterne 1922. godine da je nastupila »oseka socijalističkih revolucija«. Teza da je socijaldemokracija najveći neprijatelj komunističkog pokreta i daljnjeg razvoja socijalizma ostala je dominantna u komunističkom pokretu i Kominterni, bez obzira na to što je fašizam došao na vlast u Italiji već 1922. godine. To ne znači da Kominternu povremeno nije pozivala na otpor fašizmu.

Involucija od Lenjinovih principa proleterskog internacionalizma do naizgled ispravne, ali jednostrane postavke, da je glavni zadatak međunarodnog komunističkog pokreta obrana prve i jedine socijalističke zemlje — SSSR-a, još je više produbila taj jaz.

J. V. Staljin, najdosljedniji branilac jednog dijela lenjinizma — teze o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, u kapitalističkom okruženju — pisao je u svom referatu u povodu 10-godišnjice okotobarske revolucije:

»Današnji je socijaldemokratizam *idejni oslonac* kapitalizma. Lenjin je po sto puta bio u pravu kad je rekao da su današnji socijaldemokratski političari

1) Pojmom fašizam autor označava evropske totalitarne režime (Njemačku i Italiju, kao i njihove saveznike), koji su izazvali II svjetski rat. Njegov prilog posvećen je prije svega odnosu Kominternu — njemački nacizam.

2) Dovoljno je da spomenemo upornu borbu jednog od najznačajnijih lidera II Internacionalne K. Kautskog protiv boljševizma. Protiv njegovih stavova polemizirali su, pored ostalih, V. I. Lenjin u brošuri »Proletarska revolucija i renegat Kautsky« (1918) i L. Trocki spisom »Terorizam i komunizam. Anti-Kautsky« (1920). Svoje historijske, pa i teorijske pogrešne stavove Kautsky je čak pokušao »dokazati« osobnim učešćem u borbi manjševika i liberala protiv boljševika u Gruziji. (P. Vranicki, »Historija marksizma«, Zagreb 1961. str. 197).

'pravi agenti buržoazije u radničkom pokretu, radničke sluge kapitalističke klase', da će oni u 'građanskom ratu proletarijata protiv buržoazije' neizbježno stati 'na stranu versajaka protiv komunara'. *Nemoguća je svršiti u kapitalizmu dok se ne svrši sa socijaldemokracijom u radničkom pokretu. Zato je era umiranja kapitalizma ujedno i era umiranja socijaldemokratizma u radničkom pokretu.*³⁾

Takav jednostran pristup tada već vodeće ličnosti komunističkog pokreta u svijetu našalost su prihvatili ostali vodeći komunisti. Npr. Komunistička partija Njemačke je iste 1927. godine, na svom kongresu u Essenu, izbacila parolu: «Najžešća borba protiv socijaldemokracije». Kongres je istovremeno okarakterizirao «lijevo» rukovodstvo socijaldemokracije kao «opasne neprijatelje, koje su komunisti dužni u prvom redu razobličiti, a zatim bespoštedno tući, da bi oslobodili većinu njemačke radničke klase od jarma reformističkih shvatanja».⁴⁾

Takav je stav usvojio i VI kongres Kominterni, održan u Moskvi 1928. godine. Historijski bi bilo neispravno optuživati samo Staljina za takva shvaćanja. Taj sektaški i historijski promašen stav usvojila je većina. Npr. na pitanje jednog švicarskog delegata, da li će oštra pozicija prema socijaldemokraciji otežati stvaranje jedinstvenog fronta protiv fašizma, poznati talijanski komunist P. Togliatti (Ercoli) odgovorio je, da u određenim uvjetima desna socijaldemokracija primjenjuje fašističke metode. On je doduše razlučio stvarni fašizam, koji je tada bio na vlasti samo u Italiji, od metoda socijaldemokracije, ali je identifikacija socijaldemokracije s fašizmom ostala.⁵⁾

Teza borbe «klase protiv klase», u kojoj je socijaldemokracija ostala na onoj drugoj strani barikade, krajnji je izraz sektaštva koje je zavlдалo u Kominterni potkraj dvadesetih godina. Ona je isključila mogućnost glasanja članova komunističkih partija za socijaldemokratske kandidate i znatno otežala njihovu borbu u masama za jedinstvo radničkog pokreta protiv nastupajućeg fašizma. Odjednom je komunistički pokret postao sam sebi dovoljan, što se ubrzo pokazalo velikom zabludom.

Bez obzira koliko su izneseni stavovi Staljina, Togliattija, Thälmana i drugih komunističkih lidera bili u konkretnim slučajevima ispravni, poptuno odbijanje suradnje sa socijaldemokratima, pa čak i lijevo orijentiranima, te njihova identifikacija s fašizmom, u velikoj su mjeri olakšali pobjedu Hitlerova nacizma u Njemačkoj.

Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija, osnovana 1919. godine s izrazito revanšističkim programom, dugo je bila beznačajna politička stranka u njemačkim relacijama. Ideje njenog vođe Adolfa Hitlera o prenaseljivosti Njemačke i o potrebi osvajanja novog životnog prostora, koji se prvenstveno nalazi

na istoku Evrope, o germanskoj rasli koja je predodređena da zavlada svijetom i sl., dugo su bile omalovažavane i ismijavane. Koliko je mali značaj stranke bio svjedoči podatak da je na izborima 1928. godine dobila samo 800 000 glasova, dok je Komunistička partija Njemačke imala 3,2 milijuna, a Socijaldemokratska stranka više od 4 milijuna.⁶⁾

Situacija se naglo izmijenila kada je ekonomska kriza zahvatila kapitalistički dio svijeta i ubrzo prepolovila njemačku industrijsku proizvodnju, koja je tek uoči krize dostigla predratni nivo. Kriza je bacila na ulice 5 milijuna nezaposlenih radnika, preko noći odnijela uštedevinu srednjih slojeva, ostavila seljake s velikim tržnim vijakovima itd. Odjednom je nacistička ideologija revanša sa svim svojim atributima postala daleko privlačnijom. Nacistička stranka je na izborima 1930. dobila 6,4 milijuna glasova. Doduše, porastao je i broj glasača radničkih partija, što je pridonijelo potcjenjivanju nacizma, jer kako drugačije možemo objasniti pisanje glavnog organa KP Njemačke. «Jučer je bio najznačajniji dan gospodina Hitlera, ali ta takozvana izborna pobjeda nacista samo je početak njihovog kraja».⁷⁾ (podvukao Z. Č.).

Dvije godine kasnije nacisti su dobili 13,8 milijuna glasača i postali najznačajnija politička stranka u zemlji. Ni radničke patrije nisu bile mnogo slabije: socijaldemokrati su imali 7 milijuna glasača, a komunisti 5,4.⁸⁾ Ali među tim radničkim patrijama nije bilo

3) J. V. Staljin, «Pitanja lenjinizma», Zagreb, 1946, str. 160.

4) «Komunistički internacional», Moskva, 1928, br. 2, str. 10.

5) «Komunistički internacional» (Kratki historički očeak), Moskva, 1961, str. 289.

6) F. Sternberg, «Socijalizam i kapitalizam pred sudom svetske javnosti», Beograd, 1954, str. 226.

7) Isto.

8) «Komunistički internacional», str. 333—334.

ni minimalne suradnje, a nije nestalo ni potcjenjivanje nacizma od strane komunističkih.

U zaključnoj riječi na XII plenumu Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, u jesen 1932. godine, generalni sekretar Komunističke partije Njemačke E. Thälmann izjavio je: »Hoću reći da se razvoj u Njemačkoj vrlo brzo može izmijeniti. Suprotstavljajući, pa i napadi revolucionarnog proletarijata pod rukovodstvom Komunističke partije, već i prije su, a i sada pritišću fašizam i uništavaju ga.«⁹⁾

To je rečeno nepunih pola godine prije nego što je Hitler mirnim putem preuzeo vlast u Njemačkoj!

U onom tragičnom ili-ili: ili rušenje kapitalističkog sistema ili prelaz na fašističku diktaturu — svi njemački društveni slojevi, osim većeg dijela radničke klase, vrlo brzo su se opredijelili za soluciju koju su nudili nacisti. Preuzevši političku vlast nacisti su ubrzo uspjeli da obezglave obje velike radničke partije. Brzi prijelaz na ratnu privredu smanjio je nezaposlenost, što je privuklo dio manje svjesnih radnika. Oni svjesniji, među kojima i sam Thälmann ubrzo su se našli u koncentracijskim logorima, a ideja o nekakvoj ilegalnoj komunističkoj partiji, koja vodi upornu borbu protiv nacizma pretvorila se u iluziju kojom se Kominternu dugo zanosila.¹⁰⁾

2. zakašnjeli otpor fašizmu

Pobjeda nacizma u Njemačkoj 1933, za koju ne snosi odgovornost samo prije prikazana podvojenost radničkog pokreta, nego i politika buržoazije i to ne samo u Njemačkoj, ubrzala je zaokret u Kominterni ka anti-fašizmu. Pritom je značajnu ulogu odigrao istaknuti bugarski komunist Georgi Dimitrov, tada rukovodilac Zapadnoevropskog biroa IK KI, koji je uhapšen u Njemačkoj, gdje je boravio radi priprema evropskog anti-fašističkog kongresa. Dimitrov je optuženičku klupu na procesu u Leipzigu, na koju su ga nacisti doveli kao suodgovornog za njihov inscenirani palež zgrade Reichstaga u Berlinu, iskoristio za otvorenu osudu fašizma i njegovih diktatorskih metoda. U zaštitu Dimitrova i njegovih drugova, a protiv fašizma uopće, ustao je veliki dio antifašističke javnosti, i on je bio oslobođen.

«I komunisti i socijaldemokrati, i anarhisti i bespartijski nastupali su zajedno protiv njemačkog fašizma... Milioni i milioni sitne buržoazije, seljaka, inteligencije bili su na strani jedinstvenog antifašističkog fronta», — pisao je tada »Komunističkoj internacional.«¹¹⁾ Pitanje da li je takvo jedinstvo bilo moguće godinu dana ranije ne treba uopće postavljati.

Po povratku u Moskvu G. Dimitrov je sredinom 1934. godine na zasjedanju Komisije za pripreme referata o zadacima Kominternu u borbi protiv fašizma otvoreno istupio protiv ocjene socijaldemokracije kao socijalfašizma i kao glavnog socijalnog oslonca buržoazije, te hjevih socijaldemokratskih grupacija kao glavne opasnosti komunističkom pokretu. Njegovi prijedlozi, koji su se zasnivali na analizi novih uvjeta i iskustava klasne borbe, prihvatili su članovi Komisije.¹²⁾ Ubrzo je Dimitrov zatražio reorganizaciju rada Komunističke internacionale i njenoga Izvršnog komiteta, sa čime se složio i J. V. Staljin, indirektno priznavajući svoje ranije greške s opravdanjem da je po srijedi novonastala situacija.¹³⁾

Za razumijevanje tog zaokreta potrebno je ukratko objasniti političku situaciju samom SSSR-u. Tzv. *veliki preokret*, započeo 1929. godine ubrzanom industrijalizacijom zemlje i masovnom kolektivizacijom, i pored značajnih rezultata donio je prve poteškoće, pa i otpore. Entuzijazam kojim je prva petoljetka izvršena za samo četiri godine počeo je slabiti i javila se dilema: da li popustiti u tempu industrijskog razvoja i kolektivizaciji i time eventualno dovesti u pitanje cijelu koncepciju »*velikog preokreta*«, ili silom skršiti otpor? Ta dilema tada još nije bila razriješena.¹⁴⁾

Historijska je situacija (pobjeda nacizma u Njemačkoj) ukazivala na potrebu produženja tog tempa, pa čak i njegova ubrzavanja zbog povećanih vojnih potreba. SSSR se u tom pogledu nalazio u znatno težoj situaciji. U Njemačkoj je do prijelaza na vojnu

9) »Komunističkoj internacional«, Moskva, 1932. br. 28—29. str. 193.

10) »Neposredno poslije pobjede nacizma u Njemačkoj Kominternu i komunističke partije izražavale su nadu da će hitlerovci biti na vlasti trenutno, jer će fašizam razoriti kapitalizam, a revolucionarni pokret će brzo narasti i srušiti fašističku diktaturu.« (Komunističkoj internacional«, 1933. br. 11. str. 14) *Ta je iluzija, kao što znamo, trajala nešto manje od jednog decenija.*

11) »Komunističkoj internacional«, Moskva, 1935. br. 20—21. str. 13.

12) »Komunističkoj internacional«, str. 377—378.

13) »Istorija Komunističke partije Sovetskog Saveza«, Moskva, 1971. t. IV, knj. 2, str. 311—312.

14) Na Plenumu CK SKP(b) početkom 1937. zaključeno je: »Plenum... smatra, da su ove činjenice otkrivene u toku istrage o pitanju protusovjetskog trockističkog centra i njegovih sljedbenika u pokrajinska pokazala, da je Narodni komesarijat unutrašnjih poslova zaostao najmanje četiri godine u pokušaju da rasrinka najgora narodne neprijatelje.« (»Tajni referat N. S. Hruščova«, Zagreb, 1970. str. 40). Staljin je očigledno mislio na aferu Rjutina, jednog od partijskih rukovodilaca u Moskvi, koji je krajem 1932. u jednom tajnom elaboratu ustao protiv nasilne kolektivizacije i preporučene industrijalizacije koja može dovesti zemlju do katastrofalnih posljedica. Rjutin je se takvu politiku optužio Staljina i čak tražio njegov smjerenje pozivajući se na Lenjinov testament. Zbog otpora dvojice članova Politburoa, Kirova i Ordžonikidze, da se primijeni smrtna kazna na člana Partije, Staljin tada nije uspio s početkom terora. Slično se dogodilo i 1933. u vezi s jednom drugom aferom. (Isto, bilješke na str. 40).

privredu došlo u uvjetima krize i nezaposlenosti, a u SSSR-u se ta potreba javila u trenutku maksimalnog angažiranja i pune zaposlenosti. Zbog toga je sovjetskom rukovodstvu odgovarao zaokret ka antifašizmu, koji se ustalom javio i kao općesvjetska potreba.

U takvoj situaciji održan je u ljetu 1935. godine u Moskvi VII (i posljednji) kongres Kominterne, kojim je dominirala antifašistička orijentacija. Za tu orijentaciju posebno su zaslužni G. Dimitrov i P. Togliatti.

U uvodnom referatu »Nastup fašizma i zadaci Komunističke internacionale za jedinstvo radničke klase protiv fašizma« G. Dimitrov je pored ostalog rekao: »Fašizam — to nije forma državne vlasti, koja kao da bi 'stajala iznad obiju klasa — proletarijata i buržoazije' — kako je to tvrdio, na primjer Otto Bauer. To nije ni 'pokret sitne buržoazije, koja je osvojila državnu vlast', kako je to izjavio engleski socijalist Breyherford. Ne, fašizam nije ni natklasna vlast ni vlast sitne buržoazije nad financijskim kapitalom. Fašizam — to je vlast samog financijskog kapitala. To je organizacija terorističkog obračuna s radničkom klasom i revolucionarnim dijelom seljaštva i inteligencije. Fašizam u vanjskoj politici — to je šovinizam u najgrubljoj formi koji gaji zoološku mržnju protiv drugih naroda.«¹⁵⁾

Ta se ocjena u osnovi pokazala tačnom, iako je došla prekasno.

Na pitanje o mogućnostima sprečavanja daljnje širenja fašizma, kao i eventualnog rušenja postojećih fašističkih režima, Dimitrov je decidirano ukazao na potrebu stvaranja jedinstvenog fronta radničke klase. »Jedinstveno djelovanje proletarijata na nacionalnom i međunarodnom planu, to je moguće oružje koje će radničku klasu osposobiti ne samo za uspješnu odbranu, nego i za uspješan protunapad protiv fašizma, protiv klasnog neprijatelja.«¹⁶⁾

Iz navedenoga vidimo da se klasni neprijatelj odjednom promijenio — iz njegovih redova konačno je isključena socijaldemokracija.

P. Togliatti (Ercoli) je borbu protiv fašizma povezoa s borbom protiv novog imperijalističkog rata, a za očuvanje mira. »Pritisak fašizma — to je reakcionarni odgovor zabrinutog kapitalizma na stvaralaštvo socijalizma u zemlji diktature proletarijata. On ide nogu uz nogu sa zaoštavanjem klasne borbe i, u skladu s time, u krajnjem stupnju uvećava ratnu opasnost... Fašistička diktatura je neposredno povezana s ratnim pripremama.«¹⁷⁾ Te su pripreme, po mišljenju Togliattija, prvenstveno bile usmjerene protiv Sovjetskog Saveza, što je samo dijelom bilo ispravno jer su se fašističke zemlje spremale i za rat protiv zapadnih kapitalističkih zemalja radi nove podjele tržišta, kolonija i interesnih sfera.

Taj posljednji kongres Kominterne u potpunosti je prihvatio novu antifašističku orijentaciju i detaljno razradio taktiku narodnih frontova, vodeći pri tome računa i o specifičnostima pojedinih evropskih i vanevropskih zemalja. Interesantno je napomenuti da J. V. Staljin nije sudjelovao u radu kongresa niti je poslije bilo gdje javno potvrdio tu antifašističku orijentaciju. Nije ju doduše ni osudio, kao što je to, recimo, činio L. Trocki.¹⁸⁾

Nova strategija i taktika komunističkog pokreta o stvaranju jedinstvenog antifašistički orijentiranog radničkog pokreta i širokih narodnih frontova nesumnjivo je bila pozitivna. Ona je odigrala značajnu ulogu u borbi protiv fašizma u mnogim zemljama. Ali ona nije mogla spriječiti agresivne ambicije zemalja u kojima je već fašizam došao na vlast iz više razloga.

Prvo, komunistički pokret u fašističkim zemljama (Italija i Njemačka) već je u osnovi bio razbijen i o nekakvu ilegalnom pokretu gotovo da se nije moglo ni govoriti.

Drugo, zbog ranije politike komunističke partije u mnogim zemljama same su sebe dovele u izolaciju, pa nisu mogle ostvariti ideju narodnog fronta kao što se npr. dogodilo u Kraljevini Jugoslaviji.

I treće, čak i tamo gdje su stvoreni širi narodni frontovi oni nisu imali dovoljno snage ni da spriječe fašizaciju svoje zemlje, a kamoli da se suprotstave imperijalističkim ambicijama fašističkih zemalja, prvenstveno Njemačke.

Agresivnost fašističke Njemačke, koja se otvoreno pripremala za novi svjetski sukob, mogle su spriječiti samo velike evropske sile: V. Britanija i Francuska u suradnji sa jedinom socijalističkom zemljom — SSSR. Ta je koalicija tada bila nemoguća, jer su konzervativni engleski i francuski političari upravo u Hitlerovoj Njeamčkoj vidjeli buduću snagu koja će, uz »pravilno« usmjeravanje, izvršiti ono što oni sami nisu uspjeli 1919—1920, tj. uništiti boljševičku Rusiju.

15) G. Dimitrov, »Izabrane proizvedenja«, Moskva, 1957, t. 1, str. 377.

16) Isto, str. 394.

17) Erkolli, »O zadacima Komunističke internacionale u svazi s podgotovkom imperijalistami novoj mirovoj vojni«, Moskva, 1935, str. 24.

18) P. Damjanović smatra da je Staljin bio ljut što se napušta politiku VI kongresa Kominterne koju je on osobno inaugurirao. (V. »VII kongres Kominterne i KPJ«, »Borba«, 29. listopada 1975).

Zapadnoevropske velike sile, uključujući tu i SAD, nisu baš mnogo učinile da spriječe razvoj revanšističkog poretka u Njemačkoj. Poučene iskustvima prvog svjetskog rata, one su već u Versaillesu osnovale Društvo naroda, kao potencijalni organ mira u svijetu. Ali to društvo, sa sjedištem u Ženevi, nije bila organizacija ravnopravnih zemalja, već organ velikih sila bivše Antante. U njega nisu primane sve zemlje. (Npr. Njemačka je primljena 1926, a SSSR tek 1934.). Društvo naroda nije imalo gotovo nikakvih mogućnosti za sankcije protiv agresora, čak ni moralnih, jer su zemlje sa agresivnim planovima prethodno isputale iz njega. Ono nije moglo izvršiti svoj zadatak očuvanja mira prvenstveno zbog toga što su se u međuratnom razdoblju skoro svi važniji svjetski problemi rješavali u međusobnim kontaktima velikih sila.

Ratna predigra započela je ubrzo nakon dolaska nacista na vlast. Njemačka je već 1933. istupila iz Društva naroda, da bi se mogla nesmetano pripremati za budući rat. Njemačka je sama za noružanje do 1939. utrošila 90 milijardi maraka, dok su njeni prvi budući protivnici, V. Britanija, Francuska i Poljska, zajedno utrošili 70 milijardi. (Uzmimo u obzir da su prve dvije zemlje imale i kolonijalni imperij, koji je trebalo držati u pokornosti). Potkraj 1936. godine Njemačka je sklopila savez s Italijom, a zatim Antikominterni pakt s militarističkim Japanom, kojemu se 1937. pridružila i Italija. Tako je nastala osovina Rim—Berlin—Tokio.

Još prije stvaranja sila osovine Italija je okupirala Etiopiju (Abesiniju), a 1937. godine Japan je započeo rat protiv Kine. Obje evropske fašističke zemlje aktivno su pomagale generala Franca koji je 1936. otpočeo rat protiv republikanske vlade. U ovom prvom direktnom sukobu sa fašizmom Kominternu se u početku angažirala u velikoj mjeri. Sovjetski Savez je dao znatnu materijalnu i vojnotehničku pomoć, a na strani republikanske Španije borile su se tisuće komunistički i antifašisti.¹⁹⁾ Ali kada su V. Britanija i Fran-

cuska proklamirale politiku neutralnosti, ta je pomoć počela slabiti, i Franco je 1939. pobjedio antifašističku koaliciju i zaveo klerofašistički režim koji postoji još i danas.

3. gubljenje orijentacije

U razdoblju poslije VII kongresa do početka drugog svjetskog rata došlo je do znatnih promjena u politici Kominterne, na koju su u velikoj mjeri utjecali događaji u Sovjetskom Savezu. Dilema da li popustiti u tempu industrijskog razvoja i kolektivizaciji ili silom skršiti svaki otpor krajem 1936. razriješana je u korist ove posljednje alternative.

U trogodišnjim «čistkama» partijsko članstvo u SSSR-u gotovo je prepolovljeno, a u velikoj mjeri likvidirani su i mnogi lenjinistički kadrovi.²⁰⁾ U tim «čistkama» nestale su i tisuće stranih komunističkih kadrova, pa i funkcioneri Kominterne, pod optužbom da su strani špijuni. Novi sovjetski ustav, donesen krajem 1936. kojim je, usput rečeno, proklamirano dovršenje izgradnje socijalizma, te najavljen prelaz na neposrednu izgradnju komunizma, bio je osnova za svemoć tajne policije, jer je u njemu izričito navedeno da se sve ustavne odredbe ne odnose na neprijatelje naroda, strane špijune i agente.

U kojoj mjeri se to negativno odrazilo na rad Kominterne, a posebno na njenu antifašističku orijentaciju, potvrđuje i ova ocjena iz kratke historije Kominterne: «Negativne posljedice Staljinovog kulta ličnosti dodirnule su i Komunističku Internacionalu, njene kadrove i njenu politiku. Pod optužbom za trockizam i špijunska djelatnost u korist imperijalističkih država u razdoblju 1937—1938. izvršene su represalije nad nekim značajnim aktivistima međunarodnog komunističkog pokreta i rukovodiocima niza komunističkih partija.»²¹⁾

U tom razdoblju raspuštena je Komunistička partija Poljske, a slična sudbina bila je namijenjena i nekim drugim komunističkim partijama, među kojima i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Što se to nije desilo nesumnjivu zaslugu ima uporna borba Josipa Broza Tita za reorganizaciju KPJ, njeno osamostaljenje i stvaranje novog rukovodstva u zemlji, te razumijevanje i podrška predsjednika Kominterne G. Dimitrova.²²⁾

Bilo je to, kao što vidimo, vrlo teško razdoblje u povijesti Kominterne, u kojemu je došlo do znatnih idejnih devijacija, nesnalaženja pa i gubljenja osnovne orijentacije. Historija kao da se ponovila, jer radnički pokret ponovno nije uspio da spriječi novi svjetski sukob.

Zanemarivanje, pa i potcjenjivanje fašističke opasnosti, bila je osnovna greška Kominterne. Staljino-

19) Kominternu i, naravno, SSSR, pružili su znatnu materijalnu i moralnu pomoć republikanskoj Španiji, ali su pragmatističko birokratski pristupi te sektavski njihovih predstavnika izazvali brojne probleme, osobito nemanjem svoje politike Komunističkoj partiji Španije, o čemu najbolje svjedoči knjiga *Jesusa Hernandeza, organizacionog sekretara CK KP Španije*, «Španija u borbi».

20) Uhapšeno je oko pola milijuna članova Partije od kojih su mnogi izgubili živote u zatvorima i logorima. Taj podatak iznio je A. D. Sahrav u članku «Kako zamišljam budućnost». «Borba», 26. rujna 1968, str. 19.

21) «Komunističeskij Internacional», str. 473.

22) «Na sastancima kod Dimitrova vidio sam tendenciju da Komunističke partije Jugoslavije bude raspuštena, kao što se nekada u to vrijeme dogodilo u Komunističkom partijom Poljske Komunističkom partijom Koreje» — Izjava je Josip Broz Tito. (V. Dedić, «Josip Broz-Tito. Prilozi za biografiju», «Kultura», 1953, str. 220.

vo presporo reagiranje na promjene u svijetu tome je nećumnjivo mnogo pridonijelo. Kako inače objasniti da je rukovodilac Izvršnog komiteta Kominterni D. Manuilski još na XVIII kongresu SK(P)b 1939. tvrdio: »Za veliki rat fašistička Njemačka nije spremna: ona nema dovoljno sirovina, hrane, njen financijski položaj je kritičan, njene obale mogu biti izlomljene udarcima pomorske blokade, u njevoj armiji nedostaje komandnog kadra, njena pozadina je za fašizam opasna pozadina. Bez obzira na to što je vođa partije drug Thälmann već šest godina u fašističkom zatvoru, bez obzira na najteže uslove podzemnog rada, Njemačka komunistička partija uspjela je da održi svoju organizaciju. Ona je jedinstvena antifašistička partija koja vodi masovan politički rad u Njemačkoj.«²³

Fašistička Njemačka je, međutim, već bila spremna za veliki rat, a od podzemnog komunističkog pokreta nije ostalo gotovo ništa. Pitanje je bilo samo kuda će se prije usmjeriti? Kapitulantska politika za padnih sila (Münchenski sporazum u jesen 1938. godine) usmjeravala ju je na istok. Hitler je to iskoristio i već u proljeće 1939. razbio Čehoslovačku. Tada je postalo jasno da ambicije sila osovine, posebno Hitlerove Njemačke, idu mnogo dalje. Njihove agresivne planove realno je mogla spriječiti samo koalicija između V. Britanije i Francuske s jedne te SSSR-a s druge strane. Ali ta je koalicija za tadašnje zapadnoevropske političare bila nemoguća zbog već prije iznesenih razloga. Oni su željeli pod svaku cijenu obratno — pakt s Njemačkom protiv SSSR-a. Pritježen s jedne strane agresijom Japana u Aziji, kao i mogućim njemačkim napadom, SSSR je iznenada u ljetu 1939. sklopio sporazum o nenapadanju i ekonomskoj suradnji s Hitlerovom Njemačkom.²⁴ Razlozi za ovaj neočekivani obrat bili su sljedeći: Hitleru je pakt trebao da izbjegne rat na dva fronta, a Staljin je smatrao da će paktom barem privremeno odgoditi rat i dobiti na vremenu za vojne pripreme. Sa stanovišta sovjetske države, kao i njenih unutrašnjih političkih problema, te želje za što dužim očuvanjem mira, pakt s Hitlerovom Njemačkom bio je u osnovi ispravan, ukoliko se u njega moglo pouzdati. Međutim, promjene do kojih je ubrzo došlo u politici Kominterni bile su katastrofalne za mnoge komunističke partije u Evropi.

Nakon sklapanja pakta sa SSSR-om Hitler se osjetio dovoljno jakim i već 1. rujna 1939. napao Poljsku, što su V. Britanija i Francuska ocijenile kao opasnost i navijestile rat Njemačkoj, bez obzira koliko su bile pripremane. Bio je to početak drugog svjetskog rata, u kojemu se isprva borila samo Poljska, dok su njeni saveznici mirno gledali kako je njemačke divizije komadaju. Taj četvrti dio Poljske pridružio se i SSSR, priključujući neke teritorije izgubljene još u doba Brest-Litovskog mira.

Novi svjetski sukob potpuno je pogrešno ocijenjen od strane Kominterni. Poznati antifašist G. Di-

mitrov je u članku »Rat i radnička klasa kapitalističkih zemalja« pisao: »Po svom karakteru i suštini, sadašnji rat je, uključujući obje zaračene strane, imperijalistički nepravedan rat, bez obzira na lažne parole kojima vladajuća klasa zaračenih kapitalističkih država pokušava prikriti pred narodnim masama svoje istinske ciljeve.«²⁵

U tom članku podjednako se optužuju obje zaračene strane kao imperijalističke, pa čak i SAD, koje su se u to vrijeme još držale neutralno. »Sada su imperijalistička Engleska i Francuska prešle u napad i bacile svoje narode u rat protiv Njemačke nastojeći privući na svoju stranu niz drugih država.«²⁶

Bez obzira koliko je ovaj stav, koji nije zastupao samo G. Dimitrov nego i J. V. Staljin, bio izazvan »antisovjetskom politikom desnih krugova Engleske i Francuske, koji su težili sporazumu s Hitlerovom Njemačkom, da bi je usmjerili protiv SSSR-a« — kako se tvrdi u sovjetskoj historiografiji²⁷ — on je unio veliku pomutnju u komunistički pokret. Situacija je postala utoliko teža što su nastavljena njemačka osvajanja. Na pitanje kako se pritom postaviti i da li zanemariti obranu zemlje, Kominterni nije davala zadovoljavajuće odgovore. Kominterni se u tom momentu u potpunosti pretvorila u instrument Staljinove vanjske politike, napustila raniju antifašističku platformu i vratila se starim šablonama o klasnoj borbi, revoluciji i diktaturi proletarijata. Ta je involucija dovela mnoge komunističke partije u apsurdnu situaciju da zastupaju pasivnost, mire se s fašizmom, pa čak i s izdajom domovine. Uzmimo primjer Komunističke partije Francuske koja je izbacila parolu: »Pour qui — pourquoi? (Za koga — zašto? — misli se: boriti se). Buržoazija je iskoristila takvu političku platformu i počela optuživati komuniste za izdaju domovine, te primjenila prema njoj zakonske sankcije.²⁸ Ili primjer Komunističke partije Nizozemske, koja je u povodu ulaska njemačkih trupa u zemlju uputila poziv narodu da se korektno odnosi prema njemačkim vojnicima. U pozivu se inzistira »na uspostavljanju mira i prijateljstva s njemač-

23) Nav. pr. »Istorija međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta«, Beograd, 1952, str. 433.

24) Sovjetsko-njemački ugovor o nenapadanju sklopljen je u Moskvi 23. kolovoza 1939. a potpisali su ga Ribbentrop, ministar vanjskih poslova Njemačke, i Molotov, ministar vanjskih poslova SSSR-a. Ugovor je bio potpisan na deset godina, a mogao se produžiti. (»Historija diplomatije«, Zagreb, 1951, t. III, str. 160.) Sovjetska historiografija tvrdi da su V. Britanija i Francuska već imale sklopljene tajne sporazume s Njemačkom (»Istorija Komunističke partije Sovetskog Saveza«, Moskva, 1970, t. V, knj. 1, str. 69—72.)

25) »Komunistički Internacionali«, Moskva, 1939, br. 10—11, str. 20.

26) Isto.

27) »Komunistički Internacionali«, str. 483.

kim narodom, što je prvi korak koji treba da učine Nizozemci u korist uspostavljanja općeg mira.²⁹⁾ U praksi je to značilo defetizam i mirenje s okupacijom.

Ne želimo reći da za takve krajnje defetističke stavove svu odgovornost snosi Kominternu. Ali je duh koji je u njoj zavladao poslije pakta SSSR—Njemačka iznenada počeo pothranjivati tezu (u stvari iluziju) da je Hitlerova Njemačka pod utjecajem ovog pakta počela mijenjati svoj karakter. Zbog toga je Kominternu prestala pozivati na otpor fašizmu, što je imalo tragične posljedice za sve komunističke partije u Evropi osim Komunističke partije Jugoslavije.

«Partijski dokumenti koji su nastali poslije pakta Njemačka—SSSR — svjedoče nam da je KPJ usprkos preuzimanju nekih ocjena Kominterne, kad se u štampi gotovo svih komunističkih partija Evrope više nisu mogle naći riječi osude fašizma i agresije osovinskih sila, zadržala antifašistička orijentacija, istupala protiv kapitulancije, vezivanja za Sile osovine, pete kolone itd.» — konstatira F. Trgo u raspravi «Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje».³⁰⁾

Komunistička partija Jugoslavije doduše je ustajala protiv pokušaja prozapadno orijentiranih vladajućih krugova u Jugoslaviji, da se zemlja uvuče u rat na strani zapadnih sila. Npr. Partija se angažirala u borbi protiv mobilizacije u jesen 1939. Razlozi su bili jasni — ocjena Kominterne o imperijalističkom karakteru rata. Međutim, kada je u proljeće 1940. ponovno aktualizirano pitanje mobilizacije zbog opasnosti od napada Italije, KPJ je počela mijenjati svoju politiku, iako se u Kominterni u tom pogledu još ništa bitnije nije izmijenilo. Ideja da je to u stvari antifašistički rat još nije prodrila u evropski komunistički pokret, a možda ni u samu KPJ, iako je ona i dalje inzistirala na fašističkoj opasnosti. Takva je orijentacija naročito došla do izražaja na V zemaljskoj konferenciji KPJ održanoj u jesen 1940. u Zagrebu.

U uvodnom referatu drug Tito je rekao: «Ovaj drugi svjetski rat koji su započeli fašistički osvajači sa Hitlerovom Njemačkom, koji je zapravo samo na-

stavak prošlog svjetskog imperijalističkog rata, mnogo je strašniji, bezobzirniji i krvaviji od prošlog imperijalističkog rata. On prouzrokuje pravu pustoš, jer se vodi ne samo na frontovima nego i u pozadini, protiv civilnog pučanstva, protiv žena, djece, staraca itd. Ovaj rat se vodi do istrebljenja i potpunog uništenja čitavih golemih gradova i sela, uništenja svega onoga što su stvorili čovječiji umovi i radne ruke... Osovinska imperijalistička klika potčinjava sve svojim ratnim ciljevima, ona ne poznaje nikakve neutralnosti malih i slabih država, ne poštuje ničiju nezavisnost ni bilo kakva prava malih naroda. Tzv. totalitarne imperijalističke sile nameću svoju volju malim evropskim narodima drsko i brutalno. I ne samo što ih potčinjavaju ekonomski, nego im nameću i tzv. novi (totalitarni) poredak. Osovinske sile već sada, dok se rat razvija punom žestinom, kad su još daleko od pobjede, trube o nekom novom poretku u Evropi i svijetu, kojim hoće da usreće svijet, kojim misle da spasavaju dotrajali kapitalistički poredak. Taj tzv. novi poredak znači ne samo produženje kapitalističkog sistema, nego i vraćanje k najgorim metodama izrabljivanja radnog naroda, znači najbezdušniji izrabljivanje trudbenika od strane kapitalista, pod zaštitom najcrnije reakcije, pomoću terora reakcionarnih horda, — znači srednjovjekovni mrak i ropstvo. Taj poredak znači najgori kapitalistički sistem koji hoće sebi osigurati pljačku i vladavinu reakcionarne finansijske oligarhije u svim zemljama.»³¹⁾

U rezoluciji su formulacije znatno ublažene, jer je ona bila namijenjena javnosti. «Postalo je kao dan jasno, da engleski i francuski imperijalisti nisu zapalili nov ratni požar radi obrane slobode, demokracije i nezavisnosti malih naroda, već radi odbrane svog kolonijalnog carstva i hegemonije koju su stekli pobjedom u prošlom imperijalističkom ratu; postalo je kao dan jasno da njemački i talijanski imperijalisti ne vode rat radi tobožnjeg ispravljanja versajske nepravde učinjene u prošlom ratu njihovim i drugim manjim narodima, već radi toga, da zavladaju kolonijama i tržištima svojih protivnika, da porobe nezavisne a naročito male nezaštićene narode i steknu hegemoniju u Evropi i ostalom svijetu.»³²⁾ U daljnjem tekstu zamjenjuje se izraz fašističke sa totalitarne sile, pa čak se ne spominju imena fašističkih zemalja što je nesumnjivo danak politici Kominterne. Ali je izvan svake sumnje da je antifašistička orijentacija ostala, a ono što se zbilo nakon pola godine — napad sila osovine na Jugoslaviju — u potpunosti je opravdalo takvu politiku.

U međuvremenu je došlo i do izvjesnog zaokreta u politici Kominterne, odnosno nekih njenih komunističkih partija, ali ne radikalnih. Radikalni zaokret ka antifašizmu nastupio je 27. lipnja 1941, nakon napada na SSSR kada je konačno ova dvogodišnja dilema razrješena. Kolika je bila njena cijena, teško je reći. U svakom slučaju velika. ■

29) P. Louis u «Histoire du socialisme en France» navodi da je pet komunističkih poslanika isključeno iz parlamenta, jer nisu ustali kada je parlament odao počast borcima palim na frontu. Tada je parlament izgledao da se isključivo svi poslanici koji priznaju pakt Njemačka—SSSR. U tom času 16 komunističkih poslanika je bilo u bijegu, 35 u zatvoru, 15 u vojsci, a 5 se odreklo partije. (Nov. pr. P. Vranicki, «Historija marksizma», Bliješna na str. 436).

29) P. Damjanović, «Peta zemaljska konferencija u svjetlosti pripremanja komunističke partije Jugoslavije za ustanak», Jugoslavenski historijski časopis, Beograd, 1969, br. 1—2, str. 91.

30) «Peta zemaljska konferencija», Zbornik radova, Zagreb, 1972, str. 26.

31) «Komunist», br. 1, 1946, str. 57—58.

32) Isto, str. 36.

doprinosa 7. kongresa komunističke internacionale određivanju socijalne prirode fašizma

*traganje kominterne
za osnovnom strategijom
antifašističke borbe*

Za celovito vrednovanje doprinosa Sedmog kongresa Kominterne u oceni socijalne prirode fašizma kao osnove za izgrađivanje adekvatne i delotvorne strategije antifašističke borbe potrebno je pre svega ukazati na ocene socijalne prirode fašizma što ih je u prethodnom periodu izricao komunistički pokret, pre svega Kominterna.¹⁾ Ovdje se, naravno, ne može izložiti detaljna geneza ovih ocena, nego samo čvorne točke u razvoju ocena fašizma u Komunističkoj internacionali.

Već u periodu rađanja evropskog fašizma, posle njegovih prvih sukoba sa revolucionarnim radničkim pokretom, komunistički pokret je počeo da ukazuje na fašističku opasnost.²⁾ Odmah posle uspostavljanja fašističke vladavine u Italiji Komunistička Internacionala na svom Četvrtom kongresu (krajem 1922) i Trećem proširenom plenumu svog Izvršnog komiteta (sredinom 1923) pokušava da odredi bitna obeležja fašizma i njegovo mesto i ulogu u rasporedu socijalno-političkih snaga. Na zasedanjima ovih svojih foruma Kominterna određuje fašizam kao instrument krajnje reakcije i kontrarevolucije u periodu opšte krize i raspadanja kapitalizma, kao poslednji pokušaj Imperijalizma u borbi protiv rastuće revolucije. Nastanak fašizma povezuje se sa epohom proletrske revolucije i krajnjeg zaoštavanja klasnih protivrečnosti, a njegove funkcije i uloga karakterišu se kao pokušaj krupnog kapitala da sačuva kapitalističku vladavinu. Istovremeno se ukazuje na militantni karakter fašističkih organizacija i na njihovu otvorenu terorističku delatnost u borbi protiv revolucionarnih stremljenja proletarijata. U tom smislu fašizam se označava kao otvorena belogardejska vladavina. Uporedo sa otkrivanjem terorističkih metoda fašističke delatnosti i njegovog kontrarevolucionarnog karaktera, Treći plenum IK KI na osnovu referata K. Cetkin, ukazuje na nastojanja fašizma da šovinističkom propagandom i socijalnom demagogijom pridobije razorene srednje slojeve i da ih pretvori u svoju masovnu društvenu bazu. Ovakav teroristički karakter fašističkog pokreta, a naročito njegove vladavine, uperen je ne samo protiv proletarijata i socijalističke revolucije, nego se »okreće istovremeno i protiv osnova buržoaske demokratije uopšte. Široke mase trudbeničkog naroda ubeđuju se da je vladavina buržoazije moguća samo kao otvorena diktatura nad proletarijatome»³⁾.

1) Isto je tako neophodno imati na umu ocene socijalne prirode fašizma koje su davali predstavnici drugih partija i pokreta. Izlaganje tih ocena, međutim, prelazi granice ovog referata.

2) Videti časopis »Komunističeskij Internacional«, br. 18—19/1921.

3) Komunističeskij Internacional u dokumentah, 1919—1932. Moskva, 1933, str. 297.

4) Ibid., str. 379—381.

5) Ibid., str. 448. U tom pogledu Kongres dalje razvija ocenu sadržanu u rezoluciji Trećeg plenuma IK KI (videti: Ibid., str. 300).

6) Ibid., str. 448.

Treći plenum konstatuje da »zavisno od različite istorijske situacije, fašizam u raznim zemljama ima delimično različita obeležja. Ali svuda njegova osnovna suština svodi se na kombinaciju grubog terorističkog nasilja sa kvazi-revolucionarnom frazeologijom, koja demagoški špekulise na potrebe i stremiljenja širokih trudbeničkih masa«¹⁾.

Peti kongres Kominterne (sredinom 1924) ide korak dalje u razlikovanju dva bitna aspekta socijalne prirode fašizma — njegov klasni karakter i socijalni sastav njegove sve masovnije osnove. U posebnoj rezoluciji *Fašizam*, Peti kongres KI definiše fašizam kao »jednu od klasičnih formi kontrarevolucije u periodu raspada kapitalističkog uređenja i proleterske revolucije... Fašizam predstavlja borbeno oružje krupne buržoazije u borbi protiv proletarijata, koga ona nije u stanju da slomi zakonskim državnim merama«. Fašizam je, dakle, »nelegalno sredstvo borbe« kojim se koriste kupni kapitalisti »za uspostavljanje i učvršćenje svoje diktature«. U odnosu na drugi aspekt socijalne prirode fašizma ovaj Kongres konstatuje: »Hranljiva sredina za njegove korene su pre svega oni srednji slojevi buržoazije koje kapitalistička kriza osuđuje na propadanje, a isto tako i ratom deklasirani elementi kao što su bivši oficiri i sl., delimično čak i neki ozlojeđeni elementi proletarijata koji su se gorko razočarali u svojim nadama na revoluciju«²⁾.

I pored ovakvog valjanog nabranjanja socijalnog sastava baze fašističkog pokreta, Peti kongres KI ipak ne sasvim adekvatno konstatuje da »po svom socijalnom sastavu fašizam treba da se smatra kao sitnoburžoaski pokret«³⁾, što može da se interpretira kao definicija bliska nizu sličnih socijaldemokratskih. A na Proširenom plenumu IK KI, koji je održan nakon Petog kongresa (u proleće 1925) izneta je teza da »fašizam dobija prevažno seljački karakter«⁴⁾. Prenaglašavajući značaj sitnoburžoaskog sastava socijalne baze fašizma i koncentrišući pažnju na tu njegovu stranu, Kominternu u svojim odlukama, kojima definiše socijalnu prirodu fašizma, imala i neke druge neprihvatljive elemente, tonove i akcente, koji nisu mogli da predstav-

ljaju dobru osnovu za izgrađivanje valjane strategije komunističkog pokreta u odnosu prema fašizmu i prema drugim organizovanim socijalnim i političkim snagama. Tako je pomenuti Treći plenum IK KI, polazeći od sitnoburžoaskog karaktera socijalne baze fašističkog pokreta, ne samo ukazivao na unutrašnja protivrečja ovog pokreta i s tim u vezi predviđao proces razlaganja i razjedinjavanja fašizma, nego je zaključio da fašizam »zbog porekla i karaktera njegovih nosilaca sadrži u sebi isto tako i revolucionarne tendencije koje se mogu zaoštriti protiv kapitalizma i njegove države«⁵⁾. Precenjajući različite socijalne snage i tendencije, koje su delovale u fašističkom pokretu, Peti kongres Kominterne je dosta olako optimistički zaključio: »Zbog svojih unutrašnjih protivrečnosti posle svoje pobeđe, fašizam će poći ka političkom bankrotstvu, što će ga dovesti do unutrašnjeg raspada (Italija). Ka analognoj krizi on ide i tamo gde, ne ostvarivši formalnu pobeđu, on mora otvoreno da podržava i štiti vladavinu krupne buržoazije (Nemačka)«⁶⁾.

Iako se ove ocene ne mogu prihvatiti, ipak se može razumeti i objasniti kako je do njih došlo. Fašizam je bio tek u ranoj fazi svog razvoja i ispoljavao je zaista protivrečne elemente. Kao vladajući sistem on je tek počeo da se konstituiše i to samo u Italiji, a u to vreme počeo je da budi i neke pozitivne nade ne samo u deklasiranim i sitnoburžoaskim slojevima. U težnji da proširi svoju socijalnu bazu fašizam je demagoški apelovao na pozitivna osećanja ljudi, insistirao na pravdi, istupao pod antikapitalističkim frazama, razvijao kvazi-socijalističke parole. A po osvajanju vlasti, fašizam je, da bi zadržao i proširio svoju socijalnu bazu, ne samo u Italiji nego i kasnije u Nemačkoj, ostvarivao određene mere za delimično poboljšanje položaja i rešavanje nekih teških problema i srednjih slojeva i radnika⁷⁾. Svojom socijalnom demagogijom fašizam se prilagođavao uslovima i potrebama pojedinih zemalja⁸⁾, a unutar njih sa različitim parolama i obećanjima obraćao se pojedinim slojevima.

Ovakva delimična lutanja u oceni izvesnih strana fašizma počela su u drugoj polovini 20-tih i početkom 30-tih godina, sa jačanjem sektaštva u komunističkom pokretu, da dobijaju nove elemente, što je sve više deformisalo predstavu o pravoj socijalnoj prirodi fašizma i skretalo komuniste na stranputice u borbi protiv fašizma. Ova zastranjivanja kretala su se uglavnom u dva osnovna pravca: prvo, u sve manjem razlikovanju fašističkih političkih sistema od drugih oblika buržoaske vladavine, odnosno u sve većem izjednačavanju fašističkih pokreta sa drugim nekomunističkim političkim pokretima i drugo, u oceni da uspostavljanje fašističke vladavine produbljuje krizu kapitalizma i ubrzava socijalističku revoluciju.

Staljin je septembra 1924. utemeljio koncept o tzv. socijalfašizmu. On je pisao: »Fašizam je borbe

7) Rasširennij plenum IK KI 21 marta — 6 aprila 1925 g. *Stenografski očet, Moskva — Leningrad, 1925, str. 347* (Videti: A. A. Galkin, op. cit., str. 244).

8) Komunističeskij Internacional u dokumentah, str. 38f.

9) Ibid., str. 448.

10) Videti: A. A. Galkin, op.cit., str. 206—225, 276—294.

11) Tako su, na pr. u Japanu, fašisti istupali sa parolama o »jednako platni za jednak rad«, o »osvajanju prava na organizovanje i na štrajk«, o »državnom obezbeđenju života nezaposlenih i sl. Za sebe su govorili: »Mi nismo vojna klica, nismo birokrati, nismo proletarijat — mi smo istinski narod« (citirano prema knjizi *Lajbzon i Širinja*, str. 129).

na organizacija buržoazije, koja se oslanja na aktivnu podršku socijaldemokratije... Objektivno, socijaldemokratija je umereno krilo fašizma... Ove organizacije se uzajamno ne isključuju, nego dopunjuju. To nisu antipodi, nego blizanci». Socijalfašizam je, po Staljinovoj oceni, formalno »neoformljen blok između ovih dveju osnovnih organizacija» buržoazije: socijaldemokratije i fašizma. S tim u vezi Staljin je i pacifističke režime okvalifikovao kao »učvršćivanje fašizma», koje u određenoj situaciji »izbacuje u prvi plan svoje umereno socijaldemokratsko krilo»¹²⁾. Već na Petom kongresu Kominterne prihvaćeni su stavovi takvog karaktera, prema kojima se socijaldemokratski i sitnoburžoaski pokreti i partije u nekim aspektima izjednačavaju sa fašizmom, njihovim kvalifikovanjem kao »desne i leve ruke savremenog kapitalizma». Pri tom se naglašavalo da u meri, u kojoj se ubrzano produbljuje »raspad buržoaskog društva, sve buržoaske partije, a naročito socijaldemokratija, poprimaju više ili manje fašistički karakter, pribegavajući fašističkim metodima borbe s proletarijatom»¹³⁾. Kada su na vlasti »i fašisti i socijaldemokrati... vrše službu buržoaziji kao otvorena borbena organizacija kontrarevolucije»¹⁴⁾. Ovim se napuštaju stavovi prethodnog kongresa KI o razlikama i protivrečnostima između fašizma i buržoaske demokratije i utemeljuje nova linija u komunističkom pokretu.

Ta se linija afirmiše nekoliko godina kasnije u periodu jačanja dogmatskih i sektaških tendencija u komunističkom pokretu, prihvatanjem parole »klasa protiv klase». Staljin je tada otišao znatno dalje zahvalovom o usmeravanju glavnog udara protiv levog krila socijaldemokratije kao jednom od osnovnih zadataka komunističkog pokreta¹⁵⁾. Prihvatanje ove orijentacije dovelo je do toga da su komunisti počeli da označavaju kao profašističke sve mere buržoazije, a etiketu fašizma lepili su gotovo svim strujama, partijama, pokretima i režimima koji su bili van i nasuprot komunističkog pokreta.¹⁶⁾

Takva politička linija uporno je sprovedena od strane Kominterne i na globalnom planu i unutar pojedinih partija, pa je čak i IK KI intervenisao u nekim partijama u pravcu prihvatanja takve strategije i taktike, što je omogućilo prevagu sektaških elemenata i njihov dalji doprinos jačanju takve linije¹⁷⁾. Ova orijentacija bila je dominantna sve do pobeđe fašizma u Nemačkoj, a u nekim grupacijama zastupana je do Sedmog kongresa KI, pa čak i na njemu.

Na XI plenumu IK KI (mart—april 1931), kada je fašistička opasnost postala neposredna i realna, ponovo je naglašena ocena, kojom se fašizam izjednačava sa buržoaskom demokratijom kao dva vida kapitalističke diktature, što je negiralo potrebu mobilizacije masa za odbranu demokratskih sistema. Istovremeno je ocenjeno da je upravo socijaldemokratija osnovni oslonac buržoazije i da razvoj socijaldemokratije pred-

stavlja »neprekidni proces evolucije ka fašizmu». Pri tome je naglašeno da fašizacija ide do same baze socijaldemokratskog pokreta, te da se borba protiv socijaldemokratije treba da vodi ne samo protiv njenog vodstva, nego i protiv članstva¹⁸⁾. U odnosu na ova pitanja potvrđene su istovetne ocene i zadržana ista politika i na XII plenumu IK KI (avgust—septembar 1932), pa čak i na XIII plenumu ovog foruma (decembar 1933)¹⁹⁾.

Sastavni deo ovakvog odnosa prema socijaldemokratiji i drugim snagama, koje su delovale u radničkom pokretu, bilo je faktički odustajanje od politike jedinstvenog radničkog fronta, koji je bio prihvaćen u Kominterni na Leninovu inicijativu. Napuštala se politika borbe za neposredne dnevne interese radnika, a komunistički pokret se usmeravao na cepanje sindikalnog pokreta²⁰⁾. Nasuprot širokom radničkom frontu u borbi protiv fašizma u nizu komunističkih partija ističane su sektaške parole. U KP Nemačke je

12) K međunarodnomu položajnu. J. V. Staljin. Sočinenija. GIPL Moskva. 1947, tom 6, str. 282—283.

13) Komunistički Internacional u dokumentah... str. 448.

14) Ibid., str. 441.

15) Prilivajući stav Buharina »da je borba protiv socijaldemokratije jedan od osnovnih zadataka sekcija Kominterne», Staljin je, koristeći Buharina dodao: »Međutim, to je nedovoljno. Zato da bi se borba sa socijaldemokratijom odvijala uspešno neophodno je zaoštriti pitanje na borbu sa takozvanim 'levim' krilom socijaldemokratije... koje, igrajući sa 'levim' frazama i vešto time obmanjujući radnike, koči proces napuštanja socijaldemokratije od strane radničkih masa. Jesno je da je bez razbijanja 'levih' uopšte nemoguće preodolavanje socijaldemokratije» (O prvom uktonu u VKP(b) J. V. Staljin. Sočinenija. GIPL Moskva 1952, tom 12, str. 21—22). Ovu liniju prihvatila je KI na svom šestom kongresu (Komunistički Internacional u dokumentah... str. 777).

16) Čak je vlada Masaryk-Beneš u CSR i politika Roosevelta ocenjena kao fašistička.

17) Takav slučaj bio je, na pr. na Petom kongresu KP Poljske (1930) gde je IK KI pomogao levoj manjinskoj struji da nametne svoju liniju o usmeravanju glavnog udara protiv socijaldemokratije.

18) O tome se dokumentovano i kritički piše u radu Komunistički Internacional. Kratki istorički očeak. Izdat. Političkoj literaturi, Moskva 1969, str. 368—475. I drugi materijali pokazuju da je u Kominterni i u njenim sekcijama zastupana teza o stalnom kretanju socijal-demokratije ka fašizmu (Komunistički Internacional u dokumentah... str. 448, 715—777, 957, 961—962. i o njemu prevarivanju u buržoasku partiju i imparjalističku agenciju. Niz delegata na Sedmom kongresu KI, a pre svega Palm Dat i Vasil Kolarov. Iznosili su brojne primere sprovođenja ove politike.

19) Komunistički Internacional u dokumentah, str. 961—962, 975—977. Na XIII plenumu IK KI (decembar 1933) zastupano je gledište da »osnovni udar u najbliže vreme treba da bude usmeren protiv socijaldemokratske partije».

20) XI plenum IK KI podržao je odluku Kongresa Profinterne (1930) o prevarivanju revolucionarnih proletarijskih sindikalnih organizacija u samostalnu revolucionarnu sindikatu. (Videti: Komunistički Internacional u dokumentah... str. 964—965).

1931. godine ističana parola »crvenog radničkog fronta«, u KP Čehoslovačke: »Protiv jedinstvenog fronta fašizma — jedinstveni front komunizma«, a u drugim partijama »jedinšteni crveni front«, »jedinšteni revolucionarni front« i sl. Ovakva linija — iako je bila reakcija na antikomunističku politiku socijaldemokratije — sužavala je manevarski prostor komunističkom pokretu, lišavala ga mogućih saveznika, doprinosila nejedinstvu radničkog pokreta i antifašističkih snaga i samim tim olakšavala pobjedu fašizma u Nemačkoj i njegovu jačanje u nizu drugih zemalja.

Pobedi fašizma u Nemačkoj i porastu njegove snage i uticaja svakako su u izvesnoj mjeri koristile i neke druge komunističke ocene o fašizmu koje su, s jedne strane, potcenjivale njegove snage i njegove mogućnosti trajnije afirmacije, a, s druge strane, u njemu vidjele slabost kapitalizma i činilac koji u izvesnom smislu i na svojevrsan način ubrzava proletersku revoluciju. Polazeći od toga da fašizam nema sopstvenu

ideologiju i doktrinu, već da je klektička smeša elemenata raznih teorija čiji je cilj da se prikrije njegova imperijalistička suština, a da je, s druge strane, toliko prožet nasiljem — mnogi komunisti su pre 1933. godine smatrali da fašizam ne može trajnije da ostvari masovni uticaj. Polazeći od razvoja događaja u Mađarskoj i Italiji, komunisti su ocjenjivali da rast i afirmacija fašizma predstavlja svojevrsnu istorijsku »kazu« za neuspelu proletersku revoluciju. A kada je fašizam osvojio masovnu podršku, komunisti u Nemačkoj i u drugim zemljama su predviđali da će fašistički pokret ubrzo izgubiti oslonac u masama²¹⁾. Nemački komunisti, a naročito pripadnici njihovog sektaškog levog krila tvrdili su da fašizam nema nikakvih šansi u Nemačkoj — i to i u vreme njegovog naglog uspona — s obzirom na visok stepen ekonomskog i kulturnog razvika ove zemlje, na tradicije i snagu radničkog pokreta²²⁾. Komunisti koji su delovali u zemljama demokratskog parlamentarizma (Engleskoj, Francuskoj, Skandinaviji) tvrdili su, da u njihovim zemljama parlamentarne tradicije i demokratske kulture masa ne postoje uslovi da fašistički pokret izraste u ozbiljniju političku snagu.

Drugi vid podcjenjivanja fašističke opasnosti izpoljavao se u ocenama koje su neosnovano i s velikim optimizmom govorile o povoljnim perspektivama za blisku socijalističku revoluciju. U tim se ocenama polazilo od toga da je fašizam izraz duboke krize kapitalizma i pokušaj monopolističke buržoazije da tu krizu prevlada. Međutim, tvrdilo se, fašizam ne samo što ne uspeva da krizu razreši, nego je produžuje do te mere da neposredno stavlja na dnevi red socijalističku revoluciju. U tom smislu u rezoluciji Petog kongresa Kominterne ocenjeno je da »odmah posle njegove pobjede nastaje političko bankrotstvo fašizma, koje dovodi do njegovog unutrašnjeg raspadanja«²³⁾. Na ova stajništa, u okviru politike »što gore — to bolje«, nadovezivali su se pogledi da je fašizam prethodnica socijalističke revolucije, pa da je ne samo neizbežan, nego u izvesnom smislu i poželjan. Sa ovakvim gledištima istupale su sektaško-dogmatske grupe u KP Nemačke i u nekim drugim partijama, tvrdeći da uspostavljanjem fašističke diktature, monopolistička buržoazija priprema teren za revolucionarne eksplozije. Ova grupa u KP Nemačke isticala je 1931. da će pokušaj nacional-socijalista da se dočepaju vlasti uzbrati pobjedu proletarijata u Nemačkoj, i da će period 1931/1932. predstavljati »najrevolucionarniju zimu« i sl. Iako ova gledišta nisu postala dominantna ni u KP Nemačke ni u Kominterni — ipak ona nisu bila usamljena. Pa i posle dolaska Hitlera na vlast unutar Kominterne Izražavanje su nade da je to privremena vlast koja vodi raspadanju kapitalizma i porastu revolucionarnog pokreta koji će ubrzo očistiti fašističku diktaturu²⁴⁾. Čak i neposredno pred Sedmim kongresom Kominterne, kada je proces preispitivanja i prevazilaženja ovih sektaških stavova bio daleko odmakao, u oficijelnom ča-

21) Ova teza zastupana je u brojnim člancima i priložima rukovodilaca KP Nemačke i njezinih predstavnika u Kominterni, koji su 1933. i 1934. godine objavljivali u časopisu »Kommunističeskij Internacional« (br. 9, 11, 19—20 i 34—35 od 1933, br. 23, 24 i 25 od 1934). Slične ocene donose i Presidijum IK KI (Juna 1934) povodom članka u Nemačkoj (Ibid., br. 22/1934). Na sastanku Komisije za pripremu Sedmog kongresa KI (sredinom 1934) Dimitrov je podsetio da su rukovodilci KP Nemačke često kategorički tvrdili da je zaustavljen porast uticaja nacionalsocijalista i da je započeo proces gubljenja podrške u masama, iako je osnovni trend njihovog uticaja išao uzlaznom linijom. Na tom sastanku je I. Platnicki ponovo tvrdio, posle čistki Jurišnih odreda (30. juna 1934), da fašizam gubi ili da je već izgubio svoju masovnu bazu (vidjeti: Lejzon i Širinja, op. cit., str. 119, 134—135).

22) O tome je govorio G. Dimitrov u ovom referatu na Sedmom kongresu KI, navodeći izjave takve vrste (vidjeti: G. Dimitrov, op. cit., str. 388).

23) Kommunističeskij Internacional u dokumentah ... str. 448.

24) Časopis »Kommunističeskij Internacional« objavio je uvodnik povodom obrazloženja Hitlerove vlade: Vlada fašističke koncentracije u Nemačkoj (br. 4—5/1933, str. 3—7) u kome se zaključuje: »Dolazak na vlast vlade Hitlera—Papena izuzetno će da ubrzo osveženje revolucionarne krize u Nemačkoj. Nemačka se nalazi na pragu revolucionarne krize ... Naredne nedelje i meseci određuju puteve daljeg razvoja svatke proleterske i revolucije, čije je čvorna tačka Nemačka«. Nešto kasnije u uvodnicima Istog časopisa: Kraš vjerske Nemačke I priprema nemačkog Oktobra (br. 9/1933, str. 3—13) i Nemački fašizam i nemački proletarijat (br. 11/1933, str. 8—14), kao i rezoluciji Prezidijuma IK KI O savremenoj situaciji u Nemačkoj (Ibid., str. 3—7) zastupa se ista teza i ističe se da uspostavljanje fašističke vladarine »razbija demokratske iluzije u masama i oslobađa masu uticaja socijaldemokratije (i time) ubrzava tempo razvika Nemačke prema proleterskoj revoluciji ...»

sopisu Kominterne publikovane su ocene te vrste: «Unutrašnja i spoljna protivrečja fašizma zaočtravaju se do maksimuma. Eto zašto možemo reći da fašizam na kraju krajeva ubrzava sazrevanje revolucionarne krize u celokupnom kapitalističkom svetu»²⁵).

Uporedo sa ovim pogrešnim ocenama o mestu, ulozu i o karakteru fašizma, komunistički pokret je i u periodu afirmacije sektaško-dogmatskih snaga ostao pri oceni klasne prirode fašizma kao «potpuno otvorene i dosledne diktature» vlasnika banaka, krupne industrije i zemljoposjednika, kao što je zaključeno na Šestom kongresu Kominterne (jula 1928) i u Programu Komunističke internacionale koji je na ovom Kongresu usvojen. Po oceni ovog Kongresa fašizam «stavlja na raspolaganje vladajućim klasama oružane snage specijalno obučene za građanski rat, a ostvaruje novi tip države koji se otvoreno oslanja na nasilje, prinudu i korumpiranje ne samo sitnoburžoaskih slojeva, nego i nekih slojeva radničke klase»²⁶). I u to vreme je isticano da fašizam kombinuje otvoreno kontrarevolucionarno terorističko nasilje sa socijalnom demagogijom²⁷). Na Jedanaestom plenumu IK KI posebno je naglašeno izuzetno značajno mesto nacionalizma u okviru fašističke demagoške ideologije i politike. Na ovom plenumu u okviru otpora krajnjem sektaštvu istaknuto je da i kao je fašizam izraz krize kapitalizma on ne mora automatski da približava socijalističku revoluciju, te ga ne treba posmatrati kao «oca revolucije». Plenum je podvukao da je fašizam forma odbrane kapitalizma i da se u praksi ispoljava kao najopasniji «oblik ofanzive kapitala», te da komunistički pokret treba odlučno da se bori i protiv rastuće fašizacije u svim zemljama gde je ova ofanziva prisutna i protiv već uspostavljenih fašističkih diktatura.

I pored značajnih pogrešaka u oceni fašizma i ozbiljnih zastranjivanja u svojoj strategiji i taktici u odnosu na fašizam, koje su proizlazile iz pogrešnih ocena prirode i uloge socijalno-političkih snaga, komunistički pokret je i u ovom periodu — krajem 20-tih i početkom 30-tih godina — bio snaga koja je istovremeno bila i najobiljniji subjekt borbe protiv fašizma i najglavniji objekt fašističkog nasilja.

* * *

Suštinski zaokret u odnosu prema fašizmu, a samim tim i u odnosu na druge socijalne i političke snage, vezuje se za Sedmi kongres Komunističke internacionale. Ovaj zaokret je došao do izražaja u dva osnovna pravca: prvo, u razradi kompleksne ocene socijalne prirode i drugih komponenata fašizma, koje naglašavaju njegove korenite razlike u odnosu na druge vidove buržoaskih političkih sistema i organizacija i drugo, u formulisanju nove strategijske orijentacije komunističkog pokreta u odnosu prema fašizmu i uopšte u od-

nosu na borbu za demokratiju, mir i socijalizam. Oba ova aspekta — kompleksna ocena fašizma i nova strategijska orijentacija nerazdvojno su povezani i uslovljeni i čine dijalektičko jedinstvo, ali s obzirom na predmet ovog rada ovde će biti reči samo o razradi kompleksne ocene fašizma, kao osnove i pretpostavke nove strategijske orijentacije.

Zaokret u odnosu prema fašizmu rezultat je dvaju paralelnih i međusobno povezanih i uslovljenih procesa: prvo, kritičkog preispitivanja dotadašnjeg odnosa prema fašizmu u svetlu tragičnih poraza u Nemačkoj i dr. zemljama i, drugo, uopštavanja iskustava antifašističke borbe koja se tokom 1934. godine odvijala u Francuskoj, Austriji i Španiji²⁸).

25) «Komunistički internacional», br. 19/1935, str. 9.

26) Komunistički internacional u dokumentah ..., str. 777. Ibid., str. 777.

U članku «socijalna politika italijanskog fašizma».

L. Galo analiza metode i rezultate fašizma na vlasti u ovoj oblasti, a zaključci do kojih dolazi ilustriraju valjnost ocena KI (Časopis «Komunistički internacional», br. 1/1933, str. 40—46).

28) Videti priloge J. Duclosa, D. Iberri, V. Ulbrichta i dr. u knjizi Komintern i ego revolucionarne tridici, Moskva, 1969.

29) Poziv komunističkih partija Francuske, Nemačke i Poljske za stvaranje jedinstvenog radničkog fronta («L'Humanité», 13. II 1933); konkretni program IK KI za borbu protiv fašizma («Pravda», 6. III 1933).

Evropski radnički antifašistički kongres, juna 1933. u Parizu, na koji komunisti izlaze sa platformom jedinstva svih antifašističkih demokratskih snaga («Komunistički internacional», br. 18/1933, str. 5—8) i na kome je stvoren Antifašistički centralni komitet.

30) Videti istupanje D. Nemeša na skupu povodom 30-togodišnjice Sedmog kongresa KI [30-letie VII kongresa Komintern, Praga 1966, str. 137.]. U okviru svoje rubrike Fašistička diktatura u Nemačkoj i priprema snaga proleterske revolucije časopis «Komunistički internacional» objavio je dopunjeni stenogram predavanja O. Pjeticnikog u Lanjinovoj školi u Moskvi (11. aprila 1933) O savremenoj situaciji u Nemačkoj (br. 19—20/1933, str. 40—65) u kojoj se analiziraju uslovi dolaska fašizma na vlast i situacije u Nemačkoj, ali se opet zaključuje da «Hitlerovska partija ne može spasiti nemačku buržoaziju. Naprotiv, fašisti ubrzavaju njenu propast». KP Nemačke se poziva da organizuje proletersku revoluciju u Nemačkoj, «da joj stane na čelo i da je dovede do potpune pobeđe». U istom časopisu (br. 34—35/1933, str. 3—15) F. Heker objavljuje članak Savremena situacija u Nemačkoj — zadaci KP Nemačke u kome također zaključuje da KPN «priprema pobeđu proleterske revolucije, pobeđu Sovjetske socijalističke republike u Nemačkoj». Iste časopis (br. 36/1933) objavljuje materijale XII plenuma IK KI sa osnovnim stavom: «Sazrevanje svetske revolucionarne krize — borbe za sovjetsku vlast u celom svetu» — kao «glavnu parolu Komintern na datoj etapi. Tu se objavljuje referat W. Plicka (str. 19—30):

«Mi se borimo za sovjetsku Nemačku». Prezidijum IK KI je na svom zasedanju 1934. u brojnih referatima članka u Nemačkoj (30. juna) ocenio kao «početak krize nemačkog fašizma» (Ibid., br. 22/1934, str. 2—48, br. 23/1934, str. 9—20, br. 23, 24 i 25/1934, str. 9—20, 10—25 i 12—22).

31) Videti o tome ocene u zbornicima posvećenim Dimitrovu: Georgij Dimitrov — vidajušija delatelj komunističkog dvizanja i Georgij Dimitrov — vidajušija revolucioner-leninac, Moskva, 1974.

Izvesni novi tonovi u odnosu prema fašizmu i prema drugim socijalnim i političkim snagama počeli su da se ispoljavaju na XI i XII plenumu IK KI, a naročito posle uspostavljanja fašističke vlasti u Nemačkoj²⁹). Međutim, uključujući i XIII plenum IK KI (decembra 1933) sa njegovom definicijom fašizma, sve su to bili novi elementi u okviru stare koncepcije, »promene isključivo taktičkog karaktera« koje su samo korigovale staru strategiju, ali je nisu bitno menjale³⁰).

Suštinski zaokret u praktičnoj politici nastaje u borbi protiv fašizma u Francuskoj, počev od februara 1934. godine, a zatim i u nekim drugim zemljama. Uopštavanjem ovih iskustava i kritičkim preispitivanjem starih formula i šema, u oštroj i žilavoj borbi sa sektaško-dogmatskim snagama i sa snažnom tradi-

cijom, počev od sredine 1934. počinje konstituisanje nove koncepcije.

Nova koncepcija rađa se, razvija i oformljuje u radu komisija za pripremu Sedmog kongresa KI, koje su započele rad sredinom 1934. godine, u živim i delotvornim komunikacijama sa pojedinim partijama — pre svega sa KP Francuske, u istupanjima vodećih predstavnika komunističkog pokreta: Dimitrova, Kusinena, Theoreza, Togliattija i dr. Posebno značajan doprinos u preispitivanju dotadašnje političke linije komunističkog pokreta i u njenoj preorijentaciji dao je Georgi Dimitrov³¹). U istupima na Lajpciškom procesu (1933) on je na osnovu negativnih iskustava borbe protiv fašizma u Nemačkoj pozivao na zbijanje svih antifašističkih snaga u svetu na širokoj demokratskoj platformi³²), a u masovnoj međunarodnoj akciji za oslobođenje Dimitrova i njegovih drugova nastale su prve forme jedinstva antifašističkih snaga³³). Po izlasku iz zatvora u susretu sa Staljinom i drugim sovjetskim rukovodjocima (7. aprila 1934) Dimitrov se založio za preorijentaciju u politici, ali je naišao na Staljinovu rezervu. Tek kasnije u pismu Dimitrovu (25. oktobra 1934) Staljin je podržao Dimitrova i novu orijentaciju, iako sve do Kongresa ni među predstavnicima sovjetske Partije ni drugih partija nije bilo potpunog jedinstva³⁴). Posebno je značajno njegovo pismo Izvršnom komitetu Kominterne i Centralnom komitetu SKP(b) od 2. jula 1934, i njegova istupanja u Pripremnoj komisiji za pripremu kongresa. Tu je on tražio odbačivanje šablona i šematizma kojima se služe komunisti umesto da marksistički analiziraju stvarne procese. Zahtevao je kvalitativno drugačiju ocenu ne samo članstva, nego i kadrova socijaldemokratskih partija. Predlagao je ostvarenje jedinstva reformističkih i revolucionarnih sindikata. Institirao je na potrebi odbačivanja sektaške uskoogrudnosti i insistiranja da se komunistima prizna avangardna uloga pri stvaranju širih saveza, već se založio da komunisti svojom kritičnošću, širinom i stvaralačkom delatnošću u masama obezbede sebi odgovarajuće mesto u jedinstvenom frontu. Tokom jula i avgusta 1934. godine, u radu pripremnih komisija i drugih organa KI, u njenom časopisu³⁵) i sl., kroz sukob novih kritičkih i stvaralačkih koncepcija sa nosiocima starih pogleda³⁶) formulisani su glavni elementi novih gledišta koja su kroz kolektivni doprinos brojnih aktivista³⁷) i partija komunističkog pokreta razvijeni u celovitu koncepciju Sedmog kongresa KI³⁸).

Sedmi kongres KI je raspravljao o više pitanja, ali centralni problem na kome se koncentrisala pažnja najvećeg broja učesnika u okviru gotovo svih tačaka dnevnog reda, neposredno ili posredno, odnosila se na karakter fašizma i strategiju antifašističke borbe³⁹). Preispitujući i revidirajući svoje dotadašnje ocene Kominterne je na ovom Kongresu nastojala da dá svestranu, teorijski produbljenu i realističku ocenu fašizma, a pre svega uslova koji ga rađaju, njegove

32) Dimitrov je još posle fašističkog prevrata u Bugarskoj 1923. god. isticao da sa »duboko obojavaju oni koji misle da je fašizam usmeren samo protiv tzv. »komunističke opasnosti«. Uporavljajući da će oni »skupo da plate svoju zabludu i svoju »političku kratkovidnost«. Dimitrov je već tada ocenjivao da je »fašizam ne samo antikomunistički, već istovremeno i antinarodni, te da samo najšire jedinstvo svega što je »čestito i demokratsko« može da one-mogući pobeđu fašizma (G. Dimitrov, op. cit., str. 100).

33) Videti: »Komunistički Internacional« br. 32/1933, str. 4—7, i 7—8/1934, str. 15—21. Govoreći inostranim radničkim delegacijama koje su prisustvovala proslavi 1. maja 1935. u Moskvi Dimitrov je ocenio da se u pokretu za oslobođenje trzava Lajpciškog procesa rodio jedinstveni front protiv fašizma u svetskim razmerama, jer su u borbu protiv fašizma stupili i komunisti, i socijaldemokrati, i enerhisti i nepartijci. »Milioni i milioni radnika i radnica... sitne buržoazije, seljake i Intelligencije, bili su na strani jedinstvenog antifašističkog fronta« (Komunistički Internacional« br. 21/1935, str. 13).

34) Videti tvore navedene u opasci 31.

35) Časopis »Komunistički Internacional« je od br. 26/1934. počeo da objavljuje materijale u kojima se raspravljalo o pitanjima koja će biti na Kongresu.

36) Najviše otpora pruženo je zahtevu za preispitivanje i promenu ocene i odnosa prema socijaldemokratiji, a glavni nosioci otpora bili su: Béla Kun, V. Klorin, S. Losovski, A. Martinov i E. Varga. U okvirima foruma Kominterne i u njenom časopisu »Komunističkoj internacional« (na pr. br. 17/1934, str. 27—30) otpori preorijentaciji pružani su sve do Sedmog kongresa KI. Ozbiljna uporišta starih sektaških i dogmatskih stavova i otpori novoj orijentaciji bili su u komunističkim partijama Nemačke, Kine, Mađarske, Bugarske, SAD i dr.

37) Izraz tih zajedničkih traganja i veliki lični doprinos Palmira Togliattija u određivanju karaktera fašizma i nove antifašističke strategije predstavljaju njegova Predavanja o fašizmu, održana slušaocima Lenjinističke škole u Moskvi od januara do aprila 1935.

38) O procesima preispitivanja ranijih koncepcija, o nastajanju nove orijentacije i o otporima tome videti: Lejbnov i Širinja, op. cit., str. 75—83.

socijalne prirode i ideologije, njegovih metoda i sredstava borbe, mehanizma njegove vladavine, njegove snage i slabosti, ozbiljnosti i realnosti opasnosti od fašizma, mogućnosti i strategije borbe protiv njega. Odgovori na ova pitanja velikim delom bila su sadržana u referatu Dimitrova, koji je predstavljao kako njegov lični doprinos tako i rezultat zajedničkih traženja u pripremanjima za Kongres, ali su i mnogi drugi učesnici na ovom najznačajnijem skupu Kominterne dali svoj veći ili manji doprinos.

Pri analizi i određenju osnovnih karakteristika i osobnosti fašizma Sedmi kongres prihvatio je bazični element u određivanju klasnog karaktera fašizma koji je formulisan na Trinaestom plenumu IK KI⁽⁴⁰⁾. Ta odredba, sadržana i u referatu Dimitrova i u Rezoluciji Kongresa, postala je osnovnom i polaznom u celokupnoj kasnijoj delatnosti komunističkog pokreta. Prema njoj, fašizam na vlasti je »otvorena teroristička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističijih i najimperialističijih elemenata finansijskog kapitala«⁽⁴¹⁾. Ovo određenje Togliatti je u svojim *Predavanjima* označio kao »prvi element« fašizma koji mu je uvek svojstven, bez obzira na različite vidove ispoljavanja u pojedinih zemljama i na značajne razlike koje manifestuje u različitim etapama razvoja⁽⁴²⁾. Iako se ta formulacija ne može bez rezerve da primeni na sve vrste fašizma, naročito na one koji su postojali ili postoje u manje razvijenim zemljama, ona ipak izražava osnovnu klasnu funkciju fašizma — on se javlja kao oruđe buržoaske reakcije protiv revolucionarnog proletarskog pokreta u periodu opšte krize kapitalizma, a naročito u uslovima zaoštrenih klasnih protivrečnosti i nestabilnosti vlasti kapitala kada nastaju realne mogućnosti za dublje revolucionarne potrese i preobražaje⁽⁴³⁾. Prihvatajući ovakvo određenje Sedmi kongres nije prihvatio upročenu formulaciju koja identifikuje pomenute krugove finansijskog kapitala i fašizma, nego je ostao pri elastičnijoj i adekvatnijoj interpretaciji, prema kojoj fašizam ostvaruje funkcije i vrši »ulogu lakeja krupne buržoazije«⁽⁴⁴⁾, kao njeno oruđe.

Značajan doprinos valjanom određivanju socijalne prirode fašizma učinio je Sedmi kongres KI odbacivanjem netačnih sektaško-dogmatskih ocena koje su izjednačavale fašističke sa drugim nekomunističkim pokretima i fašističkom političkom sistemom sa sistemima buržoaske demokratije, te otkrivanjem suštinskih razlika i dubokih protivrečnosti među njima. Pre svega odbačena je ocena o socijaldemokratiji kao varijanti i bratu-blanzancu fašizma. Iskustva borbe protiv fašizma u Francuskoj i u drugim zemljama, kao i trezvena analiza klasnog sastava i stvarne uloge socijaldemokratije, a pre svega njenog levog krila koje se u tim uslovima snažno afirmisalo, omogućila su komunistima da u socijaldemokratiji vide svoju »klasnu braću« i osnovnog saveznika u borbi protiv fašizma. Kongres je isto tako podržao realistične ocene izrečene od pojedinih

komunističkih partija iz poslednje dve godine i o ostalim organizovanim socijalno-političkim snagama koje se suprotstavljaju fašizmu. Iako su u tom pitanju otpori konzervativnih snaga i prisustvo tradicije bili prisutni i na samom Kongresu, ipak je prevladala procena da se mora prekinuti sa olakim kvalifikovanjem brojnih građanskih, seljačkih i drugih sitnoburžoaskih partija i organizacija kao fašističkih. Na Kongresu je istaknuto da u njihovim redovima jačaju snage koje pružaju otpor fašizmu.

Fašistički politički sistem predstavlja »neobičnu zamenu jedne buržoaske vlade drugom, nego smenu jedne državne forme klasne vladavine buržoazije — buržoaske demokratije njenom drugom formom — otvorenom terorističkom diktaturom. Ignorisanje ovih razlika bilo bi ozbiljna greška koja bi smetala revolucionarnom proletarijatu da mobilise najšire slojeve trudenika grada i sela na borbu protiv opasnosti zahvatanja vlasti od strane fašista, a isto tako da iskristi protivrečnosti koje postoje u lageru same buržoazije«⁽⁴⁵⁾. Ova ocena, prihvaćena na Sedmom kongresu, imala je veliki principijelni značaj kako za tačnije

39) Sedmi kongres Komunističke Internacionala održan je od 25. jula do 21. avgusta 1935. godine u Moskvi. Na njemu je prisustvovalo 510 delegata, od čega 371 sa pravom odlučivanja, a 139 sa savetodavnim pravom. Ti delegati predstavljali su 65 komunističkih partija. Kongres je radio po sledećem dnevnom redu: 1. Izveštaji o radu IK KI (W. Pleck) i Internacionalne kontrolne komisije (A. Angaritis). 2. Otvoriva fašizma i zadaci Kominterne u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma (G. Dimitrov). 3. O zadacima Kominterne u vezi sa pripremanjem novog svetskog rata od strane imperijalista (P. Togliatti). 4. Pobjeda socijalizma u SSSR-u i njen svetski istorijski značaj (D. Manuiljski). Povodom 40-te godišnjice Engelsove smrti Manuiljski je 5. avgusta pročitao referat: Engels u borbi za revolucionarni merkizam.

40) Posvajajući se na Izvor: *Marčello i Maurício Ferraz, Beseduju sa Togliatti, 1954, Lejbon i Sirinjo* (op. cit., str. 123) ukazuju da je Stalin bio autor te definicije.

41) Georgij Dimitrov. Izabranje proizvedenija, t. I, str. 376.

42) Palmiro Togliatti. Lekcii o fašizmu, Politizdat, Moskva, 1974, str. 6—11.

43) Na primeru Italije Togliatti je pokazao da su određeni krugovi krupne reakcionarne italijanske buržoazije »došli do zaključka da je iz nastale situacije nemoguće izbeći bez oružane borbe« i da su u tom izuzetno kriznom periodu »posle zahvatanja fabrike (od strane radnika — septembra 1920 S. Z.) »stupili na put podrške fašizmu« (op. cit., str. 36—37). Arhivni i drugi dokumenti, otkriveni krajem drugog svetskog rata verifikovali su te ocene. U nizu drugih radova koji ne dokumentovano materijalu otkrivaju te veze videti pomenuti rad A. A. Galkina, *Germskij fašizam*, str. 14—107.

44) Rezoluciji VII Vseimnogog kongresa Komunističkog Internacionala, Moskva 1935, str. 11. Lejbon i Sirinjo u svom radu (op. cit., str. 124) ukazuju da se oko ove formulacije vodila rasprava u Redakcionoj komisiji Kongresa. Za takvo određenje zalagao se i Dimitrov i pre Kongresa i ne njemu (videti o tome rad F. T. Formine: G. Dimitrov o klasovoj suštini fašizma u pomenutoj knjizi G. Dimitrov. — *vidjajšijaja revoljucioner-leninec*).

45) Georgij Dimitrov. Izabranje proizvedenija, t. I, str. 378.

određenje osobnosti fašizma, tako i za izgradnju valjane strategije antifašističke borbe, za njeno usmeravanje protiv stvarnog, a ne izmišljenog fašizma⁴⁶⁾. Takva ocena zasnivala se na činjenicama da «fašistička kontrarevolucija juriša na buržoasku demokraciju, nastojeći da uspostavi režim najvarvarskije eksploatacije trudenika i njihovog gušenja». Zbog toga u mnogim zemljama trudenici nemaju široki izbor, već moraju direktno i «konkretno da biraju... ne između proleterske diktature i buržoaske demokracije, nego između buržoaske demokracije i fašizma»⁴⁷⁾.

Značajna pažnja u određivanju socijalne prirode fašizma posvećena je i na Sedmom kongresu Ki pitanju socijalne baze fašizma. Togliatti je naglasio da se fašizam razlikuje od drugih vidova buržoaske reakcije i terora upravo time što poseduje raznolik, pre svega sitnoburžoasku masovnu bazu — i to je nazvao «drugim elementom» fašizma⁴⁸⁾. Kongres je svestranije i dublje nego što je Kominternu ranije činila ukazao na objektivne uzroke i na subjektivne okolnosti u kojima se rađa okretanje značajnih delova stanovništva fašizmu, ali je ukazao i na slabosti radničkog pokreta

46) Kao što je već rečeno, komunisti su u prethodnom periodu nazivali fašističkim razne demokratske režime, čime su dezorijentisali i sebe, i radničku klasu i svoje moguće saveznike.

47) G. Dimitrov, op. cit., str. 468.

48) P. Togliatti, op. cit., str. 11—12.

u celini, a komunističkog posebno koje su ovo omogućile. Međutim, otkrivajući da osnovnu komponentu fašizma čini njegov «prvi elemenat», da njegovu politiku naročito posle dolaska na vlast određuju prevashodno interesi krupnih kapitala, a ne njegova masovna baza — Sedmi kongres je zaključio da fašizam logično deluje ne samo protiv radničkog pokreta, nego i protiv stvarnih interesa svih sitnoburžoaskih srednjih slojeva. Upozoravajući da fašizam pre osvajanja vlasti nije odmah mogao jasno da ispolji sva svoja obeležja, što mu je omogućilo da na osnovi antikapitalističke i nacionalističke demagogije okupi oko sebe nezadovoljne i razočarane srednje slojeve, Sedmi kongres je naročito na analizi fašističkog sistema u Nemačkoj pokazao pravi klasni karakter fašizma. To je otvorilo novu perspektivu za rad u masama. Kongres je ukazao da veliki frontovi koji se stvaraju u tim uslovima jesu fašizam na jednoj strani, koji deluje kao udarna pesnica i instrument buržoaske reakcije, a širok front svih trudenika i svih demokratskih miroljubivih snaga, na drugoj strani, sa radničkom klasom kao prirodni jezgrom i osnovnom kohezionom snagom antifašističkog okupljanja. Zato pitanje o socijalnoj bazi fašizma nije drugorazredno, ne postoje, naime, socijalni slojevi trudenika koji su po svom položaju u društvu prirodni saveznik fašizma. Od razumevanja i razrešenja ovog pitanja, istakao je Palm Dat, u dobroj meri zavisi efektivnost borbe protiv fašizma.

Socijalna priroda fašizma na vlasti ispoljila se i u institucijama koje je rušio i stvarao. Zabrana radničkih partija, rasturanje sindikata, formiranje korporativnog sistema kao instrumenta politike klasnog mira i saradnje, osnivanje mreže drugih organizacija — sve je to pogodovalo rastu krupnog kapitala i ostvarenju efektivne kontrole nad masama. Relativna samostalnost aparata fašističkog mehanizma vlasti, isticali su Dimitrov, Togliatti i dr. funkcioneri Kominterne, kao i niz mera za delimično zadovoljenje raznih slojeva trudenika, nisu mogli da skrivaju klasni karakter fašizma kao oruđa reakcionarne krupne buržoazije i njegovu antiradničku i antinarodnu prirodu.

Sedmi kongres je analizirao i ustrojstvo fašističkog pokreta i njegov mehanizam vlasti. Posebno su učesnici Kongresa objasnili strukturu i ulogu raznih fašističkih oružanih poluvojnih formacija kao oruđa terora uperenog pre svega protiv revolucionarnog radničkog pokreta. Togliatti je ukazao na nastojanja fašističkih vrhova da vežu za sebe reakcionarnu solidarnost i da tim putem koriste i armiju za uspostavljanje fašističke vladavine, što je bilo naročito karakteristično za zemlje gde fašizam nije uspeo da stvori masovnu bazu (Španija, Japan, Bugarska, Jugoslavija) i gde su putem državnih udara stvoreni fašistički, profašistički, vojno-fašistički i sl. režimi. Analizirajući vezu fašizma s oružanim formacijama u Italiji, Togliatti je zaključio da je «u licu fašističke partije italijanska buržoazija stvorila političku organizaciju novog tipa,

prilagođenu uslovima otvorene diktature nad trudbeničkim klasama... Oslanjajući se na široku mrežu drugih organa i veza fašistička partija postaje organizacija koja obezbeđuje italijanskoj buržoaziji mogućnost da u bilo koje vreme izvrši oružani pritisak na trudbeničke mase⁴⁹⁾. Ova militarizacija fašističkog pokreta i čvrst savez fašizma i militarizma naročito su došli do izražaja u Hitlerovom Trećem Reichu.

U vreme Sedmog kongresa KI i na njemu razmatrani su i socijalni sadržaji fašističke ideologije i metodi i pravci fašističke propagande. Dimitrov je upozorio da fašizam prilagođava i svoju ideologiju i svoju propagandu »nacionalnim osobenostima svake zemlje i čak specifičnostima raznih socijalnih slojeva u jednoj istoj zemlji⁵⁰⁾. Delegati iz raznih zemalja su na primerima delovanja fašizma pokazivali ta nastojanja fašističke ideologije da se prilagode svima, svakome da nešto obećaju. Kusinen je posebno analizirao fašistička nastojanja da eksploatišu osnovnu i pravednu »mržnju omladine protiv starog korumpiranog sistema buržoaskih partija« i da je kanališu u službu svojih ciljeva. Dimitrov je istako na primeru pojedinih zemalja i pokreta da fašizam »svoj dolazak na vlast predstavlja kao 'revolucionarni' pokret protiv buržoazije u ime 'cele nacije' i za 'spas' nacije⁵¹⁾.

U okviru analize ideologije i propagande fašizma, zadržavajući se na socijalnoj i političkoj demagogiji fašizma, učesnici Sedmog kongresa KI posebno su skrenuli pažnju na nacionalističke i šovinističke elemente fašističke ideologije i propagande koji nalaze puteve do mase, te postaju opasni elementi priprema za osvajačke ratove.

Na opasnosti koje proističu iz priprema fašističkih režima za imperijalistička osvajanja i na tu stranu socijalne prirode fašizma kao instrumenta imperijalističke agresije raspravljano je na Sedmom kongresu KI na osnovu referata koji je podneo Togliatti.

U raspravama na Sedmom kongresu KI ukazano je i na druga obeležja fašizma, kao što su kult vođe, kult grube sile i sl.

To su osnovni elementi u ocenama karakteristika fašizma, koji su formulisani i reafirmisani na Sedmom kongresu KI. Pripivajući ova određenja fašizma aktivisti Kominterne su upozoravali da se ovim ocenama ne sme da pristupa kao gotovim i nepromenljivim šemama, niti one mogu da se pretvore u krute šablone koji bi se naturalizovali stvarnosti. Ocene su samo uporišta i orijentiri, instrumenti za analizu u svakoj zemlji posebno. Na to je posebno upozorio Dimitrov u svom završnom govoru: »Nikakve opšte karakteristike fašizma, bilo kako da su one tačne same po sebi, ne oslobađaju nas neophodnosti konkretnog izučavanja i uvažavanja svojeobraznosti razvika fašizma i različitih formi fašističke diktature u pojedinim zemljama i na pojedinim etapama⁵²⁾. Podvlačeći da »takvog ne-

prijatelja treba znati precizno i sa svih strana«, Dimitrov je zahtevao: »Neophodno je u svakoj zemlji istraživati, izučavati, otkrivati nacionalno-osobeno, nacionalno-specifično u fašizmu i u skladu sa tim izgraditi delotvorne metode i forme borbe protiv fašizma«. S tim u vezi kritikovao je one aktiviste komunističkog pokreta koji ne znaju da »konkretno prilaze pojavama žive stvarnosti« i koji zbog »lenjosti misli zamenjuju detaljno i pažljivo izučavanje konkretne situacije i odnosa klasnih snaga opštim formulama koje ništa ne govore⁵³⁾.

Boreći se protiv šematizma u pristupu fašizmu Dimitrov je upozoravao da bi bila »gruba pogreška prihvatanje neke opšte šeme razvika fašizma za sve zemlje i sve narode« pošto »razvitak fašizma i sama fašistička diktatura poprimaju različite forme u raznim zemljama u zavisnosti od istorijskih, socijalnih i ekonomskih uslova⁵⁴⁾. Kongres nije ostao samo deklarativno na ovoj orijentaciji, već je i u toku njegovog rada niz istaknutih rukovodioca iznosilo ne samo specifične pojavne oblike, već i osobenosti fašizma u pojedinim zemljama⁵⁵⁾. Učesnici na Kongresu ukazali su da fašizam nastoji da stvori svoja uporišta i u polukolonijalnim zemljama, pa čak i u kolonijama, gde se stvaraju fašističke i profašističke organizacije. Dimitrov je upozorio da je u odnosu na ove zemlje »potrebno izučiti i respektovati sasvim posebne ekonomske, političke i istorijske uslove u skladu sa kojima fašizam dobija ili će dobiti svojeobrazne forme⁵⁶⁾.

U okviru analize pojedinih nacionalnih vidova fašizma, Kongres se posebno zadržao na analizi nemačkog fašizma. Neonacizam je ocenjen kao najreakcionarnija varijanta fašizma, kao politički banditizam, kao najsvirepija buržoaska diktatura, poredak koji je pretvorio zemlju visoke kulture i snažnog radničkog pokreta u žarište mračnjaštva i varvarstva. Definicija klasnog karaktera fašizma, prihvaćena na XIII plenumu IK KI i sankcionisana na ovom Kongresu, prevashodno

49) P. Togliatti, op. cit., str. 72.

50) G. Dimitrov, op. cit., str. 360.

51) Ibid., str. 380.

52) G. Dimitrov, op. cit., str. 456.

53) Ibid., str. 458.

54) Ibid., str. 377.

55) U okviru ocenivanja socijalnih i nacionalnih osobenosti fašizma učesnici Sedmog kongresa isticali su da se fašistički pokret u Španiji oslanjao na vojnu i katoličku vrhušku, ali da se osnovni deo regrutuje od zemljoposedičke aristokratije; u Poljskoj je fašizam takođe tražio oslonac u ostacima feudalizma; u Francuskoj, ostevši bez masovne podrške na selu, fašizam je svoju šansu video u podršci viših oficirskih krugova i sl.

56) G. Dimitrov, op. cit., str. 458.

se odnosila na nemački fašizam. On je istovremeno i «glavni potpaljivač novog Imperijalističkog rata» i «osnovna snaga svetske fašističke reakcije i udarna pesnica međunarodne kontrarevolucije»⁵⁷.

* * *

Ocena Sedmog kongresa Kominterne o socijalnoj prirodi i o drugim obeležjima i osobnostima fašizma, iako nisu u punoj meri održavale sve specifičnosti fašističkih pokreta i sistema, naročito onih koji su nastajali kasnije, ipak su sadržavale osnovne karakteristike fašizma, naročito za njegove tadašnje najtipičnije i najopasnije predstavnike: nemački i italijanski fašizam. Shvaćene ne kao kruti šablon, nego kao rukovodstvo za akciju ove ocene, kao i celokupni rad Kongresa, predstavljaju valjan primer kritičkog, smelog i stvaralačkog razvoja i obogaćivanja naučnog socijalizma. U tom smislu ove ocene predstavljale su pouzdanu osnovu i neophodnu pretpostavku za konstituisanje nove strategijske orijentacije komunističkog pokreta.

Na osnovu ovih ocena, nakon trezvenog sagledavanja širine i dubine fašističke opasnosti, Sedmi kongres je formulisao novu strategiju, istovremeno i realističnu i optimističnu i to u vreme kada je odnos socijalnih i političkih snaga u pojedinim zemljama i u celom evropskom regionu — bio izrazito nepovoljan za snage društvenog progressa i socijalizma. Rukovodeći se lenjinističkom teorijom, stvaralački je primenjujući i razvijajući, Kongres je doneo odluke koje su izrazile objektivno sazrele potrebe međunarodne radničke klase i stimulisale novi polet borbe trudenika svih zemalja protiv fašizma i ratne opasnosti, za mir, demokratiju i socijalizam. Kongresni dokumenti uneli su suštinski doprinos u razvitak revolucionarne društvene misli, u razradu strategije i taktike međunarodnog komunističkog pokreta. Stvaralački pristup novim

problemima vremena, drugarska atmosfera, kolektivni napori, usklađivanje revolucionarne principijelnosti i taktičke gipkosti, smelost u isticanju novih parola i realistički prilaz njihovom praktičnom ostvarenju, uvažavanje naučne strogosti, realizma i jasne perspektive — to su one karakteristike priprema i rada Sedmog kongresa Kominterne koje su obezbedile visoki stepen efektivnosti njegovih odluka i uslovia njihovo veliko i plodotvorno delovanje na celokupni kasniji razvitak svetskog revolucionarnog procesa, na razvijanje masovnog antifašističkog i demokratskog pokreta⁵⁸). Stvarajući nove socijalne i političke saveze i sprovodeći novu političku liniju komunistički pokret je počeo da menja ravnotežu snaga u svetu. Ostvarujući tu novu strategijsku orijentaciju⁵⁹) komunistički pokret započeo je svoju renesansu, doprinoseći time i socijalističkoj obnovi sveta. Nedosljednosti, cik-cakovi i prekidi u realizaciji strategijske orijentacije Sedmog kongresa KI ne umanjuje njenu vrednost. Naprotiv. Doslednost, kritičnost i revolucionarna kreativnost u njenoj primeni i u njenom daljem razvoju i obogaćivanju — tamo gde ih je bilo tokom i nakon drugog svetskog rata — izrazile su se u novim autentičnim socijalističkim revolucijama, kroz koje je socijalizam počeo da izrasta u svetski proces.

Velike promene u svetu, ostvarene nakon Sedmog kongresa KI, dobrim delom i realizacijom strategije koja je na njemu formulisana, dokaz su valjanosti i nje same i ocena na kojima je izgrađena. ■

57) Rezolucija VII Vsemirnog kongresa KI, str. 12.

58) O ulozi, značaju i aktualnosti stavova Sedmog kongresa KI — povodom tridesete i četrdesete godišnjice njegovog održavanja — raspravljalo se na međunarodnim naučnim konferencijama u Pragu (na kojima su učestvovali predstavnici preko 40 zemalja) i na naučnom simpozijumu u Moskvi (vidjeti zbornik 30-letie VII kongresa Kominterne i časopise: «Problemi mira i socijalizma», Prag, br. 6, 7 i 8/1975. i «Komunist», Moskva, br. 11/1975).

59) Ove nove strategijske orijentacije međunarodnog komunističkog pokreta bile je u skladu i sa novim spoljnopoličkim kursom Sovjetskog Saveza, ali je to pitanje koje izlazi iz okvira ove teme.

kritika nacionalsocijalizma u radovima suradnika „frankfurtske škole“

Kada je — a to se zbiva veoma često — riječ o *kritici* nekog socijalnog fenomena neosporno se postavljaju i stanovita pred-pitanja, točnije iskazuje se potreba za osvještavanjem pretpostavki i konzekvencija takve kritike, što nerijetko ostaje samo neosmišljenom sastavinom kritičkih pokušaja. Ako je pak riječ o kritici fenomena koji je, zbog svoje posve jasne profiliranosti, izazivao (i još uvijek izazivlje) ponajviše bezrezervno podržavanje ili isto takvo odbacivanje, poteškoće se s kritikom kao *teorijskim odnosom spram socijalne zbilje* (barem u ovom kontekstu) samo još povećavaju. Stoga je teorijska kritika fašizma — o čemu je, dakako, ovdje riječ — i u vrijeme njegova nadiranja i početnog pobjedonosnog ratnog pohoda, a pogotovo nakon njegova vojničkog poraza, u mnogim sredinama smatrana više-manje nepotrebnom. Smatralo se, naime, da u situaciji posve evidentne podijeljenosti (a takva je nesumnjivo bila izazvana nadiranjem fašizma i borbom protiv njega) *stav zamijenjuje osvještenu kritiku*.¹⁾ No, ako je u posve epohalno ograničenim segmentima takvo ponašanje moglo biti barem razumljivo, ako ne i opravdano, ono dopijeva u poteškoće čim dođe do mijenjanja nekih značajnijih pojava i formi fenomena spram kojeg se odnosi — dakle, fašizma. Upravo nejedinstvenost u ocjeni suvremenog, ili neofašizma — koja je lagano uočljiva među političkim snagama i teoreticima suvremenog svijeta — jasno ukazuje na početak, na nedostatno jasno izražene kategorijalne pretpostavke teorijske kritike fašizma.

Ovdje je, prije svega, zamišljena analiza jedne skupine tekstova koji su — u rasponu od tridesetak godina — s približno sukladne teorijske «platforme» i, što je možda i značajnije, sa zajedničkim polmanjem bitnih pretpostavki kritike socijalne danosti i njezinih mogućih implikacija izraživali obrise svakako ne konzistentne, ali nesumnjivo konzekventne kritike fašizma, njegovih korijena i posljedaka. Pritom se pod često spominjanim, ali i nedovoljno jasnim nazivom «frankfurtska škola» ili, kako se još zna nazivati ova grupa, «kritička teorija društva», u ovom kontekstu

1) Svaki je stav, neravno, ujedno i kritičan spram stanovitih fenomena, ali je ta kritičnost u načelu prisutna samo implicitno, neosmišljena, bez teorijskih implikacija i polmenja nateorijskih pretpostavki eventualnih teorijskih stavova. Takva samo negativno i implicitno «formirana» kritika uvijek ostavlja (povijesno se može kazati: ne samo teorijsku) mogućnost da se u ime borbe protiv «neprijatelja» preuzmu njegove metode, da se, konačno, i zaboravi — pod pritiskom svih nevolja što ih sučeljavanje donosi — na vlastitu razliku «nas» i «njih». Upravo stoga valja i insistirati na teorijskom osvještavanju kritike fašizma, jer zbiljenja koja neposredno slijede njegov vojnički poraz (prije svega tzv. «hladni rat») jasno su ukazala na realne konzekvencije takvog neosvještenog suprotstavljanja koje može preći u izjednačavanje.

2) M. Horkheimer, «Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Institutes für Sozialforschung» in «Sozialphilosophische Studien», Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1972, S. 41.

3) Historijski se pojam totalitarizam pojavljuje ponajprije u oznaci «totalna država» (u suprotstavljenosti spram liberalnog shvaćanja i

misli prvenstveno na grupu filozofa, sociologa, ekonomista i socijalnih psihologa koji surađuju u poznatom «Časopisu za socijalno istraživanje». Riječ je, još preciznije, o filozofijskoj i sociologijskoj razni kritike fašizma, odnosno izrađivanju teorijskih pretpostavki te kritike, što je sadržano uglavnom u radovima Maxa Horkheimera, Herberta Marcusea, Theodora Wiesengrunda Adorna, Franza Neumanna i Fredericha Pollocka. Među tim tekstovima — a i među autorima — postoje vrlo značajne i primjetne razlike, neujednačenost je evidentna i u metodičko-disciplinarnom pristupu različitim autorima, no njihov je stav jedinstven (što odista nije rijetkost u odnosu na fašizam i još samo sobom ne mora imati direktne i jedinstvene teorijske konzekvencije), a u većini je tekstova pretpostavljena i stanovita jedinstvenost u procjeni korijena i socijalnih nosilaca fašizma.

Osnovne je premise socijalne kritike (po kojoj je kasnije i čitav ovaj misaoni pravac nazvan) dao Max Horkheimer, po prvi puta posve jasno u svojem nastupnom predavanju prilikom preuzimanja Instituta za socijalno istraživanje (koji je okupio i sve druge već spomenute autore, pored ostaloga i kao izdavač «Časopisa za socijalno istraživanje»). U tom predavanju održanom 1931. pod naslovom «Sadašnji položaj socijalne filozofije i zadaće jednog instituta za socijalno istraživanje», Horkheimer, govoreći o svojem razumijevanju ključne sintagme «socijalna filozofija» (koja će kasnije biti zamijenjena, uglavnom na istim metodičkim i gnoseološkim pretpostavkama, nazivom «kritička teorija društva») daje i osnovne postavke djelovanja tzv. «frankfurtske škole». «Danas se radi o tomu, i s tim gledištem izvjesno nisam sam, da se na temelju aktualnih filozofijskih postavljanja pitanja organiziraju istraživanja u kojima se filozofi, sociolozi, nacionalni ekonomisti, historičari, psiholozi ujedinjuju u trajnoj radnoj zajednici i zajedno čine ono što na drugim područjima, u laboratoriju, samo jedan može čini-

ti, ono što su uvijek činili svi pravi istraživači: naime, slijediti svoja filozofijska pitanja koja ciljaju na veliko na primjeru najfinijih znanstvenih metoda, preformirati pitanja tijekom rada na predmetu, precizirati ih, osmišljavati nove metode, a da se ipak one opće ne izgube iz vida.»²⁾ Stjecanjem epohalnih okolnosti upravo se na primjeru analitičkog suočavanja s fašizmom (ono drugo, političko činilo se već proigranim i, ujedno, još preranim) moralo pokazati to načelno zahtijevano zajedništvo filozofijsko-znanstvenog istraživanja.

Jedna od prvih reakcija na ove dvije pobude — teorijsku koju izrazuje Horkheimer i društveno-praktičku koju iskazuje realno postojanje fašizma — jest Marcuseova studija «Borba protiv liberalizma u totalitarnom shvaćanju države». Polazeći od stanovita shvaćanja države — koje je u skladu s čitavom jednom tradicijom nazvano totalitarnim, vjerojatno zato da bi se pokazalo kako to shvaćanje ne predstavlja posebnost samo jedne vrsti vlasti, nego totalitarizaciju već ranije idejno postojećega³⁾ — Marcuse dopiše da raščlamba teorijskih, ili preciznije: ideoloških premisa «novog poretka». Taj tekst vrlo trezveno i bez predrasuda, kojima podliježu mnogi Marcuseovi suvremenici u često shematskim ocjenama fašizma, napreduje kroz različite «sfere» nacionalsocijalističkog «totalitarizma» do svoje osnovne teze koja, mutatis mutandis, glasi: *nacionalsocijalistička ideologija i zbilja* — prokazana na pojavnosti pripadnog shvaćanja države — *jest totalitariziranje niza izvora* (kako to sam Marcuse kaže) *koji u osnovi već postaje u takozvanom liberalističkom modelu organizacije društva*, modelu koji je, ne posve paradoksalno, najčešća meta napada fašističke i nacionalsocijalističke propagande, pa i teorije u njezinoj službi (ovdje valja, ponajprije zbog metodičkih razloga, dodati da Marcuse u tom tekstu gotovo ne uzimlje u obzir ideologiju ili čak teoriju talijanskog fašizma, pa mu se zato i može dogoditi da, primjerice, teze Carla Schmitta smatra izvornu bitnu za teoriju totalitarne države uopće⁴⁾). Stoga je i Marcuseov prikaz totalitarne države i njezinih teorijskih osiguranja zapravo do krajnjih konzekvencija zaštićen teorijski prikaz moderne liberalne države u njezinu navlastitom funkcioniranju. Uostalom teza da sve moderne države djeluju u stanovitom smislu totalitarnog sjajno će se moći pokazati poslijetratnim unutrašnjim i vanjskopolitičkim djelovanjem upravo onih sila koje su Hitlera i ostale vojnički tukle, a koje temeljno utječu na cjelovito funkcioniranje odnosa u svijetu.

Marcuseova analiza ukazuje na neke od tih konzekvencija već 1934., upozorujući na to da je prilikom analize totalitarne države riječ zapravo o svjetonazoru čiji su osnovni elementi: heroiziranje čovjeka, filozofija života, iracionalistički naturalizam i univerzalizam. Detaljnija analiza pokazat će da Marcuse — kako to i sam izričkom pokazuje — tek prva dva elementa smatra, također djelomice, bitno nacionalsocijalisti-

●●
 novodno odgovarajućeg funkcioniranja države), no o tom će općenito nazvati u ovom tekstu još biti riječi. Svakako, i Marcuse ima na umu ponajprije baš to određeno i uzimlje ga u obzir u svojim analizama. No, kako on tijekom raspravljane liberalističkih korijena nacionalsocijalističkog shvaćanja države zapravo teorijski uvide pretpostavke klasičnog određeno totalitarizma (uvijek bitno nesprotivno liberalizmu) činilo se mogućim ukateti i ne drugo, moguće, premda ne i eksplicitno značenje naslova tog Marcuseovog teksta.

4) Usp., H. Marcuse, «Borba protiv liberalizma u totalitarnom shvaćanju države» (original je objavljen u «Zeitschrift für Sozialforschung», Jahrgang III/1934, a kasnije je tiskan i u Marcuseovoj zbirci članaka «Kultur und Gesellschaft» I), «Pitanja», Zagreb, br. 2-4/1975, str. 66, bilješka 56. U letom tekstu Marcuse doduše uzimlje u obzir jedno Gentileovo pismo Mussoliniju u kojem ovaj pokazuje svoje viđenje veze liberalizma i fašizma (str. 79), to i jedan izbor talijanskih tekstova, ali su sve to usputne napomene, što indirektno pokazuje njegovo nevezivanje (koje važi i za ostale sudionike «škola») talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma.

kima, točnije da ih smatra pojavama koje se vezuju uz nacionalsocijalistički pokret i poredak. Heroiziranje života smatra teorijskim imenom za socijalno promicanje koncepcije nadčovjeka koja se, nasuprot egzistencijalnoj svakodnevice, iskazuje zapravo u vodi, politički »konkretiziranom« nadčovjeku koji sam sobom osiguran prividno izražuje narodnu volju, moć, dobrobit, budućnost, itd. »Filozofija života« koja se načelno nalazi u temelju takvog shvaćanja nije za Marcusea u vezi s Diltheyevim, pa bitno ni s Nietzscheovim filozofiranjem, ali on sam, poput kasnije analize G. Lukácsa, Spenglera smatra filozofom života u smislu koji je podloga nacionalsocijalističkom svjetonazoru. Pritom se pozivlje na jednu ranije objavljenu Horkheimerovu recenziju Spenglerove knjige »Jahre der Entscheidung«⁵⁾, no pri opravdavanju ovakvih ocjena pojavljuje se i značajno metodičko pitanje: može li se, naime, filozofiranje nekog misliloca socijalno orijentirati na osnovi tekstova koji su nastali kao rezultate njegove političke aktivnosti, a možda i nisu legitime konkretizacije njegovih bitnih teza? Od odgovora na ovo pitanje ne treba očekivati obranu pozicije Spenglera ili Heideggera, koji je mnogo konkretnije i argumentiranije spomenu u Marcuseovoj analizi, ali je taj odgovor nesumnjivo značajan za neka — poglavito kasnija — teorijska i ideološka razračunavanja⁶⁾.

»Filozofija života« o kojoj Marcuse govori jest filozofija koja pretpostavlja život kao neupitnu apstrakciju danosti koju valja osloboditi od gospodovanja racija. Kritika tog »oslobođenja« od racija kasnije će biti osnovnom sadržajnom značajkom Adornovih i Horkheimerovih radova. Prije svega u »Dijalektici prosvjetiteljstva«, »Pomračenju uma« i Horkheimerovoj naknadnoj analizi pod naslovom »Pouke iz fašizma«. Marcuseova je oštrica prividno usmjerena na filozofe koji promiču nacionalsocijalizam — to jasno pokazuje i kraj njegove studije⁷⁾, ali ta formalna adresiranost ne priječi, nego naprotiv potiče istraživanje osnovnih filozofijskih konzekvencija nacionalsocijalističkog svjetonazora i prokazivanje njihovog teorijski jasnog podrijetla u liberalizmu kao svjetonazoru jedne druge epohe vladavine kapitala. No, dok se Marcuseova argumentacija kreće gotovo bezizuzetno unutar polja filozofijskog osvješćivanja zbilje, Horkheimer i Adorno jasnije inzistiraju na socijalnim korelatima i posljednjama stanovitih filozofijskih, odnosno i opet je možda bolje reći: svjetonazorskih koncepcija. To neprestano »miješanje« razina koje se zbiva naročito često baš u Horkheimerovim i Adornovim tekstovima, a i u nizu novijih Marcuseovih, dalo je povoda brojnim kritikama koje polaze od toga da je kritička teorija samo metodički mltum compositum⁸⁾. No, ta je metodička nečistost namjerna — kako to pokazuju glasoviti programatski tekstovi »Filozofija i kritička teorija« Herberta Marcusea, odnosno Horkheimerov tekst »Tradicionalna i kritička teorija« — stoga ovakva modelska kritika samo ponavlja osnovnu namjeru

frankfurtskih teoretika bez da time zapravo dovodi u pitanje njihove teorijske rezultate⁹⁾

Razlog je ovom kretanju analize na dvije razine prije svega totalizirano svih društvenih »fera«, u ranijim društvenim slojevima uvijek barem načelno odijeljenih ili barem analitički odjeljivih, koja se zbiva u već formiranom društvenom ustrojstvu po samorazumijevanju konačno etabliranog nacionalsocijalizma, a baš takav poredak imaju pred očima kasnije filozofijske analize. »Dijalektika prosvjetiteljstva« počinje čisto navođenim stavom da »kada je javnost došla do stanja u kojem misao neumitno postaje robom, a jezik nuđenjem te robe, svaki pokušaj da se uđe u trag takvoj depravaciji mora napustiti važeće jezičke i misaone prohtjeve, jer bi ga njihove svjetskohistorijske konzekvencije do kraja osujetile.«¹⁰⁾ Ta je dijagnoza pretpostavka ne samo totalitarne proizvodne koncentracije jednog režima, nego i njezinih implikacija na razini tzv. nadgradnje. Nije pritom nipošto slučajno to

5) »Zeitschrift für Sozialforschung« II, Bd. III, Libreria Félix Alcan, Paris, 1933, S. 421—424 (Citav je »Zeitschrift...« objavljen u prelistku u izdanju Kösel Verlage, München, 1970).

6) Usp. s time u vezi primjerice, Th. W. Adorno, »Spengler Today« (»Zeitschrift...«, IX/1941); Leo Löwenthal, »Knut Hamsun, Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie« (»Zeitschrift...«, VI/1937); Th. W. Adorno, »Jargon der Eigentlichkeit« (Suhrkamp, Frankfurt, 1964); G. Lukács, »Die Zerstörung der Vernunft« (Luchterhand, Darmstadt und Neuwied, 1973); H. Plessner, »Die Verspätete Nation« (Suhrkamp, Frankfurt, 1974, S. 165—188); itd.

7) »Egzistencijalizam koji se nekada smatrao nasljednikom njemačkog idealizma odbacio je najveće duhovno naslijeđe njemačke povijesti. Ne Hegelovom smrtu, nego tek sada zbiva se titanski pod klasične njemačke filozofije. Tada su se njezina najvažnija dostignuća spasila prenošenjem u znanstvenu teoriju društva, u kritiku političke ekonomije. Danas je sudbina radničkog pokreta koji je sačuvalo naslijeđe ove filozofije neizvjesna« (l.c., str. 90). — Dakako, obrađene filozofske pretpostavke (a ne zapostavljeno) uzimaju u obzir navlašteno medija u (zapravo: ne) kojem se odvija proces nacionalsocijalističke vladavine koju Marcuse kritizira. Stoga se na kraju teksta i govori o radničkom pokretu čija je egzistencija — poput egzistencije ljudi uopće — ugrožena postojećim poretkom. I Marcuse — kao i Adorno i Horkheimer, uglavnom pošilje njega — baš s time u vezi kritički analizira »oslobođenje« od racija što ga — na razini samorazumijevanja — provodi nacionalsocijalističke ideologije. No, pritom i on — u ovom pozitivnom stavu, međutim, pošilje Adorne i Horkheimera — poput svojih kolega i sam smislije teorijske mogućnosti oslobođenja od okova racija ne temelju formaliziranom kao pacifikacije (smiraj) egzistencije čime, u kasnijim radovima, pokušava dati krajnju pozitivnu konzekvenciju kritike nacionalsocijalističke pobune protiv racija koja — zapravo — od tog racija kao vlastitog cilja već uvijek i polazi.

8) Usp., primjerice, M. Theunissen, »Gesellschaft und Geschichte. Zur Kritik der kritischen Theorie«, Walter de Gruyter, Berlin, 1969, naročito S. 34—40.

9) Usp. o tomu Z. Puhovski, »Kritička teorija u svjetlu vlastitog problema«, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 1/74.

10) M. Horkheimer i Th. W. Adorno, »Dijalektika prosvjetiteljstva«, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974., str. 7. 8.

što ova zbirka filozofijskih fragmenta čitavo historijsko-teorijsko izvođenje sudbine prosvjetiteljstva stavlja u funkciju dvaju sadržajno ipak bitnih, premda naizgled tek dodatno naslonjenih eksplicitacija; jedna je od njih, naime, upućena na »elemente antisemitizma« kao »idejnu« pretpostavku totalitarizma s kojim se autori suočuju, druga, pod naslovom »Kulturna industrija«, pokazuje idejne korelate jednog drukčijeg totalitarizma s kojim će se autori — kako se to vidi i iz naknadnog predgovora novom izdanju 1969.¹¹⁾ — znatno kasnije opet morati suočiti. Za frankfurtske je teoretike posebice značajno, naročito, dakako, one koji su djelovali još i dosta nakon rata, da su krajem šezdesetih godina, a Marcuse i u jednom svojem tekstu koji je nastao upravo ove godine, inzistirali na mogućnosti ponovnog generiranja barem proširene fašističke svijesti, ako već ne i pokreta odnosno poretka. Pritom su polazili od ustanovljene djelatnosti nekih od generatora takve svijesti u suvremenom svijetu, točnije u strukturama razvijenog kapitalizma.

11) I.c., str. 5. 6.

12) I.c., str. 197.

13) Usp., W. Reich, »Masovna psihologija fašizma«, »Ideje«, Beograd, 1973.

14) I.c., str. 215.

U poglavlju »Dijalektike prosvjetiteljstva« posećenom »elementima antisemitizma« riječ je, naime, o »granicama prosvjetiteljstva«. Time se povijest antisemitizma i opet prati od liberalnog ustrojavanja ideje do fašistoidne realizacije — budući čitava »Dijalektika prosvjetiteljstva« zapravo rekonstruira povijest konstitucije građanskog svijeta kao povijest ovladavanja prirodom i ujedno ovladavanja čovjeka čovjekom. Fašizam se, na kraju jedne epohe, pokazuje kao »totalitaran i time što stremljenju da se i pobuna potlačene prirode protiv gospodstva rabi u korist gospodstva«¹²⁾. Dakle, masovno političko korištenje podsvjesnoga za perpetuiranje stanovitog sustava gospodstva — što vjerojatno prvi konzekventno razlaže Wilhelm Reich u prvoj verziji »Masovne psihologije fašizma« iz 1933.¹³⁾ — u fašizmu je do kraja dovedeno upravo organiziranim odnošenjem spram Židova, tuđe rase, nacije uopće, kao apsolutnog zla, ali zla koje je povijesno »niže« i stoga ima biti nadvladano; jedinim otvorenim pitanjem u takvoj shemi ostaje problem tehnoloških pretpostavki za provedbu »konačnog rješenja«.

Stoga je analiza antisemitizma o kojoj je riječ tek prividno psiholojska, sazdana na društvenoj projekciji nesvjesnoga, no temelj je analize bitno dan promišljanjem odnosa spram prirode — točnije njezina tlačenja (što će, tridesetak godina kasnije, u spoznajno bitno reduciranoj verziji kvaziznanstvene ekologije postati temom dana). Barem djelomice teorijski osigurani ovim izvođenjima Horkheimer i Adorno mogu nadalje ispitivati teorijske i psiholojske vidove antisemitizma, no ti su aspekti zapravo filozofijski izražene apstrakcije nastale pomnim motrenjem jednog pretpostavljenog ustrojstva društva i njegove ideologije (budući je nastala nakon nekoliko godina boravka Horkheimera i Adorna u Americi »Dijalektika prosvjetiteljstva« nosi i jasno obilježje jednog, u odnosu na evropski, novog, razvijenijeg kapitalizma što se naročito vidi u analizama nekih aspekata potrošnje kulture, odnosa tehnolojskog razvoja i psiholojskih osobina »mase« — npr. kada se kaže da »vrhuške i zvijezde funkcioniraju kao ego i superego, a masa, lišena čak i privida sposobnosti, s mnogo se manje trvenja oblikuju shodno lozinkama i modelima nego što su instinkti ikada po unutarnjoj cenzuri«¹⁴⁾). To društvo i njegovo funkcioniranje nigdje nisu preciznije opisani, doduše knjiga nastaje u vremenu u kojem kao da nema potrebe za fenomenalnim opisivanjem nacionalsocijalističkog ustrojstva, premda će gotovo istovremeno, neki sociološki usmjereni suradnici Instituta za socijalno istraživanje dati jasne prikaze funkcioniranja upravo tog sistema. Da ne bi ipak ispalo da se — primjerice kod Adorna, Marcusea i Horkheimera — radi samo o apstrakcijama koje se pozivlju tek na osobno ili grupno iskustvo dostatno je upozoriti na činjenicu da se »Dijalektika prosvjetiteljstva« na nekoliko mjesta pozivlje na neke od prvih rezultata istraživanja autoritarne osobe i sadržajne analize fašističkih propagandnih

govora što ih već u to vrijeme poduzimlju Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Lewinson i R. Nevitt Sanford. To opsežno istraživanje dalo je jasne psihološke obrise ustrojstva osobe koja »odgovara« fašističkom ustrojstvu društva. No, i samo je istraživanje započeto sa stanovitim teorijsko-filozofijskim premisama po kojima se, kako je to u uvodu u Istraživanje i navedeno, može pretpostaviti »da ljudi općenito naginju tomu da akceptiraju one političke i socijalne programe koji po njihovu mnijenju služe njihovim vlastitim privrednim interesima«¹⁵). Ova, genulno marksovska pretpostavka istraživanja, kod pristupa je socijalnopsihološkim radovima samo otkrivenija no na drugim razinama, ali je, u osnovi, svugdje nazočna. Metodički nejasno stajalište koje se i opet iskazuje u činjenici da se filozofska istraživanja »Dijalektike prosvjetiteljstva« oslanjaju na predradove za analizu autoritarnog karaktera, a ovo se pak istraživanje pozivlje na filozofske premise koje su barem naznačene u već spomenutoj zbirci filozofijskih fragmenata, jasna je konzekvencija svijesti o opasnosti, dapače: potencijalnoj totalitarnosti svakog misaonog sistema. Ma koliko poteškoće, posebice na ontološkoj razini promišljanja, nastaju zbog tog stava on je svjesno odabran i konzekventno proveden.

Horkheimerov kasniji tekst »Pouke iz fašizma« u epohalno-socijalnom smislu još je zaoštreniji; u vezu s fašizmom nije doveden samo liberalizam koji mu prethodi, nego i kvaziliberalizam poslijeratnog zapada: »Moderni čovjek pokazuje autoritarnu spremnost da svoje načine razmišljanja i svoje ponašanje usmjeruje prema normama koje su mu izvana zadane. Jedva još postoji volja da se neovisno bira među međusobno suprotstavljenim filozofijama... te se tendencije daju primijetiti posvuda u industrijaliziranom svijetu, posve neovisno o političkom sistemu«¹⁶). Horkheimer, doduše, barem metodički implicitno suprotstavlja stanovito razumijevanje liberalizma (ili barem žal za njime) onome što ima pred sobom. No, i sam je svjestan realnih konzekvencija liberalnog ustrojstva, koje je u tekstu uzeto u obzir ponajviše kao metodička alternativa »izrođavanju« samog tog ustrojstva za koje ne postoje dokumenti koji bi dokazivali da je ono uopće ikada i djelovalo na razini pojma.

Adornova još nešto kasnija analiza, objavljena 1962. pod naslovom »O borbi protiv antisemitizma danas«, ima već za cilj ne samo kritiku, nego i raspravu o konkretnim mogućnostima borbe protiv jedne od bitnih pojavnosti nacionalsocijalizma. Premda je ta rasprava posvećena uglavnom odgojnim akcijama kao jednoj od realnih mogućnosti odstranjenja antisemitizma, i u tom radu dolazi do izražaja sociološko-filozofska razina analize biti antisemitizma. »Antisemitizam je masovni medij; u tom smislu da se nadovezuje na nesvjesne porive, konflikte, težnje, tendencije, koje pojačava i manipulira, umjesto da ih dovodi do

svijesti i prosvjetljuje... ta mu je struktura zajednička s praznovjerejem, s astrologijom koja također pokušava pojačavati i iskoristiti nesvjesne porive i na to sa svom propagandom; ona uvijek čini to isto... postoji strukturalna suglasnost 'astroloških stereotipa' i 'antisemitskih stereotipa', a mehanizmi o kojima se pritom radi ujedno su invarijante reklamne psihologije«¹⁷). Radikalna antiautoritarnost bitna je teorijska konzekvencija koju »frankfurtovci« izvlače gotovo više iz vlastitih analiza fašizma, no iz metodičkih i gnoseoloških pretpostavki s kojima pristupaju samoj raščlamb i fenomenima, pretpostavka izbjegavanja one svijesti koja je bitan element nacionalsocijalizma¹⁸).

U pozitivnom smislu, u smislu eksplicitnog zagovaranja antiautoritarnih odnosa, ne više samo u kritičko-pedagogijskom smislu, nego u smislu političke, točnije antipolitičke koncepcije, ova je teza do kraja razvijena u posljednjim radovima Herberta Marcusea. Radikalna je realna konzekvencija tog shvaćanja dana u aktivnostima i (uglavnom nerealiziranim, pa i teorijski nezrađenim) ciljevima takozvanog pokreta nove ljevice. Stoga je posve logično da Marcuse, raspravljajući o razlozima neuspjeha tog pokreta, ide na ukazivanje mogućnosti ponovne fašizacije bitnih odnosa takozvanog kasnog kapitalizma. Ti odnosi »društva potrošnje« omogućuju i prijelaz na otvoreno etabliranje kontrarevolucije (što je upitno već i modelski, jer revolucije nije bilo). »Društvo potrošnje« jest krivi naziv prvog reda, jer rijetko je koje društvo bilo tako sistematski organizirano u interesu koji kontrolira proizvodnju. Društvo potrošnje jest oblik u kojem se monopolni državni kapitalizam reproducira na svojem najrazvijenijem stupnju. A na tom je stupnju reprezentacija reorganizirana: faza »buržoasko demokracije« kapitalizma završava u novoj kontrarevolucionarnoj fazi... Snage reda i zakona postaju snagama iznad zakona. Normalna opremljenost policije u mnogim gradovima sličl opremljenosti SS-a — brutalnost je njihovih akcija srodna... Kongres je kastriran... u odnosu na izvršnu vlast koja, u zamjenu, ovisi o svojem obuhvatnom voj-

15) Th. W. Adorno, »Studien zum autoritären Charakter«, Suhrkamp, Frankfurt, 1973, S. 10.

16) M. Horkheimer, »Gesellschaft im Übergang«, Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1972, S. 50.

17) Th. W. Adorno, »Kritik. Kleine Schriften zur Gesellschaft«, Suhrkamp, Frankfurt 1971, S. 112, 113.

18) »Fašizam se poslužio terorističkim metodama u nastojanju da svede svjesna ljudska bića na društvene stome, jer se nastoji da sve veće zaošćenje u odnosu na sve ideologije može prevladati i da shvate svoje vlastite i najdublje društvene mogućnosti; i stvarno, u nekim slučajevima, društveni pritisak i politički teror su prekalili duboki ljudski otpor prema iracionalnosti — otpor koji je uvijek jezgro prave individualnosti« (M. Horkheimer, »Povraćanje uma«, »Veselin Mešić«, Sarajevo, 1963, str. 140).

nom establishmentu.¹⁹⁾ Naravno, Marcuse odmah dodaje: »To nipošto nije fašistički režim«²⁰⁾ ali još kasnije, u jednom ovogodšnjem predavanju, opet ponavlja sličnu argumentaciju uz još jasniju tezu: »Nužnost je socijalizma opet suprotstavljena nužnosti fašizma.«²¹⁾ Pri pokušaju da se, obzirom na socijalnu zbilju, dokažu ove radikalne teze nastaju poprilične poteškoće — prije svega zbog činjenice da u suvremenom društvu kapitala objektivno fašistoidno djeluju (točnije: mogu djelovati) slojevi čiji je temeljni osjećaj samozadovoljstvo. Zbog toga i stanoviti potencijalno fašistički pravci razvoja moraju (bude li im tako povoljno, opet tridesetih godina u Njemačkoj omogućeno da se razvijaju unutar neke koherentne sredine) poprimiti drukčije osobine (sve to pod uvjetom da suvremena ekonomijska kriza poprima ozbiljnije razmjere, što ipak nije vjerojatno). Ti novi pravci fašističkog kretanja zato ne smiju biti pronađeni prvenstveno u bitno posve beznačajnim »radikalnim« grupicama, ili pak u teorijski jasnim diktatorskim provedbama strahovlade (primjerice u Čileu), nego u bitnim, za čitav svijet relevantnim odnosima *omasovljenja* individua i naroda kao načelnog supstrata demokratske organizacije društva.²²⁾ Teze frankfurtskih teoretika pokazuju suvremene mogućnosti fašizma mnogo radikalnije nego druga stajališta upravo stoga što na fašizmu, odnosno nacionalno-socijalizmu — unatoč tragičnosti osobnog usuda većine od njih — ne pronalaze samo zastrašujuće, šokantne policijsko-razaračke fenomene (kojih je, u različitim epregama bilo i prije i kasnije), nego nasljeđivanje jedne legitimno matične struje razvoja građanskog svijeta u pravcu potpune (zapravo ipak: gotovo potpune) upravljivosti većinom individua koje mogu održavati — unaprijed preparirane organiziranim općim priptomljavanjem u obitelji, školi i masovnim komunikacijama²³⁾ — svaku političku vodstva koje bi zadovoljavalo stavovi minimum tehničkih pretpostavki, ali i odgovaralo stanovitom maksimumu slobode ekonomijskih i političkih (a tek onda teorijskih) pretpostavki *društvene perpetuiranja autoritarnosti*. Svođenje tog porasta autoritarnosti na djelovanje po klasičnim liberalnim za-

sadama sekundarnih organa političkog ustrojstva samo je izvanjska, fenomenalna slika procesa koji je, kako je to i ovdje djelomice pokazano, omogućen time što modelski individua kao samostalno biće-subjekt postaje izlišnom.

No, i u krugu teoretika »frankfurtske škole« pristupa se problematiziranju funkcioniranja naznačenog modela *obežičenja*, *omasovljenja*. Analiza tog problema vezana je, dakako, uz već spomenute opće teorijske premise u istraživanju što ga izvršavaju sudionici te teorijske »struje«, ali i uz specifičnosti istraživanog materijala — fašizma, točnije nacionalsocijalizma. Za istraživanja i analize konkretnih socijalnih funkcija fašizma bitna su dva pravca: usmjerenje na otkrivanje socijalno-psiholoških mehanizama u osnovi istraženih pojava, s jedne, i na njihovo političko-ekonomijsko utemeljenje, s druge strane. Pritom je naročito indikativno to što rezultati istraživanja socijalnih pretpostavki nacionalsocijalizma ne ostaju svedeni samo na realnost Njemačke tridesetih i četrdesetih godina, nego se, naprotiv, značajno proširuju istraživanjem nekih sukladnih pojava u Americi, kao najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji, kamo većina »frankfurtovaca« stiže u egzil.

Sociološka razina analize najjasnije je provedena u nizu radova Franza Neumanna, posebice u njegovoj opsežnoj knjizi »Behemoth«, te u nizu članaka kasnije skupljenih u knjizi »Demokratska i autoritarna država«. Prva je knjiga završena sredinom 1941., a prečena tri godine kasnije i u drugom izdanju nosi podnaslov »Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933.—1944.« Neumannova je pozicija obuhvatno kritički usmjerena ne samo na fenomene nacionalsocijalizma, nego i na čitavu epohu koja mu prethodi (revoluciju 1919., Weimarsku republiku, itd.), a metodički je poglavito orijentirana na istraživanje funkcije pravnih institucija i njihova socijalnog supstrata. Međutim, teorijske su pretpostavke te pozicije dane već u jednom ranijem Neumannovu članku, objavljenom u »Zeitschrift...« 1937. pod naslovom »Promjena funkcije zakona u pravu građanskog društva«. U odnosu na pravne osobine autoritarne države (a na taj način, kako je već pokazano, ne samo Neumann, nego i drugi »frankfurtovci« nazivlju nacionalsocijalističku državu) Neumann kaže sljedeće: »Ako je opći zakon temeljna forma prava, ako zakon nije samo *voluntas*, nego i *ratio*, tada se prava autoritarne države mora odrediti pravni karakter. Pravo je zamišljeno kao fenomen različit od naredbe suverena samo onda ako se pravo manifestira u općem zakonu. U društvu koje po svojoj prirodi ne može bez sile, prava općost nije moguća. Ali, ograničena, formalna i negativna općenitost zakona u liberalizmu ne omogućuje samo kapitalističku izračunljivost, nego jamči minimum slobode, budući je formalna sloboda dvostrana pa tako i slabom omogućuje barem pravne šanse. Stoga su zakon i prava na

19) H. Marcuse, »Counterrevolution and Revolt«, Beacon Press, Boston, 1972, p. 23, 24.

20) Ibidem.

21) H. Marcuse, »Zeit-Messungen«, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1975, S. 48 — predavanje je održano travnja 1975. na University of California, Irvine.

22) Usp. Z. Puhovski, »Fašizam i diktatura«, »Naše teme«, Zagreb, br. 9/1973, te »Revolucije i kapital«, »Naše teme«, Zagreb, br. 11/1973.

23) Usp. W. Reich, l.c., str. 57—72 (»Obiteljska veza i nacionalno čuvstvo«) — te djelomice na istom tragu, Z. Puhovski, »Strah i masovnost«, »Vidik«, Split, br. 3—4/1972.

slobodu koja se na nj odnose dospjeli u konflikt s monopolnom privredom. U monopolnom kapitalizmu privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju ostaje, kao objedinjujuća pravna figura čitave građanske epohe, doduše netaknutim, ali opći zakon i ugovor nestaju i bivaju nadomješteni individualnim mjerama suverena²¹). Za Neumannovo je istraživanje bitno baš to što ga vezuje uz promjene u ekonomskim odnosima monopolnog kapitalizma, pokazujući kako po liberalnim zašadama nužna općost zakona postaje nemogućom čim se sučeli s realnim postojanjem ograničenog broja monopola kojima stanovite zakonske mjere koriste ili štete — s time da je to već unaprijed poznato. Priznajući, s druge strane, stanovite pozitivne značajke liberalnom ustrojstvu prava (ali pokazujući i njegova teorijska i praktičko-politička ograničenja — posebice inzistiranje na činjenici da je liberalna država uvijek bila toliko jaka koliko je to njezinim upravljačima trebalo²²) Neumann i opet formulira teze koje su gotovo identične onima što ih zastupaju njegovi kolege. To je, međutim, inzistiranje na liberalizmu kao pozitivizmu spram nacionalsocijalističke teorije i prakse ipak dvostrano: s jedne strane pokazuje se odgovornost liberalizma za epohalno razvijeni oblik nacionalsocijalističkog poretka (pa i njegove ideologije), a, s druge strane, se, nasuprot nacionalsocijalizmu, premda ponajčešće implicitno, izigrava karta slobode modelski karakteristične za liberalizam. Takav stav, simptomatičan za stav »frankfurtovaca« spram fašizma, nije tek poteškoća koja opečnito nastaje, iz nužde bavljenja fenomenom nacionalsocijalizma, nego, prije svega, rezultat dvoznačnosti, čak dvosmislenosti koju sadrže temeljne gnoseološke pretpostavke kritičke teorije.²³

Postavi li se, međutim, pitanje (što je svakako bitno za kontekst analize nacionalsocijalizma) o reperkusijama ovog stanja, koje Neumann uočuje analizom pravne »sfere«, na nacionalsocijalistički poredak, odnosno o »drugoj strani« monopolizacije života koju Neumannova analiza pokazuje, dospijeva se do bitne točke koju kritička teorija osmišljuje ne samo u analizi nacionalsocijalizma, već — kasnije i u drugim teorijskim kontekstima — i u analizi suvremenog, tzv. društva obilja. To je kategorični sklop *autoritarnost-individualna-omasovljenje-masa-autoritarni poredak*, o kojem je već bilo riječi pri analizi filozofskih kritika nacionalsocijalizma, ali daljnje konzekvencije inzistiranja na omasovljenju kao bitnoj pretpostavci uspjeha nacionalsocijalizma, ili autoritarnih poređaka uopće pokazuje upravo Neumannov socijološki pristup. Te su analize zastupljene u nekim ranijim Reichovim radovima, analizama Fromma i Marcusea, ali ih Neumann naj-sistematskije provodi u svojim već spomenutim djelima. Najjasnije je taj sklop formuliran u »Behemothu«: »Nacionalsocijalizam nije stvorio masovnog čovjeka; on je, međutim, dovršio proces i uništio svaku instituciju koja bi se mogla umiješati. U osnovi, transformacija čovjeka u masovnog čovjeka rezultat je modernog

industrijskog kapitalizma i masovne demokracije... Masovna demokracija i monopolni kapitalizam... zatvorili su čovjeka u mrežu polu-autoritarnih organizacija koje njegov život kontroliraju od rođenja do smrti, a počele su i transformirati kulturu u propagandu i dobra za prodaju... Nacionalsocijalizam... je uništio svaku instituciju koja u demokratskim uvjetima još čuva ostatke ljudske spontanosti: privatnost individue i obitelji, sindikat, političku stranku, crkvu, slobodno organiziranje dokolice²⁴). Dakako, stvar je, do kraja dovedena, u realnom postojanju apstraktnog naroda — načelnog supstrata demokratske vlasti — kao zapravo mase²⁵) (skupine u kojoj Individua nestaje, jer čitava skupina djeluje kao kvazi-individua). Taj se proces, isprva u razvijenim kapitalističkim zemljama, a u gotovo svima nakon rata, odvija uvjetovan omasovljenjem proizvodnje i potrošnje, te školskog sistema i razvojem masovnih komunikacija. Tamo, međutim, gdje taj za kapitalističko ustrojstvo vlasti konstitutivni proces (jer, tek kada je »narod« faktički pretvoren u masu može mu se — takvom — dati vlast) nije mogao ići »normalno«, tj. uvjetovan već spomenutim odnosima proizvodnje i potrošnje (jer ti odnosi nisu bili dostatno razvijeni) pojavljuje se potreba za »posebnim«, obzirom na bit proizvodnje života u kapitalističkom svijetu izvanjskim reguliranjem tog procesa omasovljenja naroda, dakle što je moguće većeg broja pojedinaca. Taj je proces zapravo epohalno mjesto fašizma i nacionalsocijalizma, to je i systemska pretpostavka tzv. totalitarizma, pojma obzirom na koji vlada u suvremenoj literaturi posve evidentna zbrka²⁶) uvjetovana ne samo ideolojskim manipuliranjima tim (uostalom ideolojski i stvorenim) pojmom (poglavito u smislu pokušaja da ga se »podjednako i pravedno« uzme za oznaku i suvremenog fašizma i suvremenog socijalizma). Jer, totalitarizam je, kako to baš iz kasnijih analiza kritič-

24) F. Neumann, »Demokratska i autoritarna država«, »Naprijed«, Zagreb, 1974., str. 68.

25) Npr. i.c., str. 30—36.

26) Usp. analizu navedenu u bilješki 9.

27) F. Neumann, »Behemoth«, Harper & Row, New York and Evanston, 1966, p. 367.

28) Usp. 2. Puhovski, »Interes i zajednica«, »Libera«, Zagreb, 1975, odjeljak »Demokracija i demagogija«, str. 49—60.

29) Tako npr. Fraenkel-Bracherov leksikon »Staat und Politik« (Fischer Verlag, Frankfurt, 1974) smatra jednom od bitnih osobina totalitarizma to što se »totalitarne ideologije pozivaju pritom (nelme, pri opravdavanju svojeg mita elitarizma — op. 2. P.) na mogućnost znanstvenog i socijalnog cjelokupnog planiranja (četvero ili petogodišnji planovi)«. (S. 330) — sličnih primjera ima bezbroj — s uređnatim pretjerivanjima i nepreciznostima na razne »strane«.

kih teoretika u epohi u kojoj zapravo nema nastavljanja više-manje jedinstvene kritičke teorije proizišli, epohalno uvjetovana pojava koja zahvaća praktički sva suvremena društva. No, baš ta obuhvatnost ovako prepariranog pojma ne daje naročite mogućnosti za njegovu analitičku primjenu, osim ako se njime ne želi općenito karakterizirati epoha, kako to još 1942., govoreći o «autoritarnoj državi», čini Max Horkheimer: «U svim svojim varijantama, autoritarna je država represivna. Bezmjerno rasipanje više nije pod utjecajem ekonomijskih mehanizama u klasičnom smislu; ono nastaje zbog bezobzirnih potreba aparata moći i iz uništenja svake inicijative ovladanih: poslušnost nije tako produktivna. Unatoč takozvanoj bezkriznosti nema harmonije. Čak i ako se višak vrijednosti više ne ubire kao profit o njemu se radi. Cirkulacija je ukinuta, izrabljivanje modificirano. Stav koji je primjeren tržišnoj privredi, da anarhiji u društvu odgovara kruti red u tvornicama, danas znači da se internacionalno prirodno stanje, borba za svjetsko tržište, i fašistička disciplina naroda naizmjenično uvjetuju».³⁰⁾

Na bazi sličnih temeljnih stavova Frederick Pollock u svojem tekstu «Da li je nacionalsocijalizam novi poredak?» pozitivno odgovara na vlastito naslovno pitanje (nakon što je novinu poretka ispitao na pet karakteristika: vladajuća klasa, integracija društva, djelovanje ekonomijskog života, odnos između vlasti i onih kojima se vlada, te uloga pojedinca). Bitnim integracijskim faktorom «novog poretka» (i njegovom politički najzanimljivijom osobinom) Pollock smatra sposobnost tog sistema da za dulje vrijeme osigura «ekonomijsku sigurnost», te odatle dospijeva do zaključka da u nacionalsocijalizmu nema bitnih unutrašnjih ekonomijskih i socijalnih protuslovlja koja bi mogla uzrokovati poredak³¹⁾. Ta je teza povijesno djelomice potvrđena (pre-

da ju nikada nisu prihvatili ni marksistički, niti liberalni dogmatici koji polaze od unaprijed postulirane «dobrote» «širokih narodnih masa», odnosno «većine naroda», ne uzimajući u obzir konkretne povijesne okolnosti koje, omasovljenjem prije svega, mogu postići gotovo «bezrezervnu» podršku svemu onome što je, primjerice, predstavljala Hitlerova Njemačka, no ona «zaboravlja», da su vanjski faktori — nužnost teritorijalnog ekspanziranja, na primjer — ujedno već i bitno unutrašnji, tj. faktori bez kojih taj poredak teško može egzistirati, te njegovo rušenje koje je uslijedilo mobilizacijom okolnog svijeta nikako nije bilo bez jasne veze s unutrašnjim odnosima zbog kojih je i borba za Lebensraum morala započeti.

Zaključno valja napomenuti da teorijsko Iskustvo kritičke teorije u njezinu odnosu spram nacionalsocijalizma ne otkriva samo gotovo sve bitne karakteristike tog poretka (uglavnom dosta ranije, a svakako teorijski osjetno dublje od većine ostalih kritika iz tog vremena), nego ih i povezuje u analitičku cjelinu i sa suvremenim pojavama (prije svega u teorijskom liku Herberta Marcusea koji, kao gotovo nitko drugi, o nacionalsocijalizmu, ili općenito fašizmu, piše s iste temeljne pozicije već više od četrdeset godina). Suvremene tendencije nacionalsocijalizma i fašizacije uopće mogu se po tom (dakako ne posve formiranom i formuliranom) teorijskom modelu tražiti u svim odnosima koji organizirano uspostavljaju i perpetuiraju obezličene individue, koje narod svode na masu (dakako, taj pojam kao teorijski pretpostavljeni supstrat povijesno i nije postojao), a odnose vladanja prividno oslobađaju moralnih, ekonomijskih i svjetonazorskih «stega» da bi se, na «nov način», što uspješnije očuvao stanovit već odavno postojeći i progledani moral, ekonomija, svjetonazor. Na tim općim pretpostavkama mogućnosti fašizacije općenito započinju, njihovo eventualno napredovanje moralo bi poprimiti specifičnija i «potpadati» pod konkretnu analizu. No, mogućnost upozorenja koju — na tragu cijelokupne teorijske tradicije³²⁾ — daje «frankfurtski krug» nije, čak ni posve površno, još gotovo uopće iskorištena. ■

30) M. Horkheimer, «Gesellschaft...», S. 20.

31) Usp. F. Pollock, «Is National Socialism a New Order?», «Zeitschrift... IX/1941» («Studies in Philosophy and Social Science»), p. 454, 455.

32) Pritom je zapravo riječ o onoj tradiciji zapadne teorijske misli koje je praktičke implikacije filozofskog promišljanja ograničavala uglavnom na upozorenje obziru na mogućnosti odvijanja stanovitih događaja u zbilji. Premda, strogo teorijski promotreno, ta tradicija u osnovi prestaje s Hegelovom smrću — jer svi kasniji filozofski pokušaji imaju, uglavnom svjesno, bitno praktičke impulse, pa i praktički uvjetovane kategorijalne sklopove — u epohi u kojoj se govori o netom prohujaloj (gotovo uspjehnoj) kataklizmi i opet se otvara mogućnost ukazivanja na realnu ograničenost teorije kao samo upozorenja u odnosu na zbilju (pri čemu ni te upozoravajuće funkcije u većini bitnih događaja nije, a vjerojatno nije ni mogla biti, ispunjena). Ipak, upravo «kritičke teorije društva» do krajnjih konzekvencija dovodi do teorijske svijesti te pretpostavke svake nesistematske teorije: stoga njezine upozorenje imaju i veću trajnost, premda — po svemu sudeći — ne i značajnu šansu da budu praktički (nije svega, dakle: politički) skeptične — najbolja je to pokazala «ovijest» pokreta nazvanoga «nova lijeva».

gerhard lozek
berlin

fašizam =totalitarizam?

prilog obračunu
s aktualnim tendencijama promašene
"teorije" o fašizmu

preveo s njemačkoga franjo zenko

Ni jedan ozbiljan historičar ne osporava da se znanstveni pristup povijesti, koji treba voditi do utemeljenih spoznaja, ne može postići spontanom pristupom historijskom činjeničnom materijalu, nego mora počivati na teoretskim i konceptijskim razmišljanjima koja polaze kako od dosadašnjih iskustava ukupnog povijesnog tijeka, tako i od već postojećih rezultata povijesno znanstvenog istraživanja. Tek takav pristup omogućava znanstveno egzaktan izbor i vrednovanje činjenica te, napokon, njihovo uvrštavanje u kompletan iskaz o dotičnoj povijesnoj problematici ili o povijesti kao cjelini. Razvoj istraživanja fašizma u prošlosti i sadašnjosti dokazuje naročito upadno to činjenično stanje. Biva posve jasnim: što je utemeljenija znanstvena teorija i koncepcija to su plodonosniji i pouzdaniji konkretni rezultati istraživanja.

Prošlo i, još više, sadašnje internacionalno istraživanje fašizma karakteriziraju najrazličitije teorije i koncepcije. Najmarkantnija razlika postoji dakako u prvom redu između marksističkog shvaćanja fašizma i građanskih i drugih nemarksističkih shvaćanja najrazličitije vrste.

Marksističko shvaćanje našlo je, kako je poznato, nakon višegodišnjih intenzivnih diskusija, koje su uvijek bile povezane s konkretnim antifašističkim borbama iskustvima revolucionarnog komunističkog pokreta,¹⁾ svoj klasičan izraz na VII svjetskom kongresu Komunističke internacionale 1935. godine u karakterizaciji *političke vladavine* fašizma kao »otvorene diktature najreakcionarnijih, najšovinističnijih, najimperijalističkijih elemenata financijskog kapitala«²⁾. Nasuprot svim podvalama i klevetama s građanske strane to karakteriziranje fašizma nije stoga niti »jednostrano« niti »dogmatsko«. Polazeći od spomenute definicije koja je u stanovitoj mjeri bila ključ za daljnje kompleksno istraživanje fašizma, marksističko-lenjinistička povijesna znanost pružila je izvanredno mnogostruka istraživanja

1) Usporedi E. Lowerenz, *Die Analyse des Faschismus durch die kommunistische Internationale*, Berlin, 1975; E. Lewin, *Zur Faschismus-Analyse durch die Kommunistische Internationale 1922—1933*, u: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, H. 1/1970.

2) W. Pieck, G. Dimitroff, P. Togliatti: *Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Komintern im Kampf für die Volkstront gegen Krieg und Faschismus*. Referate auf dem VII. Kongress der Kommunistischen Internationale (1935), Berlin, 1960, str. 87.

3) Usporedi E. Lowerenz, *Die Analyse des Faschismus*, str. 40. i dalje. Dalje. J. Schissler, *Faschismus und Bonapartismus*, u: *Neue Politische Literatur*, H. 2/1975.

4) Navedimo kao tipične primjere: C. J. Friedrich, M. Curtis, B. R. Barber, *Totalitarianism in Perspective*, New York, 1969; *Wege der Totalitarismus-Forschung*, uredili B. Seidel i S. Jenker, Darmstadt, 1968; J. Monnerot, *Sociologie de la révolution*, Paris, 1969; G. A. Ritter, *Der Antiparlamentarismus und Antipluralismus der Rechts- und Linkradikalen*, u: *Das Parlament, Beilage »Aus Politik und Zeitgeschichte«*, 23. 8. 1969; W. Schlangen, *Der Totalitarismus-Begriff. Grundzüge seiner Entstehung, Wandlung und Kritik*, u: *Istome*, 31. 10. 1970; J. H. Klein, *Demokratie und Diktaturen*. Zur Geschichte und Politik im 20. Jahrhundert, Köln, 1970; R. Aron, *Demokratie und Diktaturen*, Paris, 1970.

i publikacije, koje ne samo da pripadaju nezanimljivom fondusu internacionalne historiografije, nego istodobno u odlučnoj mjeri određuju njezin nivo. Spomenuto se pojmovno određivanje međutim teoretski i metodološki produbilo i proširilo na osnovi lenjinske teorije imperijalizma, što je vodilo do daljnjih spoznaja, prije svega u pogledu međusobnog odnosa ekonomije, ideologije i politike u fašističkoj diktaturi, u pogledu izgrađivanja državno monopolističkog kapitalizma, specifične uloge fašističkog državnog mehanizma vlasti, karaktera i funkcije fašističkih pokreta, neofašizma i antifašističkog otpora kao i brojnih drugih područja.

Usprkos opsežnim i u zadnjem desetljeću sve brojnijim istraživanjima i publikacijama građanska i druga nemarksistička historiografija nije uspjela doći do ma i približno jednako vrijednih rezultata. Doduše, u istraživanju detalja mogle su se steći nove spoznaje, ali komplekano teoretsko i konceptijsko zahvaćanje fašizma — poglavito njegove socijalne biti i njegova principijelno historijskog svrstavanja — nije postignuto ni prije ni kasnije. Glavni uzrok tome je u prvom redu u nemogućnosti da se shvati karakter fašizma i položaj fašizma u opće povijesnom procesu kao *specifičnog fenomena* kapitalističkog sistema u fazi njegove opće krize.

Pretežna većina građanskih historičara odlučno nliječe i nijekala je svaku organsku vezu fašizma i kapitalizma; njihovi teoretski i konkretni iskazi uopće su usmjereni tako da apsolutno negiraju to činjenično stanje. Ali, pogrešno razumijevaju klasnu bit i povijesno mjesto fašizma i one snage, koje ili neposredno identificiraju kapitalizam i fašizam (svaki kapitalizam jednako je fašizam), kao što to čine ekstremno lijeve grupe, ili oni koji fašizam smatraju samo privremenim

saveznikom monopolne buržoazije, kako se to dešava kod zagovornika tzv. teorije bonapartizma.³⁾

Kao i na svim područjima društvenog života, tako se i u historiografiji i povijesnoj misli istina pobija samo u borbi protiv neistine. Nužnost takva razračunavanja u vezi s ovdje razmatranom temom tim je veća ukoliko je riječ o problematici politički i ideološki izvanredno značajnoj za prošlost kao i za sadašnjost, problematici koju zbog bolnih iskustava drugog svjetskog rata kao i novih događaja u Španjolskoj, Portugalu, Grčkoj, Čileu i u drugim zemljama pokreću ljudi našeg vremena u najdubljoj svojoj nutрини. Zadatak ovog priloga treba stoga biti u tome da svrati pažnju na aktualno razračunavanje s jednom u nesocijalističkim zemljama široko proširenom i naročito opasnom teorijom i konceptijom iskrivljavanja, dapače još više, krivotvorenja fašizma: tzv. doktrinu totalitarizma. Autoru se također to čini nužnim i zato je se danas često može čuti mišljenje prema kojemu je ta doktrina dođuš u razdoblju tzv. «hladnog rata» u građanskoj historiografiji igrala također značajnu ulogu i u politici, ali u međuvremenu da je davno već stavljena ad acta, odnosno da više nema nikakav spomena vriedan utjecaj.

Stvarnost je, međutim, drugačija. Upravo u proteklim godinama pojavile su se među značajnim historičarima, naročito u USA i SRNJ, intenzivne diskusije o jednoj modificiranoj, prije svega «teoretski» izgrađenoj primjeni doktrine totalitarizma u građanskom istraživanju i prikazivanju fašizma.⁴⁾ Primjena te doktrine za naznačeno područje odnosi se dakako samo na jednu stranu stvari. Druga strana, na koju se pritom usmjeruje glavni interes, izričito ili neizričito, jest ranije kao i sada istodobno primjenjivanje te doktrine na prošlost i sadašnjost socijalističkih država i zemalja, na komunističke partije pojedinačno i komunistički svjetski pokret kao cjelinu. Pri tom se manifestira u prvom redu eklatantna neznanstvenost te građanske teorije i koncepcije. Kako je poznato, sržni iskaz tradicionalne varijante doktrine o totalitarizmu predstavlja čudesnu tvrdnju o jednoj navodnoj, društvenoj, političkoj i ideološkoj bitnoj jednakosti između kontrarevolucionarnog fašizma i revolucionarnog socijalizma.

Uz nepoštivanje historijskih činjenica i iskustava tvrdi se da fašizam i socijalizam izviru iz jednaka društvenih uzroka, da predstavljaju bitno jednake državne i društvene oblike i da na jednaki način potiskuju ljude i lišavaju ih njihove slobode. Kao na kraju odlučujuće značajke jednog «totalitarnog sistema» svojevrijetno se postavljaju postojanje jedne državne partije i jedne njezove vlastite ideologije. U konkretnim povijesnim prikazima se dakako pri tom uvažavaju neke razlike između fašizma i socijalizma. Jednostavno je jednačavanje tih međusobno posve suprotstavljenih društvenih pojava očito bi izobličilo povijest.

kratke i Totalitarismus, Hamburg, 1970; R. V. Burks, Neue Wege der Kommunismusforschung in Amerika, u: Osteuropa, Juni, 1970, str. 339. I dalje; K. L. Sheil, Totalitarismus, u: Handlexikon zur Politikwissenschaft, izdao A. Görlich, München, 1970, str. 421 i dalje; M. Jansen, Totalitäre Herrschaft, Anatomie eines politischen Begriffs, (West-) Berlin, 1971; L. B. Schapiro, Totalitarismus, u: Sozietssystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie, Bd. 6., Freiburg-Basel-Wien, 1972, Spalte 465., i dalje; H. Arendt, Die neuerweckte Lust am Handeln, u: Interviews, izdao A. Reil, Hamburg, 1972; F. Gilbert, The Dynamics of Nazi Totalitarianism, u: Social Research, Nr. 1/1972, str. 191., i dalje; W. Schanzen Theorie und Ideologie des Totalitarismus, München, 1972; M. Greiffenhagen, R. Kühn, J. B. Müller, Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs, München, 1972; A. Kuhn, Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft, Hamburg, 1972; G. Schultz, Faschismus und Nationalsozialismus. Versoren und theoretische Kontroversen 1922—1972, Frankfurt/M.—(West-) Berlin—Wien, 1974; P. Kevenhörster, Eine unbenannte Alternative: Demokratische und totalitäre Herrschaft. Zur Kongruenz von Inhomem und rechtem Totalitarismus, u: Osteuropa, str. 61. I dalje; P. Graf Kleinansegg, Krise der Totalitarismustheorie?, u: Zeitschrift für Politik, H. 4/1974; D. Albrecht, Zum Begriff des Totalitarismus, u: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, H. 3/1975.

Budući da se fašizam, ukoliko ga se uopće smatra svjetski povijesno prevladanim 1945. godine, smatra za današnjicu samo malo ozbiljnom, društveno marginalnom pojavom, glavna totalitarna opasnost našeg vremena ostaje revolucionarni socijalizam. Ukoliko takvo pozivanje na doktrinu o totalitarizmu u građanskom istraživanju fašizma znači usmjereni pokušaj da se prevladavanje revolucionarnog socijalizma, kakav priželjkuju antikomunisti, prikaže kao zavještaj historijske analize i iskustva geneze, etabriranja i sloma fašističkih diktatura.

Usprkos pseudoznanstvenom ponašanju, vrlo jednostavna osnova i utemeljenje doktrine o totalitarizmu ne smiju navesti na to da se potcjenjuje masovni utjecaj te konstrukcije. U razvijenim kapitalističkim zemljama ta je doktrina najrašireniji oblik antikomunizma. Njezini različiti pojavni oblici korespondiraju kako s primitivnim tako i pseudoznanstvenom obojenim oblicima antikomunizma u prošlosti i sadašnjosti. Učinak doktrine o totalitarizmu izrasta prije svega iz historijskih tobožnjih dokaza i iz obmanute antihitlerovske pozicije budući da ona »osuđuje« pojedina fašistička zlodjela, ali istodobno negira i prikriva klasični temelj fašizma. Pritom se ta zlodjela uopćavaju i prikazuju kao karakteristična za sve »totalitarne vladavinske sisteme«.

Prije nego što se pozabavimo najnovijim pojavnim oblicima doktrine o totalitarizmu, naročito u vezi sa sadašnjim građanskim istraživanjem fašizma, treba podsjeti na to da je ta doktrina od svog postanka u dvadesetim i tridesetim godinama prošla više faza, čije kratko karakteriziranje omogućuje da se spozna kako kontinuitet te pseudoteorije tako i njezine ranije i sadašnje promjene; točnije rečeno — njezino prilagodivanje na dotično nove historijske i političke danosti.

Doktrinu o totalitarizmu označava do sada pet faza: faza nastajanja prije 1933. godine, doba od 1933. do 1945. faza »hladnog rata« nakon 1945. do početka šezdesetih godina, »prelazna faza« u šezdesetim godinama i na kraju njezina najmlađa faza sve do danas.

Pojmovnom fiksiranju prethodila je politička praksa u Njemačkoj i Italiji, koju su slijedili najprije liberali i reformisti u razračunavanjima dvadesetih godina, da svoje protivnike s »desna« (fašiste) i s »lijeva« (komuniste) prikažu kao bitno srodne i kao one protiv kojih se jednako valja boriti.⁵⁾ Zatim su profašistički teoretičari u svom traganju za pseudoznanstvenim utemeljenjem fašističkih diktatura razvili učenje o »totalnoj državi« (=stato totalitarna) 20. stoljeća za razliku od »liberalne države« 19. stoljeća.⁶⁾ S time povezano natezanje pojma »totalan« sa strane fašističkih ideologija i političara (»totaler Staat«, »totale Revolution«, »totale Krieg«) vodilo je konačno do toga da su se fašističke diktature označavale »totalitarnima«, na-

ročito u protureakciji građanskih krugova koji su se suprotstavljali fašizmu. Glavni predstavnici tih nefašističkih građanskih krugova povezivali su od početka s tim označavanjem istodobno klevetanje revolucionarnog socijalizma. Samo mali broj građanskih demokrata prije i poslije 1945. godine davali su pojmu »totalitaran« jednoznačno antifašističko usmjerenje.⁷⁾

U tijeku tridesetih godina, prije svega u predvečerje drugog svjetskog rata, pridonijele su mjerdavno daljnjem oblikovanju doktrine o totalitarizmu desno socijaldemokratske snage (R. Hilferding, C. Geysler, F. Stampfer i drugi). Oni su se pritom oslanjali uglavnom na shemu »demokracija bez diktature«⁸⁾ koju je upotrebljavao Karl Kautsky nakon 1918. godine da bi difamirao veliku socijalističku oktobarsku revoluciju, pri čemu su sada jednako nazivali »totalitarnim diktaturama« fašističke diktature u Italiji i Njemačkoj te stvarni socijalizam u Sovjetskom Savezu. U USA je naročito F. L. Neumann na sličan način uopćavao svoja istraživanja njemačkog fašizma.⁹⁾

Poslije 1945. godine vodeći su političari u USA i Velikoj Britaniji uočili u verziji o totalitarizmu jedno

5) Usporedi: F. Nitti, *Bolschewismus, Faschismus und Demokratie*, München, 1926; E. v. Beckerath, *Wesen und Werden des Faschistischen Staates*, Berlin, 1927; H. Heller, *Europa und der Faschismus*, Berlin/Leipzig 1929.

6) Usporedi: C. Schmitt, *Die Wendung zum totalen Staat*, u: *Europäische Revue*, H. 4/1931; E. Forsthoff, *Der totale Staat*, Hamburg, 1933.

7) Thomas Mann je govorio o »neuspjeloj ideji nazvanoj državna totalnost« (Rede zum New Yorker »Deutschen Tage«), u: *Deutsches Volkstheater*, 10. 12. 1938; Heinrich Mann *Karakteristik: Der Antikommunismus als totalitäre Veranstaltung*, koji antikomunizam za Hitlerovi fašisti koristili kao strašilo spram zapadnih sila, u: *Deutsche Volkszeitung*, siječanj 1939.

8) Usporedi: K. Kautsky, *Demokratie oder Diktatur*, Berlin, 1919. Znanstvenu neodrživost tih Kautskijevih »kontra-revolucionarnih napora« ožigosio je ved Lenjin u svom radu »Die proletarische Revolution und der Renegat Kautsky«, u: W. I. Lenin: *Werke*, Bd. 28, Berlin, 1959, str. 227. i dalje.

9) Usporedi: F. L. Neumann, *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism 1933—1944*, New York, 1944.

10) Usporedi: *The Wisdom of Winston Churchill*, London, 1956, str. 340.

11) Usporedi: *Special Message to the Congress on Greece and Turkey: The Truman Doctrine*, 12. 3. 1947, u: *Public Papers of the President of the United States Harry S. Truman*, Washington, 1963, str. 1766 i dalje. Poučne historijske svazke karakteriziraju L. K. Adler i T. G. Peterson, *Red Fascism: The Mergers of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930s—1950s*, u: *The American Historical Review*, No. 4/1970, str. 1046.

12) Usporedi: H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951 (prevedeno: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt/Main, 1955; C. J. Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956 (prevedeno: *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart, 1957); Z. K. Brzezinski, *Totalitarianism and Rationality*, u: *The American Political Science Review*, L/3, 1956, str. 751 i dalje.

od najpodobnijih političkih i ideoloških sredstava »hladnog rata« protiv Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih država. Opuštavanje stvarnog socijalizma kao »totalitarnog« trebalo je rigorozno potisnuti tradicije antihitlerovske koalicije u USA, Velikoj Britaniji i drugim kapitalističkim zemljama i pomoći da se stvori jedan novi antikomunistički lik neprijatelja. Nakon što je Winston Churchill u svom Fultonskom govoru 1946. godine obrazložio odvratanje od principa antihitlerovske koalicije s argumentom »totalitarne opasnosti« komunizma,¹⁰ prije svih je predsjednik USA Harry S. Truman učinio antikomunistički orijentiranu doktrinu o totalitarizmu osnovom ukupne politike USA.¹¹ Adekvatno tim političkim potrebama sljedećih godina su se poznati američki ideolozi (Carl J. Friedrich, Hannah Arendt, Zbigniew K. Brzezinski i drugi) zdušno trudili da koncepciji o totalitarizmu podaju privid znanstvenosti.¹² Definicija totalitarizma koju je dao Carl J. Friedrich određivala je smjer u primjeni doktrine u sljedećim godinama i s određenim ograničenjima sve do danas. Shema koju je on zacrtao određivala je pet bitnih značajki svake »totalitarne diktature«: »jedna ideologija, jedna partija, jedna teroristička tajna policija,

monopol nad sredstvima informacija i jedna centralizirana privreda.«¹³

U pedesetim godinama doktrina o totalitarizmu vrlo se brzo proširila kako u građanskoj društvenoj teoretskoj literaturi tako i u masovnoj propagandi zapadnoevropskih zemalja, pri čemu se osnovni antikomunistički sadržaj koncepta totalitarizma sve izričitiije stavljao u prvi plan. Naročite aktivnosti razvile su se u SRNJ gdje je antikomunizam postao državnom doktrinom.¹⁴ Za tome odgovarajuće historijske radove o njemačkom fašizmu doktrina o totalitarizmu je imala tu prednost što njemački imperijalizam i militarizam oslobađa tereta njihove velike historijske krivnje jer se nastanak fašističke diktature označavao kao »revolucionarni lom« i izraz povijesnog diskontinuiteta. Same ocjene o ograničenoj »sukrvinji« njemačkog monopola kapitala, kakve su se pojavljivale u francuskim i američkim radovima,¹⁵ u historiografiji SRNJ bile su do sredine šezdesetih godina ignorirane ili odbijane. »Vodeći privredni krugovi« nisu navodno imali nikakva udjela u nastajanju i vladavini fašizma, kao ni drugi slojevi njemačkog naroda — tako je glasila tada uobičajena verzija.

Uspješna izgradnja socijalizma u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama, jače ispoljavanje prednosti socijalističkog društva kao i prve internacionalne tendencije popuštanja napetosti koje su postignute miroljubivom vanjskom politikom socijalističkih država i zemalja koje nisu vezane paktovima, vodili su šezdesetih godina do vidnog povećanja vjerodostojnosti antikomunističkog tumačenja doktrine o totalitarizmu. To je vodilo do znatnih nesigurnosti među pobornicima doktrine o totalitarizmu koji su tražili put iz svog jadnog položaja s jedne strane u pojačanom propagiranju te doktrine¹⁶ a s druge strane u teoretskim manipulacijama, prije svega u povezivanju koncepta totalitarizma s učenjem o »industrijskom društvu«.¹⁷ Posvemašnja prijeponost pseudoteoretskih pokušaja iz tog vremena postala je npr. očitom u postupanju zapadnonjemačkog historičara Ernsta Noltea. S građanske je strane naročit doprinos Nolteov viden u tome što je on u SRNJ odbacio shemu o totalitarizmu i po prvi put stvorio pokušaj samosvojnog shvaćanja fašizma.¹⁸

Nolte se stvarno u svojim vrednovanjima fašizma izričito distancirao od doktrine o totalitarizmu. Koncepcijska analiza njegovih brojnih spisa ipak odaje da je glavnu brigu doktrine o totalitarizmu sistematski dalje razvijao. Njegova definicija fašizma glasi: »Fašizam je antimarkizam, koji nastoji uništiti protivnika stvaranjem radikalno suprotne a ipak bliske ideologije i primjenom gotovo identičnih a ipak karakteristično nelzraženih metoda...«¹⁹

U formuli »fašizam jednako antimarkizam« bila doduše zahvaćena važna strana fašizma ali se isto-

13) C. J. Friedrich, *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart, 1957, str. 19. Usporedi dalje: C. J. Friedrich, Z. A. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge/Mass., 1965, str. 22.

14) Naročitu ulogu igrali su radovi H. Rothfelsa, H. Freyera, W. Merkera, K. Mehnerta, T. Schildera, K. Thielhelma, R. Löwenthala i drugih.

15) Usporedi: C. David, *L'Allemagne de Hitler*, Paris, 1954; J. Droz, *Histoire de L'Allemagne*, Paris, 1948; G. W. F. Hallgarten, *Hitler Reichwehrr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918—1933*, Frankfurt a. M., 1955; A. Delling, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941—1945. Studie u politik okupacije*, Düsseldorf, 1948; A. Schweizer, *Business Power under the Nazi Regime*, u: *Zeitschrift für Nationalökonomie*, H. 3/4 1960.

16) Ta doktrina je postala, među ostalim, obaveznim principom nastave u školama SRNJ i USA; usporedi sa SRNJ: Richtlinien für die Behandlung des Totalitarismus im Unterricht. Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 5. 7. 1962, *Stämpamo u: Kampf der Verdummung*. Materialien der Schulbuchkonferenz der DPK Hessen 6. Juni 1971 in Frankfurt a. M., *Frankfurt am Main*, 1971, str. 75 i dalje. W. Mickel, *Die Zeitsgeschichte in den gymnasialen Lehrplänen für den politischen Unterricht*, u: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, H. 3/1971, str. 148. i dalje; *Geschichte und Ideologie. Kritische Analyse bundesdeutscher Geschichtsbücher*, uradio R. Kühn, Reinber bei Hamburg, 1973; naročito str. 23 i dalje.

17) Usporedi: P. Ch. Ludz, *Entwurf einer soziologischen Theorie totalitärer verfasster Gesellschaften u: Studien und Materialien zur Soziologie der DDR, Sonderheft 8 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Köln und Opladen*, 1964, str. 11 i dalje.

18) W. Schieder, *Faschismus*, u: *Sowjetssystem und demokratische Gesellschaft*, Bd. 2, Freiburg—Basel—Wien, 1968, stubac 471.

19) E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1963, str. 51. *Slučno zastupa J. Monnerot, Sociologie de la révolution*, a. e. O., str. 553. i 594. i dalje.

dobno svojevolutno apsolutizira te dalje niječu klasne snage koje nose fašizam, njegov klasni karakter. Izvorno utvrđena bitna jednakost fašizma i socijalizma/komunizma pojavljuje se sada iskrenuto u ideološkoj suprotnosti. Takvim podvalama kao »ipak susjedne ideologije« te »primjena gotovo identičnih metoda« zapravo se iskazuje isto kao i s tradicionalnom doktrinom o totalitarizmu.

Namjeravano »oznanstvenjenje« doktrine o totalitarizmu jedva da je urodilo uočljivim rezultatima. Impulsi koji danas daju smjer građanskom istraživanju i prikazivanju fašizma i orijentacije mogu se zapravo spoznati tek u tijeku i u rezultatu najnovije faze diskusije oko građanskog istraživanja fašizma i o pozicijama doktrine o totalitarizmu koje pri tom dolaze do izražaja.

Ta faza počela je u građanskoj historiografiji potkraj šezdesetih godina i traje i danas. Dvije značajke naročito upadaju u oči: prvo, sve veće diferenciranje u primjeni doktrine o totalitarizmu i, drugo, glasno uvjerenje da se tu doktrinu navodno mora osloboditi od njezine do sada uske vezanosti uz antikomunističku politiku i da se mora isključivo izgrađivati i prakticirati kao znanstveno teorijski instrument.

U tom su razdoblju, međutim, neki građanski historičari posve napustili doktrinu o totalitarizmu. Dok se neki od njih u toj svezi izjašnjavaju za to »da se nanovo postavi pitanje o odnosu kapitalizma i fašizma«,²⁰ dotle drugi, istodobno sa zadatkom doktrine o totalitarizmu, odbijaju svako mišljenje koje dovodi fašizam u bilo kakvu vezu sa kapitalističkim sistemom.²¹

Činjenice ipak dokazuju da su u razvijenim kapitalističkim zemljama prevladavajuća historiografija i sociologija a još više masovna propaganda, i dalje pod vlašću doktrine o totalitarizmu.

Svakako da se pri tom mogu konstatirati mnogobrojne modifikacije. Skala mišljenja seže od širenja izvorne varijante doktrine o totalitarizmu preko različitih varijanata sa specifičnim područjima primjene sve do taktičkog prešućivanja pojma totalitarizma pri daljnjem sadržajnom prakticanju koncepta. Među zagonornicima različitih varijanata mogu se naći najrazličitiji politički smjerovi, čak neki neofašisti operiraju danas sa pojmom »totalitaran« i »totalitarizam«.

U građanskoj historiografiji i drugim sociologijama danas je uglavnom rašireno pet pojava oblika doktrine o totalitarizmu.

Prva, sve više prevladavajuća varijanta karakterizirana je raznim pokušajima da se poduzme »kri-tička revizija pojmovnog aparata istraživanja totalitarizma« kako bi se koncept totalitarizma odteretio od dosadašnjih »političkih opterećenja« i »znanstveno objektivirao«. Htjelo bi se odbaciti kompromitirani politički balast, prije svega izbjeći prigovoru zbog »nalv-

nog antikomunizma.«²²) Prema tome bi se »pojma totalitarizma« morao osloboditi »karaktera političko-borbenog pojma« a ipak zadržati za navodno »nevrednosno« i »svrhovito racionalno učenje« o režimu fašizma kao i socijalizma/komunizma. U tom smislu se »historijsko društvena relevantnost« doktrine o totalitarizmu vidi u »jednoj u svojim teoretskim granicama primijenjenoj koncepciji totalitarne vladavine« (Istaknuo G. L.)²⁴)

Taj navodno »samo teoretski« način promatranja ne može zanijekati svoju duševnu srodnost s tradicionalnom doktrinom o totalitarizmu, te se i u ovom slučaju u središte koncepta stavljaju oduvijek rastezana obilježja »totalitarnih režima«: »totalitarna ideologija« kao odlučni »inaugurator« i »totalitarna partija« kao pravil »motor«.²⁵) Noviji elementi tog načina promatranja prvenstveno se nalaze u tome da se nastoji olabaviti tradicionalni više ili manje »idealnotični oblik« shvaćanja totalitarizma, tj. prejako objedinjavanje »totalitarnih režima«, te zato primjeniti jače »diferenciranu pojmovnu sistematiku političkih vladavinskih i društvenih sistema«²⁶) koja se čini podobnom da se njome poduzme »sistemu imanentna analiza« »totalitarnih društava«.²⁷)

20) W. Schieder, Faschismus, stubec 472.

21) Usporedi W. Wippermann, Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion, Darmstadt, 1972, str. 149.

22) Usporedi: M. Greiffenhagen, Der Totalitarismus in der Regimelehre, u: Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs, uredili M. Greiffenhagen, R. Kühn, J. B. Müller, München, 1972, str. 97.

23) Isto tu, str. 24, 26, 49. Slično se izjašnjavaju P. Graf Kielmansegg, G. A. Ritter, W. Schlangen, G. Schulz i drugi (usporedi bilješku 4).

24) W. Schlangen, Theorie und Ideologie des Totalitarismus. Möglichkeiten und Grenzen einer liberalen Kritik politischer Herrschaft, Bonn, 1972, str. 180.

25) Usporedi: M. Greiffenhagen, Der Totalitarismus in der Regimelehre, s. a. O., str. 58; P. Graf Kielmansegg, Krise der Totalitarismustheorie? s. a. O., str. 327.

26) Usporedi: W. Schlangen, Der Totalitarismus-Begriff, s. a. O., str. 44.

27) Usporedi: P. Ch. Ludz, Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaften, s. a. O., str. 19. i dalje.

Taj postupak sadrži teško protivurjeđe. S jedne strane diferenciranja empirijska analiza, protiv čega se pri stvarno objektivnom postupku sigurno ne bi imalo šta prigovoriti, ali s druge strane istodobno zadržavanje u osnovi ipak političkog općeg pojma »totalitarnih režima«. Riješiti to proturjeđe u pravom znanstvenom smislu značilo bi odrediti se generalno doktrine o totalitarizmu. Ali upravo to hoće spriječiti i zastupnici navodno »samo teorijskog« načina promatranja. Njihova glavna briga se sastoji u tome da »teorijski« perfekcioniraju doktrinu o totalitarizmu, i to — bez obzira na iznimke²⁸⁾ — ne možda da se točnije shvate fašistički pokreti i vladavinski sistemi u prošlosti i sadašnjosti nego, kako se otvoreno priznaje, da se prevladaju »nedostatnosti« tradicionalnog oblika doktrine o totalitarizmu »za aktualno istraživanje boljševističkih vladavinskih sistema«.²⁹⁾ Traži se, konačno, tako usmjereno sociologijsko preformuliranje doktrine o totalitarizmu koje će biti u stanju posredovati jedno realističnije procjenjivanje društvenih razvoja u socijalističkim zemljama kako bi se iz toga mogli povući praktičniji zaključci u pogledu strategije i taktike imperijalizma u svom postupanju protiv socijalizma.

Druge varijante pokušava isto tako teorijski izgraditi doktrinu o totalitarizmu ali istodobno drži da

se ne može odustati od pojma totalitarizma kao političkog termina kao i od doktrine o totalitarizmu u njezinu političkom angažmanu. Vrlo je poučno to što se to shvaćanje kao facit svih dosadašnjih iskustava u postupanju s tom doktrinom o totalitarizmu u građanskom shvaćanju povijesti i društva objelodanilo u jednom od najvećih i najznačajnijih internacionalnih radova građanskih teoretičara za razračunavanje sa stvarnim socijalizmom.³⁰⁾

Budući da je u ovom slučaju riječ samo o relativno malom modificiranju, faktički samo o rafiniranijem oblikovanju tradicionalne doktrine o totalitarizmu, koje naročito naglašava na značajan način kao i ranije spomenuta prva varijanta antikomunističko usmjerenje doktrine o totalitarizmu,³¹⁾ nije se potrebno time dalje baviti. Svakako se ovdje mora usmjeriti pažnja na to da ova varijanta sada igra sve veću ulogu u političkim razračunavanjima nekih kapitalističkih zemalja, tako npr. u SRNJ prilikom osnivanja ominičnih »profesionalnih zabrana za radikale«, koje zabrane su priznato usmjerene u prvom redu protiv lijevih snaga.³²⁾ Naročito kobna djelovanja doktrine o totalitarizmu pokazuju se u Portugalu gdje protivnici, a na koncu i pristaše desnice, kleveću i progone revolucionarne snage.³³⁾

Treća varijanta prešućuje ili pak verbalno izričito odbacuje pojam i doktrinu totalitarizma kako bi je revno ipak dalje prakticirala u svojim konceptijskim iskazima i postavljanju cilja. Premda se ni socijalizam ni fašizam ne označuju kao »totalitarni«, pobornici te varijante i dalje djeluju u duhu osnovne teze doktrine o totalitarizmu, teze o bitnoj jednakosti fašizma i socijalizma. Ta metoda ušla je u mnoge, prije svega popularno napravljene povijesne prikaze. Fašistički i komunistički pokreti, partije i države pritom se najčešće obrađuju u zajedničkom dijelu ili pak neposredno jedni uz druge, u slikovnicama se pojavljuju na istoj ili bližoj strani, dotične slike o akcijama ili predstavnicima komunističkih partija na jednoj strani a fašističkih na drugoj strani kako bi time čitalac ili promatrač automatski asociirao pomisao o izravnom odnosu ili već nekakvoj pripadnosti obju pojavama, fašizma i socijalizma/komunizma.³⁴⁾ Iz tog postupka biva sada više jasna nužnost da se razračunava s pogrešnim shvaćanjima konceptijske osnove, da se ne dopusti da bilo kakvi svjesno iritirajući pojedinačni iskazi ostave utisak.

Četvrta varijanta isključuje općenito fašizam iz sheme o totalitarizmu i usmjerava se isključivo protiv socijalizma i komunizma. Tvrdi se, npr., da se fašistička diktatura u Njemačkoj nipošto ne može, kao što se do sada vjerovalo, shvatiti kao »totalitarna država« i kao »totalitarni sistem« nego u najboljem slučaju kao njihova karikatura. Za obrazloženje te teze konstruiraju se iz povremenih taktičkih razlika u mišljenju »principijelne suprotnosti« koje su postojale iz-

28) Usporedi: M. Jänicke, *Totalitäre Herrschaft, Anatomie eines politischen Begriffes*, (West-) Berlin, 1971.

29) Usporedi: P. Ch. Ludz, *Offene Fragen der Totalitarismustorschung*, u: *Politische vierterjahreschrift*, H. 4/61., str. 320; H. Zimmermann, *Probleme der Analyse bolschewistischer Systeme*, u: *Soziale Welt* 1961, str. 194.; P. Ch. Ludz, *Parteielite im Wandel, Köln und Opladen*, 1967. U tom smislu nastoje oko »diferenciranijeg« razmatranja R. Aron, Z. K. Brezinski, K. L. Sheli i drugi (usporedi bilješku 4).

30) Usporedi: L. B. Schapiro, *Totalitarismus*, u: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, Bd. 6, Freiburg—Basel—Wien, 1972, strabac 487. Slično G. Schulz, *Faschismus und Nationalsozialismus*, a. e. O., S. 146, 167.

31) Usporedi: J. K. Klein, *Demokratie und Diktaturen. Zur Geschichte und Politik im 20. Jahrhundert*, Köln, 1970; P. Graf Kleinmann, *Krise der Totalitarismustheorie? A. a. O.*; P. Kavenhörter, *Eine unbequeme Alternative*, a. e. O., S. 66. I dalje; D. Albrecht, *Zum Begriff des Totalitarismus*, a. e. O., S. 140; *Synoptek*, Rezension zu M. Jänicke, *Totalitäre Herrschaft. Anatomie eines politischen Begriffes*, Berlin, 1971. u: *Archiv für Sozialgeschichte*, *Izdao Friedrich—Ebert—Stiftung*, XII. Bd. 1972, Bonn-Bad Godesberg, 1972, S. 825 i dalje.

32) Usporedi: K. Carstens, *Der Rechtsstaat muss sich wehren*, u: *Die Zeit*, 7. 9. 1973. *Uz antidemokratski i antikomunistički karakter spomenutih »Zabrana profesija« usporedi: Stellungnahme von Juristen ... u: Blätter für deutsche und Internationale Politik*, Köln, H. 2/1972, S. 124, i dalje.

33) Usporedi: Portugal darf kein neues Chile werden! Erklärung der sozialistischen Partei Chiles, u: *Neues Deutschland*, 27. 8. 1975.

34) Usporedi: E. Nolte: *Der Faschismus. Von Mussolini zu Hitler*, München, 1968; *Hundert Jahre Deutschland 1870—1870. Bilder, Texte, Dokumente*, München, 1969.

među fašističke partije i fašističke države kao i između različitih područja državnog aparata, vojske, SS, prirede, partijskog rukovodstva itd.).³⁵⁾

Izuzimanjem fašizma iz sheme o totalitarizmu antikomunističko usmjerenje tako promijenjene doktrine biva još pronasniranijem. U takvoj formi doktrina o totalitarizmu je prihvatljiva također za otvoreno neonacističke i druge desne snage koje svoj antikomunizam sada također obrazlažu »pobijanjem totalitarizma«. ³⁶⁾

Spomenuta varijanta modificirane doktrine o totalitarizmu, koja po prirodi mora voditi do daljnje historijskog rehabilitiranja fašizma, jest prijeporna među građanskim historičarima; većina je odbija. Razlike u mišljenju odnose se ipak na kraju na opseg i stupanj parcijalne kritike fašizma koje se građanska historiografija također ne može odreći s obzirom na svjetsko mnijenje.

Peta varijanta ograničava doktrinu o totalitarizmu u najnovijoj povijesti nakon 1945. godine isključivo na socijalističke države, komunističke partije i komunistički svjetski pokret.

Kao polazište služi tvrdnja da »fašistički totalitarizam« od završetka drugoga svjetskog rata ne znači nikakvu ili nikakvu ozbiljnu političku opasnost, a glavna prijetnja čovječanstva od tada proizlazi iz »komunističkog totalitarizma«. Istodobno se pokušavaju razlikovati »totalitarni« i »netotalitarni« socijalizam i komunizam. Dok se socijaldemokratsko i druga marksistička shvaćanja socijalizma karakteriziraju kao »netotalitarna«, npr. tzv. »demokratski socijalizam«, dotle se »porok totalitarizma« u teoriji i praksi rezervira samo za marksizam-lenjinizam; marksističko-lenjinističke partije i socijalističke države žigošu se kao »glavna totalitarna opasnost« sadašnjice.³⁷⁾

Spomenuta shema tvori osnovu za svojevrijedna diferenciranja unutar komunističkog svjetskog pokreta kao i unutar socijalističkih zemalja. Ona ujedno tvori jednu od najvažnijih antikomunističkih koncepcija ideološke diverzije protiv socijalizma, pri čemu se već prema političkoj situaciji i postavljanju cilja variraju usmjerenje i intenzitet propagande.

Svakako valja od svih dosad skiciranih pozicija razlikovati držanje onih historičara koji, premda sami još obuzati antikomunističkim predrasudama, upotrebljavaju pojmove »totalitaran« i »totalitarizam« u građansko-antifašističkom smislu za označavanje fašizma u prošlosti i neofašizma u sadašnjosti. U SRN je snage obrazlažu svoje pozicije iz historijskog iskustva koje počuvaju da su stvarne prijetnje za njemački narod uvijek dolazile s desna.³⁸⁾ Našu pažnju, osim toga, zaslužuju prije svega demokratsko antilimperijalistički historičari i publicisti koji se odlučno okreću protiv

antikomunističkih ciljeva doktrine o totalitarizmu i njihovih pobornika i zalažu se za analizu i kritiku fašizma kao pojave kapitalističkog sistema.³⁹⁾

Čitava povijest razvoja pojma i doktrine totalitarizma, prije svega njihove apsolutno dominirajuće uloge kao glavnog nosioca popušanju neprijateljske politike i ideologije antikomunizma trajno dokazuje njihovu općenitu neupotrebljivost za povijesnu i društvenu misao koja također za sebe tvrdi da je znanstvena.

Ograničavanje pojma i koncepta totalitarizma na istraživanje fašizma također je promašeno te ga jednako tako valja iz znanstvenih razloga odbaciti. Pojam i koncept totalitarizma ne mogu niti logički pojmovno niti historijski sadržajno zahvatiti bit fašizma.

Pojmovno logički pojmovi »totalitarizam« i »totalitaran« impliciraju predodžbu samostalnog općeg i vrsnog pojma. Stoga se pojam »fašizam« logičkom nuždom čini kategorijom podvrgnutom tom općem pojmu te uvijek iznova sili na pitanje: Što je osim fašizma još »totalitarno«? Ali time se opet započinje traženje drugih »totalitarnih« pojava, »totalitarnih diktatura« itd., ili je time barem dana potencijalna mogućnost za proizvoljnim, u pravilu antikomunističkim proširenjem. U tom pogledu pojam i koncept totalitarizma vode nužno u circulus vitiosus.

35) Usporedi: H. Mommsen, *Beamtentum im Dritten Reich*, Stuttgart, 1966; isti, *Enteufelung des Dritten Reiches*, u: *Der Spiegel*, 6. 3. 1967; M. Broszat, *Der Staat Hitlers*, München, 1969; P. Diehl-Thiele, *Partei und Staat im Dritten Reich*, München, 1969.

36) *Nation Europa*, 6. 2/1971, str. 13. i dalje; nadalje: isto tu, H. 1/1970, str. 55.; H. 7/1971, str. 44. i dalje; E. Forsthoff, *Der Staat in der Industriegesellschaft*, München, 1971, str. 53. i dalje.

37) C. J. Friedrich, M. Curtis, B. R. Barber, *Totalitarism in Perspective*, s. a. O.; E. Lemberg, *Reformation des Kommunismus?* Stuttgart, 1967; H. Grosse, *Soldat und politische Bildung*, u: *Das Parlament*, Beilage »Auss Politik und Zeitgeschichte«, 21. 2. 1968; R. Löwenthal, *Sozialdemokratie und Kommunismus*, u: *Vorwärts*, 8. 10. 1970; L. B. Schapiro, *Totalitarismus*, s. a. O.; K. L. Sheff, *Totalitarismus*, s. a. O.

38) Usporedi: H. Grebing, *Linksradikalismus gleich Rechtsradikalismus — Eine falsche Gleichung*, Stuttgart (West) — Berlin — Köln — Mainz, 1971; E. Kogon, *Die Funktion des Antikomunismus in der Bundesrepublik Deutschland*, u: *Frankfurter Heft*, 6. 2/1970; str. 81. i dalje; M. Clemenz, *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus*, Frankfurt/M., 1972.

39) R. Kühnl, *Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus*, München, 1969; isti: *Formen bürgerlicher Herrschaft. Liberalismus — Faschismus*, Reinbek bei Hamburg, 1971; isti, *Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien in der BRD*, u: M. Greiffenhagen, R. Kühnl, J. B. Möller, *Totalitarismus*, s. a. O., str. 7. i dalje; W. Hofman, *Ideengeschichte der sozialen Bewegung des 19. und 20. Jahrhunderts*, (West) — Berlin — New York, 1971; R. Optiz, *Über Faschismustheorien und ihre Konsequenzen*, u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, H. 12/1970; isti: *Die fascistische Massenbewegung*, u: *Texte zur Faschismusklausur* I, Izdao R. Kühnl, Reinbek bei Hamburg, 1974, str. 178. i dalje.

Historijski sadržajno nisu ni na koji način pojam i koncept totalitarizma podobni da se njima zahvati bit i zbilja fašizma kao pokreta i političkog vladavinskog oblika. Fašizam je izrod kapitalističkog društva. Bit fašizma, konačno njegov klasni karakter karakteriziraju određeni uvjeti odnosa snaga i vršenja vlasti u tom društvu, uvjeti koji sigurno ne nastaju i ne djeluju fatalistički, nego ovise o mnogim faktorima, u odlučnoj mjeri o jačini i borbenoj snazi antifašističkih sila. Nastanak i egzistencija fašizma u prošlosti i sadašnjosti nepobitno dokazuju te spoznaje. ■

politička teorija totalitarizma i njen odnos prema masovnoj kulturi

uvod

Obično se govor u Italijanskoj skupštini tadašnjeg predsednika vlade Benita Mussolinija, od 3. januara 1925. u kojem drsko preuzima punu odgovornost za sve što se dešava na Apeninskom poluostrvu, uzima kao datum konačne pobeđe totalitarizma u savremenoj istoriji. Tako su fašizam i njemu srodan i savremen nacionalsocijalistički pokret u Vajmarskoj Nemačkoj postali nosioci dve paralelne i u mnogo čemu podudarne ideologije totalitarizma.

Za oblike vladavine što su fašisti i nacisti upražnjavali, u XX veku usvojen je izraz »diktatura« mada bi za ovakve političke sisteme prikladniji bio termin »tiranija« budući da je reč o vremenski i pravno neograničenoj vladavini nad ljudima.

Članovi NSDAP i Fasci di combattimento predstavljali su svaki u svojoj zemlji veoma heterogene političke sastave, najrazličitijih socijalnih struktura, a ipak su od njih i Duce i Führer stvorili monolitne totalitarne pokrete. Nastojanja naučnika različitih profila da rasvetle pojavu totalitarizma i ideologija toliko suprotnih ideologija radničke klase u zemljama gde je radnički pokret bio veoma razvijen, stvorila su u filozofskoj, političkoj i sociološkoj literaturi dosta oprečnih stavova. Posebnu zanimljivost svakako čini fakat da se u zemljama koje su najviše osetile okrutnost ovih režima, još ponajmanje može naići na sređene i sintetizovane naučne rasprave o fašizmu i nacizmu.

Isto tako, veoma je mali broj radova posvećen odnosu totalitarnih ideologija prema kulturnim vrednostima. Totalitarizam kao politička teorija i pokret ima zajedničke karakteristike za sve režime totalitarne opredeljenosti u ispunjavanju vlasti, sličnost u ideologiji i čitav niz istovetnih rešenja za dnevnu političku praksu. Odnos prema kulturi i kulturnim vrednostima zajednički je za sve totalitarne ideologije u ispoljavanju čvrste vezanosti za tradiciju uskih nacionalnih regiona i negiranje internacionalnog karaktera kulturnog i umetničkog stvaralaštva. Sasvim je izvesno da se upravo proučavanjem težnji nosilaca totalitarizma da ovladavaju sferom kulture može doći do mnogih otkrića koja će pomoći da se razreši dilema oko nametanja ili prihvatanja ovih ideologija. Shvativši značaj kulture uopšte, posebno masovne kulture, nosioci totalitarne vlasti kreiranju kulturne politike posvećuju posebnu pažnju već i time što u tome učestvuje ionako mali broj intelektualaca vezanih za pokret.

* * *

Napori da se izmire nesuglasice oko teorijskih postavki i naučnih objašnjenja u vezi sa razvojem i društvenom ulogom kulture masovnog društva, obično u savremenoj literaturi pretrpe neuspeh već kod samog definisanja pojma. »Masovna kultura«, »kultura masovnog društva«, »medijska kultura« i druga bliža odredi-

vajanja pojma i definicije za kulturu masovnih komunikacija, nisu samo terminološke različitosti, već one u sebi nose i bližu oznaku u odnosu na svrhu i značaj koje joj određeno društvo pridaje.

Nema sumnje da kulturi masovnog društva drugačije prilazi potrošačko društvo građanskih demokracija, birokratski aparat državnog socijalizma ili samoupravno društvo. Ako je klasna determinisanost celokupnog čovekovog delanja obuhvaćenog širokim pojmom kulture polazna pretpostavka za naučno objašnjenje kulturnog i umetničkog stvaralaštva, onda je stepen uticaja ideologije vladajuće klase na pojedine oblasti kulture adekvatan stepenu njenog interesovanja da ovlada pojedinim oblicima društvene svesti. Od prava slobode kulturnog razvoja i umetničkog stvaralaštva demokratskih društava kapitalističkog sveta do ideološkog divljanja totalitarnih režima, teče geneza podređivanja kulture ciljevima ideologije vladajuće klase i grupa. Građanski teoretičari, sociolozi i istoričari kulture pokušavaju da teorijski kulturi podare izvesnu

nezavisnost i samostalnost u nastanku i razvoju, dok su neki naučni marksističke orijentacije često skloni da ukazuju na isuviše tesnu vezu društva i kulture, što je kulminiralo, u sada već prilično zaboravljenoj, teoriji odzra.

Totalitarni režimi, sa najizraženijom ideološkom isključivošću, nisu ni mogli da oblasti teorije kulture daruju ni jednog iole ozbiljnijeg teoretičara, iako su na izvesnom stepnju svog nastajanja neki od njih uspeali da kao simpatizere okupe i neka značajnija imena evropske i svetske kulture.¹⁾

Kultura masovnog društva²⁾ kao integralni deo svetske kulture nosi u svojoj osnovnoj osobini homogenizacije i vidljivu težnju ka internacionalizmu. Stoga se ona i ne može posmatrati isključivo kao segment nacionalne kulture. Totalitarne ideologije, međutim, insistirajući prevashodno na nacionalnom, izvlače iz tkiva medijske kulture baš tu karakteristiku internacionalnog, svodeći je tako na ogoljenu, beskrvnu propagandu, stranu osnovnim kulturnim i humanitarnim vrednostima.³⁾

Nacionalni momenat može se, dakle, smatrati zajedničkim imeniteljem odnosa totalitarnih režima prema kulturnim vrednostima a isto tako i kao osnovno polazište u stvaranju kulturne politike. U totalitarnim režimima osnovne postavke važeće za političku praksu, mehanički se prenose i na oblast kulture. Ona je morala da bude izraz ideologije. "... Nauka, umetnost, kulture imaju se potčiniti zahtevima politike".⁴⁾

Takoder, jedna od osnovnih karakteristika masovne kulture u totalitarnim režimima jeste i glorifikovanje vođe. Duće ili Führer postaju nacionalni heroji, centralne ličnosti političkog mita⁵⁾. Sredstva masovnih komunikacija pokazala su se najpogodnijim da se stvori mit o nepogrešivosti i apsolutnoj nadmoći vođe, te su mnogo uticala na stvaranje i učvršćivanje jednog posebnog »podneblja mišljenja« koje je pogodovalo totalitarnim ideologijama. Na tim osnovama javlja se i potreba za posebnom »kulturom«. Ona se ne zasniva ni na tradicionalnim okvirima nacionalne kulture, još manje na humanitarnim principima opšte svetske kulture. Stvorivši plodno tle za nove »ideje« i ponašanje vladajuće grupe, sredstva javnog informisanja pomogla su da »pogled na svet« jednog čoveka postane opšteprihvaćen. »Da je Hitler razvio sve svoje rasne teorije, sve svoje vizije nacističke Nemačke ... samo u svojoj glavi, svet bi bio srećniji a nauka o kulturi i divljaštvo bila bi lišena jednog od svojih najčudovišnijih, mada i najvećma rasvetljavajućih primera kako privatna (podvukao N. M.) inicijativa, pavši na plodno tle, može dovesti do smeštaja katastrofe i krvoprocija, gladi i pokvarenosti svetskih razmera«⁶⁾. U stvaranju tog plodnog tla za razradu svih detalja privatne inicijative autora »Mein Kampf«, sredstva masovnih ko-

1) Nedavno je Allister Hamilton objavio knjigu »Iluzija fašizma« u kojoj navodi koji su sve intelektualci evropskog i svetskog značaja bili zdejani fašizmom, odnosno počima nacionalističke ideologije. Između ostalih tu je i Jovan Heidegger, Bernard Shaw, Croce i drugi. (iz pariskog »Expressa«, preneo NIN, br. 1209, 10. marta 1974, str. 40, 1. par.)

2) Kultura koja se širi sredstvima javnog informisanja nije u literaturi terminološki usaglašena. »Duh vremena«, što predlaže Edgard Morin, isto se tako označava i terminom »masovna kultura«, »kultura masovnog društva« ili »medijska kultura«. Od značaja su i pokušaji da se različitosti terminološkog određenja prida i dublji teorijski smisao, pri čemu bi »Masovna kultura« značila kulturu masovnih komunikacija u potrošačkom društvu građanskih demokracija, dok bi za »kulturu masovnog društva« bilo rezervisano značenje širenja istinskih kulturnih vrednosti »visoke kulture« prilagođene za naredno masa preko sredstva masovnog informisanja. Leti na bi bile najpre na strani onih koji utvrđuju odnos društva prema kulturi masovnih komunikacija primarni značaj daju tim odnosima a ne terminu koji ih označava.

3) Nacistička Nemačka svakako je najizrazitiji primer; u odnosu na italijanski fašizam, pa i neke savremene totalitarne režime, u kojima je vidljiva čak i doza izvesne tolerancije prema kulturnom stvaralaštvu i otvorenosti prema savremenim tokovima svetske kulture, nacisti su do spaurde sproveli princip odeljenosti od svega što nije u uskim okvirima nacionalističke doktrine.

4) Dr Josef Paul Goebbels, Govor na Kongresu slobode, Nürnberg, 1933. Navedeno prema dr Lj. Živković, Ljudsko društvo i rasna teorija, Znanstvena knjiga, Zagreb, 1937, str. 131.

5) Izvestan broj autora između dva rata, prve negovestaje za buduću »pohod fašizma« vide u delima (Thomasa Carlylea), naročito u »O herojima, heroizmu i obožavanju heroje u istoriji«, prevod na naš jezik u izdanju Srpske književne zadruge, Beograd, 1903. Ernst Kasirer, međutim, ne deli to mišljenje i Carlylea posmatra samo kao epilogu viktorskijskog doba iz čijeg je dela nasilno »teorijski« ispušten mit u smislu obožavanja vođe totalitarnih režima — E. Kasirer, Mit o državi, Nolit, Beograd, 1972, str. 197 ff.

6) Bronislav Malinovski, Naučna teorija kulture, Vuk Karadžić Beograd, 1970, str. 89.

munikacija odigrala su značajnu, ako ne i presudnu ulogu u formiranju javnog mnjenja simpatizera Trećeg rajha. Izučavanje stepena uticaja masovnih komunikacija na brzi dolazak nacista na vlast, svakako će pomoći i razrešenju dileme da li je nacizam nametnuta ili prihvaćena ideologija.

Totalitarni politički sistemi temelje se na silju koje deluje upravo suprotno svakom predviđanju koje se zasniva na kulturi. Nasilje, samo po sebi, ne može ni da stvara kulturu, već jedino propagandu i podkulturu. Ova činjenica dozvoljava identifikaciju masovne kulture totalitarnih režima sa čistom propagandom. Shvativši snagu propagande i masovnih komunikacija, vlastodršci totalitarnih režima brižno razrađuju sve mogućnosti njihove upotrebe u periodu uzimanja i učvršćenja vlasti⁷⁾.

* * *

O odnosu totalitarnih režima i kulture, dosadašnja literatura nudi veoma mali broj teorijskih postavki i objašnjenja. Uglavnom insistira na otkrivanju doktrinarnih osnova, odnosa prema klasi, naciji, rasnom pitanju i drugih sa činionicima Ideologije fašizma i nacionalsocijalizma. Utoliko je logičnije i potpuno odsustvo knjiga ili napisa koje bi se bavile problemom masovne kulture u totalitarnim režimima. Podvlačenje značaja i uticaja masovnih komunikacija u Italiji Dućeovog vremena i Hitlerovskoj Nemačkoj, zasad je jedino polazište u izučavanju ovog fenomena.

Također se, iako samo uzgred, nailazi kod nekih pisaca i na pokušaje objašnjenja veze totalitarnih ideologija i kulturne politike, ali i to uglavnom ne izlazi iz okvira činjeničkog nabiranja i bez pretenzija ka celovitijoj sintezi.⁸⁾

Težnje nekih građanskih teoretičara da pod izraz »totalitarni« podvedu i državni socijalizam⁹⁾ stvoren u periodu staljinizacije, vidljiva je i u razmatranjima odnosa socijalizma prema kulturi masovnog društva¹⁰⁾. Iako se u kulturnoj politici mogu naći zajedničke crte u Sovjetskom Savezu Staljinovih vremena i nekim totalitarnim režimima, ipak je poistovećivanje ovih ideologija školski primer metodološke nedoraslosti za analogije ili, što je i verovatnije, da je reč o građanskim teoretičarima koji sa pozicija buržoaske klase po svaku cenu žele da kompromituju sve što se ne uklapa u kliše građanske ideologije. Sasvim je izvesno da iole ozbiljniji političkolozi, sociolozi ili teoretičar kulture ne sme da prenebregne osnovnu razliku između ideologije radničke klase i totalitarnog nacionalsocijalizma i rasne teorije, pa shodno tome i suštinski različito prilaženje problemima kulturne politike.

Pored ispitivanja i ukazivanja na odlučujuće elemente u odnosima totalitarnih režima i kulture, posebno masovne kulture, svakako bi trebalo ukazati i

na očigledan uticaj totalitarnih ideologija na nastanak negativnih utopija. Zanimljivo je da tvorci antlutopija insistiraju u svojim pesimističkim predviđanjima razvoja ljudskog društva, baš na odsustvu kulturnih vrednosti i razornom uticaju sredstava masovnih komunikacija na ljudske jedinice i formiranje sistema vrednosti u državama budućnosti.

Tehnološka revolucija realna je baza za različite pretpostavke o tome kako će se kultura masovnog društva dalje razvijati. U svojoj »ne tako bogatoj istoriji ona nam se pokazala pre kao žrtva zloupotrebe¹¹⁾ nego kao put ka očovekovećenju i glorifikaciji humanitarnih principa. Totalitarni režimi pokazali su najmračniju stranu čovekove želje da ovlada drugima. U toj težnji i kultura je doživela vrhunac zloupotrebe. Sredstva masovnih komunikacija postala su oruđa u rukama ljudi koji ne biraju sredstva, da kroz političku praksu sprovedu najcrnje »teorije« ljudskog duha od Gobineaua do Chamberlaina, dižući osrednje električare idealističke filosofije na pijedestale »idejnih« vođa čistih nacija, kojima inače niko do tada nije osporavao atribut visokokulturnih.

* * *

Neusaglašenost stavova o kulturi masovnog društva, kao i pomanjkanje definitivnih naučnih objašnjenja totalitarnih ideologija, stvorila je niz dilema i nedorečenosti ako je u pitanju odnos ovih dvaju činilaca. Svesnan sam da priroda ovakvog rada i ne postavlja zahtev nekog definitivnog razrešenja svih problema u vezi sa

7) Hitler posvećuje celo 11. poglavlje drugog dela knjige »Mein Kampf« propagandi, dok u VI poglavlju raspravlja o značaju govora. Nije bez značaja ni podatak da su u vreme »Kampfa«, kao i po dolasku nacista na vlast propagandom u NSDAP bavili članovi najuže rukovodstva partije i jedini intelektualci u Hitlerovoj vrhuški — Rosenberg i Goebbels.

8) Hildegard Brenner, Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus. Rowohlt's deutsche Enzyklopädie, Reibek, 1963.

9) Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism, Meridian Books — The World Publishing Company, Cleveland and New York, 1962.

10) Edger Morin, Duh vremena, Kultura, Beograd, 1967. Ne ovome insistira u predgovoru dr Miloš IIIĆ, str. 7.

11) Pisci romana koji najavljuju početak negativnih utopija insistiraju na potpunoj indoktrinaciji u oblasti kulture. Posebno, maštovito nagoveštavaju krajnju zloupotrebu sredstava masovnih komunikacija. Reč je o romanu Georgea Orwellia, 1984, »Jugoslavija«, Beograd, 1967. kao i o knjizi Jevgenija Zamjatina, Mi, »Prosveta«, Beograd, 1963.

S druge strane, neki autori smatraju da književnost nije ovakve bita u stanju da predvidi čovekova ponašanja: »Koja je to dramska vizija pakla u stanju da baci u zaošak užasno događaje XX veka?« (Wright Mills, Sociološka imaginacija, »Savremena škola«, Beograd, 1964, str. 23.)

totalitarnim ideologijama i masovnom kulturom. Želja mi je bila da marksistički fundiranom metodologijom, pokušam da ukažem na nedeljivost totalitarnih režima i potpunog potčinjavanja vladajućoj ideologiji svega onog što nazivamo opštim pojmom kulture, posebno kulture u masovnom društvu. Tim pre što je i savremeni svet bremenit pokušajima ovakvog potčinjavanja.

1. masovna kultura i društvo

a. komunikacija, sredstva masovnih komunikacija u savremenom društvu

Komunikacija, kao sredstvo za povezano delovanje ljudi leži u osnovi svih društvenih pojava. Komuniciranje, odnosno saopštavanje, postoji samo ukoliko subjekt koji saopštava i subjekt kome se saopštava, shvataju određeni materijalni znak na isti način. U odnosu na razjašnjenje suštine komuniciranja postoji mnoštvo objašnjenja, ali se sva ona, uglavnom svode na dva osnovna, različita pristupa — individualističko i kolektivističko.

Pristalice teorije da postoji samo individualna svest, a da je kolektivna (društvena) svest samo uzajamni uticaj individualnih svesti smatraju da je kolektivna svest moguća zbog sličnosti svesti subjekata.

S druge strane, zagovornici tvrde da postoji kolektivna svest, smatraju da bi se dva subjekta razumela, mora među njima da postoji nešto zajedničko, a to je upravo kolektivna svest.

12) Alan Bullock, Hitler — slika tiranije, "Zedruža", Beograd, 1954. strane 340.

13) Erich Fromm, Bekstvo od slobode, "NolH", Beograd, 1964. str. 114.

Neka shvatanja društvene svesti pripisuju društvenim kolektivima — narodima, klasama, slojevima, profesionalnim grupama — psihičke osobine i sadržaje potpuno nezavisne od psihičkih osobina pojedinaca koji te kolektive sačinjavaju. Ta shvatanja bila su karakteristična za društvenu misao romantizma da bi kulminirala u ideji o "narodnom duhu". Slična shvatanja kolektivne svesti javljaju se i u nekim izrazitim nacionalističkim i rasističkim interpretacijama. Centralno pitanje nacionalsocijalističke ideologije, na primer, bio je narod (Volk). Pojedinaac je prolazan a narod večit. "Sloboda mišljenja i volja naroda znače daleko više nego sloboda i volja pojedinaca. Osnovna ideja je da se raskrsti sa egoizmom i da se narod povede u svet i kolektivni egoizam, a to je samo nacija"¹²). Kao što je svojstveno svim totalitarnim režimima i nacizam sputava mišljenje pojedinca. Čovek nije priznat kao društveni totalitet. Njegov profil određuje država, sila iznad društva. Posedovanje sredstava masovnih komunikacija, kao jedan od vidova koncentracije moći totalitarne države, neobično je važan činilac u formiranju ovako shvaćene "društvene svesti".

Tehnološka revolucija nudi sve veći broj rešenja u razvoju sredstava masovnog komuniciranja. Sve je više moguće uticati na veoma širok krug ljudi; dom, jačina i učestalost komunikacija i dalje se naglo razvijaju.

Sredstva masovnih komunikacija, njihov utjecaj u formiranju javnog mnjenja i formiranju "jedinstvenog mišljenja", toliko važnog za totalitarne ideologije, sve više su predmet proučavanja savremene sociologije, posebno propaganda. Monopolizacija sredstava javnog komuniciranja postaje veoma opasna. Njome se služe razne grupe, naročito antidemokratske, da dođu na vlast i da se održe. Stoga je uvek prisutno pitanje vlasti nad sredstvima javnog informisanja.

b. uloga informacija u funkcionisanju društvenog sistema i njegove kulture

Značaju informacije svaki dati društveni sistem prilazi s aspekta ostvarivanja moći. Stepem ovladavanja sistemom informisanja zavisi od rešenosti i mogućnosti nosilaca vlasti da ovladaju svim sferama nadgradnje. Tako je i osnovna uloga informacije u funkcionisanju društvenog sistema i njegove kulture, određena ideologijom vladajuće klase. "U svakom društvu duh čitave kulture određen je duhom najmoćnijih. To je delimično posledica moći tih grupa da nadziru vaspitni sistem—škole, crkvu, štampu, pozorište, te da time čitavo stanovništvo prožme svojim idejama"¹³). Polazeći od pozicija moći "... sredstva masovnog komuniciranja ... uzimaju stvaralačku inicijativu i name-

ću pasivnost u ekonomskom, političkom, obrazovnom i kulturnom životu¹⁴). Totalitarne ideologije obratile su punu pažnju značaju vaspitanja i kontrole celokupnog javnog i kulturnog života. Ovladajući sredstvima javnog informisanja i fašizam i nacionalsocijalizam videli su u njima jedno od glavnih oruđa nametanja svoje ideologije masama.

U Vajmarskoj Nemačkoj, na primer, za sve vreme «Kampfzeita» kao i po dolasku nacista na vlast — kulturom, propagandom i sredstvima informisanja rukovodili su najbliži saradnici Hitlerovi, dok je u Italiji i pre fašističkog pohoda na Rim, propagandom i novinama rukovodio sam Mussolini¹⁵).

Ulogom informacije u formiranju društvenih vrednosti i njenim značajem u funkcionisanju društvenog sistema bavl se opšta nauka o društvu dok je teorija informacije ograničena da, kao integralni deo matematike i drugih prirodnih nauka proučava propusnu moć uređaja javnog komuniciranja a ne njenu društvenu ulogu i značaj. Svakako da je i ovo jedan od razloga za novije pokušaje u nauci o društvu i kulturi da se ova poslednja deli na tehničku i humanitarnu, kao i da se nauci i tehnici pripisuju različite uloge u ostvarivanju humanog društva. Tako Gurvič dokazuje da nauka i tehnika polaze od veoma različitih inspiracija, te smatra da je tehnika prožeta težnjom da dominira svetom: da njime upravlja, rukuje i zapoveda¹⁶).

Značaj i katkada presudna uloga informacije u funkcionisanju društvenog sistema, svakako će inicirati i pažljivija i sveobuhvatnija proučavanja i tumačenja snage informacije, tim pre što su zasad vidljivije negativne posledice zloupotreba sistema informisanja.

c. propaganda političkih ideologija i sredstva masovnih komunikacija

Saznanje moći propagande svakako je pratilo svakog novog tehničkog izuma u sredstvima komuniciranja ako ne i njegov uzrok. Totalitarne ideologije shvatile su propagandu kao jedno od osnovnih sredstava u sticanju vlasti. U cilju da rasprostrani¹⁷) ideje različitih socijalnih organizacija radi pridobivanja javnog mnjenja, propaganda je za poslednja tri i po veka svoga razvoja¹⁸), zadržala sva osnovna svojstva i karakteristike, prilagođavajući se samo delimično novim sredstvima širenja ideja i primajući vremenom sve više pejorativni smisao. Ovo poslednje zato što su zloupotrebu sredstava propagande koristili u bližoj prošlosti, a i danas se njome služe, one grupe i nosilci ideologija i doktrinarnih pravaca u osnovi kojih su ideje potpuno strane čoveku i svim humanim principima. Ovladavanje sredstvima masovnih komunikacija, koja tako jedino i funkcionišu u službi propagande, omogućilo je totalitarnim ideologijama da se šire i vremenom, milom

ili nametanjem postanu bar formalno prihvaćene od širih slojeva.

d. masovna kultura u savremenom svetu

S različitim pozicija tumačena, masovna kultura¹⁹) kod različito ideološki opredeljenih autora dobija i dijame-tralno suprotna vrednovanja. Međutim, ono što ostaje osnovna njena karakteristika — svakako je po prvi put u kulturi do te mere ispoljen Internacionalizam i moć homogenizacije unutar nacija, klasa i društvenih grupa sa izraženim mehanizmom dirigovanosti koji polazi iz veoma malog broja izvora moći. Razvijajući se uporedo sa sredstvima masovnog komuniciranja, masovna kultura se za poslednjih pet decenija ne baš slavno afirmisala kao unosna roba za tržište ili kao jedno od sredstava političkog manipulisanja. No, njene mogućnosti svakako ne zaslužuju da se ostane na ovako pesimističkim ocenama.

Mogućnosti širenja istinskih kulturnih vrednosti, masovna kultura je, uglavnom, pretpostavila tržišnu vrednost svojih produkata. Stoga je neki autori tesno povezuju s propagandom i reklamom, spremni da je gotovo poistovete. «Reklama kumuje masovnoj kulturi (radio i televizijski program, sportska takmičenja) isto tako dobro kao i ova njoj. Masovna kultura je teren na kome reklama najuspešnije deluje i, obrnuto, sektori za reklamom velikih firmi plaćaju radio-emisije, reklamne filmove, to jest ceo sektor masovne kulture (podvukao N. M.). U izvesnom smislu, masovna kultu-

14) Wright Mills Elita vlasti, Kultura, Beograd, 1964. str. 292 f.

15) O tome će detaljnije biti reči u poglavlju o nacionalsocijalizmu odnosno fašizmu, i u vezi sa njihovim relativnim ideološkim razgraničenjima, s obzirom da značajne razlike ove dve, inače veoma bliske ideologije, postoji i u odnosu prema sistemu javnog informisanja.

16) Georges Gurvitch, Société, Technique et Civilisation — navedeno prema: Dr Ratko Božović, Metamorfoze igre, Kulturno-prosvetne zajednice Srbije, Beograd, 1972. str. 29.

17) Reč je nastala od latinskog *propagare* — rasprostraniti.

18) U ovom današnjem značenju, reč «propaganda» pojavljuje se od 1623. godine kao ime društva koje je osnovao papa Urban VIII u Rimu — *Congregatio de propaganda fidei*.

19) Za kulturu koja se širi posredstvom sredstava masovnih komunikacija nude se različita terminološka i pojmovna određenja i definicije. Ona prvo da vremenom stigne broj pokušaja definisanja kulture uopšte kojih je do sada registrovano 257 — Kreber i Klauon — navedeno prema dru M. Iliću, Sociologija kulture i umetnosti, IDN, Beograd, 1966. str. 12. Polazeći sa pozicije «da» ili «ne» masovnoj kulturi se osporava pravo prisutnosti ili joj se povlađuje i gleda u njoj nove šanse demokratizacije kulture. Sigurno se može tvrditi da u nastojanju «moraništa», «maktuanista» i drugih neće doći do marksistički fundiranog pristupa u izučavanju ove pojave na čiji bismo razvoj mogli da utičemo ukoliko proniknemo u suštinu njene snage i značaja.

ra je reklamni vid potrošačkog razvoja zapadnog sveta. U jednom drugom smislu reklama je jedan od vidova masovne kulture, jedan od njenih praktičnih nastava²⁰⁾.

Gde naći mesto masovnoj kulturi između zahteva savremenog potrošačkog društva i služenju širega proverenih kulturnih vrednosti s jedne, i dominacije onih koji upravljaju sredstvima masovne kulture, s druge strane, — ostaje otvoreno pitanje da reši savremena nauka o kulturi i društvo shvaćeno i u konkretnom i u pojedinačnom smislu te reči. Kulturne i društvene vrednosti svakako da treba da budu istovetne, te da masovnoj kulturi podare prevashodno vaspitni i u većoj meri od »zabavljačkog« značaja. Time bi se izbeglo »... ono što je razlikuje od ostalih kultura (tj. masovnu kulturu — N. M.) — a to je raznolik, masovna i stalna eksteriorizacija nasilja, koja izbija kroz stripove, televiziju, film, novine (kratke vesti, nesrećni slučajevi), knjige (crna serija, detektivski romani, pustolovine). Jedno od četiri dela fantastike u SAD je »murder mystery«. Svako američko dete od osme do šesnaeste godine apsorbuje minimum od 18.000 slika udaraca, rana, davljenja, mučenja, i to samo u stripovima. (Po G. Legmenu)²¹⁾.

2. totalitarne ideologije

Istorijski uslovi za nastanak i razvoj totalitarnih ideologija stvoreni su sticajem dveju osnovnih pretpostavki:

20) Edgar Morin, Duh vremena, »Kultura«, Beograd 1967, str. 124.

21) E. Morin, op. cit. str. 133.

22) U savremenoj političkoj i sociološkoj literaturi ove su češće tetnje da se ovim dvema ideologijama priključi i državni socijalizam SSSR od početka procesa staljinizacije. Hannah Arendt, Watkins, Erich Fromm i drugi ne razlikuju ova tri oblika vladavine. Delimično polistovećuju totalitarizam Hitlerovog i Mussolinijevog tipa sa staljinizmom i neki autori marksističke orijentacije, mada manje ekscitabilno i sa isticanjem uočavanja razlika koja treba da pruže sveobuhvatnija proučavanja svakog pojedinog totalitarnog režima uz primenu istorijsko-empirijskog načina istraživanja — R. Tubić, Enciklopedijski rečnik marksističkih pojmova, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974, str. 596 i 597.

23) Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism, London, 1962, str. 311.

1) dezorganizovanost vodećih političkih partija i njihova nesposobnost u teoriji i političkoj praksi da razrade prihvatljiv političkih program i

2) jačanje nacionalnog momenta kao osnovice razvoja totalitarnih ideologija, s tim što je bitna vrednost nacionalna država, a ne nacija, još manje narod.

Pojam totalitarne vlasti sinoniman je pojmu diktatorske vlasti ili tiranije; pojava totalitarnih ideologija vezuje se za kraj druge decenije ovog veka i nastanak fašističke i nacionalsocijalističke političke teorije²²⁾.

Pitanje istaknuto kao ključno u literaturi posećenoj nastanku i razvoju totalitarnih ideologija, je stepen njihovih prihvaćenosti od širih slojeva datog društva ili grubo nametanje takve ideologije pomoću mehanizama moći i apsolutne vlasti diktatora. Takođe je mnogo pridavano značaja iracionalnom autoritetu, razvoju mita ili čovekovoj težnji da beži od odlučivanja i odgovornosti prihvatajući laki i bezbedni konformizam kroz verovanje u apsolutnu nepogrešivost partija i njihovih vođa.

Izvesno je da neslaganje i druga raspravljanja autora oko toga da li su totalitarne ideologije prihvaćene ili nametnute, neće do kraja objasniti uzrok nastajanja i funkcionisanja totalitarnih režima bliže prošlosti: još manje jačanje neofašizma i drugih sličnih ideologija u savremenom svetu. Tim pre što nastojanja većine autora polaze od opravdavanja postojanja i apologetike ideologije pod čijom zastavom pišu, a ne od rešenosti da se naučno objasni totalitarizam, odnosno da se i na teorijskom polju obračuna sa fašizmom i nacizmom onako efikasno kao što je to učinjeno snagom oružja u poslednjem svetskom ratu. Najčešće korišćenje totalitarnih ideologija, a u prilog gornjoj tvrdnji, je povezivanje pojma totalitarizma s vladavinom masa: »Totalitarizam je moguć svuda gde mase imaju »apetit za političkom organizacijom«. Po prvi put nezainteresovane, zaglupljene mase, došle su na političku scenu, prvi put su ljudi u većini učestvovali u vladanju²³⁾. Sigurno je da kroz objašnjenja totalitarnih ideologija smišljeno provejavaju ostaci građanskih teorija od elitističke do teorije o »pozvanim« velikim nacijama da se brinu o slobodnom svetu, što, bez sumnje, čini i dalje jednu od osnova za postojanje doktrina kod kojih nacionalni momenat prevladuje nad klasnim kao i teorije o bezuslovnoj poslušnosti vodi.

a. društveno-klasni karakter fašističke i nacionalsocijalističke ideologije i njihov odnos prema kulturi

Još od vremena nastanka fašističke stranke u Italiji i istodobnog razvoja nacionalsocijalističkog pokreta u

Nemačkoj, ove dve doktrine spojene su zajedničkim pojmom fašizma. Međutim, značajne razlike fašizma i nacizma dovoljan su razlog da se onaj prvi, bar u svom primarnom značenju vezuje za pokret u Italiji posle prvog svetskog rata, a nacionalsocijalizam u približno isto vreme u Vajmarskoj Nemačkoj. Od značaja je spomenuti da su obe ove ideologije poslužile za stvaranje sličnog organizovanja političke vlasti u značajnom broju zemalja u Evropi i kasnije Južnoj Americi s manjim odstupanjima od glavnih elemenata fašizma i nacizma.

U čemu su bitne razlike ova dva politička sistema? I jedan i drugi karakteriše mltsko obožavanje vođe (Duce, Führer) koji, sa svoje strane služeći se čitavim iracionalnim aparatom izgrađuje svoj »pogled na svet« odeljujući sebe i naciji koju predvodi mesijansku ulogu u stvaranju »novog poretka«. Oba ova pokreta oslanjaju se na niži srednji sloj građanske klase, služeći istovremeno interesima krupnog kapitala i predstavljajući tako produkt imperijalizma. Različitost fašizma i nacionalsocijalizma potiče od pristupa nacionalnom i rasnom pitanju. Italijanski fašizam nikad nije, sve do izvesnih ustupaka Nemcima, bio antisemitski obojen i u manjoj meri je svojoj naciji dodeljivao ulogu »gospodara sveta«. Isto tako, fašizam je u osnovi svoje ideologije nosio korporativizam²⁴) i pripremljena rešenja u unutar svoje nacije i nacionalne teorije, dok je nacionalsocijalizam i nastao na osnovama revanšističke politike protiv Versajskog ugovora i imao pretežno agresivni karakter oličeni u doktrini »lebensrauma«.

Kako su ovi pokreti nastali? Zajednički imenitelj za nastanak fašizma i nacizma su nesredene ekonomske i političke prilike i posledice ekonomske krize. Zanimljivo bi bilo proučiti postupnost u osvajanju političke vlasti u parlamentarnoj borbi italijanske monarhije i slabašne nemačke republike u vreme kada nijedna od ovih dveju zemalja nije bila u stanju da protivstavi fašizmu i nacizmu tole jaču političku stranku ili partiju.

Italija. »Posle rata na političkoj pozornici su se pojavile dve velike partije: Socijalistička... i Narodna stranka... U to vreme buržoazija se nalazi pred problemom stvaranja svoje samostalne organizacije.... Fašistička stranka je počela aktivnost pokušajima da učvrsti savez sa ostalim strankama italijanske buržoazije«²⁵). Fašizam, prema rečima Mussolinija nije bio »eksportna roba«. »Fascio« je trebalo prevashodno da reši unutrašnje probleme Italije. »Fašizam je otvorena teroristička diktatura krajnje reakcionarnih, krajnje šovinističkih, krajnje imperijalističkih elemenata finansijskog kapitala«²⁶). Međutim, program fašista je krajnje demagoški sačinjen kao otpor krupnom kapitalu i kao zaštita radnika. Nikao je najpre na selima, 1920. godine u vidu naoružanih odreda za borbu protiv nezadovoljnika iz radničke klase (skvadri). Polov-

nom 1921. javljaju se prve »skvadre« i u gradovima, najpre u Trstu. U vreme održavanja Trećeg kongresa fašističke stranke, dakle pre dolaska fašizma na vlast, socijalni sastav članova bio je ovaj: »... upisanih članova je bilo 151.000, ... 14.000 je bilo trgovaca, 4.000 industrijalaca, 18.000 zemljoposjednika, 21.000 studenata i učitelja, 10.000 ljudi slobodne profesije, 7.000 državnih funkcionera, 25.000 radnika i mornara i 27.000 zemljoradnika«²⁷). To je dakle bila izrazito buržoaska stranka s velikim uticajem na stanovništvo, s najjačim osloncem na niže slojeve srednje klase.

Nemačka: Nacizam se javlja u Nemačkoj kada je konsolidacija demokratskih snaga bila ozbiljno ometana teškom ekonomskom situacijom izazvanom opštom svetskom krizom, kao i zbog velikih obaveza koje su nametnute ovoj državi Versajskim ugovorom. Uzdasu se monarhijom najviše su se čuli u redovima bivših oficirskih krugova koji su se teško mirili s vojničkim porazom i pripisivali gubitak rata »crvenoj izdaji« i »zabadaju noža u leđa«. Nejasno formulisana i eklektički skrpljena od različitih pseudofilosofskih i pseudosocioloških doktrina i sa vešto plasiranim parolama, ideologija nacionalsocijalizma prve autoritativnije sledbenike stiže baš iz redova bivših ratnika. Kasnije još se pridružuju građani nižeg srednjeg staleža, da bi na kraju snagom propagande, naročito »ubedi- vanjem« semedokološuljaša²⁸) svoje glasove za NSDAP dali i pripadnici radničke klase. Obistinila se Gramscijeva postavka da se radnik »lako prilagodava dužnosti materijalnog izvršioaca, »mase« koju vodi nekma njoj strana volja«²⁹). Najčešće parole u doba uzimanja vlasti, nacisti su vešto uspeli da prikažu kao jedini lek bolesnom stanju koje je, naročito kada je reč o Inflaciji,

24) Ove problem dobro je obrađen u: Ivan Vujošević, Fašizam i korporativizam u Italiji, Beograd, 1938.

25) Palmiro Togliatti, Lekcije o fašizmu, Treći program Radio Beograda, Zima 1970, str. 361. ff.

26) Palmiro Togliatti, op. cit., str. 357.

27) Palmiro Togliatti, op. cit., str. 382.

28) SA — Sturmabteilung — Juristični odredi. Osnovani su krajem 1921. sa Hitlerom na čelu, kao privatne vojničke sile, navodno za zaštitu vođa nacističke partije i za održavanje reda na zborovima NSDAP. Godine 1923. za čela SA postavljen je Hermann Göring, koga ubrzo nasleđuje Ernst Röhm, likvidiran u tzv. »noći dugih noževa«, 29. juna 1934. Iz redova SA formirani su zloglasni SS odredi — Schutzstaffeln — tobože da posluže Hitleru kao telasne garde. Röhm i drugi rukovodioci SA smatrali su da dolaskom NSDAP na vlast 1933. nije još sve rešeno i spremali su »drugu revoluciju«. Krajem 1933. godine SA su brojili oko 3 miliona ljudi. Eto ja bilo 30 puta više od pripadnika regularne vojske (Wehrmacht) prema Versajskom ugovoru.

29) Antonio Gramsci, Izabrane dela, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 188.

podiglo sve strukture tadašnjeg nemačkog društva, od krupne industrije, nemoćne da se razvija, do radničke klase: »Borba protiv polutokratije«, »nepravda Versaillesa«, »krivica Jevreja«, »Krivica slobodnih zidara, komunista i demokrata« — reči su koje se čuju na sve češćim i ničim ometanim zborovima nacista, ljudi okupljenih oko autora »Mein Kampf« — knjige kakvu ne poznaje nijedna dotadašnja stranka ili partija. Osetljivost Nemaca na nacionalna pitanja vešto je korišćena, a rasna teorija, zaboravljena još od Gobinoa, postaje glavna okosnica nacističkog pogleda na svet. Nacisti su favorizovani kao najčvršća odbrana od komunista; potpomognuti od monopolističkih krugova iz zemlje i inostranstva, na relativno lak način, postepeno su zauzimali sve više poslaničkih mesta u parlamentu — 1928. imali su 12, 1930 — 102, da bi 1933. godine imali već 288 od ukupno 584 mesta u Rajhstagu. Zanimljivo je da od pojave prvog izdanja »Moje borbe«, 1925. pa do dolaska Hitlera za kancelara Trećeg Reicha, dakle punih osam godina, ne nalazimo ni jedan pokušaj koji bi se ozbiljnije teorijski obračunao sa strahovitim pretnjama što su proisticale iz »Weltanschauung« tada anonimnog političkog diletanata i čoveka bez preporuka za ozbiljniju političku karijeru kakav je tada bio Adolf Hitler. Hitlerova knjiga, ujedno i zvanični program NSDAP slobodno se rastura u državi čiji je zvanični oblik vlasti — demokratski!

Često se od nacističkih vođa čuje reč »revolucija«. Odnos prema krupnom posedu duže nije bio regulisan, ni u samoj stranci, da bi na kraju kulminirao u pokolju do tada najodanijih Hitlerovih ljudi. Neprikosnovenost autoriteta vođe bila je postignuta još u periodu pre dolaska na vlast da bi posle 1933. pre-

rasla u mit i obožavanje firera svih koji su bliski režimu; ostali su morali da čute. »Za milione ljudi Hitlerova država poistovećena je s 'Nemačkom'; opirati se nacističkoj partiji značilo je raditi protiv Nemačke.«³⁰

Odnos prema kulturi fašističke i nacionalsocijalističke ideologije tekao je u skladu sa osnovnim principima ovih doktrina, s tim što je fašizam prema kulturnom i umetničkom stvaralaštvu bio daleko tolerantiji (naročito prema avangardnim pokretima), od nacionalsocijalizma koji je sve podredio drugim šablonima »Glahšaltunga«³¹.

Nemačka. Odnos nacizma prema kulturnom nasleđu nemačke nacije bio je u skladu s osnovnim postavkama NSDAP — slepa mržnja prema svemu nemačkom, odevena u rasističko ruho i sa nipodaštavanjem prema svemu što nije rođeno u krilu arijevske »gospodara sveta« negirajući tako i sve osvedočene kulturne vrednosti. Osnovne postavke važeće za političku praksu, mehanički su prenete i na područje kulture. Ona je morala da bude izraz ideologije. Nacionalizam, osnovno polazište nacionalsocijalizma određivao je i kurs kulturne politike. Ništa što nije nemačko ne poseduje ni kulturno-istorijsku vrednost. O bilo kojoj delatnosti na kulturno-umetničkom polju brine se KDK³². Tako je kulturna politika već i pre dolaska nacista na vlast bila strogo određena okvirima nacističke ideologije. Goebbels i Rosenberg bili su utemeljivači kulturne politike nacista. Najznačajnije praktično delovanje u kulturi svakako je uvođenje nacističke kontrole koja dozivljava svoji puni zamah od dana postavljanja Goebbelsa za ministra za narodno prosvetavanje i propagandu — 11. marta 1933. Krajem iste godine osnovana je Državna komora za kulturu.

Prvo veliko spaljivanje knjiga objavljeno je već 10. maja 1933. godine; objavljen je spisak knjiga od kojih treba »očistiti« knjižare — »Akcija dr Hermann«. Napadana je moderna literatura — »asfaltna literatura«, »kulturni boljševizam«.

Zabranjena literatura podeljena je, Nemcima svojstvenom pedantnošću, na tri grupe, a prema stepenu »škodljivosti« za čitaoce: I grupa — LOMAČA (auto-da-fe) gde je spadao i Remarque na primer; II grupa — IKTROVNI ROMAN, gde su bila Lenjinova dela i III grupa — SUMNJIVA LITERATURA, gde je, između ostalih, spadao i jedan Traven. Spisak je obuhvatao 131 autora i 4 antologije³³.

Italija. U odnosu na nacističku ideologiju i njen prilaz kulturnoj politici, fašistička Italija kulturu posmatra s manje nacionalističkih pozicija, priznaje izvestan stepen internacionalnosti i ne negira kulturne i umetničke tekovne prošlosti. Kulturu, dalje, shvata kao celovitost, jer je osnova doktrine nepriznavanje individue, ni klase ni društvenih grupa. Fašistička partija je u znatno manjoj meri od nacionalsocijalističke,

30) Erich Fromm, Bekstvo od slobode, »Noli«, Beograd 1964, str. 193.

31) Gleichschaltungsprinzip — unificiranje celokupnog kulturnog života, jedan od sedam osnovnih principa ideološke i praktične platforme nacizma.

32) KDK — Kampfund für Deutsche Kultur — »Bobreni savez za nemačku kulturu«. Osnovan je pre dolaska nacista na vlast. Ranije je postojalo »Nacionalsocijalističko društvo za nemačku kulturu« čiji su članovi, pored ostalih, bili general Franz Ritter, Von Ep, književnici Kolbenheyer, i Kynast; jedan od istaknutih članova bio je i A. Rosenberg. Članovi su bili i naučnici manje nacistički orijentisani kao Henrich Wöllflin, poznati stručnjak za slikarstvo evropskog baroka.

U okviru KDK kristalisovali su se tri grupacije s nešto različitim programom u odnosu na kulturnu politiku: I. Antisemitiske i antikapitalističke grupacije — negovale je zavičajnu (Heimatkunst) književnost sa pastoralnim žarom »zavičajci«; II. Srednji građanski stalež, nacionalistički nestrojen — de se Nemačka »oslobodi« svih uticaja zapadne civilizacije. Slavili su heroje pale u I svetskom ratu; III. Pengermanističke tendencije — zastupali su velikomemski kulturni imperijalizam s jakim antisemitiskim naglaskom. Ove grupe okupila je vođa deo inteligencije NSDAP — Paul Lagard, Woltmann, Otman Schpan i druge.

33) H. Brenner, op. cit., str. 44.

težila da ovlada svim oblastima kulture i umetnosti. Čak u prvo vreme nije insistirala ni da svi novinari političkih rubrika italijanskih listova budu članovi fašističke stranke³⁴.

Posle pohoda na Rim, oktobra 1922. godine Camicie nere omogućuje Mussoliniju dolazak na vlast i reorganizuju se u fašističku organizaciju MVSNS³⁵. Fašisti su kontrolisali celokupni kulturni život u Italiji, ali s manje isključivosti od nacista «... takva partija nema više čisto političke funkcije, već samo tehničke, propagandne, policijske funkcije, funkcije moralnog i kulturnog uticaja»³⁶.

b. masovna kultura u službi totalitarizma i njena snaga sputavanja intelektualnog i umetničkog stvaralaštva

Stepen korišćenja sredstava masovnih komunikacija u propagandne svrhe u totalitarnim režimima, gotovo je poistovetio masovnu kulturu sa propagandom. Masovna kultura je u službi mitskog glorifikovanja vođe i psihološkog uticaja na mase. Za svoje političke ciljeve sredstva masovnih komunikacija totalitarne partije koriste isto onako dobro kao potrošačko društvo za reklamiranje proizvoda. Stvarajući takvim uticajima javno mnjenje, totalitarne ideologije uspevaju da svoje ideje nature gotovo celoj naciji.

Pod uticajem tako shvaćene masovne kulture bilo je moguće da je u «fašizmu ispoljeno masovno duševno oboljenje, tzv. »psihička kuga»³⁷ a tih su klica, bez sumnje, sredstva masovnih komunikacija bili glavni ako ne i jedini prenosioci. Pavši tako na plodno tle, ove ideje potvrdile su da se »Potreba za autoritetom pokazala jačom od volje za samostalnošću»³⁸.

Takva masovna kultura neminovno je ispoljila svoju sputavajuću snagu intelektualnog stvaralaštva. U slučaju totalitarnih režima, pitanje da li su intelektualci autonomna društvena grupa, ili svaka društvena grupa ima sopstvenu kategoriju intelektualaca — ne navodi na dvoumljenje. Totalitarizam shvata snagu intelektualaca i redovno uspeva da veže za sebe bar njihov slabiji deo. Nijedan totalitarni režim do sada nije uspeo da okupi elitni deo intelektualne grupe bilo koje uže specijalnosti, pogotovo ne iz oblasti društvenih nauka. Zasnovani na konzervativnim ideologijama, i fašizam i nacizam su, po prirodi stvari, uspeali da okupe oko sebe jedino naučnike vezane za reakcionarnu i konzervativnu misao prošlosti³⁹. Herbert Marcuse smatra da je ovaj tok jačanja nacističke ideologije izraz nastavljanja na konzervativne ideologije prošlosti⁴⁰.

c. uloga propagande u manipulisanju narodnim masama u totalitarnim režimima

Uočivši efikasnost propagande, totalitarni režimi zloupotrebljavaju snagu njenog dejstva u naturanju svojih ideologija, proširivši je i na područje masovne kulture i kulturne politike uopšte. Prema podeli propagande na progresivnu i reakcionarnu, ova u totalitarnim režimima ima vid najreakcionarnije, insistirajući na onim »vrednostima« — osnovnim elementima totalitarnih ideologija koje su u suprotnosti sa svim postojećim ljudskim vrednostima. Kada je, pak reč o podeli propagande prema izvorima koji je šire — na »belu«, »sivu« i »crnu»⁴¹ — totalitarni režimi guše poslednje dve, razvijajući samo onaj vid propagandne aktivnosti koji je pod strogom kontrolom vladajuće i jedine partije.

Proučavanjem sistema propagande, njenog silovitog i planskog delovanja u formiranju društvenih vrednosti u režimima totalne vlasti jedine ideologije ili »pogleda na svet« partijskog vođe, otkrivamo put usvajanja zdravom razumu tuđih ideja, koje tako prestaju da budu opsesija jedne ličnosti i postaju nacionalne, zvanične i prividno opštedruštvene.

34) *Za prvih pet godina vladavine fašista, u italijanskim listovima od oko 2000 novinara koji su radili na političkim rubrikama, čak oko 800 nisu bili članovi fašističke partije — prema A. Gramsci, Izabrana dela, »Kultura«, Beograd, 1959. str. 214.*

35) *MVSN — Milizie volontarie per la sicurezza nazionale — zamenile je od 1923. godine Camicie nere (crnokoljuse).*

36) *Antonio Gramsci, op. cit., str. 205.*

37) *Wilhelm Reich, Die Funktion des Orgasmus — Die Entdeckung des Organs: Fischer Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1961. III izdanje, str. 177 f.*

38) *W. Reich, op. cit., str. 179.*

39) *Fašizam u kao doktrini deo je oblik Benito Mussolini, a to je u stvari plitka kompilacija Georgesa Sorela, Vilfreda Pareta i drugih iracionalista i zagovornika teorije o mitu, mesijanstvu i izabranoj bogomdanih da »usnu red u haotično stanje«. Nacizam, nešto širi u dlijapanju korišćenja reakcionarnih mislića prošlosti, počeo je od Hustona Stewarta Chamberlaine i Gobineaua čiji su »Eseji o nejednakosti ljudskih rasa« (objavljen 1853) nacisti pogrešno shvatili, ili hteli pogrešno da ga tumače, s obzirom da Gobineau pitanju o rasi prilazi upravo sa suprotnih pozicija — kao načinu da francusku naciju podeli prema rasnom poretku, a ne da naciju, kao nacisti, potstoveti sa rasom.*

40) *Herbert Marcuse, Der Kampf gegen den Liberalismus in der Totalitären Staatsaufassung, navedeno prema: Lidije Topić, Nemački fašizam i sociologija, »Sociologija« Broj 4, Beograd, 1971.*

41) *Proučavanja propagande obično se prilazi s aspekte posredovanja sredstava javnih komunikacija ili njihovog čvrstog kontrolisanja kao i uticaja grupe koje propegiraju ideje strane vladajućoj klasi. To je i naveo neke autore da pristupe podeli propagande s obzirom na izvore iz kojih ona potiče: belom nativaju propagandu iz poznatih izvora; siva ima prikriven identitet i njen se izvor može saznati posrednim putem, dok je kod crne izvor nepoznat.*

Propaganda ne samo da inauguriše određene vrednosti potrebne razvoju totalitarnih ideologija, nego i vezuje za totalitarne režime ličnosti sa psihičkom strukturom okrenutoj ka usvajanju tuđih ideja pre nego stvaranju svog mišljenja. «Očigledno, mnogo je lakše zavisiti od drugih nego misliti, rasuđivati i odlučivati sam za sebe. To objašnjava činjenicu da se i u individualnom i političkom životu sloboda često mnogo više smatra za teret nego za povlasticu. U izuzetno teškim okolnostima čovek pokušava da zbaci taj teret. Tada nastupaju totalitarna država i politički mit»⁴²).

Pored štampe koja je od početka širenja totalitarnih ideologija imala presudni značaj, radio je bio veoma korišćen kao propagandno sredstvo. «Ako stavi monopol na radio, jedna vlada je tada u stanju da pukim ponavljanjem i sključivanjem oprečnih pogleda određuje nazore stanovništva»⁴³). Zanimljiva su i zapažanja nekih autora o efikasnosti propagande u odnosu na sredstvo javnog komuniciranja. Tako Makluan, veran svojoj podeli na «vruća» i «hladna» opština, umanjuje dejstvo televizije u odnosu na radio⁴⁴).

* * *

U kojoj meri totalitarne ideologije duguju svoju rasprostranjenost i prihvatanje ideja od strane masa, sredstvima javnih komunikacija, masovnoj kulturi i propagandi, jasno je pokazao na delu i fašizam i nacionalsocijalizam. Tim su se sredstvima obilato koristili oni, čije su strahovlade potvrdile pesimistički stav velikog humaniste da «moćni ovoga sveta prave iz ljudskih tela klupce za noge, i njihove duše pretvaraju u zarobljene ptice...»⁴⁵).

literatura

Hildegard Brenner, Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus. Rowolts deutsche Enzyklopädie, Reinbek bei Hamburg, 1963.

Wilhelm Reich, Masovna psihologija fašizma. Posebno izdanje časopisa «Ideje», Beograd, 1973.

Wilhelm Reich, Die Funktion des Orgasmus — Die Entdeckung des Orgons, Fischer Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1961.

Adolf Hitler, Mein Kampf. Zentralverlag der NSDAP, München, 1939.
Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism, Meridian Books, The World Publishing Company, Cleveland and New York, 1962.

Dr Ljubomir Živković, Ljudsko društvo i rasna teorija, «Znanstvena knjiga», Zagreb, 1937.

Dr Juraj Kolarović, Historija modernih političkih teorija, od 1848. do danas, «Zrinski», Čakovec, 1972. str. 366—380.

Nerkez Smallegić, Historija političkih doktrina, «Naprijed», Zagreb, 1970, str. 365—378.

Ivan Vujošević, Fašizam i korporativizam u Italiji, Beograd, 1938.

Antonio Gramsci, Izabrana dela, «Kultura», Beograd, 1959.

Antonio Gramsci, Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea, «Naprijed», Zagreb, 1958.

Palmiro Togliatti, Lekcija o fašizmu, Treći program Radio Beograda, Zima 1970, str. 357—425.

Dr Radoslav Retković, Ideologija i politika, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1971.

György Lukacs, Razaranje uma, put iracionalizma od Šelinga do Hitlera, «Kultura», Beograd, 1965.

Ernst Cassirer, Mit o državi, «Nolit», Beograd, 1972.

Thomas Carlyle, O herojima, heroizmu i obožavanju heroja u istoriji, prevod B. Knežević, «Srpska književna zadruga», Beograd 1903.

Seymour M. Lipset, Politički čovek, «Rad», Beograd, 1969.

Nikola Rot, Psihološki sadržaj nacionlizma, Treći program Radio Beograda, Proleće 1970, str. 13—28.

Erich Fromm, Bekstvo od slobode, «Nolit», Beograd, 1964.

Erich Fromm, Čovek za sebe, «Naprijed», Zagreb, 1946—1966.

Erich Fromm, Zdravo društvo, «Rad», Beograd, 1963.

Bronislaw Malinowski, Naučna teorija kulture, «Vuk Karadžić», Beograd, 1970.

42) Ernst Cassirer, Mit o državi, «Nolit», Beograd, 1972, str. 280.

43) Marshall McLuhan, Poznavanje opština — čovekovih produžetaka, «Prosveta», Beograd, 1971, str. 362.

44) Ukazujući na veliki uticaj radija, citira odgovor jednog slušaoca — učesnika ankete: «Ja živim u samom redju kad ga slušam. Leksi se udubim u radio nego li u knjigu.» Za televiziju, kao hladno opštino, McLuhan tvrdi da ima manje dejstva: «Da je televizija bila rasprostranjena za vreme njegove vladavine, Hitler bi brzo laževao. Da se najpre javila televizija, Hitlera uopšte ne bi ni bilo. [McLuhan, op. cit., str. 364]. Ovo svakako treba primiti s rezervom, jer propagandno sredstvo ipak ne može u toj meri da obezbedi snagu propagande.

45) Tomaso Campanella, Grad sunca.

Leslie White, Nauka o kulturi, studija o čoveku i civilizaciji, «Kultura», Beograd, 1970.

Edgar Morin, Duh vremena, «Kultura», Beograd, 1967.

A. Sper, Arhitektura Trećeg Rajha, *Minhen* — Beograd, 1940.

Vladimir Đurić, Monumentalne arhitekture autoritarnih režima, (Nacistička Nemačka i SSSR), diplomski rad na Odeljenju istorije umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, odbranjen juna 1971. godine (neobjavljeno).

Marshall McLuhan, Gutenbergova Galaksija: civilizacija knjige, «Nolit», Beograd, 1973.

Marshall McLuhan, Poznavanje opština — čovekovih produžetaka, «Prosveta», Beograd, 1971.

Dr Miloš Ilić, Sociologija kulture i umetnosti, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966.

Grupa učesnika simpozijuma: Masovna kultura i vrednosti, «Gledišta», Beograd, br. 4/1973.

Dr Ratko Božović, Metamorfoza igre, Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972.

Nikola Mamuzić, Ideologija nacionalsocijalizma i njen odnos prema kulturi, «Kultura» br. 27, Beograd, 1974.

rolf richter
berlin

interpretacija fašizma i koncept "modernization"

preveo s njemačkoga tomlislav martinović

Jedna karakteristika međunarodne diskusije o fašizmu, oživjele prije nekoliko godina, sastoji se u njezinoj naglašenoj teoretskoj orijentaciji, koja stvara mnogostruke modele i koncepcije. Međunarodni znanstveni potencijal posljednjih je pet godina osjetno ojačala marksističko-lenjinistička historiografija fašizma kao i antifašističko-demokratsko, antimonopolističko lijevo orijentirano istraživanje i publicistika. Pojačana kriza sadašnjega kapitalizma, promjene u imperijalističkoj strategiji i taktici i sve očitiiji nedostaci u dosada uobičajenim tumačenjima fašizma dovode od polovine šezdesetih godina do toga da i pravci što prevladavaju u kapitalističkim državama daju opsežne priloge i da se pojavljuju modifikacije i novi akcenti.¹⁾ Aktualnu političku dimenziju ponovnoga vehementnog bavljenja povijesnim i aktualnim problemima fašizma opisao je iz svoga aspekta njuhevski profesor H. A. Turner riječima: »Ako je ispravno vrlo prošireno shvaćanje da je fašizam proizvod modernoga kapitalizma, onda se taj sistem teško može obraniti. Ali ako je to mišljenje pogrešno, onda je pogrešna i pretpostavka na kojoj se zasniva stav mnogih ljudi na Istoku i Zapadu o kapitalističkom privrednom poretku.«²⁾ Turner spada u one građanske historičare koji teže ka izvjesnome sociologiziranju svoje historiografije³⁾ i koji uz to primjenjuju na interpretaciju fašizma i tzv. koncept »modernization«⁴⁾, koji postaje sve utjecajniji u nekim zapadnim zemljama.

1) Iz mnoštva priloga o tome razvoju historiografije, objavljenih u socijalističkim zemljama, zbog pomanjkanja mjesta upućujemo ovdje samo na neke radove iz DRNJ: D. Eicholtz, Alte und »neue« Konzeptionen. Bürgerliche Literatur zur Wirtschaftsgeschichte des Faschismus in Deutschland, u: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Berlin, br. 3/1973; G. Lozek, O koncepcijah fašizma v buržoaznoj istoriografiji FRG, u: Ežegodnik germanskoj istoriji 1972, Moskva, 1973; R. Richter, Historisch-politische Grundprobleme der Faschismus-interpretation der dominierenden bürgerlichen US-Historiographie (unter besonderer Berücksichtigung von Gemeinsamkeiten und Unterschieden zur bürgerlichen BRD-Historiographie), phil. Diss., Berlin, 1974; M. Weissbacker, Entteufelung der braunen Barbarei. Zu einigen neueren Tendenzen in der Geschichtsschreibung der BRD über Faschismus und faschistische Führer, Berlin, 1975.

2) H. A. Turner jr., Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft, Göttingen, 1972, str. 7.

3) Usp. W. Küttler/G. Lozek, Marxistisch-leninistischer Historismus und Gesellschaftsanalyse. Die historische Gesetzmäßigkeit der Gesellschaftsformationen als Dialektik von Ereignis, Struktur und Entwicklung, u: Probleme der Geschichtsmethodologie, izdao Ernst Engelberg, Berlin, 1972.

4) Izabiremo slijedeće: D. E. Apter, The politics of Modernization, Chicago-London, 1965; C. E. Black, The dynamics of Modernization, New York, 1966; P. Flora, Indikatoren der Modernisierung. Ein historisches Datenhandbuch, Opladen, 1975; isti, Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung, Opladen, 1974; D. Lerner/J. S. Coitman/H. P. Dore, Modernization, u: International Encyclopedia of the Social Sciences, sv. 10, New York, 1968; G. Brandt, Industrialisierung, Modernisierung, gesellschaftliche Entwicklung, u: Zeitschrift für Soziologie, 1/1972; H. U. Wehler, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen, 1975.

U kategoriji »modernization« očituje se primjena građanskoga učenja o industrijskome društvu⁵⁾, prema kojemu se čovječanstvo nezadrživo razvija u pravcu klasno indiferentnoga industrijskog društva. Pod »modernization« podrazumijeva na primjer američki historičar Turner »potiskivanje tradicionalne društvene strukture procesom promjena, koji je bez primjera u prodiranju i brzini i koji zapravo svuda isto protječe i uključuje industrijalizaciju, urbaniziranje, sekularizaciju i racionalizaciju.«⁶⁾ Ta kategorija treba da obuhvati proces prijelaza ka visokorazvijenom »industrijskom« razvoju. Dosada birani kriteriji modernosti otkrivaju u velikoj mjeri znanstvenu problematičnost ovoga koncepta: tabela vrijednosti seže od pisanosti i dohotka preko komunikacije i životnih očekivanja do načina naseljavanja, pri čemu dakako primarna mjesta zauzimaju privredni rast, produktivnost i tehnološki nivo kao i »razvoj konflikata«. Očito politiziranje toga koncepta, čiji predstavnici u pravilu imaju na umu znanstvenu »neovisnost od vrijednosti«, u najnovije se vrijeme može u tome smislu utvrditi što se kao »normativne vrijednosti koncepta moderniziranja« naglašavaju izričito građanska mjerila monopolističkoga kapitalizma sadašnjice, deklarirana kao »liberalnodemokratska.«⁷⁾

Orpaci iz radova Maxa Webera⁸⁾ i Talcotta Parsonsa⁹⁾ s obzirom na povijest teorije, posebno su američka sociologija, politologija i historiografija pridonijeli širenju toga koncepta.

Koncept »modernization« sve više zauzima središnje mjesto kao »osnova za analizu ukupnoga društvenog mijenjanja«¹⁰⁾, tako da se pomoću njega imaju naći modeli objašnjavanja za kapitalističke države s različitim oblicima uređenja, ali se također tumače razvoj i u socijalističkim društvima i u trećem svijetu.

Presudna gledišta znanstvene analize povijesnoga procesa ostaju neotkrivena za ovaj teoretski začetak ili ih on krivo spoznaje, jer se znatna područja objektivne realnosti ne mogu obuhvatiti proizvoljno izabranom kategorijom »modernization«.

Neprijeporna je prvo činjenica, koju teoretičari »modernization« dakako samo nepotpuno obuhvaćaju, da u devetnaestom i dvadesetom stoljeću izvanredno velik značaj za čovječanstvo imaju vodeći položaj industrije, podružljivanje rada, sve uže povezivanje proizvodnje i znanosti, internacionalizacija proizvodnje ili i urbaniziranje i što-šta drugo. Razvoj proizvodnje u svojoj ukupnosti čini naravno osnovu za socijalni napredak čovječanstva u većim vremenskim razmacima. Ali to se očituje — sa stajališta svjetske povijesti — u smjenjivanju jedne ekonomske društvene formacije drugom, višom. Isticanje razvoja proizvodnih snaga, što zastupa marksističko-lenjinstička povijesna znanost, od kojih i koncept »modernization« uvažava samo jedan dio, kao odlučnoga kriterija napretka¹¹⁾ uključuje istovremeno spoznaju da one — naravno u posljednjoj kon-

zekvenciji — stvaraju sebi primjeren tip proizvodnih odnosa. Ekonomsko-tehnološki procesi, industrijalizacija, bilo kako shvaćene »socijalne promjene«, kvazi svi ekonomski, socijalni, politički, ideološki procesi odvijaju se u konkretnome povijesnom vremenu, nezamjenjivome društvenom poretku i u određenim proizvodnim odnosima. Smatrajući pitanje vlasničkih odnosa i socijalnoekonomskih odnosa provozrednim za povijesnu analizu, u suprotnosti smo sa svim varijantama toga istraživanja moderniziranja, koje nastoji pretežno kvantitativno shvatiti napredak u povijesti (na primjer kao različito veliko nagomilavanje tehničkih mogućnosti) i pri tome u pravilu — a to je još jedna spoznajna granica — identificira ekonomskotehnički i socijalni napredak. Izvan promatranja ostaje u tome poimanju povijesti to da se socijalni napredak ima pogotovo mjeriti ciljevima proizvodnje. Prilično nejasno ispada i pitanje buduće sposobnosti razvoja i usavršavanja proizvodnih snaga trenutnim društvenim poretkom, ali upravo odatle nastaje i zakonomjerno prevladavanje povijesno zastarjelih društvenih poredata. Većini prikaza teoretičara modernizacije također je svojstven — često prikriven — ahistorizam, jer sve »prijemoderne« stupnjeve razvoja pogrešno svrstavaju u »tradicionalno društvo« i označavaju primarno negativnim.

5) Usp. G. Rosa, »Industriegesellschaft« und Konvergenztheorie, Berlin, 1971.

6) Turner, na istome mjestu, str. 159.

7) Wehler, na istome mjestu, str. 60.

8) M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, 1961; isti: Wirtschaftsgeschichte, Berlin, 1958.

9) T. Parsons, Essays in Sociological Theory, Glencoe, 1954.

10) Wehler, na istome mjestu, str. 39.

11) Usp. G. J. Gieserman, Der historische Materialismus und die Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft, 2. prerađeno izdanje, Berlin 1973, str. 350 i dalje.

Ako se govori o moderniziranju društva, onda bi taj termin bio samo onda opravdan kada bi se odnosio na prodiranje progresivne, više društvene formacije, kojom bi se izgrađivala suglasnost proizvodnih snaga s proizvodnim odnosima.

Bitna crta koncepta »modernization« sastoji se u tome što se »najbliža pokretna snaga povijesti«, »velika pojava modernoga socijalnog preokreta«¹²⁾, klasna borba, negira ili prefunkcionira u »konflikte«, ali ona tako preoblikuje društvo da je povijest čovječanstva niz kvalitativno različitih društvenih poredaka. Koncept »modernization« osporava potrebu revolucionarnoga uklanjanja kapitalističkoga društvenog poretka i s time nužno povezane s aspekta svjetske povijesti uloge radničke klase, koja je u središtu naše epohe. Neodređenost kategorije »modernization« i podcjenjivanje stalne povijesno-konkretna klasne borbe odgovara važnome shvaćanju da bi različite političke snage mogle postati nosioci odnosno protivnici »moderniziranja«.

Znanstvene granice i opasne političke konzekvencije očituju se osobito onda kada se fašizam dovodi u vezu s »modernization«, kako to prakticiraju prije svega historičari i politolozi u SAD: A. F. C. Or-

ganiski, B. Moore, H. A. Turner, D. E. Apter, E. R. Tannenbaum, R. Sarti i A. J. Gregor, a u izvjesnom smislu i P. F. Drucker, D. Schoenbaum, W. J. Bossenbrook, i preporučuju istraživanje fašizma u drugim zemljama.¹³⁾ Osjetan eho može se izvan toga konstatirati u SRNJ, ali i u drugim državama.

S povijesno-političkih stajališta ocjenjuje se fašizam kao pokušaj »da se riješi problem koji je zajednički cijeloj zapadnoj civilizaciji — problem industrijskoga društva.«¹⁴⁾ U tu svrhu se konstruiraju uglavnom dva osnovna tipa fašističkih režima: modernistički i antimodernistički, dinamički i adinamički, niži i viši. Dok Bossenbrook vidi u fašističkoj diktaturi u Njemačkoj »ogromno ubrzanje dinamike tehnološkoga razvoja«,¹⁵⁾ diferencira Organski u tome smislu što utvrđuje za fašističku Italiju slabiju, povremenu tendenciju moderniziranja, dok Hitlerovoj Njemačkoj dodjeljuje viši stupanj moderniziranja konstatirajući: »S nacistima na vlasti ispunjavala je vlada opet glavne zadatke države blagostanja: protežiranje stanovništva u odnosu na ekonomsku i socijalnu bijedu.«¹⁶⁾ Ovom sasvim ozbiljno mišljenom apoloģijom otkriva se osnovna linija toga poimanja fašizma na kojoj se također kreću Tannenbaum, Sarti i Gregor. Posljednji obdružuje »modernistički« karakter talijanskog fašizma time da je ovaj povisio proizvodnju, pridonio urbanizaciji, reorganizirao birokraciju, proširio tehničku opremu zemlje i preformirao školstvo.¹⁷⁾

Za razliku od toga poimaju Schoenbaum i Turner njemački fašizam kao konzervativnu, antimodernističku reakciju na proces industrijaliziranja. Ali da je i ta diktatura protiv svoje volje djelovala modernizirajući.¹⁸⁾

Primjena koncepta »modernization« ispričava fašističke režime, revalorira ih i služi objektivno njihovoj rehabilitaciji jer ipak znatno premašuje dosada poznato skidanje krivice s dijelova fašističkoga vladajućeg aparata.

Upadljivo je najprije ignoriranje povijesnih iskustava narodnih masa. Funkcija predratnoga fašizma kao udarne trupe međunarodne kontrarevolucije, koja je krenula da razbije prvu socijalističku državu svijeta, Sovjetski Savez, bagatelizira se na grub način u konceptu »modernization«. Ne smije se previdjeti ni potencijalna konzekvencija te slike fašizma: bagateliziranje ratnih ciljeva i fašističke agresivne i okupacione politike. Tako bi bilo vrlo lako moguće i ne bi povrijedilo osnovnu liniju toga koncepta kada bi se primjericе plaćkanje srpskih rudača od strane njemačkih monopola ili investicije u rudniku molibdena Mačkatića protumačile »neovisno od vrijednosti« kao izraz »modernizirajućih« intencija fašističkoga njemačkog imperijalizma!¹⁹⁾ Malen prostor zauzima osim toga otvoreni, permanentni terorizam prema unutra koji je bitan za svaku fašističku diktaturu. Pobjeda antihitlerovske koalicije sa SSSR-om na čelu i svih aktivnih anti-

12) K. Marx/F. Engels, Zirkularbrief an Bebel, Liebknecht, Bracke u. a., u: Werke, sv. 19, Berlin, 1962, str. 165.

13) A. F. C. Organski, The Stages of Political Development, New York, 1965; Isti, Fascism and Modernization, u: The Nature of Fascism, Proceedings of a Conference held by the Reading University Graduate School of Contemporary European Studies, ed. by S. J. Woolf, London, 1968; B. Moore, Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie, Frankfurt/M., 1959; Turner, na istome mjestu, Apter, na istome mjestu; E. R. Tannenbaum, The Goals of Italian Fascism, u: The American Historical Review, New York, vol. LXXIV, No. 4, April, 1969; R. Sarti, Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?, u: isto, vol. LXXV, No. 4, April, 1970; A. J. Gregor, Fascism and Modernization, u: World Politics, New York, vol. XXVI, No. 3, April, 1974; P. F. Drucker, Die Zukunft der Industriegesellschaft, Düsseldorf — Wien, 1967; D. Schoenbaum, Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Frankfurt/M. — Wien — Zürich 1970; W. J. Bossenbrook: The German Mind, Detroit, 1961.

14) Drucker, na istome mjestu, str. 22.

15) Bossenbrook, na istome mjestu, str. 448.

16) Organski, The Stages of Political Development, na istome mjestu, str. 173.

17) Gregor, na istome mjestu.

18) Turner, na istome mjestu, str. 157 i dalje.

19) Usp. H. Dress, Studie zur Okkupationspolitik in den von Hitlerdeutschland besetzten Gebieten Jugoslawiens im Jahre 1941, u: Bulletin des Arbeitskreises »Zweiter Weltkrieg«, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, br. 1/1973. Usp. također: Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im Zweiten Weltkrieg. Izdao i uvod napisao Wolfgang Schumann, Berlin, 1973.

fašističkih snaga okončala je jedno od najstrašnijih vremena povijesti. Krvava bilanca, koju je fašizam ostavio za sobom, morala bi svakome ozbiljnom istraživaču fašizma zabraniti da raspravlja o osnovnoj tendenciji fašističkih režima, koja je navodno za ili protiv moderniziranja. Ova iskustva sa stajališta svjetske povijesti imala bi ubuduće spadati u znanstvene i političke temelje međunarodne diskusije o fašizmu.

Premda se u fašističkim diktaturama naročito snažno artikulira program najreakcionarnijih, najterorističnijih krugova monopolističko-kapitalističke buržoazije, one stalno izražavaju objektivni, klasno uvjetovani ukupni interes monopolističke buržoazije dotične zemlje. To važi i za pokušaje u sadašnjosti da se instaliraju fašistički režimi. Oni se predstavljaju osobito uočljivo

— kao izlaz iz akutnih kriznih situacija frontalnim udarcem protiv organiziranih antiimperijalističkih snaga, koje su već poduzele prve antimonomopolističke mjere:

— kao pokušaj desnoekstremnih snaga vladajuće klase da doskoče djelotvornim mjerama antiimperijalističkih snaga što prevladavaju sistem;

— kao »zapreka« da bi se zemljama prepriječio njihov razvoj od kolonijalizma i imperijalističke ovisnosti ka nacionalnome i socijalnom oslobođenju.²⁰⁾

Po pravilu se takvi fašistički potezi demagoški obrazlažu potrebom da se mora doći do konstruktivnih političko-ekonomskih rješenja.

Pokušavajući da u nacionalnom i međunarodnom okviru osobito grubo sprječe promjene u korist socijalističkih i antiimperijalističkih snaga, fašističke su diktature stalno izraz povijesnih procesa propadanja buržoazije i njezina protivljenja društvenome napretku. Utoliko one konzerviraju sve što je reakcionarno.

Fašistička diktatura služi — prije svega pomoću svoga otvorenoga terorizma — elementarnome osiguranju monopolističko-buržoazne moći i stvara prilepno »sigurne« i kao povoljnije shvaćene uvjete za realiziranje ekonomskih, unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih, socijalnih i ideoloških interesa monopolističke buržoazije.

Fašizam mora naravno na izvjestan način odgovoriti i na ekonomske i socijalne probleme, inače bi od početka samo malo vrijedilo monopolističkome kapitalu. U njemačkoj je znatno doprinio razvoju državnomo-nopolističkoga vladajućeg sistema. Spomenuti nastanak četvorogodišnjeg plana u fašističkoj Njemačkoj. U interpretaciji koncepta »modernization« moralo bi se četverostruko povećanje eksploatacije nafte od 1929. do 1935. godine i — kako to nije bilo dovoljno — osnivanje Braunkohle-Benzin-AG (Brabag) 1934. godine za proizvodnju sintetičkoga goriva²¹⁾ smatrati karakterističnim izrazom djelovanja njemačkog fašizma

što potiče moderniziranje. Osobito su od početka 1943. godine njemački monopoli, zajedno s državnim aparatom, radili na izgradnji »totalne« ratne privrede. Oblikovanjem državno-monopolističkoga vladajućeg mehanizma pokušano je da se premoste protuslovlje između mogućnosti ratne privrede i dalekosežnih ratnih ciljeva njemačkoga imperijalizma. To je dovelo između ostaloga do fašističkoga prisilnog rada strane radne snage.²²⁾

Ali čak ni tehničko-industrijski verzirani predstavnici njemačkoga fašizma nisu mogli garantirati intaktan, trajan vladajući sistem. Isto tako nisu pomogli izumi i tehničke inovacije da se spriječi ratni poraz.

»U posljednjoj instanci«, piše sovjetski znanstvenik A. A. Galkin, »fašistički i vojno-teroristički režimi nisu bili nikako u stanju da ispune strategijski zadatak, koji im je postavila monopolistička buržoazija: njezin mirni i (naravno s njezina stajališta) normalni privredni, socijalni i politički razvoj, nepovredivost njihove vladavine pod uvjetima »socijalnoga mira« zauvijek garantirati (ili barem za vrlo dugo vrijeme), pri čemu bi posjednici sredstava za proizvodnju imali mirnu, poslušnu i jeftinu radnu snagu.²³⁾ Naravno: u posljednjoj instanci!

Ali ta »konačna strategijska nesposobnost« fašističke diktature ne potječe od klasno-neutralnih faktora za ili protiv moderniziranja. Točnije je da fašistička vladavina produbljuje i kondenzira suštinska protuslovlja kapitalističkoga društvenog poretka, posebice između kapitala i rada. Proizvodne snage dolaze u sve oštrije protuslovlje s proizvodnim odnosima.

Borba povijesno naprednih snaga nalazi svoj zakoniti izraz u antifašizmu i antiimperijalizmu. Na taj se način formiraju u fašizmu objektivne pretpostavke za kasnije snažno potresanje kapitalističkoga poretka.

20) Usp. također: M. Weisbecker, Wesen und Erscheinungsformen des gegenwärtigen Faschismus, u: IPW Berichte, Berlin, br. 8/1975.

21) Usp.: Deutschland im Zweiten Weltkrieg, na istome mjestu, str. 90.

22) O općoj problematici usp.: D. Eichholtz, Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945, sv. 1, Berlin, 1969; A. A. Galkin, Struktura kapitalističkoga obštstva i fašizam, u: Voprosy filosofii, Moskva, br. 2/1970; Deutschland im Zweiten Weltkrieg, sv. 1, vodstvo grupe autora: W. Schumann i G. Haas, Berlin, 1974; Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des Zweiten Weltkrieges, izdali i uvod napisali D. Eichholtz i W. Schumann, Berlin, 1969; Anatomie der Aggression. Neue Dokumente zu den Kriegsziele des faschistischen deutschen Imperialismus im Zweiten Weltkrieg, izdali i uvod napisali G. Haas i W. Schumann, Berlin, 1972.

23) A. Galkin, Der Faschismus erleidet Niederlagen, die Gefahr des Rechtsradikalismus bleibt, u: Probleme des Friedens und des Sozialismus, Prag — Berlin, br. 12/1974, str. 1615.

Utoliko pokazuje samo prividan izlaz i fašistička diktatura, imperijalistička brahijalna varijanta.

Preko koncepta »modernization« realizira se ne samo još uže isprepletenost interpretacije fašizma s građanskim teorijama društva, osobito s učenjem o industrijskome društvu, nego se dalje od toga po tome konceptu mogu spoznati novi *metodološki* akcenti u diskusiji o teoriji fašizma, osobito u SAD i u SRNJ.

Krajem šezdesetih godina zahtijevao je historičar W. Schieder iz SRNJ u prilogu, orijentacionom za istraživanje, da se pomoću »strukturno-povijesnih« metoda postigne »diferencirano prikazivanje fašističkih vladajućih sistema«. Posebice bi trebalo na nov način postaviti pitanje o odnosu između kapitalizma i fašizma. Ima mnogo znakova da koncept »modernization« odgovara »teoriji fašizma«²⁴⁾ koju zahtijeva W. Schieder. Time on želi razgraditi jedinstveni pojam fašizma. To potvrđuje i njegova suglasnost s modelom moderniziranja sjevernoameričkoga politologa A. F. C. Organskoga.²⁵⁾ Ovaj razlikuje, očito se nadovezujući na teoriju stadija W. Rostova, različite stupnje razvoja kroz koje navodno ima svaka zemlja proći: stupanj nacionalnoga ujedinjenja, stupanj industrijalizacije, stupanj blagostanja države i stupanj društva obilja. Prema Organskome razvijaju one nacije fašističke sisteme koje se nalaze »u sredini svoga moderniziranja«, tj. na prijelazu od »nemodernoga« u »moderni status«. I da pri tome fašistički režimi nastaju prije svega na drugome i trećem stupnju toga spektra moderniziranja, pri čemu on u »elitama nemodernoga sektora« i njihovim kolizijama odnosno kompromisima s »modernim elitama« vidi »jezgro fašizma«²⁶⁾.

Uz gore dalje već formulirani politički zaključak u odnosu na procjenu nacionalsocijalizma proizlazi još i ovaj: Prema Organskome ne može doći do fašističkih režima u društvu u kojemu su »moderne eli-

te« (već sam pojam nije uvjerljiv zbog svoje nepreciznosti i otvorenosti za interpretiranje) tako jake da im kompromis više ne treba. Kao što je pokazano, time se dobivaju više ili manje moderniziranju naklonjeni fašizmi, i Organski time odgovara Schiederovu zahtjevu da se izluče »različiti tipovi fašizma koji odgovaraju različitim stadijima kapitalističkoga razvoja.«²⁷⁾

Prije svega Turner razvija tu metodologiju tako daleko da se osobito iz averzije prema marksističkom poimanju fašizma hoće sasvim distancirati od pojma fašizma kao vrste i nastoji ga nadomjestiti mnoštvom politički individualiziranih, povijesno odvojenih režima i pokreta modernističke i antimodernističke suštine.²⁸⁾

Ali iz znanstvenih i političkih razloga ne može se izbjeći dominantni pojam fašizma. U primarne osobine fašističkih režima spadaju barem

— njihovo obilježavanje kao oblika vladavine najekstremnijih, najreakcionarnijih grupacija monopolističke buržoazije u općoj krizi kapitalizma;

— njihov otvoreni terorizam u mnogim oblicima, koji je posebno usmjeren protiv radničke klase i njezina revolucionarnog pokreta, ali i protiv građanskoga demokratizma i parlamentarizma i koji uključuje masovnu fizičku likvidaciju demokratskih i komunističkih snaga;

— njihov upravo patološki antikomunizam i antisovjetizam;

— njihova osobito intenzivna povezanost s militarizmom;

— kondenzacija osobito reakcionarnih nazora u ideologiju, u kojoj središnje mjesto zauzimaju rabijski antikomunizam i ekstremni nacionalizam.

Te se osobine sprežu s daljnjim činiteljima u fašističkoj diktaturi.

Istovremeno treba priznati »bogatstvo posebnoga i pojedinačnoga«²⁹⁾ u analizi i obuhvatiti mnogolikost i širinu varijacija fašističkih režima. Ona je proizrokovana međunarodnim položajem fašističke države, nacionalno-povijesnim, pod stanovitim okolnostima i etničkim i geografskim, kontinentalnim faktorima i osobito povijesno-konkretnim odnosima snaga u zemlji.

Ta se konkretiziranja očituju u određenim ideološkim varijantama, u konkurenciji i partnerstvu domaćih i stranih fašističkih snaga, na pr. prije i za vrijeme okupacije različitih zemalja od strane Njemačke i Italije, ali i u različitoj ulozi što je imaju veleposjednici i posjednici latifundija kao i kler i vojska pri uspostavljanju fašističke diktature i u njoj.

Na toj dijalektici općega i posebnoga temeljila su se i nastojanja Komunističke internacionale kada

24) W. Schieder, *Faschismus, u: Sowjetssystem und demokratische Gesellschaft, sv. 2, Freiburg — Basel — Beč, 1968, stubac 473 st.*

25) *Usp. W. Schieder: Fascismus und kein Ende?, u: Neue politische Literatur, Frankfurt/M., br. 2/1970, str. 174 i dalje.*

26) Organski, na istome mjestu.

27) W. Schieder, *Faschismus, na istome mjestu, stubac 473.*

28) Turner, na istome mjestu, str. 180 st.

29) V. I. Lenjin, *Konpekt zu Hegels »Wissenschaft der Logik«, u: Werke, sv. 38, Berlin, 1973, str. 91.*

je određivala karakter fašizma. Tako je stajalo na primjer u »Prvome nacrtu teza« za prvu točku dnevnoga reda 7. svjetskog kongresa KI, o kojima se diskutiralo u kolovozu 1934. godine: »Osobitosti privredne, socijalne i nacionalne strukture pojedinih zemalja kao i njihova povijesnoga razvoja uvjetuju svojstvenosti njihova procesa fašiziranja, različite oblike i metode fašizma i fašističke diktature: totalna diktatura (Njemačka, Italija), fašistička vojna diktatura (Bugarska, Jugoslavija, Japan), klerofašizam (Austrija, Španjolska), za državanje izvjesnoga prvida parlamentarizma (Poljska, Mađarska, Finska) itd.«³⁰ Istovremeno je napomenuto da fašistička diktatura ne predstavlja »nešto apsolutno omeđeno, čvrsto«, »što više ne podliježe promjenama...«³¹

Naravno da se sve teoretske izjave o fašizmu moraju osobito brižljivo analizirati u situaciji u kojoj se u kapitalističkom sistemu naprosto ubrzavaju ne samo krizni procesi, nego se sprežu i kondenziraju, time dovode do »određene kvalitativne promjene«³² u razvoju opće krize kapitalizma i mnogostruko se reflektiraju i u povijesnoj znanosti u kapitalističkim državama.

S aspekata teorije strategije svjedoči primjena koncepta »modernization« o tome kako građanski teoretičari diferencirano ispituju društveno-političku eficiency različitih oblika i metoda vladavine — također fašističkih. S jedne se strane odbacuje fašistička diktatura u smislu »alarma« jer da je neadekvatna zamašnjim potrebama visokorazvijenoga društva; da je »zakazala.«³³ Ova povijesna kvintesencija, koja jasno dominira u literaturi, povezuje se s pozivom na osiguranje i oblikovanje navodno slobodnoga, nerevolucionarnoga, »demokratsko-pluralističkoga« »industrijskoga« društva, koje se pomoću državno-monopolističkih reformskih strategija mora dokazati naspram socijalističkih država. Prije svega u integraciji radničke klase³⁴ i njezina pokreta u monopolistički sistem vidi ova fleksibilna linija interpretacije načelnu pouku iz fašističke vladavine.

S druge strane nije slučajno da je u nekim pravcima znanstvene literature prošloga desetljeća izgleda porasla vrijednost fašizma. Tako naglašavanje »modernističke« funkcije fašističkih režima ili njihovo prikazivanje kao »podesne razvojne diktature«³⁵ za treći svijet nagovještava pojačani konzervativizam. Teze idu osim toga pod ruku s naglašavanjem »pozitivnoga pogleda na svijet«³⁶ fašizma kao i s — naravno vrlo opreznom — artikulacijom »parcijalnoga fašizma« označenoga »jasno uspješnim«³⁷, pod čime bi blumingtonski privredni historičar A. Schweitzer želio shvatiti godine 1933. do 1936. u Njemačkoj. U sličnome pravcu smjeraju objektivno one interpretacije fašizma koje se služe tzv. fenomenološkom metodom, koja fašizam hoće shvatiti onako kako se on sam predstavlja.³⁸ Na koncu da ukazemo na Hitler-va u kojemu se Hitler re-

habilitira pomoću koncepta »moderniziranja« kao »figura njemačke socijalne revolucije.«³⁹

Mnogo dalje od tih shvaćanja idu historičari usko vezani za otvoreni agresivni antikomunizam, koje treba smatrati ideolozima neofašizma.⁴⁰

Gore navedene teoretske izjave reflektiraju na kompliciran, rijetko na linearan način objektivne tendencije u sadašnjem političkom životu kapitalizma. Fašizam predstavlja i sada potencijalnu opasnost. Istovremeno se mora uzeti u obzir podignuta razina razvoja revolucionarnih i demokratskih snaga u unutrašnjosti i vani⁴¹. Važno metodološko načelo analize neofašizma i antifašizma sastoji se u tome da se shvati dijalektika njihovih unutrašnjih i vanjskih, nacionalnih i međunarodnih uvjeta opstojanja. Ukazujemo pri tome samo na sve očitiije, tendencijski sve jače pozitivne utjecaje politike miroljubljive koegzistencije među državama s različitim društvenim porecima na fašističke, antiimperijalističke snage u kojima se realizira

30) ZPA, IML (Moskva), f. 494, op. 1, ed. chr. 3, l. 16 E. Lowenz, Die Analyse des Faschismus durch die Kommunistische Internationale. Die Aufdeckung von Wesen und Funktion des Faschismus während der Vorbereitung und Durchführung des VII Kongresses der KI (1933—1935), Berlin, 1975, str. 132 sl.

31) Isto, ed. chr. 100, l. 19.

32) B. Ponomerjov, Internationale Literatur und revolutionärer Prozess. u: Probleme des Friedens und des Sozialismus, br. 6/1974, str. 728.

33) Te je osjećaje izrazio npr. Anthony Eden riječima: »Hitler je doživio potpuni lijkost zato što je svijet promijenio u smislu koji je najmanje želio.« — A. Eden, Angesichts der Diktatoren. Memorien 1923—1936, Köln — (Zapadni) Berlin, (1964), str. 50.

34) S ovim konceptom integracije u građanskoj historiografiji usp. Unbewältigte Vergangenheit. Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung, Izdali G. Lozek, H. Meier, W. Schmidt, W. Berthold, Berlin, 1974, str. 44 i dalje.

35) A. J. Gregor, The Ideology of Fascism, New York/London, 1969, str. XIII.

36) G. L. Mqese, Ernst Nolte on Three Faces of Fascism, u: Journal of the History of Ideas, New York, 1966, sv. 27, br. 4, str. 625.

37) A. Schweitzer, Big Business in the Third Reich, Bloomington, 1964, str. 504.

38) E. Nolte, Der Faschismus in seiner Epoche. München, 1963, str. 53 i dalje.

39) J. C. Fest, Hitler. Eine Biographie, Frankfurt/JM — (Zapadni) Berlin — Beč, 1973, str. 1036 sl.

40) Usp. npr.: D. L. Hoggan, Der erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des 2. Weltkrieges, 6. Izdanie, Tübingen, 1964; Isti, Um die Rettung Europas, u: Deutsche Hochschullehrer-Zeitung, Tübingen, br. 1/1971; Isti, — Der unnötige Krieg 1939—1945, Tübingen, 1974.

41) Usp. Lutz Meier, Qualitativ neue Züge der allgemeinen Krise des Kapitalismus, u: Einheit, Berlin, br. 12/1974.

jedna strana te politike. Koncizno formulirano sa-
stoje se ti utjecaji barem u tome

— što fašistički režimi i metode sve vidljivije protu-
slove međunarodnom odnosu snaga, svjetskoj javno-
sti i objektivnome toku povijesti;

— što je sužen politički akcioni prostor onih
snaga u čijoj je strategiji teror prema unutra ukršten
s agresijom prema vani i koje su stoga zainteresirane
kako za politiku i fluidum »roll back« a i hladnoga rata
tako i za rabijatna, teroristička rješenja u unutrašnjoj i
vanjskoj politici;

— što sve više gube utjecaj ultradesne ideo-
logije, koje se stalno oslanjaju i na tvrdnju o »komu-
nističkoj agresiji« i iz toga izvedenom zahtjevu za unu-
tarnjom »jačinom«;

— što se djeluje protiv izvoza kontrarevolu-
cije, osobito u njegovu fašističkom i otvoreno agresiv-
nom obliku;

— što se podržava politički, ideološki, teore-
tski i organizatorski rad antiimperijalističkih snaga, po-
govtu komunističkih partija;

— što se stimuliraju šire i djelotvornije među-
narodne antifašističke akcije pomoći;

— što se razvijaju novi, neusporedivo povolj-
niji uvjeti za širenje ideja socijalnoga napretka, anti-
imperijalizma i antifašizma, marksizma — lenjinizma.

Ove točke imaju sada različiti stupanj djelo-
vanja. Ipak ni ta činjenica niti spoznaja o stalnoj mo-
gućnosti naglih obrata i o rezervnoj funkciji fašizma
ne otklanjaju nužnu spoznaju i svjesno korištenje per-
spektive povezanosti miroljubljive koegzistencije i an-
tifašističke borbe.

Sve veća zrelost antiimperijalističkih snaga u
kapitalističkim državama, koja je dijalektički povezana
sa sve jačim utjecajem socijalističkoga svjetskog si-
stema i politike miroljubljive koegzistencije, koju on
odlučno potiče, protivi se onome površnom analognom
zaključku prema kojemu — kao krajem dvadesetih/po-
četkom tridesetih godina — treba da bude također
ubuduće odlučujući put fatalistički ciklus »produblji-
vanja imperijalističkih protuslovlja — akutna krizna situ-
acija — fašistička diktatura kao rješenje«. Ovo pogreš-
no poimanje izmijenjenih uvjeta postojanja suvremenoga
imperijalizma, imanentno posebno lijevoportunističkim
tumačenjima fašizma, kulminira ponekada u ekla-
tantnoj pogrešnoj procjeni prema kojoj fašizam već
vlada u nekim zemljama Zapadne Evrope. Nasuprot to-
me, očitava se sve više realna mogućnost da će evrop-
ski kontinent biti slobodan od fašističkih diktatura.

Za suvremeno vrednovanje antifaašizma vrlo je
poučna iz perspektive godine 1975. izjava takve iskusne
antifašističke snage kao Portugalske komunističke par-
tije, što ju je ona dala 1972, dakle još u najdubljoj ile-
galnosti: »Portugalski je narod izravno zainteresiran
za popuštanje napetosti i mir u Evropi. Portugalska dik-
tatura dosta se koristila međunarodnom napetom si-
tuacijom i željela bi to i ubuduće... Iz toga slijedi da
je borba za mir i sigurnost u Evropi usko povezana s
borbom za zbacivanje posljednjih fašističkih režima u
Evropi, za obranu i proširivanje demokratskih prava i
sloboda u svim zemljama s borbom za pravu nacional-
nu nezavisnost svih evropskih zemalja i protiv kolo-
nijalizma i neokolonijalizma.«⁴²⁾

S ideološkoga aspekta, neprekidnoga gledišta,
ali koje se u nekim područjima pojavljuje osobito oštro,
ukazaćemo ovdje prije svega na očite pogrešne inter-
pretacije antifaašističke borbe. Iz tumačenja fašizma
kao »prodora u modernost«⁴³⁾ proizlazi obligatorno te-
za da je antifaašistički pokret otpora »proturevoluciona-
ran«, »ustanak tradicije, time i liberalnosti i autorita-
rizma žive prošlosti«⁴⁴⁾ — ukratko: da je antimoder-
nistički. Time se otima napredni humanistički sadržaj

42) Informationsbulletin. Materialien und Dokumente kommunistischer
und Arbeiterparteien. Be5, 1972, br. 9, str. 47 i dalje.

43) Ralf Dahrendorf, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland,
München, 1965, str. 423., 445.

44) Isto, str. 442.

antifašističkoj borbi u svim njezinim konkretnim oblicima koja oličava odlučnu stranicu u borbi za društveni napredak u dvadesetom stoljeću jer je povijesno smještena u klasi obračun s imperijalizmom.

Ali iz antifašističke oslobodilačke borbe naroda nastali su antimperijalistički i socijalistički preobražaji u istočnim i jugoistočnim evropskim zemljama. »Ratne su muke bile neizbježne da bi se osigurao napredak i sloboda«, točno piše jugoslavenski historičar V. Strugar⁴⁵⁾.

U povijest revolucionarnoga preokreta u tim zemljama usađuje se pomoću koncepta »modernization« klica »antimodernoga«, tako da se žrtve što su ih svi narodi podnijeli u antifašističkoj borbi potpuno iskrivljuju. Prikriva se patriotska i internacionalistička baština antifašizma, koja sve do danas daje ideološke impulse antiimperijalističkim snagama. Budući da teoretičari »modernization« pretendiraju da svojim modelima mogu pružiti naputak za političko djelovanje⁴⁶⁾, mora se ta interpretacija pojavljivati u osobito kričavom svjetlu. Ako se uzme u obzir da se te interpretacije raširuju u mnogim zemljama, mora se upozoriti na daljnje moguće ideološke posljedice. Naglašavanje antimodernističke osnovne značajke objektivno je po desno za obraćanje onim malogradanskim i marginalnim slojevima u kapitalističkome društvu u kojima se, s obzirom na slabljenje njihovih socijalnih pozicija pod državno-monopolističkim uvjetima, očituju ne samo antiimperijalističke ambicije nego koji u iluzijama o »prijemodernoj« efikasnosti poduzetništva slobodne konkurencije vide povratak u ono »slobodno od monopola« vrijeme. Njima svojstveni egzistencijalni strah, što uglavnom izrasta iz mnogostrukih tjeskoba prouzrokovanih monopolističkim kapitalom, čini ih stoga u visokom stupnju prijemljivim za »snažna društveno-politička rješenja«, pogotovu ako se označe »antimodernističkim«. Ako masovna baza i nije bezuvjetno nužno obilježje fašističke diktature, takvi opasni razvoji postoje i danas.⁴⁷⁾

S druge strane izgleda da je druga varijanta, artikuliranje modernističke osnovne funkcije fašističke diktature, adresirana na određene krugove znanstveno-tehničke inteligencije kao i oprezno na treći svijet.⁴⁸⁾

Ideološke opasnosti ne nastaju samo od objektivno podijeljenih uloga tih obiju varijanti interpretacija, nego i od deklariranog odricanja od općih karakteristika fašizma, čime se on teže spoznaje i suzbija. Ta slika fašizma svojim dezorijentirajućim posljedicama pridonosi paraliziraju antiimperijalističkih, antifašističkih snaga u nacionalnome i međunarodnome okviru i u specifičnome smislu podržava sve one ideologije koje su zainteresirane za akcionu nesposobnost narodnih masa.

Prosudujući tako, pokazuje se neodrživim koncept »modernization« i njegova primjena na interpreta-

ciju fašizma. Proučavanje fašizma sa svjesnom znanstvenom odgovornošću neće se htjeti poslužiti ovom metodologijom, pogotovu što ona znatno zaostaje i za građansko-demokratskim analizama fašizma proteklih desetljeća.

Za marksističko-lenjinstičku interpretaciju fašizma postoje, međutim, vjerojatno znatne rezerve u međunarodnome i interdisciplinarnom istraživanju na tlu Lenjinove teorije imperijalizma. ■

45) V. Strugar, *Der jugoslawische Volksbefreiungskrieg 1941 bis 1945*, Berlin, 1969, str. 316.

46) *Usp.*: *Wehler*, na istome mjestu, str. 8.

47) *Usp.*: *Der gegenwärtige Faschismus und die Realität seiner Gefahr*, Internationale Diskussion von Marxisten, u: *Probleme des Friedens und des Sozialismus*, Prag — Berlin, br. 4/1973, str. 473 sl.; A. A. Gaikin, *Ideologija fašizma i neofašizam*, u: *Voprosy filosofii*, Moskva, br. 5/1975.

48) *Usp.* A. J. Gregor, *The Fascist Persuasion in Radical Politics*, Princeton, N. J., 1974.

49) *Usp.* R. A. Brady, *The Spirit and Structure of German Fascism*, London, 1937.

fašizam i nacionalsocijalizam u svjetlu mounierove personalističke kritike tih pokreta iz ranih 1930-tih godina

uvod

Ovim prilogom želim pridonijeti osvjetljavanju geneze i razvoja fašizma i nacionalsocijalizma u ranijem periodu indirektno: preko izlaganja Mounierove personalističke kritike tih pokreta iz perioda njihovog uspona 30-tih godina. Mouniera uzimam ovdje naravno u prvom redu kao socijalnog teoretičara i kritičara¹⁾, ali i kao svjedoka iz onih vremena, kada su fašizam i nacionalsocijalizam pokazivali još svoju socijalno-politički ambivalentnu stranu, što je, kako je poznato, mnoge duhove ne samo zbunjivalo nego i zavelo te su u tim pokretima vidjeli plauzibilni »treći put« između kapitalizma i komunizma.

Kao »apsolutno zlo« ti su se pokreti međutim rastvorili tek kasnije, naročito tijekom ratnih godina, na vanjskom »geopolitičkom«²⁾ kao i na unutrašnjem »biološko-rasističkom« planu. U tom smislu nema danas tajne u pogledu naravi tih pokreta kao što nema mjesta ni bilo kakva dijalektika, globalno uzevši, u smislu da se zahvati tobožnja trajna ambivalentnost njihova socijalno-političkog bića.

Današnje istraživanje fašizma i nacionalsocijalizma ima smisla ukoliko se želi detaljno rekonstruirati i razumijeti, kroz razne nacionalne i internacionalne političke refraktorne konstelacije i razne sveze, cijeli tijek napredovanja tih pokreta prema realizaciji njihova totalnog programa: uspostavom novog tipa države i društva te novog svjetskog poretka geopolitički svrhovito razmještenog i biološki rasno pročišćenog čovječanstva.

povijesni političko-doktrinarni kontekst mounierove teorije i kritike fašizma i nacionalsocijalizma

Kao začetnik i idejni vođa personalističkog pokreta, koji uz razne druge pokrete što niču 30-tih godina u Evropi, posebno u Francuskoj³⁾, želi dati radikalni odgovor na krizu u koju nakon desetogodišnjeg prosperi-

1) Filozofski portret Mouniera vidi: F. Zenko, Emmanuel Mounier, »Kolo«, 12/1969, Zagreb, str. 1287—1299.

2) Najnovlje o geopolitičkoj doktrini nacionalsocijalizma vidi u nas: Radovan Pavić, Nazizam i neki geopolitički aspekti, »Naše teme« 4/1975, Zagreb, str. 629—658.

3) S grupacijama i pokretima u Francuskoj, kao što su »Le Troisième Force«, »Front Social«, »L'Ordre nouveau«, »Réaction«, »Action Française«, »Communauté« i drugi, Mounier se razgraničava u članku »Esprit« et les mouvements de jeunesse (1933) koji se nalazi u prvom svesku njegovih sabranih djela Oeuvres de Mounier, Editions de Seuil, Paris, 1961. I, str. 841—849. — O Mounierovu personalističkom pokretu vidi u nas: F. Zenko, Mounierova Inicijativa s onu stranu »ljevice« i »desnice«, »Razlog« 54—55/1967.

teta zapadaju evropska društva poslije prvog svjetskog rata, posebno nakon svjetske ekonomske krize 1929., Emmanuel Mounier (1905—1950), socijalni teoretičar i kritičar Francuske i Evrope kroz dvadeset godina (od 1932. kad je osnovao časopis »Esprit« pa do smrti 1950.), imao je ranih 30-tih godina više povoda da uđe u detaljniju kritiku fašizma. Stanovite tendencije kod nekih mladih publicista, koji su se nazivali »marksisti- ma«, kao i tendencije u različitim »antitotalitarnim« pokretima činile su se Mounieru pojmovno konfuznima samo zato što se na jednoj i drugoj strani ne ulazi dublje u problem fašizma.

Mounier je osobito bio osjetljiv na tendenciju da se naziv »antifašizam« rezervira za pokrete koji su »neprijateljski prema svim diktaturama osim diktaturama krajnje ljevice«. Uz tu vezivala se i druga tendencija da se naziva fašističkim svaki pokret antikapitalistički, koji nije komunistički, prema teoremu, koji lansiraju, kako ih Mounier zove, »mnogi mladi marksistički daci koji su marljiviji u opravdavanju priručnika nego u razumijevanju svog vremena: »svaki antikapitalistički pokret, koji nije marksistički po definiciji, je fašistički.«⁴⁾

Kod ostalih »antitotalitarnih« pokreta, osjeća Mounier jaku tendenciju da se bez nijansiranja identificiraju »fašistički, nacionalsocijalistički i komunistički totalitarizmi«. I Mounier doduše prihvaća zajedničku karakterizaciju tih totalitarizama, ukoliko sva tri pretendiraju na to, »da izvrgnu slobodne ličnosti i njihovu pojedinačnu sudbinu raspolaganju jedne centralizirane svjetovne moći koja, resorbirajući u sebi sve tehničke aktivnosti nacije ide za tim da osim toga vrši i duhovnu dominaciju sve do intimnosti srдца.«⁵⁾ Premda ta nova i iskrenuta »teokracija« koja dodjeljuje duhovnu vlast svjetovnoj vlasti, za MOUNIERA nadilazi po svom opsegu okolnosti koje su je vezivale ovdje za »stvar antikomunizma, tamo za proleterski pokret«, on ipak izuzima »komunizam« iz te generalizacije, da bi respektirao »odviše različite humane izvore usprkos toj identičnoj karakteristici historijskog procesa.«⁶⁾

Druga vrst povoda Mounieru, da se temeljitije pozabavi fenomenom fašizma, bila je okolnost što se tada na »lijevoj« strani, posebno među komunističkim socijalnim teoretičarima, ponavljala karakterizacija i identifikacija fašizma što ju je formulirala Komintern, tj. da su fašizam i nacionalsocijalizam glavne poluge reakcionarnog monopolističkog kapitalizma te da, dosljedno tome, nema razlike između »buržoaskog parlamentarizma« i »fašističke diktature.«⁷⁾ Prema Mounieru u takvoj su se karakterizaciji ignorirale činjenice s kojima se mogao suočiti svaki tko je posjetio neku od fašističkih zemalja i uspostavio kontakt s njihovim organizacijama i omladinom. Moglo se naime lako uočiti da je fašizam značio i revolt seljačke i gradske srednje klase protiv krupne finansijske buržoazije, da je za omladinu predstavljao negaciju građanske dekadenci-

je, a naciji u cjelini obećavao preporod i na taj način vraćao, u ratu i sada u nastupajućim krizama, izgublenu vjeru i smisao za život. U tom kontekstu treba razumjeti Mounierovo upozorenje u prosluci 1933.: »Ignorirati te činjenice znači, onemogućiti pravi pristup tom opasnom pseudo-humanizmu i pseudo-spiritualizmu koji savijaju čovjeka pod tiranijom najtežih duhovnosti i najdvoismislenijih 'mistika': kultom rase, nacije, države, volje za moć, anonimne discipline, šefa, sportskih uspjeha i ekonomskih osvajanja.«⁸⁾

Svim tim pojmovnim konfuzijama Mounier suprotstavljajući najprije precizni povijesno genetički i socio-politički opis »fašističke činjenice« kako se ona do tada pojavno iskazivala. Zbog pregnantnosti, sociološko-politološki sintetičnosti, a i točnosti do te mjere da se u sadržajnom pogledu ponavlja i danas u znanstvenim analizama geneze fašizma i nacionalsocijalizma, vrijedi navesti Mounierov opis »fašističke činjenice« koji pristupa kritici »fašističkim civilizacijama« u već spomenutom personalističkom Manifestu iz 1936. godine: »U najužem smislu fašizam kvalificira režim koji si je Italija dala 1922., i samo njega. Ali običaj je upotrebljavati ga da se označi vrlo određena poslijeratna historijska pojava koju se može ovako sažeti: u zemlji iscrpljenoj li razočaranoj, u svakom pogledu obuzetog snažnim osjećajem manje vrijednosti stvara se tihi sporazum između kako ekonomski tako i ideološki obeznađenog proletarijata i srednjih klasa kojima gospodari strah od njihove proletarijaza (koju te klase vezuju uz uspjeh komunizma). Kristalizira se zatim jedna ideologija intuitivnom snagom jednog šefa; ona igra u isti mah na historijski arsenal napuštene vrline: čestitost, nacionalno izmirenje, patriotizam, žrtvovanje jednoj stvari, odanost jednom čovjeku; na

4) *Vidi Mounierov članak Des pseudo-values spirituelles fascistes (1933) u I, str. 223. — Kako vidimo te je tendencija bila prisutna i kod Herberta Marcusea ranih 30-tih godina. U članku Borbe protiv liberalizma u totalitarnom shvaćanju države (1934) on kaže: »Novi svjetonazor (misli na fašistički odnosno nacionalsocijalistički) postao je velikim stjecištem svih onih strujanja koje su se od svjetskog rata pojavljivale protiv 'liberalističke' teorije države i društva«. Taj članak u prijevodu objavljen je kod nas u časopisu »Pitanja« 3—4/1975. Zagreb, str. 76—80. Citirane rečenice nalazi se na 76. strani.*

5) *Manifeste au service du personnelisme (1935) u I, str. 499.*

6) *Isto. Opis i personalističku interpretaciju komunističke (tada jedino sovjetske) civilizacije Mounier daje u zasebnom poglavlju u Manifestu. O toj njegovoj interpretaciji vidi u nas: F. Zenko, Mounierov pokušaj personalističke kritike komunističke civilizacije »Razlog« 44—45/1965, Zagreb, str. 309—326.*

7) *O reakcijama Kominternae kao i pojedinih komunističkih partija na pojavu fašizma vidi: Walter Laqueur, Russia and Germany, London 1965. Naročito 11. poglavlje »Naciam in the soviet mirror« str. 196—251.*

8) *Des pseudo-values spirituelles fascistes (1933). U Oeuvres Mounier, t. I, str. 225.*

revolucionarnu tezu koja povlači za sobom najmlađe i najekstremnije, a da se revolucionarnost te teze ublaži, na jednu bitno malograđansku mistiku: na nacionalni prestiž, socijalne 'povratke' (k zemlji, zanatstvu, korporaciji, historijskoj prošlosti), na kult spasitelja, na ljubav za red, na respekt prema vlasti. Već prema tome, koliko je momentalno više ili manje konzervativan i ukoliko je nacionalan na taj način stvoreni pokret htio ne htio vezuje uz sebe tangencijalne snage: stare nacionalizme, vojsku, financijske moći, s kojima bi ga bilo nepravdo konfundirati iako je često njihov utamničenik.⁹⁾

Nasuprot deficitarnosti tadašnje lijeve, posebno komunističke teorije fašizma i nacionalsocijalizma, koja je patila od svojevrstnog politekonomske dogmatizma i dihotomnog shematizma — na jednoj strani jedina autentična proleterska partija i pokret koji izražavaju i adekvatno tumače interese eksploatiranih klasa a na drugoj strani, uključujući dakako i socijaldemokraciju, sve ostalo šarenilo političkih partija i pokreta koji više ili manje otvoreno zastupaju interese eksploatiranih klasa i monopolnog kapitala — Mounierov pristup fašizmu i nacionalsocijalizmu ističe se upravo po tome što je uvažavao baš racionalne momente i tako mogao točnije tumačiti relativne uspjehe tih pokreta. Karakteristično za njegovu socijalnu analizu fašizma jest i to, da uspjehe ovog ne traži kod jedne jasno definirane socijalne klase ili grupe nego kod socijalno heterogenih širokih slojeva, čije su zajedničke probleme fašizam i nacionalsocijalizam znali imenovati, neke rješavali (kao npr. nezaposlenost), a mnoge druge psihološki efikasnim propagandnim formulama obećavali riješiti. A upravo ti relativni uspjesi fašističkih pokreta, naročito nacionalsocijalističkog, bili

su za tadašnje lijeve, posebno komunističke teoretičare zagonetni. Zbog njihovog jednostranog socio-politološkog racionalizma kao i dogmatskog historijskog materijalizma, koji su shvaćali više kao ontologizam nego kao fleksibilnu sociološku metodu, izmicali su lijevim teoretičarima iracionalni aspekti funkcioniranja fašističke i nacionalsocijalističke propagande u zemljama s nacionalno vrlo diferenciranim interesnim i problemskim kompleksima. Lijeve socijalne i političke teorije pokazale su se tako posebno hendikepirane u pristupu kompleksnom nacionalnom fenomenu, koji je u izuzetnoj mjeri nabijen iracionalnim komponentama, a koji je upravo u razvoju fašizma i nacionalsocijalizma zauzimao prvorazredno mjesto.

Mounier kao lijevi socijalni kritičar i teoretičar nije bio vezan ni uz kakvu službenu partijsku liniju u tumačenju socijalno političkih pojava, a s druge strane, premda je usvajao Marksovu metodu, smatrajući se »marksistom na svoj način«, ipak nije nekritički odbacivao i pomoćnu socio-psihološku metodu građanske sociologije. Tako metodološki otvoren, bio je svakako u prednosti da bolje uoči specifičnu narav fašizma i nacionalsocijalizma u vrijeme, kada ti pokreti nisu još doktrinarno bili sasvim definirani, a njihova socijalna filozofija tek nadograđivala. Ta ideološka i doktrinarna strana, za koju su inače lijevi kritičari pokazivali vrlo malo interesa slijedeći u tome službene teoretičare pojedinih komunističkih partija, odnosno Kominternu, koja se zaustavljala na shematskom političko-ekonomskom karakteriziranju fašizma i nacionalsocijalizma,¹⁰⁾ dovoljno je bila već izražena, ne samo u Mussolinijevom djelu *Il fascismo* i Hitlerovu *Mein Kampf*, nego i u propagandnoj publicistici ranih 30-tih godina tako da su se mogli rekonstruirati i socijalno filozofijski elementi tih pokreta. Za svoj rad i u ime personalističkog pokreta učinio je to Mounier, tako da je na temelju četverogodišnjeg socijalno-filozofijskog istraživanja započeto osnivanjem časopisa »Esprit« 1932., organa personalističkog pokreta, pokušao do tada uočene doktrinarne elemente fašizma i nacionalsocijalizma sintetizirati u cjelinu, nastojeći tako skrenuti pažnju na ideje koje iznutra pokreću te pokrete.

Kao i u njegovim opisima strukture i duha drugih civilizacija, kojima se naročito bavio, tj. građansko-individualističke, sovjetsko-komunističke, tako je i ovdje stalo Mounieru ne do toga da opiše različite modalitete fašizma u pojedinim zemljama nego da prvenstveno dopre do onih ideja koje iznutra inspiriraju fašističku civilizaciju u nastajanju.

Slijedimo tu Mounierovu rekonstrukciju i ujedno od nje neodijeljivu njegovu personalističku kritiku fašističke i nacionalsocijalističke socijalne filozofije, odnosno njihove metafizičke sheme čovjeka, društva i povijesti.

9) Manifeste (1936). U *Oeuvres de Mounier I*, str. 499—500.

10) Tako već spomenuti Walter Laqueur, koji je istraživo reagirao Moskve na fenomen fašizma, općenito konstatira: »Nazi Germany was a major foreign political problem for the Soviet Union, but nobody took much sleep trying to provide a Marxist-Leninist explanation of the Fascist phenomenon.« *Russia and Germany*, str. 234. U pogledu pak interpretacije fašizma u ostalom antifašističkom teboru isti pisac karakterizira situaciju na slijedeći način: »There was a great deal of confusion and very little understanding of Fascism in the camp that, broadly speaking, should be defined as anti-Fascist.« *Cit. djelo*, str. 208.

primat iracionalnoga i primat moći

Premda fašizam pretendira na to da realizira duhovnu revoluciju, duhovno je uvijek ugroženo primatom moći. Mounier navodi Göringovu izjavu u kojoj kaže da kad čuje riječ duh, odmah priprema svoj revolver, te Mussolinijevu izjavu koji na molbu jednog poslanika (Gronchija) da precizira svoju koncepciju države, izjavljuje: »Poštovani Gronchi me zamolio da definiram državu, ja se zadovoljavam time da vladam njome.«¹¹⁾

Iza tih izjava koje mogu izgledati kao simpatične šale, Mounier je vidio revolucionarnu negaciju građanskog racionalizma, republike profesora i antitezu sterilnom liberalizmu koji putem svoje teorijske i juridičke apstrakcije imobilizira čovjeka i život. U svojoj reakciji protiv građanskog racionalizma, fašizam međutim progresivno konfundira racionalizam s inteligencijom i duhovnošću. Konfuzija je još veća kad Mussolini doslovno piše u svom *Fašizmu* (Il Fascismo), da se fašizam ne može razumjeti u mnogim svojim praktičkim manifestacijama kao npr. u organizaciji partije, sistemu odgoja i discipline, ako se ne shvati kao funkcija općeg shvaćanja života, koje shvaćanje je »spiritualističko.«¹²⁾

Fašistički spiritualizam svodi međutim duhovno na vitalno i time eliminira implicitno prave duhovne vrijednosti na mjesto kojih dolaze različite dvosmislene mistike.

Romanski fašizam, nastavljajući se na tradicijama imperija, izdiže vrijednost discipline i podvrgavanja državi koju predstavlja šef obdaren totalitarnim autoritetom unutar državne partije koja prerašćuje u duhovnu policiju naroda.

Nacionalsocijalizam, oslanjajući se na historijsko naslijeđe germanskog romantizma, stvara metafiziku telurijskih snaga i opskurnih strana života. Dok građanski racionalizam pokazuje u bijegu za progresom instinktivno strahovanje pred svim primarnim vitalno-elementarnim snagama u čovjeku, nacistički mističizam naprotiv znači za čovjeka, oslabljena individualističospiritualističkom civilizacijom povratak izvorima elementarnih snaga. Za spiritualiziranog i devitaliziranog građanskog čovjeka zemlja, krv, nacija znače novi »Lebensraum«, novi životni prostor. Na taj način izgubljeni i izolirani građanski čovjek u masovnim modernim osamljenostima nalazi živi organski prostor za djelovanje narodnog duha, koji on osjeća prisutnim u čistoj germanskoj krvi, koja kola u njegovim rukama.

Ta brutalna reakcija opskurnih sila na dekompoziciju građanskog idealizma nije nešto provizorno: ona se uspinje do postojanstva jednog novog sistema, novog »racionalizma«. Talijanski legisti dokazuju, kako se u fašističkoj državi sve ljudske kontradikcije spon-

tano nište nepogrešivom milošću jednog režima, a germanski rasisti objašnjavaju čitavu ljudsku povijest kao konflikt nordijaca i negroida.

primat nacionalnog kolektiva

Kao antiintelektualistička reakcija fašizam se paralelno pokazuje i kao antiindividualistička reakcija. No međutim ni talijanski fašizam ni njemački nacizam ne postavlja ideju jedne pluralističke ljudske zajednice i jednog hoda prema univerzalnosti. Analizirajući *Kartu rada* (Carta del lavoro, 1927), koja predstavlja deklaraciju prava talijanskog fašizma, Mounier otkriva »antipersonalističku ontologiju«, koja animira sistem i »religiozni panteizam«, koji inspirira fašističke formule. Zaključujući analizu spomenutog dokumenta talijanskog fašizma Mounier indicira općenito etastički duh fašizma na slijedeći način: »Država je u meni unutarnja nego ja sam; prava sloboda je potpuno stapanje s državnom voljom, koja obuhvaća i animira moju volju; cilj pojedinca jest identifikacija s državom kao što je cilj osobe za kršćanina identifikacija (u ovom slučaju nadprirodna i uzdignuta) osobe s Bogom.«¹³⁾

Na prigovor, uperen protiv antipersonalističke onto-antropologije i religioznog panteizma fašističke ideologije, koji prigovor eventualno dolazi od strane nekog antitotalitarnog kritičara kao obrana osobe, fašistički ideolozi odgovaraju, konstatira Mounier, tako da kažu da se konflikt između osobe i države može uopće formulirati samo u jeziku liberalnog režima, koji i omogućuje taj konflikt. Prihvatanje dijaloga, u kojem bi se postavljao problem osobe, značilo bi za fašističke ideologe, popustiti terminologiji koja je zajednička liberalizmu i socijalizmu.¹⁴⁾

fašistički antiindividualistički pesimizam i nacionalsocijalistički biologijsko-rasistički optimizam

Mada bi se iz nekih Mussolinijevih riječi mogao nazreti stanoviti ničeanski Individualizam, ipak se, upozorava

11) Manifeste au service du personnalisme (1936), u Oeuvres du Mounier I, str. 500.

12) Isto, str. 501.

13) Manifeste au service du personnalisme (1936), u Oeuvres du M. I, str. 504.

14) Isto, str. 504.

Mounier, ne smijemo zavarati tom iluzijom, jer se iza tih riječi skriva samo taktičko povlađivanje početničkog fašizma ekonomskom liberalizmu. Antipersonalizam fašizma je radikalniji: individuum živi u naciji kao jedan »infinitesimalni i prolazni element«, kao instrument njezinih ciljeva. Ne radi se samo o tome kao da je osoba zanemarena u socijalnoj filozofiji fašizma. Osoba se smatra neprijateljem i radikalnim zlom: individuum neizbježno teži prema atomizmu i egoizmu, tj. prema neredu i kaosu. Da bi se vladalo nad tim zlom i da bi se organizirao kaos i uspostavio rad, nije dovoljan »minimum vlasti«, kako je to sugerirao liberalizam, nošen rusističkim optimizmom. Naprotiv, potrebna je afirmacija bezuvjetne sile, tj. maksimum vlasti nad pojedincem.

Tako uspostavljeni civilni red nije samo 'human' i 'apiritualan', on ima sakralni karakter, jer se država u fašističkoj literaturi često prikazuje kao crkva, i više nego crkva, jer se osim vlastite supstancije države ne priznaje realnost ni pojedinačnim osobama ni posredničkim grupama i zajednicama, koje svoju egzistenciju postizavaju tek u totalitetu. Razumljiv je stoga zahtjev da država apsolutno gospodari i nad privatnim i javnim, ekonomskim, političkim i duhovnim životom preko svog aktivnog organa, partije, koji je posvema u rukama svog šefa: tako se kolektivna diktatura razrešava u personalnoj diktaturi koja je poduprta aktivnom manjinom i osigurana policijom.

Totalna individualistička disolucija građanskog društva prelazi u fašističku homogenu statističku realnost kroz rad »nacionalne volje identifikacije«, koja prožima individue a da to oni i ne znaju. Taj proces identifikacije napreduje »progresivno«, po riječima samog Mussolinija, tako da je država ne samo sadašnjost nego prije svega budućnost.

U nacionalsocijalizmu, koji se ne inspirira toliko cesarističkim koncepcijama koliko vagnerijskom idejom nacionalne zajednice, prva realnost i »mistička supstancija« nije država nego »narodna zajednica« (Volkstum, Volksgemeinschaft). Realnost Volkstuma ne resorbira se u juridičkom jedinstvu države i ne može se proširiti Reich anektiranjem heterogenih naroda, kao što to može i čini država romanskog fašizma. Zemlja, krv, zajednica naroda, supstancijalni su elementi, koji karakteriziraju »realnost tako gustu i opasno nesvatljivu kao što je Volkstum«, kaže Mounier.

15) Manifeste, (1936) Oeuvres I, str. 506.

16) U vezi s tim usporedi Heideggerova Izjava o Hitleru 1933. godine u rektorskom govoru Die Selbstbehauptung der deutschen Universität. I kontroverzna mišljenja o tome kod Itala Mancinija: Filosofi esistenzialisti, Urbino, 1964. Naročito poglavlje »Soterologia e nazismo«, str. 83–96.

Ta komunitarna njemačka mistika ima svoje korjene u naturalizmu koji je karakterističan i analogan i u nekim »reakcionarnim francuskim krugovima«, upozorava Mounier francusku javnost, citirajući često Ramuzovu devizu »priroda je na desnoj strani« (La nature est à droite). S tim naturalizmom Mounier povezuje nacionalsocijalističke hvalospjeve na primjer seljaštvu i ženi: »Mistika seljaka i povratka zemlji, koju razvija nacionalsocijalistička Njemačka, nije samo sredstvo borbe protiv marksističkog ouvrierismea; ona se vezuje uz mistiku rase, jer seljak više no itko drugi pridonosi tome da se očuva čisto daleko od gradova: on je netaknuti izvor njemačke krvi, čuvar njezinih vrlina i njezine plodnosti; suprotno od radnika, on nije proizlazio iz kapitalizma; još više: on se smatra kao nekom vrsti svećenika u svetom sudioništvu s hraniteljskom zemljom. Sasvim srodno je shvaćanje žene koja je po prirodi određena da živi, više od čovjeka, bliže tajnovitom ritmu života: odatle važnost, koju joj pridaje režim, ne da se oslobodi i razvije kao osobnost, nego da je što tješnje veže uz njezinu jedinu, rađalačku funkciju.«¹⁵⁾

U socijalnom pogledu rasistička teorija nije za Mouniera »teorijski dogmatizam«, jer kako točno uočava, mnogi njemački znanstvenici Rosenbergovoj narstrijivosti zatvaraju vrata svojih laboratorija. Ozbilnost, kojom se rasizam propagira pod krinkom znanstvene teorije, Mounier tumači prvenstveno »religioznom karakterom« rasizma, koji služi kao pogodno nacističko sredstvo da se njemački narod uspostavi i učvrsti kao »historijska zajednica« i kao istinsko »imanentno božanstvo«. Ta historijska zajednica eksplicira se u vremenu ne kao »znanstveni socijalizam« nego kao »komunitarni nacionalsocijalizam«, ne kao »ratio« nego kao »religio«. Partija ne nastupa kao instrument države nego je ona srce i duša nacije. Rad pojedinaca ne vrši se kontraktualno nego je prožet osobnom odanošću vodi tvornice, koji predstavlja nacionalnu zajednicu. Nacionalsocijalizam nema u sebi inherentni pesimizam spram osobi poput romanskog juridizma i Mussolinijevog etatizma, u kojem država kao hladni idol organizira kaos individua. Nacionalsocijalizam je proniknut biološkim i nacionalnim optimizmom, u kojemu u zatvorenom krugu cirkulira ljubav od naroda prema »Führeru«. Ako hoćete, da se jedan nacist zaprepasti nad vašim nerazumijevanjem njihova položaja, sugerira Mounier, recite mu, da živi pod diktatorom. Život članova u Volkstumu odvija se po zakonima vjernosti i radnosti, a onaj, koji se prestane »smješiti režimu« biva brutalno odbačen od zajednice.

Veličina nacije ostaje vrhovna vrijednost, koja podjeljuje smisao svim naporima i energijama jednog jedinog, koji dešifrira suterene povijesne putove predestiniranoj naciji: on je nepogrešiv sudac sudbine nacije¹⁶⁾, van njega nema spasa i njegovim autoritetom dekretira se što je istina a što laž.

Rezimirajući socijalno-filozofijsku doktrinu fašizma i nacionalsocijalizma, kako je vidi i prezentira u svojim spisima do 1936. godine, Mounier, upozorava da usprkos tome što negiraju osobu fašizmi ipak, mada to zvučalo paradoklasno, ne izlaze uopće iz individualističkog plana: rođeni iz iscrpljenih i smalaksalih liberalističkih demokracija, u kojima se našao vrlo malo »personalizirani proletarijat«, fašizmi i nacionalsocijalizam predstavljaju vrućicu i delirij te iscrpljenosti, u kojoj se frenetičkom voljom traže spas i spasitelj.¹⁷⁾

zaključak

Mounierova personalističko-kritička rekonstrukcija socioantropoloških ideja fašizma i nacionalsocijalizma datira, kako sam rekao na početku, iz ranih 30-tih godina, iz vremena dakle, kada se i jedan i drugi pokret zbog svojih relativnih uspjeha i kod najširih slojeva pokazali u svojoj objektivnoj političko-socijalnoj ambivalentnosti. Teško je bilo i za najbudnije socijalne kritičare nazreti da se u tim pokretima skriva »apsolutno zlo«. Kao takvi ti su se pokreti rastvorili zapravo tek tijekom drugog svjetskog rata, prvenstveno zbog vlastitom geopolitikom inspiriranog agresivnog osvajanja tuđih teritorija kao i zbog genocida u funkciji pročišćavanja nordijske rase kao one kojoj isključivo pripada predominacija nad svijetom.

Međutim već ranih 30-tih godina, kada se na krajnjoj komunističkoj ljevici ti pokreti ne diferenciraju bitno od ostalih građanskih političkih partija i struja, već se samo identificiraju kao glavne poluge monopolističkog i imperijalističkog kapitalizma, a na drugoj, krajnjoj desnoj strani Vatikan već spekulira o tim pokretima kao jedinog efikasnoj brani i obrani od boljševizma, smatrajući komunizam apsolutnim zlom suvremenog svijeta, Mounier, premda katolik, ali i autentični socijalist, upozorava da su fašizam i nacionalsocijalizam zbog svog antropološki-pesimistički inspiriranog apsolutnog etatizma kao i singularističkog biološki-rasističkog optimizma najopasnije konsekvencije raspada građansko-individualističke civilizacije.

Svakako treba spomenuti i tu okolnost što to Mounierovo upozorenje pada u vrijeme, kada je zbog staljinizma, posebno Staljinovih insceniranih procesa i čistki, ideja socijalizma i komunizma i kod najdobronamjernijih intelektualaca na zapadu bila na putu da izgubi kredit.

Zasebna bi tema bila Mounier i rezistencija kao i uloga personalističkog pokreta u cjelini u aktivnoj antifašističkoj rezistenciji za vrijeme rata u nekim evropskim, posebno katoličkim zemljama pod njemačkom okupacijom. Ta tema prelazi okvire ovog priloga posvećenom isključivo Mounierovoj kritici fašizma i nacionalsocijalizma ranih tridesetih godina.

neofašizam

manfred weissbecker
berlin

prilog problemu kontinuiteta i diskontinuiteta u proteklom i sadašnjem razvoju fašizma

preveo s njemačkoga tomislav martinović

Ministar vanjskih poslova čileanske vojno-fašističke hunte admiral Ismael Huerta dao je 1974. godine na Panameričkoj konferenciji u Meksiku sljedeću izjavu: «Ne znam što se danas podrazumijeva pod riječju fašizam. U svojoj mladosti bio sam u Evropi i tamo je izraz upotrebljavan za autoritarne, jake i svoje vlasti svjesne vlade. Ako se taj izraz primjenjuje na nas jer smo jaka vlada, onda smo fašisti.»¹⁾

Ove su rečenice po mnogo čemu izvanredno poučne. U njima je sadržan pokušaj da se fašizam i neofašizam predstave kao nešto normalno, razumno, a i nužno, i da se bagatelizira njegova barbarska nehumanost. One također sadrže neuvijeno izjašnjenje za otvorenu terorističku diktaturu u interesu ekstremno reakcionarnih dijelova monopolističkoga kapitala. Istovremeno proizlazi iz tih riječi da je pojmu fašizma otet njegov konkretni i klasni sadržaj, da je jako relativiran ili uopće doveden u pitanje. To upadljivo odgovara mišljenju koje je nedavno ovim riječima izrazio jedan zapadnonjemački recenzent: «Sve do danas se oni vladajući sistemi koji su označeni fašističkim još često izmiču teoretskoj kompetenciji, koja je usmjerena na racionalni poredak političkoga.»²⁾

Sigurno nije slučajno kada takve argumente, koji bagateliziraju i konačno opravdavaju fašizam, šire ne samo apologete neofašizma, nego ih nalazimo i u velikome dijelu časnih historiografskih djela mnogih imperijalističkih zemalja. U građanskoj historiografiji, politologiji i sociologiji postavlja se i istražuje sve češće pitanje koju političku upotrebnu vrijednost ima fašizam za imperijalističku strategiju današnjice. Povijesno mjesto i funkcija fašističkih diktatura često su iznova valorizirani i u novim teorijama fašizma falsificirani.³⁾ Pri tome je osobito važno nastojanje da se dvije stvari negiraju: prvo, povezanost imperijalizma i fašizma i, drugo, povezanost pojedinih oblika fašizma. Ovim posljednjim bavim se u svome prilogu na osnovi nekoliko usporedbi između klasičnoga i sadašnjega fašizma.

* * *

Nastanak i razvoj fašizma — svejedno da li kao političko strujanje ili kao oblik vladavine — bili su u

1) *Citir iz: F. K. Kaul, Die Einheit von Wesen Erscheinungsformen der In Deutschland 1933 und in Chile 1973 errichteten faschistischen Regierungssysteme, u: Horizont. Sozialistische Wochenzeitung für Internationale Politik und Wirtschaft, 11/1975, str. 3.*

2) *Manfred Funke, Zur Theorie faschistischer Herrschaft, u: Das Parlament, br. 2 od 11. 1. 1975.*

3) *Usp. Rolf Richter, Zur Faschismusinterpretation in der bürgerlichen Historiographie der USA, u: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin, 22 god. (1974), sv. 8, str. 789 sl.; Peter Gerstenberger, Bürgerliche französische Veröffentlichungen über den Faschismus, u: Isto, 21. god. (1973), sv. 4, str. 457 sl.; Manfred Weissbecker, Entteufelung der braunen Barbarei. Zu einigen neueren Tendenzen in der Geschichtsschreibung der BRD über Faschismus und faschistische Führer, Berlin, 1975.*

prvome razdoblju opće krize kapitalizma jedan mogući odgovor cjelokupnoga monopolističkog kapitala, cjelokupne vladajuće klase na nove uvjete klasne borbe nakon velike socijalističke oktobarske revolucije i nakon ulaska u epohu prijelaza od kapitalizma ka socijalizmu. Oni su bili istovremeno *pravi* odgovor najreakcionarnijih snaga vladajuće klase.⁴ »Tradicionalni« je fašizam bio stoga i izrazom monopolističko-buržoaskih ukupnih interesa kao i specifični zastupnik interesa dotičnih određenih grupa (frakcija) monopolističke buržoazije, čija je ekonomska situacija s ugroženim profitom i politička koncepcija uvjetovala ekstremno reakcionaran odnos prema radničkoj klasi, njezinim političkim organizacijama i građansko-parlamentarnim oblicima vladavine. Marksističko-lenjinistička povijesna znanost NJDR detaljno je utvrdila koji su dijelovi njemačke monopolističke buržoazije posebno promicali i podržavali nacionalsocijalizam i fašističku Hitlerovu diktaturu.⁵ Isto to istražiti za sadašnji fašizam značajan je zadatak marksista s područja društvenih nauka, bez obzira na nedvojbeno teško stanje što se tiče izvora. Izvjesne modifikacije u proporcionalnome odnosu ukupnih grupnih interesa monopolističke buržoazije, koje danas nastaju iz promijenjenog odnosa snaga između socijalizma i imperijalizma u svijetu, ne utiču na klasni karakter neofašizma.

U nepromijenjenoj klasnoj suštini sadašnjega fašizma najjasnije su oličeni kontinuitet u razvoju fašizma i povezanost pojedinih pojavnih oblika fašizma. Fašizam je spadao i spada u reakcionarnu bit monopolističkoga kapitala, on uvijek predstavlja instrument i oblik vladavine najreakcionarnijih krugova finansijskoga kapitala. Stoga se s određivanjem biti fašističkih fenomena postavlja načelno pitanje socijalnoekonomske, političke i moralne opravdanosti postojanja imperijalizma.

Nepromijenjena bit fašizma ne čini ipak suvišnim određivanje pojedinačnih oblika i varijanti fašizma. Razlike postoje i između pojedinih fašizama u jednome razdoblju i između pojavnih oblika u dosadašnjim razdobljima opće krize kapitalizma. Tako se ne mogu na primjer pojmovi fašizma i neofašizma upotrijebiti kao sinonimi. Treba također razlikovati između sadašnjega fašizma i neofašizma, jer posljednji predstavlja samo sastavni dio fašizma našega vremena. Kad je riječ o neofašizmu, misli se uglavnom na ekstremno reakcionarne pojave u onim zemljama koje su već prije 1945. godine imale fašističke diktature, odnosno veće fašističke pokrete. No potrebno je i dalje od toga karakterizirati one pojave neofašističkih koje u današnjem svijetu imperijalizma imaju reakcionarno-terorističke ili otvoreno desnoekstremističke crte i koje se modificiranim obilježjima razlikuju od fašizma ranijih desetljeća. Nasuprot tome, ne bi imalo mnogo smisla da se španjolski ili čileanski režim terora označi kao neofašizam.

Pri usporedbi pojavnih oblika »tradicionalnoga« i sadašnjeg fašizma treba najprije istražiti odgovarajuću situaciju u kojoj se monopolistički kapitalizam nalazio odnosno nalazi. Suštinski ciljevi imperijalizma osnovom su fašizma; all osim toga utječu i promjene u općim uvjetima postojanja imperijalizma na sve pretpostavke i mogućnosti fašističkih nastojanja. Utoliko povijest fašizma odražava i povijesni razvoj odnosa snaga u svijetu koji se sve više mijenja na štetu imperijalizma.

Imperijalizam je početkom dvadesetog stoljeća mogao određivati sudbinu većine naroda na Zemlji. Njegove su zakonitosti bile u osnovi ideične sa zakonitostima svjetskoga razvoja. Nakon velike socijalističke oktobarske revolucije i prvoga svjetskog rata odvijao se razvoj imperijalizma barem još u vlastitomu području vladavine »u neku ruku prema logici zakona svojstvenih imperijalizmu.«⁶ To je značilo primjerice za njemački imperijalizam da se kao strategijski cilj mogla shvatiti potpuna, dakako samo postupno dostižljiva revizija rezultata izgbijenoga prvog svjetskog rata, pri čemu se jedna od bitnih pretpostavki sastojala u tome da se likvidiraju rezultati revolucije u studenome, tj. demokratska prava i slobode što ih je izborila radnička klasa. Taj strategijski koncept vodio je za oštrenju unutarnjih i vanjskih protuslovlja, stalnome razvoju udesno u Vajmarskoj republici, fašističkoj diktaturi i konačno kao izazivanju drugoga svjetskog rata. Revanšistička koncepcija imperijalizma SRN-je odgovarala je nakon restauracije moći monopola i militarizma isprva također ovome »modelu« dvadesetih i tridesetih godina. Jedan takav razvoj bio je dakako još manje sudbonosno neizbježan nego u prvome razdob-

4) Usp. isto, str. 25 st.

5) *Usp. prije svega Jürgen Kuczynski, Die Barbarei — extremer Ausdruck der Monopolschaft in Deutschland, u: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 9. god. (1961), sv. 7; Wolfgang Ruge, Zur Taktik der deutschen Monopolbourgeoisie im Frühjahr und Sommer 1919, u: isto, 11 god. (1963), sv. 6; Kurt Gossweller, Die Rolle des Monopolkapitals bei der Herbeiführung der Röhm-Affäre, Diss. phil., Berlin, 1963; Isti, Grossbanken, Industrie-monopole, Staat, Ökonomie und Politik des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914—1932, Berlin, 1971; Joachim Strassand, Über den Charakter und die historische Stellung des Faschismus, u: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 22. god. (1973), sv. 1/2; Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges, Berlin, 1969; Anatomie der Aggression. Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg, Berlin, 1972; Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mal 1945, Berlin, 1975;*

6) *Lutz Meier, Dialektik der Anpassung. Zu einigen neuen Problemen der Imperialismus-Analyse, u: Einheit. Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus, Berlin, 27. god. (1972), sv. 4, str. 514.*

Iju opće krize kapitalizma. Imperijalizam se razvijao nakon kraja drugoga svjetskog rata »pod djelovanjem sve moćnijih protusnaga, revolucionarnoga procesa u svjetskim razmjerima, čija je glavna snaga socijalistički svjetski sistem«. Pristila da se prilagodi toj promijenjenoj situaciji spada od tada u odlučna obilježja današnjega Imperijalizma. Pod prilagođivanjem treba načelno razumjeti »reagiranjem Imperijalizma na neopozive promjene u njegovim vanjskim i unutrašnjim uvjetima postojanja, koje su nastale u borbi protiv njega, koje njegove razvojne mogućnosti apsolutno ili relativno ograničavaju i time predstavljaju faktor koji se stalno suprotstavlja njegovoj prirodi.«⁷¹ Ali se proces prilagodbe ne odvija u biti Imperijalizma, nego na području njegovih oblika, u mehanizmu njegova funkcioniranja, čime prilagodba dobija vrlo protuslovan karakter. Dijalektičko jedinstvo između prilagodbe i otpora protiv nje ima formirajući karakter. Ono također objašnjava i sve jaču diferencijaciju u monopolističkoj buržoaziji koja danas pruža neofašističkim snagama opet nešto širi prostor nego u oba prva desetljeća nakon 1945. godine.

Sadašnji je fašizam također prisiljen na prilagođivanje realnostima, ali on se istovremeno razvija kao najekstremniji protivnik te prisile. U tome smislu može se označiti kao izraz i rezultat politike Ideologije dijelova buržoazije, koji teže ka izravnome sudjelovanju u vladi, koji je »podjelom rada« potpomažu ili koji su već na vlasti, koji u današnjim uvjetima vode prije svega ekstremni antiradnički i nehumani kurs protiv popuštanja napetosti i protiv mira i koji su prije svega najviše antikomunistički i antidemokratski. U zemljama u kojima je fašizam već jednom vladao i koje

su u drugom svjetskom ratu doživjele eklatantan poraz treba smatrati ekstremno reakcionarnim i stoga tendencijski profašističkim i one snage koje bi željele što prije ukloniti rezultate drugoga svjetskog rata, opet osvojiti ranije pozicije vladajućih klasa i konačno iznova se latiti starih fašističkih ciljeva. U zemljama čija vlastita monopolistička buržoazija nije još sasvim izgrađena, ali koje su izgradile njoj istovrsne oligarhijske vladajuće grupe na različitoj socijalnoj bazi i koje su se potpuno integrirale u imperijalistički svjetski sistem, formira se sadašnji fašizam često u obliku vojnih diktatura što vladaju fašističkim metodama i — često u znaku verbalne opcije za »moderniziranje« diktature — fašiziraju režim.

Dosada najcjelovitiju definiciju neofašizma dao je Sadorov, koji je, oslanjajući se na 13. plenum izvršnoga komiteta Komunističke Internacionalne i Izjave Georgi Dimitrova na 8. svjetskom kongresu, ovako formulirao: »Neofašizam je fašizam koji se prilagođava uvjetima sadašnje etape opće krize kapitalizma, novoga grupiranja snaga unutar kapitalističkoga svijeta i u međunarodnoj areni. To je izraz nastojanja reakcionarnih elemenata monopolističkoga kapitala da se neopozivi proces raspadanja staroga poretka zadrži ne samo povredama demokratskih prava i sloboda, brutalnim policijskim represalijama i progonima, antiradničkim zakonodavstvom, nego i uspostavljanjem otvoreno terorističke, kontrarevolucionarne diktature. To je fašizam koji po pravilu služi Imperijalizmu SAD.«⁸⁾

* * *

Klasni karakter, socijalna i politička funkcija protekloga i sadašnjeg fašizma ostali su isti. Oni utjelovljuju kontinuiranu liniju imperijalizma i posebice njegovih desnoekstremističkih, najagresivnijih i najreakcionarnijih dijelova. Taj kontinuitet, u koji se neke modifikacije organski uklapaju, po momemu se shvaćanju predstavlja kod najvažnijih obilježja fašizma ovako:

Najbitnije obilježje fašizma u svim razdobljima bilo je i jeste namjeravano odnosno prakticirano potpuno razbijanje legalnih organizacija radničke klase, posebice komunističkih partija i sindikata. Ali ne mogu se sve zemlje, čiji su moćnici otjerali komuniste u ilegalnost, označiti fašističkim ili neofašističkim. Imperijalizam je često razvio nove metode političkoga obespravljanja radničke klase i odstranljivanja njene vodeće snage, na primjer »legalne« zabrane nakon prividno demokratskih procesa (na primjer zabrana KPD 1956. godine u SRNj), cijepanje komunističkih partija i međunarodnoga radničkog pokreta, i pogotovu širenje antikomunizma i antidemokratizma pomoću čitavih industrija manipuliranja.

Nema bitne promjene ni u uskoj suglasnosti između prividno antikapitalističke, revolucionističke

●●
71 Isto, str. 521.

8) Der gegenwärtige Faschismus und die Realität seiner Gefahren, u: Probleme des Friedens und des Sozialismus. Zeitschrift der kommunistischen und Arbeiterparteien für Theorie und Information, Berlin (njemačko izdanje), 16. god. (1973), sv. 5, str. 644.

socijalne demagogije i terorističkog gušenja revolucionarnoga radničkog pokreta, daljnega važnog obilježja fašizma. Očevidna je doduše izvjesna koncentracija sadašnjega fašizma na terorizam jer su mu zagrađeni drugi putevi političkoga utjecanja na mase i ograničene njegove mogućnosti da vlada masama. Iz toga nastaju dakako i dodatne mogućnosti za organiziranje djelotvorne antifašističke borbe jer se čak i građanske institucije i organizacije, koje nikako nisu potpuno negativno raspoložene prema fašizmu, pod pritiskom demokratski nastrojanih i miroljubljivih masa mogu prisiliti na distanciranje od fašizma. Teror, kako ga je recimo prakticirao SS, danas se često dopunjuje i nastavlja izmudrenim kriminalnim metodama političkoga »podzemlja» i imperijalističkih tajnih policija.

Daljnje obilježje fašizma i neofašizma očituje se u izoliranju odnosno fizičkom uništenju vođa revolucionarnih organizacija i svih aktivnih antifašističkih snaga. Upravo se po tome Pinochetov Čile ne razlikuje od Hitlerove Njemačke ili Mussolinijeve Italije. Fašistički režim u Španjolskoj upravo je posljednjih mjeseci vrlo jasno demonstrirao kako su tijesno povezani fašizam i političko ubojstvo. U svim fašističkim vladajućim sistemima diskriminiraju se politički inoimisljenici u kriminalne zločince, autsajdere i »štetočine». I slijedeće obilježje ima kontinuitet: Odstranjivanje i potpuno sadržajno pražnjenje građansko-demokratskoga parlamentarizma. Ako se novi fašistički sistemi ne etabliraju pučem, onda se obespravljanje parlamenta odvija dulje vremena, u kojemu se pravi proces ima prikriti i maskirati raznolikim makinacijama. Antiparlamentarizam se ne uklanja ni time što se danas skoro svi fašistički pokreti i partije označavaju »demokratskim«, prisvajaju aktivno zastupanje »slobode« i »državnopravnosti« i jako se boje da dospiju u »smeđi kut«, tj. da budu identificirani s prijašnjim fašizmom.

Nije se dakle načelno ništa promijenilo u cilju fašizma: izgraditi odnosno osigurati režim sile i samovolje, agresije i ekspanzije u interesu monopolističke buržoazije i njezinih u danome trenutku vodećih krugova. Otvoreni terorizam, brutalno tlačenje i proganjanje radničke klase i svih naprednih snaga, ekstremni i militantni antikomunizam, rafinirana i raznolika demagogija, antihumana ideologija kao i sva druga bitna obilježja »tradicionalnoga« fašizma obilježja su i sadašnjega fašizma i iskazuju ga organskim sastavnim dijelom odnosno jednim od mogućih pojavnih oblika imperijalizma.

Kod takvih obilježja kao nacionalizam/šovinizam i rasizam (izuzimajući rasističko-kolonijalistički fašizam) zbile su se doduše izvjesne promjene, koje nemaju još sasvim jasne konture. Sadašnji se fašizam organizira i na nacionalnome i međunarodnom planu, orijentira se više općim ciljevima najreakcionarnijih dijelova svjetskoga imperijalizma, između ostalih i o-

ntima ekstremne desnice u SAD, nego nacionalno-državnim ograničenim problemima. Multinacionalni monopoli pri postizanju svojih interesa danas su često upućeni i na fašizam i promiču ga svim snagama. Sve jača tendencija internacionalizacije monopolističkoga kapitala ima dalekosežne posljedice i za sadašnji fašizam i opasnost od njega. Mnoge akcije sadašnjega fašizma — uključujući njegovo »preuzimanje vlasti« (1967. godine u Grčkoj, 1973. godine u Čileu) — djelo su odnosno jako na njih utječu velike tajne policije, multinacionalni monopoli i međunarodne organizacije imperijalističkoga svijeta kao vrhovna komanda NATO-a. S pravom se tvrdilo da fašistička opasnost ne leži toliko u ostacima staroga fašizma niti čak u novim fašističkim bandama: »Sve veću opasnost izaziva povezivanje bandi i imperijalističkih svjetskih centrala, tajnih policija, vrhovne komande NATO-a, cijeloga aparata.«⁹⁾ Ali teorija »izvoza« fašizma ne smije se tako shvatiti kao da se fašizam u nekim zemljama preseljuje samo isključivo izvana. Unatoč sadašnjim promjenama u dijalektičkome odnosu između unutarnjih i vanjskih činitelja ostaju prvi presudnima.

U sve većoj mjeri pokušava se fašizam danas internacionalno organizirati i koordinirano djelovati. Neposredno nakon 1945. godine radilo se isprva o suradnji snaga staroga fašizma, osobito pripadnika SS

9) *I. Trolimova, Die Verschwörung der Reaktion in Italien, in: Neue Zeit, Moskva, 1971, sv. 13, str. 21.*

različitih nacionalnosti. Ali posljednjih godina trudile su se neofašističke organizacije da osnuju "crnu" Internacionalnu. U najvećoj tajnosti osnovan je 1956. godine u Lausannei »Neue Ordnung« (Novi poredak) kao međunarodna organizacija, koja se oslanja na priključene grupe u Italiji — ovdje je dosada najpoznatija — u Francuskoj, Belgiji, Austriji i nekim drugim zemljama. Navodno je u međuvremenu održano više kongresa.¹⁰⁾ U Münchenu se za vrijeme Olimpijskih igara sastalo 16. i 17. rujna 1972. godine oko 600 do 1.000 fašista u organizaciji časopisa »Mut« i »Nation Europa«, koji se legalno izdaju u SRN]. Taj najveći susret fašista posljednjega vremena, na kojemu je, između ostalih, bilo zastupljeno 40 grupa iz Italije, koncentrirao se na pitanja teroriziranja društvenoga života na Apeninskom poluotoku, »najslabijoj karici ZET-a«.¹¹⁾

Ove tendencije ka internacionalizaciji fašizma pokazuju u izvjesnome opsegu nove crte naspram fašizma ranijih desetljeća. One pridonose, između ostaloga, i tome da u današnjem imperijalističkom svijetu postoje vrlo raznolike oblici fašističkoga desnog ekstremizma. Slika pojave sadašnjega fašizma izvanredno je diferencirana. Ona obuhvaća širok spektar i odražava objektivno činjenično stanje, što ga pokušaji građanskih ideologa imaju bagatelizirati i negirati kada ga uspoređuju isključivo i primjenjujući sumnji-

ve kriterije¹²⁾ s fašističkim režimom u Italiji pod Mussolinijem i prije svega s hitlerovskim fašizmom, da bi na toj osnovi mogli tvrditi kako se »epoha fašizma« završila 1945. godine i da ga danas nema. Ali »historijski model« u Njemačkoj od 1933. do 1945. godine predstavljao je, kako je to izjavio Georgi Dimitrov na 8. svjetskom kongresu Komunističke internacionale 1935. godine, samo jedan ali istovremeno najbarbarskiji oblik i najreakcionarniji varijantu fašizma.¹³⁾ Danas je čileanski fašizam vjerojatno najreakcionarniji i najgora varijanta među mnogobrojnim oblicima sadašnjega fašizma.

Fašizam je naravno i u prvome razdoblju opće krize kapitalizma imao široku lepezu, tj. nije bio uopće ograničen na mali broj pojava. Dijalektika odbij u osnovnih buržoaskih metoda vladanja¹⁴⁾, na koje se konačno reducira mnogostrukost metoda imperijalističke vladavine, uvjetuje uvijek raznolikost i prikrivene i otvorene buržoaske diktature. Ali i na sadašnji fašizam djeluje činjenica da današnji imperijalizam — prije svega s obzirom na odnos snaga što se stalno mijenja na njegovu štetu — pojačava svoje napore da pronađe nove oblike vladanja. Pri tome se vrlo jako orijentira na raznolike kombinacije građansko-parlamentarnih i diktatorskih vladajućih sistema odnosno metoda vladanja. Režimi koji sami nisu fašistički služe se sve češće određenim smicalicama, što podsjećaju na barbarsko ratovanje i istrebljivačku politiku hitlerovskoga fašizma. Veliku širinu varijacija danas osobito dostižu organizacioni oblici fašizma.

U svim Imperijalističkim zemljama postoje mnogobrojne organizacije i pokreti fašističkoga tipa. U najveće spada Movimento Sociale Italiano (MSI), koji, povezan s oko 250 desnoradikalnih terorističkih grupa, vodi »strategiju napetosti« da bi ubojstvima (od 1969. godine preko 60!), atentatima bombama i provokativnim ispadima (od 1969. samo u Rimu više tisuća) stvorio klimu nesigurnosti, torpedirao demokratske reforme i spremio zemlju za novoga »jakog čovjeka«.¹⁵⁾ MSI, koji navodno ima 400 tisuća članova, dobio je na posljednjim parlamentarnim izborima u svibnju 1972. godine gotovo 2,9 milijuna glasova (8,7%) za Zastupnički dom i preko 2,7 milijuna glasova (9,2%) za Senat.¹⁶⁾ U parlamentu je četvrta po jačini frakcija. Nove fašističke vođe, prije svega Georg Almirante, Pino Romualdi, Arturo Michelini, Valerio Borghese (umro 1975. godine u Španjolskoj) i niz drugih, stare su Mussolinijeve pristalice. Almirante, do 1950. i ponovno od 1969. godine predsjednik MSI, bio je za vrijeme Mussolinija suizdavač fašističkoga dnevnika »Tevere« i rukovodeći suradnik rasnoga huškačkoga lista »Difesa della razza«. Talijanski se neofašisti otvoreno označavaju »baštincima dučea« i jasno pokazuju suštinski identitet i kontinuitet u razvoju fašizma i neofašizma.¹⁷⁾ Velike dijelove talijanskoga neofašizma treba smatrati izravnim nastavkom staroga fašizma Mussolinijeva, or-

10) Usp. Ernst Henri, Die schwarze Internationale, u: Literaturnaja gazeta, Moskva, 1973, br. 33.

11) Usp. Volkswacht, Gara, 4. 9. 1974, gdje se citira članak »In den Bierkellern Hitlers« iz talijanskoga tjednika »Epoca«.

12) Takve kriterije upotrebljavaju u određene svrhe prije svega antikomunistički zastupnici totalitarističke doktrine. Između ostalih govori i Nolte o šest tzv. »fundamentalnih obilježja« i misli na: antimerkizam, antiliberalizam, princip vođe, partijska vojska, tendencijski antikonservezizam, i zahtjev za totalitetom. Usp. Ernst Nolte, Die faschistischen Bewegungen, Die Krisis des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen, München, 1966, str. 315.

13) Georgi Dimitrov, Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Kommunistischen Internationale im Kampf für die Einheit der Arbeiterklasse gegen den Faschismus, u: Ausgewählte Schriften, sv. 2, Berlin 1958, str. 525.

14) Usp. V. I. Lenjin, Die Differenzen in der europäischen Arbeiterbewegung, u: Werke, sv. 16, Berlin, 1971, str. 356.

15) Od 1969. bilo ih je daleko preko 400: najstrašniji od njih bili su 28. svibnja 1974. protiv antifašista koji su protestirali u Bressici i 4. kolovoza 1974. na Brenner-ekspres, pri čemu je poginulo deset odn. dvanaest ljudi.

16) Usp. Hermann Mierecker, Die Verschwörungen der Movimento Sociale Italiano — die neofaschistische Gefahr in Italien, u: Militärtaschen. Zeitschrift für Militärpolitik und Militärtheorie, god. 1973, sv. 12, str. 30—35 i god. 1974, sv. 1, str. 38—44.

17) Grupa »Crni poredak« (Ordine nero), koja je prozvala iz grupe »Novi poredak« što je nastalo unutar MSI i zbranjeno početkom 1974. nosi npr. kao grupni znak amblem fašističke Hitlerove mlađi.

todoksnim oblikom neofašizma, čiji predstavnici unatoč izvjesnim razlikama između »umjerenoga« i »oštroga« krila¹⁸⁾ u biti odbijaju taktičke pokušaje prilagodavanja današnjoj situaciji.

U SRNJ krajem 1964. godine konstituirala se i povremeno jako razvila Nacionaldemokratska partija Njemačke (Nationaldemokratische Partei Deutschlands NPD) kao neofašistička i otvoreno neonacistička organizacija.¹⁹⁾ Francuski »Ordre Nouveau« djelovao je do zabrane sasvim javno s istim socijalnodemagoškim, djelimice čak antikapitalističkim parolama kao i njegovi prethodnici. U Engleskoj je 1974. godine predsjednik Udruženja britanskih vojnih dobrovoljaca Paul A. Daniels zahtijevao da vlast preuzme general Walter Walker, koji je do 1972. godine bio komandant vojnih snaga NATO-a u Sjevernoj Evropi, dok su Istovremeno neofašističke organizacije kao ona pod rukovodstvom pukovnika Davida Stirlniga izrađivale planove o angažiranju paramilitarističkih trupa protiv radnika u štrajku.²⁰⁾ Ali na ovome mjestu odustajemo od daljnega nabrajanja, jer postoji opsežna literatura o pojedinih organizacijama, o njihovim međunarodnim vezama i njihovim akcijama²¹⁾, a neosporan je njihov desnoekstremistički, djelomice i fašistički karakter. Politička i socijalna funkcija tih organizacija ista je u svim imperijalističkim zemljama: one su dodatno sredstvo pritiska na radničku klasu koje dopunjuje državno-monopolistički mehanizam vladavine; one su potrebne monopolističkoj buržoaziji radi opravdavanja njezina autoritizma usmjerenoga protiv demokracije i napretka i predstavljaju svagda spremnu rezervu za slučaj da održavanje ostataka građanske demokracije monopolističkome kapitalu izgleda nepodesno za osiguranje moći i profita.

Neofašističke organizacije smjeraju sasvim i na preuzimanje vlasti, kao što se to osobito jasno vidi iz talijanskoga primjera. Tako je Almirante izjavio da je »nacionalna desnica« u Italiji spremna da »nadomjesti ovu državu.«²²⁾ Strategija neofašističkoga preuzimanja vlasti kreće se u tri pravca. S jedne strane, njezin je cilj da formira veliku desnu koaliciju, a s druge je strane sama zainteresirana da dobije što veći broj biračkih glasova kako bi mogla s demokršćanima zajednički vladati. Konačno, ona se pouzda je u pripremanje i provođenje državnoga udara, kako je to pokazao pokušaj od 9. prosinca 1970. i najnovija otkrića o neofašističkim namjerama i vezama.²³⁾ Političko-ideološka karika svih njihovih nastojanja jest ekstremni i militantni antikomunizam. Almirante je svoju izjavu o spremnosti da desnica preuzme državu povezao sa zahtjevom talijanskoj omladini da se sprema za direktni i fizički obračun s komunistima.²⁴⁾ »Il Borghese«, jedan od cca 60 neofašističkih listova u Italiji, objavio je 29. svibnja 1969. ono što je senator MSI Mario Tedeschi izjavio na zasjedanju »Gruppi di Azione Nazionale«: »Ruinirajte svim sredstvima one koji su prija-

teljski raspoloženi prema komunizmu i koncilskoj republici ... Ovdje ne mogu govoriti jasnije, ali svaki onaj koji to hoće da učini, a također naše grupe znaju vrlo dobro šta se mora činiti ... Mi dajemo prednost krivim bombama pred nekrivim žalama. Od sada se mora svaki onaj koji se hoće ozbiljno baviti antikomunizmom staviti izvan sistema i protiv režima.«²⁵⁾

Primjer talijanskoga neofašizma razjašnjava kako se MSI — ova »strategija napetosti« povezuje s pokušajem da se vlastite terorističke akcije prikažu kao djela »levice« i okleveta politika Talijanske komunističke partije. Neposredno nakon atentata na Brenner-ekspres izjavio je Almirante da su to učinili »crveni teroristi«. Krunski svjedok, koga je on naveo, bio je dakako podmičen, kako se to moglo brzo otkriti. Milijun lira mu je bilo plaćeno i obećano daljnjih deset milijuna.²⁶⁾ Također je dokazano da su neofašisti ubacili vlastite pristalice pretežno u kjevoradikalne organizacije. Tako je na Rimske sveučilištu Istupila jedna takva grupa kao »nacističko-maoistički pokret« i propagirala parole »Hitler i Mao ujedinjeni u zajedničkoj borbi« i »Živjela fašistička diktatura proletarijata.«²⁷⁾ Ti pokušaji odgovaraju općem nastojanju imperijalističke ideologa da iskoriste povijesno diskreditirani fašizam za svoj antikomunizam i svoj antiprogres, difamirajući revolucionarne snage kao »lijevo-fašističke«.

18) Usp. Michele Rossi, Der Neofaschismus in Italien. u: Probleme des Friedens und des Sozialismus, 18. god. (1975), sv. 4, str. 454.

19) Usp. prije svega Reinhard Kühni, Reiner Rilling i Christine Sager, Die NPD. Struktur, Ideologie und Funktion einer neofaschistischen Partei, Frankfurt/M., 1969; Manfred Weissbecker, Die historisch-politische Funktion des Neonazismus und der Nationaldemokratischen Partei in Westdeutschland, u: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 16. god. (1968), sv. 7, str. 837 sl.

20) Usp. Neues Deutschland, Berlin, 24. i 25. 8. 1974.

21) Usp. prije svega: Neofaschismus in Europa von heute. Dokumentation, Izdaje Internationale Föderation der Widerstandskämpfer, Beč, 1972; Jürgen Buscher, Neofaschistische und autoritäre Entwicklungen in der BRD; u: Marxistische Blätter, Frankfurt/M., 12 (1974), sv. 6, str. 50 sl.; Paul Neuhöffer, Die Rechtsgefahr und die Notwendigkeit einer demokratischen Offensive, u: Blätter für deutsche und internationale Politik, Köln, 19 (1974), sv. 12, str. 1222 sl.; Helga Adler und Herbert Pötschke, Neofaschistische Aktivitäten in Westeuropa, u: IPW-Berichte, Berlin, 3 (1974), sv. 12, str. 41 sl.; Manfred Weissbecker, Wesen und Erscheinungsformen des gegenwärtigen Faschismus, u: isto, 4 (1975), sv. 8, str. 36 sl.

22) Cit. iz: Karin Priester, Der italienische Faschismus. Ökonomische und Ideologische Grundlagen, Köln, 1972, str. 7.

23) Usp. Neues Deutschland, Berlin, 2. 9. 1974.

24) Usp. Frankfurter Rundschau, Frankfurt/M., 7. 6. 1972.

25) Cit. iz: Hermann Mierecker, na istom mjestu, 2. dio, str. 38.

26) Usp. Neues Deutschland, Berlin, 14. 8. 1974.

27) Usp.: Hermann Mierecker, na istome mjestu, 2. dio, str. 41

Pored raznolikih fašističkih partija, pokreta i grupa postoji jak desnoekstremistički potencijal u nizu raznih instrumenata monopolističko-buržoaske vladavine. Taj se potencijal nalazi prije svega u rukovodećim slojevima vojske i policije, pravosuđa i državne birokracije. «Jasno je da na primjer u SRNJ pravosuđe pretjeranom dobrohotnošću pruža pomoć neonacizmu, koja se ne smije podcijeniti . . .», konstatirao je sredinom lipnja 1973. godine briselski «Evropski susret protiv neonacizma i neofašizma».28) Dijelovi državnoga aparata postaju sve više sami nosiocima ultrareakcionarnih tendencija.

Za fašizam prvoga razdoblja opće krize kapitalizma bila je karakteristična usporednost dvaju procesa na području egzekutive. U okviru razvoja državno-monopolističkoga kapitalizma, stapanje aparata monopola i države s aparatom nedržavne organizacije izvršen je i proces fašiziranja države i proces podržavanja fašističke partije.

Danas se fašiziranje Imperijalističkih zemalja, s obzirom na novu situaciju za fašističke partije koja im jedva dozvoljava izgradnju masovnih organizacija, sastoji samo u manjoj mjeri nego prije u srastanju državnoga odnosno državno-monopolističkoga aparata s partijama i organizacijama fašističkoga tipa. Štaviše, sam državni mehanizam postao je snažnim inkubato-

rom fašističkih bacila» i u izvjesnom smislu može se konstatirati: «Država fašizira društvo».29)

U ne maloj mjeri uzimaju maha ekstremno reakcionarne i fašističke tendencije i ideje i u građanskim partijama, osobito na njihovu desnomu krilu. Novi fašistički režimi po pravilu nisu više vezani za jednopartijski sistem. Često se pokušava proći i bez partija i sasvim likvidirati pojavu partija. U nekim zemljama pruža se, nasuprot tome, izvjestan prostor određenim građanskim partijama kako bi se prikrilo diktatorski sistem vladavine.

* * *

Analiza i sistematiziranje različitih imperijalističkih oblika i metoda vladavine nužna su pretpostavka za radnički pokret radi egzaktnoga određivanja njegove strategije i taktike. On se pri tome rukovodi mislima Karla Marxa, koji je u «Kapitalu» formulirao: «Ono u čemu nalazimo najdublju tajnu, skriveni temelj cijele društvene konstrukcije i stoga i političkoga oblika odnosa suvereniteta i ovisnosti, ukoliko svakoga specifičnoga oblika države — to je svaki put neposredni odnos vlasnika proizvodnih uvjeta prema neposrednim proizvođačima, odnos čiji svaki oblik uvijek odgovara određenome razvojnemu stupnju načina rada i stoga njegovoj društvenoj proizvodnoj snazi.» Na istome mjestu Marx dakako upozorava da se ne zanemaruje raznolikost oblika, što uvijek prouzrokuje ozbiljne greške u političkoj orijentaciji. Karl Marx je mislio da «ista ekonomska baza — ista prema glavnim uvjetima — može bezbrojnim različitim empiričkim prilikama, prirodnim uvjetima, odnosima rasa, povijesnim utjecajima što djeluju izvana itd., pokazati beskonačne varijacije i stupnjevanja u pojavnosti, koji se mogu shvatiti samo analizom tih empirički datih prilika.»30)

Pri daljnjim istraživanjima sadašnjega fašizma — postignuti stupanj nikako još ne nezadovoljava i ne dostaje — trebalo bi, po mojemu shvaćanju, da se radi prije svega o slijedećim pitanjima:

— U čemu se sastoje specifični pojavni oblici i obilježja sadašnjega fašizma i neofašizma kao proizvoda imperijalizma, koji je potisnut u povijesnu defenzivu i koji se mora prilagodivati?

— Kako se može shvatiti povezanost punoga razvoja državno-monopolističkoga kapitalizma, novoga stupnja opće krize, i mogućnosti sadašnjega fašizma i teoretski generalizirati za praktičnu strategiju antiimperijalističke borbe?

— Koji su danas najreakcionarniji i najagresivniji elementi monopolističkoga kapitala, u čijem se neposrednom Interesu formiraju fašističke i neofašističke organizacije i pokreti?

28) Tako npr. u referatu Aisaide Bentija, predsjednika Međunarodnoga udruženja boraca otpora (FIR).

29) W. E. Gulijew, *Demokratie und Imperialismus. Ideologien — politische Realitäten*, Berlin, 1972, str. 177.

30) Karl Marx, *Das Kapital*, Kritik der politischen Ökonomie, Berlin, sv. 3, str. 842.

— Pod kojim uvjetima sadašnji fašizam može opet postići masovnu bazu odnosno kako on djeluje organizaciono i ideološki bez većega utjecaja među masama?

— Koje specifičnosti imaju fašizam i neofašizam naspram drugih reakcionarnih pokreta i oblika vladavine imperijalizma?

— Radi li se i tamo o fašističkom sistemu vladavine gdje proimperijalističke diktature mlitarističko-bonapartističkoga tipa i drugi režimi upotrebljavaju fašističke metode dok vladaju?

— Koju ulogu imaju posljedice što nastaju iz sve jače tendencije ka internacionalizaciji monopolističkoga kapitala za sadašnji fašizam kao međunarodnu pojavu?

— Kako se konkretno realizira povezanost fašizma, kolonijalizma i rasizma?

— Koje su razvojne tendencije vidljive u suglasnosti odnosno objektivnoj proporcionalnosti između sadašnjega fašizma i «lijevih» varijanti oportunitizma?

— U čemu je «Ahilova peta» sadašnjega fašizma? Koja unutarnja protuslovlja treba iskoristiti za organiziranje borbe protiv njega?

— Treba dalje razmišljati i o pitanju kontinuiteta i diskontinuiteta na prijelazu od «tradicionalnoga» fašizma ka njegovim današnjim pojavnim oblicima, koje je u ovome referatu nešto detaljnije istraživano.

Odgovaranjem na ta i druga pitanja proniknut će se u sadašnji fašizam, a time i omogućiti da se pobijedi. Taj je odgovor pretpostavka i presudna pomoć u orijentaciji i vođenju uspješne antifašističke borbe međunarodnoga radničkog pokreta i njegovih saveznika, koji jedino može očuvati ljude u svijetu imperijalizma od naglih zaokreta u vladajućem sistemu, od agresivnih pustolovina i nehumanoga barbarstva. ■

mihal fatu
bukurešt

neofašizam — anakronizam suvremene epohe

prevedeno s rumunjskoga
u ambasadi sr rumunjske u sfrj

Tko god prati i razume razvoj savremenoga sveta, lako može shvatiti šta brojni istoričari, politolozi i političari kritički analiziraju društvene, političke i ideološke osnove fašizma da bi što pre izvukli zaključke iz istorijskog iskustva čovečanstva, a pogotovu Evrope, zaključke u vezi sa onime što je značilo fašizam i strahotama koje je naneo. Sve to bdi nad budućnošću čovečanstva, skreće pažnju ljudi sadašnje epohe — s obzirom na užasne posledice fašizma u ne tako dalekoj prošlosti — da ne budu obmanuti njegovim novim oblicima ispoljavanja. Neofašizam — nastavljajući juče-rašnjeg fašizma — opasnost je za mir, bezbednost, saradnju i opšti napredak čovečanstva: on koči napore sadašnjih naprednih snaga kojima je cilj da dokraja i zauvek unište svaki trag fašizma i tako spase današnje i buduće generacije od novih patnji koje izaziva ta nesreća.

Zeleo bih se osvrnuti na neke činjenice koje govore o anakronizmu neofašizma, s obzirom na političke pojave sa kojima se trenutno suočava čovečanstvo, na tendencije koje se sve jasnije, izrazitije i konstantnije ispoljavaju u međunarodnom životu da bi se ostvario novi ekonomski i politički poredak, nova politička atmosfera popuštanja, saradnje i zbližavanja među zemljama i nacijama, tendencije u kojima je angažovan gotovo ceo svet.

Anahronizam neofašizma u savremenoj epohi treba gledati u ovisnosti o stepenu opasnosti za sudbinu naroda, kao i kroz to da on nastavlja fašističko iskustvo koje je istorija osudila, te koristi sve svoje snage kako bi čovečanstvo i opet dovelo na prag katastrofe uz neslućene posledice. S te tačke gledišta, neofašizam je, pre svega, neprijatelj koji ugrožava mir, bezbednost, opšti napredak čovečanstva, izgradnju novog svetskog ekonomskog i političkog poretka kojemu teže svi narodi spremni za spokojstvo i međunarodnu saradnju, za privredni i duhovni prosperitet svake nacije i, istodobno, celog čovečanstva.

Prema tome, anahronizam neofašizma treba analizirati u čvrstoj vezi sa širokim perspektivama savremene epohe za otvaranje.

Definišući osnovne karakteristike ove epohe, u Programu Rumunjske komunističke partije za izgradnju svestrano razvijenog socijalističkog društva i napredovanje Rumunije ka komunizmu, usvojenome na 11. kongresu Partije, ističe se »da ovu epohu karakteriše strukturni revolucionarni preobražaj, društveni i politički preobražaj. To je epoha socijalističke revolucije, prelaska od kapitalističkog društva — podeljenoga na antagonističke klase, zasnovanoga na eksploataciji, na socijalnom i nacionalnom ugnjetavanju, društva koje istorijski više ne odgovara novim proizvodnim snagama — na komunističko društvo, u kojemu je ukinuta bilo kakva eksploatacija i ugnjetavanje i u kojemu više ne postoje antagonističke klase. To je epoha likvidiranja imperijalističke, kolonijalističke i neokolonijalističke dominacije, epoha uspostavljanja odnosa među državama i nacijama na novim principima, principima

ravnopravnosti i poštovanja nezavisnosti i nacionalnog suvereniteta ...»¹⁾

Dakle, sav savremeni istorijski tok odvija se, shodno objektivnim zakonitostima razvoja ljudskog društva, u smeru višeg stupnja ljudske civilizacije i napretka, kako bi se izgradila i uspostavila nova era mira i saradnje među svim nacijama i zemljama sveta. Uporedo s tim, a u čvrstoj vezi s tom osnovnom tendencijom, stalno raste privlačna moć i uticaj socijalizma, i to kod sve većeg broja naroda. Odatle proizlazi, kao što je to napomenuto u Izveštaju CK Rumunske komunističke partije na 11. kongresu, koji je podneo drug Nicolae Ceausescu, da »situaciju savremenog sveta karakteriše duboko zaoštavanje privrednih, društvenih, nacionalnih i političkih protivrečnosti na svetskom planu. Može se reći da se nalazimo na početku nove faze krize kapitalističkog sistema koja je zahvatila sve sfere života u društvu i, koja u manjoj ili većoj meri, pogađa sve kontinente.«²⁾ Sadašnju etapu savremenog sveta također karakteriše ponovno uspostavljanje odnosa između država ili grupa država na novim osnovama, te se sve izrazitije uočava nov svetski ekonomski i politički poredak koji pretpostavlja ukidanje starih nepravičnih odnosa, likvidaciju imperijalističke, kolonijalističke i neokolonijalističke politike, ostvarenje odnosa zasnovanih na potpunoj ravnopravnosti među svim nacijama sveta, poštovanje prava svakog naroda da bude gospodar svojih bogatstava i da sâm i suvereno odlučuje o njima, poštovanje prava svakog naroda da sâm bira društveno uređenje koje želi, bez ikakva spoljnog mešanja, likvidaciju raskoraka između razvijenih i slabo razvijenih zemalja i približavanje nivoa društveno-ekonomskog razvoja svih zemalja, uspostavljanje pravičnih odnosa između cena sirovina i industrijskih proizvoda, pristup svih zemalja sirovinama i energetske izvorima, tekovinama moderne nauke i tehnike, brži porast poljoprivredne proizvodnje i druge mere za rešavanje pitanja ishrane itd.

Pa, ipak, u okviru tih procesa široke perspektive, naglašavaju se međunarodna nestabilnost, stvaranje realnih opasnosti za bezbednost pojedinih država i naroda. Karakterišući tu stranu savremenoga sveta, drug Nicolae Ceausescu je, u govoru održanom na Konferenciji o bezbednosti i saradnji u Evropi, istaknuo da se »nalazimo tek na početku perioda saradnje i popuštanja, da u svetu još postoje sukobi i zone zategnutosti, da i dalje deluju snažne snage koje mogu ugroziti popuštanje napetosti i ponovo dovesti u opasnost međunarodnu situaciju, pretiti miru i bezbednosti naroda.«³⁾

Današnji je svet, više nego ikad, suočen s teškim pojavama koje proizlaze iz svetske krize, iz toga što stari društveni i politički odnosi — koje su stvorili kapitalističko uređenje, ekspanzionistička politika, politika sile i diktata — ne odgovaraju više novim težnjama i tendencijama koje zahvaćaju sve žire

i raznovrsnije snage sa cele zemaljske kugle. Imperijalističke, ultrareakcionarne i konzervativne snage, angažovane u borbi protiv istorije, u borbi za zaustavljanje tih procesa, sve više koriste agresivne oblike i sredstva ili pretnu agresijom, nasiljem i terorom, ekstremističke antidemokratske mere.

Neofašizam je, u tom širokom i istorijskom kontekstu, proizvod tih ultrareakcionarnih snaga eksploatacijskih klasa u savremenom kapitalističkom svetu: cilj mu je da bude instrument protiv svih zdravih tendencija koje se trenutno ispoljavaju u životu naroda celog sveta, da posluži kao instrument za diverziju, za udaljšavanje srednjih slojeva i ostalih društvenih kategorija od stvarnih razloga unutrašnjih društvenih protivrečnosti i protivrečnosti u međunarodnim odnosima.

Društveno-ekonomske i političke osnove, na kojima se pojavio i razvio fašizam u Evropi između dva rata, u znatnoj meri postoje i u savremenom svetu. Koristeći se već formuliranim zaključcima o suštini neofašizma, smatramo da je on politički i ideološki pokret krajnje desnice u savremenom kapitalističkom svetu, koji pokušava da prilagodi fašističko iskustvo, stečeno između dva rata, sadašnjim interesima imperijalističkih krugova.

Čuvajući netaknutima osnovne političke i filozofske koncepcije nemačkog nacizma i italijanskog fašizma, neofašisti se trude da ubede javnost da istorija nije negirala fašizam kao ideologiju i društveno-političku praksu nego je negirala ekscese, tj. metode, taktiku, akcione oblike, greške ljudi koji su primenili u praksi celli sklop ideja i principa koje su izradili osnivači fašizma. Neofašisti pokušavaju prikazati sebe pristalicama primenljivanja pre ideje nego nasilja, ne bi li tako ubedili javnost kojoj se obraćaju o »životvornosti« fašizma i njegovih osnovnih odlika te o neopodnosti odgovarajuće taktike u novim okolnostima.

Neofašističke struje i organizacije naglašavaju ideološku i propagandističku delatnost u redovima onih društvenih kategorija za koje smatraju da ih mogu privući u svoju sferu uticaja, kao što su malograđanski društveni slojevi pogođeni posledicama krize kapitalističkog uređenja, lumpenproletarijat, pauperizirane seljačke mase, bivši činovnici, vojnici, pravnici i drugi

1) Program Rumunske komunističke partije za izgradnju svestrano razvijenog socijalističkog društva i napredovanje Rumunije ka komunizmu. *Političko Izdavačko preduzeće, Bukurešt, 1975, str. 21.*

2) Nicolae Ceausescu, Izveštaj CK o aktivnosti Rumunske komunističke partije u razdoblju između 10. i 11. kongresa i naredni zadaci Partije, u svesku 11. kongres RKP, *Političko Izdavačko preduzeće, Bukurešt, 1975, str. 21.*

3) *Casopis Lumea («Svet») br. 32/7. VIII 1975, str. 2.*

elementi koji su radili u nadgradnji likvidiranih fašističkih država, pristalice rasističke teorije i prakse, omladina lišena perspektive života i opstanka itd.

U tim naporima da privuku mase, neofašisti, kao i njihove preteče, fašisti, manipulišu nizom teza, ideja, principa o organizovanju društva, uključujući i one iz nefašističke sfere, pa čak i iz socijalističke sfere. Od neofašističkog ideološkog arsenala treba osobito imati u vidu antikomunizam, šovinizam, rasizam, iracionalizam, antihumanizam, antidemokratizam, totalitarizam. Glavni je oblik za suzbijanje komunizma izopačavanje, jasno falsifikovanje komunizma kao ideologije i konkretne društveno-političke prakse, uvođenje u svest nepućenih masa osećanja stalnog straha od tzv. »komplotističkog karaktera« komunizma. Izopačeno, neofašisti pokušavaju staviti znak jednakosti između demokratizma — čak i savremenog buržoaskog demokratizma — i komunizma; oni propagiraju ideologiju superiornije rase, u čijem je sklopu sudbina »čiste indoevropske rase« da odigra odlučujuću, vodeću ulogu u privrednoj i državnoj reorganizaciji Zapadne Evrope, reorganizaciji iz koje ne izostaju prevaziđene teze tzv. »novog evropskog nacističkog poretka«, a ni Mussolinijeve korporativističke ideje.

U oblasti filozofije istorije, neofašizam se izjašnjava protiv ideje društveno-ekonomskog napretka, protiv objektivnih zakonitosti razvika čovečanstva, i to uporedo sa osporavanjem uloge masa u stvaranju istorije i pripisivanjem te uloge tzv. elitama. Mase se tretiraju kao neorganizovani konglomerat koji nema mogućnosti da pokrene inicijative i da kreira istoriju. U masovnoj političkoj aktivnosti, pogotovu kada se obraćaju radničkim, pauperiziranim društvenim kategorijama, neofašisti koriste staru društvenu fašističku demagogiju upotrebljavajući pri tom parole s »antikapitalističkom« nijansom. U tekućoj praksi, neofašisti pribegavaju brojnim terorističkim akcijama protiv demokratskih, antifašističkih, a naročito komunističkih snaga, te se s te tačke gledišta razlikuju od nacizma i italijanskog fašizma između dva rata jedino u srazmerna.

Neofašizam, koji zasniva svoja bića i svu svoju delatnost na postojanju atmosfere zategnutosti i političke nestabilnosti, kako unutar svake zemlje tako i na planu međunarodnih odnosa, jasno se izjašnjava

za novi svetski sukob protiv komunističkog sveta, proklamujući se tako neospornim protivnikom bilo kakve atmosfere popuštanja i saradnje među nacijama i državama, bez obzira na njihovo društveno-političko uređenje. S tim u vezi, očito je da neofašizam veliča drugi svetski rat koji je pokrenula fašistička Nemačka, pokušava da sa Hitlera i Mussolinija skine odgovornost za taj sukob u koji su uvukli čovečanstvo. Često se ponavljaju tvrdnje prema kojima drugi svetski rat »nije bio ništa drugo nego zaštitna mera Nemačke, svetska neophodnost«, i da Hitler, mada je imao mnogo grešaka, »nije taj koji je izazvao rat«. U knjizi »Mussolini sans masque«, nedavno objavljenoj pod potpisom supruge bivšega diktatora, tvrdi se da je Mussolini, zapravo, »smatrao rat neophodnim zlom koji je trebao da mu omogući stvaranje talijanskog imperija započetog osvajanjem Abisinije, teritorijā pod francuskom zavisnošću ili koji su bili sastavni deo Francuske«, a odakle proističe završni zaključak — »da je Mussolini za svoju zemlju učinio više nego svi koji su došli posle njega«.

Neofašizam ostvaruje neposrednu vezu između veličanja drugog svetskog rata i problematike koja trenutno zaokuplja čovečanstvo: razoružanja i bezbednosti. U knjizi »Why Not Victory«, autor Barry Goldwater žali što se raspada kolonijalni sistem u Africi i izjašnjava se protiv razoružanja. On tvrdi: »Mi (američka krajnja desnica — prim. aut.) treba da se jasno izjasnimo da smo protiv razoružanja« i da »nam je potrebno oružje za ograničene i neograničene ratove«.

U sklopu crnih snaga neofašizma, članovi »Gvozdena garde« bivše fašističke terorističke organizacije u Rumuniji, koji su pobegli na Zapad, angažovali su se u propagiranju ratnih tendencija i očuvanju zategnutog stanja u savremenom svetu. O značajnom pitanju razoružanja, a pogotovu o ograničenju i kontroli nuklearnog oružja, legionari su nosioci ratnih tendencija imperijalističkih krugova vezanih za industriju oružja i zainteresovanih za trku u naoružavanju, uključujući i nuklearno naoružavanje. Tako se, na primer, vođa legionara, Horja Sima, koji je rukovodio terorističkim i zločinačkim akcijama u periodu od septembra 1940. do januara 1941. godine, otvoreno izjašnjava protiv napora čovečanstva za osiguranje i garantovanje mira i međunarodne bezbednosti. Pod maskom tzv. »komunističke opasnosti«, on podstiče vojne konflikte koji bi čovečanstvo ponovo doveli do praga katastrofe; on kvalifikuje borbe za mir kao »zločince za mir«, kao ljude »koji su daleko opasniji nego ratni zločinci« jer bi trebalo — umesto da igraju ulogu »apostola mira« — da »pripremaju neizbežno suočavanje slobodnog sveta s komunizmom«, ističući pri tom da »Sjedinjene Države ne treba da se kolebaju čak ni kad je reč o upotrebi atomskih bombā.«⁴⁾ Sa svoje strane, bivši prohitlerovski general, Platon Chirnoaga, napisao je u oktobru 1973. godine da zapadnoevropske sile ne samo

4) Horja Sima, što je komunistam, »Dacia«, Madrid, 1971, str. 130—131.

što ne treba da smanjuju nuklearno naoružanje nego su, naprotiv, obavezne «da ulažu sve napore da ga povećaju». On je dezavuisao sve na Zapadu koji se bore protiv nuklearnog naoružanja, smatrajući da bi eventualno smanjenje nuklearnog naoružanja Sjedinjenih Američkih Država imalo «dramatične» posledice za Evropu. U sklopu svih neofašističkih snaga, legionari se dižu protiv stvaranja denuklearizovane zone u Evropi.⁵⁾ Svaki uspeh u izgradnji mira i likvidiranju ratnih žarišta i zategnutosti, znači za legionarske ostatke slom «strategije zategnutosti» koja je prvenstveni cilj svih njihovih napora ne bi li stvorili političku atmosferu povoljnu za novi svetski veliki sukob. Kada su vijetnamski i kambodžanski narodi stekli konačnu pobjedu u borbi za nacionalno oslobođenje, legionari su počeli dezavuisati one lucidne Amerikance koji su shvatili da treba dići ruke od Indokine⁶⁾; ali su zato podržavali kontrarevolucionarni udar u Čileu i mole se bogu da do takvih kontrarevolucionarnih akata dođe u što više zemalja.⁷⁾

Miroljubiva koegzistencija zemalja sa različitim društveno-ekonomskim uređenjima i sistemima, što je objektivni zahtev naših dana, takođe je predmet napada neofašističkih pokreta. Prezirući svakodnevnu stvarnost i istorijsko iskustvo čovečanstva, neofašističke grupacije nastoje ubediti javnost da između dva različita društveno-ekonomska sistema ne postoji nikakva mogućnost izblazivanja, saradnje i koegzistencije u korist mira i opšteg napretka. One pokušavaju «teoretizirati» neopportunity i nemogućnost miroljubive koegzistencije.⁸⁾

Poslednjih su godina gotovo sve neofašističke struje usmerile napade protiv konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, održanih u Helsinkiju i Ženevi.

Kao što je dobro poznato, Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, uključujući završni dokument koji su popisali visoki predstavnici 33 evropske države, Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, značila je trijumf naporâ čovečanstva da izgradi mir i bezbednost u Evropi i celom svetu. Bio je to rezultat krupnih promena poslednjih godina u pravcu sveta mira i saradnje, ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja među svim nacijama svetske zajednice, u borbi protiv ostataka hladnog rata koji su niz godina zagorčavali međunarodne odnose.

Osvrćući se na istorijsko značenje te konferencije, generalni sekretar Rumunske komunističke partije i predsednik SR Rumunske, Nicolae Ceausescu, istaknuo je u svom govoru, održanom na tom značajnom forumu, da je «ostvarenje stvarne bezbednosti za sve narode kontinenta, osiguranje slobodnog razvitka svake nacije, zaštićene od bilo kakve agresije ili mešanja u njezine unutrašnje poslove, tekovina od istorijskog značenja, koja će otvoriti novu eru, eru trajnog mira u Evropi i u celom svetu». Principi, kao što su suve-

rena ravnopravnost, poštovanje prava vezanih za suverenitet, nepribežavanje sili ili pretnji silom u međudržavnim odnosima, nepovredivost granica, teritorijalni integritet država, miroljubivo rešavanje nesuglasica, nemešanje u unutrašnje poslove, saradnja među državama itd. — koordinate su što određuju novu eru u kojoj će napredovati odnosi među evropskim državama i nacijama, među svim državama suvremenog sveta.

U protivrečnosti sa duhom razgovora i završnog helsinškog dokumenta, neofašističke organizacije ponovo ističu nacističku teoriju «vitalnog prostora», potrebnog, tobože, indoevropskoj rasi, potiču akcije za revidiranje sadašnjih evropskih granica, propagiraju revanšističke konflikatne ideje, kojima je cilj održavanje atmosfere zategnutosti i nestabilnosti, izjašnjavaju se protiv bilo kakvih pregovora između Istoka i Zapada o pitanjima koja se odnose na osiguranje mira i statusa quo na našem kontinentu. Pojedine neofašističke struje cinički izjavljuju da bi «takva konferencija bila najmračniji znak» za evropske narode. One optužuju, na primer SAD i Kanadu da su «obuzete privlačnošću koegzistencije i mira», te pokušavaju ubediti javnost, kojoj se obraćaju, da te dve države na američkom kontinentu, umesto da koriste oružje, uključujući nuklearno, kao «argument» u njihovim odnosima sa socijalističkim zemljama, sede za pregovaračkim stolom s predstavnicima tih zemalja i kuju atmosferu i dokumente koji su, tobože, protiv osnovnih interesa savremenog sveta.

Neki neofašistički predstavnici za štampu ocenjuju da je taj evropski forum mira i bezbednosti velika opasnost za Evropu i cell svet, velika opasnost koja je uslovljena «veštačkom atmosferom euforije, a koju je stvorila konferencija u Helsinkiju». Prema nezdravu mišljenju neofašista, glavni bi zadatak evropske konferencije — kojoj je cilj da obezbedi mir kontinenta i celog sveta — trebalo da bude ukidanje sistema sporazumâ i ugovorâ, ustaljenih među državama nakon drugoga svetskoga rata, jer je, po njihovu mišljenju, taj sistem sporazuma doveo u opasnost evropsku bezbednost. Polazeći od takvih tvrdnji, pristalice međunarodne zategnutosti i psihoze rata između Istoka i Zapada potiču zapadne sile da poduzmu sve kako im «ne bi umakla najbolja prilika» za suočavanje, uključujući oružano suočavanje, sa socijalističkim zemljama, a to znači novi svetski rat.

5) Vidi Standard. München, br. 124, oktobra 1973.

6) Vidi Zemlja i Izgnanstvo, Informativno glasilo legionarskog pokreta, Madrid, br. 3—4/1975, str. 13—14.

7) Isto, br. 7—8/1974, str. 7.

8) Horja Sima, op. cit., str. 100.

Na toj pozadini, koju je istorija poslednja četiri decenija osudila, izviru ostaci legionara koji su se ugnezdili u pojedinim zapadnim zemljama. Kao što je prije evropski fašizam koristio Ideološko oružje koje je poticalo na svetski sukob, tako se danas legionari, u sklopu svih neofašističkih i ratnih krugova, mole bogu da bude tako dobar i da čovečanstvu da »gorki lek« — rat, kako bi ga spasao od »muke i nervnog pritisaka«. Oni ocenjuju sadašnju svetsku politiku popuštanja i izgradnje mira ni manje ni više nego »kroničnim oboljenjem... u kojemu je svet izgubio smisao za pravo produbljanje i pojam poštene svesti«. Odavde proističe, po njihovu mišljenju — »potreba radikalne hirurgije« — tj. rata — rešenja koje takođe bog čuva dok »njegovi sinovi« na Zemlji budu »dokazali čitavu sposobnost« guranja čovečanstva u nov pokolj, koji je, najzad, pozvan da ostvari Istinito »pravo suđenje« na Zemlji.⁹⁾

Eto zbog čega su na crnim zastavama sa svastikom ili sa crnim kovčezima današnjega neonacizma napisane parole: »Dole konferencija o sigurnosti«, »Dole pregovori Istok — Zapad«, »Dole svi prokoministi Nixonova, Fordova, Kissingerova, Schelllova i Brandtova tipa«, koji »izdaju Zapad« pregovarajući s Moskvom. A najkategoričnije ističu parolu — »Dole komunizam«.

U kontekstu novog odnosa snaga, stvorenog na međunarodnom polju, sasvim se prirodno postavlja pitanje koje su ili koje mogu biti perspektive neofašizma u današnjemu, a pogotovu u sutrašnjemu svetu?

Nedavno iskustvo čovečanstva o posledicama drugog svetskog rata, kao i pojedinih delimičnih vojnih sukoba, nesumnjivo je snažna pokretačka snaga energije, preko koje se čovečanstvo suprotstavlja svim neofašističkim tendencijama kojima je cilj da ugrožavaju mir i bezbednost ljudske zajednice.

U posleratnom istorijskom procesu došlo je do promena koje imaju dubok progresivan, novatorski i revolucionaran karakter i koje su opovrgle, a i dalje opovrgavaju, tzv. rešenja koja neofašizam predviđa kao antipod protiv pojedinih stvarnih društveno-političkih pojava s kojima se suočilo a i dalje se suočava čovečanstvo, a pogotovu društvene kategorije kojima se obraćaju fašističke i neofašističke struje i organizacije. Na prvom mestu tih promena nalaze se porast ugleda i uticaja socijalističkih zemalja, porast privlačne

moći socijalizma. Na drugome se mestu nalazi ubrzanje procesa ukidanja kolonijalnog sistema i stvaranje niza novih nezavisnih nacionalnih država koje se bore za svoj samostalni ekonomski, politički i kulturni razvitak, održavajući široke odnose sa zemljama socijalističkog sistema. Treće, suočeni smo s intenziviranjem radničkog, progresivnog i demokratskog pokreta u kapitalističkim zemljama, što sve doprinosi unutrašnjem slabljenju monopolističkih osnova u metropolama starih imperija i sve većem produbljanju krize kapitalističkog sistema.

S pravom se može reći da je proces prelaska čovečanstva od kapitalizma u socijalizam dospelo u zreli period čije ubrzanje ovisi, pre svega, o promeni sistema međunarodnih odnosa, o demokratizaciji tih odnosa i o njihovom prilagođavanju zahtevima savremenog sveta, na temelju ravnopravnosti svih naroda, bez obzira na njihovu veličinu i njihova bogatstva. Snažna naučno-tehnička revolucija, duboki nacionalni i društveno-revolucionarni preobražaji poticali su i potiču borbu protiv politike nejednakosti, sile i diktata, ističući volju naroda da budu potpuni gospodari svoje sudbine, da stvore svoju budućnost bez ikakva spoljnog mešanja.

Te krupne preobražaje, do kojih je došlo u međunarodnom životu, usloville su narodne mase svih kontinenata, koje su — sledeći primer borbe protiv fašizma, a koju su one same vodile u ime demokracije i humanizma — nastavile i nastavljaju akcije protiv svih konzervativnih i nazadnih prepreka koje koče taj istorijski proces za oslobođenje, nezavisnost i ravnopravnost naroda.

U kapitalističkim zemljama postali su sada sve češći dijalozi i tendencije k akcionom jedinstvu revolucionarnih i demokratskih snaga društva, protiv konzervativnih, nazadnih, reakcionarnih i neofašističkih snaga. U tom smislu očitii su primeri Italije, Grčke, Portugala i Španije.

Na polju međunarodnih odnosa — nova etapa krize kapitalističkog sistema, porast ugleda socijalizma i štapanje na međunarodnu arenu više od 80 novih nezavisnih država izazvalo je rasep u Severoatlantskom paktu (NATO), izlazak pojedinih država, protiv Francuske i Grčke iz vojnih tela NATO-a, zatvaranje američkih vojnih baza na turskoj teritoriji, namera drugih država da napuste NATO, kao i nedavna odluka zemalja učesnica Jugoistočnog azijskog ugovora (SEATO) o ukidanju tog vojnog pakta — sve je to učinilo da šefovi država i vlada prihvataju bilateralne i multilateralne dijaloge o pitanjima od zajedničkog interesa, da se postupno ide k popuštanju i razumevanju. Protivrečnosti sveta od pre dva decenija koje su dovele do podele Evrope u suprotne blokove, otpočele su — Iстина teško, ali su ipak otpočele — popuštati pred snažnom voljom naroda da se ukinu vojni

9) Vidi Zapovest vremena, New York, februar—mart 1975.

blokovi (koji su stvorili povoljne uslove za hegemonističke tendencije), za njihovo zamenjivanje sistemom odnosa u kojemu vladaju principi poverenja i uzajamnog uvažavanja, potpune ravnopravnosti između velikih i malih država, poštovanja nezavisnosti, suvereniteta i nemešanja u unutrašnje poslove.

Kako socijalizam, kao osnovna perspektiva reorganizacije ljudskog društva u korist mnoštva ljudi, tako i niz društveno-političkih, demokratskih i antiimperijalističkih uređenja koja postoje u tzv. trećem svetu, predstavljaju sažan zid o koji udaraju sve neofašističke, ultrareakcionarne i konzervativne snage današnjega sveta, u njihovom pokušaju da tekovine čovečanstva napretkom, demokracijom i mirom stave u nedoumicu i otpočinu novu svetsku konflagraciju. Tim je snagama za uspeh, potrebno njihovo akciono jedinstvo kojemu se sve izrazitiže teži u Italiji, Španiji, Portugaliji i Francuskoj, gde dolazi do sporazumevanja između komunista i socijalista, između komunista i socijalista s jedne i demohrišćana i patriotskih oficira i drugih snaga s druge strane. Na svetskom polju rešenje se sastoji u akcionom jedinstvu socijalističkih zemalja sa zemljama tzv. trećega sveta, s nesvrstanim zemljama. Osvrćući se na te pojave, koje se ispoljavaju u unutrašnjem životu brojnih kapitalističkih zemalja i u međunarodnom životu, drug Edvard Kardelj je s pravom ocenio u saopštenju na simpoziju »Snage i putovi rata i mira«, održanom ove godine u Zagrebu, da su »na tok, karakter i rezultate drugoga svetskog rata počeli da vrše sve veći uticaj socijalizam, kao i niz antiimperijalističkih i demokratskih faktora. Među takvim najvažnijim faktorima nalazi se, svakako, ceo talas revolucionarne emancipacije naroda koji bi s pravom mogao da se nazove svetskom antiimperijalističkom revolucijom naroda.« U toku te revolucije sve se više rešava niz krupnih ekonomskih, društvenih i političkih pitanja za koja su narodi zainteresovani, uporedo s dubokim promenama u svesti i u načinu njihovog razmišljanja i delovanja, shodno opštem pravilu objektivnih zakonitosti istorijskog procesa čovečanstva.

Unutar svake kapitalističke zemlje u kojoj deluje neofašizam, postoje istodobno napredne, progresivne, revolucionarne snage koje su neuporedivo jače od neofašističkih snaga, snaga koje ne samo da se suprotstavljaju neofašizmu, nego određuju celi tok života tih naroda i zemalja. S obzirom na ta široka otvaranja u sadašnjoj i budućoj istoriji čovečanstva, neofašizam nema niti će imati izgleda da uspe. Ali, ta se perspektiva ne može izlučiti samo iz običnog hoda opštih zakonitosti istorijskog procesa. Istina je da je nedavno iskustvo istorije čovečanstva isuviše sveže da bi se moglo zaboraviti — sve dok se tlo na kojemu žive takvi neofašistički ostaci ne bude do kraja čistilo, dok se ne uništi proizvod tog inficiranog tla — da će čovečanstvu stalno pretiti stvarna opasnost. Istodobno nas poziva ne samo na razmišljanje nego,

pre svega, na konkretne, praktične mere, na neodložne akcije. Prema tome, nameće se neophodnost da sve države, sve evropske nacije — uključujući članice blokova — povećaju svoje napore radi stvarne bezbednosti i saradnje na osnovi potpune ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja, radi što hitnije promene sistema međudržavnih odnosa, radi demokratizacije tih odnosa u takvoj meri da oni obezbede stvaranje sveta bez blokova, u kojemu bi se svaka nacija razvijala shodno njezinoj sopstvenoj volji, zaštićena bilo od kakve agresije, pretnje agresijom ili mešanja sa strane.

Polazeći od istorijske odgovornosti koja pripada naprednim snagama savremenog sveta, a naročito komunističkom i radničkom pokretu, Rumunska komunistička partija smatra da je krajnje neophodno pravo istorijsko sporazumevanje između komunista i socijalista kao trajna osnova za postizanje širokih političkih saveza svih zainteresovanih snaga za izgradnju pravednijeg sveta, sveta mira i progressa. ■

elena modržinska
moskva

neke povijesne pouke i osobitosti neofašizma

preveo s ruskoga vlatko mileta

Svjetsko-historijska pobjeda nad fašizmom, čiju je tridesetogodišnjicu ove godine obilježilo svo progresivno čovječanstvo, poslije Velike Oktobarske socijalističke revolucije je najznačajniji događaj suvremene epohe.

Naša sovjetska domovina bila je odlučujuća snaga u razbijanju hitlerovske Njemačke, davši za spas od fašizma — ne samo Sovjetskog Saveza, nego svjetske civilizacije — više od dvadeset milijuna života svojih sinova i kćeri.

Pobjeda Sovjetskog Saveza u Velikom domovinskom ratu »javila se kao trijumf Oktobrom rođenog novog društvenog i gospodarskog uređenja, socijalističke ekonomike, ideologije marksizma-lenjinizma, moralno-političkog jedinstva sovjetskog društva — neraskidive zajednice naroda SSSR«. — kaže se u rezoluciji CK KPSS »O 30-godišnjici pobjede Sovjetskog naroda u Velikom domovinskom ratu 1941—1945 godine«. U temelju naše ideološke pobjede stoji kvalitativna nadmoćnost objektivnih uvjeta, sadržanih u socijalističkom društvu, i subjektivnog faktora, koji sjedinjuje progresivnu znanstvenu ideologiju — marksizam-lenjinizam i visoke morale kvalitete sovjetskih ljudi s njihovim ratnim i radnim heroizmom u godinama Velikog domovinskog rata. Najznačajnija uloga u izgradnji tog čudesnog spoja socijalističke svijesti s djelovanjem masa pripada organizacionom i ideološkom radu lenjinske partije — vode i organizatora pobjede nad fašizmom.

Sovjetskom narodu dobro je poznato, da je poslije napada fašističke Njemačke i Italije na Jugoslaviju Komunistička partija Jugoslavije pod rukovodstvom CK na čelu s drugom Titom prišla organizaciji narodno-oslobodilačke borbe jugoslavenskog naroda protiv fašističkih osvajača. Narod Jugoslavije i njegova Narodno-oslobodilačka armija, od prvih do posljednjih dana Velikog domovinskog rata, vodio je herojsku, općenarodnu oslobodilačku borbu protiv fašizma, bio je naš suborac i saveznik. U borbama protiv općeg neprijatelja — fašizma — zajedno sa Sovjetskom Armijom uspješno su pobjeđivali vojnici Poljske i Čehoslovačke narodne armije, a pri kraju rata — bugarske, rumunjske i mađarske jedinice. Prilog antifašističkoj borbi dali su heroji Slovačkog narodnog ustanka, ustanici Varšave i Praga, Bugari i Rumunji, mađarski i njemački antifašisti.

Ne pretendirajući na analizu svih aspekata borbe protiv fašizma u prošlosti i sadašnjosti, htjeli bi se zadržati na slijedećim pitanjima: čime se može objasniti pojava ideologije fašizma u širokom krugu stanovništva hitlerove Njemačke? Zašto se, bez obzira na veliku pobjedu nad fašizmom u 1945. godini i njegovu osudu, fašizam u svijetu ponovno javlja? U čemu se sastoje osobenosti neofašizma?

1.

Kakve su neke historijske pouke ideološke borbe u godinama Velikog domovinskog rata (1941—1945)?

Snaga djelovanja ideologije zavisi od njene klasne biti, podudaranja (ili nepodudaranja) s interesima društvenog progressa, od njene povezanosti s korjenitim interesima radničke klase, od njenog sadržaja, mehanizama i objektivnih uvjeta njenog utjecaja.

Po svojoj klasnoj osnovi fašistička ideologija bila je ideologija najreakcionarnijih, šovinističko-imperialističkih krugova. Predstavljala je reakciju imperijalističke buržoazije na uspjehe socijalizma, izražavajući uvjerenost o mogućnostima ukidanja socijalizma putem najžešćeg, otvorenog, direktnog nasilja unutar i izvan zemlje. Po svojoj biti fašistička ideologija u potpunosti se razilazila s interesima društvenog progressa, a također i s temeljnim interesima podjarmljenih žitelja ma koje zemlje, među njima i same Njemačke.

No postavlja se pitanje: kako je moguće objasniti tu činjenicu, što su pod utjecajem fašističke ideologije zakazale široke mase stanovništva hitlerovske Njemačke? Da bi odgovorili na to pitanje, nije dovoljno zaustaviti se na biti fašističke ideologije, potrebno je obratiti se i na njenu konkretnu sadržinu i mehanizam djelovanja na ljude, među njima i na određeni dio radnika.

Sama po sebi ideologija je nemoćna. Ona prerađa u djelatni faktor društvenog života tek onda, kada zavladaju masama, utječe na njih, i pobuđuje ih na određeno djelovanje.

Mehanizam uvlačenja ljudi u sferu djelovanja fašističke ideologije uključivao je vještinu obmane, naslonjenu na propagandu, koja se provodila na različitim nivoima različitih sredstava. Osim osnovnih fašističkih koncepcija, koje su neposredno odražavale reakcionarne klasne interese (antikomunističkih koncepcija, usmjerenih na likvidaciju komunističke pret hodnice radnih masa i na «dokazivanje» nužnosti agresije protiv prve socijalističke države u svijetu; šovinističkih, rasističkih koncepcija, s kojima se opravdavalu porobljavanje drugih zemalja i naroda; imperijalističkih, agresivnih, militarističkih koncepcija, kulta sile, antihumanizma i antidemokratizma, koje su «privizivane» da potkrijepe mit o nepobjedivosti hitlerovskog oružja, itd.), fašistička ideologija koristila se takvim situacijama i metodama koje su mogle (pri nedovoljnom otporu njihovom utjecaju) uvlačiti ljude u akciju ostvarivanja reakcionarnih ciljeva, i objektivno ih preobračati u sastavni dio reakcionarnog subjektivnog faktora. Tako, na primjer, u tu svrhu korištene su: 1) raznovrsne neznanstvene teorije i koncepcije (primjerice, ozloglašena geopolitika); 2) efektične, falsifikatorsko pozajmljivanje termina i koncepcija iz drugih političkih pravaca, na primjer korištenje pojma «nacional-socijalizma» i spekuliranje s njim na masama bliskim socijalizmu; karakterističan za fašističku kooperativnu ideologiju princip «klase suradnje» (on je bio iznađen ne od fašista, već socijal-demokrata), isto kao i teo-

rija «prevazilaženja kapitalizma» putem uvođenja «organizacije» u ekonomiku; 3) demagoško spekuliranje s realnim, neposrednim interesima radnih masa, njihovim teškoćama u konkretnim uvjetima dane povijesne stvarnosti. Dobro je poznato, na primjer, da su fašisti demagoški apelirali za zahtjeve koje su postavljali radnici i promjenu njihova materijalnog siromaštva, igrajući na njihovo antikapitalističko raspoloženje, uvlačeći lozinku «protiv Versajla», obećavali su poboljšanje životnog standarda i tome slično; 4) raspljivanje niskih strasti u drugim segmentima stanovništva. Na primjer, malograđansku žudnju zarađivanja sitne buržoazije fašistička je ideologija vješto navodila na rasistički put, koristeći ispoljavanje sitnoburžoaskog svagdašnje svijesti — nadu za laganu zaradu u slučaju agresije, najviše između drugih elemenata.

Osim toga, utjecaju fašističke ideologije pridonosile su opće prilike, koje su vladale u hitlerovskoj Njemačkoj, gdje je sve bilo podčinjeno ratu i gdje je istovremeno s reakcionarnom ideološkom obradom masa bio proširen politički teror protiv progresivnih snaga, pri čemu su nemilosrdno uništavani najbolji sinovi njemačkog naroda.

Uspjeh reakcije u Njemačkoj svjedoči o i slabosti radničke klase, dezorganizirane i paralizirane politike reakcionarnih socijaldemokrata, koji su ne jedinom odbijali prijedloge komunističkih partija o zajedničkoj suradnji u borbi protiv fašizma.

Objektivnim uvjetima, pri određivanju mjera koje su potpomogle učvršćivanju utjecaja fašizma u Njemačkoj, treba ubrojiti nedovoljnu raširenost borbe masa protiv njega, izazvanu neadekvatnom ocjenom fašističke opasnosti, nepažljivim odnosom prema raspoloženju i kolebanjima seljaštva i sitne buržoazije, a također i ne uvijek ofanzivno i sistematično razobličavanje ideoloških koncepcija i teorija fašizma.

Sve je to uzrokovalo samouvjerenost, drskost i naglost fašističkih napadača i njihovih ideologa u prvom periodu rata.

Odlučujući utjecaj na ideološko stanje protivnika odredio je tok rata. Na osnovi vlastitog gorkog iskustva svi odrasli djelovi stanovništva uvučeni fašizmom u zločinački rat počeli su shvaćati da su obmanuti, i da se njihovi korjeniti životni interesi razilaze s ideologijom hitlerovske vrhuške, da im rat donosi nebrojne žrtve, odiranja, i stavlja pod pitanje njihovu osobnu egzistenciju.

Praksa je pokazala slabost reakcionarnog subjektivnog faktora, lažljiv mizantropski karakter fašističke ideologije. U toku rata rasulu su se lažljivi mitovi antikomunizma i rasizma. Doživjela je poraz hvalisava priča fašista o tome, da će rat sa Sovjetskim Savezom, tim «kolosom na glinenim nogama», kako su govorili, biti munjeviti zbog tobožnjeg odsustva jedinstva između njegovih naroda i narodnosti unutar zemlje.

Na djelu se pokazalo da je ideologija naše zemlje o ravnopravnosti rasa i nacija, ideologija prijateljstva između naroda izvojevala punu pobjedu nad ideologijom zvjerskog nacionalizma i rasne netrpeljivosti hitlerovaca. Šovinističko rasističke ideje o tobožnjoj nadmoćnosti germanske rase i nepobjedivosti hitlerovskog oružja sovjetski je narod upečatljivo opovrgao tokom rata.

Sovjetska armija, pobjedivši fašističke horde, pokazala je ne samo svoje bezprimjerno junaštvo i čvrstoću na bojnopolju, nego i visok humani odnos prema građanstvu zemalja koje je oslobodila. Što se tiče fašističkih zavojevača, propagandom nabijenih niskošću, grabežnim instinktom, stremljenju bogaćenju za račun nebrojenih muka i krvi ljudi, koji su herojski branili svoju domovinu, mogli su stvoriti i stvorili su profesionalne grabežnike i nasilnike, nisu donosili svojem narodu slavu, već sramotu.

Marksističko-lenjinistička ideologija i njena nadmoć nad ideologijom neprijatelja bila je od velikog utjecaja na ukupan razvoj Velikog domovinskog rata.

Što je konkretno uvjetovalo svojstvenu nadmoćnost objektivnih i subjektivnih faktora, s kojima su odbijeni hitlerovski osvajači sa sovjetske zemlje?

Prvo, borbom protiv fašističkih osvajača rukovodila je Komunistička partija Sovjetskog Saveza, naoružana marksističko-lenjinističkom teorijom i krvno vezana s radničkom klasom, seljaštvom, inteligencijom, sa svim nacijama i narodnostima naše socijalističke domovine.

Naša partija uložila je do rata i u ratu ogroman napor na učvršćenju moći sovjetske armije. Zajedno s tim provodila je mudru mirolojubivu vanjsku politiku, usmjerenu na to, da se sprječel rat. Ta za cijeli svijet očevidno poštena politika osigurala je izgradnju tako značajnog temeljnog vanjskopolitičkog fakta pobjede nad fašizmom, kao što je organizacija antihitlerovske koalicije. (Kod toga činjenice govore, da je na sovjetsko-njemačkom frontu bilo uništeno i smrvljeno 607 divizija fašističke Njemačke i njenih saveznika, tada kada je američko-engliska vojska u Sjevernoj Africi i Zapadnoj Evropi uništila i zarobila 176 neprijateljskih divizija, ali i to najvećim dijelom na kraju rata, kad je poraz fašističke Njemačke skoro već bio izborn.)

Nerazrušivo vezana sa širokim narodnim masama i javljajući se sama njihovim nezamjenjivim dijelom i avangardom, partija je učinila grandiozan posao u organiziranju cijelog naroda na otpor neprijatelju. Ona je neumorno i istrajno u godinama Velikog domovinskog rata vodila aktivan organizacioni i idejno-obrazovni rad u masama.

Zahvaljujući organizacionom i idejno-obrazovnom radu naše partije, a najviše njenoj nerazrušivoj povezanosti s radničkom klasom i radnim ljudima, naš je narod savladao sve neljudske teškoće i opasnosti hitlerovske najezde.

Drugo, izvor naše nepobjedivosti bila je svjesna djelatnost cijelog sovjetskog naroda. U društveno-političkom jedinstvu sovjetskog socijalističkog društva i svenarodnom karakteru oslobodilačkog i pravednog Domovinskog rata ispoljila se veličanstvena stvaralačka aktivnost svih sovjetskih ljudi: vojnika Sovjetske armije i partizana, muškaraca i žena, omladine, herojske radničke klase, kolhoznika, inteligencije, predstavnika svih nacionalnosti. Visoka svjesnost i čvrsta uvjerenost sovjetskih ljudi stvorili su masovni heroizam kako na fronti, tako i u pozadini.

Treće, pobjeda sovjetskog naroda pokazala je preimućstvo marksističko-lenjinističke ideologije, s kojom su vladali milijuni, nad ideologijom fašizma. To se preimućstvo temeljilo na tome, što se naša ideologija javlja kao ideologija radničke klase, čiji interesi odgovaraju temeljnim interesima svih progresivnih snaga: ona nosi znanstveni karakter, podudara se s interesima društvenog progressa; ona je internacionalna, patriotska i humana. Internacionalni karakter naše ideologije javio se također kao jedan od važnih osnova postavljenih u godinama Velikog domovinskog rata temelja svjetske socijalističke zajednice.

Marksističko-lenjinističku ideologiju karakteriziraju visoke moralne odlike — otvorenost, direktnost, poštenost, puno podudaranje s životnom istinom. Stoga i preimućstvo naše ideologije uvjetovano je i time, što se ona odlikuje i ofenzivnim karakterom, sistematskim razobličavanjem raznovrsnih nenaučnih, lažljivih demagoških postavka, koje je rasprostratila neprijateljska propaganda. Sve je to pomoglo oslobađanju ljudi ne samo od fizičkog porobljavanja, nego i od duhovnog podjarmijavanja reakcionarnom ideologijom fašizma, sudjelovalo u privlačenju sve širih narodnih slojeva (u tom smislu i obmanutih fašizmom) u borbu za spokojstvo i sreću, za progresivan razvoj čovječanstva.

Slom fašizma u drugom svjetskom ratu označio je ne samo razorni vojno-politički poraz snaga raspasane reakcije, nego i snažnu pobjedu ideologije marksizma-lenjinizma, ideologije demokracije nad najotvorenijom reakcionarnom ideologijom monopolističkog kapitala — ideologijom fašizma i militarizma. Tomu je, u pojedinostima, doprinio i Nirnberški proces, otkrivši svu nečovječnost i gnusnost zločina hitlerovskog fašizma.

Pouke povijesti uvijek iznova primoravaju nas da se obraćamo s dubokim poštovanjem i uvažavanjem ne samo spomenu onih koji su dali svoj život za sreću ljudi i društveni progres u najstrašnijem krvavom ra-

tu cijele historije čovječanstva, nego i suvremenim problemima borbe progresivnih snaga protiv svjetske reakcije; one pobuđuju usredotočivanje pažnje na aktualne probleme sadašnjice i sutrašnjice. Jedan od takvih problema jest analiza i kritika neofašizma.

2.

Zašto se, bez obzira na veliku pobjedu nad fašizmom u 1945. godini i njegovu osudu od strane čovječanstva, fašizam ponovno javlja?

Analiza konkretnih manifestnih pojava fašizma i neofašizma — dana međunarodnim komunističkim pokretom, ubjedljivo potvrđuje ispravnost lenjinizma, golemo praktično značenje zakonomjernosti razvitka imperijalizma otkrivenih od strane V. I. Lenjina, i u tome takve zakonomjernosti, kao što je tendencija zaokreta od demokracije reakciji.

Prerastanje monopolističkog kapitalizma u državno-monopolistički stvara povoljnu osnovu za rast vojno-birokratskog aparata, za pojačanje represivne uloge buržoaskog države. »U karakteru je imperijalizma, epohe bankovnog kapitala, epohe gigantskih kapitalističkih monopola, epohe prerastanja monopolističkog kapitalizma u državno-monopolistički kapitalizam, — Isticao je Lenjin, — neuobičajeni rast 'državne mašine' nečuveni rast njenog činovničkog i vojnog aparata za povezanosti s pojačanjem represije protiv proletarijata kako u monarhofašističkim, tako i u najslobodnijim, republikanskim zemljama«. (V. I. Lenjin, Poln. sobr. soč., t. 33, str. 33.)

Objektivna osnova toj tendenciji — upravo je monopolistički kapital, pri kojem koncentracija vlasti dolazi do granice. »Ekonomski imperijalizam ... je viši stupanj razvitka kapitalizma, upravo takav, pisao je V. I. Lenjin, — kada je proizvodnja postala tako velika i okrupljena, da slobodnu konkurenciju zamjenjuju monopoli. U tome je ekonomska bit imperijalizma ... U političkoj nadgradnji nad novom ekonomikom, nad monopolnim kapitalizmom (Imperijalizam je monopolni kapitalizam) javlja se zaokret od demokracije prema političkoj reakciji ... I u vanjskoj politici, i u unutrašnjoj politici, jednako, imperijalizam stremlji prema narušavanju demokracije ka reakciji«. (V. I. Lenjin, Pol. sob. soč., tom 30, str. 93.)

Riječ je istovremeno o stremljenju imperijalizma prema narušavanju demokracije, o zakonomjernosti, koja se ispoljava kao *tendencija*.

No, kao što je poznato, ta reakcionarna tendencija ne djeluje izolirano, ona se sukobljava s odupiranjem zemalja progresivnih demokratskih snaga, koje u suvremenim uvjetima samostalno sve učestalije prelaze u ofanzivu. V. I. Lenjin je daleko od ignorira-

nja toga neizbježnog sukoba, koji odražava klasni antagonizam, i razumije se nema nikakve osnove promatrati zaokret od demokracije ka reakciji kao fatalnu neizbježnost. Naprotiv, V. I. Lenjin, razmatravši teoretske osnove društvenog razvitka, direktno je upozoravao na nedopustivost jednostranog prilaza objektivnim zakonomjernostima. Tako na primjer, kritizirajući Struvea, osuđivao je njegove pokušaje koji su se ograničavali na dokazivanje neizbježnosti i nužnosti određenog procesa i ne otkrivanje »u svakoj konkretnoj situaciji toga procesa svojstvenu mu formu klasnog antagonizma«. (V. I. Lenjin, Pol. sob. soč., tom I, str. 526.) Što se tiče tendencije imperijalizma prema reakciji, to V. I. Lenjin direktno ukazuje i na to, da se »imperijalizam ne zaustavlja ... na rastu demokratskih tendencija u masi žitelja, već zaoštava antagonizam među tim demokratskim stremljenjima i antidemokratskim tendencijama trustova«. (V. I. Lenjin, Pol. sob. soč., tom 30, str. 102.) Upućujući na zaključak, imajući u vidu rad V. I. Lenjina koji se odnosi na tendenciju zaokreta imperijalizma od demokracije prema reakciji, te obrativši se samoj realnoj stvarnosti, možemo postaviti jednostavno pitanje: ima li realnog životnog osnova smatrati, da ta tendencija produžava djelovanje i u našem vremenu; zašto postoji, čak pored prisutnosti ubjedljivih historijskih pouka drugog svjetskog rata, i poslije razbijanja i osude fašizma od strane međunarodne javnosti.

Činjenice suvremene stvarnosti uvjerljivo potvrđuju zaključak, koji je istaknut u Programu KPSS, da »iako je pomahnitani njemački i talijanski fašizam pretrpio krah, fašistički režim još egzistira u nekim zemljama i nastaju u novim formama u redovima drugih«. (Program, KPSS, M., 1961, str. 34.)

Međutim, ni u jednoj iz dobro poznatih činjenica postojanje fašističkih i rasističkih režima i njihovo nastajanje ne javlja se kao fatalna neizbježnost. Također, pobjeda fašizma u Njemačkoj u svoje vrijeme nije bila neizbježna, nju je mogla spriječiti radnička klasa, uz osiguranje jedinstvenog antifašističkog djelovanja i pokretanja širokih demokratskih snaga.

Naročito velike mogućnosti izbjavljanja čovječanstva od fašističke opasnosti pokazuje suvremena etapa društvenog razvitka, kada su jako porasli kako objektivni, tako i subjektivni uvjeti pobjede progresivnih snaga i primjetno se izmijenili objektivni odnosi snaga između imperijalizma i socijalizma, u korist socijalizma. Ali, za realizaciju toga neophodno je otvarati polje napada na politiku i ideologiju fašizma, pravovremeno davati otpor fašističkim, militarističkim i neofašističkim organizacijama, a ne čekati, da oni prijeđu u napad, zarana razbijati njihove političke i ideološke manevre, otkrivati njihove zločinčke planove, ne davati im da oko sebe okupljaju koliko-toliko širok sloj žitelja, razobličavati njihovu ideologiju, njihovu propagandu, njihovu demagogiju, njihove nove metode.

3.

Što je to neofašizam? Čime se odlikuje ideologija suvremenog fašizma od fašističke ideologije iz vremena drugog svjetskog rata?

Neofašizam, ili suvremeni fašizam, javlja se i u našem vremenu kao izraz objektivnog djelovanja tendencija razvitka imperijalizma, kao tendencije zaokreta od demokracije prema reakciji. Njegove osobnosti od prijašnjeg fašizma razlikuju se time, što on nastaje u uvjetima suvremene etape epohe prijelaza od kapitalizma socijalizmu, u uvjetima zaoštavanja opće krize kapitalizma, širenja znanstveno-tehničke revolucije i korjenite promjene u odnosima sila u korist socijalizma i društvenog progresa.

Neofašizam se na sve načine pokušava prilagoditi suvremenim uvjetima nove podjele snaga, kako unutar pojedinih kapitalističkih zemalja, tako i na međunarodnoj areni. On se nikako ne javlja fatalnom neizbježnošću. Aktivnim, borbenim djelovanjem široke narodne mase pod rukovodstvom svoje komunističke avangarde sposobne su kako spriječiti dolazak fašizma na vlast, tako i srušiti tu vlast tamo, gdje još postoji.

Pojam »neofašizam« uključuje ne samo fašizam, koji je na vlasti, tj. otvorenu terorističku diktaturu najreakcionarnijih, šovinističkih i ratobornih elemenata financijskog kapitala, nego i fašizam, koji stremlji prema vlasti, tj. koji izražava političko i ideološko stremljenje najreakcionarnijih elemenata monopolističkog kapitala, usmjerenog na zaštitu i učvršćenje pozicija kapitalističkih monopola uz pomoć uspostavljanja otvorene, terorističke, reakcionarne diktature.

Za neofašizam nisu karakteristične masovne fašističke organizacije. Fašizam je u svojim prijašnjim formama diskreditiran. Neofašizam (koji se ne nalazi još na vlasti) obično je predstavljen u sistemu organizaciono-političkih odnosa formalno nezavisnih jedne od drugih partija, organizacija i formacija koje vode intenzivnu ideološku obradu masa. Te organizacije, međutim, uvijek se javljaju neposrednim rezervoarom fašizma pri osvajanju političke vlasti i moći, u podnesim za to uvjetima objedinjuju se u jednu cjelinu. Oni su često povezani s nizom drugih ultradesničarskih organizacija, koje predstavljaju osobenu potencijalnu rezervu neofašizma. Neofašističke organizacije obično raspolažu vezama s krupnim monopolima, vojno-industrijskim kompleksom, a katkad i s zaštitnicima, koji pripadaju glavnim buržoaskim partijama, koje su na vlasti ili se nalaze u opoziciji, i podstiču antidemokratske tendencije u sistemu institucija buržoaskog političkog sistema.

Uspješnoj borbi progresivnih snaga protiv fašizma i neofašizma mogu smetati: odsustvo ili nedovoljno čvrsto jedinstvo djelovanja radničke klase i svih

demokratskih snaga; greške i slabosti u djelovanju kompartija i cijelog revolucionarnog pokreta određene ili drugih zemalja; nedovoljna povezanost revolucionarne avangarde sa sitnom buržoazijom, srednjim slojevima i armijom (pri određenim uvjetima sitnoburžoaski sloj ili vojska u teškim kriznim situacijama mogu postati žrtvom fašističke demagogije i obratiti se u oruđe i masovnu bazu fašizma), odsustva sistematske aktivne borbe protiv fašističke ideologije.

Neofašizam kako u politici, tako i, posebno, u ideologiji razlikuje se od prijašnjeg grubog, otvorenog, primitivnog fašizma perioda drugog svjetskog rata prije svega time, što primjenjuje najsuptilnije, lukavije i izoštrenije metode, povećavajući demagogiju i, naročito u početnom periodu svoje borbe za vlast, nastoji da ne ističe svoje prave mizantropske ciljeve i planove.

Modifikacija neofašističkih metoda i taktike u suvremenim uvjetima (kako u politici, tako i u ideologiji) nerazdvojno je također vezano s promjenama odnosa snaga u korist socijalizma i demokracije kako na svjetskoj pozornici, tako i u nacionalnim okvirima mnogih zemalja kapitalističkog svijeta. Reakcionarnim snagama postalo je jako teško privlačiti mase na svoju stranu, a također ih obmanjivati.

Dalje, miroljubiva vanjska politika SSSR i drugih socijalističkih zemalja, borba za ostvarenje Programa mira, prihvaćenog na XXIV kongresu KPSS, izbili su iz ruku imperijalističke reakcije glavni argumenti antikomunizma — lažljivu famu o »komunističkoj opasnosti«, koja je služila dugo godina kao ideološko oružje za pravdanje i obrazlaganje agresije, militarizma i fašističke reakcije.

Neofašizam, čuvajući kontinuitet i klasnu bit prijašnjeg fašizma, u mnogome se u sadašnje vrijeme od njega razlikuje, kako na području politike, tako i na području ideologije.

U oblasti politike neofašizam ima nekoliko osobnosti:

— veću pokretljivost, taktiku uvlačenja u političke partije, organizacije i oružane snage pri istovremenom formiranju razgranate mreže često organizaciono među sobom nepovezanih ultrareakcionarnih i otvoreno fašističkih organizacija;

— zauzimanje vlasti od strane fašizma nije obvezatno povezano s postojanjem širokog masovnog pokreta prevarene i dezorijentirane srednje buržoazije. Fašizam može pobjeđivati putem postepenog ograničenja buržoaske demokracije, ispoljavanja antiradničkog i antinarodnog zakonodavstva, uvođenja ultradesnih snaga u državni aparat kapitalističkih zemalja (naslanjajući se na povezivanje monopola i vojno-industrijskog kompleksa s državnom vlašću), a također uvla-

čjenja u armiju i njenog iskorištavanja u reakcionarne antinarodne ciljeve;

— proširivanje sfere ispoljavanja međunarodnih monopola i njihova povezanost s promperjalističkom buržoazijom zavisnih od imperijalističkih država pojačava opasnost »eksporta fašizma«, koji ispunjava svoju ulogu ne samo kao oruđe represije i »ugušivanja« radnika i progresivnih snaga unutar takvih zemalja, nego i kao oruđe neokolonijalizma, koji iskorištava ekonomiku različitih zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike zbog gramzljivih i proždrljivih interesa imperijalizma, a na uštrb životnih interesa naroda tih zemalja;

— u uvjetima otežane izgradnje i djelovanja fašističkih političkih partija mnogo veća uloga, nego prije, pripada taktici terora i suglasno tome nepremi horda profesionalnih terorista i pogromaša;

— u političkoj taktici neofašizma primjenjuju se također pokušaji davanja tome reakcionarnom pokretu karakteristika organiziranog međunarodnog kretanja, posebno u Evropi. Kod toga koriste se veze s različitim militarističkim organizacijama, u pojednostima takvim, kao što je, na primjer, NATO.

Ideologija neofašizma je mnogolika, ali pri svoj njezinoj složenosti moguće je izdvojiti nekoliko njenih najkarakterističnijih crta i osobnosti.

Neofašizam u modificiranom vidu održava sve osnovne komponente prijašnje fašističke ideologije.

— antikomunizam po staromu javlja se osnovnim sastavnim dijelom neofašizma, prožima svu njegovu ideologiju. Služi kao sredstvo obezglavlivanja progresivnih snaga. Iako neofašizam kod toga ne koristi otvorenu antikomunističku propagandu, kao prije, nastoji svoj antikomunizam »zasnovati« na »zaštiti« humanizma, čovjeka, civilizacije itd;

— nacionalizam i rasizam, kao i prije, služi ciljevima razjednjavanja progresivnih snaga. Neofašizam sve češće stremi pridavanju svojim reakcionarnim koncepcijama ili kozmopolitski ili »narodni«, »nacionalni« karakter, apelirajući bez svake osnove na herojsku prošlost nacije. Otvorene pretenzije na svjetsku dominaciju danas nisu manje rasprostranjene nego prije;

— geopolitika, po starome uključuje se u arsenal ideologije neofašizma. Jednako u zamjenu prijašnjih otvoreno ekspanzionističkih agresivnih nacionalističkih zahtjeva »životnog prostora« Ideolozi neofašizma mnogo puta se koriste »nadracionalnom«, »kozmpolitskom« argumentacijom »evropeizma«, upućivanjem na regionalne »jezične granice« i tome slično;

— različite verzije opravdavanja oružanog nasilja kako u unutrašnjoj, tako i vanjskoj politici, koncepcije, koje podržavaju militarizam, ostaju neophodnom komponentom ideologije neofašizma.

Neofašizam kao i stari aktivno pokušava spekulirati s teškoćama srednje buržoazije i srednjih slojeva, i nastoji ih demagogijom privući na svoju stranu.

U tom pogledu novim momentima u ideologiji neofašizma mogu se smatrati:

— izdizanje problema čovjeka i kulture na jedno od prvih mjesta. Od strane ideologa neofašizma izgrađuje se mit o zaštiti duhovnih vrijednosti od strane fašizma od »vulgarnog materijalizma« i »ekonomskog determinizma«. Kod toga se fašizam iskazuje kao pokret zaokupljen romantičarskim idealima. U stvarnosti pod tim lažljivim parolama neofašističke koncepcije o čovjeku i kulturi maskiraju antihumanizam, rasizam i militarizam;

— neofašisti se često trude i pretvaraju kao zaštitnici demokracije (dobro je poznato, da su u prošlosti fašisti, u pravilu, otvoreno odbacivali također buržoasku demokraciju). Te taktičke promjene objašnjavaju se nadama neofašizma na korištenje buržoaskih zakonitosti kako za zaštitu vlastitih ultradesnih organizacija i njihovog propagandnog mehanizma, tako i za obračun sa svojim idejnim protivnicima;

— za razliku od prijašnjih otvorenih fašističkih pretenzija na svjetsko gospodarstvo neofašisti raspričaju antikomunističku verziju o takozvanom »crvenom imperijalizmu«, grubo iskričavajući politiku koegzistencije država s različitim društvenim sistemom, vanjsku politiku SSSR i drugih socijalističkih država, u težnji da sruše popuštanje u međunarodnoj napetosti;

— u tom pogledu novim momentom u ideologiji neofašizma javlja se i njeno zbijanje s ultraljevim (po vanjskom obliku) socijalnopolitičkim strujama. To povezivanje proizlazi iz osnovi otvorenog antisovjetizma, nacionalizma.

Za ideologiju neofašizma također je sasvim karakteristično nastojanje rehabilitacije na osnovi pseudoznatstvenih rasprava i falsifikata Hitlera i Mussolinija i svega fašističkog u prošlosti.

Konačno, za rasprostranjivanje neofašizma u našem vremenu postoje i drugi uvjeti, od onih od drugog svjetskog rata. Pouke historije narodi ne zaboravljaju. Neofašizam se sukobljava sa sve jačim napadima progresivnih snaga. Primjer su tome događaji u Portugalu i Grčkoj, gdje su oborene fašističke diktature i otvorena perspektiva demokratskom razvoju. Ali to ne znači da treba oslabiti borbu protiv neofašizma. »Mi smatramo, — zaključeno je na međunarodnom savjetovanju komunističkih i radničkih partija 1969. godine, — da je neophodno pojačati borbu protiv fašističke opasnosti, davati bespoštedan otpor profašističkim pokušajima proboja. Fašizam pojačava svoju aktivnost u momentu zaoštavanja krize imperijalizma kada se pojačava nastojanje reakcije za primjenu metoda

grubog gušenja demokratskih i revolucionarnih snaga ... Neofašizam se zbija s djelovanjem imperijalističkih službi, u organizaciji reakcionarnih prevrata». (Međunarodnoe sobščenje komunističkih i rabočih partij, Dokumenti i material, M., 1969, str. 322.) Činjenice suvremene stvarnosti dokazuju i to da u uvjetima popuštanja međunarodne napetosti imperijalizam nije izmjenio svoju agresivnu prirodu. On objedinjuje u sebi najorniju reakciju, krvavo nasilje i agresiju, nosi ozbiljnu prijetnju miru i sigurnosti svih naroda. U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama brzo raste upliv vojno-industrijskog kompleksa, tj. saveza krupnih monopola s vojskom, u državnom aparatu. Taj zlosutan savez pokazuje rastući utjecaj na politiku mnogih imperijalističkih država, čineći ih još više reakcionarnim i agresivnijim. Tamo, gdje eksploatori nisu više u mogućnosti osigurati nužni im »poredak« u okviru buržoaske demokracije, vlast se predaje u ruke otvorenih terorističkih režima fašističkog tipa. Ti režimi koriste finansijsku i političku podršku od strane vladajućih krugova imperijalističkih država i velikih monopola. (Sm. L. I. Brežnjev, O vnešnjej politike KPSS i Sovjetskog Sojuza, M., 1973, str. 148—149.) Kao što je poznato, do toga je došlo u Čileu, gdje se produžava monstruozno gušenje demokratskih tradicija, nasilje nad elementarnom zakonitošću, ubistva, mučenja i barbariski teror. Iskustvo Čilea očigledno je pokazalo, da pred licem narodne revolucije Imperijalizam i domaća buržoazija, zaštićujući svoje interese, idu na ugušivanje izgrađenih i već tradicionalnih političkih institucija buržoaske demokracije i, ukoliko ne susreću dovoljan otpor, uvode fašizam.

Sve progresivno čovječanstvo pojačava borbu protiv opasnosti fašizma. »Kao najbolji dug uspomeni heroja, poginulih u ratu s fašizmom — rekao je L. I. Brežnjev — služi odlučna politika mira, koju čvrsto i dosljedno provode zemlje socijalizma«. (L. I. Brežnjev, O vnešnjej politike KPSS i Sovjetskog Sojuza, str. 234.)

Tridesetgodišnjica pobjede nad fašizmom slavi se u cijelom svijetu kao tridesetgodišnjica uspješne borbe Sovjetskog Saveza, svih drugih zemalja socijalizma, međunarodnog komunističkog, radničkog i nacional-oslobodilačkog pokreta za daljnje učvršćivanje politike mirne suradnje država s različitim društvenim sistemom, za socijalni progres svih zemalja i naroda.

neki ekonomski aspekti korijena nacizma i potencijalnih uzroka neofašizma

Fenomenologija fašizma ne bavi se previše njegovim političkim, historijskim, socijalnim i kriminalističkim aspektima, ali se sigurno premalo bavi njegovim ekonomskim implikacijama.

Takvo izučavanje je manjkavo. Fašizam je historijska pojava u čijoj genezi nalazimo mnoge ekonomske komponente, što ne samo opravdava već zahtijeva i ekonomski pristup.

Nije slučajno što je jedan od najistaknutijih predratnih marksističkih mislilaca, Georgi Dimitrov, definirao fašizam kao otvorenu terorističku diktaturu najreakcionarnijih, najšovinističnijih i najimperijalističnijih elemenata *financijskog kapitala*.

Ovdje ćemo pokušati da izvršimo kratku ekonomsko-političku analizu uzroka fašizacije Njemačke i potencijalnih opasnosti od neofašizma u suvremenom svijetu.

ekonomska situacija njemačke dvadesetih godina i nadolazak hitlerizma

Čini se da pitanje međuzavisnosti ekonomske situacije Vajmarske Njemačke i nadolaska nacizma ni danas nije dovoljno osvijetljeno. Ilustrirat ćemo proces s nekoliko činjenica.

Uz svoje malobrojne kolonije (1,1 mil. četvornih milja sa 12,3 mil. stanovnika u Togu, Kamerunu i dr.) koje su joj bile oduzete, versailleskim ugovorom je Njemačka izgubila 74,5% svojih izvora željezne rude, 68,1% cinka i 26% resursa ugljena.

Privreda zemlje bila je i inače ratom veoma oslabljena, stanovništvo iscrpljeno. Zemlja je obavezana da plaća visoke ratne reparacije. »Historija Njemačke poslije I. svjetskog rata je serija kriza u vezl ispunjavanja zahtjeva saveznika« smatra Paasant.¹⁾

Kao posljedica teške ekonomske situacije, početkom dvadesetih godina nastaje inflacija, jedna od najintenzivnijih koje je ekonomska historija zabilježila.

Januara 1919. g. devet njemačkih maraka vrijedilo je jedan dolar. Sljedećeg januara kurs je bio šezdeset i pet maraka za dolar, poslije dvije godine stodevedeset maraka. Prvog januara 1923. g. trebalo je platiti osamnaest hiljada maraka za dolar. U septembru se to popelo na 100 miliona i u novembru na 4.200.000.000.000 maraka.

Britanski general Morgan izvještava da je ravnoteža njemačkog društva uništena, a socijalni efekti inflacije bili su katastrofalni: srednji slojevi su teško

oštećeni, a radnici osiromašeni. Passant također bilježi da su sitni kapitalisti izgubili svoje uštedevine, sindikati svoje fondove, srednji slojevi su svedeni na uvjete života proletarijata, a radničke nadnice nikada nisu bile usklađene s gubitkom vrijednosti novca.¹⁾

I na državne financije odrazila se ova degradacija njemačke privrede. Zlatne rezerve zemlje smanjile su se od 995 mil. dolara u 1913. na 303 mil. dolara 1925 g., dok su se istovremeno, zlatne rezerve SAD udvostručile.²⁾

Umjesto perspektive predaha i oporavka, u narednoj etapi privreda je bila izložena novoj drami: udarima svjetske ekonomske krize.

Dvadesetih godina Njemačka je mogla da preživi samo zahvaljujući obilnom inozemnom kreditiranju. Između 1924. i 1929. g. dobiveno je inozemnih kredita u iznosu od 25.000 miliona zlatnih maraka. Međutim, početak velike depresije bitno je reducirao, a kasnije gotovo prekinuo dotok tih sredstava (1928. g. ušlo je 5.000 mil. RM, 1929. g. samo polovica tog iznosa, a 1930. g. 700 miliona RM), pa se zemlja našla u situaciji bankrotstva.

Tako je stanje u ovoj zemlji izazvalo paniku u kapitalističkom svijetu i postalo jedan od faktora svjetske krize. Krize koja je, što je normalno u ovakvoj situaciji, Njemačku teže pogodila od njenih velikih evropskih partnera. U toku velike depresije, industrijska proizvodnja Njemačke pala je za 41,6%, prema 32,9% u Francuskoj i 23,8% u Engleskoj. Proizvodnja sredstava za proizvodnju iznosila je 1932. g. samo polovicu one iz 1928. g.³⁾

Prema Rollu,⁴⁾ postotak nezaposlenih sindikalno organiziranih radnika bio je u prvim godinama krize:

nezaposleni	potpuno	djelomično
1929.	14,6	9,4
1931.	37,0	21,7
1932.	48,0	24,2

Radl usporedbe, stopa nezaposlenosti u Sjedinjenim Državama iznosila je 1929. g. 12%, 1931. g. 26%⁵⁾ i 1933. g. 31%⁶⁾.

Ekonomska situaciju Njemačke dvadesetih godina karakteriziraju još neke okolnosti. Njemačka privreda bila je gušena istovremenim sužavanjem svojih stranih i domaćih tržišta (ovo posljednje zbog vrlo niske kupovne moći stanovništva) zatim, kako smo vidjeli, gubitka znatnih izvora sirovina i ekonomskih prostora za rentabilnu kapitalizaciju, a za krupni kapital najteži udarac bio je gubitak ratne, (dakle najprofitabilnije) proizvodnje.

Sve to, razumije se, ne može da opravda uspostavljanje fašizma, ali znatnim dijelom može da objasni uzroke njegovog nastajanja, uključujući i politiku saveznika koji su, nešto zbog pogrešnih procjena (jer su umjesto pokaje i kažnjavanja izazvali revanšizam), a više zbog spleta političkih i ekonomskih interesa dozvolili i uveliko doprinijeli da u srcu Evrope nastane ovakvo opasno leglo fašizma.

Kako su dalekovidne bile, u ovom svijetu, riječi britanskog generala Morgana⁷⁾ deset godina prije dolaska Hitlera na vlast: »Ekonomske teškoće su minirale političku bazu Republike i koncentrirale svu vlast u rukama malobrojnih krupnih industrijalaca. A nigdje na svijetu kapital nije tako moćan i despotičan. To je idealna prilika za demagoška obećanja i izazivanje najnižih emocija.« (podvlačenje je naše).

I zaista, u atmosferi straha i bezperspektivnosti, stanovništvo i krupni kapital sve se više opredjeljuje za lažne solucije koje im Hitler nudi.

U godinama ekonomske krize, naglo raste broj članova nacističke partije:

1929.	1930.	1931.
120.000	200.000	800.000

S druge strane, kako opisuje Passant⁸⁾ krupni privrednici počeli su naročito od 1931. g. da pomažu Hitlera, a već 1932. g. u Klubu industrijalaca u Düsseldorfu, Thyssen, Vogler, Röchling i drugi magnati čelika i ugljena, nakon spretnog Hitlerovog izlaganja, utvrdili su da imaju zajedničke interese s nacistima, i to na planu ponovnog naoružavanja, reorganizacije društva (čime su podrazumijevali, kaže Passant, likvidaciju sindikalnog pokreta) i ekonomskih imperijalističkih aspiracija.

Ekonomska i politička geneza nacifašizma predstavlja trajno historijsko iskustvo.

Ali, znamo da proces fašizacije može poprimiti i druge motive i oblike.

* * *

1) E. J. Passant: A Short History of Germany, Cambridge University Press, 1962, str. 159.

2) Isto, str. 162.

3) Radoš Stamenković i Vladislav Milenković: Tendencije razvika međunarodnih ekonomskih odnosa 1920—1952, Rad, Beograd, str. 19.

4) Grupa autora, Politička ekonomija kapitalizma, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 22—23.

5) Erich Roll, Spotlight on Germany, London, 1933, str. 187.

6) Eugen Varga, Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1969.

7) Iz predavanja na Londonskom sveučilištu, decembra 1923.

8) Str. 180.

postoje li potencijalne opasnosti od suvremenog neofašizma?

Dr Miroslav Pečujlić kaže na jednom mjestu da je demokratija lice kapitalizma bez straha, a fašizam je njegovo lice kada strahuje. Mi bi tome dodali: demokratija se primjenjuje dok se određeni ciljevi mogu postići u njenim uvjetima, a nasilje nastaje kada demokratske metode postanu nepoželjne za realizaciju ciljeva.

Vidjeli smo kako je nacionalsocijalizam nastao ne samo iz revanšističkih pobuda u sredini s jakim militarističkim tradicijama, nego i kao konsekvencija straha i očaja. Polazeći od gornjih parcijalnih definicija, postavljamo sada pitanje da li u tom svjetlu postoji aktualna ili predviđiva opasnost od fašizacije.

I bez dubljih analiza, konstatirat ćemo da, naravno, u današnjim društvima tradicionalne demokracije, u ekonomski razvijenim zemljama nema ozbiljnijih indikacija koje bi sada upućivale na takvu potencijalnu opasnost.

I pored toga, očima ekonomiste moramo identificirati najmanje tri potencijalna izvora fašističke opasnosti u suvremenom i u sutrašnjem, sagledivom svijetu.

Pri tomu, treba podvući da se jedva može očekivati pojava istog ili sličnog fašističkog sistema kakav je izgradila nacistička Njemačka ili Mussolinijeva Italija. Nasilje se prilagođava historijskim uvjetima u gušenju sloboda i uništavanju ljudske ličnosti.

prva opasnost: pribjegavanje nasilju kada se ekonomski interesi ne mogu drukčije ostvariti

Poznato je da razvijene zemlje u određenom smislu ekonomski znatnim dijelom ovise o zemljama u razvoju. Stupanj njihove ovisnosti od uvoza primarnih proizvoda iz nerazvijenih zemalja bio je 1962. g. ovakav⁹⁾:

uvoz iz zemalja u razvoju
u % od ukupnog svjetskog
uvoza

nafta	bakar	željezna ruda	olovo	čink	boksit	fosfati
93	53	49	49	75	87	65

Također je poznato da u kratkoročnim razdobljima, razvijene zemlje izvlače više profita iz ne-

razvijenih nego što iznose ukupna njihova tamošnja ulaganja.

Otud gotovo permanentna opasnost da se ekonomskim diskriminatornim mjerama, ekonomskim i političkim pritiskom, prijetnjom, vojnom intervencijom ili otvaranjem «lokalnih ratova» nastoje ostvariti ciljevi koji se ne mogu postići drugim putem. To je postalo manir, gotovo rutina suvremene «politike».

Nešto je manje poznato koji stupanj međuzavisnosti postoji među današnjim razvijenim zemljama Zapada. Govorimo o međuzavisnosti, jer mnoge razvijene zemlje ekonomski ovise o najrazvijenijima, s obzirom na ekonomsku snagu i utjecaj ovih potonjih, kao i na sredstva koja su najrazvijeniji uložili u ostalim zemljama; ali, postoji i obrnuta ovisnost, imajući u vidu profite koje najrazvijeniji izvlače iz ostalih razvijenih zemalja.

Pogledajmo neke činjenice.

Ranije inozemne investicije SAD bile su znatnim dijelom usmjerene na manje razvijene zemlje. Tako, 1950. g. samo 10% ukupnih američkih ulaganja bilo je plasirano u Evropi. U dvadeset godina koje su slijedile, došlo je do krupne strukturne promjene.¹⁰⁾ Godine 1970. već se trećina američkih ulaganja (24,5 milijardi dolara) nalazi u Zapadnoj Evropi, a gotovo isto toliko u Kanadi (oko 23 milijarde). Preko dvije trećine američkog industrijskog i financijskog kapitala izvan zemlje, nalazi se na taj način u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Pored političkog utjecaja koji se vrši kroz ovo ekonomsko prisustvo, iz ostalih razvijenih zemalja izvlače se značajni profiti. 1970. god. kompanije sa sjedištem u SAD ostvarile su 23% svojih profita poslovima u inozemstvu.¹¹⁾ Međutim, prema raspoloživim podacima, u doba sadašnje krize, dakle kada je to postalo esencijalno, izvlačenje profita iz drugih zemalja se povećava:¹²⁾

Profiti koji nisu distribuirani ili potrošeni na licu mjesta, povučeni u sjedišta kompanija u milrd dolara

1966.	1968.	1973.	1974.
1,8	2,4	3,7	9,8

9) Michael Barratt Brown, *The Economics of Imperialism*, Penguin books, Harmondsworth, 1974, str. 92.

10) Izvor: Statistički godišnjak SR Njemačke 1970, str. 143 i isto za 1972, str. 145.

11) H. S. Bloch, *Les Investissements étrangers, un point de vue américain*, «Revue du Marché Commun», 1971.

12) Christian Goux, USA: vers les grands moyens. «Frontière», Paris, maj—jun 1975.

Za uspostavljene odnose karakteristični su podaci koji su šokirali zapadno-evropsku javnost, pa i neke vlade. Naime, u novije vrijeme izvore financiranja američkih poduzeća u Evropi predstavljaju:¹³⁾

	u % od ukupnih ulaganja
reinvestirana dobit	8,9
amortizacija	28,6
fondovi iz SAD	16,1
fondovi izvan SAD	46,6

To znači da se u uvjetima ekonomskog neoimperijalizma vezivanjem tuđih sredstava i uz relativno mala vlastita ulaganja vrši snažan ekonomski utjecaj i oplođuju kapitali. Ovo, međutim, nikako ne umanjuje prisustvo i interes neometropole, naprotiv.

Situaciju komplicira snaženje multinacionalnih giganta koji operiraju u međunarodnim prostorima, praktično ne poznaju i ne priznaju nacionalnu državnu ekonomsku vlast i nacionalne granice, a od kojih često ovise vitalne grane privrede razvijenih zapadnih zemalja, pa čak i normalno funkcioniranje tih privreda (npr. kroz energetiku). Ove kompanije znatnim dijelom posluju za račun zemlje iz koje su potekle i obzirom na svoju izvanrednu ekonomsku snagu, u sve većoj mjeri vrše one neoimperijalističke utjecaje i uplive koji su ranije bili rezervirani državama s odgovarajućom političkom snagom i vojnom silom.

Zbog takovih novih odnosa među zemljama s jedne, i kompanijama i zemljama s druge strane, na Zapadu se sve više govori o kolonizaciji razvijenih kapitalističkih zemalja i potrebe njihove dekolonizacije. Toffler to ovako izražava:¹⁴⁾

«... Najbogatije zemlje svijeta kliču ka kolonijalnom stupnju egzistencije. Ono što danas postaje sve veća realnost nije samo što jedna zemlja podređuje sebi i koristi privredu druge zemlje za svoje svrhe, nego je to i novi, teže shvatljivi kolonijalizam, superkolonijalizam, pri čemu pojedine nacionalne privrede ne ovise više (samo) od drugih zemalja, nego bivaju upravljane od transnacionalnog ekonomskog sistema, mreže koju te zemlje više ne mogu držati pod

svojom kontrolom. Potrebne su, dakle, efikasne mjere da se dekoloniziraju ne samo siromašne, nego i vrlo bogate i prividno veoma moćne zemlje.»

Neposredno ekonomsko prisustvo ove vrste mijenja i obilježja političkih odnosa. Odnos SAD prema događajima u Italiji ili «opasnostima» u Španjolskoj lakše se razumiju u svijetlu ovih podataka¹⁵⁾:

	američke investicije u mil. dolara	
	1950.	1970.
Italija	63	1.521
Španjolska	31	758

Da li bi se u slučaju jačeg zaokreta u lijevo u Italiji ili pokušaja uspostavljanja progresivnog sistema u Španjolskoj, sada već usred Zapadne Evrope vršile intervencije nalik na one u Čileu, uz slične metode, dakle, aktiviranjem i učešćem najreakcionarnijih dijelova domaće buržoazije?

Od odgovora na ovo pitanje ovisi procjena intenziteta realne opasnosti od pokušaja nametanja ili konzerviranja diktatura ili drugih oblika neofašizma.

Povodom toga, navesti ćemo jednu Baranovu i Sweezyjevu konstataciju:¹⁶⁾ «... Za vrijeme čitavog razdoblja od 1914. do 1945. relativna snaga Sjedinjenih Država rasla je više-manje neprekidno na račun i saveznika i neprijatelja; na kraju drugog svjetskog rata Sjedinjene Države su se pojavile kao nesporna rukovodeća nacija, i njihov je položaj u kapitalističkom svijetu bio jednako snažan kao položaj Britanije poslije 1815. To je već bilo dovoljno da objasni zašto su vojne potrebe SAD, koje su toliko narasle za vrijeme dva rata, i dalje ostale goleme prema mirnodopskim mjerilima poslije drugog svjetskog rata. Neosporni vođa mora održavati jasnu vojnu premoć... Istovremeno, kako su se sve više razvijale stare kolonijalne imperije, Sjedinjene Države su se koristile svojom vojnom i financijskom moći da privuku velike dijelove tih imperija u vlastiti neokolonijalni imperij. Tako je nastao svjetski američki imperij pa su zbog kontrole i nadzora uvelike porasle vojne potrebe Sjedinjenih Država.»

druga opasnost: »razrješavanje« ekonomskih kriza izazivanjem oružanih sukoba

Sadašnja privredna kriza u kapitalističkim zemljama pobuđuje nova razmišljanja o stvarnim i mogućim novim interakcijama ekonomske krize i rata.

Vidjeli smo da je krupni domaći kapital gurao Njemačku u svjetski rat da bi se najdrastičnijim metodama Evropi nametnuo ne samo »novi politički poradak«, nego i velikonjemačka ekonomija.

13) Les investissements américains dans la CEE. «Problemes économiques» 1/1970.

14) Alvin Toffler, The Eco-Spasm Report, njemačko izd. Scherz Verlag, Bern—München, 1975, str. 112.

15) Navedeni izvor.

16) Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, Monopolni kapital. «Stvarnost» Zagreb, str. 169, 170.

Niti zapadne zemlje kasnije antihitlerovske koalicije nisu bile u zavidnoj ekonomskoj situaciji. Dok su raniji analitičari trajanje velike ekonomske krize ograničavali na period od 1929. do 1933. g., sve je više takovih koji tvrde da je depresija koja je počela 1929. godine, praktično trajala od izbijanja drugog svjetskog rata, da je Zapadna privreda u stvari u permanentnoj krizi uplovlila u rat i tek u ratnim uvjetima našla pravo rješenje (posebno u SAD) za ponovnu ekspanziju. Otud, dio krupnog kapitala rado je dočekao izbijanje rata, osjećajući se ugrožen i naraštanjem novog njemačkog ratnog industrijskog mehanizma.

U tom svijetlu treba shvatiti mogući i stvarni utjecaj kriza na započinjanje ratova, međusobnu zavisnost rata i krize.

Ako razvijena kapitalistička zemlja proživljava ekonomske poremećaje, u fazi rata se kriza pretvara u stvarnu ili prividnu konjunkturu.

Prvi svjetski rat donio je veliki privredni boom SAD, s rastom dugoročnog trenda do 18%/; drugi svjetski rat rađa nezabilježeni poslijeratni prosperitet; ko-rejski rat pokreće novi višegodišnji uspon privrede; najzad, rat u Vijetnamu donosi novu eru prividnog prosperiteta.

To je razumljivo, ako se ima u vidu da su ratni izdaci SAD u toku drugog svjetskog rata iznosili 664 milijarde dolara, a da su njihovi izdaci za poslijeratne vojne potrebe narasli od 13,5 milijardi dolara u 1949. na 78 milijardi u 1971. godini. Ratna proizvodnja SAD zapošljava oko 8,5 miliona ljudi. Vojna proizvodnja postala je jedan od najvećih biznisa. Prema nekim izvorima, 20–50% profita velikih američkih kompanija neposredno ili posredno potječu od vojnih isporuka. Po senatoru Nelsonu, Amerika izvozi više ratnog materijala nego sve ostale zemlje zajedno. Prema tome, ekonomska konjunktura SAD velikim dijelom je ovisna o ratnoj proizvodnji.

Ranije su se, dakle, krupni kapital i njegova država koristili ratovima koji su izbjili zbog različitih razloga, velikim dijelom uključujući uzroke ekonomskog karaktera. Koristili se ratovima za podjelu ili ponovnu podjelu svijeta i svjetskih tržišta, izvora sirovina.

Sada nastaje nova faza. Krupni kapital i kapitalističke države postaju svjesni toga da rat može «uspješno» da rješava i teškoće oko funkcioniranja kapitalističkog mehanizma privredivanja, da trajnije krize pretvori u privremenu konjunkturu i onda kada se to ne može postići uobičajenim arsenalom ekonomskih mjera.

Sada se prvi puta počinje otvoreno govoriti o tome da se krize «liječe» ili se mogu liječiti ratom. To tim više što se poremećaji u nacionalnim razmjerama i svjetskoj privredi kumuliraju i jer je pitanje novog,

ravnopravnijeg i pravednijeg međunarodnog ekonomskog sistema također oštro postavljeno pred svjetsku javnost.

Francuski publicista P. Fabra¹⁷⁾ ovako opisuje što je nedavno osjetio u SAD: Mi, Amerikanci, trebamo Indijance, — citira Izjavu funkcionera jedne velike firme u Texasu. Riječ je, kaže, o sve širem uvjerenju u poslovnim krugovima da bi jedna vojna ekspedicija bila jedini izlaz iz sadašnjih teškoća ... Sada, konstatira Fabra, u najmoćnijoj zemlji svijeta ovakva hipoteza je prisutna, i vezana za evoluciju konjunkturu.

Jacques F. Proos u luksemburškom «Tageszeitungu» pod naslovom «Rat kao izlaz» piše: Što još nije došlo od novog rata, možemo zahvaliti političkom prestrojavanju američkog naroda i pojačanoj kontroli Kongresa nad Predsjednikom SAD. Ali, rat visi o koncu i krupni privredni faktori će ga u određenom trenutku željeti.

Novi fenomen s kojim se, dakle, sukobljava, mo, je moguće ponašanje kapitala u novoj fazi razvoja. Ovaj internacionalizirani superkapital, naoružan iskustvom i teorijom, podređujući sebi državu i međudržavne integracije, može u jednom trenutku da okrene redosljed: da ne čeka da eventualni rat uzgred doprinese i razrješavanju neke krize, nego da nametne, da izazove rat, makar «lokalni rat», radi «razrješavanja» ekonomske krize.

Izvjescu «utjehu» može da pretstavlja okolnost da u suvremenim uvjetima, sa stanovišta «razrješavanja» krize i otvaranja prosperiteta povezanog s pojmom rata, sam rat nije neophodan. Iskustvo pokazuje da je dovoljno da se izazove i podržava ratna psihoza. Atmosfera rata daje sa stanovišta konjunkturu slične efekte kao i sam rat.

Zato će izazivanje međunarodnih zategnutosti i straha od kapitalizma tuđih ideologija, ostati potencijalna metoda održavanja specifične konjunkturu.

Ovakva stanja nužno nose mnoga obilježja ne samo ideološkog nasilja, nego i nasilja nad ljudima, njihovoj ličnosti i savjesti.

treća opasnost: budući svijet tehnološkog savršenstva i političkog terora

Među nekim analitičarima i naučnicima koji na Zapadu razmišljaju o budućnosti tih društava, formira se uvje-

17) Le Monde, februara 1975.

renje da će daljnji društveni, tehnološki i ekonomski razvoj otvoriti i nove, neslućene opasnosti protiv kojih će društvo morati da se bori i ukidanjem ili narušavanjem velikog dijela ljudskih sloboda.

Hoće li kroz dvadeset godina današnja demokratska društva postati policijsko-administrativni poligoni, dijelom zbog potencijalnih opasnosti koje nastaju novim ekonomsko-tehnološkim kvalitetama, a dijelom zbog nastojanja da se kapitalistička reprodukcija perpetuiraju i ovakovim metodama, kada će druge postati nedovoljno efikasne.

U svakom slučaju, scenarija se već pišu. Navesti ćemo jedan, iz pera najuglednijih futurologa današnjice:¹⁸⁾

»Prema projektu Nacionalnog centra za informacije, na jednom mjestu bi se skupile informacije dvadesetak vladinih organizacija. Predlaže se da se dokumenti čuvaju u obliku individualnih dosijea, s tim da dokumentacija bude što detaljnija i korisnija.

Ako će vlada raspolagati sa svim tim informacijama, biti će u mogućnosti da brzo reagira i intervenira u socijalnom i ekonomskom sistemu, slično kao pilot aviona.

Razumljivo, ovime se povećava rizik da vlada (ili privatni organizmi) prođu u lični život ljudi, zbog mogućnosti brzog tretmana centraliziranih informacija, uključujući i informacije o ljudima. To je ozbiljan problem, pa se za obilježavanje takvog stanja već koristi termin apokalipse.

Predsjednik SAD mogao bi raspolagati sistemom nadzora, nalažući postavljanje brojnih televizijskih kamera u sredinama nemira unutar zemlje ili u nekom Vijetnamu.

Prisluškivanje i evidentiranje razgovora postat će vrlo jeftini. Na ovaj način bi se mogli registrirati razgovori u restoranima, kancelarijama i sl. Vrpce sa snimljenim razgovorima mogle bi se brzo razravnati putem kompjutera i konzervirati one razgovore koji bi odgovarali nekim kriterijima i interesima. Ovi kriteriji mogli bi biti, pored ostalog: ubojstvo, subverzija, revolucija, vlast Crnaca, opozicija i dr. Kompjutori bi se mogli osposobiti da povodom toga vode manje više autonomne istrage».

I dalje:¹⁹⁾

»Veće bogatstvo i poboljšana tehnologija nude nam šire mogućnosti, ali zahtijevaju i striktnu reglamentaciju. Kompleksna organizacija suvremenog života koja se razvija geometrijskom progresijom, na-

metnut će potrebu organizirane kontrole. Iz toga nije neophodno da se izvuče zaključak o trijumfu policijskog mentaliteta ili uvlačenja motivacije koja bi ugrozila ljudsko dostojanstvo. Svaka restrikcija zbog opravdanog motiva može čak osiguravati slobode.

Imamo, naravno, bitne rezerve, jer je moguće da konac tog procesa bude u neskladu sa slobodom ili ljudskim dostojanstvom. Evolucija društva može da vodi degeneraciji čovjeka.

Razmotrimo neke faktore koji će olakšati i opravdati socijalnu kontrolu. Razvoj ... će otvoriti mogućnosti napada, praćenih ucjenama ili organizacijom kriminala u novim razmjerama. Kada će nuklearno mini-oružje postati pristupačno zločincima i kada će kriminalne ili političke zavjere blokirati vladu, napadajući kompjutore u kojima će vlada da ovisi, jedina preostala mogućnost biti će takav nadzor i kontrola koji će daleko prevazilaziti one koji danas postoje. Vladine mjere će biti vrlo striktno. Na tome će se insistirati umjesto današnjeg individualizma. Pribjegavanje različitim svjetskim ideologijama, delikvenciji i kriminalu mogli bi u značajnoj mjeri povećati medikalne, društvene i zakonske sankcije radi sprečavanja svega što u suštini ometa normalno funkcioniranje političkog i društvenog sistema. Posljedice poremećaja u proizvodnji, distribuciji i kontroliranom funkcioniranju privrede i vlade biti će tako velike da će se sredstva za njihovo sprječavanje i suzbijanje preferirati na račun građanskih sloboda i privatnog vlasništva.

Interna i eksterna televizija proširit će se smarjenjem odgovarajućih troškova. Za potrebe banaka moći će se neprestano provjeravati cjelokupno stanovištvo. Može se dogoditi da će samo oni koji će raspolagati ogromnim resursima, imati sredstva da djeluju i utječu politički, i putem korupcije, kao i da izbjegnju opisani nadzor, da obavještajne mreže krenu na krivi trag ... Vlast će moći da se služi novim tehnikama kao što je zamjena ljudskog mozga drugim mozgom ili kompjutorom. U slučaju prenapučenosti zemalja i produljenja trajanja života, političkim putem će se kontrolirati pravo da se živi preko određenog broja godina. Medikamenti i druga sredstva kontrole ponašanja (koja će se dijelom moći emitirati kroz radio valove i sl.) služit će za izmjenu ličnih osobina. Ove metode biti će dozvoljene ili nametnute u ime mentalne higijene, jer će takvi prodori u lične slobode biti mogući samo uz vrlo uvjerljive motive. Razumije se da će ih koristiti diktature, bile one i dobroćudne.»

* * *

Srećom, u svim zemljama je sve više ljudi koji ne samo što odbacuju ovakve »solucije«, nego zahtijevaju i spremni su da grade humane odnose i društvo. Oni i dalje misle da tehnološki razvoj treba da bude podređen takovim odnosima i društvima, a ne obrnuto.

Ali, izvori i ideologije naslija još nisu iščezli. ■

18) Herman Kahn, Anthony J. Wiener, *The Year 2000, Hudson Institute 1967, Franc. Izd. Laffont, Paris 1968, str. 146-148.*

19) Isto, str. 432-434.

državnomonopolistički kapitalizam— — politička reakcija— —neofašizam

preveo s njemačkoga franjo zenko

1. općenite tendencije monopolnog kapitalističkog razvoja države i neofašizam

Od šezdesetih godina množe se znakovi antidemokratizma u političkom sistemu kapitalističkih zemalja. Glavna tendencija promjena strukture kapitalističke države, funkcija njezinih pojedinih organa, odredbi njezina ustava sastoji se u pokušaju da se sve više sprječavi zbiljsko suodlučivanje radničkih klasa u odlukama koje su relevantne za usmjeravanje i daljnji razvoj društva. U znaku tog nastojanja pokušavaju neke kapitalističke zemlje likvidirati ne samo preostatke ustavnih dostignuća poleta radničkog pokreta u razdoblju od 1945. do 1947. godine, nego također poduzimaju modificiranje reakcionarnog karaktera u strukturi i sredstvima onih sistema vladavine koji su se oblikovali nakon potiskivanja radničkog pokreta u razdoblju od 1948. do 1950. godine. Naročito su u posljednjem desetljeću nastale mnogostruke metode uvođenja takvih antidemokratskih promjena. Glavno je obilježje tih metoda da se njima bitno ograničava djelokrug zakonodavne moći i mjesne samouprave, da se djelomično grubo neprikriveno sužavanje njihovih kompetencija a djelomično kroz uvođenje izbornog postupka grubo utječe na njihov sastav, neorganiziranjima provođenima pod različitim izlikama ili čak najrazličitijim shvatanjima procesa efektivnog odlučivanja u druge kanale.

Bit svih tih nastojanja je u povećanoj monopolno-kapitalističkoj koncentraciji političke moći, čija je najdublja unutrašnja pokretna opruga visoki stupanj koncentracije ekonomske moći koji kvalitativno nadilazi sve ranije. Da bi se kapital enormnih kraljevstava poduzeća, a i ogromna materijalna sredstva koja su koncentrirana u državnom budžetu, učinili učinkovito korisnima u pogledu internacionalnog i nacionalnog krupnog kapitala, hitno se traži da se iz političkog sistema postupno udalje forumi koji se ispreprečavaju na putu odluka. Potiskivanje uvida iz suodlučivanja narodnih i drugih predstavničkih društvenih foruma svjedoči o tome da odluke koje su donesene na temelju monopolnokapitalističkih klasnih aspekata ne potlekuju u pozadinu samo specifične interese radničke klase, nego često i važne ukupne nacionalne interese uvažavanje kojih (npr. uzimanje u obzir stanovništva zaštite okoline) bi ograničilo mogućnosti profita. Monopolni kapitalisti i njihova država imaju, dakle, svaki razlog za to da svoje najvažnije odluke, koje se odnose na reprodukciju i njezine političke pretpostavke, ne podastiru sudu javnosti, a da one na čiji račun odlučuju isključe iz donošenja odluka.

Istražujući antidemokratske promjene sistema vladavine, mora se paziti na to da se te promjene u sadašnjosti pretežno u većini slučajeva ne događaju kroz potpuno uklanjanje institucija građanske demokracije, premda one često više ili manje prodiru u te institucije. Koncentracija političke moći nije sada ni u jednoj od razvijenih kapitalističkih zemalja poprimila

takve oblike koji izravno potsjedaju na fašizam. Od šezdesetih godina na dalje može se stvarno opažati oživljavanje fašizma kao kretanje u mnogim kapitalističkim zemljama. Postoje prije i poslije tradicionalne «preživjele» fašističke ili fašistoidne države, u novije vrijeme također nastaju sistemi koji pokazuju bitna obilježja fašizma, a pojedini elementi fašističkih rješenja pojavili su se također u sistemu i metodama vladanja građansko-demokratskih zemalja. Usprkos tome, događaju se reakcionarni politički prevrati u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama uz *formalno zadržavanje građansko-demokratskih institucija ili barem njihova velikog dijela i uz rafinirano, neizravno uklanjanje njihovog sadržaja*, i to u mnogim slučajevima tako da se k tome još stječe i odobravanje parlamenta (vidi npr. izvanredne zakone SR Njemačke, novi grčki Ustav Karamanlisa i druge primjere takvih zakona).

Vrlo je važno pitanje jesu li fašizam i spomenute reakcionarne tendencije druge vrste bitno različite pojave ili pak među njima postoji važna sadržajna sveza? Na temelju velikog broja iskustava može se utvrditi da je riječ o modificiranju političkog sistema jednake tendencije: o monokapitalističkoj koncentraciji moći i potiskivanju kontrole odlučivanja. U oba slučaja imamo posla s kompleksom mjerā koje žele konzervirati kapitalistički sistem.

U pogledu političke strategije radničke klase ta je jednakost relevantna jer ona ukazuje na jednakost općenite klasne pozadine građanske demokracije i fašizma, koji ne pokušavaju negirati samo građansko, nego najčešće i reformističko političko shvaćanje, a čije čuvanje može štiti antifašiste od iluzija o građanskoj demokraciji. No nije manje važno da se *odstupajući politički pojavni oblici jednake tendencije, koja ide za tim da se očuva sistem, i njihovi temelji jasno razlikuju jedan od drugoga*. U tome nas opominju iskustva komunističke internacionale u razdoblju od 1924. do 1934. godine, a također njezina ukazivanja na zrele analize fašizma.

Razvoj posljednjih desetljeća pokazuje da antidemokratske tendencije koje dolaze do izražaja unutar građanskog demokratskog sistema vladavine pripadaju *postojanim unutarnjim osobujnostima državnomonopolističkog kapitalizma*, da stalno važe i da se mogu povremeno ograničiti samo uslijed vrlo jakih protutendencija, npr. naročito masovnih nastupa radničke klase. Naпротив, fašističko zauzimanje vlasti danas je pojas za spasavanje koji se upotrebljava u *naročitim slučajevima* političke krize. (Osim toga može se ustanoviti da je u doba državnomonopolističkog kapitalizma i znanstvenotehničke revolucije nastala veća skupina razvijenih kapitalističkih zemalja koje u pogledu ozbiljnih kriznih pojava nisu upućene čak ni na to da oblikuju otvoreni teroriistički sistem, premda se služe takvim metodomama.)

Nosilac antidemokratskih tendencija u širem smislu riječi jest *sveukupnost državnomonopolističkog kapitalizma* utoliko što katkada i reformističko krilo radničkog pokreta, koje je integrirano u kapitalizmu, podržava, pa čak možda i inicira mjere takve tendencije. I danas su nosioci fašističkih tendencija *ekstremno reakcionarne i agresivne grupe monopolističke oligarhije*. Ta okolnost se mora u svakom slučaju promisliti u pogledu stvaranja širokih antimonopolističkih frontova koji su sadržani u programima komunističkih partija. Za borbu protiv otvorenih teroriističkih težnji i oblika vladavine mogu se danas lakše pridobiti reformističke i neke kršćansko-socijalističke organizacije. No teže je okrenuti te organizacije protiv reakcionarnih deformiranja pojedinih elemenata građanskodemokratske vladavine, naročito ako te deformacije najprije pogađaju komuniste i nemaju izravnih materijalnih posljedica za ostale. Stvari stoje drugačije ako se želi pravno sputavati borbu za ekonomska iskivanja, npr. u slučaju Zakona o industrijskim odnosima — Industrial Relations Bill — u Engleskoj. Na takve stvari osjetljiv je čak i ne odviše radikalni engleski sindikalni pokret. U zemljama s bogatim demokratskim tradicijama napad protiv elementarnih demokratskih prava izaziva i snažna protudjelovanja. Predsjednik de Gaulle, koji je uživao nesumnjivo velik ugled, propao je 1969. godine na referendumu u kojem su bile predviđene daljnje reakcionarne ustavne promjene. Iskustvo, dakle, pokazuje da se u mnogim slučajevima mogu također mobilizirati široke mase i iskovati veliki savezi i protiv diktatorskih mjera nefašističkog karaktera.

Između obiju vrsta antidemokratskog političkog preslojavanja postoji dakle *politički* bitna razlika, premda samo temeljita analiza svakog konkretnog slučaja može pokazati kada se i koji zaključci za politiku savezništva moraju iz toga izvesti. Razlika pak u *historijskom pogledu* može postati manja ili nestati. Svrha je antidemokratskih promjena, naime, u krajnjoj liniji država koja je prodorna, ugledna i u velikoj mjeri imuna protiv utjecaja odozdo. Postepeno nagomilavanje elemenata takve države — za što su u mnogim kapitalističkim zemljama stvoreni perspektivni planovi — može na određenoj točki prouzročiti kvalitativnu promjenu i bez paleža Reichstaga ili marša na Rim.

Slične konsekvencije nosi sobom i okolnost da se pod reakcionarnim ustavnim oblicima moraju naći također prave «jurističke tempirane bombe». Donošenje zapadnonjemačkih zakona o izvanrednom stanju nije dovelo ni do kakvih trenutnih bitnih promjena ustavnosti zapadnonjemačke države. U slučaju njihova stupanja na snagu — a o tome može odlučiti također sam savezni kancelar ako bi bili «sprječeni» — gremiji opunomoćeni za proglašenje izvanrednog stanja — nastala bi situacija koja bi se jedva još razlikovala od totalne diktature. Osim toga, za to — prema pravovremeno iznuđenom donošenju Zakona o izvan-

rednom stanju — ne bi čak ni bila potrebna promjena Ustava. Na već i onako veliku moć predsjednika i slične tendencije zloupotrebe te moći ukazivala je Komunistička partija Sjedinjenih Američkih Država u posljednjem razdoblju Nixonove vladavine. Mnogi autori ukazuju na ozakonjene jurišne odredbe koji igraju važnu ulogu u vojskama mnogih zemalja s građanskodemokratskim vladama.

Mnogi su bili naročito iznenađeni mjerama liberalno-socijaldemokratske vlade Savezne Republike Njemačke 1972. godine. U tim je mjerama upotpunjenju i usavršavanju aparata sile, koji je prikladan za suzbijanje vanparlamentarnih pokreta naprednih snaga, služilo sve — od naredbe koja se odnosi na unutrašnje političku upotrebu pogranične straže do preoblikovanja naoružanja i kompetencije policije i do dozvoljavanja naoružane tjelesne garde po imenu «Arbeitsgemeinschaft Zivilschutz» koja se održava na teret poduzeća. Juridička sankcija tih mjera daje dotičnim vladama u ruke tako opasno oružje čija je cijev, uostalom, već i u rukama sadašnje vlade jednoznačno uperena u lijevo.

2. uloga vanjskih konflikata u razvoju položaja fašističkih sistema

Fašizam se od trenutka svog nastupa usko isprepleo s agresivnim avanturama, sa šovinizmom. Masovna ekspanzija prema vani pomagala mu je često u tome da odugovlači s rješavanjem ozbiljnih unutrašnjih kriznih situacija. Komunistički pokret je računao s tom okolnošću; mnoge rezolucije Komunističke internacionale ukazuju na to.

Komunisti su smatrali pustolovine prema van jednim od trajnih faktora koji razlažu fašizam. Na 7. kongresu Kominterne Georgi Dimitrov je tendenciju nasilne ekspanzije ocijenio jednim od faktora koji sprečavaju trajno historijsko postojanje fašizma, jer ta tendencija izaziva otpor drugih imperijalističkih sila te, nakon određenog vremena, izaziva svade i u redovima vladajućih klasa.

Ta dijalektika agresivnosti prema vani i stabilnosti prema unutra dolazila je različito do izražaja u konkretnim slučajevima fašističkih sistema različitog tipa i s različitim snagom, kao i u pojedinim vremenskim razdobljima (u dvadesetom godinama, nakon preuzimanja vlasti nacista, konačno za rata). Najznačajnija iskustva nisu nipošto beznačajna i za analizu fašističkih vladavinskih sistema danas.

Jedan od najvažnijih faktora relativne stabilnosti njemačkog fašizma bila je ekspanzija, u tijeku koje je on proširivao svoj izravni ili neizravni utjecaj na ši-

tav niz drugih zemalja. Time što je otakao nacionalni dohodak tih zemalja i odvlačilo djelomično njihovu radnu snagu mogao je dugo kompenzirati terete koji su pritisakivali njemačko stanovništvo, dok su pobjede i osvajanja s dodatnim objašnjenjima nacističke ideologije stvarali važan socijalnopsihološki moment stabilnosti. Ta je stabilizirajuća uloga vanjskih konflikata nastavljena u Njemačkoj, uslijed mogućnosti iskorištavanja tuđih područja, i dugo nakon što je umjesto pobjeda uslijedilo povlačenje.

Avanture prema vani igrale su međutim u slučaju manje jakih fašističkih sistema samo rijetko sličnu ulogu, čak već za tradicionalnog fašizma. (Možda samo prolazno, u slučaju režima nastalih u sjeni njemačkog fašizma, koji su djelovali pod izlikom odmazde zbog navodnih ili zbiljskih nacionalnih nepravdi.) Talijanski fašizam doživio je npr. krizne momente već pod utjecajem bezuspješne agresije protiv Grčke 1939. godine, te kasnije zbog poraza u Istočnoj Africi 1940. i 1941. godine. Takva je situacija bila još prije npr. u Mađarskoj, kojoj je u sjeni velikih fašističkih zločinaca pripao samo neznan ratni plijen a čije je ratne terete povisila također sistematska «prijateljska» izrabljivačka djelatnost savezničkog njemačkog fašizma. Slučaj mađarskog fašizma je naročito poučan jer se u Mađarskoj nije razvio nikakav oružani masovni otpor, a ipak je režim pod unutrašnjim gospodarskim, političkim i ideološkim (odnosno psihološkim) djelovanjem vanjskog konflikta zapao u tešku krizu već davno prije oslobođenja.

Zbog toga što današnji fašistički vladavinski sistemi ne djeluju ili ne nastaju u najvećim i najrazvijenijim kapitalističkim zemljama nije gotovo nikada moguće vanjske konflikte tako iskoristiti kao što su to nekoć radili njemački nacionalsocijalisti. Naprotiv: promijenjeni internacionalni odnos snaga, svjetska borba protiv kolonijalizma i neokolonijalizma, a i vanjski konflikti nastali u slučaju uspostavljanja fašizma — zbog pojačavanja obračuna između kapitalističkih zemalja — igraju u današnje doba gotovo isključivo ulogu stvaranja krize, katkada sudbonosne jačine.

Pad diktature grčkih pukovnika npr. usko je povezan s oružanim kontrarevolucionarnim i intervencionističkim pokušajem obaranja vlade arhiepiskopa Makariosa na Cipru. Propast Caetanova režima u Portugalu izazvao je jedinstveni front koji se stvarao u redovima konzervativnih, liberalnih i revolucionarnih oficira oko pitanja hitnog okončanja kolonijalnog rata u Africi koji je uzrokovao velike probleme. Značajna je brzina s kojom je španjolska vlada Ariasa Navarrra, prestrašena zbog događaja u Portugalu, objavila u ljetu 1975. godine svoju spremnost za pregovore s Marokom koji svojata pravo na Španjolsku Saharu. No kasniji događaji ukazuju na to da je taj konflikt mogao igrati daljnju razarajuću ulogu u procesu raspada najstarijeg fašističkog sistema našeg vremena.

Pojedini fašistički sistemi i danas su integralni sastavni dio cjelokupnog imperijalizma. Ali njihove avanture kose se vrlo često s određenim interesima cjelokupnog imperijalizma, stoga veliki internacionalni centri imperijalizma često ne mogu otvoreno i neograničeno podržavati te avanture.

U slučaju kolonijalnih ratova Portugala centri NATO-a mogli su sebi još dopustiti, prkoseći snažnom pritisku afričkih država i ne poštivajući brojne i velikom većinom usvojene rezolucije Ujedinjenih naroda, da kontinuirano vojno i financijski pomažu Salazara i kasnije Caetana u suzbijanju oslobodilačkih snaga. Taj slučaj nije bio tako kompliciran jer tada još ni jedno krilo protivnika — oslobodilačkih organizacija — nije bilo neposredno povezano s imperijalizmom. (Pokretima za nezavisnost može služiti kao pouka što su Sjedinjene Američke Države i njihovi saveznici mogli podržavati FNLA i protiv Portugala. Ali one to nisu učinile jer su fašistički kolonijalizam sa svog vlastitog gledišta pretpostavljale ne samo antikolonijalizmu nego također i desno usmjerenom neokolonijalističkom rješenju. U ratu protiv MPLA i portugalske vlade nakon 1974. godine bile su SAD, međutim, jednoznačno na strani FNLA.) U mnogo kompliciraniju situaciju zaplele su se Sjedinjene Američke Države u ciparskom konfliktu koji godinama traje jer su za vrijeme podupiranja fašističke grčke hunte također morale imati obzira prema svojim turskim saveznicima. A kasnije kad je u situaciji nakon puča protiv Makariosa prijetilo da se raspalsma lokalni rat s prijetnjom da probije južno istočno krilo NATO-a hunta se nije mogla više dulje održati. (Valja primijetiti da vanjsko politički faktori sami po sebi nisu prouzročili pad ni u slučaju Portugala ni u slučaju Grčke, nego su igrali glavnu ulogu u daljnjem javljanju naročito pooštrenih unutarnjih proturječja i razvili svoje djelovanje njihovim posredstvom.)

U pojedinačnim slučajevima imperijalizam uopće nije u stanju da podupre ekspanzivne akcije fašističkog režima. Nezamislivo je npr. da bi Amerika potpomagala Španjolsku u realiziranju njezinih zahtjeva na Gibraltar.

3. sadašnji fašistički režimi i općeniti interesi imperijalizma

Fašistički sistemi vladavine, kako oni »preživjeli« tako i novonastali, zauzimaju u strukturi internacionalnog sveukupnog sistema imperijalizma posebno mjesto. Iz njihove posebne uloge (iz toga naime što su na pojednim točkama sfere djelokruga imperijalizma mogli stabilizirati kapitalizam, a što čine tako brutalnim metodama koje su upravo za njih karakteristične sljedili da

između njih i drugih kapitalističkih sila može katkada doći do manjih ili većih trvenja.

Bit odnosa između fašističkih ili fašistoidnih sistema i nefišističkih kapitalističkih sila čini, međutim, drugi problem. Budući da stabiliziranje vlasti velikog kapitala i slojeva koji nastupaju u uskom savezu s njim, zahtijeva u diktatorski upravljanim zemljama fašizam ili ga je barem zahtjevalo u vrijeme uvođenja tih sistema, valja s velikim oprezom postupati s mišljenjem da imperijalističke velike sile te sisteme »ne smatraju salonskima« ili čak »da ih se pokušavaju riješiti«. Postoje mnogobrojni primjeri da to da osnovne snage imperijalizma na svaki način pokušavaju spasiti režime takve vrsti diplomatskom, političkom a i znatnom gospodarskom pomoći ako oni zapadnu u nevolju. Riječ je, najčešće, o tome da imperijalizam mora često postupati prikriveno u potpomaganju fašističkih režima, budući da za svjetsku javnost oni zbilja nisu salonski. U tom pitanju nastaje specifična situacija samo onda, a i tada ne u svakom slučaju, kada jedan od fašističkih režima postane slab ili se počinje raspadati. Veliki centri svjetskog imperijalizma ocjenjuju te režime prema tome koliko mogu obavljati funkciju koja im pripada na internacionalnom frontu protiv socijalizma. Kad uslijed slabljenja fašistički režim postaje nesiguran, a proces sloma već je počeo, tada imperijalizam nastoji da pad režima prouzroči što manje pomicanje i da nastane građanska demokracija s hegemonijom konzervativnih snaga (to je bio slučaj u Grčkoj u vrijeme preokreta 1974. godine). Ali ako slom još nije neposredno u toku, imperijalistički centri nastoje prije svega zaustaviti proces raspadanja time što klimaju fašistički režim uzimaju pod svoju zaštitu i to takvim sredstvima koja odgovaraju karakteru krize. U slučaju Francova režima u Španjolskoj riješili su tu zadaću nakon drugog svjetskog rata tako što su osujetili efikasnost internacionalni bojkot koji se bio razvio protiv režima; 1968. godine, kad je španjolskoj privredi prijetio bankrot, pomagali su je znatnom materijalnom pomoći i odlučnom ekonomsko-političkom intervencijom, a 1975. godine, u doba protestnog vala nakon smaknuća baskijskih patriota tako da su u najvećoj brzini potpisali sporazum o produžavanju španjolsko-američkog ugovora.

U pogledu odnosa prema fašističkim režimima pokazuju se ipak u mnogim slučajevima značajne razlike među stanovništvima onih najvećih i onih manjih kapitalističkih sila. Manje sile — katkada čak neke članice NATO-a — zauzimaju stav protiv fašizma; u doba protestne kampanje u rujnu i listopadu 1975. čak su na određeno vrijeme povukle svoja diplomatska predstavništva iz Madrida. Povremeno slično postupaju i pojedine veće kapitalističke države.

Suprotni primjer predstavljaju Sjedinjene Američke Države koje jedine od današnjih imperijalističkih zemalja vrše globalnu svjetsko-političku aktivnost. S ti-

me je povezano to da one snose veću odgovornost za sudbinu sveukupnog kapitalističkog sistema i da manje nego druge kapitalističke zemlje mogu biti odgovorne za to što se zbog sekundarnih stajališta (kao npr. popularnost, moralni kredit, razoružanje masa) oslabljuju strateški važne pozicije antikomunizma. Odgovornost te vrste za druge je države manja, njihova pak mogućnost za manevriranje je tim veća.

Okolnost što socijaldemokratske partije u mnogim zemljama Evrope oblikuju vladu ili su pak u njoj zastupljene, također igra određenu ulogu. Odnos tih partija prema fašizmu, naravno, drugačiji je nego što je odnos konzervativnih partija velikog kapitala. Ali je istina da socijaldemokratske vlade ni izdaleka nisu učinile sve protiv fašizma što je bilo u njihovoj moći. (Sjetimo se npr. nepromijenjeno prijateljskih profesionalnih veza Bundeswehra sa španjolskom vojskom.) Na ovogodišnjoj konferenciji Laburističke partije delegati su mogli od ministra vanjskih poslova Callaghana iznuditi samo slabo obećanje da se odnosi između Engleske i Španjolske neće još pojačavati za postojanja Francova režima. Antifašističko zauzimanje stava mase socijalista, stav mnogih njihovih vođa kao i nada u nove mogućnosti za socijaldemokrate nakon pada fašističkog režima utječu ipak na ponašanje vođa kapitalističkih država sa socijaldemokratskom vladom i znače u cjelini nešto povoljnije izgleda za borbu protiv fašizma.

Sve to ne mijenja ništa u činjenici da je državnomonopolistički kapitalizam sa svojim objektivno političkim potrebama, sa velikom ekonomskom i društvenom težinom snaga koje su zainteresirane i koje sudjeluju u naoružanju, zatim sa svojim utjecajem na položaj srednjih klasa, značio prije i sada za fašizam znači plodno tlo i, još češće, podršku izvana. Značenje fašizma za imperijalizam biva naročito veliko kada unutarnjoj reakciji i kapitalističkim velikim silama izvana uspijeva čak s angažiranjem svog raznolikog arsenala da zabije klin između vodećih grupa i organizacija revolucionarnih snaga (npr. u Čileu).

Iscrpno objašnjenje iziskuje činjenica što poslovnj krugovi ili čak vlade tih vanjskih sila podupiru fašističke pokrete i vlade u čijim su zemljama države s građansko demokratskim ustrojstvom. Ali to nikako nije posve nova pojava. Veliki dio diktatorskih pokreta i režima između dva svjetska rata razvijao se najprije u sjeni reakcije Antante i pod njezinim okripljem. Kasnije su nastajali fašistički satelitski režimi u uvjetima okupacije, s neposrednom pomoću fašističkih velikih sila. U današnje vrijeme nefašističke velike sile koje stoje na vrhu imperijalističkog bloka podupiru i, dok je god moguće, čuvaju ili uspostavljaju fašističke vladavine. U doba jake internacionalizacije proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i uloga fašizma u konzerviranju sistema poprma, naime, internacionalni karakter; on se ne upotrebljava jednostavno za suzbijanje unutrašnjih društvenih kriza nego i za to da sprijечи na-

predne snage da ne potisnu utjecaj internacionalnih imperijalističkih blokova u ovom ili ono dijelu svijeta. *Internacionalni sveukupno imperijalistički karakter i funkcija fašizma postali su znatno jači u usporedbi s vremenom prije 1945.* Mnogi su autori ukazivali u toj svezi na projektirajuću i vodeću ulogu NATO-a, CIA-e i drugih imperijalističkih centara moći (npr. na vezu između puča u Grčkoj 1967. godine i NATO-va plana »Prometej« itd.).

Građanska povijesna znanost zloupotrebljava neprijepornu činjenicu da su u razbijanju njemačkog i talijanskog fašizma sudjelovale i vodeće imperijalističke sile. Agresivne države, ako su htjele realizirati svoje interese, morale su se revanširati zbog historijske pretpovijesti, prije svega pobjednik svjetskog rata od 1914. do 1918. godine. Zbog toga je drugi svjetski rat započeo na frontalnoj liniji neslaganja imperijalističkih sila. Premda razlog konflikta nije bio u fašističkom karakteru agresivnih vladavinskih sistema, ipak je nastup kapitalističkih zemalja koje su se borile protiv njemačkog talijanske koalicije, zbog logike borbe, zapravo postupno zadobivao progresivni antifašistički sadržaj. Konkretno neslaganje između pojedinih fašističkih i nefašističkih imperijalističkih sistema moglo je pod tim uvjetima izgledati kao stalna i oštra suprotnost između po »prirodi demokratskog« imperijalizma i fašizma.

Prije drugog svjetskog rata i za rata fašizam je zapravo ugrožavao životne interese, čak egzistenciju, važnih imperijalističkih zemalja (i to u mnogo slučajeva ne samo interese naroda nego i vladajućih klasa). Ali u današnjem »bipolarnom svijetu«, u kojemu se kapitalističke sile, usprkos svim njihovim suprotnostima, u principu drže u jednom lageru, a fašističke vladavine djeluju samo u zemljama drugog ranga, fašizam se ne sukobljuje s fundamentalnim imperijalističkim interesima i velike kapitalističke sile ga također ozbiljno ne ugrožavaju.

Nastup vlada imperijalističkih zemalja protiv fašističkih diktatura, osim što takav nastup nije naročito u njihovom interesu, biva ograničen i time što je, kako to iskustvo pokazuje, vrlo kompliciran i riskantan proces rušenja tih režima. Raspadanje fašizma ide u pravilu skupa sa značajnim poletom aktivnosti demokratske opozicije. Političke snage vladajućih klasa koje su zbog terora fašizma oslobođene »truda« otvorene političke borbe nisu u pravilu spremne da bez trunja i glatko provedu promjenu oblika vladavine. Time može provizorno nastati jedan za nacionalni monopolni kapital i za imperijalizam opasni politički vakuum u kojemu se demokratske organizacije relativno nesmetano mogu razvijati, a snage reakcije koje teže za kontinuitetom mogu biti prisiljene na manevriranja koja su i za njih štetna. Čak u doba preokreta u Grčkoj u srpnju 1974. godine, premda je fašizam tamo živio samo sedam godina, a Iskusni, razumni građanski političari

bili su na raspolaganju, uspjelo je novoj vladi monopolnog kapitalizma skrenuti vjetar s jedara ljevice samo time što je demonstrativno istupila iz NATO-a. Portugalska buržoazija nalazila se, naprotiv, nakon travnja 1974. godine mjesecima u stanju neorganiziranosti i bezglavosti. Inteligentni elementi španjolske reakcije, koji od 1963. računaju sa padom Francova režima, eksperimentiraju od 1969. godine s time da pri zadržavanju okvira režima osiguraju Francovoj umjerenoj građanskoj opoziciji »politički poligon«. Legalnom »poligonu« nedostajao je, naime, pravi legalni protivnik već u projektima; a »imobilističke snage« režima zapravo su do 1975. godine svaki put spriječile donošenje Zakona o udruženjima (Ley de Asociaciones). Dok je stvar došla do konačne odluke režim je zakasnio: najvažnije grupe umjerene građanske opozicije, većina alfonzističkih monarhista te kršćansko demokratske organizacije pokušali su u sklopu ilegalnih okupljanja, koja su sadržavala i ljevicu, osigurati za sebe da »prežive«.

U Čileu suprotnost između Pinochetove hunte i Krašćanskodemokratske partije tako se zaoštrila da nesmetano preuzimanje vlasti nefašističke reakcije najprije nije smjelo uopće doći u pitanje.

* * *

Uspkos svim poteškoćama s kojima imperijalizam ima posla kad želi raspadajuće fašističke režime zadržati u ravnoteži ipak je u interesu radničke klase da narodi što je brže moguće izbrišu fašizam iz svjetske karte. Komunisti, naravno, moraju težiti za tim da raspadanje fašizma prate duboki društveni preokreti. Obaranje fašizma je, međutim, pozitivan razvoj i tada kad ti preokreti zbog okolnosti ne budu mogući a proces se zadrži na jednoj boljoj ili lošijoj varijanti restauracije građanske demokracije.

Internacionalni komunistički pokret smatrao je i smatra da su pitanja borbe protiv fašizma na dnevnom redu. On smatra tu borbu važnim momentom općenite antiimperijalističke borbe. »Borba protiv fašističkih režima važan je dio akcija protiv imperijalizma i za demokratske slobode« — stoji u glavnom dokumentu koji je objavljen u lipnju 1969. godine prilikom susreta 75 komunističkih partija u Moskvi. »Za uspjeh tog otpora bezuvjetno je nužan jedinstven nastup svih antifašističkih snaga.« ■

tendencije neofašizma našeg doba

Pojava fašizma između dva svjetska rata i za vrijeme drugog svjetskog rata neobično je kompleksan fenomen, koji traži kako ekonomsku analizu, tako i analize iz oblasti ideologije, kulture, tradicija. Posebni značaj za pojavu fašizma imaju međunarodni odnosi u dotičnom vremenu. Mnogo je naučnih radova napisano da bi objasnilo pojave fašizma između dva svjetska rata i, jasno, njegovu bit i postupke fašističkih država za drugoga svjetskog rata. Kao što vidimo, fenomen fašizma je uslovljen mnogim faktorima dane epohe i, zato, pravi komparacije s drugim vremenom vrlo je nezahvalan posao. Zato se i ne želimo upuštati u takvu komparativnu analogiju. Želimo se prvenstveno zadržati na analizi savremenih razvojnih kretanja, i to prvenstveno iz aspekta mogućnosti, pojava, društvenih fenomena, po suštini istih ili bliskih poraženom fašizmu.

Ekonomska osnova na kojoj može niknuti fašizam, a kojemu on i treba, međunarodni su monopoli kao udarna snaga imperijalizma. Kapitalistički monopoli koriste sva raspoloživa sredstva za optimalizaciju sume profita što se postiže, u prvom redu, eksploatacijom. Onaj koga se izrabluje stalno nastoji likvidirati eksploataciju kao društveni odnos. U toj borbi eksploatatora i eksploatiranih, eksploatator je sve oštrijim klasnim sukobima, prisiljavan da izgrađuje nove i nove mjere prisile, vežući ih u jedan sistem. U danim historijskim uslovima, taj društveno politički sistem konstituiše se kao fašizam. Polazna točka je osiguravanje a, po mogućnosti, i povećavanje eksploatacije, s ciljem maksimalizacije sume profita sa strane kapitalističke klase, prvenstveno monopola. Ako pođemo sa ovih pozicija, dolazimo do prve konstatacije: da i danas, u naše doba, i dalje djeluje zakonomjernost kapitalizma — maksimalizacija sume profita. I danas su udarne snage u tom kapitalizmu svjetski monopoli. Čak, štoviše, u upoređenju sa periodom između dva svjetska rata, monopoli su danas mnogo veći, snažniji i dominantniji u svjetskoj privredi nego prije. Trend monopolizacije svjetske kapitalističke ekonomike i dalje se zakonomjerno razvija. Ipak, u odnosu na period između dva svjetska rata, opći odnos u svijetu, u svim relacijama, suštinski su se promijenili. Fašizam, kao društveno uređenje, politički je i moralno osuđen od čitavog svijeta. Taj moralni faktor nije beznačajan u razmatranju navedenog problema. Snage socijalizma, neviđeno su porasle poslije drugoga svjetskog rata u odnosu na prethodno stanje. Znamo da su snage socijalizma osnovna negacija porasta fašizma. Poslije drugoga svjetskog rata raspao se kolonijalni sistem, sve su bivše kolonije postale samostalne zemlje. Pojavio se pokret nesvrstanih, koji je u svojoj biti prvenstveno antiimperijalistički, i usmjeren ka ubrzanom razvoju nesvrstanih zemalja, koje su pretežno nedovoljno razvijene zemlje. Kao što vidimo, društveni odnosi u svijetu tako se razvijaju da sužavaju mogućnosti pojavi i rastu neofašizma. To je jedan pravac razvoja svjetskih odnosa.

Druga tendencija razvoja u naše doba je dijametralno suprotna ovoj prvoj. To je zakonomjerni raz-

voj monopolizacije kapitalističke ekonomije, a to znači jačanje tendencije eksploatacije i dominacije u svakom vidu. Ova tendencija razvoja nosi u sebi stalnu opasnost nastupanja neofašizma. Treba da se bude svjestan da će ta opasnost postojati dotle dok bude postojao kapitalizam, odnosno njegov najviši stadij — imperijalizam — sa svojom osnovom internacionalnih monopola. Kao u svim društvenim sukobima tako je i ovdje historijsko kretanje rezultanta odnosa snaga koje se nalaze u sukobu. Da bi mogli sagledati domnet onih snaga koje su potencijalni nosioci neofašizma, prilazimo analizi njihove materijalne osnove — internacionalnih monopola.

Kada je V. I. Lenjin prišao obradi imperijalizma, počeo je analizom koncentracije proizvodnje. Vremenski gledano, on s analizom polazi od konca devetnaestog stoljeća.¹⁾ Savremeni građanski ekonomist Markley Roberts, analizirajući šta se danas događa u SAD, kaže sljedeće: »Prvi veliki val fuzija u periodu od 1897. do 1905. obuhvaća stapanje hiljade bivših konkurentskih firmi u trust, ili gigantske holding kompanije. Tih je godina izvršeno oko 2800 fuzija, stvarajući takve ogromne gigantske korporacije kao što su US Steel Comp. (koju formira J. P. Morgan i 'Standard Oil' iz New Jerseya koju formira John D. Rockefeller. Mnogi drugi giganti američke industrije kao 'General Electric', 'General Motors', 'Du Pont' i American Tobacco, stvoreni su ujedinjenjem stotina konkurentskih kompanija.«²⁾ Kod ovoga želimo podvući da su se ovi monopoli, od tada pa sve do danas, stalno razvijali, rasli i jačali. Konstantno su bili veći i moćniji. Takve organizacije i način poslovanja su se razlikovali, zavisi od nekoliko bitnih faktora. Suština je ostajala uvijek ista — maksimalizacija sume profita. Markley Roberts u citiranom članku, kao drugi val fuzija u američkoj privredi računa period 1920-tih godina, kada je ona obuhvatila 4600 fuzija. Ona je prvenstveno obuhvatila prehrambenu industriju i prodaju prehrambenih proizvoda. Tada se rađaju monopoli kao »A & P«, »Safeway« i »Kroger«. Treći val fuzija u privredi SAD, po istom autoru, dogodio se u intervalu 1950-tih do 1960-

-tih godina, obuhvativši oko 4500 fuzija u 1969. godini. Između 1965. do 1972. godine izvršeno je u SAD 19000 fuzija. Ovaj treći val fuzija, po istom autoru, kao dominantnu karakteristiku imao je formiranje konglomerata kao monopolske forme. U prijašnjim fuzijama, kao oblik nastalog monopola, imao je za cilj eliminaciju konkurencije, što se u principu postizalo takozvanim »horizontalnim povezivanjem« ili takozvanim »vertikalnim povezivanjem«, to jest integracijom prema naprijed i prema nazad, npr. topionice željeza sa rudnicima željezne rude ili prerade željeza, odnosno jedno i drugo. Karakteristika fuzija tipa konglomerata znači objedinjavanje kompanija iz raznih privrednih grana koje nastupaju na sasvim različitim tržištima i u različitim zemljama. Među prvo nastale konglomerate SAD, autor nabroja: »Textron« i »International Telephone & Telegraph Comp.«. Prema tome, možemo iz gore rečenoga izvući dva bitna zaključka. Prvi, da se koncentracija u savremenom kapitalizmu odvija konstantno i taj će se trend nastaviti i u budućnosti. Drugo, da se forme koncentracije i monopolizacije prilagođavaju novonastaloj situaciji, zavisno od toga kako je moguće maksimalizirati sumu profita.

Većki je arsenal načina koje koriste monopoli u tom cilju. Možda je najstariji, ali i danas korišten, monopolske cijene. Sve moderne države u svijetu zakonski su zabranile monopolske cijene. Uprkos tome: »Savezna komisija za robni promet ocjenjuje da su potrošači u SAD platili više od 80 do 100 milijardi dolara kao povećane cijene, zbog postojanja moći monopola.«³⁾ Kako su rasle i širile se takozvane multinacionalne kompanije, izigravanje zakona, korišćenje knjigovodstvene tehnike i tome slično sve su značajnije forme osiguranja što većeg profita. Bespomoćno zaključuje Markley Roberts: »Gigantske korporacije dominiraju američkom ekonomijom — i odluke velikog biznisa — unutar zemlje i vani — od vitalnog su značaja za razvoj nacije, za zaposlenje i dohodak miliona Amerikanaca.

Vrlo često ne postoji društvena odgovornost za tako važne odluke — nema načina da bi radnici, potrošači, ustanove koje su zadužene za regulativu, izabrani javni društveni radnici, dobili suštinske informacije o strukturi i poslovima velikog biznisa! Nažalost, u svojim publiciranim finansijskim izvještajima, korporacije SAD češće sakriju nego pokažu stvari. Vrlo često su sakriveni troškovi proizvodnje, cijene, profit, investicije. Nađe se vrlo malo detaljnih informacija o strukturi, vlasništvu i poslovanju američkog gigantskog biznisa i njihovog finansijskog stanja, te o njihovim isprepletenim odnosima.«⁴⁾ Kada je po odluci Ekonomskog i društvenog vijeća OUN na osnovu rezolucije usvojene 2. jula 1972. godine, generalni sekretar OUN Kurt Waldheim imenovao grupu stručnjaka da izučee poslovanje multinacionalnih kompanija, ista grupa se žali u svom izvještaju: »Teškoća da se obavlj ozbilj-

1) Prema tome, evo osnovnih etape historije monopola: 1) Godine 1860. i 1870. — najviši granični stepen razvika slobodne konkurencije. Monopoli su tek u klicu. 2) Poslije krize 1873. godine široko polje razvoja kartela, ali oni su još izuzeci. Oni još nisu čvrsti. Oni su još prelazne pojava. 3) Počet krajem XIX vijeka i kriza 1900—1903. godine: karteli postaju jednom od osnovne čitavog privrednog života. Kapitalizam se pretvorio u Imperijalizam». (V. I. Lenjin, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, 1947, str. 21—22.)

2) Markley Roberts, The Concentration of Economic Power. The American Federationist, Washington, maj 1975, str. 8.

3) Ibidem, str. 9.

4) Ibidem, str. 8.

na analiza rada multinacionalnih kompanija ne dolazi samo otuda što su vrlo oskudni podaci do kojih se može doći, nego i otuda što takvi podaci, i kad su dostupni, ne predstavljaju adekvatno mjerilo za fenomen multinacionalnih kompanija. Veliki broj transakcija između podružnica i tzv. interne cijene izobličavaju stvarnu sliku stanja kao i drugi oblici poslovanja uključujući računovodstvo, kapitalizaciju, i kontrolu nad lokalnim resursima.⁵⁾

Da bi se dobilo bolji uvid zašto je došlo do ovakvog stanja, želimo podsjetiti da se u SAD, još koncem devetnaestog stoljeća, našlo društvenih snaga, svjesnih opasnosti monopolizacije i, za sam sistem, idealisane »slobodne« konkurencije kapitalizma. Već 1890. godine izglasan je zakon, takozvani Sherman Act, koji kao ilegalno stanje proglašava »monopolizaciju trgovine«. Kongres donosi odluku da je svaka »kombinacija ili konspiracija koja ograničava razmjene« van zakona. Kongres je 1914. izglasao takozvani Clayton Act koji je osuđivao svaku akciju koja je sprečavala konkurenciju kao npr. diskriminaciju putem cijena, i ispreplitanje direkcija. U 1950. godini donesen je Celler-Kefauver Act protiv fuzioniranja. Kao što se vidi, u određenom smislu u SAD postoje zakonske osnovice za borbu protiv zloupotreba monopola. Praktički ništa od toga. Duga je historija pravnih natezanja između američkih monopola i državne vlasti, pri čemu su, u principu, monopoli uvijek izlazili kao stvarni pobjednici. Konačno to je i logično. Država u SAD, kao svaka država, vlast je vladajuće klase, a monopoli su udarna snaga te same vladajuće klase — kapitalista. Država može da učini ono što i čini da osigurava podnošljive uslove klasne borbe, gledano sa pozicija čitave kapitalističke klase. U tom smislu, državna je vlast čak donijela nekoliko sudskih odluka, formalno na liniji spomenutih zakona, ali što ni najmanje nije smetalo daljnjem razvoju monopola. Navodimo primjer. Za vrijeme Roosevelta je »Standard Oil Comp.«, koju je osnovao David Rockefeller, bila podijeljena u nekoliko samostalnih poduzeća. Iz njih su izrasle današnje četiri moćne kompanije. Slično su nastale i neke druge gigantske korporacije u oblasti naftne industrije, tako da one, uz »British Petrol Comp.«, koja ima engleski kapital, vladaju naftnom industrijom (kad izuzmemo socijalističke zemlje) kao takozvana grupa »sedam sestara«. Čuveni njemački koncern, o kome je pisao i V. I. Lenjin, »I. G. Farbenindustrie«, našao se poslije propasti njemačkog fašizma na listi ratnih zločinaca jer je služio Hitleru, i po odlukama Potsdamskog sporazuma bio razbijen u pet poduzeća. U međuvremenu su dva od tih poduzeća nestala, a preostala tri imaju danas svaki pojedinačno pet puta veći bruto-proizvod nego što je imao njihov roditelj. Koncentracija i centralizacija u kapitalizmu je objektivna zakonitost i ona se nikakvim zakonskim mjerama ne može zaustaviti. Generalno govoreći, razvoj proizvodnih snaga je, u konačnoj liniji, odlučujući faktor koji pruža objektivnu mo-

deset najvećih korporacija u SAD kako su svrstane prema imovini, prodaji, profitu i broju zaposlenih u 1973

IMOVINA	MILIJARDE	1	2	3	4	5	6	7
AT & T								
BANK OF AMERICA								
FIRST NATIONAL CITY BANK								
CHASE MANHATTAN BANK								
EXXON								
FEDERAL NATIONAL MORTGAGE								
J. P. MORGAN & CO.								
GENERAL MOTORS								
MANUFACTURERS HANOVER BANK								
CHEMICAL BANK								

PROFIT	MILIJARDE	5	1	1.5	2	2.5	3	3.5
AT & T								
EXXON								
GENERAL MOTORS								
IBM								
TEXACO								
FORD MOTORS								
MOBIL OIL								
STANDARD OIL CALIE								
GULF OIL								
SEARS ROEBUCK								

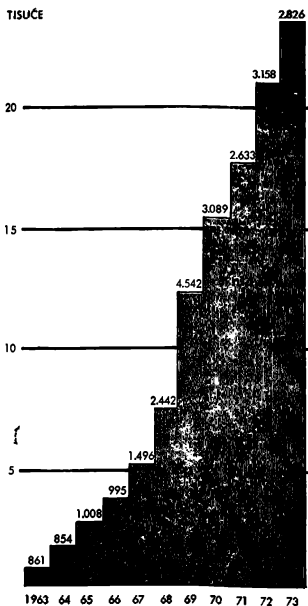
PRODAJA	MILIJARDE	5	10	15	20	25	30	35
GENERAL MOTORS								
EXXON								
AT & T								
FORD MOTOR								
SEARS ROEBUCK								
ITT								
CHRYSLER								
GENERAL ELECTRIC								
TEXACO								
MOBIL OIL								

BROJ ZAPOSLjenih	TISUĆE	200	400	600	800
GENERAL MOTORS					
AT & T					
FORD MOTOR					
ITT					
SEARS ROEBUCK					
GENERAL ELECTRIC					
IBM					
CHRYSLER					
WOOLWORTH					
WESTERN ELECTRIC					

izvor: »The American Federationist«, Washington, maj 1975. str. 12.

5) Iz izvještaja Sekretarijata.

porast fuzija korporacija 1963—1973.
(u prerađivačkoj industriji i rudarstvu)

Izvor: «The American Federationist». Washington, maj 1973, str. 11.

gućnost rasta i širenja kapitalističkih monopola. Dok bude postojao kapitalizam kao sistem, ta će zakonitost neumitno djelovati. Vlasnici monopola i njihovi plaćeni menadžeri poduzimaju sve moguće da ovu zakonitost realiziraju kroz optimalizaciju sume profita. Pri tome se koriste sva raspoloživa sredstva, svi mogući metodi i stupa u savez sa svim mogućim saveznicima. Osnovni preduslov za optimalni uspjeh je obezbjeđenje dominantnih pozicija u svakom pravcu. Stalno maksimalno angažiranje monopola na osiguranju vlastite dominacije u zemlji i međunarodnim odnosima je predominantni uslov postizanja optimalizacije sume profita. Osiguranje dominacije su dio suštine monopola. U ovoj činjenici leži suština opasnosti, postojanja, rasta i razvoja nasilja, pritiska svih vrsta, koji se u datim uslovima, pretvaraju u sistem, koji kvalifikujemo kao «neofašizam». Prema tome, tendencija razvoja neofašizma u savremenom svijetu postoji i postojat će dok god budu postojali kapitalistički monopoli. To je zakonomjerno. Dokle će se tendencija uspjehi razviti, zavisno je u konačnoj liniji, s jedne strane, od odnosa društvenih snaga, zainteresiranih za jačanje monopola i, s druge, antiimperijalističkih snaga, njihova jedinstva, organizovanosti i djelotvornosti. Kakve su danas realne snage, zainteresovane za porast dominacije, pritiska, izrabljivanja, kao osnove na kojoj može izrasti «neofašizam»?

Da bismo na ovo pitanje mogli odgovoriti, moramo poći od analize tendencija razvoja savremenih monopola, kao osnovnih nosilaca hegemonizma, pritiska i eksploatacije u savremenom svijetu. Nagli razvoj proizvodnih snaga donosi u prvom redu do: rasta radničke klase, porasta potrošnje svih vrsta dobara, ukupno i po glavi stanovnika, razaranja prirodnih privreda po pojedinim zemljama, uvlačenja tih zemalja u sistem robne privrede, što sve skupa omogućava nevideni rast i razvoj gigantskih monopola. Ovamo treba dodati i novi kvalitet, koji donosi savremeni razvoj proizvodnih snaga, a to je brz, sve čvršći porast međuzavisnosti, u svakom pogledu, svih zemalja i naroda naše planete. Svemu tome daje svoj pečat novi kvalitet u razvoju proizvodnih snaga, to jest naučno tehnološka revolucija, što znači da nauka prerasta u osnovni faktor razvoja proizvodnih snaga i društva u cjelini. Kod ovoga ne treba zaboraviti i zakon koncentracije i centralizacije, kao jedan od osnovnih zakona kapitalizma, da bismo bolje razumjeli rast kapitalističkih monopola. Vrlo brzo poslije formiranja monopola neki od njih u svom djelovanju postaju internacionalni. No, rast gigantskih Internacionalnih monopola, masovno bilježimo, naročito poslije završetka drugoga svjetskog rata, sa bržim razvojem naučno tehnološke revolucije. Rađaju se takvi giganti, koji traže i poseban naziv. On je dan u pojmu — multinacionalne kompanije.⁶⁾ Pogledajmo u kratkom osvrtu kako se taj proces odvijao i kako se i danas odvija. Danas u SAD ima više od 11 miliona firmi, a samo 1,5 milion poslovnih korporacija. Na korpo-

6) Ovom prilikom ne bismo razmatrali niti sam pojam multinacionalne kompanije, a niti prikladnost samog imena.

racije otpada oko 85 posto ukupnog poslovnog prihoda. Oko 85 posto poslovnih firmi imaju manji prihod od 100000 \$ u 1967. godini. Oko 97 procenata od tih 11 miliona firmi spadaju u tako zvali »mall biznis«, što znači da im je godišnji dohodak manji od jedan milion \$. Većina poduzeća iz ove grupe ne zapošljavaju više od 60 radnika. Zato na drugoj strani samo 300000 »velikih firmi« imaju godišnji prihod veći od jednog miliona \$. Prema izvještaju Federalne komisije za trgovinu, SAD ima oko 3300 korporacija u prerađivačkoj industriji koje imaju imovinu od 100 miliona \$, u koje su ubrojene i 750 sa imovinom većom od 100 miliona \$, te 120 korporacija koje imaju imovinu veću od jedne milijarde \$. Vrh piramide izgleda ovako: najvećih 100 korporacija u prerađivačkoj industriji učestvuju u ukupnom profitu sa 50 posto, 200 najvećih sa 70 posto, a 500 najvećih sa 80 posto. Prema listu »Fortune«, koji objavljuje podatke o gigantskim korporacijama, proizlazi da su u 1973. godini giganti korporacije posjedovale imovinu od oko 500 milijardi \$, promet od oko 600 milijardi, profit od oko 40 milijardi, a zapošljavale su oko 15 miliona radnika, znači više od 75 posto svih zaposlenih radnika u prerađivačkoj industriji. Osam od deset najvećih multinacionalnih kompanija su iz SAD.

Zato nismo slučajno u ovoj našoj studiji uglavnom razmatrali stanje i razvoj u SAD. Multinacionalne kompanije sa sjedištem u SAD daleko su, dakle, i najbrojnije i najmoćnije. Kad se to ima u vidu, sa još nekim činjenicama o kojima ćemo još govoriti, jasno je vidljivo da je udarna snaga svjetskog imperijalizma američki imperijalizam. Drugi imperijalizmi znače realnu opasnost za čovječanstvo prvenstveno ukoliko su eksponenti američkog imperijalizma ili su sa njim čvrsto vezani. Kolika je ekonomska moć multinacionalnih kompanija, ilustrativno se vidi kada se napravi rang lista prema »bruto-društvenom proizvodu« država u svijetu i multinacionalnih kompanija. U toj rang listi, »General Motors« dolazi na petnaesto mjesto ispred: Belgije i Luksemburga, Argentine, Švicarske i Južnoafričke Republike. (U tu listu nisu uključene socijalističke zemlje.) Samo multinacionalne kompanije sa sjedištem u SAD posluju kroz 10000 razne vrste filijala. Da bi se shvatila njihova stvarna snaga, mora se imati u vidu povezanost tih multinacionalnih kompanija sa velikim bankarskim kućama. Problem na kojemu se detaljnije zadržao i V. I. Lenjin u objašnjavanju sistema imperijalizma, »Koncentracija proizvodnje: monopoli koji iz nje izrastaju; stapanje ili srašćivanje banaka s Industrijom — je historija postanka finansijskog kapitala i sadržaj toga pojma.«⁷⁾ Od tog vremena taj proces se ogromno proširio i poprimio nevidene razmjere. Između ostaloga V. I. Lenjin, u citiranom djelu »Imperijalizam...« piše: »Među ono malo banaka, koje se uslijed procesa koncentracije nalaze na čelu čitave kapitalističke privrede, prirodno je da se sve više pojavljuju i sve više jača tendencija prema monopolističkom sporazumu, prema trustu banaka. U Americi ne devet

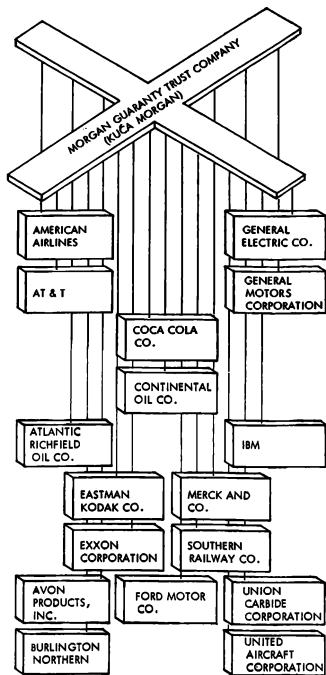
nego dvije najveće banke milijardera Rokfelaera i Morgana vladaju nad kapitalom od 11 milijardi maraka.«⁸⁾ A kakvo je stanje danas? Pedeset najvećih banaka u SAD, koje predvode »Bank of America«, »First National City Bank« i »Chase Manhattan«, posjeduju imovinu od 460 milijardi \$ i, poslije plaćenih poreza i taksa, dohodak od 2,5 milijarde \$, a zapošljavaju oko 430000 radnika. Deset najvećih banaka posjeduje 25 posto od ukupne imovine svih banaka u SAD, a 100 najvećih oko 50 posto. U 1968. godini 49 najvećih banaka držale su 5 posto akcija kao kontrolnu moć u više od 5000 velikih kompanija, a na oko 8000 mjesta su se ispreplitala direktorske pozicije u više od 6500 poslovnih korporacija. Prema izvještaju »Senate Government Operations Committee« za 1973. godinu, postoji vrlo visok stepen koncentracije dioničarstva u nizu kompanija u oblastima: energije; prerađivačke industrije; transporta; komunikacija; trgovine na malo. Na osnovu toga, u citiranom članku, Markly Roberts zaključuje: »I koncentracija ekonomske moći i dalje je u porastu sa strane tako velikih banaka, vlasnika velikih blokova, temeljnih glavnica jednih u drugima«. A kad kao zaključak navedem da porodice (klanovi) Rockefeller i Morgan kontrolišu šest najvećih banaka u SAD: »Chase Manhattan«, »First National City«, »Manufactures Hanover Trust«, »Chemical Banhof New York«, »Morgan Guaranty Trust« i »Bankers Trust«, koje opet kontrolišu stotine drugih banaka, a svi skupa poslovne kompanije, vidimo koliko je enormno porasta njihova moć od vremena pisanja »Imperijalizma«, u kome je zacrtan takav pravac razvoja. Neka nam i tablica 3 reļljefno pokaže splet tih veza, na primjeru kuće Morgan.

Kao što smo naveli, takva ogromna koncentracija i centralizacija, uz spomenute uslove, dovela je do pojave multinacionalnih kompanija. One su u svoje poslovne niti obuhvatile sav svijet (Izuzimajući socijalističke zemlje). Kao kod svakog kapitalističkog poduzeća, tako i kod njih važi pravilo, posjedovati i kontrolirati tehnička dostignuća, finansijska sredstva i tržište. To je neophodno za osiguranje dominacije, a ona je bitan uslov mogućnosti optimalizacije sume profita. Prema zakonima kapitalizma, u principu, u zemljama gdje je životni standard niži, što je odraz i niskih nadnica, profitna je stopa viša. Ne samo radnička klasa, već ogromna većina nacije bori se protiv takvog stanja i želi ga promijeniti. Jasno, tada dolazi do direktnog sukoba sa interesima, prvenstveno multinacionalnim kompanijama. Isto tako, svaki narod želi sam raspolagati svojim prirodnim bogatstvima, što opet dovo-

7) V. I. Lenjin, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, 1947, str. 45.

8) Ibidem, str. 26.

kako jedna velika banka kontrolira druge velike korporacije moć kontrole akcija vlasništva i isprepletenost direktorskih mjesta

Izvor: »The American Federationist«, Washington, maj 1975, str. 13.

di te narode u direktni sukob sa kapitalističkim monopolima. Tako i po svim faktorima dolazi do konfrontacije težnje radničke klase, ali i orgomne većine eksploataisanih naroda sa eksploatorima, prvenstveno multinacionalnim kompanijama. One koriste sva sredstva da osiguraju svoju dominaciju i preko nje položaj eksploatora. U tome kapitalistički monopoli traže prirodne saveznike, a to je, u prvom redu, kapitalistička država i sva eksploatorska klasa. Kad se govori o kapitalističkoj državi kao prirodnom zaštitniku kapitalističkog monopola, imamo u vidu u prvom redu organe prisile tih država. SAD je u toku drugog svjetskog rata, prvenstveno iz potrebe borbe protiv fašizma, snažno razvijala svoje oružane snage. No poslije završetka rata ta ogromna armija je preuzela u prvom redu, ulogu čuvara dominacije SAD u svijetu. Čitav niz okolnosti (koje smo na drugom mjestu analizirali⁹⁾) dovode do stvaranja takozvanog vojno-industrijskog kompleksa u SAD. Bezbroj veza, među njima i personalne naravi, danas su prisutne u SAD. O opasnosti vojno-industrijskog kompleksa, čak i za građansku demokraciju, upozoravali su mnogi, među njima i predsjednik Eisenhower. Ovaj savez je dopunjen još trećim opasnim članom, obavještajnom službom CIA. Jasno da njima prema potrebi, priskaču u pomoć i druge snage imperijalizma. Izgrađen je i dalje se izgrađuje sve suptilniji mehanizam koga stvaraju te imperijalističke snage.

Duga je lista metoda kojima se te snage služe u borbi za dominaciju i osiguranje svojih eksploatorskih pozicija. Da bismo barem donekle ilustrirali te metode, navodimo slijedeće:

Glavna snaga dominacije su svakako oružane snage. SAD su po čitavom svijetu izgradile stotine vojnih baza, vrlo često ne obzirujući se na proteste tangiranih zemalja, kao što je najnoviji slučaj s otokom Di-jego Garsija u Indijskom oceanu. Ako im to treba radi osiguranja dominirajućeg položaja, SAD zadržavaju vojne baze u određenom zemlji, bez obzira na direktno protivljenje te zemlje. Tužan primjer je spor oko Panamskog kanala, što je navelo panamskog predsjednika, generala Omara Torrijosa, da ogorčeno izjavi: »Ako je potrebno da žrtvuemo jednu generaciju da bi druga živjela u slobodi, onda nećemo oklijevati da to učinimo.«¹⁰⁾ Izgradnja sistema vojne sile, elementa pritiska i dominacije stalno se usavršava, u prvom redu, predvođena od SAD, što je posebna vrlo široka tema.

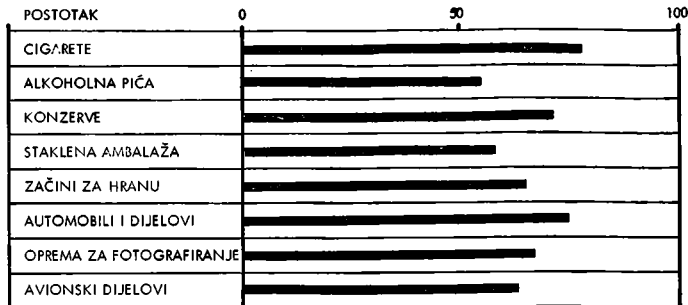
Bitan faktor u sistemu osiguranja dominacije, prvenstveno američkog imperijalizma, veza je kapitalističkih monopola, Pentagona i CIA. Sjetimo se Čilea, bezbroj pučeva, prevrata i tome sličnoga u našoj novijoj historiji. Njeni agenti su razasuti čitavim svijetom. Obim i metod rada Centralne obavještajne službe — CIA, široka je i kompleksna tema našeg doba. Dokle i kako suptilno ona djeluje, navedimo riječi indijskog profesora Bambrija iz njudelhijskog Centra za političke studije, koji nije ništa novo otkrio, ali je poznato javno

9) Dušan Čalić, Neoružanje i ratna privreda u savremenim ekonomskim svjetskim odnosima, Simpozij JAZU »Putevi rata i mira«, 1975.

10) Konačni prijedlozi, Borba, 29. X 1975.

kako četiri najveće tvrtke dominiraju različitim područjima industrije

■ POSTOTAK PROIZVODNJE U 1967. GODINI 4 NAJVEĆE TVRTKE

Izvor: »The American Federationist«, Washington, maj 1975. str. 10.

iznio slijedećim riječima: »Američki su učenjaci preplavili moju zemlju. Donijeli su ogroman kapital. Obavještavali su Stejt department o zbivanjima u Indiji, i čak nekad davali savjete«¹¹⁾.

Isti naučnik tvrdi, da ima dosta profesora Indijaca, koji su pod utjecajem Stejt departmenta, i služe mu kao doušnici. Da je to samo u Indiji.

Bogato korišten metod jačanja svog utjecaja, američkog imperijalizma, je držanje vojnih eksperata pod raznim vidovima u drugim zemljama. Argentinski dnevnik »El cronista comercial« tvrdi da na tlu zemalja Latinske Amerike SAD drže oko 30000 vojnika. Osim toga, SAD imaju oko 10 000 vojnika na ratnim brodovima u vodama Latinske Amerike. Poseban oblik koji se koristi za vršenje utjecaja u pojedinim zemljama, jesu oficiri koji su završili vojne škole u SAD. Negdje, kao u Španiji, američki oficiri su starješine u određenim oružanim formacijama.

Posebna su opasnost za mir u svijetu i moguć oslonac teroristima i okupatorima reakcionarni režimi, kao na primjer rasistički režim u Južnoj Rodeziji, koji se održava isključivo uz pomoć imperijalističkih snaga, prvenstveno onih iz SAD.

Zalosna, ali i javno poznata metoda osiguranja svojih pozicija sa strane imperijalista, kroz direktnu spregu multinacionalnih kompanija i CIA, jesu korup-

cija i mito, čak i ministara i generala u pojedinim zemljama.

Kuda se sve protežu niti tamnih sila, eklatantno je izbilo u vezi publiciranja samo nekih podataka o radu proizraelskog lobija u SAD. Kako javlja »New York Times«, jedanput nedjeljno sastaju se predstavnici 14 židovskih organizacija, što je štab »presing grupe« u SAD. Ne krije se da velike uspjehe postiže njihov šef Morris Amitay između ostalog i zato što je u vrlo dobrim odnosima sa CIA-om.

Svem u ovome treba dodati i određene poteze zvanične politike SAD. Da bi se stvorili povoljni uslovi pregovora i ujedinjenja obiju Koreja, članovi Političkog komiteta traže da Južnu Koreju napuste vojnici SAD, koji su tamo pod zastavom UN. Američki predstavnik Moynihan se tome protivi, brzo izbacujući novo »objašnjenje« da je većina američkih vojnika oko 42 000 tamo »na osnovu obrambenog ugovora između SAD i Južne Koreje«.

Kad se sve ovo ima u vidu, onda nije čudno, kada premijer Indije Indira Gandhi, potkraj 1975. godine upozorava na opasnost od fašizma sa kojom se

11) Mogu li učenjaci spasiti mir, Borba, 6. IX 1975.

suočava njena zemlja. Jasno, to je samo opasnost. Ona postaje stvarnost ako se razjedine antiimperijalističke snage. Nažalost, i to se danas događa u svijetu, što imperijalisti vrlo vješto koriste. Antiimperijalističke snage su već danas dovoljno jake da spriječe porast neofašističke opasnosti, ali uz uslov da su te snage u stalnom mobilnom stanju, da su jedinstvene i da su svjesne da će opasnost stalno biti prisutna dok postoje njezina izvorišta, a to u prvom redu znači dok je nekontroliran rad multinacionalnih kompanija i njihova sprega sa ostalim imperijalističkim snagama u svijetu. ■

mario de micheli
milano

ideologija talijanskog neofašizma

prevela s talijanskoga vera frangeš

Moj se referat kanl ograničiti na samo jedan aspekt talijanskog neofašizma. Italija je danas, bez ikakve sumnje, jedno od evropskih središta gdje takozvana »strategija napetosti« nastoji oživotvoriti svoje najkriminalnije i najrazornije planove. Stoga sama činjenica da su snage pučke ljevice tako široke i razgranate, da se odupiru akcijama i planovima reakcije i suzbijaju ih, ne znači nikako da ne postoji opasnost, da situacija nije pogibeljna.

Svima su poznata krvava zbivanja kojima je Italija bila poprište u posljednje vrijeme: pokolj na Piazza Fontana, u Via Fatebenefratelli u Milanu, diverzija na vlaku Italicus, strahoviti pokolj na Piazza della Loggia u Besci.

Veliki dio protagonista ovih zlodjela pripada mladima, često čak najmladima.

Što ih pokreće? Posve jasno, postoji plaćenička povezanost na provokaciji i zločinu, ali postoji i ideološki fanatizam koji se propagira knjigama, brošurama i periodičkom štampom. O čemu se radi?

Uzmimo samo neke vijesti iz novina. Na primjer: Bertoliju, nakon izvršenog pokolja u Via Fatebenefratelli u Milanu, nalaze u kovčegu Stirnerovo djelo *Jedini i njegovo svojstvo*. No valja upozoriti da je Bertoli knjigu kupio u knjižari »Ezzelino«, u Padovi, a to je Fredina knjižara. Valja, nadalje, upozoriti da je Stirnerovo djelo objavio Ventura. Tako su tu povezano, zajedno s izvršiteljem pokolja u Via Fatebenefratellu, i dvije osobe umiješane u pokolj na Piazza Fontana. Napomenimo i drugu činjenicu: prije toga, kad je Bertoli pobjegao iz Padove zbog oružane pljačke, nađena mu je u kovčegu druga knjiga: *Banda Bonnot*, a to je povijest jednoga drugog anarhista koji je činio atentate i otimačine.

Vijesti takva sadržaja vrlo su česte, brojne i indikativne. Tako je na primjer već nekoliko godina milanska »misinska« organizacija za izgradnju svojih mladih kadrova preporučivala čitanje Sorela, posebno njegovih *Razmatranja o nasilju*. Nadalje, da navedemo još koji primjer, postoje omladinske neofašističke diverzantske grupe obilježavane imenima poznatih književnika koji su u posljednjem ratu bili nacistički kolaboracionisti: Louis Ferdinand Céline, Drieu La Rochelle, Kunt Hamsun, itd.

U Italiji postoje najmanje četiri izdavačke kuće koje objavljuju na stotine fašističkih tekstova, kako stare teoretičare nasilja, rasizma i nacionalizma, od Spenglera do Maurrasa, tako i tekstove »novih teoretičara« rušilačkog neofašizma.

Pogrešno je potcjenjivati otvorenost širenja ovog materijala.

Jedan od tih »teoretičara« koje su mladi fašistički ekstremisti na izvjestan način izabrali za svoga ideološkog vođu jest Julius Evola. Njegova knjiga, *Ljudi među ruševinama*, imala je čast da joj predgovor na-

piše knez *Borghese*, autor neuspjelog puča od prije nekoliko godina u koji su bili umiješani neki generali talijanske vojske i istaknuti desničarski političari.

Zadržat ću se ukratko na Evoli. Prije Izvjesnog vremena bile su se po nekim talijanskim sveučilištima pojavile parole na kojima je pisalo: »Sorel, Evola, Drieu La Rochelle«. Evola ima čitavu svitku. Jedna je njegova knjiga dosegla nakladu od 35000 primjeraka, a prevedena je i na mnoge jezike.

Dogmatski, reakcionarni karakter njegove iracionalne vizije karakterističan je za radikalnog desničarskog ekstremista. Evola se time diči. Upravo je on stvorio pojam »revolucionarnog reakcionara«. Njegova formula znači samo jedno: upotrebu sile da bi se povijest vratila natrag. To i jest razlog zbog kojega je Evola postao teoretičarom neofašizma, dakle onaj koji je fašističkom nasliju ponudio nekakvo opravdanje na misaonom planu. Evoline su se knjige počele javljati još u doba fašizma. Jedan od njegovih tekstova koji danas nailaze na najveće odobravanje neofašističke elite jest *Pobuna protiv modernog svijeta*, a objavljen je još 1934. No u to doba pisali su još uvijek Gentile, Rocco i Volpe, tri najveća predstavnika konzervativne kulture fašističke diktature: filozof Gentile, pravnik Rocco i povijesničar Volpe. Oni zapravo nastoje dati fašizmu privid nekog dostojanstva koji bi se temeljio na jednoj vrsti makar i nasilnog i izvitoperenog prividnog kontinuiteta nacionalne povijesti i kulture iz doba Risorgimenta. U tom su smislu oni opravdali pretvaranje prvotnoga borbenog fašizma u »partiju reda».

Evola je u to doba, sa svojom knjigom »*Pobuna protiv modernog svijeta*«, bio samo usamljeni, ne-slišani prorok. Reakcionarni naboj njegovih spisa bio je ocjenjivan kao apstraktan, egzaltiran i utopističan; no danas upravo ta apstraktna i utopistička egzaltiranost, upravo to jezgro radikalne negacije, čime su ispunjene njegove stranice, podjaruje neofašistički avanturizam, pohranjuje onaj »crni romantizam« koji tako često gura oružje u ruke velikom broju mladih desničarskih buntovnika, nudajući im maglovitu doktrinaru aureolu.

Da se razumijemo: ove činjenice ne oslobađaju krivnje nikoga, a pogotovu ne opravdavaju onaj najnetražniji dio kapitalističke buržoazije koja zajedno sa stranim tajnim službama podjaruje i vodi strategiju napetosti nemajući ni jedne jedine brige osim poraza radničke klase i demokracije.

Smatram ipak da je, na ovakvom savjetovanju, potrebno prikazati ideološki plašt neofašističkih okrutnosti i, s tim u vezi, motive neofašističkog fanatizma.

Jedan Evolin tekst, koji daje podršku protužidovskim fašističkim zakonima, datira još iz 1941: *Sinteza rasne doktrine*, tekst je koji je dobio Mussolinijevu punu podršku. »To je knjiga kakva nam je bila po-

trebna«, rekao je tada Mussolini Evoli, nakon što ga je pozvao na razgovor u Palazzo Venezia. Evolin se rasizam pokazao mnogo suptilnijim od onoga koji se temeljio na najvulgarnijem i najtupijem biologizmu. Evola je govorio o rasizmu u trostrukom značenju: o rasizmu tijela, duše i duha. Bio je to dakle mnogo rafiniraniji i aristokratskiji rasizam, ali je ipak ostajao rasizam, ipak fašizam. U međuvremenu je Evola surađivao u službenom organu »Regime fascista« što ga je uređivao Farinacci i stupao u sve dublje veze s »Herrenklubom«, tipično pruskim, aristokratski zatvorenim njemačkim kružokom »gospode«, pa je — kako kaže jedan njegov biograf — izbliza »slijedio razvitak organizacije SS koja je bila određena da postane biološka i duhovna elita Trećeg Reicha, po uzoru na srednjovjekovni Teutonski Red».

Poslije fašističke kapitalucije, 8. rujna 1943, Evola je pripadao onoj grupi koja je, zajedno s Pavolinijem i Farinaccijem, pojurila u Hitlerov Glavni štab, u Njemačku, da pozdravi Mussolinija kad ga je, operacijom na Gran Sasso, oslobodio esesovac Skorzeny. Upravo to je obilježilo i rođanje takozvane RSI — Talijanske Socijalne Republike.

Izbjegavši uhićenju od strane Amerikanaca u času oslobođenja Rima, Evola je pobjegao u Beč gdje je surađivao sa starim esesovskim prijateljima.

Kad se vratio u Italiju, za njega su se zainteresirali krugovi oko omladinske organizacije MSI. Na procesu protiv neofašista, godine 1951, pojavio se na optuženičkoj klupi, zajedno sa zavedenim mladim ekstremistima.

Evola je umro u lipnju 1974. Napisao je najmanje trideset knjiga, oko dvije stotine rasprava i nekoliko tisuća članaka. Među njegovim knjigama posebnu težinu imaju tekstovi koji govore o asketskom produčavanju, o takozvanim »tehnikama duhovnog ostvarenja«, o »magičnim, čarobnjačkim disciplinama«, jednom riječju o svim oblicima spiritualizma i misticizma: od istočnog do zapadnog.

Svaki fašizam, da bi nekako podupro svoju okrutnost i učinio je sugestivnijem, osjeća potrebu za svim oblicima iracionalizma, spiritualizma, misticizma. »Mit krvi«, mit »rase«, »duhovne elite«, »posvećenosti vode«, »vjernosti vječnim načelima«, samo su neke od formula tog iracionalizma.

Uza sve to, aureola »uzvišenosti« i tajanstvene simbolologije koja prožima tu literaturu ne može prikriti njezinu duboku reakcionarnost. Moda iracionalnoga posebno se širi u epohama u kojima vlada klasna napetost, a takvo je upravo naše vrijeme. Širi se magija, parapsihologija, okultizam, astrologija ... Jednom riječju, širi se iracionalizam, u svim oblicima, od »najučelnijih« do najprimitivnijih.

No vratimo se Evoli. Što zapravo čini jezgro njegove političke misli, na koji način on svojim anti-naučnim teorijama potpomaže akciju društvene desnice?

Evola je, kako sam već rekao, dao eksplicitnu definiciju svojih koncepcija kad je govorio o nužnosti takozvanih »revolucionarnih reakcionara«. On sam najbolje objašnjava tu definiciju: »Temeljni problem naših dana, problem u odnosu na koji sve drugo mora biti ocijenjeno kao podređeno i sporedno, jest problem kontrarevolucije. Radi se naime o tome da se ustanovi postoje li još uvijek ljudi kadri reći ne svim onim ideologijama, pseudoprincipima, pokretima, partijama i institucijama koje na bilo koji način vuku korijen iz francuske revolucije, odnosno iz čitavoga onog svijeta koji seže od liberalizma do boljševizma. Radi se, u drugom redu, o tome da se ti ljudi okupe, da im se dade orijentacija, jasna vizija cjelokupnoga života i čvrsta politička doktrina.«

To je, dakle, njegova posve jasna pozicija: organizirati nasilnu akciju protiv svega što je u povijesti značilo progres. To je ujedno i smisao njegove knjige *Pobuna protiv modernog svijeta*.

Gledano s te točke, Evolina je opozicija protiv modernog svijeta zapravo stara forma nespretno premazanog reakcionarnog romantizma. Pročitajmo još jedan njegov sud: »Ako je ikad postojalo ropско društvo, to je onda svakako moderna civilizacija ... Budući da je moderna vizija života, zahvaljujući svome materijalizmu, oduzela pojedincu svaku mogućnost da vlastitoj budućnosti dade nešto što će je preobraziti, a što će njemu omogućiti da u njoj vidi neki znak odnosno simbol — današnje je ropstvo postalo najmračnije i najočajnije od svih dosad poznatih.«

Tu bi se sad prirodno mogao očekivati privedlog kako da se obori to kapitalističko ropstvo. Konačno, romantičari su zahtijevali upravo to, premda su nostalgijčno maštali o prošlosti, bolje reći o primitivnom životu. Evola ne misli tako. Prije svega, on ni na koji način ne misli na neko socijalističko rješenje. On čak tvrdi da su kapitalizam i socijalizam jedna te ista stvar: »Potpuno je jasno da je moderni kapitalizam isto toliko subverzivan koliko i marksizam. Identičan je njihov materijalistički svjetonazor, jer on je u temeljima i jednoga i drugoga: kvalitetno su identični i njihovi ideali; identične su i njihove premise koje potječu iz duboke vjere u tehniku, u znanost, u produkciju, u dohodak.«

To je ono glavno. Evola odbija vrednote izrasle iz građanske revolucije, jer su te vrednote bile prihvaćene i dalje razvijene od revolucionarnih snaga: mrzi građansku racionalnu misao jer je njezinim nasljednikom, kako je to rekao Engels, postao moderni proletarijat. To što Evola zapravo hoće jest kapitalističko društvo s feudalnom hijerarhijom. Ideja hijerar-

hijskog društva za Evolu je središnja ideja fašizma i nacizma, premda ona, prema Evoli, »zbog nesretnih okolnosti« nije mogla biti oživotvorena. No ta ideja nije mrtva i njoj se moramo vratiti: »Ono što je preživjelo od fašizma i što može zadržati vrijednost i aktualnost jesu njegove mogućnosti, to jest ono što je on mogao i morao biti, samo da su se oživotvorili neki uvjeti. Demokracija je regresivan, sutonski fenomen. Prava će država, međutim, biti orijentirana i protiv kapitalizma i protiv komunizma ... Formula o »politizaciji masa« mora biti odbačena. Fašistički trinom »autoritet, red, pravda« predstavljala za pravu državu nepokolebljivu vrijednost.«

Tako je Evola pisao 1964. Jasno je dakle što je za njega predstavljalo odbacivanje građanskog društva: značilo je samo odbacivanje društva koje je na neki način, zbog točno određenog omjera snaga, bilo prisiljeno prepustiti mjesto narodnim snagama: odbacivanje jednog tipa demokratsko-građanskog društva koje je preslabo u odnosu na pokrete narodnog oslobođenja. To je glavno žarište Evoline političke misli, njegove koncepcije »revolucionarnog reakcionara«. Preveden na jednostavniji jezik, taj pojam znači, a tako su posve jasno shvatili i neofašisti, reakcionarno nasilje za osvajanje ultrareakcionarne vlasti.

Iz toga se radaju i sve ostale njegove koncepcije, prije svega koncepcija suprotna koncepciji demokracije, tojest koncepciji jednakosti. On je bez ikakvih mogućnosti dvoumljenja objasnio svoju misao: »Kako da ne shvatimo da ako postoji jednakost ne postoji sloboda? ... Ponavimo još jednom: prava se sloboda nalazi samo u hijerarhiji, u razlikama, u neizbježnoj različitosti individualnih osobina, ona se nalazi jedino tamo gdje je socijalni problem riješen tako da se maloj grupi omogući najpotpuniji ljudski razvitak, pa čak i pod cijenu najveće nejednakosti među drugima ...«

Još uvijek smo dakle na području aristokratske koncepcije elite kojoj na čelu stoji vođa (*condottatore, caudillo, führer, duce*), koji hijerarhijski ostvaruje volju elite, one koja predvodi mase najnižeg ljudskog sloja. Vođa je nejednak *par excellence*, broj jedan na hijerarhijskoj ljestvici.

Valja ipak reći da je Evola, u posljednjim danima svog života, izražavao sve veću sumnju u pogledu sudbine nacionalne desnice. Adriano Romualdi, sin jednog od najkrupnijih predstavnika M.S.I., koji ga je dobro poznao i obilazio, napisao je u vezi s jednim od posljednjih Evolinih tekstova, *Zajahati tigra*: »U djelu *Zajahati tigra*, Evola obrađuje ljudski tip koji bi bio kadar proći kroz sustinju suvremenog nihilizma. Neki ma su se učinile odviše radikalne teze posljednje Evoline knjige, u kojoj on, zbog bojazni da će preostale tradicionalističke snage biti uvučene u slom gnijih i klimavih građanskih institucija, postaje propovjednik neke vrste desnog nihilizma. U biti, to je djelo savrše-

no koherentno sa svim onim što je Evola naučavao. Kad je već propala kolektivna, oružana pobuna što su je organizirali fašizam i nacizam protiv modernog svijeta, ostao je otvoren put Individualnoj antigradađanskoj pobuni.»

»Individualna antigradađanska pobuna«: radi se dakle o anarhofašizmu. Jednom je, jedan od Evoli najmilijih nacističkih teoretičara, Ernst Jünger, napisao ove riječi: »Bolje je biti delinkvent nego građanin.« Evola je to 1970. komentirao ovako: »Naravno, to je paradoks. Pa ipak, to su riječi o čijem bi se konačnom značenju moralo razmisliti.« Oslanjajući se na taj Jüngerov aksiom i na Evolove savjete, neofašisti nisu gubili vrijeme u razmišljanju. Prepoznali su se u njima odmah, po svojoj intimnoj opredijeljenosti.

Danas prisustvujemo pojavi rušilačkog neofašizma. Ovakoj istup — zaista ograničen usporedi li se sa širinom problematike koju raspravlja ovo savjetovanje — želi samo svratiti pozornost na potrebu da se ojača i ideološka fronta antifašizma, i to tako što će se novim generacijama kritički objašnjavati iracionalni, antimoderni korijeni ideja kojima se danas želi predstaviti novi fašizam. ■

neofašizam u latinskoj americi

prevela sa španjolskoga vera orebić

Neofašizam je najrazvijeniji oblik fašizma i nacizma u razdoblju prije II svjetskog rata, podešen prema novoj historijskoj stvarnosti on se pojavljuje kao jedan poslijeratni fenomen, a širi se kao ideologija inspirirana i podržavana od sjeverno-američkog imperijalizma.

Glavna karakteristika neofašizma jest da predstavlja jednu eminentno kontrarevolucionarnu ideologiju, spaja bonapartističke i populističke elemente, temelji se na hijerarhizaciju vlasti i na djelovanje jedne reakcionarne elite koja postavlja političke projekte potčinjene diktatima imperijalizma, koji pomaže i podržava ovu elitu sa svom snagom svoje vojno industrijske moći. Poslije II svjetskog rata, neofašizam se pojavljuje u Latinskoj Americi kao posljednja politička alternativa oligarhije i monopolističke buržoazije za održavanje na vlasti. Vladajuće klase u mnogim zemljama Latinske Amerike bile bi nestale sa političke pozornice da ih nije podržavao imperijalizam, a Kuba, sigurno, ne bi jedina izgrađivala socijalizam.

Neofašizam je, u stvari, izraz politike i ideologije čitavog međunarodnog kapitalističkog sistema. Njegova velika metropola SAD je upravljački centar odakle se kontrolira svjetski sistem eksploatacije, vrlo hijerarhiziran i nasilno tlačiteljski za potčinjene zemlje.

operativni mehanizam neofašizma

Neofašizam je izražen u Latinskoj Americi kao metoda dominacije koju je izgradio sjeverno-američki imperijalizam da bi podržavao latinskoameričke vladajuće klase i kapitalistički sistem eksploatacije u ovom geografskom području, potpuno podložnom njegovom utjecaju i kontroli.

Imperijalizam je stvorio čitavu infrastrukturu i operativni mehanizam da bi zakočio društvene pokrete i spriječio revolucije, što možemo opisati polazeći od njihova dva osnovna elementa.

1. *Vojna moć.* Ona se sastoji od ljudske snage, prisutne na čitavom kontinentu, ako dodamo još i snagu vatrene oružja i opreme svih baza SAD-a u Latinskoj Americi — to je najmoćnija vojna snaga na čitavom kontinentu. Osim toga vrši ogroman utjecaj i kontrolu nad oružanim snagama zemalja Latinske Amerike koja se sprovoda na osnovi Plana sigurnosti Pentagona, Međunarodnog sporazuma za uzajamnu pomoć i Vojnih sporazuma.

Organizmi koji sprovodaju svu ovu politiku kontrole i upravljanja latinskoameričkim vojnim snagama su slijedeći:

a — *Pentagon.* — Svjetski centar agresivne vojne moći sa ratnom infrastrukturom na svjetskom nivou raspolaže sa jednim aparatom za formiranje i osposobljavanje latinskoameričkih vojnih elita koje se isto toliko

obučavaju u tehničko-profesionalnom pogledu koliko i u ideološkom i političkom.

b — *Vojne baze.* — One predstavljaju prisutnost vojnog čuvara imperijalizma, a strateški su razasute po čitavoj geografskoj mapi Latinske Amerike.

c — *Vojne misije.* — One djeluju u svim zemljama Latinske Amerike i obavljaju službene misije američke vlade, a isto tako i tajne misije koje dolaze iz Pentagona. Njihov je glavni zadatak prodirati da bi nadgledali i kontrolirali kako funkcioniraju nacionalne armije, koristeći se Vojnim paktima, ugovorima i sporazumima o isporuci opreme i ratnog materijala.

Nakon pobjede Kubanske revolucije, svi su ovi organizmi, po nalogu američke vlade, morali pregledati i preinačiti svoje planove i aktivnije ih uskladiti sa djelatnošću agencija i organizama ekonomske, političke i ideološke penetracije sjevernoameričkog imperijalizma u Latinskoj Americi. Rezultat toga mogao se odmah uočiti u programima tehničke i vojne pomoći u sljedećem pogledu:

1) — Gotovo potpuna orijentacija prema formiranju i osposobljavanju vojnih kadrova za suzbijanje seoske i gradske gerile, subverzije i masovnog protesta.

2) — Što se tiče pomoći u opremi i vojnom materijalu, ta se gotovo potpuno izmijenila. Prestala je tradicionalna isporuka opreme za lako naoružanje, za lake tenkove, helikoptere, za supermoderne uređaje za vezu i razna sredstva za borbu protiv pobunjenika.

2. — *Ekonomska i politička vlast.* — Organizacija ekonomske i financijske vlasti velike metropole SAD-a je ispletena mreža podešena prema međunarodnom kapitalističkom sistemu, a čitav aparat Vlade SAD-a upravlja njime i kontrolira ga, a njegovo djelovanje je prisutno u čitavom svijetu kroz operacije multinacionalnih kompanija.

Ova međunarodna ekonomska, financijska i politička vlast prodire i djeluje u Latinskoj Americi i druge dijelove svijeta pod okriljem Vlade Sjedinjenih država koja za ove svrhe raspolaze sa sljedećim organizmima:

a) Državni sekretarijat SAD-a i Sekretarijat za međameričke poslove, centri za usklađivanje i oblikovanje politike koja treba da se primijeni.

b) Diplomatski hor SAD-a, koji je u stvari oruđe za pregovore i sprovođenje te politike.

c) CIA, organizam koji nastupa i djeluje u ilegalnoj formi sa Tajnim operacijama u svim zemljama kontinenta. Ta organizacija nastoji prodirati u sve centre političkog odlučivanja i akcije da bi mogla ukorak slijediti sistem informacije i imati sveukupnu kontrolu nad svakom latinskoameričkom zemljom.

d) Međunarodni novčano-finanjsijski organizmi kao međunarodni monetarni fond (FMI), Međunarodna banka za razvoj (BID), Svjetska banka, Međunarodna agencija za razvoj (AID), Međunarodni odbor Saveza za progres (CIAP) itd. Svi se ovi organizmi koriste da bi se vršio pritisak i primijenila politika nestabilnosti vlada.

e) Uprava i izvršna tijela Multinacionalnih kompanija koji djeluju u uskoj koordiniranoj suradnji sa organizmima SAD-a u obrani svojih zajedničkih interesa.

Svi ovi organizmi, neki na izgled samoupravni kao što su međunarodni financijski organizmi i multinacionalne kompanije, imaju zajedničke ciljeve i uspješno suraduju da bi održali sistem eksploatacije koji tlači cijelu Latinsku Ameriku. Cilj je spriječiti ekspanziju socijalizma i izolirati socijalističku Kubu, opasan primjer na kontinentu, zakočiti revolucionarni proces i osigurati vlast vladajućim klasama koje štite interese imperijalizma.

Da bi se sproveli ovi ciljevi pribjegli su raznim politikama i taktičkim potezima u okviru krutog pragmatizma. Započeli su sa politikom »saveza za progres«, pokušali su se osloniti na demokršanski pokret koji se razvijao u Latinskoj Americi, a naročito su pojačali prodor u oružane snage na cijelom kontinentu. Ovo zadnje omogućilo im je, u posljednje vrijeme, zauzvesti i preokrenuti društvene procese, kao što smo vidjeli u Boliviji, Brazilu, Urugvaju i nedavno u Čileu.

Nužno je analizirati i detaljno proučiti način djelovanja i rada ovog operativnog mehanizma neofašizma, naročito tamo gdje intervenira, unaša nasilje i politički teror, raspolagajući s najmoćnijim snagama koje nastupaju na internacionalnom nivou. Nema očiti- jeg primjera negoli slučaj Čilea gdje je čitav ovaj mehanizam nastupio i ostvario svoj plan intervencije, nakon 3 godine otpora što ga je pružala vlada Narodnog jedinstva i koja je podlegla zbog izdaje vrhovnih generala Oružanih snaga.

neofašistički oblik nastupanja i rušenja demokratskih vlada

Međunarodne reakcionarne snage i vladajuće klase većine latinskoameričkih zemalja nastupaju vrlo usklađeno u posljednjim dekadama. Nakon zabacivanja demokratskih naprednih vlada, odmah nameću autoritativnu tlačiteljsku vlast koja ponovno uspostavlja sve klasne privilegije kupne buržoazije i stranog kapitala (multinacionalne kompanije). Nastupaju ultrreakcionarno primijenjujući nasilje protiv naroda i drastično uvođe izvanredno stanje provedeno u obliku »fašističke vojne diktature«.

Kontrarevolucionarne snage u svom nastupu drže se modela koji djeluje na sljedeći način (uprava neofašizma zove ga «model destabilizacije»):

1. — Stvaraju ekonomsku, političku i društvenu nestabilnost pomoću sabotaže, političkog ubojstva i fašističkog terora. U svojoj kontrarevolucionarnoj akciji rađe se kreću na terenu ilegalnosti, ali također se majstorski snalaze unutar legalnih okvira koristeći za svoje ciljeve Parlament, Sudstvo i sredstva masovne komunikacije. Sve im to služi za stvaranje nereda i haosa.

2. — Organiziraju političke demonstracije reakcionarne neprijateljske opozicije i sa nasiljem provode kampanje protiv demokratskih vlada preko radija, televizije i štampe. Tako se pridobiva sitna buržoazija i srednji stalež stanovništva.

3. — Optužuju Vladu za antidemokračnost i proglašuju njenu protuzakonitost, tvrdeći da ne predstavlja većinu, da su izbori bili režirani itd. Nastoje da izoliraju Vladu uvlačeći je u sukobe sa radničkom klasom i seljaštvom.

4. — Napadaju vlast kada smatraju da postoji neodlučnost, oklijevanje i konfuzija u političkom upravljanju Demokratske vlade i to je čas kada stavljaju u pokret oružane snage — više oficire. Prethodno im je Pentagon osigurao konkretnu podršku u slučaju neuspjeha, a agenti CIA-e predali su čekove u dolarima vojnim starješinama koji rukovode državnim udarom.

5. — Svrgavanje demokratske Vlade vrši se u obliku državnog udara, pobunom oružanih snaga ili jnog roda vojske. Odmah se uspostavlja fašistička vojna diktatura primijenjujući sljedeće mjere:

a. — Ukidanje Izvršne vlasti, bilo ubojstvom, izgnanstvom ili hapšenjem ustavno izabranog predsjednika. Tako preuzimaju kontrolu vlade.

b. — Raspuštaju Parlament, preuzimajući izravno zakonodavnu funkciju, a suverenu vlast naroda ukidaju.

c. — Prilagođuju i ograničavaju provođenje pravde i njenih organa, da bi tako osigurali da vladavina čvrste ruke ostane potpuno u njihovim rukama.

d. — Objavljiju stanje unutrašnjeg rata, ili opasno stanje, ili jedno i drugo ako je potrebno. Ukidaju sve individualne slobode, uvode cenzuru i kontrolu nad cijelom štampom, radiom i televizijom.

e. — Stavljaju van zakona sve ljevičarske partije, uvođe snažne progone marksista, a da bi imali što veđe mogućnosti kadkada odstranjuju buržoaske partije.

f. — Potpuno uništavaju organizaciju narodnog pokreta, naročito usredotočuju svoju pažnju na radničke i seljačke sindikalne organizacije. Interveniraju i kontroliiraju sve demokratske organizacije.

Neofašizam pred ničim ne preza, njegova je agresivnost poznata u cijeloj Latinskoj Americi i u svijetu. Da bi se ojačao i održao ne oklijeva ni pred ratom, uvodi ga i podržava gdje mu odgovara, tako nastupa u Aziji, na Srednjem Istoku i u Africi. Treba obratiti pažnju na ove probleme koji vode u rastuću opasnost ne samo Latinsku Ameriku nego i sve zemlje Trećeg svijeta. Kucnuo je čak kad treba da se narodi ujedine i suprotstave glavnome neprijatelju. U suvremenom svijetu postoji jedna snaga koja raste i okuplja sve to više zavisne narode, to je politika nesvrstanosti koja je u svojoj biti eminentno antimperijalistička.

vojnofašistička diktatura u čileu

Ima malo više od dvije godine, 11. rujna 1973., počele su se pisati najcrnije stranice u povijesti borbe čileanskog naroda i njenog revolucionarnog pokreta. Toga dana Vlada Narodnog jedinstva Predsjednika Salvadora Allendea, ustavno i demokratski izabrana suverenom voljom naroda da bi upravljala sudbinom Domovine, pala je izdajom i licemjerstvom jedne grupe generala, predstavnika stranog kapitala, međunarodnih monopolističkih interesa, multinacionalnih kompanija, imperijalizma i CIA-e.

Toga dana, radnici i čileanski puk, koji su pred dvije godine bili izrazih svoju odluku da krenu prema potpunom oslobođenju Čilea, da izgade nezavisnu domovinu, gospodaricu vlastite sudbine, vidili su svoje nade izalovljene brutalnim nastupom militarističkog fašizma koji započinje najsravniji genocid posljednjih godina u Latinskoj Americi, natapajući zemlju krvlju naroda, koseći na desetine hiljada života, sijući bol i smrt i uništavajući na stotine domova radnika, seljaka, rodo ljubivih intelektualaca, pobornika anarhizma, pripadnika progresivnih političkih partija i pokreta.

To je isti fašizam koji je u II svjetskom ratu razorio Evropu, a sada je obnovljen. To je isti fašizam koji je ubio milione ljudskih bića, koji je zamislio zavladati svijetom rasprostrući svu svoju primitivnu okrutnost, bezdušno divljaštvo, krvavo i nečovječno. Čitavo je čovječanstvo bilo svjedok tih činjenica i samo sjećanje na njih daje poticaja svim naprednim narodima da se bore kako se to ne bi više ponovilo.

Dan danas, nažalost, čileanski je militaristički fašizam pokazao da je vjeran tumač primitivnih zamisli svojih tadašnjih evropskih «učitelja», iako su oni kukački pošli još dalje.

Zveketom su najavili rat nenaoružanom narodu; njihovi neprijatelji, na koje su se sručili isto tako zvjerski kao i njihovi inspiratori, radni su narod Čilea,

očevi, majke, braća, žene, zaručnice, rođaci i prijatelji njihovih vlastitih vojnika. To je gorka istina ove tužne tragedije.

To se nije zbilo slučajno. U toku trogodišnje Allendove vlade i još mnogo ranije, buržoaski i finansijski sektori, nosioci ekonomske vlasti i svi oni krugovi koji su vladeli da ugroženi njihovi klasni interesi i privilegiji, u dosluhu sa imperijalizmom i stranim kapitalom, pokušali su se suprotstaviti svim sredstvima volji većine da se krene prema izgradnji pravednijeg društva, garanciji boljih perspektiva za buduće generacije, generaciji ekonomske, političke i društvene jednakosti za sve radnike i siromašne slojeve zemlje, koji su decenijama poznavali samo bijedu, glad i izrabljivanje. Ali čelična revolucionarna narodna svijest bila je preporuka s kojom su se bespomoćno sudarile reakcionarne namjere buržoazije. Zbog toga, kao jedini izlaz, u nemogućnosti da zaustave nezadrživi nalet narodnih masa, pribjegli su državnom udaru u saučestništvu sa udarnim sektorima Oružanih snaga.

društvena struktura oružanih snaga

Čileanske vojne akademije od svog osnutka spremaju oficirski kadar Oružanih snaga — Kopnene vojske, Avijacije, Mornarica i Karabinjeri. One su, gotovo isključivo, bile centri obuke za mladiće čileanske buržoazije i sinove bogatih obitelji. Sama ta činjenica pokazuje koju su vrst interesa i privilegija buržoaske klase imali ovi vojni instituti.

Osim u nekim predsjedničkim mandatima koji su neposredno surađivali sa predstavnicima ljevice i narodnih partija, počam od 30-tih godina, interesi privilegije domaće buržoazije i stranog kapitala nikad nisu bili tako ozbiljno ugroženi kao opasnošću koja im je prijetila od Vlade Narodnog jedinstva, pravog predstavnika volje većine naroda. Zbog toga fašizam nije do tada zapravo morao pribjegavati rezervnoj snazi reakcionarnog nasilja koja je spremna u redovima naše vojske. Kad je ova potreba postala neophodna, nije se trebalo čekati na nastup fašizma. Ali ipak, veliki broj vojnika, dosljedno svojoj klasnoj pripadnosti, i rodoljubivih oficira, shvaćajući veličnu stvar koju je branio Allende, narodno jedinstvo i proleterske mase, otkazali su posluš onima koji su naredili da ubiju svoj vlastiti narod. Danas, mnogi od tih rodoljubivih vojnika pune zatvore i logore, podignute širom zemlje, drugi su platili životom dosljedni svojoj zakletvi vjernosti prema zakonu i ustavu.

U razvoju reakcionarne i protunarodne svijesti unutar Oružanih snaga imali su jaki utjecaj centri vojne obuke za oficire i vojnike latinskoameričkih armija što

ih drži SAD, kao onaj u zoni Panamskog kanala. U njima se uvježbavaju i pripremaju za borbu protiv gerile, za gušenje oslobodilačkih pokreta latinskoameričkih naroda i njihovih težnji za nezavisnošću i suverenitetom. Opremaju ih sa najmodernijim oružjem i najsavremenijom tehnikom da bi ih koristili kada revolucionarni procesi dovode u opasnost interese monopola sjevernoameričkog imperijalizma.

Među strateškim ciljevima za kojima teži borba protiv fašističke diktature i njenog konačnog poraza, bez ikakve dvojbe, je stvaranje jedne narodne snage koja bi bila sposobna da brani konačnu pobjedu naroda i nadomjesti tradicionalne vojne snage buržoaskih i reakcionarnih vlada. Ne učiniti to značilo bi stalno izlagati narod novim pokoljima, značilo bi staviti sudbinu radnih ljudi u ruke generala i neskrupuloznih oficira, avanturista i plaćenika.

narodni otpor

Silan teror započeo nakon vojnog puča 11. rujna — u kojemu je pao žrtvom predsjednik Salvador Allende i zajedno s njime, nekolicina vojnih drugova i tisuću rodoljuba i pobornika partija Narodnog jedinstva — našao je odgovor u zaista visokom stupnju revolucionarne svijesti koju je čileanski narod stekao za tri godine vladanja druga Allende. Njegova žrtva, s druge strane, označava novu povijesnu etapu u revolucionarnom kretanju Čilea. Njegovim primjerom i njegovim posljednjim riječima koje je uputio narodu u svojoj zadnjoj poruci dok se borio protiv pobunjenika, ucrtao je put kojim bi trebali poći revolucionari sutrašnjice. Njegove riječi daju vjeru njegovom narodu, pouzdanja u borbenu snagu čileanskog proletarijata, prekaljenu tokom dugih decenija reivindikativnih borba.

Snažan otpor pružen vojnim pučistima i njihovoj diktaturi dokaz je revolucionarne zrelosti, klasne svijesti i čvrste vjere u postavke socijalizma koju su narod i radnici bili stekli. Prvi su put proletarijat i siromašni slojevi čileanskog društva mogli osjetiti da su krojači svoje sudbine i gospodari svojih odluka, da im je priznato dostojanstvo ljudskih bića, da su bratski povezani zajedničkim idealima i težnjama i da streme istom cilju — uspostavljanju socijalizma. To nije postignuto slučajno; to je rezultat dugogodišnjih borbi koje su kalile borbenu snagu proletarijata, a svoj udio u tome imali su progoni, zatvori, masakri i drugi oblici mučenja. Hiljade i hiljade radnika pali su na ovom dugom borbenom putu. Oni su svojim primjerom otvorili i osiguravali staze revolucionarnim generacijama koje su zauzimale bojne položaje onih koji su pali u borbi. Oni su stvarali moralni autoritet i otpornu snagu narodnih masa u sukobu s fašističkom diktaturom. Usprkos krajnjem nasilju i tlačenju koje je golpizam

primijenio u Čileu, otpor se sve to više širi. Radnici i partije se reorganiziraju pod zajedničkom kriticom jedinstva i požrtvovnosti; nema mjesta egoizmu, sektašenju, frakcionaštvu, izdaji ni ličnim ambicijama, već samo uzvišenoj težnji da se bore protiv fašizma do njegovog potpunog uništenja. Ilegalni se rad oblikuje u propagandističkim i agitačnim akcijama, u djeljenju novina i panfleta protiv Hunte, ljepljenjem plakata i pisanjem parola po zidovima na gumivim prometnim mjestima. Svakodnevna aktivnost u masama, na radnim mjestima, u vojnim bazama itd. obogaćuje novim metodama ilegalnu borbu, koja postepeno poprima oblik jednog širokog antifašističkog fronta koji obuhvaća sve narodne slojeve, radnike, seljake, namještenike, profesionalce, studente itd., a također i rodoljubive vojnike i oficire koji se solidariziraju sa borbom čileanskog naroda protiv vladajućih klasa imperijalizma što su se samo žele koristiti tuđim radom i eksploatacijom proleterskih masa.

repressivne mjere hunte

Čileanski fašistički militarizam uz uspostavljanje diktature protiv naroda pomoću nasilja i terora ima još za cilj fizičko istrebljenje najvažnijih političkih kadrova, naprednih studenata, vodećeg seljaštva i revolucionarne avangarde. Zabranio je djelovanje organizacija koje je stanovništvo osnovalo kao oblik izravnog i stvarnog sudjelovanja u procesu promjena koje je zemlja proživljavala za vrijeme vlade Narodnog jedinstva. Stavio je van zakona ljevičarske partije, proganjajući njihove pobornike, bacajući ih u zatvore, koncentracijske logore i mučilišta. Na hiljade su bili umoreni i strijeljani bez ikakvog suđenja. Uspostavili su opasno stanje i policijski sat, koji je još i danas na snazi. Tako oni misle zaustaviti nastup narodnih masa protiv Hunte i lakše ih kontrolirati. Iza nekih određenih posljednevnih sati nije moguće kretati se ulicama. Ali ove mjere ne vrijede za svakoga jer neki mogu bez poteškoća nabaviti propusnice, tako da cijeli teret ove terorističke politike pada samo na najobezvlaštenije slojeve nacije. Pretresi pretvoreni u pravu pljačku domova radnika i patriota traju od dana na dan sa istim vandalskim bijesom kao i pred dvije godine.

Teroristički aparat služi se doušnicima i uhadama, raspoređenim u svim granama privrede, proizvodnje, radne centre, trgovini, u javnom saobraćaju, javnim uredima itd. Također drži u pripremi fašističke pokrete koji su mu pomogli u puču, kao npr. »Domovina i sloboda«; oni vrše atentate na emigrante u progonstvu koji se nalaze u obližnjim zemljama, među onim ubojstvima generala Karlosa Pratsa i njegove supruge u Buenos Airesu, gdje su se bili nastanili, a nedavno su ubili Bernarda Leightona u Rimu. Osim u Argentini oni operiraju također u Boliviji, nastojeći

stvoriti političku i društvenu nesigurnost da bi pospješili intervenciju vojnog udara. Također im pomažu njihovi istomišljenici u Brazilu, Urugvaju i Paragvaju kao »Eskadron smrti« u Brazilu i »Tri A« u Argentini itd.

Hunta je osnovala nekoliko službi specijaliziranih za policijski teror kojima su data velika ovlaštenja i svakim danom postaju samostalnije. Među njima treba istaknuti Nacionalnu obavještajnu službu (DINA), koja je izravno podređena diktatoru Pinochetu, a koja se istakla po svojoj brutalnosti i nečovječnosti. Javno se zna za njene metode mučenja, bičevanja, silovanja i ubojstava svih mogućih tipova. Poznata je još i zbog otmica. Otete osobe može zadržati više dana, a da nikome o tome ne polaže računa; mnoge njene žrtve bile su kasnije nađene mrtve u osamljenim mjestima, drugi su pak nestali, a da njihove obitelji nisu nikada ništa o njima saznale. Služba DINA bila je osnovana malo iza vojnog udara, a njezin je cilj »koordinirati obavještajne službe svih rodova Oružanih snaga i Policije«. Ipak kasnije se pretvarala u specijaliziranu službu informacije čiji su se članovi infiltrirali čak i u samim oružanim snagama. Na taj način, Hunta je uspjela koncentrirati u svojim rukama čitav jedan aparat špijunaže i kontrole koji vrši iste funkcije kao i hitlerovska mašinerija nasilja, nama već tako dobro poznata.

Postoje još druge službe tlačenja kao Obavještajna vojna služba (SIM), Obavještajna služba zračnih snaga (SIFA) i Obavještajna služba karabinjera (SICAR). Neki se njihovi članovi uvježbavaju i osposobljavaju u centrima koje SAD drže za te ciljeve na svom vlastitom teritoriju i u zoni Panamskog kanala pod njihovom kontrolom.

Čileanskoj fašističkoj vojnoj hunti pomažu također direktno sjevernoamerički i brazilski savjetodavci »specijalizirani« u metodama mučenja i silovitosti, u borbi protiv latinskoameričkih narodnih pokreta i gerila i u svim tipovima kontrarevolucionarnih akcija i zavjera protiv Vlade Latinske Amerike koje se suprotstavljaju na bilo koji način potpunju zavisnosti izabljivačkom imperijalizmu, a koje se bore da postignu pravi ekonomski, društveni i politički suverenitet.

Svjetskom javnom mnijenju također je poznata savjetodavna pomoć Waltera Rauffa, bivšeg pukovnika hitlerovskog Gestapa, koji suraduje sa Nacionalnom obavještajnom službom (DINA). On je osnivač gasnih komora i ima bogato iskustvo u masovnom istrebljivanju i u torturama pri saslušavanju.

Spomenutim organizmima priključila se čileanska omladinska fašistička organizacija »Domovina i sloboda«, para-militaristička snaga koja je organizirala i izvršila sve terorističke akcije i ubojstva za vrijeme Vlade Narodnog jedinstva. Naravno da su joj pomogli udarnički sektori oružanih snaga, krupna buržoazija, finansijski i monopolistički kapital i strane organizacije.

zalinteresirane u zbacivanju predsjednika Salvadora Allendea. Ovi posljednji, osim što su ekonomski pomagali, dali su svu potrebnu pomoć za pripremanje, osposobljavanje i vojno snabdijevanje »Domovine i slobode«. Mnogi među njima pripremali su se u inozemstvu sa odobrenjem nacionalne i internacionalne reakcije.

izoliranje hunte

Vojna hunta je izgubila podršku narodnih sektora van koalicije Narodnog jedinstva za vrijeme vlade predsjednika Allendea. Oni su u početku vjerovali u opravdanost fašističkog vojnog udara jer su bili zavarani protunarodnom, reakcionarnom propagandom, kampanjama ekonomskog bojkota, ideološkim trovanjem protiv markizma itd. Danas se oni pridružuju snagama koje se suprotstavljaju diktaturi, jer su kao i ostali slromašni narodni slojevi osjetili na vlastitoj koži djelovanje tiranije. Pridružuju im se stotine tisuća obitelji koje oplakuju gubitak nekog člana svoje obitelji, nekog druga ili prijatelja. Huntina porazna ekonomska politika pogodila je također i njih, što se odražava u porastu nezaposlenosti, plaćama dovoljnima samo za goli život, na posljedicama neobuzdane inflacije, na gubitku kupovne moći nacionalne valute, na glad i bijedu koja bježe cijelu zemlju, u neishranjenosti djece, u porastu dječjeg mortaliteta.

Isto tako, iako iz drugih razloga, počeli su napuštati Huntu neki reakcionarni krugovi s manjim utjecajem u buržoaskom društvenom životu, to su predstavnici Trgovine i proizvodnje koji su otvoreno pomagali zbacivanje Predsjednika Allendea u nadi da će tako ponovno steći moć i privilegije, izgubljene izbornom pobjedom lijevih snaga 1970. Ali ipak, danas, nezadovoljni sa kompenzacijama Hunte, koje oni smatraju neznačajnim u usporedbi s onim što su očekivali, pokušavaju još jednom naći veze koje bi im pomogle da povrate privilegije vladajuće klase, koje su uvijek uživali, i vladajući položaj korišten za izrabljivanje radnika.

Na međunarodnom planu Huntu je ogorčeno osudio i jednodušno odbacio svijet koji želi napredak i mir; narodi sa visokom humanom svijesti, pravdom i solidarnom, koji poštuju ljudska prava, saopredjeljenje, legitimno pravo svakog naroda da bude gospodar svoje vlastite sudbine i da pođe onim putem kojeg je sam demokratski izabrao.

Organizacije članice Ujedinjenih nacija, međunarodne pravne organizacije, predstavničke organizacije sindikalnih i studentskih pokreta u svijetu, konferencije, skupštine, komisije za istraživanje zločina čileanske fašističke hunte i mnogi drugi potreseni su vijestima iz Čilea koje govore o krvavoj i mahnoj okrutnosti

progona. Provedena istraživanja otkrivaju veličinu tragedije koju proživljava čileanski narod. U tom pogledu zaključak treće sjednice Istraživačke komisije u Meksiku, odnoseći se na teror u Čileu, kaže slijedeće: »Teror u Čileu nije u nijednom pogledu isključivo pitanje čileanskog nacionalnog prava, već obuhvaća cijeli svijet sa pravnog, moralnog i političkog gledišta.« (Sastanak održan u gradu Meksiku od 18. do 22. veljače 1975.)

U jednom drugom dijelu, Istraživačka komisija pozvala je vlade svijeta da:

- odmah ukinu bilo koji oblik pomoći Hunti,
- osude velike zločine počinjene u Čileu,
- osude intervenciju Sjedinjenih Američkih Država u Čileu,
- prekinu diplomatske i političke odnose sa Huntom,
- prekinu trgovačke odnose i da potpomognu svim sredstvima međunarodnu izolaciju Hunte.

Veličanstvenost ove međunarodne solidarnosti, izraženoj u raznim oblicima po čitavom svijetu, čileanski će narod, duboko zahvalan, i odavajući priznanje, vječno nositi u svojoj svijesti. Isto tako će biti neiscrpan izvor snaga za radnike, seljaštvo, borbenu omladinu i budućih avangardnih narodnih vođa koje se kale u iskustvu i u dnevnoj borbi protiv fašizma.

Bit će oni koji će ispisati nove stranice povijesti naše domovine, rođenoj u uzvišenoj i herojskoj žrtvi Predsjednika druga Allendea 11. rujna 1973. i utvrđenoj u njegovoj posmrtnoj poruci narodu, prije nego je pao ubijen izdajničkim mecima. Evo dio te poruke:

»Radnici moje Domovine, vjerujem u Čile i u njegovu budućnost. Bit će prebrođen ovaj čas, tmuran i gorak, gdje se izdaja nastoji nametnuti. I dalje vjerujte da će se, ne baš u dalekoj budućnosti, otvoriti široki putevi kuda će prolaziti slobodan čovjek i graditi bolje društvo. Živio Čile, živio narod, živjeli radnici! Ovo su moje zadnje riječi i uvjeren sam da žrtva nije bila uzaludna.«

ekonomska katastrofa hunte

Ekonomska politika Hunte je još jedan dokaz njenog protunarodnog, klasnog i nerodoljubivog karaktera. Ona predstavlja strani i nacionalni kapital i reakcionarne buržoaske slojeve.

Multinacionalne kompanije i sjeveroamerički monopoli ponovno su preuzeli poduzeća nacionalizirana za vrijeme vlade Narodnog jedinstva, iako su bili dobili odštetu. Tako je slučaj sa ITT (Telefonska i telegrafska

kompanija) koja je dobila astronomsku cifru od 95 miliona dolara. Ova je kompanija bila direktno upletena u zavjeru koja je zbacila Vladu Narodnog jedinstva.

Prirodna bogatstva zemlje, bakar, željezo i druga; nacionalna poduzeća, veleposjedi, banke, trgovine, industrija i sve što je bilo dato narodu, danas se ponovno nalazi u vlasti starih izrabljivača narodnog bogatstva.

Ekonomska politika Hunte dovela je pod stječaj brojna poduzeća i tvornice koje su bile izvor rada, druge su obustavile rad, snizile nadnice, ili su smanjile proizvodnju, bilo zbog pomanjkanja sirovina, kao i zbog smanjenja potražnje i potrošačke snage građanstva.

Radnici i cijelo građanstvo, uključivši i srednje slojeve žive u bijedi i gladi.

Ima više od milion nezaposlenih, više od 300.000 radnika bilo je otpušteno zbog političkog uvjerenja ili jer su bili optuženi da su saradivali sa vladom Narodnog jedinstva; troškovi života porasli su oko 200% u toku prve polovine ove godine, a oko 425% od lipnja 1974. do lipnja 1975.

Deficit u 1975. iznosi od prilike tisuću miliona dolara; inostrani dugovi porasli su na oko pet tisuća miliona dolara.

Niske plaće, nezaposlenost, nestašica u prehrani odrazile su se u dječjoj neishranjenosti, izostajanju iz škole, porastu kriminala, popraćenom prostitucijom i alkoholizmom itd.

Ovo je dramatičan i okrutan bilans čileanske vlade. Razumije se da kao odgovor na to nastaje snažan aktivan otpor koji se rađa vođen budućnošću narodnih masa i njihovih organizacija protiv diktature. Svjetska solidarnost obnavlja borbenu duh. Dakle, stabilnost je vojne vlade krhka, historijski je osuđena na propast. ■

andrás vigvári
budimpešta

stanovište komunističkih i socijaldemokratskih partija u procjenjivanju današnje političke reakcije

preveo s njemačkoga franjo zenko

Prošlo je više od 50 godina od nastajanja prvih fašističkih organizacija i njihove vlasti, 42 godine su prošle od stvaranja Hitlerovog fašizma, a 30 godina od njegovog pada. U tijeku tih 50 godina fašizam je zahtijevao goleme žrtve radničkog pokreta i njemu bliskih demokratskih snaga. U tim desetljećima nagomilala su se mnoga iskustva sabiranje i analiza kojih je važna zadaća kako za radnički pokret tako i za demokratske snage. Važno je i nužno držati taj problem na dnevnom redu i proučavati iskustva jer opasnost fašizma i fašiziranja nije nestala; radnički pokret se s time mora uvijek nanovo razračunavati. Stoga je nemoguće zadovoljiti se samo analizom iskustava prošlosti. Zadaća je pokreta da slijedi razvoj političkih odnosa iz dana u dan. Nužno je studirati prošlost i sadašnjost jer se uvijek nove generacije priključuju radničkom pokretu i demokratskim pokretima, one generacije koje nisu stekle izravna iskustva u borbi protiv fašističkih diktatura klasičnog tipa. Ionako je nemoguće mehanički preuzimati stara iskustva jer se opasnost fašizma i neofašizma pojavljuje u novim uvjetima i u novom obliku. Jednostavno je pokazati bit fašizma u takvim zemljama kao što su Španjolska, Čile i u proteklim godinama Portugal i Grčka. Protiv tih fašističkih režima razvio se ogroman otpor. Obje radničke partije osuđivale su, odnosno osuđuju taj sistem. U prošlim godinama Socijalistička internacionala nije donijela ni jednu jedinu rezoluciju koja ne bi kritizirala te režime. U sedamdesetim godinama mnoge su partije donijele rezolucije koje su također spominjale isključenje Portugala i Grčke iz NATO-a za slučaj da te zemlje ne provedu nikakve promjene u svome političkom sistemu. Socijalistička internacionala je osudila vojni puč u Čileu i na različite načine pomaže borbu čileanskih socijalista protiv vojne diktature.

Procjenjivanje fašističkih i neofašističkih tendencija u razvijenim kapitalističkim zemljama je mnogo kompliciranije. Opasnost da fašizam i neofašizam zauzme vlast u tim zemljama nije izravna, ali postoji mogućnost pomicanja u desno. Spoznaja te opasnosti postaje težom stoga što buržoazija ne eksperimentira tradicionalnim sredstvima fašizma nego prvenstveno stvaranjem autoritarnog sistema. O tome svjedoče nastojanja usmjerena protiv već postojećih demokratskih prava. Zajedno s tim mjerama buržoazija nastoji izgraditi suradnju klasa i pojačati i dalje razviti izgrađene odnose. To manevriranje buržoazije pogodno je da utrne budnost i da podijeli antifašističke snage. Otkrivanje autoritarnih tendencija biva bitno težim zbog toga što je sve to povezano s očuvanjem dvo- ili višepartijskog sistema, katkada čak sa spektakularnim pojačavanjem njegove uloge. Do potcjenjivanja opasnosti dovodi i to što ni u jednoj razvijenoj kapitalističkoj zemlji, osim Italije, ne postoje značajne neofašističke organizacije. Neofašističke i druge otvoreno desničarski usmjerene partije nisu bile u stanju izgraditi masovnu bazu u seljaštvu i u drugim međuslojevima. Snaga radničkog pokreta je veća, socijalističke partije ispunjavaju važniju ulogu u vladama nego između dvaju svjetskih ratova.

Uspjeh borbe protiv fašizma, neofašizma i drugih desničarskih snaga bio je u prošlosti, a i sada je, kao što će biti i u budućnosti, ovisan o tome kako oba pravca radničkog pokreta procjenjuju tu opasnost i koliko mogu zajedno djelovati na području suzbijanja te opasnosti. Komunističke i socijaldemokratske partije procjenjuju opasnost fašizma i jačanje reakcije na različiti način. Komunističke partije ocjenjuju situaciju tako da ne postoji neposredna opasnost preuzimanja vlasti od strane fašizma ali je realna opasnost ograničavanja demokracije i uvođenja autoritarnog sistema.

U nekim zemljama buržoazija je već poduzela konkretne korake u tom smjeru. Državnomonopolistički kapitalizam, jačanje ekonomske uloge države u upravljanju reprodukcijom i u preraspodjeli nacionalnog dohotka kriju u sebi opasnost. To potiče buržoaziju da smanji ulogu izbornih organa, da te institucije s vremena na vrijeme isključi iz oblikovanja i kontrole politike vlade. Autoritarne tendencije se pojačavaju kroz krizu sistema državnomonopolističkog kapitalizma što dolazi do izražaja u tome da je državno upravljanje sve manje u stanju da odgovara svojoj funkciji. Jačanju tendencije doprinosi multilateralna kriza koja se razvila u drugoj polovici 1973. i u prvoj polovici 1974. godine, najdulja i najdublja od drugog svjetskog rata dosad. Pod djelovanjem krize zaoštrila se klasna borba, buržoazija traži odlučan zahvat vlade u smanjenju suprotnosti između kapitala i rada. Učinjeni su veliki naponi da se tereti krize svale potpuno na radne ljude.

Zaoštravanje protivurječnosti državnomonopolističkog kapitalizma i razvijanje ekonomske krize ogledaju se kako u političkom životu, tako i u političkom odnosu snaga. U razvijenim kapitalističkim zemljama može se opaziti izvjesno političko preuređenje. U parlamentarnim izborima proteklih godina došlo je do znatne ravnoteže snaga između vladajućih partija, opozicione partije raspolažu gotovo s toliko glasova kao i partija vlade, stoga je situacija vlade labilna, krize vlade bivaju češće. U mnogim zemljama smanjuje se snaga tradicionalnih vladajućih građanskih partija. Utjecaj novih ili manjih tradicionalnih partija iznenada raste, iako one zatim često i nestaju. Godine 1974. pojačao se npr. u Engleskoj utjecaj Liberalne partije i nacionalističkih partija Škotske i Velsa. Glasovi se raspršuju u pojedinim slučajevima na više partija što također čini položaj vlade labilnijim. Gotovo u svim zemljama, a naročito u područjima koja nastanjuju radnici, mnogo je onih koji se suzdržavaju od glasanja, što svjedoči o razočaranju s obzirom na vladajuće klase. U više zemalja zaoštrilo se pitanje nacionalnosti i rasa. U Sjedinjenim Američkim Državama permanentan je problem Crnaca, Indijanaca i drugih. U Engleskoj postoji Irsko pitanje, a s ekonomskim problemima sve više postaju goruća pitanja Škota i Velsana kao i rasni problem doseljenika iz zemalja Commonwealtha.

Buržoazija se tuži zbog slabljenja zakonitosti i reda. Pod tom izlikom uvodi nove zakone kojima se

izravno ili neizravno ograničavaju demokratska prava. Buržoazije poduzimaju korake da ojačaju državni aparat. S tim obrazloženjem je njemačka buržoazija 1956. zabranila Komunističku partiju i druge lijeve organizacije, iz Istoga razloga donijela je šezdesetih godina Zakon o izvanrednom stanju. Sa sličnim obrazloženjem donio je engleski Parlament zakon o industrijskim odnosima, kojim je vlada pokušala spriječiti prava sindikata i štrajkove. Sa isključenjem Senata i Kongresa Nixon je pokušao stvoriti autoritarni sistem.

Danas nema velikih fašističkih i neofašističkih partija, ali opasnost usprkos tome nije manja. Naravno, talijanski primjer jasno govori da te organizacije ili pokreti stoje u vezi s nekim monopolima i s jednim dijelom državnog aparata. Ta kretanja se pojačavaju time što su vlasti njihovi sudionici i što ih pomažu. Vlada i oficijelni organi oklijevaju da protiv njih nastupe konsekvantno, oni tim pokretima čine ustupke. Državni aparat na nekim mjestima karakteriziraju pakiranje i pomagaštvo, a drugdje naprotiv bespomoćnost i pasivnost. U Italiji su na snazi zakoni protiv fašizma ali se oni okreću prije protiv radničke klase, seljaštva i studenata. Protiv takvih gibanja istupa se mnogo dosljednije. I u zemljama kao što je Engleska pojačava se uloga policije i konspirativnih zakona, a vojska se priprema za borbu protiv narodnih pokreta. Objavljeni su i takvi nacrti po kojima bi trebali biti organizirani jurisni odjeli za suzbijanje štrajkova.

Metode i sredstva zastupnika neofašista i autoritarnog sistema veoma su promjenjivi: kleveta, prijetnja, zastrašivanje i drugo. Borbu za očuvanje demokracije karakteriziraju kao narušavanje reda, štrajkovi — prema njihovom mišljenju — povlače sobom kaos i anarhiju, gibanje seljaštva ocjenjuju kao povredu svetinje privatnog vlasništva. Oni često nastupaju demagoški kao pobornici demokracije i zastupnici masa, oni apeliraju na goruće potrebe masa. Iskustva prošlosti i sadašnjosti jasno dokazuju da buržoazija zauzima lojalan stav prema političkim i društvenim zbivanjima samo dotle dok ovi poštuju postojeći poredak i s njim se identifikiraju. Ako to nije slučaj, ona tada zahtijeva sredstva političke moći da suzbije te gibanja; upotrebljava represiju i diskriminiranje protiv onih koji dižu svoj glas protiv kapitalističkog poretka.

U arsenalu fašističkih, neofašističkih i drugih raznih desničarskih snaga antikomunizam igra važnu ulogu. Antikomunizam ujedinjuje sve snage reakcije, on im pruža mogućnost da za sobom povuku srednje slojeve. Antikomunizam je bitno pridonio tragediji u Čileu, u Portugalu je pomogao pregrupiranju političkih snaga i podjeli snaga demokracije. Antikomunizam je mnogoslojna, složena pojava koja u ovisnosti od potreba poprima različite oblike. On prije svega pokušava dokazati da su komunisti agresori, da bi oni željeli vladati nad svakim i nad svima, da priznaju silu i da su zakletti neprijatelji demokracije i osobne slobode.

Uspjehu antikomunizma doprinosi neprijateljski stav većine socijaldemokratskih partija spram komunista. Programi Socijalističke internacionale 1951. i 1961. godine izjednačavaju fašizam i diktaturu proletarijata. Slično gledište ima većina socijaldemokratskih i socijalističkih partija. Neke socijaldemokratske partije postupaju s komunističkim partijama kao s neprijateljem broj jedan, one troše više energije na borbu protiv njih nego na borbu protiv raznih desničarskih tendencija.

Protiv komunističkih partija vodi se borba ne samo ideološkim nego i političkim sredstvima. U Saveznoj Republici Njemačkoj zakon koji je prisilio Komunističku partiju na ilegalnost nije sve do danas pošteđen. U proteklom godinama donosilo se sve više zakona koji su okrenuti protiv Komunističke partije i njihovih članova.

U jačanju ideološkog i političkog utjecaja desničarskih snaga važnu ulogu ima štampa, veoma koncentrirana i centralizirana. I štampa upotrebljava vrlo različite metode u formiranju javnog mnijenja. Ona upotrebljava sve — od grubih iskrivljavanja do lažnog prikazivanja pogrešaka ili nedostataka. Takvim metodama informira se o događajima u Portugalu. Postoje novine koje su pedeset godina priznavale vladavinu fašizma a danas vode golemu propagandu protiv Portugalske komunističke partije i drugih lijevo orijentiranih snaga. One precjenjuju ulogu Partije u događajima i tvrde da te snage koče razvoj demokracije i da rade na izgradnji nove diktature. Desna strana i neofašističke snage uživaju u punoj mjeri podršku internacionalne reakcije, što između ostaloga jasno dokazuju događaji u Čileu, ili razotkrivanje pokušaja puča u Italiji 1974. godine, čiji su konci vodili u inozemstvo, u Sjedinjene Američke Države, Saveznu Republiku Njemačku i NATO. Razvijanju i jačanju desničarskih tendencija doprinose multinacionalne tvrtke koje se trude da uspostave što stabilnije političke sisteme i time učine pouzdanijom aktivnost kapitala.

Socijaldemokratske partije potcjenjuju opasnost reakcije, one negiraju prisutnost opasnosti autoritarnog sistema ili neofašizma. One također potcjenjuju objektivne uvjete koji danas uspostavljaju reakcionarne tendencije, iako u pojedinačnim slučajevima upozoravaju na takve opasnosti. Znatno dio pokreta zaslijepljuje uloga koju igraju građanske države u ekonomskom i socijalnom životu i ispuštaju iz vida da paralelno s time reakcija biva jačom. Iz toga slijedi da većina socijaldemokratskih partija osuđuje fašizam, priznaje da u ekonomski nerazvijenim zemljama postoji fašistička opasnost, ali misli da u razvijenim zemljama ne postoje pretpostavke za pobjedu niti autoritarnog sistema niti neofašizma. Postoji također primjer za to da pojedine socijaldemokratske partije podržavaju mjere za ograničavanje demokracije s obrazloženjem da te mjere služe obrani demokratskog poretka protiv različitih ekstremističkih elemenata. Takvo stanovište

zauzima Socijaldemokratska partija Njemačke prema »Zakonu o izvanrednom stanju«. Herbert Wehner obrazložio je stanovište Partije na kongresu SPD-a 1970. godine na sljedeći način: »Taj Zakon je bio u ono vrijeme nužan, jer postojeći zakoni ne bi bili mogli u danom slučaju pružiti dovoljnu zaštitu.« A sada drugi argument: »Pravo i zakon su tu da štite građane. Nikada više ne će vladati kod nas samovolja. To važi također za izvanredno stanje koje će nastati pod silom izvana.«

Neke socijaldemokratske partije i programi tih partija više ili manje kritiziraju politički sistem. One ga kritiziraju međutim samo zbog njegove nesavršenosti ili zato jer razvoj državnog aparata i njegovo usavršavanje ne rade korak s proširenjem njegove funkcije. Ako priznaju opasnost reakcionarnih tendencija, tada isključivo od vlade traže da ih likvidira. One u masama šire pasivnu rezistenciju umjesto aktivnog otpora. Kritike socijaldemokratskih partija najčešće nose deklarativni karakter, često nedostaje određenje konkretnih zadaća u vezi s time ili najvećma zahtijevaju zakone koji će bolje služiti postojećem društvenom poretku. Umjesto da jačaju politički utjecaj radnika i njihovo stvarno suodlučivanje u vlasti, one stavljaju u prvi plan reforme zakona koji će jačati javnu sigurnost. U određenim situacijama to bi, naravno, mogla biti vrlo važna zadaća, ali mjere takve vrste ništa ne mijenjaju klasni sadržaj vlasti.

Programi engleske Laburističke partije 1972. i 1973. godine priznaju npr. da državni aparati i politički sistem trebaju u izvjesnoj mjeri usavršenje i daljnje razvijanje ali u konkretnim prijedlozima, umjesto promjene klasnog karaktera političkog sistema, drže nužnim demokratiziranje ekonomske moći, jačanje uloge mjesnih organa uprave i autonomije, uspostavljanje boljeg kontakta između vlade i parlamenta, vlade i naroda. Oni naglašavaju da poslanici moraju izvršavati svoju zadaću, da treba birati, poslanike i parlament kao tijelo bolje informirati o djelatnosti vlade, da se državni činovnici moraju vrbovati iz širih slojeva društva, da treba više stručnjaka uvući u rad državnog aparata, unutar aparata mora se pridonositi suzbijanja klasnih razlika, da je nužna veća mobilnost, da bi trebalo bolje koordinirati suradnju između pojedinih institucija državnog aparata. Programi kritiziraju shvaćanje prema kojima se mora biti rođen za vladanje. Oba programa kritiziraju koncentraciju i centralizaciju komuniciranja. Oni drže nužnom demokratizaciju štampe i diobu vlasti na području štampe. Program smatra poželjnim da se štampa i drugi masovni mediji u većoj mjeri oslobode cenzure i kontrole vlade kao i privatizacija i materijalnih izvora, da time suradnici u štampi dobiju veću samostalnost i više slobode a time jačaju unutrašnju demokraciju na drugim područjima komunikacijske djelatnosti štampe. Stanovište lijeve strane došlo je do izražaja u onom dijelu programa gdje se naglašava da su osnovna ljudska prava i sloboda na mno-

gim mjestima ugroženi, da u gotovo svakoj zemlji vlada velika nepravda, da pojedine osobe ne mogu dobiti pomoć. Priznaje se da je sloboda osobe izložena mnogim opasnostima te da građanima više nego prije treba zaštita. Program iz 1972. godine spominje s priznanjem da je u Engleskoj postojeći politički poredak star tri stotine godina i usprkos tome stabilan. Dalje konstatira da to nije slučaj u mnogim zemljama svijeta. Kritički ustanovljava da engleski politički sistem sadrži mnoge elemente konzervativizma te postavlja kao zadaću borbu protiv konzervativnih naziranja. Priznaje se da su uvođenju pojedinačnih reformi prethodile duge i teške borbe. Očito je veliko protivurječje u vezi s odobravanjem Zakona o mjesnim vijećima. Oba programa smatraju nužnim da se provedu revizija i reforma zakonodavstva, da se likvidiraju političke diskriminacije svake vrste, da se reformira Gornji dom, da se preispitaju i u velikoj mjeri prošire zakoni o politici, drogama i o jamčenju čuvanja građanske tajne, da mogu jamčiti jačanje sigurnosti i zaštite građana kao i reguliranje pravnog položaja doseljenika. Karakteristično je za oba programa da se odvije apstraktno, općenito i prekratkro bave jačanjem političke reakcije, a naglašava se jačanje i osiguranje javne sigurnosti. Oni se mnogo opširnije bave pitanjima kao što je problem kaznenih zakona i zatvora ili usavršavanje državnog aparata.

Slične crte karakteriziraju stav Socijaldemokratske partije Njemačke u pogledu tih pitanja. Partija je na svom kongresu u Dortmundu 1966. godine naglasila: «Mi smo oprezni s autoritarnim tendencijama koje se zaobilazno opet uvlače u naše društvo, stoga su stalno nužne opsežne reforme; zaštita i proširivanje demokracije su zadaća o kojoj se govori; nitko se ne smije osjećati kao drugorzredan građanin, svakom građaninu pripadaju jednaka prava. Moramo svjesno i strogo bdjeti nad time da svi državni organi postupaju u smislu slobodne demokracije i da u svim područjima djeluju suglasno s pravom i zakonom.» I Brandt je u izvaji svoje vlade 28. 10. 1969. godine naglasio da žele stvoriti demokraciju većeg razmjera. Oni izlažu javnosti metodu rada vlade i zadovoljavaju goruće informacione potrebe građana, oni sve čine da kontakt između poslanika i birača postane jači, da birači upoznaju izborne kandidate već prije izbora, da oni kroz poslanike upoznaju politiku vlade i da kroz to svatko ima mogućnost sudjelovati u pripremanju državnih i društvenih reformi. Društvo koje želi otvoriti svoja vrata svim svjetonazorim i religioznim uvjerenjima treba etičku pogonsku snagu koja dolazi do izražaja u službi solidarnosti s bližnjim. Brandt je obećao usavršenje zakonodavstva, reviziju sudstva i krivičnog postupka. Na kongresu Partije 1970. godine, na kojem je na najvišoj razini odobreno donošenje Zakona o izvanrednom stanju, Brandt je opet naglasio da oni žele realizirati širu demokraciju. U tom govoru ponovio je važnost produbljivanja odnosa između birača i poslanika.

Zapadnonjemačka vlada u proteklim godinama nije ništa od toga ostvarila. No ona je donijela više zakona kojima se izravno ili neizravno ograničava demokracija.

Na kongresu Socijalističke partije Austrije 1972. godine dr Bruno Kreisky je također naglasio da Partija planira uvođenje određenih političkih reformi. Iz priloga i zakona koji su se od tada donosili ispostavlja se da je Socijalistička partija Austrije mislila samo na zakone koji modificiraju i dalje razvijaju funkciju državnog aparata i ranije zakone. Kreisky je također naglasio da se u većoj mjeri moraju privući stručnjaci na posao u državnom aparatu. U vrlo općenitoj formulaciji izjavio je kao poželjno da partija pomaže ljudima da nađu svoje mjesto u demokraciji i da je koriste i da ih se intenzivnije uvuče u vršenje vlasti i pripremanje zakona. On je smatrao nužnim da se u određenoj mjeri demokratizira štampa.

U programu Socijalističke partije Belgije, koji je prihvaćen 1974. godine, mogu se također naći općenite formulacije o pitanju vlasti i demokracije. «Socijalisti otklanjaju sve oblike diktature, svaku apsolutnu vlast jedne grupe, jedne partije ili jedne države.» Iz programa u bitnom prolazi da je partija zadovoljna političkim sistemom Belgije i da opasnosti od reakcije vidi prvenstveno izvan zemlje.

Ranije navedene tendencije iziskuju veliku pažnju antifašističkih snaga u zaštiti demokracije i u borbi protiv desno orijentiranih reakcionarnih nastojanja. U razvijanju masovne borbe važnu ulogu igraju prosvjetiteljska djelatnost i propaganda. U otkrivanju te opasnosti važnu ulogu igraju komunističke partije. One se bore protiv opasnog shvaćanja da je za pobedu fašizma kao temeljna pretpostavka nužno postojanje jedne fašističke masovne partije. Ta je opasnost u mnogom pogledu opasna. (1) Demokratska prava i demokratski sistem nisu ugroženi samo ekstremističkim, fašističkim partijama. Sasvim je moguće da jedina od tradicionalnih građanskih partija odluči da se stvori autoritarna vlast. Pomoću takvih partija stvorio je de Gaulle ličnu vlast. Demokrišćanska partija Italije pokušala je nakon drugog svjetskog rata više puta suziti demokraciju. Također se i u Sjedinjenim Američkim Državama više puta pokušalo stvoriti autoritarni sistem unutar tradicionalnih okvira. (2) U teškoj gospodarskoj i političkoj krizi može se takva partija brzo osnažiti, ona se može razviti iz desno orijentiranih grupa koje se mogu naći gotovo u svakoj zemlji. Komunističke partije su na čistu s time da različite socijalističke i šovinističke tendencije i nove političke partije mogu lako postati sredstvom monopolnog kapitala. Te partije i organizacije vrlo su heterogene, one vrbuju svoje članove i birače iz najrazličitijih slojeva. One se s pažnjom okreću razdrmanju unutarnjem i vanjske ravnoteže tradicionalnih historijskih partija, njihovoj unutarnjoj polarizaciji. One iskorištavaju kolebljivo povjerenje u kapitalizam, one privlače na svo-

ju stranu neke grupe radnika čija je klasna svijest nezadržana, dalje, one grupe srednjih slojeva koje su nezadovoljne zbog gubitka svojih privilegija. Takve mase lako dospijevaju pod utjecaj onih elemenata koji svaljuju odgovornost za društvenu i političku krizu na obojene narode i na radikalne tendencije radničkog pokreta.

Najviše primjera za to pružaju Sjedinjene Američke Države, ali sličnih primjera u novije vrijeme ima i u Engleskoj. U Engleskoj bi neke desno orijentirane snage željele iskoristiti osjećaj rasne superiornosti, nostalgiju za slavim kraljevstvom. Desnicu pomažu obje velike partije time što odlučno ne rješavaju problem deseljnika. Manevriranje buržoazije, pojava desno orijentiranih tendencija u različitim oblicima, potcjenjivanje desne opasnosti unutar socijaldemokratskog pokreta — iziskuju od komunističkih partija da vrlo konkretno razotkrivaju opasnost s desna kao i njezine društvene, ekonomske i političke temelje.

Komunistička partija Italije godinama poklanja veliku pažnju otkrivanju društvenih korijena talijanskog neofašizma, razobličavanju ciljeva pokreta te vezama neofašističkih organizacija s monopolnim kapitalom i državom. Ona detaljno i sistematski analizira gospodarsku, društvenu i političku krizu u Italiji koja je leglo različitih desno orijentiranih tendencija, između ostalog i leglo fašizma. Partija je više puta upozoravala demokratske snage na to da reakcija upotrebljava mnoge metode za narušavanje ustavnog poretka i da osim nasilnih i brutalnih sredstava posjeduje također druga mnogo prikrivenija, koja upotrebljava pod izlikom zakonitosti. Stoga je potrebna naročito velika budnost.

Dvadeset i prvi izvanredni kongres Francuske komunističke partije analizirao je današnju političku situaciju. Partija je prije svega skrenula pažnju na to da Giscard d'Estaing igra danas dvostruku igru. S jedne strane on okuplja oko sebe sve snage reakcije, poduzima daljnje korake u koncentraciji vlasti i zaobilazi izborne organe pri donošenju odluka. Stvarna vlast koncentriše se u rukama predsjednika države, najvažnije funkcije preuzimaju ljudi njegova povjerenja, on osigurava slobodan put opasnim rasističkim kampanjama kao i mržnji na strance. Istodobno tjera razuzdanu demagogiju kojom pokušava obaviti bit svoje politike. Dopušta da se udovolji određenim opravdanim zahtjevima. Ustupke, koji su mu nametnuti, pušta da dođu do izražaja, kako bi pobudio iluzije. On izražava spremnost da ponovo prihvati suradnju klasa, on je spreman da pregovara sa sindikatima i lijevo orijentiranim partijama i drammatizira gospodarski položaj. Sve to čini da bi oslabio i podijelio snage opozicije.

Afera Watergate skrenula je pažnju ne samo na problem obojenih i na brutalan postupak protiv protivnika vijetnamskog rata, nego i na pitanje demokracije u Sjedinjenim Američkim Državama. Nesigurnost demokracije dolazi do izražaja i u tome što je uloga

tajne policije postala značajnijom. Politički skandali koji su izbili proteklih godina pružaju dovoljno dokaza za to da tajna služba upotrebljava metode promatranja privatnih osoba, povrede tajnosti pisama, prislušivanja telefonskih razgovora, organiziranja provokacija protiv demokratskih i naprednih ličnosti i uređenja u širokom krugu. Komunistička partija Sjedinjenih Američkih Država želi objasniti i dozvati u svijest raznim demokratima i demokratskim organizacijama ne samo te pojave nego također pozadinu povrede demokracije. Ona, naime, naglašava da nije dovoljno da se samo bori protiv pojava, moraju se također odstraniti uzroci. Partija je već mnogo učinila da bi dokazala da su razizam i antikomunizam legla antidemokratizma, stvaranja i daljnjeg postojanja desno orijentiranih političkih organizacija.

Početak sedamdesetih godina igrala je Komunistička partija Velike Britanije značajnu ulogu u razotkrivanju Zakona o Industrijskom povezivanju, u organizaciji borbe za otpor protiv zakona i njegovo ukinje. U proteklih godinama su vođe i aktivisti partije u mnogim studijama analizirali zakone i mjere kojima se ugrožavaju ili ograničavaju demokratska prava. John Gollan upozorio je u rujanskom broju časopisa «Marxism Today» od ove godine na dvije tendencije.

1) Uslijed proporcije glasova u zadnjim parlamentarnim izborima iskrsnule su mogućnosti i nužnost stvaranja koalicije između partija.

2) Zbog inflacije i krize autoritarne tendencije postaju jače. Gollan i drugi upozoravaju na to da je donesen čitav niz zakona koji prividno služe tome da se učvrsti opća sigurnost ali koji mogu također biti upotrebljeni u političke svrhe. U opasnoj mjeri pojačavaju se narušavanje i kompetencija policije. Zakon o udruživanju u industriji i oblikovanje čitave političke situacije dokazuju da je vladajuća klasa odmah u prvi plan stavila ograničenje plaća i reguliranje sindikata zakonom, kada su se zaoštrili gospodarska kriza i klasna borba. Država je odmah dospjela u konflikt s radnicima i sindikatima.

U borbi protiv fašizma i drugih desno orijentiranih tendencija vrlo je važna zadaća da se konsekventno zastupaju interesi masa i da se bori za to. Time se može spriječiti da desnica iskoristi nezadovoljstvo masa. U tom pitanju postoji određeno dodirno područje između obih smjerova radničkog pokreta, ali razlika u shvaćanjima mnogo je veća. I socijaldemokratske partije naglašavaju važnost zahtjeva masa, ali s drugim predznakom. Mjere takve vrste pokušavaju upotrijebiti ne samo protiv fašističkih i drugih desno orijentiranih tendencija nego i protiv znanstvenog socijalizma, a njihov konačni cilj nije ništa drugo nego jačanje postojećeg društvenog poretka. Umjesto da pokazuje realnosti, socijaldemokracija pokušava pobuđivati iluzije o građanskoj demokraciji. Kao što smo već ranije konstatirali, oni ne smatraju nužnim bitne

promjene društvenog i političkog sistema, oni su se odrekli toga da se likvidiraju ekonomske i društvene pretpostavke fašizma, prije svega pak monopolnog kapitala. Socijaldemokracija otežava potpun razvoj borbe time što umjesto stvarnog razotkrivanja klasnog karaktera vlasti naglašava apstraktnu demokraciju i slobodu, što na kraju nije ništa drugo nego li liberalna interpretacija slobode i jednakosti. Umjesto radikalnih političkih reformi, oni predlažu nesigurne, često neshvatljive reforme, koje služe stabiliziranju sistema. Oni su se odrekli borbe za produbljivanje demokracije, a protiv monopolnog kapitala koji ugrožava demokraciju.

Komunističke partije povezuju borbu protiv fašističkih, neofašističkih i drugih desno orijentiranih tendencija s drugim područjima klasne borbe. One povezuju borbu protiv pojava i tendencija s borbom da se likvidiraju društveni i ekonomski korijeni fašizma. Fašizam je izdanak monopola, zato je borba za konačno likvidiranje te opasnosti neodvojivo povezana sa borbom protiv monopola. S tog razloga usko su povezane borba protiv fašizma i borba protiv monopola. I komunističke partije pridaju veliko značenje gospodarskim i društvenim reformama, ali samo onima koje uz poboljšanje životnih uvjeta ograničavaju i ekonomsku i političku moć monopola. Na toj točki povezuje se borba protiv fašizma s borbom za socijalni preobražaj.

Osim zaštite već postojećih demokratskih prava, komunističke partije pripisuju važnu ulogu produbljivanju demokracije i stvaranju demokracije novog tipa.

„Težimo za ostvarenjem potpune i ujedno jake demokracije“, naglasio je Berlinguer na sjednici Centralnog komiteta u siječnju 1975. godine, „a to ne znači prilagodavanje sadašnjoj situaciji. Državni aparat i rad Parlamenta moraju postati bolji i efektivniji. Aktivnost Parlamenta kao i aktivnost zemalja moraju se proširiti, oružane snage i zakonodavstvo moraju se demokratizirati. Mora se postići to da pojedine grupe ne mogu iskorištavati državni aparat u interesu svojih privilegija. Mora se konsekventnije nastupiti protiv neofašističkih tendencija. Partija se bori za ujedinjenje najširih demokratskih snaga i za stvaranje demokratske vlade koja bi se na njima bazirala.“

Za razliku od socijaldemokratskih partija, komunističke partije smatraju najvažnijim masovnu borbu protiv fašističkih i drugih desno orijentiranih tendencija. One uče mase budnosti, one ih potiču da čine sve da se suzbije opasnost, da se u ključnim ugašenoj reakcionarne inicijative i da se prisili vlada da donese takve mjere kojima bi se spriječilo jačanje desničarskih tendencija. U interesu uspjeha borbe one se bore za ujedinjenje i mobiliziranje radnika i svih demokratskih snaga. One se bore protiv tolerancije i ravnodušnosti prema fašizmu i raznim desno orijentiranim tendencijama budući da takvo držanje pogoduje desnoj strani. Borba protiv tih smjerova je nužna, ta se borba ne

može izbjeći. Ta se borba ne može nadomjestiti borbom u parlamentu niti tješnijim povezivanjem između partija. To je također sve važno ali samo kao doprinos i nadopuna borbe masa.

Važna pretpostavka za borbu protiv fašizma, neofašističke i druge desno orijentirane tendencije, jest također suradnja između socijaldemokratskih i komunističkih partija. S pravom se nameće pitanje postoji li uopće još mogućnost suradnje socijaldemokratskih i komunističkih partija na tom području usprkos ranije spomenutim razlikama i suprotnostima?

Po mom mišljenju, na to pitanje treba odgovoriti jednadžnicom »da!«. Historijska iskustva, ali i mnogi primjeri sadašnjosti, pokazuju da je takva suradnja moguća. Suradnja je moguća u borbi protiv fašističke diktature u španjolskoj i protiv raznih militarističkih režima, u potpomaganju borbe antifašističkih snaga u Čileu. Mogućnost suradnje dokazuje zajednički program obiju francuskih radničkih partija, masovni antifašistički pokret radničkih masa i obiju radničkih partija Italije. Zaštiti demokracije služila je i mogućnost suradnje i tu suradnju izražava borba koja je organizirana početkom sedamdesetih godina u Engleskoj protiv Zakona o udruživanju u industriji. Pod vodstvom sindikata, s podrškom lijevo orijentiranih političkih grupa, razvio se širok jedinstven pokret protiv tog zakona u kojemu su došli do izražaja utjecaji desnice i ljevice. Devedeset posto sindikata je odbacilo taj Zakon ali je većina ostala, upravo pod utjecajem umjerenih, pri pasivnom protestu, no u mnogim je slučajevima dolazilo s učešćem od dva do tri milijuna ljudi do djelomične obustave rada u kojoj je sudjelovalo između dva i tri milijuna ljudi. Gibanje u vezi sa aferom Watergate pokazalo je također mogućnost mogućeg mobiliziranja demokratskih snaga. Otpor je bio preventivno pasivan, dominirala su protestna pisma, ali i taj otpor je pridonio tome da je Nixon morao odstupiti. Iskustva proteklih godina pokazuju također da masovna gibanja i masovne akcije mogu prisiliti buržoaziju i desničarske snage na povlačenje, a vladu na određene mjere. To se dogodilo proteklih godina u Italiji. Vlada je bila prisiljena da donese određene mjere za ograničenje djelatnosti neofašista. Događaji u Čileu, a naročito reakcija na događaje u Portugalu, dokazuju da su mišljenja u pogledu pitanja priznavanja opasnosti s desna zajednička socijaldemokratskim i socijalističkim partijama. Jedan dio ljevice je spoznao opasnost od reakcije i činjenicu da Socijalistička partija Portugala igra ulogu sredstva u toj borbi.

Dosadašnja iskustva, politička i ideološka razmimoilaženja dokazuju da može nastati jedinstvo u borbi za očuvanje demokracije samo kao rezultat dugog, strpljivog rada. Na putu prema jedinstvu može doći također do obrata. Ako ipak mora doći do jedinstva i suradnje, tada se mora voditi i stalna borba za njihovo održavanje. ■

povijesna pozadina ideologije antifašizma

Ni fašizam ni antifašizam, ni kao ideologije ili nazori ni kao političke prakse, nisu u cjelini izvorne pojave novijeg doba, koje se može ograničiti na dvadeset i pet godina trajanja u dvadesetom stoljeću. Politička praksa tipa fašizma ne počinje s Mussolinijem, a niti završava njegovim porazom. Riječi nas ne smiju zavesiti, pa da ne vidimo sadržaje koji pokrivaju. Različiti nazivi istih ili sasvim sličnih pojava ne bi smjeli odrediti različiti odnos, pristup ili različito gledanje na sadržaje pojava. Fašizam se kao pojava sastoji od niza elemenata — od kojih ni jedan nije dostatan za njegovo puno objašnjenje, pa zbog različite strukture tih elemenata, pri čemu je više naglašen jedan ili drugi element, mi zapravo imamo i različite oblike fašizma, a onda ne samo u novijoj povijesti, u XX stoljeću, nego i mnogo ranije, kroz velik dio ljudske povijesti. Međutim, brojni oblici fašizma u povijesti bili su ne samo političke prakse, nego i više ili manje osmišljeni nazori; antifašizam, pak, bio je uglavnom politička praksa, spontani otpor na pojave fašizma, a ne toliko do kraja izgrađeni nazor, bar ne domišljen u svim svojim pretpostavkama. Pa se, između, ostalog i zbog toga, a ne samo iz činjenice političke svemoći posjednika moći i vlasti i može događati da se ne samo u ime rasnog, nacionalnog ili vjerskog gospodstva, nego i u ime slobode, demokracije, pa i humanizma terorizira humaniste i demokrate, napadaju i uništavaju ljudi i narodi. Treba se, zato, temeljitije zapitati koja su istinska načela antifašizma. Posebice danas, kad se društvene moći ujedinjuju, a moć tehnike — vojne, propagandne i gospodarske — poprima kozmički opseg, kad u nestalnosti vrednota i biološkijske ugroženosti, vlast i moć postaju sinonimi održanja i uspjeha, a makijavelijevska načela odvajanja etike i politike i da cilj opravdava sredstvo, postaju, uz brojne rafinirane metode, načelo svakodnevice; kad se svijet suočava s teškoćama kao što su iscrpljivanje sirovinskih izvora, porast pučanstva, zagađenost čovjekova okoliša i druge, pri golemoj privrednoj i tehničkoj neujednačenosti u svijetu, a još uvijek žive ideje kulturnog i društvenog darvinizma, o vladanju ili preživljavanju jačih. Pitanje, dakle, antifašizma danas je možda presudnije nego ikada.

Svrha je ovog priloga ukazati, u prvom redu, na bitne antifašističke ideje u povijesti, a time i na izgradnju ili oblikovanje antifašističkog nazora.

Iz metodoloških razloga, radi jasnoće stvari, istaknuti nam je najprije bitne odlike osebjunog oblika novovjekog antihumanizma koji je u Italiji nazvan fašizam, a u Njemačkoj nacionalsocijalizam ili nacizam, a sličan se pojavio i u brojnim zemljama širom svijeta u međuratnim godinama. Kao ideološki-politički šovinizam, on na osebjun način pretpostavlja naciju ili rasu kao svrhu svega i prema unutra i prema vani — to je cilj u službi čega je sve ostalo, pa i čovjek, sredstvo, sva sredstva i svi načini upotrebe sredstava opravdani su tim ciljem. Prema unutra fašizam poistovećuje narod-državu-stranku-vodu, s tim da nije narod taj koji odlučuje, već obratno — voda,

Prema vani, on polstovećuje svijet sa životnim prostoro-
 ma za naciju ili rasu. Nacija je personificirana u drž-
 avi (njenom institucionalno-političkom ustrojstvu), a
 centar države je vođa. Naciji je dodijeljena »sudbina«
 izabranog naroda, ali kroz »providenje« i »misiju« vo-
 de. Njegova, ničim ograničena volja je »najviši zakon«,
 on je u posjedu »više istine«, on je »uvijek u pravu«.
 O njegovim odlukama ne može biti rasprave, one se
 moraju slušati i pokorno izvršavati. Da bi ispunila poz-
 iv »izabranog naroda« država mora biti u stalnom
 stanju rata. Rat je pravo stanje društva, on razvija
 ljudske »vrline«: strast, snagu, akciju, volju, odlučnost
 i sve ono iz područja iracionalnog ili instinkata. Mir je
 »negacija« ljudskih vrijednosti, on razvija ljudske »mane«:
 razumnost, etičnost, dobrotu, razmišljanje, umjerenost
 i slične. Čovjek mora vjerovati, biti odan, pokoran, pos-
 lušan i boriti se. Država je sve — pojedinac je ništa,
 sloboda pojedinca negacija je države. Ostvarenju cilja
 mora odgovarati organizacija i odgoj u državi: autori-
 tarini red, povojničenje i ideologijsko ujedinjavanje,
 uklanjanje svih sloboda i svih demokratskih institucija.
 Ideologijski odgoj i čistoća su temeljni, o njemu se bri-
 ne stranka, brojne državne službe, a posebice policija
 — država kao subjekt modelira svakog pojedinca pre-
 ma ideologijskom uzorku. Rat na međunarodnom planu
 dio je ideje o teroru na unutrašnjem planu. Nejedna-
 kost naroda na svjetskoj pozornici, podjela na »više«
 i »niže«, »slabije« i »jače«, dio je gledanja na nejedna-
 kost ljudi i slojeva u državi. Svaki fašizam, posebice,
 gradi svoju povijesnu mitologiju, opskrbljen je svojim
 obredima i svojom simbolikom (odijevanje, ponašanje
 itd.). Plodno tlo i vrijeme pojave su mu društvena ne-
 stabilnost ili poremećaji, izazvani u prvom redu pri-
 vrednom krizom ili krizom vrednota. Tada obično jedna
 organizirana grupa, s jednom jedinom pobudom — osv-
 janja i održavanja na vlasti — istupa demagoški, kroz
 sredstva masovnog saobraćanja vrši propagandu; na-
 silna i potkupljena od krupnog kapitala stupa u akciju,
 preuzima vlast i monopolizira sve. Na svjetsko pozori-
 štu istupa kao imperijalizam i borbeni antikomunizam.
 Treba upozoriti da ovaj oblik političke prakse, zbog na-
 čela kojima je rukovoden kao presudnima (rat, iracio-
 nalnost i teror) je neman koja ne prijeti samo unište-
 nju drugih naroda ili »rasa«, već i vlastitoga.

Iako o povijesnim događajima, ideologijskim,
 političkim ili kulturnim oblicima nije primjereno govo-
 riti uopćeno, izvan realnog društvenog i povijesnog
 konteksta, mi bismo, naglašavajući ovo upozorenje, uka-
 zali na sličnosti nekih ideologijskih i političkih oblika
 i praksi u povijesti s fašizmom. Moramo, zatim, pri
 raščlanjivanju ovih pojava upozoriti da ideologijsko
 ujedinjavanje samo po sebi ne znači nešto unaprijed
 negativno, budući da svaka ljudska zajednica, da bi
 uopće bila zajednica, pretpostavlja bar malo takve
 ujednačenosti; upitni su zapravo ciljevi i načini ujed-
 načavanja.

Ukazali bi sad na sličnost fašizma s nekim ob-
 licima nazora i praksi u povijesti. Kad je riječ o ideo-
 logijskoj isključivosti, ideologijskom ujedinjavanju ko-
 je se provodi moralnom ili političkom (materijalnom)
 prisilom, ideologijama po kojima je čovjek sredstvo, ko-
 je su »jedina, prava i viša istina«, i čije širanje i po-
 bjeda u svijetu je »mislija izabranog naroda« (ili pripad-
 nika vjere ili ideologije), koji se moraju, dakle, boriti
 za svjetsku pobjedu te »više« i »jedine prave istine«,
 za novi red ili »poredak u svijetu«, mi ćemo tu pojavu
 naći ne tako rijetko u povijesti. Nisu to samo kršćan-
 stvo ili islam, takvo gledanje i postavljanje stvari odlu-
 ke i brojne druge vjere i ideologije. Isto ćemo tako
 totalitarni ideologijsko-politički režim naći u brojnim
 političkim tvorbama u povijesti. Ako je, pak, riječ o
 karizmatičkom vođi, »božanskom biću«, tvorcu odluka
 itd., slično ćemo uočiti da pretpostavlja osoba od fa-
 raona u staroegipatskoj državi, vladara u Inka, kineskog
 cara, vladara sudanskih srednjovjekovnih država do
 brojnih drugih vrhovnika vjersko ili ideologijsko-politič-
 kih zajednica. Ako je riječ o imperijalizmu, o poseza-
 nju za tuđim teritorijem i uništavanju drugih naroda,
 i toga je, nažalost, puna ljudska povijest — iako samo-
 kritički priznaje našemo naći gotovo ni u jednom udž-
 beniku nacionalne povijesti. Ako je riječ o mitologi-
 skoj, ritualnoj i simboličnoj strani ideologije — i nju
 nalazimo u gotovo svim vjerama i ideologijama.

Dakle, fašizam je mnoge svoje elemente poku-
 pio iz tih bogate riznice ljudske povijesti. On je mno-
 ga od zlo zala, u prvom redu ujedinito, a njihove mo-
 gućnosti i odlike razradio na jednom »višem stupnju« i
 uz pomoć tehnike, materijalne i duhovne, što se raz-
 vilo u dvadesetom stoljeću.

I kao što je ljudska povijest obilovala ovim
 ili onim elementom fašizma kao oblikom antihumaniz-
 ma, i antifaišistička ili humanistička politička praksa
 stara je gotovo koliko i ljudska povijest. Faišističke po-
 litičke prakse uvijek su izazivale više ili manje i anti-
 faišističke ili humanističke otpore: naroda za tuđim po-
 sezanjima, nametavanjima i uništavanjima, pojedinaca
 i grupa protiv političkog terora i socijalne nepravde,
 makar takvi otpori i nisu bili ideologijski osmišljeni,
 već se javljali kao spontana reakcija.

Kao antifaišizam, kao ideologija, a onda logič-
 no i kao politička praksa, počiva na načelima: razuma.
 kao odredioca istine i vrednosnog razvrstavanja, čov-
 jeka kao najviše vrijednosti i subjekta društveno-politi-
 čke zbilje, te osobnosti ili suvereniteta naroda, to
 temelje ideologije antifaišizma moramo tražiti u onoj
 kulturnoj tradiciji u kojoj su se ta načela najranije po-
 javila. Međutim, kulture ili kulturne tradicije gorespo-
 menutih vjera ili ideologija (vanevropskih) u načelu
 poriču i čovjeka kao samosvrhu i razum kao odredioca
 istine, a posebice objektivno postojanje razuma. Vlada-
 juće načelo u njih je načelo moraliteta, oblikovano pre-
 ma ciljevima i vrednotama vjere; ono vezuje i obvezu-

je sve pripadnike, pa i karizmatskog vođu koji je dio »zakona« ili je vezan praksom tradicije. Po tome se te ideologije i njihove prakse razlikuju od novovjekog fašizma, kao osebnog oblika antihumanizma, jer ovaj u načelu etičnost odbacuje, kao ljudsku »manu«, a karizmatskog vođu ne vezuje nikakav moral, ni zakon, ni tradicionalna praksa.

Kao Ideološki mogućnost antifašizam kao humanizam pojavio se tako na tlu Evrope (one iste koja je najstravičniji oblik fašizma pustila u divljanje), na samom početku evropske kulturne tradicije, već u staroj Grčkoj. Upravo u vrijeme društvenog rastrojstva i vrednosnog relativizma, poznatog nam iz literature kao procvat sofizma, kad su se pojavili i prvi oblici tipa modernog antihumanizma — fašizma (stranke s političkim programima, borbe stranaka, tirani, politički teror, i slično), tada se pojavila i ideja o samostalnoj opstojanosti uma i o razumu kao određiocu istine, i ideja o čovjeku kao subjektu i samosvrsti (entelehiiji), i tad je razrađena ideja političke demokracije — ali ograničene, za uži krug, »građane«.

Ovo se djelomice može primjetiti i u slučaju starog Rima, koji je izgradio građansko pravo koje — opet, dakako, ograničeno na rimskog građanina — priznaje čovjeka pojedinca kao subjekt. Ovdje je, pak, mnogo više prisutna ideologija i politička praksa fašizma; stranke i njihova borba za vlast, demagogijska propaganda, politički teror, uzurpatori ili diktatori, i slično, a posebno nalazimo razrađenu političku teoriju i praksu osvajanja svijeta. Uostalom, upravo je stari Rim, rimsko carstvo i rimska stvarnost bila uzorom i poticajem ideologiji tog modernog vida antihumanizma, talijanskog fašizma: on je bio bogato ideološki, mitološki, ritualno i simboličko skladište fašizma.

Poslije već spomenutog kršćanstva dolazi u Evropi do obnove Antike, pa tako i do obnove i antičkog »fašizma« i »antifašizma«. Potrebno je, međutim posebno spomenuti Machiavellia, njegovo odjeljivanje etike i politike, ističući za ovu načelo: cilj opravdava sredstvo.

U svemu spomenutom, u biti, ipak nalazimo samo ideološke pretpostavke antifašizma. Ali pravi početak antifašizma, ne samo kao ideološke pretpostavke nego i političke prakse, pojavljuje se s protestantizmom. Protestantizam se na političkom planu suprotstavlja rimskom kršćanskom hegemonizmu u ime nacionalnih crkava, a na ideološkom planu posredništvu crkvene organizacije između čovjeka i boga, čovjekova smisla i spasenja; on radikalno prebacuje stvar vjere, stvar življenja i života čovjeka, na njegovu svijest i savjest. Tako je upravo protestantizam utemeljio evropski individualizam i načelo nacionalne osobnosti i neovisnosti, ne samo političke i gospodarske, nego i vjerske ili ideološke.

Protestantske ideje o pojedincu, kao i ideje zastupnika prirodnog prava (kao prirodnog umnog morala, što proizlazi iz činjenice da je priroda učinila sve ljude jednakim glede tjelesnih i duhovnih sposobnosti, te se udruživanje ljudi u zajednice javlja iz interesa, na načelu slobodne volje) postati će osnovicom humanizmu francuskih prosvjetitelja, zastupnika evropskog antropocentrizma i racionalizma, i ideologa političke demokracije. Ova predpostavlja jednakopravnost svih i vjersku, dakle, ideološku snošljivost, pa se vjera prebacuje iz javne u privatnu stvar, kao osobna stvar svakog pojedinca. Sloboda pojedinca je temeljno načelo društvenog života, ona je svrha svih političkih institucija u državi. Sloboda pojedinca najviša je vrijednost i svrha, političke institucije su sredstva koja služe osiguranju, zaštiti slobode pojedinca, njegove fizičke i duhovne nepovredivosti. Suprotno fašističkom načelu, pojedinac je ništa — država je sve, francuski humanisti polaze od načela: čovjek pojedinac je sve — država (državne institucije) su sredstva, čiji obilježuju pojedinci slobodnom voljom, dogovorom ili »ugovorom«.

Ali su i učenje nekih teoretičara prirodnog prava (Hobbes) i učenja mnogih prosvjetitelja (enciklopedisti) pratila i druga učenja: Hobbesa borba svih protiv svih, a enciklopediste, učenje o intelektualnom, odnosno »kulturnom« razvoju — vrednosni kulturni evolucionizam. Među rijetkima koji nisu tako mislili bio je J. J. Rousseau, koji je držao da razvoj civilizacije znači porast nemoralna — onaj isti Rousseau koji je dao ideološke temelje građanskoj demokraciji.

Naime, od otkrića novih područja Zemlje i novih naroda, posebno Afrike i Amerike, budući da ta moćniji narodi nisu vjerovali u kršćanskog boga i da su govorili svojim jezicima evropljanima nerazumljivim te, budući da su primijetili neke razlike u njihovom izgledu, kao što je boja puti, da su našli druge običaje i druge načine života, u Evropi se je dugo raspravljalo o tome kamo smjestiti ta bića: među ljude ili među životinje. Odmah se postavila kvalitativna razlika, najprije na biološkom planu. No kako se tome opirala kršćanska crkva — zbog dogme, razlika se prenijela na područje morala, »kulture«, intelekta. Evropejci počinju stvarati stvarjenu vrednosnu kulturnu ljestvicu prema svojim kulturnim standardima, s evropejcima ili evropskom kulturom na vrhu, a s »divljacima« ili »urodenicima« i »kulturom divljaka« na dnu. Mješajući kvantitativno i kvalitativno, polstovječujući tehnologiju i znanstveno-tehnološki razvoj s moralom, francuski prosvjetitelji, a naročito evolucionisti XIX stoljeća koji su tome dali i »znanstvenu« aureolu, dali su možda nesvjesno evropskom imperijalizmu ukrasnu »humanističku« osobnu kartu za nova barbarska divljanja u svijetu. Jer, evropejci sada imaju misiju proširiti evropsku kulturu na čitav svijet i privesti druge toj najvišoj kulturi, što je u praksi značilo osvajanje tuđih zemalja i

uništavanje drugih naroda i kultura. Pa se onda na kraju moglo događati da grupe predstavnika samo nekih od tih »naprednih«, »kulturnih«, najrazvijenijih zemalja (što tehnički gledano i jesu) mogu počinuti toliko divljačkih, primitivnih i zaostalih zvjerstava, kao primjerice u drugom svjetskom ratu, koliko sve takozvane »primitivne«, »divlje« ili zaostale zajednice nisu učinile kroz čitavu povijest. Kao što su načela prirodnog prava bogu biti važeća samo u evropskim državama, tako su i protestantska načela o osobnosti država važila samo za Evropu. A, ni njihovo načelo o neposrednom odnosu pojedinca prema bogu nije uključivalo i vjersku slobodu pojedinca, pa su oni slijedili bojovnost svih religija ili ideologija. Čak što više, njihov odnos prema stanovništvu novoosvojenih područja bio je gori i od katoličkog, svugdje su se prema njima odnosili kao prema robovima i do najnovijega doba.

S druge strane, s idejom vrednosnog kulturnog evolucionizma dobro se stopila ideja o borbi svih protiv svijtu. Kad se Darwin ovim načelom poslužio i za objašnjenje biološkog razvoja, on je prihvaćen kao »znanstvena činjenica« za objašnjenje svega u vezi s čovjekom. Kulturni i društveni darvinizam uključeni u vrednosni evolucionizam ugradio se je u temelje novijih gledanja — iako je on, istina, prisutan kroz čitavu ljudsku povijest. Logika je otprilike ova: ako se po zakonu prirode održavaju samo najposobniji, pa kad se je čovjek uzdigao kao vladajuća vrsta, zašto to ne bi i određena kultura, pa onda po toj logici i vjera, »rasa«, narod ili, pak, klasa, sloj ili grupa; a uz to — svi misle da su oni »izuzetni«, »izabrani«, »pozvaniji«, »viši« i »jedini pravi«, itd. Jedna se kultura, rasa, narod ili grupa hoće nametnuti kao vladajuća drugima i svima, u sukobu do prevlasti ili uništenja — tako se ljudi, grupe i narodi međusobno ubijaju, po načelu da jače ili više vrste prožduru slabije. No to se onda ukrašava frazom, da na primjer, pripadnici »elite« ili, pak, »više«, »naprednije« kulture donose civilizaciju među »primitivce«, »divljake« ili »nazadne«. Ljudska se vrsta sada tako i »znanstveno« vraća u biologiju. Ali je i u tome ljudska vrsta ipak izuzetna, jer takvu monstruoznu pojavu, takvo stravično uništavanje vlastite vrste ne nalazimo nigdje u prirodi, pa čak niti u zvijeri, njih je priroda bar obdaruila kočnicom prema tom zlu. Ono čime čovjek ili ljudska vrsta može nadoknaditi tu kočnicu jedino je razum, ono što ga i izdvaja iz cjelokupnog svijeta živih bića. Ali, razum od sada, očito, nije mnogo služio toj svrsi.

Negdje u isto vrijeme s vrednosnim kulturnim evolucionizmom ili društvenim darvinizmom, pojavilo se i stravično Gobineau-ovsko učenje o rasama. Pitanju kako objasniti kulturne razlike, koje je dugo mučilo evropske mislioce, Gobineau je našao odgovor u biologiji. Kulturne razlike, po njemu, mogu se objasniti jedino biološkim razlikama, različitošću rasa. Gobineau ne samo da se nije držao čak ni kršćanske ide-

je o ljudskim bićima kao »stvorovima božjim«, a niti je razmislio o sto godina staroj Buffonovoj ideji o jedinstvu ljudske vrste, nego nije uvazio ni dotadašnja povijesna i etnografska istraživanja i opise, iz kojih je mogao vidjeti da sve zajednice znaju rješavati sva životna pitanja, ali da to, jasno, rješavaju na različite načine, zbog različitih okolnosti i tradicija, a da su svi ljudi i sve ljudske zajednice biološki jednaki i jednako sposobni za svaki oblik kulture. Ali Gobineau-ovska ideja o rasnim razlikama širila se je po Evropi. I biti će kasnije, u biti, izvorom Hitlerovom nacifašizmu.

Sredinom istog prošlog stoljeća pojavilo se i jedno humanističko učenje presudno za noviju povijest: učenje Karla Marxa. Karl Marx je polazio ne samo od jedinstva ljudske vrste, nego i od jednakopravnosti svih ljudi, i od čovjeka kao najviše vrijednosti, pa i slobode pojedinca kao pretpostavke i cilja društvenog života (što je stavio i za motto Komunističkog manifesta: Sloboda svakog pojedinca uvjet je slobode za sve). Ali, on je osmislio realni humanizam, vidio je i ukazao gdje su njegova rješenja. Ukazao je na zablude francuskih prosvjetitelja i ličmenjere fraze buržoazije o slobodi, jednakosti i bratstvu jednostavnim činjenicom da u stvarnom građanskom društvu ne postoji građanin, već proleter i kapitalist, i da prvi, ne samo da nema nikakvih ljudskih, političkih nego ni elementarnih životinjskih prava — biološkog održanja života. A da bi se bilo čovjekom, koristilo politička prava, ljudski stvaralo i djelovalo, mora se najprije biološki živjeti, imati osiguranu biološku egzistenciju. Marx je ukazao da pitanje ljudskih prava nije formalno pravno pitanje, već životno, ekonomsko-političko pitanje. On je iz temelja najavio borbu društvenom darvinizmu — borbu za ukidanje klasa, za besklasno društvo, za komunizam, borbu društvu koje počiva na načelima društvenog darvinizma. Mnogo više nego što je protestantizam značio za razvoj evropskih država i njihov otpor rimsko-papinskoj kršćanskoj hegemoniji i pojedincima za otpor katoličkoj crkvi, značilo je Marxovo učenje kao osvještavanje i putokaz svima obespravljenima, eksploatiranim i potlačenima. Marx je postavio istinske, realne temelje humanizma, pa time i antifašizma, — pa zato i moderni fašizam vidi najvećeg neprijatelja u svijesnom radništvu i komunizmu.

Gospodarske krize i političke pobune eksploatiranih unutar kapitalističkih zemalja, okrenuti će njihove vlade u jaču eksploataciju kolonija, a neke u novu podjelu svijeta, što će dovesti do svjetskog sukoba.

U vrtlogu tih imperijalističkih, fašističkih zbiivanja javlja se politička praksa i putokaz velikog političara i humaniste V. I. Lenjina. Jasno uočivši da imperijalizam znači negaciju slobode i prema vani i prema unutra, a shvativši poruku humanističkog učenja Karla Marxa, Lenjin, pučen realnim zbivanjima, ti-jesno povezuje socijalno i nacionalno (iako je i Marx govorio o nacionalnom organiziranju proletarijata): so-

cijalno pitanje oslobođenja eksploatiranih mu je nerazdvojno od nacionalnog oslobođenja i nacionalne osobnosti. On eksploataciju i bijedu uočava kao svjetsku pojavu, to jest da se ona više ne može razmatrati unutar nacionalnih ili državnih granica, jer ju je imperijalizam prenio na svjetsku pozornicu eksploatacijom drugih naroda i zemalja, pa zato proletarijat vidi i tretira nacionalno kao nacionalnu snagu. Lenjin zato pridaje važnost, ne samo borbi proletarijata, nego i antikolonijalnim pokretima, i u pokretima za nacionalno oslobođenje vidi veliku povijesnu snagu. Istodobno, Lenjin potiče i rukovodi političkom akcijom koja je otvorila mogućnost jednog novog, humanijeg društva, te će njegovo djelo postati inspiratorom mnogim kasnijim događajima novijeg vremena. No, kad se govori o Lenjinu u sklopu naslovne teme, ne može se ne spomenuti njegova lucidna ideja i praksa koegzistencije. Lenjin, u biti i u kraja, raskida s idejom kulturnog darvinizma.

Poraz zemlje koja je povelu imperijalistički svjetski rat, gospodarske, a onda logično i društveno-političke krize u kapitalističkim zemljama, pojava socijalističke zemlje, rast organiziranog komunizma, i stalna prijetnja radničkih pobuna dovesti će do pojave onog oblika ideologije i političke prakse antihumanizma i Imperijalizma koji se u Italiji nazvao fašizam, a u Njemačkoj nacizam, oblik koji se kao ideologija, a djelomice i praksa, proširio više ili manje po čitavoj Zemlji, u svim državama od Amerike do Japana.

U svom zadnjem, velikom i najstravičnijem svjetskom pohodu antihumanizam je u liku fašizma pokazao do kraja svoje pravo lice. Rođen u krizi kapitalizma i, zapravo, kao njegova posljednja obrana, on je najavio čak i borbu i uništenje institucijama, državama i narodima i samog kapitalističkog svijeta.

Odgovor tome bio je i najsnažniji humanistički ili antifašistički pokret i borba, porast demokratskih i socijalističkih opredjeljenja i oslobođenje kolonijalnih naroda.

Kad je riječ o ideologiji antifašizma treba spomenuti važnu spoznaju do koje se došlo brojnim i dugim istraživanjima kulturologa, spoznaju koja još nije dovoljno popularizirana, ikao su ti isti kulturolozi bili tvorci Deklaracije OUN o pravima čovjeka — spoznaju o vrednosnom relativizmu kultura, ili »kulturnom relativizmu«. Ta spoznaja je osvijetlila vrednosni kulturni evolucionizam kao zapadnoevropski kulturocentrizam, kulturocentrički ograničenost i egoizam, koji u biti može podhranjivati i Imperijalističke ili hegemonističke, a to znači fašističke političke prakse, ili im bar daje »znanstveni« alibi. Kulturni relativisti su, naime, samo ustanovili jednostavnu činjenicu, da su vrednosne stvari kao što su nazori, vrednote, običaji, moralke i estetike, i slično, vrednosne, kvalitativne činjenice, a ne kvantitativne kojima operira tehnika i znanost gdje,

pak, nalazimo razvoj. Kulturolozi su uvidjeli, da u različitim kulturama nalazimo različite nazore, vrednote, običaje, ponašanja, doživljaje lijepog i moralnog, što se održava tradicijom i što pripadnike tih kultura čini onim što oni jesu, ali da su svi ljudi, svi narodi, pripadnici svih kultura jednakih sposobnosti, da su sve zajednice sposobne rješavati sva životna pitanja, samo ih rješavaju na svoj osebujuć način. Da, primjerice, zapadnjački ili kapitalistički način organiziranja društvenog života i rješavanja životnih društvenih pitanja, nije jedini, pravi, najviši, najbolji, kojemu se svi drugi trebaju privesti i pokoriti, već samo jedan od mogućih načina. Kulturolozi su ukazali, da je evropski vrednosni evolucionizam, ustoličen u prošlom stoljeću kao »činjenično«, »znanstveno« dokazana teorija, zapravo proizvodnja evropocentrički ograničena konstrukcija, uobličena prema zapadnoevropskom kulturnom standardu. Ako se takva učenja sama deklariraju kao religiozna ili ideološka, što onda iz prirode stvari podrazumijeva ideološki ograničenost, apsolutizaciju ideoloških standarda, koji se drže jedino istinitima, pravim i najvišima, to se još i može shvatiti. Ali, kad se to čini u ime znanosti, činjenica, znanstvene istine, onda je to logička besmislica, učenje nastalo iz nepoznavanja, zapostavljanja ili krivotvorenja stvarnih činjenica, i u pomanjkanju svake logike. Ali, vrednosni evolucionizam, tretiran, dakako, uvijek egoistički, kroz vlastite kulturne ili ideološke standarde i interese, kao kulturocentrizam ili ideologocentrizam — još uvijek duboko leži u glavama ljudi, u čemu i leži vječna opasnost od fašizma.

Naravno da spoznaja o kulturnom relativizmu posebno ne odgovara onima koji bi htjeli vladati svijetom, jer se s vrednosnim evolucionizmom uvijek može pozivati na »višu kulturu« ili ideologiju, na demokraciju, slobodu, humanizam, dobro itd. u ime čega oni nastupaju i što »donose« onima koje zapravo hoće osvojiti, podčiniti, asimilirati ili uništiti, a njihove zemlje prisvojiti. Ali, znanstvena spoznaja kulturnog relativizma, to jest realnog i opravdanog postojanja različitih kultura — kulturnih tradicija, koji ukazuje na pluralizam kultura je i najbolja podrška borbi Nesvrstanih u politici aktivne miroljubive koegzistencije među narodima, protiv bilo kakvog oblika hegemonizma — kulturnog, političkog ili gospodarskog, najbolja je podrška, jer je to podrška znanosti. Nesvrstani zato i jesu istinska, dosada najveća i najbolja antifašistička snaga u povijesti.

Međutim, kulturni relativizam može potaknuti i temeljno praktično-političko pitanje: da li se može živjeti u svijetu bez vrednovanja kultura ili ideologija? Ali ovo više nije pitanje kulturologa kao znanstvenika, već pitanje etike. Jasno je, međutim, da čovjek bez vrednosnog opredjeljenja ne može uopće opstojati — to je njegova temeljna odlika i uvjet opstanka. Primjerice, na planu ideologije, kad se ne bi vrednosno odno-

sili prema fašizmu značilo bi prepustiti se uništenju svega, svih ljudi i svega što je čovječanstvo stvorilo. A, neka su se vrednosna načela kroz ljudsku povijest ipak iskristalizirala kao jedino valjana, opravdana i ispravna kad su u pitanju ljudi i njihov ljudski opstanak, to su upravo načela humanizma ili antifašizma. Uostalom, kako smo već spomenuli, kulturni relativisti bili su i tvorci Deklaracije o pravima čovjeka.

koegzistenciju naroda i kultura. Antifašizam je, dakle, ideologija čovjekoljublja i mira, zasnovana na predpostavi socijalne jednakosti i političke ravnopravnosti svih subjekata, ljudi i naroda. ■

Glede antifašističke ideologije zanimljiva su politička načela istaknuta u jugoslavenskoj zajednici: da se radnog čovjeka izdigne do subjekta društveno-političkog života, koji će slobodno, dogovorno i odgovorno kroz demokratski mehanizam samoupravljanja odlučivati o društvenom životu, tako da ovaj bude u službi čovjeka kao najviše vrijednosti; da se načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti u federalnoj zajednici zastupa i kao načelo međunarodne politike o ravnopravnosti i osobnosti svih naroda u svijetu, kroz načelo koegzistencije — protiv bilo kakvog političkog, ekonomskog, ideološkog ili kulturnog hegemonizma. S obzirom na takva načela logično je što se Jugoslavija našla u prvim redovima najveće antifašističke snage svijeta — Nestvrstanih, kao pobornik aktivne miroljubive koegzistencije među narodima, za ravnopravne dogovore o svim pitanjima, ističući kao najautoritativniji međunarodni forum, forum naroda svijeta — Organizaciju ujedinjenih naroda.

Imajući u vidu izloženo možemo na kraju kratko naznačiti osnovna načela antifašističkog nazora. Suprotno fašizmu, kao negaciji čovjeka, razuma i naroda, antifašizam predpostavlja čovjeka kao najvišu vrijednost i kao subjekta političke zbilje, razum kao odredioca u prosudbi ili vrednovanju stvari, pojava i događaja, a narode kao samosvojne subjekte međunarodnog života. Antifašizam predpostavlja sve ljude, kao posjednike razuma, tvorcima odluka o društvenom životu i obliku političkih institucija, koje moraju biti razumno demokratski uobličene u svrhu zaštite svakog pojedinca posebno, a time i svih skupa, i to kao društvenih subjekata, njihova fizičkog i duhovnog integriteta. Antifašizam polazi od jedinstva ljudske vrste, ali suprotno sumnjivim univerzalističkim ideologijama, koje polaze od tvrdnje da su svi ljudi i narodi isti, antifašizam kao humanizam, uvažavajući činjenicu njihove duhovne ili kulturne različitosti, ne dijeleći ih na «više» i «niže», «napredne» i «nazadne» zastupa načelo *jednakopravnosti svih ljudi i naroda, a to znači da ne može biti nikakvog terora ni eksploatacije ni nad ljudima ni nad narodima, ni u ime čega*. On ljude i narode priznaje subjektima što slobodno odlučuju o svojoj sudbini, ali nikad na račun drugih. On je protiv svakog gospodarenja i manipuliranja ljudima i narodima, protiv svakog oblika ekonomskog, političkog, ideološkog ili kulturnog potčinjavanja. Kao što unutar zajednica ističe načelo osobnosti i slobode pojedinca, u odnosima među narodima priznaje osobnost, slobodu i

fašizam

i neofašizam

18/08
FAS

prošla su tek tri desetljeća otkako je, u najkrvavijem ratu u povijesti čovječanstva, suzbijen fašistički pohod na svijet. u tom sukobu neki su fašistički režimi pobijedili, ali sam fašizam još nije prestao ugrožavati osnovna prava čovjeka i mir u svijetu.

na međunarodnome znanstvenom simpoziju, što ga je u studenome 1975. godine organizirao fakultet političkih nauka u zagrebu, 47 istaknutih politologa, povjesničara, sociologa i drugih znanstvenika izložili su gledišta o biti fašizma, o njegovim pojavnim oblicima u nekim evropskim državama te u jugoslaviji, o teorijama koje su se bavile fašizmom, te o neofašizmu.